

БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ

СЛОБОДАН
ЈОВАНОВИЋ
ТЕОРИЈА

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
SPECIAL EDITIONS 136

BORIS MILOSAVLJEVIĆ

SLOBODAN
JOVANOVIĆ
THEORY

Editor in chief
DUŠAN T. BATAKOVIĆ
Director of the Institute for Balkan Studies SASA

BELGRADE 2017

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА 136

БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ

СЛОБОДАН
ЈОВАНОВИЋ
ТЕОРИЈА

Одговорни уредник
ДУШАН Т. БАТАКОВИЋ
директор Балканолошког института САНУ

БЕОГРАД 2017

Издавач
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
Србија, Београд, Кнез Михаилова 35
<http://www.balkaninstitut.com>
E mail: balkinst@bi.sanu.ac.rs

Рецензенти
академик *Данило Н. Басџа*
др *Војислав Павловић*, Балканолошки институт САНУ, Београд
проф. др *Слободан Г. Марковић*, Факултет политичких наука, Београд
проф. др *Милош Ковић*, Филозофски факултет, Београд

Лектура
Јелена Милосављевић
Ивана Церовина
Дизајн
Кранислав Вранић
Штампа
Чиоја шџамџа, Београд
Тираж
300

ISBN 978-86-7179-100-7

© Борис Милосављевић, Балканолошки институт САНУ

Књига је штампана у оквиру рада на пројекту Балканолошког института САНУ
„Историја политичких идеја и институција на Балкану у XIX и XX веку” (N° 177011)
захваљујући финансијској подршци Министарства просвете, науке и технолошког
развоја Републике Србије

С а д р ж а ј

ПРЕДГОВОР	17
УВОД. СРБИЈА XIX ВЕКА. ОПШТЕ ИДЕЈЕ И ТОКОВИ	55
ПОРОДИЦА И ПОРЕКЛО	75
Шабац почетком XIX века. „Из времена вазалне Кнежевине Србије”	87
Служ. „Врстан човек”	92
„Благородное чиновничество”. Државно „сословие”	97
Рума. Привилеговано трговиште	116
Нови Сад. Слободни краљевски град	132
„Слободанъ”	139
Стари Београд	144
„Кварт дорћолски”	160
Симица 25	165
ВАСПИТАЊЕ, ГИМНАЗИЈСКО ОБРАЗОВАЊЕ, СТУДИЈЕ	187
Рано доба	187
Васпитни систем Владимира Јовановића	201
Београдска гимназија	210
Студије у иностранству	229
Минхен. Ludwig-Maximilians-Universität	232
Цирих. Staatswissenschaftliche Fakultät.	236
Женева. Faculté de Droit.	239
Стипендиста (државни питомац)	246
Париз. École libre des sciences politiques	256
ИДЕЈЕ, ДУХ ВРЕМЕНА, ПОРОДИЧНИ ЛИБЕРАЛНИ ИНТЕЛЕКТУАЛНИ КРУГ	275
Владимир Јовановић. Наслеђе vs. „слободњаштво”	275
Димитрије Матић	279
Критика доминантног кантовског (круговског) учења на Лицеју и Матићево хегеловство	284
Велика путовања по Европи. Дуга пешачења, утисци, критичка опажања	293
Разлике у филозофским и теолошким схватањима. Спорења	298

Позитивизам Стојана Бошковића и Владимира Јовановића	305
Димитрије Матић и Слободан Јовановић.	311
Либерализам. Теорија и пракса	313
Владимир Јовановић и Светозар Марковић	
Следбеништво и спор	322
Студија Слободана Јовановића о Светозару Марковићу	333
Критика Скерлићеве књиге о Светозару Марковићу.	344
Национализам (либерални и социјалдарвинистички)	349
ИСКУСТВО – ПРАКТИЧНО И ТЕОРИЈСКО	355
Слободан Јовановић у дипломатији и влади Стојана Новаковића	355
Боравак у Енглеској	364
Љубомир Недић и Слободан Јовановић.	371
Логика и привидни докази (софизми)	373
Нихилизам епохе и „метафизички нагон”	380
Логика и књижевност: карактер личности	382
Традиција и политика: ослонац у искуству.	384
Опште и посебно државно право. Научни и политички рад . . .	385
РАНИ СПИС О ДЕМОКРАТИЈИ	397
Критика непосредне демократије и представничка демократија .	398
Полемика о расправи	408
Еволуција или рани обрт у мишљењу Слободана Јовановића . . .	410
КРИТИКА ДРУШТВЕНОГ УГОВОРА	
ПРВИ ОКВИР ВЛАСТИТИХ ТЕОРИЈСКИХ СТАНОВИШТА	423
Природно стање. „Слободни” дивљак	428
Друштвени уговор	433
Лична слобода и општа воља	438
Општа воља као воља већине: сила апсолутне власти	443
Критика Русоове идеализације „најдоњих”. Од пастирске	
моде до револуције.	450
АНАЛИЗА ВОЛТЕРОВЕ КРИТИКЕ ЛАЈБНИЦОВСКЕ ТЕОДИЦЕЈЕ . . .	461
ТЕОРИЈА СУВЕРЕНОСТИ: „ШТА ЈЕ СУВЕРЕНОСТ?”	467
Ко је суверен?	469
Правна основа суверене власти	470
Слобода, власт, сила	472
„САМООГРАНИЧАВАЊЕ НЕОГРАНИЧЕНОСТИ”	
ДВОДОМНИ СИСТЕМ	475
Либерална и радикална школа мишљења.	476
Горњи дом	479
ОСНОВНА ТЕОРИЈСКА СТАНОВИШТА	
СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА	483
ПОСЕБНО ДРЖАВНО ПРАВО И УСТАВНА ИСТОРИЈА	489
Уставно право и уставотворна власт.	490

Душанов законик. Поређење српских и енглеских средњовековних скупштина (сабора)	495
Велика народна скупштина	497
ПОЛИТИЧКЕ АНАЛИЗЕ	501
<i>Ред, лист и ђолийички и књижевни</i>	
Против радикализма (екстрема). Конзервативно као законито . . .	503
„Нико неће жалити, ако једног дана Србије нестане”	505
<i>Српски ѿрејлед</i> Љубомира Недића	508
КЊИЖЕВНА И ПОЗОРИШНА КРИТИКА	511
Представе Народног позоришта у Београду	512
Позориште и политика. Критика реалног правца.	516
Реформа језика. „Поред народа језик стварају и књижевници (научници)”	519
<i>Српски књижевни јласник</i>	523
ЈЕЗИК И СТИЛ	529
АВСТРАСТ.	551
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	571
РЕГИСТРИ	613

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

АС	— Архив Србије ¹
АСАНУ	— Архив Српске академије наука и уметности
АСАНУ, ЗСЈ	— Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Слободана Јовановића
АСАНУ, ЗМР	— Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Михаила Г. Ристића
ИАБ	— Историјски архив Београда
ИАБ, ЛФВЈ	— Историјски архив Београда, Лични фонд Владимира Јовановића
АЈ	— Архив Југославије
ВА	— Војни архив
НБС	— Народна библиотека Србије
МС	— Матица српска
УБ	— Универзитетска библиотека у Београду
SP	— Archives des Sciences Po, Paris
ИМС	— Историјски музеј Србије
АКЦДПП	— Архив Културног центра - Дом породице Павловић
ЗВТ	— Заоставштина Властимира Трајковића (и Милоја Милојевића)
ЗТС	— Заоставштина Тадије Сондермајера
ГИ [2009/2010]	— Грађа са изложбе: Слободан Јовановић (1869–1958), Изложба поводом 140-годишњице рођења, 4. децембар 2009 – 30. јануар 2010, Читаоница Библиотеке Правног факултета Универзитета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, аутор изложбе и каталога: Олга Красић-Марјановић [грађа је делимично објавље- на у каталогу].
МУПС	— Музеј позоришне уметности Србије

¹ Детаљније објашњење скраћеница вид. у Библиографији.

ОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

- ОГИ [2009/2010] (Објављена грађа са изложбе)
 — Красић-Марјановић, Олга, *Слободан Јовановић (1869–1958), њоводом 140-годишњице рођења, 4. децембар 2009 – 30. јануар 2010*, Читаоница Библиотеке Правног факултета Универзитета у Београду, [аутор изложбе и каталога, Олга Красић-Марјановић, стручни консултант, предговор и хронологија каталога Јовица Тркуља], Правни факултет Универзитета у Београду, Завод за уџбенике, Београд, 2009. [У каталогу је објављен део грађе приказане на изложби, укључујући и фотодокументацију].
- В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988]
 — Владимир Јовановић, *Успомене*, приредио и предговор написао Василије Крстић, БИГЗ, Београд 1988. [Написане око 1920, АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/144].
- Лицеј 1838–1863.*
 — Зборник докумената, приредио Радош Љушић, Архивска грађа о Универзитету у Београду. Књига I, Универзитет у Београду, Савремена администрација, Београд 1988.
- М. Јовановић Стоимировић, *Пориреџи* [1998].
 — Милан Јовановић Стоимировић, *Пориреџи њрема живим моделима*, приредили Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Матица српска, Нови Сад 1998.
- Ј. Скерлић Ђоровић, *Животи међу људима* [2014]
 — Јелена Скерлић Ђоровић, *Животи међу људима*, мемоарски записи, приредила Зорица Хаџић, Академска књига, Нови Сад 2014.

САБРАНА И ИЗАБРАНА ДЕЛА

- СД — Слободан Јовановић, *Сабрана дела I–XII*, приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублич, СКЗ, Београд 1990–1991.
- НР — Слободан Јовановић, *Нејознаџи радови 1892–1902*, приредио С. Војиновић, поговори: С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи” и Душан Иванић, „Изазови сабраних списа”, Филип Вишњић, Београд 2005.
- ИСВЈ — Владимир Јовановић, *Изабрани сџиси*, (раније објављени текстови [Срџске новине, Трџовачке новине, Засџава, ГСУД и др], два текста и заоставштине), приредио Бошко Мијатовић, Службени гласник, Београд 2011.
- СДБП — Богдан Поповић, *Сабрана дела Боџдана Поџовића I–VI*, [I, II, V приредио Предраг Палавестра; III, IV, VI, приредио Иво Тартаља], ЗУНС, Београд 2000–2001.
- СДПП — Павле Поповић, *Сабрана дела Павла Поџовића I–XII*, ЗУНС, Београд 1999–2001.

- ЦДЉН — Љубомир Недић, *Целокуйна дела* I–II, Редакциони одбор: председник Владимир Ђоровић, чланови Јеремија Живановић, Павле Стевановић, Урош Џонић, Стеван Јелача. За штампу приредили Владимир Ђоровић и Боривоје Недић, Издавачко предузеће „Народна просвета”, Народна мисао А. Д., Добрачина 55, Београд 1929.
- ИДСН — Стојан Новаковић, *Изабрана дела Стојана Новаковића* I–VII, XI, XIV, XVI, XVII, ЗУНС, Београд 2000–2007.
- ЦДСМ — Светозар Марковић, *Целокуйна дела Светозара Марковића*, I–XVII, Савет за издавање Целокупних дела Светозара Марковића, председник Душан Чкребић, Одбор Одељења друштвених наука САНУ за припрему *Целокујних дела Светозара Марковића*, председник Душан Недељковић, Радомир Лукић, Народна књига, Матица српска, Јединство, [ЗУНС], Београд 1987–1999.
- ИДЈС — Јован Скерлић, *Изабрана дела Јована Скерлића* I–V, [I *Историја новије српске књижевности*; II–IV Писци и књиге: *Прикази и чланци, Огледи, Студије*, изабрао и приредио Јован Пејчић; V *Српске шеме*, изабрали и приредили Јован Пејчић и Милован Витезовић], ЗУНС, Београд 1997–2000.
- СДВК — Вук Караџић, *Сабрана дела Вука Караџића*, Просвета, Београд 1964–2014.
- ДМЦ — *Дела Милоша Црњанског*, Задужбина Милоша Црњанског.
- ИДБП — Бранислав Петронијевић, *Изабрана дела Бранислава Петронијевића*, I–XII, ЗУНС, Београд 1997–1998.
- МЂСС — Михаило Ђурић, *Сабрани списи* I–XII, приредио Јовица Трукуља, Јавно предузеће Службени гласник, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2009.

ЗБОРНИЦИ И СПОМЕНИЦЕ

- ДСЈ — *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, Реферати са научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1991 године, уредник проф. др Стеван Врачар, Правни факултет Универзитета у Београду 1991.
- СЈ — *Слободан Јовановић. Личноси и дело*. Зборник радова са научног скупа одржаног од 17. до 20. фебруара 1997. Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука 10. јуна 1997, V скупу Одељења историјских наука 28. маја 1997. и V скупу Одељења језика и књижевности 22. априла 1997. Уредник Миодраг Јовичић. Научни скупови. Књига ХС. Одељење друштвених наука. Књига 21, САНУ, [50 радова], Београд 1998.²

² У Организационом одбору научног скупа били су представници три одељења САНУ (Одељење друштвених наука, Одељење историјских наука и Одељење за језик

- ССЈ — *Савременици о Слободану Јовановићу*, [приредили] Јовица Тркуља, Маринко Вучинић, Библиотека: Научно наслеђе Правног факултета у Београду 11, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник”, Београд 2009.
- Слободану Јовановићу у сйомен*, приредио Данило Н. Баста, Библиотека: Трагови, Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање, Београд 2009.
- ДПВЈ — *Друшћивена и йолийичка мисао и делайностй Владимира Јовановића*. Зборник радова са научног скупа одржаног 22. и 23. маја 2008 године. Прихваћено за објављивање на VIII скупу Одељења друштвених наука, одржаном 19. октобра 2010. године. Уредници Михаило Марковић и Александар Костић. Научни скупови. Књига СХХХI. Одељење друштвених наука. Књига 31, САНУ [17 радова], Београд 2011.
- ССП — *Сйоменница о сйоојодишњици Прве мушке ймназије у Београду*, Штампарија Драг. Грегорић, Кнегиње Олге 21, Београд 1939.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, РЕЧНИЦИ И ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕДИ

- ПР — Владимир Јовановић, *Полийички речник*, Нови Сад/Београд 1870/3.
- Полийички речник, свеска А*. Први део. На свет издала Уједињена омладина српска, Ахенски мир – Амортизација [стр. 1–84], Платонова штампарија, Нови Сад 1870.
- Полийички речник, свеска А*. Други део. На свет издала Уједињена омладина српска, Амфиктиониа – Ацио [стр. 85–162], Нови Сад 1870.
- Полийички речник, свеска: Б* [стр. 163–353]. На свет издала главна књижара српска Ј. Д. Лазаревића. Дело је награђено Српским ученим друштвом, Државна штампарија, Београд 1872.
- Полийички речник, свеска: В* [стр. 355–589]. На свет издала главна књижара српска Ј. Д. Лазаревића. Дело је награђено Српским ученим друштвом, Државна штампарија, Београд 1872.
- Полийички речник, свеска: Г, Д, Ђ*. [стр. 591–878], На свет издала главна књижара српска Ј. Д. Лазаревић. Дело је награђено Српским ученим друштвом, Државна штампарија, Београд 1873.
- НЕ — *Народна енциклопедија срйско-хрвайско-словеначка*. Књига I–IV, ур. Станоје Станојевић, Библиографски завод, Загреб 1925–1928.

и књижевност) и Правни факултет у Београду: Миодраг Јовичић (председник), Андреј Митровић (заменик председника), Драгољуб Поповић (заменик председника), Радомир Лукић, Иван Максимовић, Чедомир Попов, Никша Стипчевић, Драгаш Денковић, Стеван Врачар, Дејан Поповић, Данило Баста, Јовица Тркуља, Оливера Вучић. Вид. Миодраг Јовичић, „Предговор”, СЈ [1998], стр. XII.

- ЕНС — *Енциклопедија Нове Саде*, 1–30, главни уредник Душан Попов, Нови Сад 1993–2009.
- ИСН — *Историја српског народа*. Пета и шеста књига. СКЗ, Београд 1981, 1983.

НАЗИВИ ИНСТИТУЦИЈА

- СПЦ — *Српска православна црква*
- МИД — *Министарство иностраних дела*
- МУД — *Министарство унутрашњих дела*
- МПс — *Министарство просвете и црквених послова*
- ДСС — *Друштво српске словесности*
- СУД — *Српско учено друштво*
- СКА — *Српска краљевска академија*
- САНУ — *Српска академија наука и уметности*

ПЕРИОДИКА

- ГСДС — *Гласник Друштва српске словесности*
- ГСУД — *Гласник Српског научног друштва*
- ГСКА — *Гласник Српске краљевске академије*
- ССКА — *Споменик Српске краљевске академије*
- СН — *Српске новине*
- ЛМС — *Летопис Матице српске*
- ГНЧ — *Годишњица Николе Чуића*
- СКГ — *Српски књижевни гласник*
- АПДН — *Архив за правне и друштвене науке*
- ЗМСИ — *Зборник Матице српске за историју*
- ЗМСДН — *Зборник Матице српске за друштвене науке*

ОСТАЛО

- ИКГК — Издавачка књижарница Геце Кона
- ФСЈ — Фонд Слободан Јовановић
- Библиографија [2010]. — Добрило Аранитовић, *Библиографија Слободана Јовановића*, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2010.

Користе се и друге уобичајене скраћенице (арапски ар., грчки грч., италијански итал., латински лат., колоквијално колокл., енглески енгл., мађарски мађ., немачки нем., персијски перс., румунски рум., словачки слов., словеначки словен., турски тур., османски турски осман. тур., чешки чеш.,

ортографија ортогр., старословенски стсл., црквенословенски цсл., фонетски фонет., француски фр.).

НАПОМЕНА

На необјављену архивску грађу упућује се на данас уобичајен начин. Прво се наводи име архива, библиотеке или музеја, потом име фонда, број кутије и број документа и, на крају, назив документа.

Када се упућује на објављену архивску грађу, после имена аутора (ако постоји) и назива дела или документа, наводи се година када је текст написан, односно претпостављена година писања (о. = око) и потом година када је спис објављен. Ове две године раздвајају се косом цртом. На пример „В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988]”.

У фуснотама радови се наводе на један од уобичајених начина: име и презиме аутора, наслов дела (римски број означава том), издавач, место издавања, град, страница арапским бројем (изузетак представљају бројеви страница наведени римским бројем у предговорима, углавном старијих издања). На аутора и дело упућује се скраћеницом *вид. од видеши*. Приликом првог појављивања наслова књиге или текста у угластим заградама налазе се подаци о оригиналном издању. Приликом наредног упућивања на исти рад, после имена аутора, наводи се назив рада, година издања (у угластој загради) и скраћеница за остале податке. Скраћенице се користе у фуснотама, а избегавају у основном тексту. Књига има велики број фуснота због намере да текст буде поуздан и проверљив у највећој могућој мери.

Измене у цитираним деловима текста сведене су на најмању могућу меру, а у складу са исправкама побројаним у *Сабраним делима Слободана Јовановића* из 1990/1. године и *Сабраним делима Бојдана Пойовића* из 2000/1. године.

У књизи се појављује већи број страних имена и географских назива, међу којима има и мање познатих. Када се страном име први пут појави у тексту у загради се наводи у оригиналу. Придржавали смо се важећих правила транскрипције, а у случајевима где постоје различите, мање-више равноправне могућности транскрибовања, давали смо предност уобичајеном (мада и ту има недоумица) начину изговарања страних имена познатијих личности.³

³ Владимир Јовановић, Слободан Јовановић, Љубомир Недић и Богдан Поповић, који су у XIX и почетком XX века студирали или одређено време боравили у Енглеској, транскрибовали су енглеско име William углавном као Виљем. Изговор (стандардног) енглеског језика, као и других језика, мења се временом, о чему најречитије сведоче старији тонски записи (различитог квалитета). Према важећем правопису име William транскрибује се равноправно као Виљем, Вилијем, Вилијам. У појединим препорукама фаворизује се Вилијам, толерише Вилијем, а одбацује Виљем. Вид. *Правопис српскога језика*. Измењено и допуњено [екавско] издање, Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурца, [Редакција измењеног и допуњеног издања] Мато Пижурца (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић, Живојин Станојчић, Матица српска, Нови Сад 2010. Служили смо се и следећим речницима: Милан Шипка, *Правописни речник српског језика са њравописно-грамајичким саветником*,

Упућивали само на различите варијанте транскрипције имена и могућност различитих изговора у страном језику из ког су пренета у српски језик. Ово је добро позната стара проблематика, о којој има више речи у последњем поглављу ове књиге посвећеном језику и стилу Слободана Јовановића.

Називи појединих држава, градова и места, временом су се мењали. У загради често стоји нови или стари уобичајени назив.

Пошто се Слободан Јовановић у својим радовима придржавао јулијанског календара (осим у случајевима од значаја за догађаје у спољној политици када напоредо даје датуме из оба календара), због лакшег паралелног читања његових студија, у раду ће бити узимана у обзир оба календара приликом одређивања дана, месеци и година (понекад датуми везани за поједине личности и догађаје припадају чак и различитим годинама, у зависности од тога да ли се време одређује према јулијанском или грегоријанском календару: Устав из 1888, односно 1889. године и сл.).⁴ Ово питање је сложеније него што се на први поглед чини, због чега смо сматрали да је боље давати додатна објашњења и упућивати на оба календара. Када није неопходно узимање у обзир разлике у календарима, наводе се само датуми из грегоријанског или јулијанског календара.

Прометеј, Нови Сад 2010; Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник сѝраних речи и израза*. Пето допуњено и исправљено издање [2006, 2007, 2008, 2009, 2010], Прометеј, Завод за културу Војводине, Нови Сад 2010; Tvrtko Prčić, *Novi transkripcioni rečnik engleskih ličnih imena*. 2. izdanje, Zmaj, Novi Sad 2008.

⁴ Устав је проглашен 22. децембра 1888. [3. јануара 1889] године.

ПРЕДГОВОР

Личност и дело Слободана Јовановића увек су привлачили велику пажњу. Савременици сведоче да је било дана када су сви питали какво је његово мишљење о неком политичком догађају, карактеру личности, књижевном делу или позоришном комаду. Слободан Јовановић је био Београђанин, одмерен и духовит, пристојан и пријатан, професор без „професорског става”, велики правни ауторитет лишен сваке позе, „филозоф благе ироније”, арбитар нових научних и књижевних дела и књижевног укуса. Многи су долазили код њега по савет и мишљење. На Крфу му се сваки војник јављао. Био је човек „племените душе”, ослонац који је „давао снаге и крепио”. Један познаник тврдио је да име Слободана Јовановића „магијски” делује. Његови радови читали су се „са дивљењем” и с нестрпљењем су ишчекивани нови.

Слободан Јовановић је имао ретку „логичарску снагу”, „анализаторске способности”, „оштар критички дух”, радну вољу и самодисциплину, „изванредно широку културу” и „огромну ерудицију”, „ретке интуитивне способности”, „умну финоћу”, „изграђен књижевни укус”, „гипкост духа”, методичност, методолошку промишљеност, као и дар који је Кант (Immanuel Kant) назвао „моћ супсумпције”. Имао је, дакле, врлине правог „интелектуалног атлете” и аскете.

Слободан Јовановић је био „један од најугледнијих професора и научника” Универзитета у Београду. Будно је пратио развој науке и „промене у политичком животу и уставноправним уређењима у свету”. Дао је дубоко промишљен преглед развоја најважнијих идеја политичке филозофије, као што су платонизам, макијавелизам или

марксизам. Независно од својих убеђења сагледавао је снагу политичких идеја и дух времена у коме су настајале, као и њихова ограничења. Иако је био непристрасан тумач који, стављајући акценат на саме теорије, не намеће своје мишљење и искрено тежи идеалу објективности, његов угао посматрања и методологија могу да укажу на лични став који, у ствари, представља јасан и аргументован синтетички закључак, лишен субјективизма. Његова студија о Марксу (Karl Marx) била је све до шездесетих година једина југословенска историја и теорија марксизма (ван употребе, наравно). Аргументи које је у њој изнео нису изгубили на важењу и она је актуелна и данас. Остала је и једина наша историја и теорија марксизма која није писана из марксистичког угла.

Властита гледишта Слободана Јовановића најјаснија су у списима који нису привукли највећу пажњу у нашој широј културној, па и научној јавности – у теоријским радовима у којима анализира друштвени уговор, општу вољу, природна права и појмове као што су сувереност и држава. Постоје разумљиви разлози што ова питања нису била истакнута у први план у рецепцији Јовановићевог дела, јер су његова најпознатија истраживања била привлачнија, пошто су се тицала најпознатијих личности и историјских догађаја европске и српске политике.

Историографија заузима посебно место у опусу Слободана Јовановића. Кад се узму у обзир текстови објављени у емиграцији, као и текстови из заоставштине, може се видети да је оставио преглед националне историје од краја XVIII па скоро до шездесете године XX века.¹ Слободан Јовановић је из свих расположивих извора, укључујући и књижевна дела, изводио слике историјске стварности. Ове уметнички изведене слике и портрети „пуни су живота и остављају снажан утисак”. Доприносе разумевању догађаја и личности, остављајући читаоцу да их прихвати, или узме у критичко разматрање. Јовановић је био један од „наших најбољих стилиста”, а „стил карактерише човека”. Због стила није, међутим, нарушавао поузданост и објективност, што је највећи изазов свима који желе лепо да пишу. Његов текст заснован је на изворима и поуздан, што је већа вредност од „изврсног језика” и „отменог стила”. Нема произвољности која као сенка прати свако стваралаштво, па и научно.

Слободан Јовановић је разматрао питања која су и данас актуелна, као што је проблем глобалне власти. У позним делима указивао

¹ Вид. више у: Борис Милосављевић, „Слободан Јовановић – историографија и методологија”, *Токови историје* 2 (2014), стр. 157–184.

је на знакове дубоких цивилизацијских промена, дубљих од тоталитаризма, као што је нихилизам.

Извесну потешкоћу представљају предуслови који се сами од себе намећу сваком тумачу Јовановићевог текста, а везани су за образовање, „књижевно васпитање”, познавање историје и књижевности на страним језицима, поштовање логичког мишљења и избегавање логичких грешака, као и моћ расуђивања. Неопходно је осетити и дух Јовановићевог доба и разумети друштво и познавати језик његовог друштвеног круга. Једино се тако може избећи једнострано тумачење текста и учитавање општих предрасуда у ауторове ставове. Наводна „велика открића” Јовановићевих грешака готово редовно су нетачна или макар проблематична, али могу послужити као добар „лакмус папир” за оцену самих критичара.

Иако је у раној књижевној и позоришној критици био веома оштар, погрешно је учитавати јаке личне емоције у Јовановићеве оцене, које су у кругу његових пријатеља презиране. Богдан Поповић је наглашавао да осећања треба обуздавати: „Свеједно је који ће наш интерес пробудити наше осећање: наш непосредно лични интерес, или интерес заједнице којој припадамо: интерес породични, или сталешки, или партијски, или национални – у свим случајевима, ако нисмо јако на опрезу, и не држимо своје осећање чврсто на узди, осећање ће нас неизоставно ометати у тражењу истине – мало или много, или потпуно, према јачини осећања или слабости – неукости човека”.² У кругу Јовановићевих пријатеља много се држало до одсуства јаких емоција. Сматрало се да увек треба бити исти, и у добру и у злу. Као српску ману уочавали су „велику осетљивост”. Ова мана није сузбијана, већ је нарастала у времену које нас дели од њих. Често аутори пренаглашавајући осећања, потискују логику, критичко мишљење, методологију и херменеутику. Емоционални утисци су пријемчиви и вешт аутор може имати успеха ако се користи сликама, „етикетама мисли”, ослањајући се на предрасуде јавног мњења.

Неопходно је проучити цео опус Слободана Јовановића да би се могло открити где се налазе први обриси његових основних теоријских становишта. У првом делу књиге даћемо преглед општих историјских околности. Потребно је детаљно испитати и реконструисати његово васпитање и образовање, као и духовне утицаје. Пошто је Владимир Јовановић имао највећи утицај на Слободана Јовановића,

² Богдан Поповић, „Истина и непристрасност” [рукопис из заоставштине], *Сабрана дела Богдана Поповића VI* [приредио Иво Тартаља], ЗУНС, Београд 2001, (даље: СДБИ), стр. 344.

посебну пажњу смо посветили његовој биографији и научним, филозофским и политичким схватањима.

Иако смо очекивали да ћемо моћи да се ослонимо на већ познато знање са кога бисмо продужили на непознате и нове теме, показало се да у познатом има много непознатог. Повезивање непознатог са непознатим продубило је и проширило истраживање, али је зато дало кохерентне и на изворима засноване потврде наших претпоставки.

Насупрот добро познатој препоруци да треба писати о општим темама које се лако могу довести у везу са данашњим временом, посебну пажњу смо посветили детаљима. Разматрање општих идеја и тема може да прикрије стварна схватања људи из прошлости. Читалац често уноси у текст из прошлости оно што и сам мисли и што је некада давно, можда још у основној школи научио. Због тога опште теме, колико год да су важне, често воде у зачарани круг општих претрасуда, подједнако присутних у штампи и научној литератури.

Токвил (Alexis Clérel, vicomte de Tocqueville) је у уводу у књигу *Стари режим и Француска револуција* нагласио да мање позната и слабија дела, као и мање познате теме од општих и добро познатих тема, могу више да допринесу разумевању правих инстинката свога времена.³ Уместо понављања добро познатих гледишта о личностима и њиховим делима, треба са површине заронити у дубину друштва прошлог времена. Скупштинске стенографске белешке, записи и приватна писма, више нам могу рећи о духу времена, манирима, схватањима и вредносним скалама људи из прошлости. Без детаља није могуће ући свет из прошлости. Треба пустити трагове из прошлости да сами за себе проговоре, без наметања шаблона и предубеђења.

Посебну замку представљају термини који данас имају другачије значење од оног које је било уобичајено пре сто и више година. Када читамо текстове Слободана Јовановића треба имати у виду да се у њима подразумевају ствари које се данас не подразумевају, као и да се данас подразумевају ствари које се тада нису подразумевале, па их зато не треба учитавати у текст из прошлости.

Слободан Јовановић је веома објективан, опрезан и поуздан тумач на кога се истраживач увек може ослонити. Обазриво се користио архивском грађом, усменим казивањима, увидима и тумачењима у која је с разлогом могао имати поуздање. Да је то изузетно велика вредност, зна свако ко је покушао да се ослони на резултате претходних

³ Tocqueville, Alexis Clérel, vicomte de, *L'ancien régime et la Révolution*, Michel Lévy Frères, Paris 1860, стр. 3 и даље.

истраживања. Непотпуна проучавања и недовољна теоријска знања често су доводила до погрешних закључака. Тумачења теоријских становишта по правилу знатно су заостајала за изворном, тумаченом литературом. Непоуздани марксистички историјски прегледи и критике могу боље послужити као грађа за тумачење поратних мучних догађања на Универзитету у Београду, него као ослонац за даља истраживања. Боље би било да тих прегледа, историја и системских радова са великим претензијама није ни било, јер сада, осим на грађу, треба трошити снагу и време на тумачење мисли њихових састављача, изналажење разлога бројних грешака и странпутица, као и грешака нових мишљења која су се на њих надоградила. Настали су читави слојеви погрешних тумачења, на која се данас надовезују и најновији текстови.

Постоје митови и предрасуде о Слободану Јовановићу, као и тумачења која у извесној мери погађају неку црту његовог мишљења или карактера, али испуштају из вида друге значајније аспекте и целину. Многи су узроци томе и захтевали би засебну студију.

Поставља се питање којим научним областима и дисциплинама припадају поједини Јовановићеви радови. Приликом давања одговора на ово питање треба имати у виду да се науке развијају и при томе проширују и сужавају своју област, мењајући место у распореду научних дисциплина. Један феномен може да буде предмет различитих начина истраживања и различитих наука. Може се изучавати и интегрално, узимајући у обзир сва знања потребна да би се он испитао као целина.

Пошто се испита порекло и утврде основни Јовановићеви теоријски ставови, можемо добити поуздану основу за правилно тумачење његових радова. Након обухватања ове целине, која се оквирно односи на период до првог објављивања књиге посвећене држави, у наредном истраживању посветићемо пажњу теорији државе, историографији, социологији и филозофским темама. Посебан изазов представља изналажење најбољег угла за излагање политичког рада Слободана Јовановића.

Део докумената везаних за породицу, школовање и рад Слободана Јовановића није сачуван из уобичајених, добро познатих разлога. Архива Београдске гимназије у којој се школовао, добрим делом је уништена током Првог светског рата.⁴ Архива Министарства иностра-

⁴ Миодраг Југовић [професор историје], „Прва београдска гимназија. Прошлост, културни и национални значај прве средње школе у Србији”,

них дела у којем је радио пет година, током истог рата пребачена је у Беч, одакле је после рата враћена, али недостају њени поједини делови.

Кућа Јовановића оштећена је у бомбардовању Београда у Првом светском рату и потом опљачкана.⁵ Библиотека Слободана Јовановића била је изгледа делимично сачувана.⁶ Део бележака и записа уништен је или изгубљен током Првог светског рата. У тексту „Један разговор с Пером Тодоровићем” Слободан Јовановић је у напомени навео да су му белешке које је записао непосредно после разговора пропале у рату и да је текст написао по сећању, „више због психолошког него због историјског интереса”.⁷ Сачувани су поједини примерци домаћих и страних новина из куће Јовановића.⁸

Постоји један запис о поступању са књигама и личном архивом Слободана Јовановића после Другог светског рата, која је, према том сведочанству, након прегледа уништавана на лицу места, у дворишту њихове куће.⁹ Можемо претпоставити да је сва важнија документа и белешке Слободан Јовановић сам уништио или понео са собом кад је напуштао земљу. Сачувана су, међутим, поједина документа, писма, дописнице, разгледнице, новине и ствари, које су давале рођацима и пријатељима на чување. Правда Ристић дала је Лепосави Бели Павловић једну књигу и сат да их однесе Слободану Јовановићу кад буде путовала у Лондон.¹⁰ Штап Слободана Јовановића

Споменница о спојојодиници Прве мушке гимназије у Београду, Штампарија Драг. Грегорић, Кнегиње Олге 21, Београд 1939, (даље: ССП), стр. 262. У Историјском архиву Београда (даље: ИАБ) чува се архива Прве београдске гимназије од 1898. године, ИАБ, 269, Прва београдска гимназија (1898–1945, 48 књига).

⁵ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Заоставштина Слободана Јовановића (даље: АСАНУ, ЗСЈ), 14891/13, Владимир и Јелена Јовановић Слободану Јовановићу, Врњачка Бања, 19. децембар 1918.

⁶ Исто.

⁷ Слободан Јовановић, „Додатак. Један разговор с Пером Тодоровићем” [С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*. Књига друга (1897–1903), Издавачка књижарница Геце Кона, (даље: ИКГК) „Привредник”, Београд, 1931], у: Слободан Јовановић, *Сабрана дела I–XII*, приредили Радован Самарцић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991, (даље: СД), II, стр. 216, фн. 1.

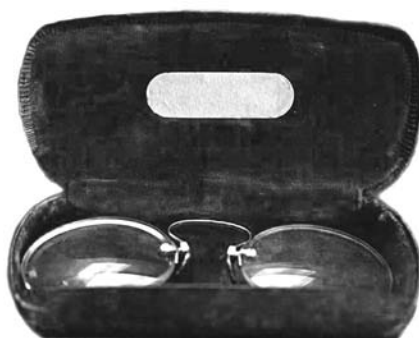
⁸ ИАБ, Лични фонд Владимира Јовановића (даље: ИАБ, ЛФВЈ), К-6/VI-6.

⁹ Желимир Марковић, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић” *Књижевне новине* 1027–1030 (1. фебруар – 1. март 2001), стр. 28–29.

¹⁰ Исто.

Печат са иницијалима S.Y.
(Slobodan Yovanovitch) (ГИ)

Наочаре (ГИ)

Штап Слободана Јовановића (и детаљ дршке) (АСАНУ)

чува се у Архиву Српске академије наука и уметности. Сачуване су и наочаре, као и печат са иницијалима S.Y. (Slobodan Yovanovitch). До сада ниједан део заоставштине Слободана Јовановића није пронађен у Безбедносно-информативној агенцији Републике Србије.

Дејан Медаковић и Живорад Стојковић посетили су 1963. године Правду Ристић, која их је примила на основу „добрих препорука”. Током разговора показала им је „читав свежањ” писама која јој је слао Слободан Јовановић.¹¹ Ова писма су сачувана. Претпостављамо да исто важи и за рукописну оставштину Правде Ристић.¹² Један део сачуваног, мањег дела, заоставштине Слободана Јовановића налази се у Архиву Српске академије наука и уметности од 1999. године и делимично је објављен.¹³

Слободан Јовановић је живео заједно са родитељима, сестром, зетом и сестрићем, и њихова заоставштина представља, у ствари, целину. У кући су после Првог светског рата живели Владимир Јовановић, Јелена Јовановић, Слободан Јовановић, Михаило Г. Ристић

¹¹ Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић 1869–1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед” [1991], СД XII, (даље: Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII), стр. 793.

¹² Јелена Скерлић Ђоровић, „Правда Ристић”, *Животи међу људима*. Мемоарски записи, приредила Зорица Хаџић, Академска књига, Нови Сад 2014, (даље: Ј. Скерлић Ђоровић, *Животи међу људима* [2014]), стр. 160.

¹³ АСАНУ, 14891, ЗСЈ. Архив Српске академије наука и уметности дошао је до дела заоставштине Слободана Јовановића откупом од др Мирослава Николића 1999. године. Заоставштини је прикључено неколико Јовановићевих личних докумената и писама која је Архиву САНУ поклонио Стеван К. Павловић 2006. године. У Заоставштини се налазе поједина лична документа, породична преписка, писма упућена Слободану Јовановићу, писма и документа других личности и новине и новински исечци о Слободану Јовановићу. Највећи део Заоставштине Слободана Јовановића представљају писма Михаила Гавриловића, Јована Дучића, Растка Петровића, Исидоре Секулић, Милоша Црњанског, епископа Николаја Велимировића, Павла Маринковића, Ђорђа Тасића, Милана Ђурчина, Јована Н. Томића, Константина Фотића, Ладислава Полића, Леонида Питамица (АСАНУ, ЗСЈ, 14891/1–178). Писма Исидоре Секулић, Растка Петровића, Јована Дучића, Богдана Поповића, Милоша Црњанског, Вељка Петровића која се чувају у Архиву САНУ, објављена су у часопису *Време* (22. и 29. новембар 2001) и потом у: *Савременици о Слободану Јовановићу*, прир. Ј. Тркуља и М. Вучинић, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП. Службени гласник, 2009, (даље: ССЈ). Нису објављена писма Павла Маринковића, Чедомиља Мијатовића, владике Николаја Велимировића, Драгољуба Јовановића, Живана Живановића, Милана Ж. Живановића, Стојана Новаковића, Леонида Питамица, Ладислава Полића (више писама на ћирилицу) и др.

(углавном на дипломатским дужностима), Правда и Андрија Андра М. Ристић. Слободан Јовановић је, знајући да су поуздани, користио списе Владимира Јовановића и Михаила Ристића, приликом писања својих радова.

Сачуван је већи број фотографија породица Јовановић и Ристић, њихових рођака и пријатеља. Слободан Јовановић је 1912. године поклонио Државној архиви Краљевине Србије фотографију Константина Н. Николајевића, капућехаје у Цариграду, министра и зета кнеза Александра Карађорђевића.¹⁴ У Београду и данас има старих фотографских албума са масивним корицама и страницама од тврдог картона, али наследници већ одавно не знају ко су многе личности на сликама. У Заоставштини Властимира Трајковића, у једном албуму, поред слике Љубомира Ненадовића, налази се слика млађег човека са брадом испод које су записана (очито у различито време) имена Димитрија Матића (прецртано) и Владимира Јовановића („отац Слободанов“). Врло је тешко утврдити о коме је реч (можда је на слици Владимир М. Јовановић, песник).

У Архиву Српске академије наука и уметности налазе се *Усиомене* Владимира Јовановића, које су објављене 1988. године.¹⁵ На основу текста *Усиомена* може се закључити да их је писао ослањајући се на документа, а вероватно и дневничке забелешке које данас нису сачуване или доступне. У *Усиоменама* има преписа писама као и података писаних на основу депеша из времена када је Владимир Јовановић био министар финансија у влади која је водила ратове 1876/8. године. У мемоарским записима Владимир Јовановић говори и о својој породици, пореклу, супрузи и деци Слободану и Правди. Писани су цели

¹⁴ „10. [23] марта [1911], господин Слободан Јовановић, професор Универзитета, поклонио је фотографску слику Косте Н. Николајевића, српског капућехаје у Цариграду“. Вид. др Божидар Прокић [византолог], „Извештај државног архивара за 1910. и 1911. годину“, *Просветни гласник*, (1912), стр. 476. Коста Николајевић је био школски друг и пријатељ Димитрија Матића, па је можда тим путем једна његова фотографија стигла код Владимира Јовановића. Можда је Владимир Јовановић као архивар Полицијског одељења Министарства унутрашњих дела добио (око 1858) фотографију лично од Константина Николајевића, тадашњег министра (попечитеља) унутрашњих дела.

¹⁵ Владимир Јовановић, *Усиомене* [АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страняковића, 14556/144], приредио и предговор написао Василије Крестић, БИГЗ, Београд 1988, даље: В. Јовановић, *Усиомене* [о. 1920 / 1988].

или највећим делом, после Првог светског рата.¹⁶ Слободан Јовановић их је користио као извор, али не знамо да ли је намеравао да их објави.

Већи део Заоставштине Владимира Јовановића налази се у Личном фонду Владимира Јовановића у Историјском архиву Београда.¹⁷ Владимир Јовановић је записао да су му приликом једног полицијског претреса одузели све списе и да их нису вратили (1861), због чега нема сачуваних његових раних рукописа и писама.¹⁸ Најстарији документ који се чува у Личном фонду Владимира Јовановића је списак његових књига из 1856. године, састављен за време студија у Немачкој.¹⁹ У овом фонду чува се, осим необјављених делова рукописа *Полиџичкој речника*, део докумената породице Јовановић, последња воља Владимира Јовановића, списак ствари које су понели напуштајући Београд 1915. године, писма Владимира и Јелене Јовановић упућена Слободану Јовановићу и друга преписка, као и документа везана за поправку куће оштећене у рату.

Слободан Јовановић је одржавао обимну кореспонденцију и редовно одговарао на писма која су му била упућена. У Заоставштини Михаила Г. Ристића у Архиву Српске академије наука и уметности сачувана су писма Слободана Јовановића Михаилу Ристићу (1894–1896).²⁰ Можемо претпоставити да је и Слободан Јовановић чувао писма Михаила Ристића. Драгоцена би била преписка Слободана Јовановића са Павлом Маринковићем током њихових студија у иностранству и за време рада у Министарству иностраних дела.²¹ Када

¹⁶ Василије Крстић, „Предговор” у: В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 8, фн. 14.

¹⁷ ИАБ, ЛФВЈ, 1860–1927 [у ствари, 1856–1927], 5 кутија.

¹⁸ „Одмах по нашем притвору наши станови претресени су без сведока и контроле, па и наши рукописи и кореспонденције покупљени су неконтролно и без овереног списка, да нам се никад више не врате” (1861). Вид. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 110.

¹⁹ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/П, 6, „Моје књиге (1854–1857), 25. фебруара [8. марта] 1856. у Хохенкајму”, попис 77 књига Владимира Јовановића из 1856. године са ценама у чаршијским грошевима.

²⁰ АСАНУ, 14243, Заоставштина Михаила Ристића (даље: ЗМР), 4097–4146; Миле Станић, „Заоставштина Михаила Г. Ристића у Архиву САНУ у Београду”, *Архивска трага као извор за историју, Међународни научни скупи, 15–16 мај 2000*, Београд, стр. 245–361.

²¹ Слободан Јовановић је забележио да је био у сталној преписци са Маринковићем током њихових студија у иностранству. Вид. С. Јовановић, „Павле Маринковић” [текст је датиран 15. априла 1948, а објављен два пута 1962. године у посебном отиску *Гласа Канадских Срба* и у: С. Јовановић, *Моји*

је Михаило Маринковић (брат Павла и Војислава Маринковића), ставио на располагање мемоаре свог оца, Димитрија Маринковића, „он је допустио да се прегледају и остале хартије из архиве, не само Димитрија, него и Павла Маринковића”.²² Иако се у Архиву Србије у Личном фонду Димитрија Маринковића не налази заоставштина Павла Маринковића, није немогуће да је барем делимично сачувана. У Заоставштини Слободана Јовановића у Архиву САНУ налазе се само три писма Павла Маринковића из времена рада у Министарству иностраних дела. Када се упореде са сачуваним писмима која је Маринковић у исто време слао Стојану Новаковићу и писмима Слободана Јовановића Михаилу Ристићу, може се добити веродостојан преглед догађаја, као и намера учесника у преписци.²³ Послератна преписка Слободана Јовановића са Миланом Гавриловићем налази се у Архиву Југославије у Збирци Милана Гавриловића, која је 2013. године пренесена из Хуверовог института Универзитета Станфорд (Hoover Institution at Stanford University).²⁴ Ова преписка сведочи да драгоцених мемоарских података Слободана Јовановића из времена његовог школовања може бити и у поратној документацији. И у Легату Косте Ст. Павловића, који је 2005. и 2011. године пренесен из Енглеске у Историјски архив Београда, има података о Слободану

савременици, Авала, Виндзор 1962. Текст је први пут објављен у земљи у једнаестом тому *Сабраних дела* 1991], СД XI, стр. 272.

²² Слободан Јовановић, „Димитрије Маринковић (марта 1939)” [„Предговор” у: *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869*, средно Д. Страњаковић, СКА, посебна издања, књ. СХХVI, Друштвени и историјски списи, књ. 51, Београд 1939], СД XI, стр. 544–549.

²³ Вид. поређење ових писама у: Борис Милосављевић, „Слободан Јовановић у Министарству иностраних дела (1892–1897) I”, *Зборник Матице српске за историју* (даље: ЗМСИ) 92 (2015), стр. 39–59; „Слободан Јовановић у Министарству иностраних дела (1892–1897). Шеф Просветног одељења (Пропаганда) II”, ЗМСИ 93 (2016), стр. 7–31.

²⁴ АЈ, МГ, 859, 10 (ј.о. 1–4). Миладин Милошевић, „Са Хуверовог института у Архив Југославије преузета збирка докумената др Милана Гавриловића, дипломате и политичара”, *Архив*, часопис Архива Југославије, 1–2, 2013, стр. 242–244.

Приређивачи *Сабраних дела* из 1990/91. године забележили су да је Миломир Марић био спреман да обимну преписку Милана Гавриловића са Слободаном Јовановићем стави на располагање, „али она, као и бројна приватна кореспонденција писца, захтева посебну пажњу и није могла бити коришћена у оквиру ионако проширеног Календара”. Вид. „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 887.

Јовановићу (писама, бележака).²⁵ Легат садржи докумената из различитих историјских раздобља.²⁶ Архивска грађа се чува и у Културном центру – Дом породице Павловић (Господар Јевремова 39).

Део архивске грађе из куће Јовановића повремено се може видети на изложбама.²⁷ Иако Слободан Јовановић критикује љубав према грађи због манира појединих историчара да је бацају пред читаоца несређену, понекад документа говоре сама за себе, више од сваког тумачења.

У емигрантским гласилима, пре свега лондонској *Поруци*, органу Југословенског народног одбора, и часопису *Тамо далеко*, који је излазио у Аустралији, могу се наћи значајни мемоарски записи. Често је подједнако тешко доћи до појединих текстова из емигрантских часописа, као и до појединих важних докумената.

И у заоставштини Јовановићевих савременика има, наравно, сачуваних писама од значаја за истраживање биографије и дела Слободана Јовановића.

Подаци о гимназијском школовању Слободана Јовановића налазе се у објављеним оценама ученика Београдске гимназије, као и у објављеним мемоарским белешкама Слободана Јовановића и његових школских другова. Грађа о раду Београдске гимназије и Јовановићевих професора може се наћи и у заоставштини гимназијских професора, која је корисна за разумевање опште слике, увид у дух времена и размишљање људи који су тада живели. Имали смо прилике да користимо дневничке белешке из 1885/6. школске године, из времена Српско-бугарског рата, Јовановићевог професора зоологије

²⁵ Историјски архив Београда преузео је заоставштину Косте Павловића (попис М. Радојчић и М. Чавић). ИАБ, Легат Косте Павловића (даље: ЛКП), К, 4, писма С. Јовановића (енглески, француски, српски), оригинали дневника Косте Ст. Павловића, 1930–1933. и 1944–1954. године.

²⁶ ИАБ, ЛКП, К-162, писма Клеопатре Карађорђевић мајци Персиди Карађорђевић, рођ. Ненадовић, из јуна 1852. године (копије), заоставштина породице Филипа Христића и др.

²⁷ Делови архивске грађе које смо користили били су изложени на изложби одржаној поводом 140-годишњице рођења Слободана Јовановића на Правном факултету Универзитета у Београду (4. децембар 2009. – 30. јануар 2010). Вид. Олга Красић Марјановић, *Слободан Јовановић (1869–1958)*, каталог изложбе [документи и фотографије са изложбе]. Изложбу приредио Правни факултет Универзитета у Београду поводом 140-годишњице рођења Слободана Јовановића, 4. децембар 2009 – 30. јануар 2010. Правни факултет, ЗУНС, Београд 2009. Документа са ове изложбе наводиће се као „Грађа са изложбе”: ГИ [2009/2010]

и дијететике, Љубомира Миљковића, једно време одговорног уредника часописа *Ойаџбина* („полубрата” Владана Ђорђевића).²⁸

Основни подаци о студијама Слободана Јовановића на Правном факултету Универзитета у Минхену и Факултету за науку о држави Универзитета у Цириху налазе се у штампаним списковима студентата, са датумима уписа и исписа и програмима предавања ових факултета. Подаци о студијама Слободана Јовановића на Универзитету у Женеви у време када је годину и по дана био државни стипендиста, 1889/90. године, налазе се у Архиву Србије у архиви Министарства просвете и црквених послова. Документа о Слободану Јовановићу као државном питомцу објављена су у XII тому *Сабраних дела* Слободана Јовановића (1991). Приликом објављивања, нажалост, нису наведене архивске сигнатуре и нису објављени сви документи.

Подаци везани за Јовановићеве студије у Паризу на Слободној школи политичких наука (*École libre des sciences politiques*) налазе се у Архиву ове престижне париске школе (*Science Po*).²⁹ О боравку Слободана Јовановића у Паризу има података у мемоарским записима Богдана Поповића, односно записима о разговорима вођеним са њим.³⁰

Извори за реконструкцију рада Слободана Јовановића у Министарству иностраних дела налазе се у Архиву Србије, у архивама Политичког одељења, Просветно-политичког одељења и Административног одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије, као и у несређеној грађи Посланства у Цариграду. Архивске грађе о овом периоду живота Слободана Јовановића има и у Архиву САНУ, Архиву Југославије, Народној библиотеци, у документима у приватном власништву, у објављеној архивској грађи и мемоарским записима.³¹

²⁸ На дневничким белешкама Љубомира Миљковића захваљујем његовој унуци, госпођи Загорки Сондермајер, рођ. Миљковић. Могу се поредити записи Владана Ђорђевића из истог ратног периода. Они спомињу један другог као и заједничке рођаке.

²⁹ Архива *Science Po* раније није била коришћена за изучавање школовања Слободана Јовановића, нити за изучавање школовања српских државних питомаца у иностранству који су студирали у овој школи (нпр. Михаило Г. Ристић).

³⁰ Војин Ракић, *Бојдан Појовић. Из разговора и сећања давних*, приредио Иво Таргаља, Библиотека града Београда, Београд 2004, (даље: В. Ракић, *Бојдан Појовић* [2004]).

³¹ Изворе вид. у: Борис Милосављевић, „Слободан Јовановић у Министарству иностраних дела (1892–1897). Шеф Просветног одељења (Пропаганде) II”, ЗМСИ 93 (2016), стр. 24–29.

За време рада у Министарству иностраних дела Слободан Јовановић је сарађивао са политичким и књижевним листом *Ред* и књижевним часописом *Српски њреїлед*, око којих је била окупљена мање више иста група политичких истомишљеника.³² У *Српском њреїледу* Љубомира Недића, са којим је сарађивао и редовно се виђао, објављен је у наставцима веома значајан рад Слободана Јовановића, „О друштвеном уговору”, који није поново објављен у првим *Сабраним делима* из 1932/1940. године.³³ Сматрамо да је сарадња Слободана Јовановића са Љубомиром Недићем, професором филозофије (на предметима Историја филозофије, Психологија и Логика) на Великој школи, која је трајала до Недићеве смрти, значајна за развој Јовановићевог мишљења, због чега је било потребно испитати Недићева логичка, филозофска и политичка гледишта и Јовановићеву рецепцију Недићевих схватања, што је неопходно и за разумевање њихових доста блиских књижевних гледишта.

За тачно одређење предмета који је Слободан Јовановић предавао на Правном факултету у Београду, Општег и посебног државног права, осим Јовановићевих радова, могу послужити и документи из архиве Велике школе (Архив Србије). О методолошком приступу који су имали његови претходници као предавачи, важни подаци могу се наћи у сачуваним скриптурама професора Државног права, Милована Ђ. Миловановића и Јакова М. Ненадовића.³⁴

³² О сарадњи Слободана Јовановића са политичким и књижевним листом *Ред*, књижевним часописом *Српски њреїлед* и *Српским књижевним ѓласником* вид. Борис Милосављевић, „Учешће Слободана Јовановића у покретању и раду *Ред*, *Српскої њреїледа* и *Српскої књижевної ѓласника*”, *Књижевна историја* 43/145 (2011), стр. 637–661.

³³ Слободан Јовановић, „О друштвеном уговору”, *Српски њреїлед* [„I Природно стање”] 1 (1895), 7, стр. 211–216; [„II Друштвено стање”] 8, стр. 242–246; [„III Лична слобода”] 9, стр. 274–280; [„IV Народно суверенство”] 10, стр. 305–311. Студија је следећи пут објављена тек у *Сабраним делима* из 1990/91. године, скоро сто година касније. Вид. С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 175–208.

³⁴ Милован Ђ. Миловановић, „Државно право. Белешке са предавања на Великој школи” (скрипта, 1890), у: М. Ђ. Миловановић, *Државно ѓраво и грује усїавноїравне сїудуїе*. Избор, редакција и поговор Ратко Марковић, Службени гласник, Београд 1997, стр. 10–179; Универзитетска библиотека у Београду, П 2156, Јаков Ненадовић, *Државно ѓраво* (предавања Др. Јакова Ненадовића), рукопис (скрипта), стенографише: Милутин Перишић, издаје: Лука Зебић (11. [23] новембар 1893). У скриптурама има више нејасних места, па можемо претпоставити да их Ненадовић није ауторизовао. Занимљива су и

Судбина Општег државног права, предмета који је Слободан Јовановић предавао, засебна је тема.³⁵

Слободан Јовановић се постарао за објављивање радова Михаила Гавриловића и Милована Ђ. Миловановића.³⁶ Своје поратне мемоарске записе, који се веома разликују од уобичајених успомена, јер су истовремено студије о појединим личностима и догађајима, Слободан Јовановић је сам припремио. Након његове смрти лондонска *Порука* је објавила да је оставио „известан број хартија и преписке

скрипта из Међународног права Милоша Богичевића, чији политички поступци су контроверзни и недовољно испитани.

³⁵ Вид. више у: Борис Милосављевић, „Радомир Д. Лукић – теорија државе и филозофска схватања”, *Научно наслеђе Радомира Д. Лукића, Зборник радова са научној скупи одржаног 11–12 децембра 2014*, САНУ, Правни факултет Универзитета у Београду, ур. академик Данило Н. Баста, проф. др. Сима Аврамовић, Београд 2015, стр. 455–481.

³⁶ АСАНУ, ЗСЈ, 14891/27, Стојанка Гавриловић, удовица Михаила Гавриловића Слободану Јовановићу, Франкфурт, 11. децембра 1927. Михаило Гавриловић је умро 1924. године. Његова књига под насловом *Из нове српске историје* са предговором Слободана Јовановића објављена је у издању Српске књижевне задруге 1926. године.

„Драги господине Јовановићу,

Још док је мој муж жив био, ја знам како Вас је интимно и блиско пријатељство везивало с њим. Али видим да сте Ви исто тако пријатељску и топлу успомену сачували о њему и после његове смрти. Ви нисте жалили труда, ни времена, да сакупите, средите, проберете што је било [потребно] за његову [књигу] наштампану у Књиж. задрузи, [...] и сами преведете са енглеског и француског неке његове чланке.

Допустите Господине Јовановићу да Вам на тој благородној жртви најискреније и најдубље захвалим. Ваше дружељубље према моме покојном мужу још је увек онако како је некад било [...]”.

У Заоставштини Слободана Јовановића у Архиву САНУ налази се писмо којим удовица Милована Миловановића овлашћује Драгутина Протића, пријатеља Слободана Јовановића, да склопи уговор о штампању Миловановићевих радова. То је извесно била замисао Слободана Јовановића. АСАНУ, ЗСЈ, 14891/164, Марија М. Ђ. Миловановић Драгутину К. Протићу, Београд (Крунска улица 2), 26. марта 1935.

„Господину Драгутину К. Протићу,

Као наследница пок. Милована Ђ. Миловановића, бив. председника Министарског савета, овлашћујем вас да можете уступити г. Геци Кону, издавачу из Београда, право да прештампа објављене радове мог мужа под условима које у споразуму са њим будете уговорили.

С поштовањем,

Марија удова М. Ђ. Миловановића”.

трајне вредности” и поверио их Радоју Кнежевићу, некадашњем министру Двора: „Према Јовановићевом аманету ови *Зайиси* нису могли бити ни давани на читање било коме, ни објављени пре него што би се стекли услови предвиђени од њега [’пре него што помру извесне личности’]. Његова воља била је скрупулозно поштована. Тако је овај рукопис лежао у похрани скоро три деценије” [1947–1976].³⁷ Поједине списе оставио је у три верзије, нпр. о Апису и Пашићу.³⁸ Слободан Јовановић не само да је био истовремено учесник, сведок и историчар појединих историјских догађаја, већ је био и први приређивач своје сопствене заоставштине. Ни данас не можемо бити сигурни да се неће појавити неки његов непознати спис са аманетом „да се не отвори овога вијека”, као што је била Вукова „Особита грађа за српску историју нашега времена”.³⁹

Приликом писања о владама у чијем раду је током Другог светског рата учествовао, Јовановић је „ради контроле својих сећања, прегледао [...] најважније документе пре писања појединих поглавља”.⁴⁰

³⁷ „Jedno pismo”, *Poruka* [London], glasilo Jugoslovenskog narodnog odbora, 53/54 (januar–mart 1959), стр. 42. Краће изводе из Јовановићевих забелешки Кнежевић је објавио у истом броју *Поруке*. Вид. Radoje L. Knežević, „Slobodan Jovanović u politici u svetlosti dokumenata”, *Poruka*, 53/54 (januar–mart 1959), стр. 26–41; Радоје Кнежевић, „Посмртна издања Јовановићевих списа” [„Предговор”, у: С. Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор, Канада 1962], СД XII, стр. 845, 846. Слободан Јовановић је имао поверења у Радоја Л. Кнежевића (1901–1983), бившег министра двора, професора француског језика, уредника *Српској књижевној гласнику*, члана Српског културног клуба, члана Демократске странке и учитеља француског језика краља Петра. Његова браћа су генералштабни мајор (касније пуковник) Живан Кнежевић, шеф војног кабинета Слободана Јовановића, О. Јован Кнежевић, свештеник, кога су Немци стрељали 1941. године у Крагујевцу и Никола Кнежевић, дипломата, конзул. Браћа Кнежевићи синови су професора Лазара Р. Кнежевића, начелника Министарства просвете и црквених послова, директора Прве београдске гимназије, преводиоца дела Хенрика Сјенкјевича (Henryk Sienkiewicz) са пољског, пореклом од оборкнеза Лепеничке кнежине Крагујевачке нахије, Ђуке Филиповића.

³⁸ Вид. „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 883.

³⁹ Вук С. Караџић, „Особита грађа за српску историју нашега времена. Аманет: да се не отвара овога вијека (до године 1900), [Натпис на омоту у којем је *Особитија грађа* била запечаћена]”, *Сабрана дела Вука Караџића* (даље: СДВК), Књига петнаеста, *Историјски списи* I, пр. Радован Самарџић, Просвета, Београд 1969, стр. 126–173.

⁴⁰ Радоје Л. Кнежевић, „Предговор” [у: С. Јовановић, *Зайиси о проблемима и људима*, Лондон 1976], СД XII, стр. 846.

Вероватно је имао и старије дневничке белешке које је можда носио са собом.

Захваљујући појединим сачуваним писмима упућеним Слободану Јовановићу може се видети стварни однос појединих личности према њему, који је, према тону и ставу, често био различит од њихових објављених оцена о Јовановићу.

Слободан Јовановић је изгледа саговорнике, вероватно у духу либералних манира свог оца, охрабривао да говоре оно што заиста мисле, па се догађало да они после изгубе сваку меру. Најдрастичнији пример представља објављено *Отворено писмо 1. Слободану Јовановићу* Милоша Милошевића, које је превазишло све оквире тадашњих норми пристожности.⁴¹

Бројна сведочанства о Слободану Јовановићу, његовом животу, мишљењу, делима, карактеру и интересовањима сачувана су у мемоарима савременика. Она имају све мане овакве врсте извора. Наводе се погрешни подаци, нетачно записана имена, и често очигледно погрешно тумаче Јовановићеве речи. Када се, међутим, упореде реченице у којима мемоаристи цитирају или препричавају речи Слободана Јовановића, у одређеним случајевима долази до подударња са Јовановићевим текстом или другим изворима. У таквим случајевима можемо поклонити већу пажњу овим сведочанствима. Некад аутор мемоара сасвим греша у разумевању становишта Слободана Јовановића, али се по реченичној конструкцији, карактеристичном хумору или коментару који се понавља и на неком другом месту, може са већом вероватноћом поверовати да је мање-више исту реченицу изговорио Слободан Јовановић.

У мемоарским записима понекад, као и у писмима, може се разумети интенција аутора објављеног текста, која није довољно јасна из самог текста. Због тога су овакви извори изузетно важни за разумевање текста и склапање целовите слике о његовом аутору.

У својим мемоарским записима Слободана Јовановића често спомињу Милош Црњански, Драгољуб Јовановић и Милан Јовановић Стоимировић.⁴² Ниједан од њих тројице није превише поуздан. Црњански увек даје предност лепоти и ефектности израза у односу на тачност података. Као пример типичне забуне може да послужи један

⁴¹ Милош М. Милошевић, „Отворено писмо Слободану Јовановићу, професору универзитета у пензији, академику, председнику Српског културног клуба и уводничару *Српској гласи*” [1940], ССЈ [2009], стр. 345–370.

⁴² Презиме Милана Јовановића Стоимировића некада се пише Стоимировић, а некада Стојимировић.

разговор са Живојином Балугџићем, школским другом Слободана Јовановића, који је забележио у *Ембахадама*. Црњански каже Балугџићу како му је Јовановић рекао да су Балугџић и Пашић јерменског порекла. Балугџић то разумева као шалу и каже да Јовановић „има право – али за Пашића”.⁴³ Можемо претпоставити да је Црњански чуо од Слободана Јовановића да је Бадемлић, а на Балугџић, био јерменског порекла. Можда је Црњански то прочитао у *Влади Александра Обреновића*, коју је у писму Јовановићу толико хвалио и најављивао да жели да пише нешто по њој (касније, после рата, написао је драму *Конак*).⁴⁴ У сваком случају, подаци који се могу наћи код Црњанског нису поуздани: „нос једне, или главу неког, давао сам другом, као и љубавника, некој, чији није био”.⁴⁵ Постоји анегдота, која може бити истинита, али и не мора. Када је, наводно, Слободан Јовановић видео шта Црњански пише у првим наставцима *Ембахада* и куда то смера, рекао је Црњанском да припази шта пише о њему, јер је оставио записе о Црњанском, које ће и након његове смрти овлашћено лице моћи да објави.

С друге стране, када Црњански запише да је Слободан Јовановић мислио да гимназијалци не треба одмах да иду на школовање у иностранство, већ тек после завршених студија у земљи, то мишљење је вероватно Јовановићево, јер исто сведочи и Драгољуб Јовановић. Стиче се утисак да је Драгољуб Јовановић често од речи до речи записивао шта је Слободан Јовановић рекао. Да није разумео шта је била Јовановићева интенција, може се видети по погрешном тумачењу или стављању у неадекватан контекст Јовановићевих речи.⁴⁶ Иако и Милан Јовановић Стоимировић често преноси нетачне или непотпуне податке када цитира неке Јовановићеве реченице, стиче се утисак да их је записао одмах после разговора.

⁴³ Милош Црњански, „Балугџић као стара фотографија”, *Ембахаде. Дела Милоша Црњанског* (даље: ДМЦ), XIII, Задужбина Милоша Црњанског, (даље: ЗМЦ), Православни богословски факултет, Београд 2010, стр. 25.

⁴⁴ М. Црњански С. Јовановићу, Берлин, 26. марта 1929, ССЈ, стр. 342; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), [1931], СД VII, стр. 141.

⁴⁵ Мило Глигоријевић, „Ламент сам ја, од речи до речи” [1973] у: Милош Црњански, *Код Хийерборејаца*, ДМЦ VI, ЗМЦ, Београд 1993, стр. 577. Вид. више у: Борис Милосављевић, „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански (I), „Да не постанем Пушкин”, *Књижевна историја* 158 (2016), стр. 147–169.

⁴⁶ Вид. више у: Борис Милосављевић, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба”, *Токови историје* 1 (2012), стр. 27–51.

Коста Ст. Павловић, бивши шеф кабинета и даљи сродник Слободана Јовановића, доста јасно цитира његове реченице, поготово у дневничким белешкама, односно записима разговора са Јовановићем. У појединим текстовима, вероватно због повезивања тока радње, уноси понеки свој израз који Јовановић сигурно не би на тај начин употребио, као на пример, у причи о повратку кнеза Милана из Цариграда у Београд, где се иначе поклапају сведочанства Косте Ст. Павловића и Миодрага Стајића.⁴⁷

Миодраг Стајић је оставио сведочанства о детињству и школовању Слободана Јовановића. Поузданост појединих Стајићевих записа потврђују Јовановићев текстове који су касније објављени, на пример текст о Владимиру Јовановићу. Стајић даје неке детаље којих нема код Слободана Јовановића. Иако има много грешака у именима и другим подацима, Стајићев текст је веома користан, пошто други извор сличне врсте немамо.

Јелена Скерлић Ђоровић (1887–1960) почела је да бележи своје успомене позно, 1959. године.⁴⁸ Њени записи веома су упечатљиви и корисни, поготово када описује личности које је добро познавала и догађаје у којима је учествовала (Јована Скерлића, породицу...). Оцене и описи појединих личности, укључујући и Слободана Јовановића, нису целовити нити сасвим поуздани због угла посматрања и велике временске дистанце, али и у њима има драгоцених података.

Можемо претпоставити да је Слободан Јовановић имао у рукопису преглед своје библиографије, као што је имао Владимир Јовановић. Прву објављену библиографију Слободана Јовановића саставио је Илија Пржић. Објављена је у XVI тому *Сабраних дела* Слободана Јовановића 1935. године, у издању Издавачког и књижевског предузећа Геце Кона. Четири године касније, 1940, Сабраним делима додат је XVII том под насловом *Примери политичке социологије, Енглеска, Француска, Немачка* (1815–1914). Иако је XVI том првобитно био замишљен као последњи по броју, у време његовог објављивања још увек нису били штампани томови XII (*Влада Александра Обреновића*. Књига трећа), XIII (*Држава*) и XIV (*Држава*), који су

⁴⁷ Kosta St. Pavlović, „Od kneza Milana do De Gola”, *Poruka*, 53/54 (januar–mart 1959), стр. 23–25; M. Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], стр. 21–23.

⁴⁸ Ненад Љубинковић, „Сећање на Јелену Скерлић Ђоровић” у: Ј. Скерлић Ђоровић, *Животи међу људима* [2014], стр. 251.

изашли наредне, 1936. године.⁴⁹ У напмени је било забележено да у библиографију „нису унети чланци из дневних листова, осим *Политике*, белешке из часописа, пригодни написи итд.”⁵⁰ Због тога у библиографији нема најранијих радова објављених у *Videly* и *Regu*.⁵¹ У библиографији су пописани многи текстови који нису били објављени у *Сабраним делима*. Библиографија је подељена на две основне целине – „засебна издања” и „расправе и чланци”. Под засебним издањима подразумевају се све студије које су засебно објављене, од књига до сепарата. У то време уобичајено је било да се делови студије прво објављују у часописима, а потом да цела студија буде објављена као засебно издање, након суда интелектуалне јавности, са исправкама и потребним објашњењима. Само су у библиографији из *Сабраних дела* из 1935. године наведени наслови Јовановићевих коментара из „Парламентарне хронике” која је излазила у *Архиву за њравне и друшћивене науке* од 1906. до 1923. године. Наслови нису навођени у другим библиографијама Слободана Јовановића.

Приликом објављивања нових *Сабраних дела* 1990/1. године, урађена је, на основу библиографије из *Сабраних дела* из 1935. године, нова библиографија Слободана Јовановића, у коју су била укључена не само посебна издања и текстови објављени после 1935/6. године, већ и ранији штампани текстови, почевши од чланака у политичком листу *Reg* (1894). За потребне новог „Библиографског прегледа радова Слободана Јовановића” проверени су подаци претходне библиографије, пронађене нове библиографске јединице (њих 66) и први пут библиографски евидентирани радови после *Сабраних дела* из 1932/1940. године (63 рада). Као и у првој библиографији, извршена је подела на „засебна издања” и „расправе и чланке”, односно, новијом терминологијом – „посебна издања” и „прилоге у периодичним

⁴⁹ Књигу о држави Слободан Јовановић објавио је четири пута (1906, 1914, 1922, 1936), под сличним насловима (*Основи њравне теорије о држави*, *О држави*, *основи једне њравне теорије*, *Држава*). У сваком издању уносио је измене и допуне. Прво издање имало је 266 страна, друго је било „прерађено и проширено” (324 стр), треће „прегледано и допуњено” (448 стр), као и четврто.

⁵⁰ Илија Пржић, „Библиографија Слободана Јовановића”, *Из љолићких докћирина II*, *Сабрана дела Слободана Јовановића XVI*, ИКГК, Штампарски завод „Орао”, Београд 1935, стр. 463.

⁵¹ *Reg* је излазио једанпут у три дана, па стога спада у категорију листа, а не часописа, која, уосталом, у XIX веку није била јасно разграничена, па су се многе публикације које би се данас звале часописима, називале листовима.

издањима и књигама”.⁵² Библиографски преглед радова Слободана Јовановића (1990) обухватио је радове објављене у периодичној штампи до 1941. године и пет књига у засебним издањима, које су објављене после рата. Једну од ових пет књига објавио је Слободан Јовановић у Паризу (*О италијанском фашизму*, 1952), а остале су објављене после његове смрти *Моји савременици* (Виндзор, Канада 1962),⁵³ *Поретак из историје и књижевности* (Београд, 1963),⁵⁴ *Један њирло за проучавање српског националног карактера* (1964, Виндзор, Канада) и *Закони о*

⁵² Милана Ђурђулов, „Библиографски преглед радова Слободана Јовановића”, СД I, стр. 235.

⁵³ Слободан Јовановић је у емиграцији написао пет студија посвећених појединим личностима (Владимир Јовановић, Никола Пашић, Богдан Поповић, Павле Маринковић и Драгутин Димитријевић Апис) које је предао Радоју Л. Кнежевићу. Ови текстови, заједно са раније објављеним Јовановићевим радовима о Стојану Новаковићу, Љубомиру Недићу, Миловану Миловановићу, Урошу Петровићу и Јовану Скерлићу (укупно десет „књижевно-политичких портрета”) штампани су прво као посебна издања *Гласа канадских Срба* 1961. и 1962. године. Обједињени у књигу, „збирку” под насловом *Моји савременици*, поново су објављени 1962. године заједно са предговором Радоја Л. Кнежевића, уредника *Гласа канадских Срба* (1961–1974). Вид. Слободан Јовановић, *Моји савременици*, предговор Р. Л. Кнежевић, Авала [Avala, Printing and Publishing Company Ltd], Виндзор, Канада 1962. Пет текстова из заоставштине први пут је објављено у земљи у једанаестом тому *Сабраних дела* 1991. године. Вид. „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 883; Добрило Аранитовић, *Библиографија Слободана Јовановића*, са хронологијом живота и рада, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2010, стр. 54–55.

⁵⁴ С. Јовановић, *Поретак из историје и књижевности*, предговор, избор и редакција Живорад Стојковић, *Српска књижевност у 100 књига*, књ. 60, Матица српска – СКЗ, Нови Сад – Београд 1963.

„Нова допуњена верзија овог избора са додатком студије Радована Самарцића о Јовановићу као писцу историје ушла је и у друго издање Библиотеке ’Српска књижевност у сто књига’, али је тада, 1970. већ одштампана и повезана књига Слободана Јовановића била повучена, а затим и уништена. Учињено је то без судског решења о забрани књиге, и без знања Уређивачког одбора едиције чији је члан био и потписани приређивач, а извршни издавач ИП Матица српска, Нови Сад.

Иста књига, *Поретак из историје и књижевности*, у издању ИРО ’Књижевне новине’, била је пред изласком из штампе септембра 1985. у штампарији ’Култура’, Београд. Међутим, због политичких напада на дело Слободана Јовановића, управо у то време, штампарија је обуставила рад на књизи, а слогњених табака, одобрених за штампу, убрзо потом био је и растурен. (Подаци од приређивача, Ж. Стојковића)”. Вид. С. Јовановић, СД I, стр. 291, фн. 1.

проблемима и људима 1941–1944, (Лондон, 1976).⁵⁵ У Библиографском прегледу објављеном у I тому *Сабраних дела* из 1990/1. године нису забележена четири текста која су ушла у XI том.⁵⁶

Коста Ст. Павловић саставио је „Библиографију радова Слободана Јовановића објављених у изгнанству” која је била објављена у часопису *Порука*, гласилу Југословенског народног одбора (1954), као и допуну ове библиографије (1959).⁵⁷ У *Поруци* се налази још једна „Допуна библиографије радова Слободана Јовановића објављених у изгнанству” са „Библиографијом написа и говора поводом смрти С. Јовановића” (1959).⁵⁸ Библиографија коју је саставио Коста Ст. Павловић урађена је највећим делом за време живота Слободана Јовановића и објављена у *Поруци*, органу Југословенског народног одбора, чији је председник био Слободан Јовановић. Реч је, дакле, о библиографији коју је Слободан Јовановић прегледао и одобрио њено објављивање, исто као и у случају библиографије коју је саставио Илија Пржић.

У „Напомени приређивача” *Сабраних дела* (1990/1) указује се да су захваљујући професору Стевану К. Павловићу добили библиографију радова Слободана Јовановића коју је саставио његов отац Коста Ст. Павловић (1954/59). У њу је унесено „и неколико радова објављених између 1941. и 1954. који омашком нису раније забележени”.⁵⁹ Пошто нису могли да дођу до оригиналних публикација из ове библиографије, „несумњиво савесна грађа Косте Ст. Павловића није се могла користити, као Пржићева – како то налажу професионалне обавезе библиографа”.⁶⁰ Библиографија коју је саставио Коста Ст. Павловић, објављена је у књизи *Слободан Јовановић у емирацији*.

⁵⁵ Слободан Јовановић, *Један љрилої за љрочавање срїскої националної карактера* (написано 1957. Објављено у Виндзору у Канади 1964 године); *Зайиси о љроблемима и људима 1941–1944*, (писано од 1946. до 1947. године. Објављено у Лондону 1976).

⁵⁶ „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 887.

⁵⁷ Kosta St. Pavlović, „Bibliografija radova S. Jovanovića objavljenih u izgnanstvu”, *Poruka* 25 (16. decembar 1954), стр. 9–10; „Bibliografija radova S. Jovanovića objavljenih u izgnanstvu”, *Poruka* 53/54 (januar mart 1959), стр. 44–45. Уп. „Напомена приређивача”, СД I, стр. 340.

⁵⁸ „Dopune I. bibliografiji radova S. Jovanovića objavljenih u izgnanstvu”, II. bibliografiji napisa i govora povodom smrti S. Jovanovića, *Poruka* 57 (decembar 1959), стр. 8.

⁵⁹ „Напомена приређивача”, СД I, стр. 340.

⁶⁰ Исто, стр. 341.

Разговори и записи (1993).⁶¹ У међувремену објављено је фототипско издање целе *Поруке* која је излазила од 1950. до 1959. године (2007).⁶² Јовановићеви текстови, од којих неки нису били потписани, назначени су у последњем броју *Поруке* (1959) у библиографији текстова и допуни библиографије, као и у списку сарадника са њиховим потписима.⁶³ Објављени су у посебној књизи под насловом *Поруке* (2006) у издању Службеног гласника.⁶⁴

Иво Тартаља је утврдио да се под одређеним псеудонимима (Puck, Yorick, Bob) налази име Слободана Јовановића (1975).⁶⁵ Радови потписани овим псеудонимима нису, међутим, били увршћени у *Сабрана дела* из 1990/1. године (осим два изузетка).⁶⁶ Нису били објављени ни Јовановићеви уводни чланци за политички лист *Ред* које је потписао „колективном шифром” „Р.[ед]”. Ови радови објављени су у књизи *Непознати радови 1892–1902* (2005), где се налази и хронолошки преглед раних чланака и бележака (37, односно 38 радова) Слободана Јовановића.⁶⁷

Нова најцеловитија библиографија Слободана Јовановића (1892–2010) објављена је у издању Фонда Слободан Јовановић (2010).⁶⁸

⁶¹ Коста Ст. Павловић, *Слободан Јовановић у емиграцији. Разговори и записи*, Службени лист СРЈ, Досије, Београд 1993, стр. 225–231.

⁶² *Poruka*, London, glasilo Jugoslovenskog narodnog odbora, 1950–1959, Izdaje Jugoslovenski narodni odbor, (reprint), priredili Jovica Trkulja, Života Lazić, Службени гласник, Београд 2007.

⁶³ „*Poruka*, 1950–1959, London” *Poruka* 57 (decembar 1959), Prilog, стр. 1–10.

⁶⁴ Слободан Јовановић, *Поруке*, приредили Јовица Тркуља, Живота Лазић, Библиотека *Полиџика и друштво*, Службени гласник, Београд 2006.

⁶⁵ Иво Тартаља, „Љубомир Неђић и Слободан Јовановић”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 23/2 (1975), стр. 274–285; „Никада прештампани, рани радови Слободана Јовановића”, СЈ [1998], стр. 741–747.

⁶⁶ У Библиографији Слободана Јовановића која је објављена у *Сабраним делима* из 1990/91. године наводе се само два рада из 1894. године потписана псеудонимом Puck. Вид. М. Бурђулов, „Прилози у периодичној штампи и књигама”, у: „Библиографски преглед радова Слободана Јовановића, СД I, стр. 293.

⁶⁷ Станиша Војиновић, „Хронолошки преглед радова” у: Слободан Јовановић, *Непознати радови 1892–1902*, приредио С. Војиновић, поговори: С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи” и Душан Иванић, „Изазови сабраних списа”, Филип Вишњић, Београд 2005, (даље: НР), стр. 263–266.

⁶⁸ У време објављивања *Библиографије Слободана Јовановића*, чланови Управног одбора Фонда Слободан Јовановић били су Матија Бећковић (председник), Слободан Ракитић, Александар Илић, Коста Чавошки, Војислав

Библиографију је припремио Добрило Аранитовић. Подељена је на две основне групе, „радове Слободана Јовановића (посебна издања, радови у периодици, зборницима радова и књигама других аутора, преводи) и радове о Слободану Јовановићу (посебна издања, чланци, студије, есеји, прикази и критике о делу Слободана Јовановића)”.⁶⁹ У овој библиографији наведено је и шест превода Слободана Јовановића са енглеског и француског језика (потписани су са Рuck, Bob, Z, C. J).⁷⁰ Пре библиографије из 2010. године није било библиографија радова о Слободану Јовановићу.⁷¹ У међувремену, наравно, објављено је више радова о њему.⁷²

После Првог светског рата, двадесетих година XX века, Слободан Јовановић је објавио низ књига које ће потом ући у састав његових *Сабраних дела* из тридесетих година. Приређивачи *Сабраних дела* из 1990/1. године с правом су приметили да је објављивање Јовановићевих књига у деценији која претходи објављивању првих *Сабраних дела* представљало „први покушај да се дело Слободана Јовановића представи као једна издавачка целина”.⁷³ Од 1920. до 1931. године објављени су *Вођи Француске револуције*, *Свејтозар Марковић* (друго допуњено издање), треће издање књиге о држави под насло-

Кoштуница, Владета Јанковић, Слободан Самарџић, Предраг Протић, Мирјана Стефановски, Ненад Поповић, Миле Савић, Часлав Копривица, Александар Никитовић, Борис Милосављевић и Александар Митић.

⁶⁹ Добрило Аранитовић, *Библиографија Слободана Јовановића*, са хронологијом живота и рада, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2010, (даље: *Библиографија* [2010]).

⁷⁰ Исто, „Преводи”, стр. 176.

⁷¹ Једино је у допуни библиографије Слободана Јовановића у *Поруци* била додата и библиографија текстова објављених поводом његове смрти.

⁷² Приликом наредног објављивања библиографије Слободана Јовановића требало би укључити и наслове његових текстова из „Парламентарне хронике”. Прегледна би била јединствена библиографија са назнакама да је библиографска јединица посебно издање, односно прилог у периодичи или књизи. Многи радови објављени су и као посебна издања и као прилози. Сам Слободан Јовановић објављивао је поједине радове прво у часописима, а потом као веће сепарате. У каснијим издањима његових дела читаве књиге постале су, међутим, само поглавља већих књига (посебних издања). О сложеном проблему дефинисања врсте објављеног рада вид. више у: Срђан Славнић, „Проблеми дефинисања монографије и вишеструког ауторства при каталогизацији библиографских извора”, *Глас библиотеке* 20 (2014), стр. 69–82.

⁷³ „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 881.

вом О држави. Основи једне њравне теорије, Друџа влада Милоша и Михаила, Уставно њраво Краљевине Срба, Хрваџа и Словенаца,⁷⁴ Уставобранишешљи и њихова влада, Влада Милана Обреновића и Влада Александра Обреновића.⁷⁵ Српска књижевна задруга објавила је 1931. године *Из наше историје и књижевности*, са текстовима о Јовану Хаџићу и „из југословенске политике”, који су поново штампани у *Сабраним делима* (1932/40).⁷⁶

Слободан Јовановић је припремио своја *Сабрана дела* (1933–1936/40), због чега им треба посветити посебну пажњу.⁷⁷ Редослед

⁷⁴ *Уставно њраво Краљевине Србије* (посебно државно право), Јовановић је објавио годину дана након прве књиге о држави, 1907. године (320 стр.), а *Уставно њраво Краљевине Срба, Хрваџа и Словенаца* 1924. године, две године након трећег издања књиге о држави.

⁷⁵ Слободан Јовановић, *Вођи Француске револуције. Мирабо, Димурије, Данџон, Робесијер*, ИКГК, Штампарија Савића и комп., Београд 1920; *Светозар Марковић*, Друго допуњено издање, ИКГК, Штампарија Савића и комп., Београд 1920; *О држави. Основи једне њравне теорије*, Треће прегледано и допуњено издање, ИКГК, Штампала Делнишка тискарна у Љубљани, Београд 1922; *Друџа влада Милоша и Михаила 1858–1868*, ИКГК, Београд 1923, *Уставно њраво Краљевине Срба, Хрваџа и Словенаца*, ИКГК, Штампарија Графичког завода „Макарије” а. д. Београд – Земун, Београд 1924; *Уставобранишешљи и њихова влада 1838–1858*, Друго допуњено издање, Издавачка књижарница Напредак [у власништву кондуктора Геце Кона, Армина Х. Шварца], Београд 1925; *Влада Милана Обреновића*. Књига прва, 1868–1878, ИКГК, Београд 1926; *Влада Милана Обреновића*. Књига друга 1878–1889, ИКГК, „Макарије” а. д., Београд 1927; *Влада Александра Обреновића*. Књига прва 1889–1897, ИКГК, Штампарија „Привредник”, Београд 1929; *Влада Александра Обреновића*. Књига друга 1897–1903, ИКГК, Штампарија „Привредник”, Београд 1931.

⁷⁶ Слободан Јовановић, *Из наше историје и књижевности*, Београд, Српска књижевна задруга, Штампана Издавачког предузећа „Народна просвета”, Београд 1931.

⁷⁷ Слободан Јовановић, *Вођи француске револуције* (Друго издање), *Сабрана дела Слободана Јовановића* (даље: СДСЈ) I, ИКГК, Штампарски завод „Орао” (даље: ШЗО), Београд 1932; *Полиџичке и њравне расџраве*. Књига прва („Наше уставно питање у XIX веку”, „Светозар Марковић”, „Пера Тодоровић”, „Поговор”), СДСЈ II, ИКГК, ШЗО, Београд 1932; *Полиџичке и њравне расџраве*. Књига друга („Дводомни систем” [само део раније објављене студије], „Јован Хаџић”, „Милан Пироћанац”, „Из југословенске политике: Спољашња политика Илије Гарашанина”, „Фрањо Рачки и југословенска мисао”, „Штросмајерова спољашња политика”, „Краљевина СХС”), СДСЈ III, ИКГК, ШЗО, Београд 1932; *Полиџичке и њравне расџраве*. Књига трећа („Српскобугарски рат”, „Граф Јулије Андраши”, Из енглеске политике: „Енглески парламентаризам”, „Енглески федерализам”, „Тома Карлајл”, „Артур Балфур”, „Дон Морли”), СДСЈ IV, ИКГК, ШЗО, Београд 1933; *Уставобранишешљи и*

ових *Сабраних дела* поштовали су и следили приређивачи *Сабраних дела* Слободана Јовановића из 1990/1.⁷⁸ *Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца* није имало смисла штампати у *Сабраним делима* (1932/40), јер Видовдански устав укинут. Увод из *Уставног права* објављен је у *Сабраним делима* III (1932) под насловом „Краљевина СХС“. У новим *Сабраним делима* требало би објавити цело дело, као и *Уставно право Краљевине Србије и Велику народну скупштинину*. Ова дела немају само историјску важност, већ и општи значај за уставно право, али и општу теорију државе и промишљање појма државе. Не можемо, међутим, са сигурношћу утврдити из ког разлога Јовановић у *Сабраним делима* није објавио рад „О друштвеном уговору“ (*Српски преглед*, 1895), приступну беседу на Правном факултету, *О Суверености* (1897), коју је својевремено објавио у *Браничу* и као засебно издање,⁷⁹

њихова влада (1838–1858), Треће издање, СДСЈ V, ИКГК, ШЗО, Београд 1933; *Друга влада Милоша и Михаила*, Друго допуњено и исправљено издање СДСЈ VI, ИКГК, ШЗО, Београд 1933; *Влада Милана Обреновића*. Књига прва, Друго издање, СДСЈ VII, ИКГК, ШЗО, Београд 1934; *Влада Милана Обреновића*. Књига друга, Друго издање, СДСЈ VIII, ИКГК, ШЗО, Београд 1934; *Влада Милана Обреновића*. Књига трећа, Друго издање СДСЈ IX, ИКГК, ШЗО, Београд 1934; *Влада Александра Обреновића*. Књига прва, Друго издање, СДСЈ X, ИКГК, ШЗО, Београд 1934; *Влада Александра Обреновића*. Књига друга, Друго издање, СДСЈ XI, ИКГК, ШЗО, Београд 1935; *Влада Александра Обреновића*. Књига трећа, Друго издање, СДСЈ XII, ИКГК, ШЗО, Београд 1936; *Држава*. Књига прва, Четврто издање, СДСЈ XIII, ИКГК, ШЗО, Београд 1936; *Држава*. Књига друга, Четврто издање, СДСЈ XIV, ИКГК, ШЗО, Београд 1936; *Из историје јолијичких доктрина* (Платон, Макијавели, Берк), Књига прва, СДСЈ XV, ИКГК, ШЗО, Београд 1935; *Из историје јолијичких доктрина* („Маркс“, Додатак: „Констан“, „Келсен“, „Питамиц“, „Из Вајмарског устава“, „Хитлеризам у државном праву“, „Политичке идеје савремене Енглеске“, „Савремени политички проблеми с енглеског гледишта“, др Илија Пржић, „Библиографија радова Слободана Јовановића“), Књига друга, СДСЈ XVI, ИКГК, ШЗО, Београд 1935, стр. 439–463; *Примери јолијичке социологије*. Енглеска. Француска. Немачка 1815–1914, СДСЈ XVII Београд 1940.

⁷⁸ „У сваком случају предратна едиција СД је ауторско издање и потписани приређивачи новог, садашњег, сматрали су се обавезним да у свему поштују Јовановићеву збирку: од редоследа књига (свезака) и начина како их је писац састављао, до уважавања правописне, а нарочито језичке изворности текстова“. Вид. „О овом издању“ [1991], СД XII, стр. 882.

⁷⁹ Слободан Јовановић, „О суверености. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановића“, *Бранич* IV (1897), 1, бр. 7, (1. [13] децембар 1897), стр. 69–73; 2, бр. 8, (10. [22] децембар 1897), стр. 85–88; 3, бр. 9, (20. децембар 1897. године [1. јануар 1898]), стр. 107–110; *О суверености*. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановића [Издање аутора], Штампарија

први део студије „О дводомном систему” (1899, 1910),⁸⁰ студију „Велика народна скупштина” (1900)⁸¹ и „Спољашњу политику Србије у XIX веку” (1901) објављену у наставцима у *Српском књижевном гласнику*.⁸² Мишљења смо да би у новом критичком издању дела Слободана Јо-

Светозара Николића, (Прештампано из *Бранича*), Београд 1897; *О суверености. Уводно предавање из државној праву*, Градина, Ниш 1996.

⁸⁰ Студију „О дводомном систему” Слободан Јовановић објавио је прво у часопису *Бранич*, а потом као засебно издање 1899. године (86 стр). Вид. С. Јовановић, *Бранич* 6 (1899), 3, стр. 97–107; 4, стр. 165–175; 5, стр. 193–208; 6, стр. 261–273; 7, стр. 309–324; 8, стр. 337–352, [I. Историја дводомног система у Енглеској и у Француској. II. Теорија о подели законодавне власти. III. Односи између два дома. IV. О организацији Горњег дома. V. Питање о Горњем дому код нас]; *О дводомном систему*, одштампано из *Бранича*, Штампарија Д. Димитријевића, Иван-бегова ул бр 1, Београд 1899. Студија „О дводомном систему” допуњена је у другом издању у вези са уставним променама у Краљевини Србији у периоду од 1899. до 1909. године. Вид. С. Јовановић, *Политичке и правне расправе*. Друга свеска. [„О дводомном систему”, „Милан Пироћанац”, „Владан Ђорђевић о Српско-бугарском рату”], Књижевни издавач Геца Кон, Штампарија „Штампе”, Београд 1910 (1909). Трећи пут је објављена у *Сабраним делима* из 1932/40. године, али само део: „Из једне расправе коју смо објавили о дводомном систему прво 1899, па онда 1910, доносимо овде само онај део који се тиче наше уставне историје”. Вид. С. Јовановић, „Двodomни систем” у: *Политичке и правне расправе*. Књига друга, Издавачка књижарница Геца Кона, Кнез Михаилова улица 1, Београд 1932, стр. 2, фн. 1. И у другом тому *Сабраних дела* из 1990/91. објављен је само други део студије „О дводомном систему”. На крају текста Слободан Јовановић је оставио напомену: „Данас ова разлагања могу имати интереса само као критика онаквог парламентаризма какав је био установљен Уставом из 1888. [1889] и Уставом од 1903. Како је тај парламентаризам прешао у историју, с њим је у историју прешла и његова критика”. Двodomни систем је постојао у Краљевини Југославији од 1931. до 1941. године. Вид. С. Јовановић, „Двodomни систем” [1932], СД II, стр. 271. Пошто је у Србији, после комунизма, успостављен једнодомни парламентарни систем, може се рећи да се Јовановићева критика вратила из прошлости и да је поново актуелна.

⁸¹ Слободан Јовановић, *Велика народна скупштина*, студија о уставотворној власти, Штампарија Светозара Николића, Обилићев венац бр 2, Београд 1900.

⁸² Замисао уредништва *Српског књижевног гласника* била је да се објави серија текстова о Србији XIX века. После прегледа национално-политичког живота Љубе Јовановића, предвиђен је био преглед спољашње политике: „Г. г. др. Мих. Гавриловић и Слободан Јовановић, који су се примили да тај преглед саставе, поделили су између себе посао тако, да г. Гавриловић прегледа епоху од 1804–1833, а г. Јовановић од 1833. на даље”. Вид. С. Јовановић, „Спољашња политика Србије у XIX веку [коаутор Михаило Гавриловић, С. Ј. – ’Од 1833. године наовамо”], *Српски књижевни гласник* (даље: СКГ), I (1901),

вановића требало објавити и ове студије, као и текстове из Парламентарне хронике, енциклопедијске одреднице, преводе, целокупну преписку и сва сачувана документа.⁸³

Сабраним делима су 1940. године накнадно придодати *Примери њолијичке социологије*, али су изостављене у међувремену објављене књиге, *Гледсџон* (1937) и *Амерички федерализам* (1939), као и литографисана предавања на докторском курсу.⁸⁴

Поставља се и питање редоследа којим су објављене књиге Слободана Јовановића у *Сабраним делима*, као и разлог због којег су почеле *Вођима Француске револуције* (1932), као првим томом. Ако се погледа садржај томова *Сабраних дела*, могло би се претпоставити да они не прате хронологију објављивања радова, већ историјску хронологију. Почетак би, дакле, био у граничном историјском догађају какав је била Француска револуција. Као наредни том очекивала би се студија као што су *Примери њолијичке социологије*, *Енџеска*, *Француска*, *Немачка (1815–1914)*, која, међутим, у то време још увек није била написана.⁸⁵ После првог тома одмах се прелази на теме које су везане за националну (државну, политичку, уставну) историју у наредним томовима.

Можда и не треба тражити неки посебан план у редоследу објављених томова *Сабраних дела*. Можда се Јовановић договарао са издавачем о редоследу у складу са динамиком свог рада на преради или допуни одређених томова.⁸⁶ То не би мењало основну концепцију, јер

4/2, стр. 114–121; 3, стр. 185–195; 4, стр. 278–286; 5, стр. 367–378; 6, стр. 460–473], стр. 114, фн 1.

⁸³ О потреби објављивања појединих Јовановићевих студија вид. Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић као аналитичар тоталитаризма” [Први део у: *Књижевне новине* (1. фебруар и 1. март 2001, стр. 30–31, а други део у: *Књижевни лист* (1. јул 2002), стр. 18–19], *Пеј ликова Слободана Јовановића*, Јавно предузеће Службени лист СЦГ, Београд 2003, стр. 80; „Слободан Јовановић” у: *Срби 1903–1914, Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Клио, Београд 2015, 403, фн. 1, стр. 405.

⁸⁴ Уп. „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 882.

⁸⁵ Вид. више у: Борис Милосављевић, „Слободан Јовановић – историографија и методологија”, *Токови историје* 2 (2014), стр. 157–184.

⁸⁶ Уп. „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 881. О Гедеону Геци Кону (1873–1941), београдском издавачу и књижду оставио је Милан Јовановић Стоимировић запис у својој заоставштини. Геца Кон се родио у Чонграду, истом месту у којем се родио и Милош Црњански. У Београд је дошао после 1900. године. Отворио је књижду у Кнез Михаиловој улици бр. 1: „После 1918, Кон је проширио своје послове, али је имао велику борбу са једним другим Јеврејином, својим некадашњим помоћником, Шварцем, који је држао књижду

број тома није био нужно условљен датумом његовог објављивања. Неки томови објављени су пре других, иако су по броју после њих (нпр. прво су објављени XV и XVI том 1935, а онда XII, XIII и XIV том 1936. године). Библиографија из 1935. године објављена је у XVI тому, пре објављивања још три тома који су, међутим, наведени у библиографији уз напомену да су у штампи. Дела из историје Србије објављена су у *Сабраним делима* из 1932/40. године према хронолошком редоследу: *Уставобраништели*, *Друџа влада Милоша и Михаила*,⁸⁷ *Влада Милана Обреновића*, *Влада Александра Обреновића*.

Педест година од објављивања последњег, XVII, тома *Сабраних дела* Слободана Јовановића (1940), четрдесет пет година од завршетка рата и тридесет две године од смрти Слободана Јовановића поново су објављена његова *Сабрана дела* (1990/1). Објављивање *Сабраних дела* није био само велики уреднички, библиографски и издавачки подухват (Београдски издавачко-графички завод, Југославијапублик, Српска књижевна задруга), већ је представљало и покушај премошћења једног великог хијатуса, односно покушај повезивања са епохом Слободана Јовановића. То је било време обнове странака и

'Напредак', такође у Кнез Михаиловој улици". Јовановић Стоимировић бележи да је Цвијановић посустао већ 1918. године, а Шварц је „пропао пре времена". Кон је остао „на површини" и „владао целокупном књижевном пијацом све до 1941. године: „Њему је остао веран Слободан Јовановић и он је углавном ваљда и помогао да се одржи између 1918. и 1923, а после му ништа помоћ није ни требала". Вид. Милан Јовановић Стоимировић, „Геца Кон (1873–1941)", *Поријетии према живим моделима*, приредили Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Матица српска, Нови Сад 1998, (даље: *Поријетии*), стр. 276–277. Стоимировић је забележио да је унук Геце Кона (Бах) хтео да се замонаши у Хиландару 1939. године. Описао је и своја сазнања о страдању Геце Кон, његовог зета Баха и целе породице: „Негде 1938. Геца ми је рекао да му Немци нуде 50 милиона динара да напусти своје предузеће. Паре је могао да добија у фунтама или доларима [...] Кад су Немци упали у Југославију 1941, они су Гецу Кона изгледа ухватили у Врњцима и довукли га у неки затвор у Београду. После се тврдило да је он интерниран у Грацу. Он и његови су били вероватно одмах побијени". Вид. М. Јовановић Стоимировић, *Поријетии* [1998], стр. 278–279.

⁸⁷ У *Сабраним делима* Слободана Јовановића из 1990/1. године у истој књизи објављени су *Уставобраништели* и *Друџа влада Милоша и Михаила*. На насловној страни налази се, међутим, слика насловне стране књиге *Уставобраништели и њихова влада (1838–1858)* из 1912. године, што збуњује читаоца, пошто се не види да се у књизи налази и друго Јовановићево дело, док се књига не отвори.

вишестраначког система који је био укинут у поратној Југославији,⁸⁸ и време почетка ратова.

Сабрана дела из 1990/1. године приредили су Радован Самарџић и Живорад Стојковић. Објављена су у два кола од по шест томова. У првом тому објављени су „Библиографски преглед радова Слободана Јовановића” и „Напомена приређивача” у којој се налазе подаци о намерама приређивача.

У другом тому, под насловом *Политичке и њравне расправе I–III*, објављена су у једној књизи три тома, односно књиге *Политичких и њравних расправа* (II, III, IV) *Сабраних дела* из тридесетих година, са јединственим регистром личности. У трећем тому објављена су два следећа тома *Сабраних дела* из тридесетих година (V и VI том) *Уставобраниијељи и њихова влада (1838–1858)* и *Друџа влада Милоша и Михаила* (подељен на поглавља „Милошева влада” и „Михилова влада” са прилозима). У четвртном и петом тому објављена је *Влада Милана Обреновића*, која је била објављена у три тома (VII, VIII и IX) *Сабраних дела* из тридесетих година. *Влада Александра Обреновића* објављена је у шестом и седмом тому, а у првим *Сабраним делима* у три тома (X, XI, XII). У осмом тому је *Држава Слободана Јовановића*, која је у првим *Сабраним делима* била објављена у XIII и XIV тому. Ново издање се разликује од старог по томе што се у „Додатку” налазе и Јовановићева предавања са докторског курса (1935/6) под насловом „Италијанско јавно право са нарочитим погледом на корпоративно право” (шапилографско издање). У деветом тому, под насловом *Из историје џолийичких докџрина*, садржана су два тома првих *Сабраних дела* (XV и XVI),⁸⁹ а XVII том је објављен као десети том *Сабраних дела* из 1990/1. године. Десети том знатно се, међутим, разликује, по садржају од првобитног XVII тома, јер су у другој половини књиге објављена Јовановићева скрипта са предавања држаних на докторском курсу (шапилографска издања), *Формална социологија* (1937) и *Социологија релиџије I и II* (1938).⁹⁰ У XI и XII тому, под насловом

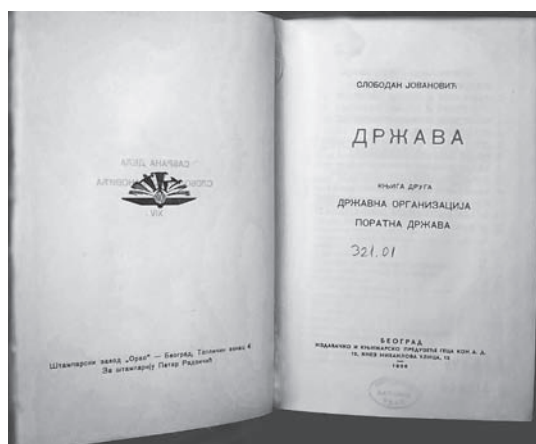
⁸⁸ Војислав Коштуница, Коста Чавошки, *Сџраначки џлурализам или мони-зам. Обнова и заџирање џослериџне џозиције* [1983, 1990]. Треће издање, Библиотека *Политика и друштво*, Службени гласник, Досије студио, Београд 2011.

⁸⁹ У садржају се не наводи Јовановићев текст „Данашња политичка криза” [*Лейџис Маџице срџске* (даље: ЛМС), 99 (1925), 306/2–3, стр. 9–23], СД IX, стр. 425–437.

⁹⁰ Слободан Јовановић, *Формална социологија*, предавања г. Слободана Јовановића, професора Универзитета, држана на докторском курсу (1935/6),

Слободан Јовановић, *О држави. Основи једне правне теорије*, Треће прегледано и допуњено издање, Издавачка књижевница Геце Кона, Штампала Делнишка тискарна у Љубљани, Београд 1922. (Библиотека САНУ)

Слободан Јовановић, *Држава*. Државна организација. Поратна држава. Књига друга [четврто издање], *Сабрана дела Слободана Јовановића XIII*, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон А. Д., Штампарски завод „Орао“, Београд 1936. (Библиотека САНУ)

Слободан Јовановић, *Моји савременици*, I *Владимир Јовановић*, Виндзор, Канада 1961. (корице бледо плаве боје)

Слободан Јовановић, *Држава*, *Сабрана дела VIII*, приредили Радван Самарџић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991. (Библиотека Балканолошког института САНУ)

Из историје и књижевности (по узору на наслов *Из наше историје и књижевности* у издању СКЗ из 1931),⁹¹ објављени су бројни Јовановићеви текстови који су излазили у периодици, а нису били штампани у првим *Сабраним делима*, као и радови из заоставштине који су били штампани у емиграцији.⁹² Приређивачи су у погледу портрета појединих личности (*Моји савременици*) следили логику тематских целина, док су остале текстове из заоставштине, штампане у засебним књигама у емиграцији, објавили као посебна поглавља. Том XI подељен је на две основе целине – „Из историје” и „Из књижевности”, мада је ова подела у погледу појединих радова неизводљива, пошто поједине личности или теме спадају и у књижевност и у политичку историју (нпр. „О Скерлићевој политичкој идеологији” и „Политичке идеје Јована Скерлића” објављене су у поглављу „Из књижевности”). Намера приређивача била је да објаве текстове Слободана Јовановића расуте по периодичној штампи до 1941. године („близу 300 библиографских јединица”): „У настојању да поступи онако како би писац то учинио, да је нешто сам могао довести до краја своју збирку СД, приређивачи нису нашли довољно поуздана мерила. Њима је преостало да само нагађају Јовановићев критеријум који им се често чинио неухватљивим, а можда и намерно произвољним”.⁹³

Због обима последња два тома, приређивачи нису објавили делове „Парламентарне хронике” који су већ били приређени („Коментари Закона о заштити државе”). Одустало се и од објављивања „Спољашње политике Србије у XIX веку”.⁹⁴ Није било могућности да се

(шапилографско издање), Футур, Београд 1937; *Социологија религије* (предавања), Литографија и штампарија Косте М. Бојковића, Београд 1938; *Социологија религије* (предавања), Други део, Литографија и штампарија Косте М. Бојковића, Београд 1938. У наслову тома не види се да се ту налазе и ова скрипта. Вид. С. Јовановић, *Примери политичке социологије 1815–1914*, СД X, стр. 275–505.

⁹¹ „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 882.

⁹² О распореду текстова и принуђености приређивача и издавача да одређене целине које припадају XI тому пренесу у XII том вид. у: Ж. Стојковић, „Напомена”, СД XI, стр. 925.

⁹³ „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 882.

⁹⁴ „Припремљени текст *Хронике* изнео је, међутим, 12 стр. ’Прилога’, тако да се од намераваног прештампавања, због ионако прекораченог обима књиге морало одустати”. Вид. Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић [1991], СД XII, стр. 749. Као разлог за одустајање од објављивања „Спољашње политике Србије у XIX веку” и Парламентарне хронике (1907–1924) наводи се и да су

прикупе и радови објављени у емиграцији. У лондонској *Поруци* текстови су непотписани, али су у последњем броју *Поруке*, пре гашења часописа, откривени сви писци. У *Поруци* су објављени и меморандуми Југословенског народног одбора чији је председник био Слободан Јовановић: „Јовановић је живо учествовао у изради меморандума које је Југословенски народни одбор упућивао разним међународним чиниоцима: на свима се он појављује као првопотписник; неки носе несумњив његов белег од почетка до краја”.⁹⁵ Посебно је значајна „Оцена о суђењу” на којем је осуђен и Слободан Јовановић.⁹⁶

У XII тому, у поглављу „Из историје”, налазе се књиге *Глед-сџион* (1937), *Амерички федерализам* (1939) и *О шпоналијаризму* (1952), објављене као поглавља тома, као и бројни текстови из периодике. У поглављу „Из књижевности” налазе се различити текстови Слободана Јовановића. У додатку се налазе „Посмртно објављена издања”, односно књиге (сада као поглавља), која нису могла да стану у XI том, *Један њрилој за њроучавање српској националној карактера* (1964) и *Зайиси о њроблемима и људима* (1976). У XII тому налази се и први пут објављена архивска грађа из Министарства просвете и црквених послова са списом Слободана Јовановића „О демократији”, коју је Живораду Стојковићу дао Михаило Војводић. Ова драгоцену грађа објављена је у оквиру текста Живорада Стојковића под насловом „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед”. Први пут је објављено и предавање Слободана Јовановића које је одржано на докторском курсу (1933/4) под

многои чланци „у прерађеним верзијама, улазили у поједине Јовановићеве књиге. Вид. „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 882.

⁹⁵ Радоје Кнежевић, „Посмртна издања Јовановићевих списа” [1962], СД XII, стр. 844. Меморандуми су објављени у лондонској *Поруци* 30–31 (1. август – 16. септембар 1955), стр. 5–29; 32 (1. новембар 1955), стр. 5–9.

⁹⁶ Slobodan Jovanović [et al], „Оцена о суђењу” [pismo svetskim medijima, 15. јул 1946], *Poruka* 30–31 (1. август 1955), стр. 18. После Јовановића („бивши председник свепартијске владе”) потписани су: Јован Бањанин, потпредседник Југословенске националне странке; Већеслав Вилдер, председник Извршног одбора Самосталне демократске странке; др Милан Гавриловић, председник Српске земљорадничке странке; Радоје Л. Кнежевић, члан Извршног одбора Демократске странке; Крста Љ. Милетић, члан Извршног одбора Радикалне странке. Вид. Слободан Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића*, приредио Борис Милосављевић, [Б. Милосављевић „Јовановићев портрет Драже Михаиловића”; Јован Пламенац (John Plamenatz), „Случај генерала Михаиловића” (1944); Матија Бећковић „Два Диоскура”] Фонд „Слободан Јовановић”, Београд 2012.

насловом „Сложена држава. О положају Хрватске”.⁹⁷ Објављене су и фотографије Слободана Јовановића, његове породице и пријатеља. На крају XII тома налази се поговор под насловом „О овом издању”, који садржи драгоцене напомене о лекторским недоумицама, као и закључне оцене приређивача: „Ипак, да се не би поновило оно што се десило са Вуковим делима, чије издавање, поред најбољих намера и настојања, није завршено ни после три деценије – најпрече је било да се *Сабрана дела Слободана Јовановића* појаве без одлагања, макар и потребних, и потпунија него у претходном, ауторовом издању. Приређивачима се то чинило важнијим и од недостатака које ће они уочити можда и у већој мери од других”.⁹⁸

Први научни скуп посвећен Слободану Јовановићу под називом *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас* одржан је већ јуна 1991. године на Правном факултету, тачно педесет година откако је Јовановић отишао са факултета на којем је тада био хонорарни професор.⁹⁹

У Српској академији наука и уметности одржан је 1997. године научни скуп посвећен Слободану Јовановићу. У Организационом одбору били су заступљени представници три одељења САНУ, Одељења друштвених наука, Одељења историјских наука и Одељења за језик и књижевност, као и представници Правног факултета Универзитета у Београду. Наредне године објављен је зборник радова, којем је придодата и расправа вођена на скупу.¹⁰⁰

На завршетку научног скупа усвојени су предлози да се САНУ и Правни факултет замоле да пред надлежним државним органима покрену поступак за поништавање „неоправдане и драконске пресуде” којом је Слободан Јовановић, у својству председника емигрантске владе у Лондону, осуђен 1946. године, и да се ставе ван снаге све њене

⁹⁷ С. Јовановић, „Сложена држава. О положају Хрватске”, стенографисао као полазник докторандског курса 1933/4. из области Државног права Никола Чобељић, академик, са напоменом В. Крестића, СД XII, стр. 811–827.

⁹⁸ „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 881–887.

⁹⁹ *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, Реферати са научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1991. године, уредник проф. др Стеван Врачар, Правни факултет Универзитета у Београду 1991.

¹⁰⁰ У Организационом одбору били су Миодраг Јовичић (председник), Андреј Митровић (заменик председника), Драгољуб Поповић (заменик председника), Радомир Лукић, Иван Максимовић, Чедомир Попов, Никша Стипчевић, Драгаш Денковић, Стеван Врачар, Дејан Поповић, Данило Баста, Јовица Тркуља, Оливера Вучић. Вид. Миодраг Јовичић, „Предговор”, СЈ, стр. XII.

последнице. Предложено је да се посмртни остаци Слободана Јовановића из Лондона пренесу у земљу и на достојан начин сахране, да се постхумно прогласи за почасног грађанина Београда, као и да се једна улица или трг назову његовим именом. Предложено је и да се сваке друге године организују „Дани Слободана Јовановића”, скупови на којима би се расправљало о појединим темама из различитих научних дисциплина којима се бавио Слободан Јовановић.¹⁰¹ Слободан Јовановић је рехабилитован 2007. године, његови посмртни остаци пренесени су у Београд 2011. године. Плато испред Правног факултета назван је по Слободану Јовановићу, где се од 1. октобра 2015. године налази и његова биста, рад академика Светомира Арсића Басаре (биста је првобитно била постављена у амфитеатру Правног факултета 2005).¹⁰²

¹⁰¹ „Предлози усвојени на крају научног скупа”, СЈ стр. 801.

¹⁰² Биста Слободана Јовановића откривена је 31. октобра 2005. године у амфитеатру II Правног факултета у Београду, који носи његово име. Вид. Данило Н. Баста, „Пред бистом Слободана Јовановића”, *Анали Правног факултета*, 53 (2005), стр. 257–261; Коста Чавошки, „Победа над заборавом”, *Анали Правног факултета*, 53 (2005), стр. 262–265. На бисти која је првобитно била у амфитеатру, а сада се налази испред Правног факултета (рад Светомира Арсића Басаре), извајан је лик Слободана Јовановића из времена када је, судећи према фотографијама, имао око четрдесет година. Постоји и биста на којој је представљен старији Слободан Јовановић, рад Дринке Радовановић. Портрет Слободана Јовановића (рад Уроша Предића) из времена када је био председник Српске краљевске академије налази се у Архиву САНУ, а портрет који је урадио Петар Добровић (са записом „Slobodanu Jovanoviću u znak poštovanja, P. Dobrović”) у Спомен збирци Павла Бељанског (СЗПБ, 183). Други портрет који је исте године урадио Петар Добровић налази се у Галерији Петра Добровића, где се чува и један портрет Андрије Андре Ристића (1935), сестрића Слободана Јовановића. Постоји више карикатура Пјера Крижанића, које су биле уклопљене у поратну политичку кампању.

Портрет
Слободана Јовановића,
председника
Српске краљевске
академије
(31. јануар 1928. – 31. јануар
1931)
Рад Уроша Предића (1931)
(АСАНУ)

Слободан Јовановић (ГИ)

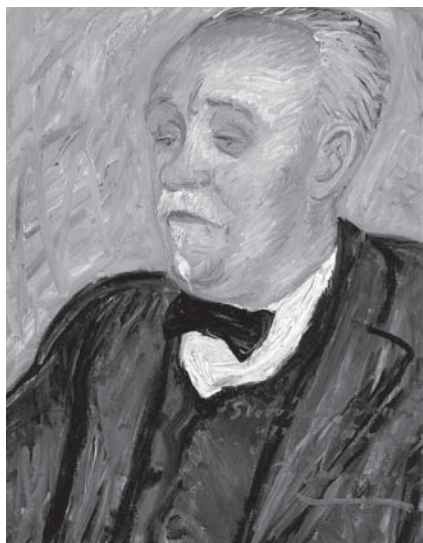
Слободан Јовановић, око 1941.
године, (АСАНУ, ЗС), 14891/9)

Краљ Петар II, Слободан Јовановић, председник Министарског савета и министри Срђан Будисављевић, Јурај Шутеј, Миха Крек, потпредседник владе, Јурај Крњевић потпредседник владе, Милош Трифуновић, Милан Грол, Милан Гавриловић , Лондон 1942. године

Слободан Јовановић, Лондон

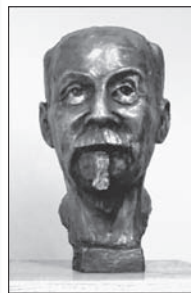
Портрет Слободана Јовановића.
Рад Петра Добровића, уље на
платну, 65 x 50 cm. Потписано доле
десно: „Slobodanu Jovanoviću u znak
poštovanja, P. Dobrović” (1933) (Спомен
збирка Павла Бењанског, Нови Сад)

Портрет Слободана Јовановића.
Рад Петра Добровића, уље на
платну 103 x 73 cm (Збирка
Галерије Петра Добровића, Кућа
легата, Београд, фото:
Саша Рељић)

Биста Слободана Јовановића на улазу у Правни
факултет Универзитета у Београду, на Платоу
Слободана Јовановића (2015). Раније се налазила у
Амфитатру II „Слободан Јовановић” (2005).
Рад Светомира Арсића Басаре

Слободан
Јовановић.
Рад Дринке
Радовановић
(2007)

УВОД

СРБИЈА XIX ВЕКА. ОПШТЕ ИДЕЈЕ И ТОКОВИ

Однос између Владимира и Слободана Јовановића представља пресудно питање за разумевање развоја мисли Слободана Јовановића. Не подразумева се само однос оца и сина, или однос између две различите генерације, већ цело бреме наслеђа, дакле и Владимиров став према својим претходницима и предању, као и разлози због којих је био пријемчив за нове слободоумне идеје. Овакав приступ, којим покушава да се обухвати целина, нужно иде у ширину и критичка преиспитивања и проблематизовања уобичајених схватања и уврежених предрасуда.

Почетком деветнаестог века, у време обнове српске државе, доминантан је био стари традиционални културни образац.¹ Због верског устројства Османског царства, муслимани и хришћани се у

¹ Основни културни образац, као најшири појам, према Слободану Јовановићу, обухвата посебне и појединачне културне обрасце, као и политичке, националне, уметничке обрасце. Вид. Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера” [(написан 1957), Avala, Printing and Publishing Company Ltd. Виндзор, Канада]. Први пут објављено у земљи у дванаестом тому *Сабраних дела* 1991. године (даље: „Један прилог” [1957 / 1964, 1991]), СД XII, стр. 567; Владимир Стојанчевић, „Српско друштво пред устанак” и „Идеје првог српског устанка”, у: *Историја српског народа* (даље: ИСН), V, 1, СКЗ, Београд 1981, стр. 17–24, 87–90; Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, приредио Душан Т. Батаковић, ЗУНС, Београд 2017, (даље: Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, [1970 / 2017]; Борис Милосављевић, „Културни и политички образац. Памћење и заборав”, *Лейпциг Машице српске* 493/6 (јун 2014), стр. 783–808.

основи нису превише мешали.² Православна црква је представљала српски народ духовно и политички, чувајући, заједно са византијским културним наслеђем, и идеју државе (царства).³ На подручју под јурисдикцијом Карловачке митрополије преовладавао је руски црквени и културни утицај, који се ширио и на простор данашње Србије.⁴ Српска државна идеја, посебно присутна у традицијама Цетињске митрополије, утицала је на цео простор Старе Херцеговине, одакле је пореклом велика већина становништва, које је у деценијама уочи Првог српског устанка населило опустело подручје данашње Србије.⁵

Постоје значајни континуитети у српској историји, који се често превиђају. Први је континуитет цркве и свештенства. Други се огледа у дугој примени Душановог законодавства. Александар В. Соловјев (Александр Васильевич Соловьев) је на основу сачуваних докумената показао како се Грбаљски збор, односно гувернадур 1743. године, обрађају непосредно црногорским, брдским и паштровским (паштровићким) главарима у вези са једним кривичним делом (убиством на Цетињу). Представници Грбљана и Паштровића одлазе на сабор који се одржао на Цетињу без обзира на то што живе на подручју једне државе (Млетачке републике), а Црногорци и Брђани на подручју друге државе (Османског царства). Соловјев указује на то да све наликује средњовековном покрајинском сабору српских и

² Милет-систем је био сложенији него што се обично претпоставља и приказује. Вид. на основу османске архивске грађе: Vjeran Kursar, "Non-Muslim Communal Divisions and Identities in the Early Modern Ottoman Balkans and the Millet System Theory," у: Maria Baramova, Plamen Mitev, Ivan Parvev, Vania Racheva (eds.), *Power and Influence in South-Eastern Europe, 16–19th century*, LIT Verlag, Berlin 2013, стр. 97–108; „Some Remarks on the Organization of Ottoman Society in the Early Modern Period: The Question of 'Legal Dualism' and Societal Structures”, Ekrem Čaušević, Nenad Moaćanin and Vjeran Kursar, eds., *Perspectives on Ottoman Studies. Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008* (Berlin: LIT Verlag, 2010), 837–856.

³ Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, СКЗ, Београд 1991, 51; Boris Milosavljević, „Major Philosophical Texts in Medieval Serbia”, *The Christian Heritage of Kosovo and Metohija, The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People*, Sebastian Press, Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, The Episcopal Council of the Serbian Orthodox Church in North and South America, Faculty of Orthodox Theology, University of Belgrade, *Serbica Americana*, Los Angeles, 2015, стр. 300–313.

⁴ Уп. Павле Ивић, „О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878. године”, у: [1981] ИСН V, 2, стр. 311–312.

⁵ С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 581.

приморских земаља. Сабор на Цетињу је као државни сабор и врховни суд имао законодавну и судску функцију. Османска власт је потврдила пресуду, мирење крви: „Турци не признају *de jure* никакву законодавну народну власт у споменутом срезу, али је *de facto* толеришу”⁶ Соловјев показује да је суд био сасвим „у духу Душанова законика” (чл. 86 налази се у свим приморским преписима Душановог законика). Понављају се и одредбе у вези са древним правом на азил у манастиру (у *Душановом законодавству* и *Суду Ивана Црнојевића*).⁷

Потребно је узети у обзир и питање континуитета градског становништва пре и после Велике сеобе.⁸ Приоритет представља опсежно истраживање и превођење архивске грађе Османске царевине (у Истанбулу и Анкари) у којој је велики део Срба живео, као и ново прегледање већ претраживаних архива, пре свега у Бечу и Петрограду.⁹

⁶ Сабор је одржан на Цетињу на празник Рождества Пресвете Богородице (8. [19] септембар 1743). Присутни су били јеромонах Василије Петровић Његош (замењује стрица митрополита Саву који је тада у Русији), војвода Вукадин Вукотић, сердар Савић Петровић Његош, сердар Станиша Радоњић и поглавари Бјелица, Цетиња, Ђеклића, Љуботина и Црмнице, четири судије Паштровића, гувернадур и сердар Грбља с кнезовима и властелом и „још много властелах”, као и „господа Турци”. Вид. Александар Соловјев, „Студије из историје нашег народног права у XVIII веку”, *Гласник Земаљској музеја у Сарајеву* 2 (1947), стр. 220.

⁷ Исто, стр. 221. Вид. више у: Борис Милосављевић, „Допринос Александра Соловјева истраживању и разумевању континуитета у српској историји”, *125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева*, уредници Зоран С. Мирковић и Нина Кршљанин, Правни факултет Универзитета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2016, стр. 77–100.

⁸ Александар В. Соловјев, „Права градског сталежа”, у: А. Соловјев *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Одељење друштвених наука, САНУ, Београд 1980, 13–14, 288; Милош Ивановић, „’Добри људи’ новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића”, *Историјски часопис LXIV* (2015), стр. 159–187. Попис већинског српског и другог хришћанског становништва, као и многе исламизоване хришћане („синове Абдулаха”), у старим махалама града Призрена вид. у: Татјана Катић, *Ойширни йоис Призренској санџака из 1571. године*, Историјски институт, Београд 2010, стр. 51–62.

⁹ Ретки су турски документи који су сачувани у породицама. Тако је нпр. Миленко Вукићевић објавио превод документа чуваног у његовој породици, на основу кога се види да је његов прадеда, који је био сеоски кнез (дакле не оборкнез, већ само сеоски кмет), имао именовање османске администрације и био ослобођен плаћања пореза (или већег дела пореза), што је била накнада за обављање функције. Сви кнезови имали су именовања (постављења, берате различитог ранга, издате од одговарајућих државних органа). Вид. М. Вукићевић, *Карађорђе I*, Државна штампарија, Београд 1907, стр. 389.

На самом почетку XIX века српски културни образац био је, у својој суштини, стара византијска парадигма посредована посебним српским традицијама: „У народним песмама било је доста етичких елемената, али они су носили обележја различних историјских раздобља и различних друштвених средина. Ту је било мистичког маштања средњовековних монаха о Божјем царству које није од овога света, било је исто тако феудалних појмова о витешкој части, о строгим правилима игре при јуначким утакмицама, и о једној аристократској човечности, по којој јачи дугује заштиту слабијем”.¹⁰ Током више векова могла се препознавати тежња истом циљу: „Ослобођењу и уједињењу свих Срба у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Војводини и Македонији”.¹¹ То што окупација траје неколико векова, а не само неколико година, не мења садржај појма окупације, већ само значи да она траје дужи, а не краћи временски период.

Први српски устанак вођен је у духу традиционалних идеала – ослобођења од странаца, обнове државе по узору на средњовековну државу и чврстог утемељења у цркви.¹² Јован Ристић је с пуним правом одбацио Ранкеово (Leopold von Ranke) становиште да је „геније” (дух) запада заслужан за ослобођење хришћанског истока. Ако се већ говори о „генију”, „није ли много ближе позитивним чињеницама мислити да оно што побеђује није геније запада, но геније православља? Под овим знамењем задало је словенско оружје тешке ударе владавине ислама и сломило је његову моћ, у потпуном одсуству западног генија; шта више, ми ћемо рећи да је моћ ислама у Европи сломљена упркос заштити коју му је указивао геније запада”.¹³

¹⁰ С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 548.

¹¹ Кајица Миланов, *Обрачун, начела и разлози*, Српска мисао, Штампа „Уједињење”, Мелбурн 1969, стр. 44.

¹² За разлику од државне организације, српско средњовековно теолошко, филозофско, уметничко, књижевно и језичко наслеђе, поред свих великих оштећења, ипак је преживело векове турске владавине. Вид. В. Стојанчевић, „Српско друштво пред устанак” и „Идеје првог српског устанка” [1981] ИСН V, 1, стр. 17–24, 87–90; Димитрије Богдановић, *Историја сѣаре срѣске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд 1991, стр. 51; Јован Милићевић, „Идеја о обнови српске државе”, [1981] ИСН V, 1, стр. 170–171; Борис Милосављевић, „Културни и политички образац. Памћење и заборав”, *Лешојш Матише срѣске* 493/6 (јун 2014), стр. 783–808.

¹³ Јован Ристић, „Леополд Ранке и ослобођење Србије”, *Глас СКА*, XXXI (1892), стр. 3–4; С. Јовановић, „О приступној академској беседи Јована Ристића” [СКГ 21 (1940), 51/2 стр. 97–108], СД XI, стр. 562.

Модерна српска држава није била замишљена као нека „нова држава”, већ као обновљена, „васкрсла” средњовековна држава. Васкрс је средишњи хришћански појам. Политички идеал Првог српског устанка био је православна монархија и то највишег ранга, царство, по угледу на Душаново царство.¹⁴ Због тога студија Стојана Новаковића о Првом српском устанку с правом носи наслов са теолошким значењем, *Васкрс државе српске*.¹⁵ Српска идеја обнове царства, дакле независне државе, иако су према њој били сумњичави руски представници, добила је подршку са највишег места: „цар Александар је излазио у корист српске самосталности, желећи да Срби траже заштиту руску више по својој драгој вољи него по притиску. За све установе цар Александар је желео да се од српских старешина добије драговољан пристанак. Цар изричито захтева да се нигде не вређа самољубље народно и да се не изазивају суседне државе”.¹⁶

Након успешно завршених ратова за ослобођење и обнову државе, средином XIX века, дошло је до обрта у скоро свим гранама духовног живота.¹⁷ Критику традиционалног културног обрасца, у име рационализма и либералних идеја, започео је још у XVIII веку, „када је духовно вођство нашег народа припадало Цркви”, Доситеј Обрадовић, „наш први просветитељ и западњак”.¹⁸ Изједначавао је веру и сујеверје,

¹⁴ О договорима Петра I Петровића Његоша са руским представницима о образовању Славеносербског царства и разматрања обнове Српског царства у разговорима између изасланика из Београда и главнокомандујућег руске Молдавске армије, кнеза Александра Александровича Прозоровског (князь Александр Александрович Прозоровский) 1809. године вид. у: Радош Љушић, *Вожд Карађорђе*, ЗУНС, Београд 2005, стр. 181, стр. 242–244.

¹⁵ Стојан Новаковић, „Васкрс државе српске” [*Васкрс државе српске. Политичко-историјска студија о Првом српском устанку 1804–1813*, Треће издање, наново попуњено и поправљено, Издање Књижарнице С. Б. Цвијановића, Београд 1914], *Изабрана дела* V, ЗУНС, Београд 2000, (даље: ИДСН), стр. 385–544.

¹⁶ С. Новаковић, „Васкрс државе српске” [1914], ИДСН V стр. 464.

¹⁷ Деветнаестовековни заборав старије традиције можда је најупечатљивији на примеру српског средњовековног филозофског наслеђа, које је тако дубоко потиснуто, да се све до деведесетих година XX века мислило да га готово није ни било.

¹⁸ С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 545. Може се рећи да је Доситеј Обрадовић контроверзна филозофска појава чија су становишта често недоследна и противречна, спојена у необичну еклектичку целину. Доситеј није самоникла појава. Претходи му духовна криза у српском језичком и културном наслеђу. Након великих сеоба пресељени Срби тражили су помоћ од Русије да би се заштитили од католичке пропаганде. Русија је,

заговарао ослобађање разума од свих празноверица и предрасуда и доследно спроводио просветитељско „чишћење” разума од вере: „По Доситеју наш народ био је духовно заостао. Тој заосталости могао се учинити крај само путем просвете, што ће рећи, путем школе која би ширила знања стечена разумом”.¹⁹ Не треба губити из вида да је за француске *philosophes* века светлости, просветитеље, хришћанство било синоним за предрасуде и заосталост. Петар II Петровић Његош и кнез Милош нису без разлога имали лоше мишљење о Доситејевом просветитељском програму.²⁰

Црква је на западу постепено потискивана из духовног живота. Доситеј је, међутим, захтевао да се и у сфери морала траже чисто рационална решења: „Религију је према томе малтене сводио на црквене обреде. Морални живот, одвојен од религије, изгубио је доста од унутрашње дубине и идеалистичког полета. Морал се спустио сувише на земљу и добио изглед једне далековиде целисходности [користи]”.²¹

Не треба, међутим, мешати Доситејеве текстове са његовим позним радом у обновљеној српској држави. „Први и највећи” просветитељ, Доситеј Обрадовић, ниједном речју није поменуо Француску револуцију. Дошавши у Србију, није донео никакве револуционарне идеје. Тај позни Доситеј био је опет „јеромонах Доситеј”. У писмима јеромонасима обраћао им се са „брате”, пошто су имали исти црквени свештеномонашки чин.²² Доситеј је поклатио своју велику кућу и имање у Београду православној Богословији која је

међутим, и сама била изложена снажном утицају две струје, католичке, преко Кијева, и протестантске из Петрограда, од времена Петра Великог и Теофана Прокоповича. Вид. С. Новаковић, „Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Сјоменица Доситеја Обрадовића*, Српска књижевна задруга, Штампарија „Доситеје Обрадовић”, Београд 1911, (даље: *Сјоменица Доситеја Обрадовића* [1914]), стр. 10, 15.

¹⁹ С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 545.

²⁰ Милан Ђ. Милићевић, „Исповест о Доситеју” у: *Кнез Милош у њричама*, предговор Драгослав Страњаковић, Београд 1936, стр. 312–313.

²¹ С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 546.

²² „Карађорђе ми је послао јеромонаха Доситеја, који је био прошле зиме у Букурешту и добио тамо духовни крст, сличан онима који су послани последњи пут овамо од стране Ваше Светлости...” Вид. писмо К. К. Родофиникина кнезу А. А. Прозоровском (15. [27] јануар 1808) у: Миленко Вукићевић, „Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића”, *Сјоменица Доситеја Обрадовића* [1911], стр. 95.

основана на његову иницијативу.²³ Био је васпитач Карађорђевог најстаријег сина Алексе, ангажовао се око новог осликавања београдске Саборне цркве, хвалио је манастире, свештенике и монахе (што је збуњивало касније истраживаче): „Умножавајте добре, ревнитељне и богобојазљиве свјашченике и калуђере, нека они с ревностију своје дјело исполњавају, ако нису учени, умудриће њих Бог, како што је и своје рибаре умудрио”. По својој жељи сахрањен је по монашким правилима (опелу за монахе).²⁴

Позни Доситејев програм био је другачији од његовог првобитног аустријског, јозефинистичког просветног програма.²⁵ Може се рећи да је у овом погледу Доситеј зачетник дуализма код српских интелектуалаца, чије се радикално просветитељске речи умногоме разликују од често традиционалистичког и конзервативног понашања и животног стила. Захваљујући архивској грађи можемо сагледати необично велике разлике између објављених текстова и стварног мишљења појединих утицајних интелектуалаца XIX века.

Просветитељске идеје које се могу наћи код Доситеја Обрадовића, нису оне на којима је подигнут Први српски устанак и обновљена српска држава. У изворима нема ничега што би на то указивало. Европске слободоумне идеје преселиле су се, у ствари, из политичке пропаганде о слободи и правди из средине XIX века у популарна схватања и потом, сасвим неоправдано, у историографију.²⁶

²³ Доситејева велика једносратна кућа са коњушницом, имањем и виноградом, налазила се на београдском Дорћолу, испод Народног позоришта, у данашњој Доситејевој улици. Колико је почетак XX века далеко од почетка XIX века, сведочи и то што тако значајан догађај у Доситејевом животу, као што је било оснивање Богословије, готово да ни не помиње Миленко Вукићевић у: „Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића”, *Сјоменица Доситејеја Обрадовића* [1911], стр. 88–149.

²⁴ Милутин К. Драгутиновић, „Предговор”, у: *Домаћа њисма Доситејеја Обрадовића*, СКЗ, Београд – Загреб, Српска штампарија у Загребу, Загреб 1899, стр. 23. Андра Гавриловић, *Доситеје у Србији 1807–1811*, прилози књижевној и народној историји српској, Издање Књижевне задужбине И. М. Коларца, Београд 1902.

²⁵ Вид. првобитни програм у: С. Новаковић, „Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Сјоменица Доситејеја Обрадовића* [1911], стр. 17–18. Ова два различита програма меша Тихомир Ђорђевић, „Доситеј Обрадовић и фолклорно градиво”, *Сјоменица Доситејеја Обрадовића* [1911], стр. 42.

²⁶ Владимир Јовановић и Алимпије Васиљевић су писали о слободном, „демократском”, животу српског народа пре византијског утицаја. Вид. Владимир Јовановић, *Основи снаге и величине српске* [прештампано из часописа (илустровани лист) *Млада Србадија* 1–3 (1870)], Платонова штампарија, Нови

Милован Миловановић је са иронијом писао о оваквим схватањима: „српски народ, прожет духом демократским [...] одмах чим је стресао са себе јарам туђински, прихватио [је] у своје руке вршење суверене власти, дајући тако потврде начелу да је он, народ, извор и утока свакој организованој власти у држави [...] на самом уранку револуционарног XIX века!”²⁷ Политички мит српске републиканске либералне интелигенције различит је, међутим, од стварности. Српски свет био је црквен и патријархалан. Село није било скуп париских револуционара, већ конзервативно друштво породичних старешина, хијерархијски, скоро па војнички организованих, самоодрживих („selfsustainable”) и лако покретних задруга у којима се знало „ко коси, а ко воду носи” и коме се „прилази руци”. Када је Владимир Јовановић говорио о Србији, обично је мислио на Шумадију, за коју је писао да „не заостаје за јуначким врлинама” Црне Горе: „Навика на ред и уљудност, поштовање себе и свог дома, и готовост да се брани своје, па и да се пре погине, него да се допусти да падне сенка на част и понос породице и задруге, припадају цртама које се наследно култивоваху у задругама. Задругари су верно бдили над интересима свог рода. Они су знали ’родословије’ својих породица, ’свог рода и племена’. Појмови о правима и дужностима беху патријархални”.²⁸ У својим успоменама војвода Живојин Мишић је на основу личног искуства дао упечатљиву слику села половине XIX века: „Некако је у природи становника овога краја да у близини своје куће не трпе ни најбољег суседа са имањем. Оно што је његово желео је да му је све на оку. Не воли разбацаност и тумарање до свог удаљеног поседа, макар и добрим путевима. Сваки од њих је неуморан радник, само ако му је имање груписано да га може лако надгледати и без сметње обрађивати. Струганичани уопште не воле мешавину и врло нерадо трпе туђинца у својој близини. Такмиче се у раду и обрађивању имања. Виде ли у некога нешто добро и боље, упињу се свим силама не само да га достигну, већ да га у том послу и претигну. Гоњени таквом тежњом, они су уопште немилостиви према својим укућанима, терајући и јурећи све на

Сад 1870, [Изабрани сѝиси, приредио: Бошко Мијатовић, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 163–229, даље: ИСВЈ], (посвета „Своме сину Слободану”, стр. 39).

²⁷ Милован Ђ. Миловановић, „Уставност Србијина” [СКГ 17 (1907), стр. 739–752, 829–843.] у: *Државно право и друје уставноправне сѝудије*, избор, редакција и поговор Р. Марковић, Службени гласник, Београд 1997, стр. 291–292.

²⁸ В. Јовановић, *Усѝомене* [о. 1920 / 1988], стр. 23.

рад”.²⁹ Не треба напомињати да је хијерархијски и конзервативно била уређена породица на подручју Црне Горе и Старе Херцеговине, о чему сведоче бројни извори и етнолошка истраживања.

Слободан Јовановић је указао да скупштине у Србији нису биле оно што се касније под речју *скупштина* почело подразумевати. Скупштине Карађорђевог доба биле су војводске и старешинске скупштине (дакле Горњи дом без Доњег дома, без бираних представника). И „под Милошем прве су скупштине главарске; врховни кнез позивао је на договор кнезове нахија и црквене старешине; то није био народни збор, него веће духовних и световних господара [управо Lords Spiritual and Temporal]. Доцније, Милош позива на Скупштину и кметове [сеоски кнезови, изабрани управитељи села], који први уносе у њу нешто налик на представнички елемент. Још доцније, улази у обичај да општине бирају за скупштину нарочите представнике, тзв. 'депутате'. На тај начин, на нашим се скупштинама виде два различита елемента: с једне стране представници народа, слободно бирани по општинама; с друге стране, представници власти, који долазе у скупштину по положају”.³⁰

Обично се сматра да је Сретењски устав настао на тзв. Великој скупштини, „и пошто је то био наш први устав, то се даље наводи да је Велика скупштина првобитни носилац уставотворне власти код нас”, односно народне суверености.³¹ Јовановић наглашава да је ово мишљење „из основе погрешно”.³² Ту није било речи о изразу народне суверености. Пре свега, скупштина која се састала у Крагујевцу, на Сретење 1835. године, није била скупштина у смислу у којем се то

²⁹ Живојин Мишић, *Моје усвојене*, припремио за штампу и допунио Саво Скоко, Друго издање, БИГЗ, 1980, стр. 17–18.

³⁰ Слободан Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [приступна академска расправа Слободана Јовановића под насловом „Уставобранитељи и њихово време од 1838. до 1858. године” приказана је на свечаном скупу СКА 15. (28) децембра 1911. године (прочитао је извод из студије). Извод из расправе објављен је у *Годишњаку* СКА XXV (1911), стр. 171–173; СКА, Посебна издања XXXVI. Друштвени и историјски списи, књ. 12, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1912; Друго допуњено издање 1925; СДСЈ V, 1933], у: *Уставобраници и њихова влада (1838–1858); Друга влада Милоша и Михаила*, СД III, стр. 212–213.

³¹ Иако није уведен у живот, Сретењски устав је важан као покушај владе да политички уреди државу сама, независно од Турске, сизерена аутономне Кнежевине Србије и Русије, српског протектора. Вид. С. Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900], стр. 34.

³² Исто, стр. 34.

касније замишљало: „Њу су састављали сви чиновници, више свештенство, први кметови из свију села, народни посланици, велики број представника варошана и мајстора. Народни посланици били су једини изабрани; остали су сви били дошли по праву свога положаја, или на позив власти”³³ Народни посланици представљали су само један део скупштине „и то не највећи”³⁴ Слободан Јовановић преноси како је службено гласило, *Новине српске*, пренело опис рада скупштине: „Пре свега одслужено је јутрење у Крагујевачкој цркви. При крају службе „положи г. митрополит устав речени написан на великој и широкој артији, на налоњу испод честног крста и светог еванђелија с десне стране иконостаса. Ту је стајао устав за време службе и тако добио светињу”. После службе дигне митрополит крст и јеванђеље, извади испод њих освећени устав, и уручи га свом протосинђелу да га носи”³⁵ Онда је литија према протоколу кренула у правцу кнежеве ливаде уз пратњу кнежеве гарде, пешадијске и коњаничке, са музиком. Кад су стигли до кнежеве ливаде, митрополит и свештенство су први изашли из литије до чардака, а након њих и кнез Милош. Господар је назвао добро јутро присутнима, после чега је митрополит прочитао Устав. Након тога приступило се заклињању: „Митрополит узме читати заклетву коју је народ имао да положи не само за Устав, него и за кнеза. У том тренутку свет поврве налоњу и ’који су могли доспјети, ставе руке на еванђелије, и на крст, а остали и на налоњу, и изрекну дигнувши три прста у вис заједно са свом Скупштином за г. Митрополитом заклетву”³⁶ Слободан Јовановић указује да је Устав прво освећен, „чиме је скупштина била управо стављена у немогућност да га одбаци”, и да је на путу ка кнежевој ливади дошло „много радозналост света, тако да су се пред чардаком скупштинари нашли изгубљени у једној гомили од десет тисућа људи”³⁷ Кнез је са чардака позвао скупштину да пажљиво саслуша текст Устава. Скупштина, дакле, „није решавала о уставу”, није се расправљало нити гласало, већ се приступило заклињању у којем је учествовао сав окупљени народ: „Уистину [Сретењски] устав од 1835. био је октроисан. Велика скупштина није била сазвана да га одобри, већ само да свечаност његовог објављивања умножи. Данас се акти такве важности саопштавају

³³ Исто.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто, стр. 35.

³⁷ Исто.

публици прокламацијом”.³⁸ Не може се, указује Слободан Јовановић, заклинање Скупштине сматрати гласањем: „скупштине су се тако састајале да чују поруке руског цара, да чују хатишерифе и берате. По том примеру састала се била и 1835-те једна скупштина да чује устав”.³⁹ Та скупштина није била „никаква уставотворна власт”.⁴⁰

О народној суверености има касније речи у говорима и штампи, али не и у уставима. Логички и политички неспојива је са монархијом. Ни у једном уставу није било помена о народној суверености. У политичкој реторици, међутим, помињао се народ: „Не треба сметнути с ума двоје: прво да је Порта све до 1830, па затим опет од 1839. до ступања кнеза Милана Обреновића IV на престо спорила српским кнезовима карактер наследних владалаца [...]. Под тим околностима разумљиво је да су наши владаноци били принуђени апеловати на народ преко Велике скупштине. Што им је већма наследно право бивало оспорено, тим су већма и они били упућени да код народа траже својој владавини благослова. У данашње време, свака династија, која се не осећа довољно утврђена, прибегава плебисциту. Доказа о томе налазимо у историји оба Наполеона”.⁴¹ Тзв. Велика скупштина постала је излишна: „када је у Србији једанпут окончано династијско питање и кад је наша држава дефинитивно добила тип наследне монархије, Велика скупштина престала је да одговора икаквој правој потреби. Крај једног наследног владаноца, та скупштина, која је решавала о престолу, морала је изгледати анахронизам”.⁴²

За Светоандрејску скупштину 1858. године био је донесен закон у којем није било речи да ће се скупштина и убудуће сазивати: „Закон од 1858. није донесен стога да би скупштина добила сталну законску основу, него стога што се хтело спречити да скупштина од 1858. не постане немирна и метежна гомила, као што је био случај са скупштином од 1848. Тај закон није прављен у корист скупштине, него против Вучића и његове демагогије”.⁴³ Према закону скупштина није имала законодавну власт, већ само саветодавну: „Власт скупштине

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто, стр. 49.

⁴² Исто.

⁴³ С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 214.

није била никаква”.⁴⁴ Имала је само иницијативу да изјављује жеље. Законодавну власт имали су кнез и савет. Идеја народне суверености дошла је од младих либерала који су се школовали у иностранству. Јеврем Грујић, који није био посланик, већ секретар, чиновник Светоандрејске скупштине, „ишао је на то да од Светоандрејске скупштине, која је по закону имала само саветодавни глас, начини једну суверену скупштину по француском обрасцу”.⁴⁵ Грујић је сматрао да се највиша суверена власт налази код народа. Народ суверену власт преноси на владара, али може и да је од владара узме натраг, „кад је његовим радом незадовољан”.⁴⁶ То су већ идеје Француске револуције које улазе у српску политику у то време, али само као идеје. Замисао да се збацивање кнеза Александра и проглашење Милоша за кнеза споје у једно није Грујићева, јер је он хтео скупштину да подигне на ниво суверене власти, већ Јована Илића, „фанатичног обреновићевца”. Иако су либерали припремили пројекат новог скупштинског закона, „онај део београдске интелигенције који се налазио у Либералној странци, није одобравао либерални пројекат, и замерао је скупштини што одмах на првом кораку скреће с пута законитости, и покушава да присвоји себи законодавну власт, која јој не припада”.⁴⁷

За интелектуалце прве политичке партије у Србији, Либералне странке из 1858, којима је припадао и Владимир Јовановић, либерализам је био нераздвојив од просвете, због чега су мислили да се „сваки просвећен човек мора одушевљавати за политичке слободе”. И Светозар Марковић, који је просвећивање схватао као ширење научног позитивизма, углавном је био на правцу који је одредио Доситеј.⁴⁸ Круг младих либерала, школованих на западу, црпео је своје политичке идеје, укључујући и идеју народне суверености, из Француске револуције: „Од ње није било још протекло ни пуних осамдесет година, и она је била исти такав стимуланс за младе немирне духове као данас Руска [Октобарска] револуција”.⁴⁹ Либерали су критиковали самодржавље кнеза Милоша, као некада француски револуци-

⁴⁴ Исто, стр. 214.

⁴⁵ Исто, стр. 231.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто, стр. 234.

⁴⁸ Вид. Чедомир Попов, „Друштвена мисао”, „Либералне идеје Владимира Јовановића”, „Социјалистичка мисао” и „Светозар Марковић”, у: [1981] ИСН V, 1, стр. 310–327; С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 545.

⁴⁹ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 84.

онари апсолутну монархију „старог режима”. Они су се сударили са кнезом Милошем, не само као са аутократом, већ и генерацијски, као да су се сударили са својим очевима и дедовима (које је Милош готово све и познавао). Кнез Милош је скоро двадесет година живео у иностранству и путовао по Европи (1839–1858). Боравио је у Бечу и на својим властелинствима (мошијама) у Влашкој (Румунији). Сасвим му је јасан био смер нових политичких идеја и извесно није сматрао да има потребе за њиховим преношењем у Србију.

У Србији средином XIX века либерали су били и националисти, као немачки и италијански либерали, код којих су патриотизам и борба за уједињење народа били повезани са слободоумним идејама. Српски либерали су национални узор налазили у народном песништву, посебно у другој књизи *Народних њесама* Вука Караџића. Иако се национална политика све више удаљавала од изворног традиционализма, поред народног песништва, на омладину су и даље велики утицај имали косовско предање и Његошева поезија: „Његош је нашу народну судбину осећао као свој лични доживљај. Косово га је мучило као једног Црногорца крв његовог братственика коју још није осветио”.⁵⁰ Српски либерали из 1858. године веровали су у историјску величину српског народа и сматрали „да на њима и њиховим вршњацима лежи аманет да освете Косово и успоставе нашу стару средњовековну државу”.⁵¹ Програм унутрашње политике Уједињене омладине српске, националне организације, чији је циљ био да окупи омладинце из свих српских крајева, написали су либерали „и то баш они који су као Владимир Јовановић стајали у вези с италијанским националистом Мацинијем (Giuseppe Mazzini) и усвајали његову идеологију”.⁵²

Осим политичких идеја и програма, треба имати у виду и дух генерације. Документа говоре о београдским студентима наоружаним штаповима, штилитима и пиштољима, са опојним пићима и цигарама, за билијарским столовима, на баловима и у лову, у вици, граји и пуцању у школским здањима. Осим Шилерових (Friedrich Schiller) романтичних *Разбојника*, има ту нечег од јогунастог и неразумног „бунтовника без разлога”. Скерлић описује како је Уједињена омладина српска од ђачке дружине постала националистичко друштво:

⁵⁰ С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 548.

⁵¹ С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, 70, стр. 207.

⁵² С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 549.

„Омладина је представљала мешавину једног академског савеза, немачких Burschenschaft-а и Tugendbund-а, грчке Хетерије, италијанског карбонарства и Младе Италије [...] У почетку рада, покретачи Омладине имали су пред очима онај снажан покрет у немачкој омладини, који се јавио после 1813. године, са задатком да подигне национално осећање немачког народа и да припреми земљиште за стварање једне слободне и уједињене Немачке. Оно старање пруских родољуба да аморфну масу подигну на достојанство народа, да створе једно физички, духовно и морално јако поколење које ће да извојује бољу будућност немачком народу, имао је на уму Димитрије Матић, када је, 1866, говорио у Бечу српским ђацима [окупљеним] око *Зоре*, да треба ићи за примером немачкога 'Савеза врлине'”.⁵³ Слободан Јовановић указује да је оснивање Уједињене омладине српске био „покушај либерала да изазову у самоме народу једну струју у корист спољашње акције”.⁵⁴ Утицај омладине био је веома јак у интелигенцији: „Омладина је постала мода и зараза. Сваки је хтео бити омладинац, да му се не би рекло да заостаје за временом. Правити се Србин, и то велики Србин, па чак помало и луд Србин, било је онда 'модерно’”.⁵⁵

Према схватању либерала апсолутизам је убијао народну снагу и онемогућавао ослобођење и уједињење народа, због чега су сматрали да је либерализам у унутрашњој политици нераздвојив од национализма у спољној политици.⁵⁶ То је уједно био и разлог либералне критике просвећеног апсолутизма кнеза Михаила, који либерали нису разликовали од „непросвећеног” апсолутизма кнеза Милоша.

Под утицајем Доситејевог просветитељства и Вукових реформи, као и образовањем омладине у немачким државама и Француској, српска култура се све више одвајала од цркве. Либерални идеолози

⁵³ Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1948–1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба* (књига награђена из Задужбине др Љубомира Радивојевића), Државна штампарија Краљевине Србије, СКА, Београд 1906, стр. 150–151.

⁵⁴ Слободан Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)” [„Милошева друга влада. Одломак”, СКГ 3 (1922), VII/3, стр. 183–193; *Друја влада Милоша и Михаила* 1923; Друго допуњено и исправљено издање СДСЈ VI, 1933], у: *Уставобраништели и њихова влада. Друја влада Милоша и Михаила*, СД III, стр. 471.

⁵⁵ С. Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)” [1923, 1933], СД III, стр. 472.

⁵⁶ Реч је о национализму који тежи уједињењу распарчаних народа, различитом од империјалистичког и колонијалног национализма са краја деветнаестог века, који су и Владимир и Слободан Јовановић оштро критиковали.

залагали су се за „волтеријанску грађанску религију”, без „чудеса, попова и фанатизма”.⁵⁷ Млада српска интелигенција, која је веру у Бога све више замењивала вером у науку, слободу и просвету, и црква, заједнички су могли да раде још само на националном пољу. И ту се, међутим, јасно може видети разлика између традиционалне стратегије националне политике цркве и националне политике, како је она формулисана у *Начертанију* Илије Гарашанина: „Православна црква на дну душе, иако према другим вероисповедима до крајности трпељива, имала је за идеал једну Велику Србију. Гарашанинов идеал била је једна Југославија која би поред Срба обухватала не само и Хрвате, него још и Бугаре. Ово југословенство учинило је нашу владу у извесним приликама и сувише неосетљивом за религиозне разлике које су међу Југословенима постојале; у извесним приликама она је до наивности потцењивала политички значај тих разлика”.⁵⁸

Један од највећих утицаја на интелигенцију остварио је Светозар Марковић. Био је налик руским социјалистима из шездесетих година деветнаестог века.⁵⁹ Док је Уједињена омладина српска наглашавала јединство српског народа као историјске групе, Марковић је српски народ раздвајао на друштвене групе са различитим интересима: „У његово време, још се није у нас могло говорити о сукобу између капиталиста и радника; у недостатку тог сукоба он је истицао сукоб између чиновника и сељака”.⁶⁰ Осим социјализма, Светозар Марковић био је заговорник атеистичке материјалистичке филозофије, која је тада превладала на западу. Пошто је сматрао да су позитивизам и

⁵⁷ Чедомир Попов, „Либералне идеје”, [1981] ИСН V, 1, стр. 315.

⁵⁸ Слободан Јовановић, „*Jean Mousset, La Serbie et son Eglise (1830–1904)*”, Paris, 1938, 8, 523” [Југословенски историјски часопис, Београд, 5 (1939), стр. 279–282] СД XII, стр. 457. О *Начертанију* вид, Dušan T. Bataković, *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867)*. *Илија Garašanin's Načertanije*, Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 2014.

⁵⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 139–150.

⁶⁰ С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 551; „Светозар Марковић” [„Светозар Марковић и бирократски систем”, *Финансијски преглед*, Београд, 5 (1903), 16, 92–104, 297–313; *Светозар Марковић*, „Доситије Обрадовић”, (Издање аутора), Штампарија Аце М. Станојевића, Београд 1903; *Светозар Марковић*, Друго допуњено издање, ИКГК, Штампарија Савића и комп., Београд 1920; *Политичке и правне расправе*. Књига прва („Наше уставно питање у XIX веку”, „Светозар Марковић”, „Пера Тодоровић”, „Поговор”), СДСЈ II, ИКГК, ШЗО, Београд 1932], СД II, стр. 115–126; Ч. Попов, „Светозар Марковић”, [1981] ИСН V, 1, стр. 323.

материјализам научно доказани, он је своју теорију називао „реализмом”. Према Светозару Марковићу реално је оно што је материјално, или што се може редуковати на материјално, док је све остало нерелно: „Следбеници Марковићеве ишли су даље од њега, и говорили су неки пут тако, као да националне идеале треба одбацити већ стога, што су то идеали. Сви идеали без разлике немају оправдања пред судом позитивне науке, која се држи строго факата”.⁶¹ Занимљиво је да се касније о Марковићу и марковићевцима говорило као о младим „идеалистима”, како се касније говорило и о комунистима.

Из круга Марковићевих следбеника настала је Радикална странка, која је, у складу са Марковићевим програмом, посебну пажњу посвећивала сељаштву: „При својој првој појави радикали су изгледали демагози и револуционари који подбуњују сељачке масе” против државе према којој су ионако биле традиционално неповерљиве.⁶² Иако је Радикална странка постепено еволуирала од првобитног социјалистичког „радикалног” покрета у једну наглашено патриотску и проруски оријентисану странку, ослонац у српском сељаштву остало је њено стално обележје. Истовремено са овим процесом, међутим, ишао је и процес трансформације од начелне странке у опортунистичку.

Либерална и Напредна странка нису се разликовале по основним политичким начелима: „Ни напредњаци ни либерали нису били за неограничену народну владу, већ су хтели да уз народ и интелигенција има учешћа у влади”.⁶³ Напредњаци су били „већи слободњаци од либерала”,⁶⁴ али зато мање демократе (у тадашњем изворном значењу демократије као пуне народне суверености, односно залагања да широке масе узму што је више могуће учешћа у државној власти). Међутим, „њихово западњаштво давало је и њиховом слободњаштву неко ненационално обележје”.⁶⁵ Због посебних историјских и личних разлога, мање је нетрпељивости било између либерала и радикала,

⁶¹ С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 551–552.

⁶² С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 105; „Пера Тодоровић”, СД II, стр. 172; „Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје, Београд 1910”, СД II, стр. 164.

⁶³ Исто.

⁶⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II (1878–1889), [1927, 1934], СД V, стр. 67.

⁶⁵ Исто, стр. 68.

или напредњака и радикала, него између либерала и напредњака.⁶⁶ Почетком осамдесетих година деветнаестог века странке су почеле да се организују на модеран начин, у чему су највише успеха имали радикали.⁶⁷

После оставке краља Милана, 1889. године, у Краљевском наме-сништву, где је први намесник био вођа Либералне странке, Јован Ристић, претежан утицај имали су либерали, док је владу образовала Радикална странка. У то време почиње први период парламентаризма у историји деветнаестовековне Србије.⁶⁸ До увођења парламентарног система дошло је, међутим, управо у време велике кризе парламента-ризма у Француској, где су се школовали српски државни питомци.

Радикалски парламентаризам разликовао се од либералског парламентаризма, јер су либерали били за слободу, али не безуслов-ну, већ „слободу са просветом”. Због тога су се либерали и залагали за дводомни систем, који омогућује не само да се гласови броје, већ и „мере”. Код радикала, иако су интелектуалци били у влади, често је посланички клуб, где су главну реч водили сељачки трибуни, био јачи од владе. У таквим околностима интелектуалац се, од либерал-ног идеала доситејевског просветитеља, временом нужно претварао у обичног демагога.

Последица просветитељског утицаја Доситеја Обрадовића, као и Вукове реформе језика, била је одвајање од старог српског култур-ног обрасца, који је био заслужан за опстанак под туђинском влашћу и обнову српске државе. Средином деветнаестог века, поготово по-сле повратка из иностранства првих државних питомаца, који су својим очима гледали револуционарне догађаје, а понекад и учество-вали у њима (1848), све више се шире либералне идеје, критика кон-зервативне државне управе, и са њом и свих старих традиција. Иако са овим процесом слаби и утицај Русије, она остаје главни ослонац спољне политике Србије до Првог светског рата, односно Октобарске револуције 1917. године.⁶⁹

⁶⁶ Исто, стр. 66–72.

⁶⁷ Након доношења *Закона о шћамји* и *Закона о зборовима и удружењима*, све странке се 1881. преуређују и организују. Радикали су били далеко боље организовани од либерала и напредњака. Вид. С. Јовановић, „Ново уређење странака”, *Влада Милана Обреновића*, II (1878–1889), [1927, 1934], СД V, стр. 123–133.

⁶⁸ С. Јовановић, „Периоди српске уставне историје” [1929] СД XI, стр. 468–471.

⁶⁹ Слободан Јовановић наглашава да, без обзира на страначку опредељеност, код највећих државника – Гарашанина, Ристића и Пашића, а поред њих и

Периодизација историје Србије XIX века Слободана Јовановића другачија је од периодизација насталих после Другог светског рата, када је слика српске историје уподобљавана појмовним конструкцијама дијалектичко материјалистичке филозофије. У својој основној периодизацији историје Србије XIX века Слободан Јовановић први период одређује као доба стварања владалачке власти (1804–1830). Апсолутна монархија („патријархални деспотизам“) добила је свој пун облик у „Милошевом самодржављу“ (до 1838/9). Други период је доба чиновничке олигархије уставобранитеља (1842–1858), док је трећи период време полицијске државе („бирокуратски деспотизам“), односно апсолутне монархије кнеза Михаила (по узору на „просвећене деспоте XVIII века“, 1860–1868). Четврто је доба уставности (1869–1889),⁷⁰ пето доба парламентарности (1889–1893), а шесто „доба реакције“ (1893–1903). Седми период Слободан Јовановић назива добом „повраћене парламентарности“ (1903–1914).⁷¹

Деветнаестовековни национални идеал српског народа – ослобођење и уједињење, остварен је 1918. године. Осим тога, увођењем парламентарног система постигнут је главни циљ политичких странака. Слободан Јовановић указује на то да је, међутим, културни образац остао запостављен. Иако је политички и национални задатак у деветнаестом веку од цркве преузела држава, стари традиционални културни образац није био замењен неким новим обрасцем.⁷² Двојца

Стојана Новаковића у време напредњачке владе, константа спољне политике остаје ослонац на Русију. Вид. С. Јовановић, „Никола Пашић“ [С. Јовановић је објављивао текстове о Пашићу у међуратно време у *Политици*. Овај текст је датиран од маја 1953. до децембра 1957. С. Јовановић је одржао предавање под насловом „Никола Пашић и царински рат с Аустријом“ у Удружењу српских писаца у иностранству 13. јануара 1952. године. Објавио је текст „Пашић и Анексиона криза“ [делом 13. одељак целе студије] у часопису *Брајтсјиво* [Торонто, Канада] 31/32 (децембар 1956), стр. 3–4. Цео рад објављен је у: С. Јовановић, *Моји савременици* 4. *Никола Пашић*, Посебан отисак из *Гласа канадских Срба*, Канада 1962. Поново је штампан исте године у: С. Јовановић, *Моји савременици*, предговор Р. Л. Кнежевић, Авала, Виндзор, Канада 1962. Први пут је објављен у земљи у једанаестом тому *Сабраних дела* 1991], СД XI, 186.

⁷⁰ Исто, стр. 469–470.

⁷¹ С. Јовановић, „Периоди српске уставне историје“ [*Šišićev zbornik (Mélanges Šišić)*, *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom šezdesetгодишњице живота, 1869–1929, posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici*, uredio Grga Novak, Tisk. С. Albrecht, Zagreb, 1929, 17–18], СД XI, стр. 468–471.

⁷² Борис Милосављевић, „Национални карактер, културни и политички образац“, *Национални инџерес* 3 (2013), стр. 191–217.

водећих моралиста, Доситеј Обрадовић, са својом вером у школска знања, и Светозар Марковић, са својим појмом „бољег човека”,⁷³ нису утемељили нови културни образац, коме замена није могао да буде ни национални образац „доброг Србина”, осмишљен у време Уједињене омладине српске, нити политички образац „социјалисте” или „либерала”. Међу узроцима одсуства културног обрасца Јовановић наводи да је „услед просветитељског рационализма, па онда услед великог угледа позитивних наука, утицај религије ослабио, па с њиме ослабило и неговање нашег унутрашњег живота”.⁷⁴ Осим тога, указује и на велике националне подухвате и напоре, због чега је од појединца важније било питање народне судбине, као и на одређене психолошке карактеристике српског индивидуализма.⁷⁵ Један од водећих представника критике традиционалног културног обрасца, у име деветнаестовековних либералних и позитивистичких идеала, био је отац Слободана Јовановића, Владимир Јовановић, најистакнутији идеолог Либералне странке.⁷⁶ За снажније личности, каква је био Владимир Јовановић, није довољно рећи да су биле у својој младости занесене популарним идејама средина у којима су се школовале. Морају се претпоставити дубљи разлози. Потребно је утврдити како је до тога дошло и зашто је нова генерација мислила да треба заменити нешто што је дало више него добре резултате у непосредној прошлости.

⁷³ С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 569.

⁷⁴ Исто, стр. 570.

⁷⁵ Исто, стр. 580.

⁷⁶ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд 1982, стр. 192. Вид. и Ч. Попов, „Либералне идеје”, [1981] ИСН V, 1, стр. 312–319.

ПОРОДИЦА И ПОРЕКЛО

Када је описивао француско друштво пре револуције, скоро седамдесет година касније, Токвил је нагласио да оно није много далеко од његовог времена, али да се о њему, у ствари, мало зна.¹ Владало је мишљење да је друштво тог времена познато, јер су били познати догађаји и биографије важних личности, али „о правом месту класа једних у односу на друге, стању и осећањима која су имале оне које се нису још ни могле чути ни видети, стварним основама мњења и обичаја (moeurs), немамо ништа до конфузне и често погрешне идеје”.² Након револуција ранији периоди постају замућени, намерно препуштани забору и шаблонски интерпретирани. Револуције руше све пред собом, политичке институције, законе, обичаје и језик, обрачунавајући се са целокупном претходном традицијом и културом.

Суђење на којем је осуђен Слободан Јовановић имало је, осим пресуде, за циљ да извргне „руглу и осрамоти” политичке личности, цркву, „све друштвене редове, сву нашу прошлост и сву традицију”.³ Диктатура пролетаријата обрнула је друштво наопачке: „Друштвени

¹ Алексис де Токвил, *Стари режим и револуција*, ИКЗС, Сремски Карловци, Нови Сад 1994 (даље: А. Токвил, *Стари режим*), стр. 24. Уп. Alexis de Tocqueville, *L'Ancien régime et la révolution*, M. Lévy, Paris 1856 (даље: А. Токвил, *L'Ancien régime*), 7. За критичко тумачење настанка Токвилове књиге вид. А. Токвил, *The Old Regime and The French Revolution*, edited and with an Introduction and Critical Apparatus by Francois Furet and Françoise Melonio, transl. by Alan S. Kahan, University of Chicago Press. Chicago 1998. Вид. и Alan S. Kahan, *Alexis de Tocqueville*, Continuum, New York 2010.

² А. Токвил, *Стари режим*, стр. 24. Уп. А. Токвил, *L'Ancien régime*, стр. 7.

³ S. Jovanović [et al], „Оцена о суђењу” [pismo svetskim medijima, 15. jul 1946], *Poruka* 30–31 (1. avgust 1955), стр. 18.

рангсистем у који су и људи и жене у [...] Краљевини били уврштени, делом по својим способностима, кроз друштвену утакмицу и борбу, делом по старости, правним тековинама и друштвеним заслугама, делом најзад имањем и наслеђем, потпуно је срушен и преокренут. [...] Они који су некада били први, сада треба да буду последњи, били криви или не, а они који су били последњи, сада треба да буду први – или су бар једини који имају извесног изгледа да то буду – имали за заједницу било каквих заслуга или не”.⁴ Уведени су, као и у Совјетском Савезу, ново читање историје, нов језик и значење појмова.⁵ Поратним генерацијама, за разлику од предратних, скоро је у потпуности непознат стари свет који је уништен и предат забору. Неразумљиви су им узроци аутодеструктивне реторике ренегата, шале и хумор, као и подсмешљиве приче наводних познавалаца овог света које су можда имали прилику да упознају. За објашњење толико далеких, страних и чудних људи из времена пре рата прибегавало се политичким, потом баналним, а касније екстравагантним и мистичним објашњењима (од „народни непријатељи”, „бивша буржоазија”, и „експлоататори” до „нису то Срби”, „све су то Цинцари”, „странци”, „грађани (од ’буржоазија’)”, „то су све масони” итд.). Иако није реч о етничкој, већ друштвеној мањини из прошлости, чији представници су били добро познати, сама та друштвена група за поратну историографију је terra incognita, „једно друштво, кога је давно нестало и о коме ми ништа друго не знамо него да је носило велике перике”, односно цилиндре.⁶

Да бисмо дошли до Јовановићевог времена и света, потребно је вратити се уназад, почевши од марксистичких и социјалистичких критичара који су део живота провели у предратном времену. Иако непријатељски расположени, захваљујући личном искуству, оставили су сликовите приказе света којем је припадао. У познатом чланку Марка Ристића под насловом „Дража Михаиловић и његови фашистички саучесници”, објављеном у *Полицији* 13. децембра 1944. године, Слободан Јовановић је осликан као „живи споменик наше ерудиције,

⁴ Kajica Milanov, „Društvo”, *Titovština u Jugoslaviji*, predgovor Slobodan Jovanović, Pert (Australija) 1952, стр. 24.

⁵ Исто, стр. 37–63, 57–63.

⁶ С. Јовановић, „Молијеров *Мизантроп*” [Србија (27. септембар [9. октобар] 1892), стр. 3], НР, стр. 107. О методолошким основама поратне историографије вид. више у: Борис Милосављевић, „Увод у ’Спор око тумачења српске историје’ Кајице Миланова – Миланов, Недељковић, Ђилас”, у: Кајица Миланов, „Спор око тумачења српске историје”, *Историја српске филозофије II*, Evro-Giunti, Београд 2012, стр. 314–331.

духовитости и стила, оличење наше интелектуалне елите, председник Српског клуба и југословенске владе”⁷ Милан Богдановић пише 1946. године да је „на први поглед несхватљиво да се Слободан Јовановић са својих олимпијских висина могао спустити на овако ниске и нечисте гране” и да ће за будућност „остати оно што данас јесте: емигрантски отпадник, непријатељ народа из туђине” и „бранилац монархије кад је народ изградио републику”⁸. Велибор Глигорић, поратни председник САНУ, који је имао старе, наслеђене и нерашчишћене рачуне са *Српским књижевним иласником*, посебно Богданом Поповићем и Јованом Скерлићем,⁹ оставио је више саркастичних приказа света којем је припадао Слободан Јовановић: „Породичне гробнице имају велики утицај на рад наших јавних радника. Увек се неки завет или аманет види у даљини кроз перо нашег интелектуалца или ако не то, онда култ каквог претка који је задужио својим делима земљу”¹⁰. Ако пођемо још даље, видећемо да се новија критика ослањала на старију. Крста Цицварић, револуционарни социјалиста и анархиста, брат од ујака Димитрија Туцовића, још пре Првог светског рата разрачунавао се са „београдским господским синчићима, какав је и г. Јовановић, чија се брига састојала само у томе да се роде и који своје привилегије сматрају за нешто сасвим природно и оправдано”¹¹. Цицварић се вешто поигравао већ укорењеним егалитаристичким предрасудама и емоцијама јавног мњења: „аристократских осећања, Слободан Јовановић дрхти пред ’опасношћу демократије која тежи једнакости”. Цицварић проналази узрок Јовановићевих осећања у његовом „аристократском васпитању”: „стога он социјална питања решава с једне крајње уске, крајње искључиве аристократске тачке

⁷ Марко Ристић, „Издајник Дража Михаиловић и његови фашистички саучесници”, *Политика* (13. децембар 1944).

⁸ Милан Богдановић, „Данашњи лик Слободана Јовановића”, СД XII, стр. 839.

⁹ „Иста оскудица у мислима, иста баналност у изразу, иста неискреност, исте невештине и наивности; сва је песма у томе што је као друге песме писана у стиху и има сликове”. Вид. Б. Поповић, „Димитрије Глигорић Сокољанин” [„Песме Дим. Глигорића, Сокољанина. Београд, Штампарија Д. Димитријевића, 1901.” СКГ 5/2 (1902), 143–146], СДБП I, стр. 123; Јован Скерлић, „Један задоцнели песник, *Песме* Дим. Глигорића Сокољанина”, СДЈС IV, Просвета, Београд 1964, стр. 167–170.

¹⁰ Велибор Глигорић, „Слободан Јовановић”, *Лица и маске*, Београд 1927, стр. 50.

¹¹ Крста Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем његов* *Слободана Јовановића*, Издање књижаре и антикварнице Боривоја Димитријевића, Призренска бр 6, Београд 1910, стр. 32.

гледишта”. Критикује дводомни систем за који се Слободан Јовановић залагао: „тобож кад не би било горњег дома, настало би оно што Јовановић зове ’опасност од демократије’: бољи, тј. аристократија, би се измешали са горим, тј. с народном масом и бољи би се на тај начин изгубили, тј. аристократије би сасвим нестало и друштво би пропало, јер не би више напредовало”.¹² Цицварићева критика била је срачуната на дискредитацију. Говорећи о својој епохи (1899), Слободан Јовановић је указао да је „наследно начело дискредитовано исто толико колико и аристократија” и да се у савременом друштву „о прецима више не води рачуна”.¹³ Појам *аристократија* постао је „имагинарно наличје демократије, као оличење Старог режима наспрам револуције, неједнакости наспрам једнакости”.¹⁴ Рећи: „То је један аристократа!” скоро да је увреда, што није необично за епоху у којој је одјекивала весела песма париске руље „аристократе о бандере” (Ah! ça ira, ça ira, ça ira! Les aristocrates à la lanterne. Ah! ça ira, ça ira, ça ira!). Аристократама су били редом „означавани сви стварни или наводни противници револуције”.¹⁵ После „аристократије по рођењу, јавиће се она по богатству. После аристократије монархијанаца, ето аристократије фејанаца, жирондинаца, дантониста, робеспјериста – крвавог ли и бесконачног списка на којем се аристократија јавља само као потучени политички противник!”¹⁶ Вероватно је револуционарима из 1944. године разбарушени и конфузни Крста Цицварић лично на већ некаквог „аристократу”.

Иако су били непријатељи Слободана Јовановића, неки од старијих критичара пореклом су били из истог или сличног друштвеног миљеа (као Марко Ристић) или су барем имали прилике да стекну нека сазнања о том свету. Знали су да је Јовановић био пореклом из куће која је имала „политичку улогу у прошлости”: „Та кућа има своје разгранате везе, своју физиономију, своје принципе”.¹⁷ То је нејасно каснијим критичарима, који нису имали прилике ни да, метафорички

¹² Крста Цицварић, „Социологија Слободана Јовановића”, *Критички есеји*, С. Дебељевић, Београд 1912, стр. 44, 45, 47.

¹³ С. Јовановић, *О дводомном систему* [1899], стр. 43.

¹⁴ Дејвид Бајен [Бин], „Аристократија”, у: Ф. Фире [François Furet], М. Озуф [Mona Ozouf], *Критички речник Француске револуције*, С. Карловци, Н. Сад, 1996, (даље: КРФР [1996]), стр. 699.

¹⁵ Исто, стр. 686.

¹⁶ Исто, стр. 698.

¹⁷ Велибор Глигорић, „Слободан Јовановић”, *Лица и маске*, Београд 1927, стр. 50.

речено, уђу у предворја таквих кућа и осете барем „мирис“ тог данас ишчезлог света. За њих је Слободан Јовановић потпуни странац, као неки научник из Данске или Норвешке. Узму статистику, закључе да је индустријска производња узнапредовала у неком тренутку, да је рибарство опало због претераног риболова, да китови већ дуго нису виђени, али да је модернизација у јеку јер се грађанство више купа у кади него пре, да је постојао утицај неких страних универзитета и да научник који се бавио дисциплином о којој ништа не знају, није био погодан за политику пошто није био успешан, тј. није освојио власт и доживотно остао на њој.

Поставља се питање да ли је уопште могуће разумети београдски стил ако се не разуме „београдски хумор“. Да ли је друштво без стила могло створити било какав стил. Сама реч *стил* подразумева fine нијансе и суптилно разумевање за које је Богдан Поповић тврдио да изискује знање, искуство, време, образовање и порекло: „нема дара без наслеђа; дар је наслеђе (васпитање кроз више генерација). Нема дара без предака“.¹⁸

Иако породичне историје и родослови могу оптеретити основни ток излагања, преглед породичних и друштвених веза је неопходан јер пружа објашњења до којих се другачије не би могло доћи.¹⁹ Без њих нема изласка из социјалног лавиринта београдског друштва. Не може се протумачити ни обична породична преписка, као на пример једно писмо Владимира Јовановића Слободану Јовановићу:

„То је кућа Милисава М. Дединца у Душановој улици. Ми смо становали код госпође Велимировићке. У тој кући станује и госпођа Мијушковић. Они би били на руци да дођеш до што бољег стана. О нама не треба да се бринеш. Ми смо се доста добро сместили у Душковој вили. Вилу ту држи зет Докићеве сестре Персе. Са њима, као и сином старог учитеља Новаковића, Влајковићевог зета, као и са његовом господом и њеном мајком, ми смо познати одавно, те нам је тим погоднији стан овде. У целој кући станују и поп-Здравков зет, прота са породицом, и г. Душан Јоксић са госпођом Полом, који су се учили у

¹⁸ Б. Поповић, „Андра Николић“ [рукопис из заоставштине], СДБП I, стр. 503.

¹⁹ Алекса Ивић с правом истиче да „родбинске везе у друштвеном животу играју велику улогу те је за разумевање политичких догађаја неопходно потребно прикупити родбинске податке о политичким факторима“. Вид. Алекса Ивић, „Родбински и биографски подаци о Карађорђу и његовим војводама“, ЛМС, 351 (јануар 1939), стр. 334.

Женеви кад и ти. Г. Драгутин Протић још нам се није јавио. Чули смо да ће и његова мајка амо доћи; али ни њу ни њега нисмо још видели”.²⁰

Милош Црњански у *Ембахагама* пише да је Слободан Јовановић као „зналац свих породица у Београду” објашњавао догађаје и личности на основу породичних историја: „Питах затим Слободана Јовановића, о Христићу, али Слободан прелази на причу о породици Христића, о Христићима уопште. [...] Слободан Јовановић био је први код нас, који је тумачио догађаје из историје наших породица, Хаџи-Томића, Баба-Дудића, и осталих [...]. Чини ми се да ћу у Риму, оличеном у њиховом потомку, имати посла са читавом лозом, Христића. Перспектива је доста компликована”.²¹

Слободан Јовановић је знао „изнутра” историју, обичаје и усмену традицију свог друштвеног миљеа. Због многих различитих обзира само ју је делимично и у назнакама износио у својим делима. Можда је мислио да је боље да неко са стране, као Црњански, кога је поред Растка Петровића ценио као књижевника, изнесе уметнички осликану причу из београдског друштва, налик на Вајлдова (Oscar Wilde) и Прустова (Marcel Proust) дела, у којима аутори који су изван приказиваног света, након уласка у друштво, преносе своје утиске у искривљену, али у атмосфери делом погођену и успешно уметнички обликовану слику. И Црњански као да је то разумео, али је резултат изостао, пошто је од свега што је чуо, доживео и сазнао, неистинама и полуистинама од *Ембахага* покушао да направи оружје своје освете над овим светом.²²

Историјат старобеоградских породица остао је до данас углавном непознат. Сам појам „старобеоградске породице” новијег је датума, растегљив је и користи се у недостатку бољег.²³ Могло би се рећи да највише из дубоко усађених норми васпитања нико тај свет није

²⁰ ИАБ, ЛФВЈ, К-5/IV, 24, Владимир Јовановић Слободану Јовановићу, Врњачка Бања, 17. [30] октобра 1915 (субота), Вила Душко (соба бр. 14)

²¹ М. Црњански, *Ембахага*, ДМЦ, XIII, стр. 73, 615, 616.

²² Борис Милосављевић, „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански (I), „Да не постанем Пушкин”, *Књижевна историја* 158 (2016), стр. 147–169.

²³ Под старим београдским породицама подразумевају се породице које су у више генерација живеље у престоници, где су били двор и врх државне управе. Деца су се, наравно, рађала у различитим местима, у зависности од очеве службе, или места у којима је породица имала имања. У међуратном периоду под старим београдским породицама почело се, пре свега у штампи, подразумевати друштво са великим почетним словом „Д”, високо друштво.

износио у јавност, или је износио, али крајње увијено. Пошто тај цео свет више не постоји као целина са разним друштвеним групама и редовима, можемо да га прикажемо са дистанце и без страсти и емоција које су некада пратиле покушаје његовог друштвеног одређивања.

Микроисторија света којем је припадао Слободан Јовановић својим великим делом је макроисторија Србије. То је историја једне „скривене мањине” која се налазила на врху српске државе и друштва. Пре ширења у масу, у дубину, државом су управљали горњи слојеви. Ширењем политичких странака у дубину народне масе, „уласком доњих слојева у државну организацију, настаје држава масе”²⁴ Све до тада природно је било да историја описује догађаје везане за једну у процентима гледано незнатну мањину, на челу са једним јединим човеком, монархом. Треба замислити прошлост у којој нико није ни наслућивао изглед државе маса, па ни најрадикалнији либерали. Иако су преуносили делотворност просвете, многи аутори нису мислили да ће њихова дела једног дана читати сви који буду описмењени. Круг читалаца из времена када су писали Слободан Јовановић и Богдан Поповић различит је од круга читалаца који се формирао касније. Поповић је наглашавао да се мора пазити „за кога, ради кога се пише”. Можемо рећи да су они прво писали за свој круг, окупљен око *Српској књижевној гласника*, и за интелектуалну јавност која га је читала. Њихова гледишта веома су далеко од данашњег времена, после револуција, светских ратова и хладног рата.

Слободан Јовановић је живео са својим оцем, Владимиром Јовановићем, „живом историјом свога времена”²⁵ који је лично познавао све српске владаре, Милоша, Михаила, Милана, Александра, све државнике, политичаре, научнике, као и многе европске идеологе, државнике и политичаре. Херман Вендел (Herman Wendel), немачки новинар, историчар и социјалистички посланик, са нескривеним одушевљењем писао је о Владимиру Јовановићу у чланку објављеном на насловној страници *Франкфуртјер Цајтунга* (*Frankfurter Zeitung*): „Дакле то је тај старац што је са првим кнезом Србије 1780-те рођеним Милошем укрштао мац! Тај је у емиграцији у Лондону водио политичке разговоре с Кобденом [Richard Cobden], ћаскао с Херценом [Александр Иванович Герцен],

²⁴ С. Јовановић, *Држава* [1936], СД VIII, стр. 504.

²⁵ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*. Књига прва. Од 1858. до 1878. Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1923, стр. 18.

слушао медвеђи смех Бакуњина [Михаил Александрович Бакунин] и са Мацинијем измењивао стисак руку!²⁶

Владимир, Јелена и Слободан Јовановић
(САНУ Ф-110-4-Г)

Породица Слободана Јовановића била је „министарска породица”. Највиши „чиновнически” ранг у Србији XIX века подразумевао је одговарајуће порекло и друштвени статус. Осим једног војводског претка, Слободан Јовановић имао је у породици низ министара, полковника, окружних началника, генерала и дипломата. Владимир Јовановић обављао је највише државне дужности и био на највишим државним положајима. Био је министар финансија, председник Главне контроле, сенатор (члан Горњег дома), посланик Народне скупштине, потпредседник Државног савета, помоћник секретара Светоандрејске скупштине, председник Српског ученог друштва, почасни члан Српске краљевске академије, професор политичке економије на Великој школи. Био је водећи идеолог Либералне странке и Уједињене омладине

²⁶ Herman Wendel, „Vladimir Jovanović 1833–1922”, *Frankfurter Zeitung*, (11. март 1922), стр. 1; „Владимир Јовановић”, *Самоуирава* (2. април 1922), стр. 2.

српске, политичар са широким међународним везама и дугогодишњи лобиста за српске интересе у иностранству, оснивач и уредник више новина и аутор књига, студија и чланака на српском, енглеском и француском језику.²⁷

Високи државни положаји које је заузимао и разгранате породичне везе Владимира Јовановића од значаја су за разумевање друштвеног миљеа у којем је одрастао Слободан Јовановић. Познато је да се тада у Београду веома водило рачуна о породичним односима. Не треба, међутим, упасти у замку саморазумљивости, поистовећујући их са данашњим општим представама. Пошто је у монархији било истакнуто начело породице и наслеђивања, разумевање породице било је другачије од поратног.²⁸ Поред тога, треба имати у виду да се у предратном Београду под породицама, или фамилијама, нису подразумевали само патрилинеарни родови, нити „салијски закон”, већ и карактеристичне хоризонталне и вертикалне породичне структуре, а

²⁷ Пре објављивања *Усиомена* 1988. године није било могуће користити најобимнији текст мемоара који се налазио у приватном власништву. Вид. В. Крестић у: В. Јовановић, *Усиомене* [о. 1920 / 1988], стр. 7–8. Иако је књига Gale Stokes, *Legitimacy Through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, University of Washington Press, Seattle and London 1975, објављена пре *Усиомена*, садржи важне податке јер се аутор служио архивском грађом. О Владимиру Јовановићу вид. Д. Батаковић, „Владимир Јовановић – апостол либерализма у Србији”, у *Либерална мисао у Србији – Прилози историји либерализма од краја XVIII века до средине XX века*, ЦУПУС, Београд 2001, стр. 148–149; Коста Чавошки, „Политички либерализам Владимира Јовановића”, *Друштвена и историјска мисао и делатности Владимира Јовановића*, Зборник радова са научног скупа одржаног 22. и 23. маја 2008. године, Одељење друштвених наука. Књига 31, уредници Михаило Марковић, Александар Костић, САНУ, Београд 2011, (даље: ДПВЈ [2011]), стр. 37–45; Данило Баста, „Либерални патриота Владимир Јовановић”, *Самостојитовање и независност 2, Новији текстови с његовом, Службени гласник*, Београд 2010, стр. 35–48; Бошко Мијатовић, „Владимир Јовановић, непоколебљиви либерал”, у: ИСВЈ, стр. 12–19; Слободан Антонић, „Демократија” у: *Срби (1903–1914), Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Клио, Београд 2015, стр. 28–39; Boris Milosavljević, „Vladimir Jovanović. Filozofija, nauka, politika”, *Theoria*, 59/2 (2016), стр. 113–149.

²⁸ Анализу системске разградње породице у годинама после Другог светског рата даје Кајица Миланов који указује да су управо породице у граду и на селу „као духовне целине, најчвршће, најнекомунистичкије и као такве – по мишljenju комуниста – најсаможивеје, најгоре и последње пећине у којима ће се најдуже држати уgnježdени остаци треле буржоазije”. Вид. К. Milanov, „Porodica”, *Titovština u Jugoslaviji* [1952], стр. 22–24.

веома су се уважавала и тазбинска сродства.²⁹ Сродничке везе некада су биле толико далеке, али толико дуготрајне и пажљиво неговане кроз низове генерација, да се не могу разликовати од сталешких.

Централизујући власт и земљу, кнез Милош је сузбио већину својих противника, који су углавном били представници истакнутих породица, још увек чврсто повезаних са својим областима или традицијама локалне кнежинске самоуправе, где су имали одређена наследна права: „Пре устанка, достојанство кнежинских старешина било је више-мање наследно у појединим породицама – и те су старешине управљале договорно с кнежинским скупштинама”.³⁰ О овом поретку водила је рачуна регуларна турска власт, па и јаничарска.³¹ Био је то феномен дугог трајања.³² Кнез Милош је укинуо кнежинску самоуправу: „Под Милошем, кнежинске старешине изгубиле су своју наследност, а кнежинске скупштине своју власт. Милошево административно уређење већ је носило клицу оног централизма који се доцније развио у Србији, и који је у великим и у малим административним јединицама знао само за државне, а не и за самоуправне власти”.³³

Кнез Милош није подносио лични понос, а још мање породични. Као и сваки други аутократа, „Милош није трпео никакву господу поред престола”. Јеврем Грујић, вођа либерала, у својим успоменама описао је како је прошао кандидат за кнежевог ађутанта Београдске општине 1858. године: „Кад [Карабиберовић, Баба-Дудић], који је био „крупан и леп човек, дође у фрак, шеширу, рукавицама и грдном

²⁹ Степени сродства прецизно су одређени још у српским средњовековним правним списима преведеним са грчког. Вид. степене сродства у: Матија Властар, *Синџајма*, са српскословенског језика превела Т. Суботин Голубовић, ур. К. Чавошки, САНУ, Београд 2013, (гл. 8. О брачним степенима, који су степени у ширину, који су степени у дубину, подела сродства, о крвном сродству, о усходним и нисходним сродницима, о осмом степену крвног сродства, о сродству по својти и др), стр. 93–105.

³⁰ С. Јовановић, „Кнез Милош и сељачко питање” [*Социолошки њреїлед 1* (1938), стр. 13–26], СД XI, стр. 72.

³¹ Исто.

³² Било је више студија о кнезовима и статусу становништва у Османском царству, али су често, иако исцрпне и засноване на грађи, под утицајем марксистичке методологије, која је спречавала ауторе да изведу до краја јасне и логичне закључке. Вид. новије истраживање које узима у обзир старије студије: V. Kursar, „Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries)”, *OTAM* 34 (2013), стр. 115–161.

³³ Исто.

великом крогну, Књаз га стане мерити па рекне: 'Шта ће ми лорд, ја оћу [х]итра човека'".³⁴ У унутрашњој политици, када је било потребно савладати конкуренцију, Милош је умео успешно да се ослања на емоције масе, вешто се користећи демагогијом.³⁵

У политичким разлозима треба тражити ако не једини, а онда извесно најважнији разлог „заборава предака” на који се жалио Милан Ђ. Милићевић: „Обраћао сам се потомцима да ми јаве што се зна у породицама о заслужним прецима, па сам од њих, некад, примао одговоре да унуци 'баш ништа не знају о дедима својим' мада су деди били војводе, а унуци су пуковници!”³⁶ Стога је свој *Поменик знаменијих људи у српској народа новијеј доба* (1888) посветио заборављеним „гробним каменовима” предака.

Разметање пореклом било је и непристојно. Незамисливо је било гласно хвалисање. С друге стране, то је могло водити забунама. На пример, наводни потомак неког имагинарног јунака из народне песме или чак самих Немањића, могао је стећи сасвим погрешан утисак из тога што се друга страна, уместо хвалисања, повлачи, трудећи се да саговорника не увреди. Уопште, много се водило рачуна о пристојности. Драгиша Станојевић, који је сву своју снагу (а имао је, како пише Слободан Јовановић, „тешку руку”), политичко искуство и вештину, и књижевни дар употребио да што теже увреди Милутина Гарашанина, био је, истовремено, изузетно обазрив да не увреди никога другог: „Пријатељи читаоци! Не тражите од мене лажне скромности, не називљите таштим хвалисањем оно што је понос за све нас, за вас толико исто, колико и за мене. Ти дедови моји, ти народни кнезови, војводе, дипломате, ти српски војници – ваши су толико исто, колико моји”.³⁷

³⁴ Јеврем Грујић, *Зайиси Јеврема Грујића*. Књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови), Зборник за ИЈКСН, Прво одељење, књ. 9, СКА, Београд 1923, (даље: Ј. Грујић, *Зайиси* 3 [1923]), стр. 4.

³⁵ С. Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)” [1923, 1933], СД III, стр. 293, 506; „Милошев пад” [*Полијтика* (4–7 мај 1929), стр. 7], СД XI, стр. 61–63; „Кнез Милош и сељачко питање” [1938], СД XI, стр. 77–78; „Милош и његови противници” [*Полијтика* (6–9. јануар 1936), 2], СД XI, стр. 64–66.

³⁶ Милан Ђ. Милићевић, „Гробним каменовима”, *Поменик знаменијих људи у српској народа новијеј доба* (XXVII књига Чупићеве задужбине), Српска краљевска штампарија, Београд 1888, (даље: *Поменик* [1888]), стр. III–IV.

³⁷ Драгиша Станојевић, „Катастрофа” (17 мај 1886) у: *Кајмакаци, два листа из српске историје, један њрљав и мрачан, други чист и светлао, из Новог*

Измишљање порекла било је неприхватљиво. Тим поводом је још кнез Милош дао једну објаву у *Српским новинама* (1. [13.] јануара 1836): „Будући да неки између чиновника српских, иначе способни и честни људи, променили су своја сопствена презимена, и узели друга, мислећи да се тим као увеличавају, и већу себи чест задобивају: то да би их опоменули на мудрост и правилно употребљеније презимена својих, објављујемо их овде, као: Јевтимије Угричић није се од стари-на Угричић звао, већ је узео то презиме од Угрице војводе, који њему није био ни род ни помози Бог [...] Димитрије П. Тирол, није из Ти-рола, па да се зове Тирол, но Влах из Чакова, и тако треба да се и зове. Или будући да му је оцу било име Панта, треба он да се зове и пише Димитрије Пантић, Влах из Чакова”³⁸

Владимир Јовановић у свом *Полиџичком речнику* у одредници „Генеалогја” коментарише измишљање порекла: „Било је племена [родова, породица] која су, из сујетног славољубља, усиљавала се да своје порекло доведу од јунака, па и од ’полубогова’ и богова праста-рог времена; такво усиљавање излази на голу играчку, и на титрање са генеалогјом”³⁹

Карактеристичне су речи које у једном запису из 1956. године Милан Јовановић Стоимировић приписује неименованој београдској госпођи: „Мени је нарочито ишло на нерве његово хвалисање поре-клом, јер га знам; тешко ми је било да га слушам кад би се разметао прецима, па чак и смешно”⁴⁰ Она говори о Јовану Дучићу, родом из крајева у којима је народна машта бујна и досеже неслућене, барок-не размере управо у родословима, можда и због близине млетачког приморја, и недовољне поузданости муслиманских капетанских и беговских родослова.⁴¹ Дучић се старао „да пронађе неку легенду о војводском пореклу имена Дучић,” забележила је Јелена Скерлић

београдској дневника, Штампарија Задруге штампарских радника, Београд 1886, стр. 74.

³⁸ М. Ђ. Милићевић, *Поменик* [1888], стр. 195.

³⁹ В. Јовановић, *Полиџички речник*, свеска: Г, Д, Ђ, дело је награђено Српским ученим друштвом, на свет издала главна књижара српска Ј. Д. Лазаревић, Државна штампарија, Београд, 1873. (даље: В. Јовановић, ПР) стр. 624.

⁴⁰ М. Јовановић Стоимировић, „Јован Дучић (1871–1943)”, март 1956, *Портрети* [1998], стр. 136.

⁴¹ Веома су сложене реконструкције родослова и познатих родова као што су Ченгићи. Вид. Hamdija Kreševljaković, „Čengići” [1959], *Izabrana djela* I, priredili Avdo Sućeska, Enes Pelidija, Veselin Masleša, Sarajevo 1991, стр. 388–413.

Ђоровић.⁴² Међу руским емигрантима између два рата било је много дворјана, било је и кнезова са хиљадугодишњим родословима, али поред правих нису биле ретке ни лажне „руске грофице”.

Владимир и Слободан Јовановић оставили су веома поуздане записе о својој породици. Владимир Јовановић је записао и родослов. Прва поглавља његових *Успомена* представљају један од најбољих прегледа друштвене историје Србије прве половине XIX века, са изузетно важним објашњењима без којих није могуће разумети ни тако једноставне ствари као што су професије људи из тог времена. Таква неразумевања данас често ометају и правилно читање статистичких података. И вишедеценијска терминолошка колебања у време Вукове борбе за језик разлог су смутњи у разумевању појмова нужних за тумачење друштвене историје. Неретко путописи на страном језику боље описују српско друштво XIX века од научних радова. Често се, нажалост, путописи не читају компаративно и проблемски, већ на основу владајућих шаблона и потом преводе шаблонским изразима, па се на крају стиче утисак да су „посрбљени”, као да их је писао наш човек, а не нпр. Енглеz, јер се крећу у сасвим различитим језичким и социјалним референтним системима од оригиналног текста. И данас се марксистичке класно-имовинске интерпретације поистовећују са савременом науком, и оправдавају западним ауторима, по правилу такође марксистима или постмарксистима.

Шабац почетком XIX века „Из времена вазалне Кнежевине Србије”

С обзиром на значај географије и економије за историју, треба имати у виду простор, који се данас обично замишља другачијим него што је био пре два века.⁴³ Никада нису постојале посебне препреке за прелазак становништва из Мачве (турска држава, турска граница, некада серхат, у сваком случају под војном граничарском управом) преко Саве у Срем (аустројска држава, аустројска војна граница – крајина) и обратно. Многи су имали најближе рођаке и

⁴² Ј. Скерлић Ђоровић, „Јован Дучић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 223–224. Могуће је да је на Јелену Скерлић Ђоровић мислио Милан Јовановић Стоимировић, пошто је као снаха породице Ђоровић добро познавала Херцеговину и Мостар.

⁴³ О Шапцу и његовој околини говоре извештаји аустројских ухода. Вид. Радмила Трчковић, „Шабац и његова нахија 1740–1804”, *Шабац у прошлости*, 1, ур. С. Филиповић, Историјски архив у Шапцу, Шабац 1970, стр. 347–404.

пријатеље „преко” у „Немачкој” (Срему), који су, ако остану тамо да живе, постајали „Пречани”. У „Немачку” се у ратно време из Турске (Османског царства), углавном Западне Србије одлазило у збегове.⁴⁴ Са друге стране, као што Владимир Јовановић записује у својим *Успоменама* у поглављу под насловом „Успомене из времена вазалне Кнежевине Србије”, у време његовог детињства из „суседних покрајина српских” биле су пореклом скоро две трећине шабачких улица, „из кућа породица досељених из Војводине, или из Босне, Херцеговине и Црне Горе”.⁴⁵ Отац Владимира Јовановића, Илија Јовановић, из Руме се доселио у Шабац у време прве владавине кнеза Милоша (1818).⁴⁶

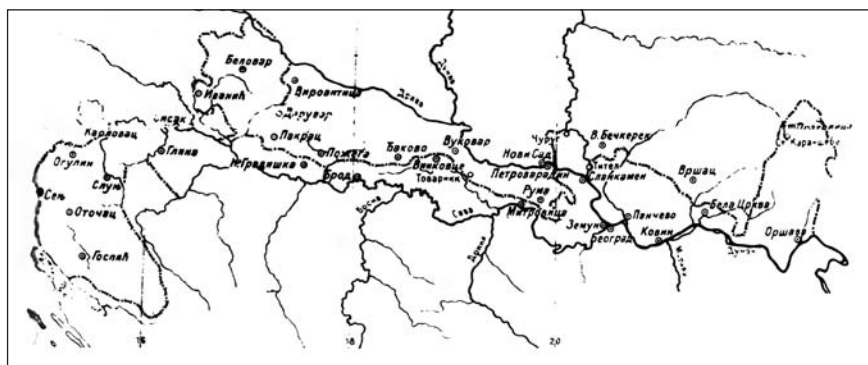
Шабац је имао посебно повољан привредни положај, јер је преко Саве имао директну везу са трговиштима, (Сремском) Митровицом у Војној граници и Румом у Сремској жупанији, као и пловни трговачки пут. Вук Караџић је записао да је до 1804. године „један од најбогатијих људи у Србији” био шабачки велетрговац Никола Тодоровић Чаркација,⁴⁷

⁴⁴ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 21; Славко Гавриловић, „Грађа о Срему и његовим везама са Србијом 1804–1815”, избор и објашњења Славко Гавриловић, Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, Сремски Карловци 1965.

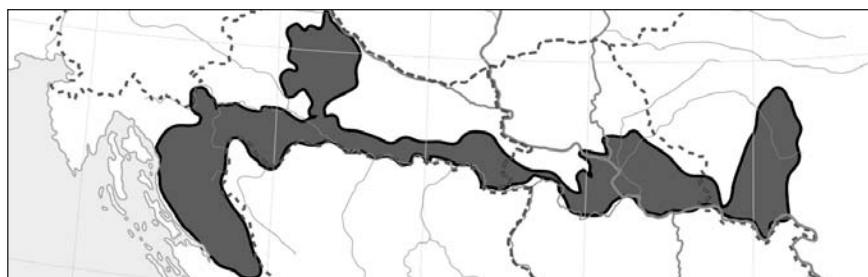
⁴⁵ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 22. Виолета Недељковић, „Тефтер пореских глава у вароши Шабац 1835. Порез Митровскиј”, *Годишњак Народної музеја у Шапцу*, Шабац 2003, стр. 248. Уп. Љубомир Павловић, „Из живота града Шапца”, *Гласник географској друштва*, 9 (1923), стр. 56–66, (у овом раду, међутим, има много погрешних података и нетачних интерпретација).

⁴⁶ На списку шабачких пореских обвезника под бр. 53 налази се Илија Јовановић. Вид. В. Недељковић, „Тефтер пореских глава у вароши Шабац 1835. Порез Митровскиј”, *ГНМШ*, стр. 252.

⁴⁷ Кћерка Николе Тодоровића Чаркације удала се 1811. године за Стефана В. Живковића „Телемаха” (превео са француског језика *Les Aventures de Télémaque* архиепископа Фенелона [François de Salignac de la Mothe-Fénelon, archevêques de Cambrai], прецептора француског престолонаследника), бившег студента медицине у Бечу, преводиоца, секретара Правитељствујушћег совјета. Њихова кћерка Софија С. Живковић живела је у емиграцији у Кишињеву, школовала се у Институту за благородне девојке (племкиње) у Одеси, учила је певање код једног италијанског композитора и наступала на концертима, а удала се за Аполона А. Скаљковског (Аполлон Александрович Скаљковскиј), историчара и архивисту, тајног саветника, дописног члана Руске академије наука. Вид. Вук С. Караџић, *Историјски сјиси*, СДВК [1969], стр. 230–232, 486–493. Уп. Радмила Тричковић, „Шабац и његова нахија 1740–1804”, *Шабац у прошлости*, 1, ур. С. Филиповић, Историјски архив у Шапцу, Шабац 1970, стр. 388.

Војна граница 1742. године (R 1 : 3.000.000)

Војна граница 1742. године

Османско царство 1800. године

а Јеврем Грујић бележи да је Шабац „после Београда прва варош српска и у житељству и у трговини и у просвети”.⁴⁸

Шабац, седиште господара Јеврема Обреновића (деде краља Милана) ожењеног Томанијом, кћерком војводе Јадранске (Јадарске) кнежине Анте Богићевића,⁴⁹ важио је за обреновићевски град: „Као што су у Ваљевској нахији Карађорђевићи били јаки због родбинских веза с тамошњом првом породицом, Ненадовићима, тако су у Мачви Обреновићи били јаки због родбинских веза с тамошњом првом породицом, Богићевићима. Жена Јевремова, ’госпоја Томанија’, била је од тога рода”.⁵⁰ Господар Јеврем је долазио у продавницу (фирму) Илије Јовановића, а рођак, др Димитрије Матић, био је у Београду породични учитељ деце потпуковника Милоша Богићевића (који је погубљен после Катанске буне).⁵¹ Пошто је један брат Владимира Јовановића добио име Милош, а ујак био на положају азнадара кнеза Милоша (управник финансија, благајник, тур. *hazinedar/haznedar*, од арап. *hazine* [каса, ризница] и перс. суфикса – *dar*), с правом можемо тврдити да је почетно династичко расположење Јовановића било обреновићевско. Владимир Јовановић се из детињства сећао Карађорђевих војвода и њихових породица, проте Матеје Ненадовића, бимбаше Узун-Мирка и некадашњег шабачког команданта, војводе поп-Луке Лазаревића.⁵²

У Србији XIX века вароши и паланке нису биле само увећана села. Државни чиновници су се селили из једног места у друго. Селидбом се није морало излазити из свога друштвеног круга, па често ни из круга пријатеља. Градови који су имали зграде налик београдским,

⁴⁸ Ј. Грујић, *Зайиси* 2 [1923], стр. 23.

⁴⁹ Становници Јадра звали су се Јадрани, а кнежина Јадранска. Друга жена војводе Луке Лазаревића звала се Јадранка (из Јадра) Данојла.

⁵⁰ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 81; Владимир Стојанчевић, „Шабац и шабачка нахија од избијања Првог устанка до краја кнез-Милошеве владе”, *Шабац у прошлости*, 2, ур. С. Филиповић, Шабац 1980, стр. 9–10. Богићевићи су на највиши положај дошли за време Обреновића. Иначе, њиховог родоначелника, Антонија Богићевића, на положај војводе у Лозници поставили су велики војвода и обласни господар Јаков Ненадовић и војвода Лука Лазаревић, што речито говори о друштвеним променама за време прве владавине кнеза Милоша, пре повратка старих војвода из Русије (1830).

⁵¹ Димитрије Матић, *Ђачки дневник (1845–1848)*, пр. Љ. Дурковић-Јакшић, Б. Јанковић, А. Маслеша, УБСМ, Београд 1974, 43. (даље: Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*), стр. 119–120.

⁵² В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 32.

односно бечким – окружно начелство, официрски дом, касарну, железничку станицу, двор владарске породице, саборну цркву и владичански двор, били су у свом центру прави „мали Београд”. Иако је у другој половини XIX века процес централизације Србије већ далеко одмакао, још увек су се многи држали унутрашњости, где су имали поседе (винограде или целе економије). Неки су их одржали и до Другог светског рата. Више старобеоградских породица пореклом је из Шапца. Многе познате личности биле су из Шапца, као Стојан (Константин) Новаковић, приповедач Лаза К. Лазаревић (сан. пуковник, лекар краља Милана, зет Николе Христића), шабачки и нишки епископ Јероним Јовановић (прота Јаков), либерал близак Владимиру Јовановићу (заједно су боравили и у Женеви),⁵³ митрополит Србије, Инокентије (син проте Јована Павловића, господар Јевремовог придворског свештеника), први српски скопски митрополит, Фирмилијан Дражић (учитељ Александра Обреновића).⁵⁴ И по оцу и по мајци Шапчанин је Божа Кнежевић који је рођен на Убу. Са места шабачког епископа на место митрополита Србије дошли су Михаило Јовановић (Владимир Јовановић је блиско сарађивао са њим) и Димитрије Павловић, први патријарх обновљене патријаршије.⁵⁵ Из Шапца је родом председник владе (убијен у мајском преврату 1903), генерал Димитрије Цинцар-Марковић (син шабачког окружног начелника, Томанијиног усвојеника Косте, сина сокоског [соколског] војводе Цинцар-Марка Костића), као и Љубомир Радовановић, адвокат, „лични пријатељ и мало старији друг у школи” Владимира Јовановића,⁵⁶ и његова браћа, унуци китошког војводе Николе Смиљанића, атентатори на кнеза Михаила. Шабачки земљопоседници и велепоседници били су Куртовићи и Магазиновићи (Коста и Стеван), који су били у блиском сродству са Богићевићима и Ненадовићима (сестрићи пуковника Јована Лукачевића).⁵⁷

⁵³ Исто, стр. 475. М. Stajčić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], стр. 22.

⁵⁴ Сава Вуковић, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветтог до двадесетог века*, Београд 1996, стр. 498. Вид. карактеристику митрополита Фирмилијана у: Миле Станић, *Успомене на митрополију с којима сам радио Михаила Г. Рисчића, Вардарски зборник 2* (2003), стр. 91.

⁵⁵ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 1, Патријарх Димитрије (Павловић) Слободану Јовановићу, Београд, 21. фебруар [6. март] 1922.

⁵⁶ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 98.

⁵⁷ Различито се вредновала имовина од прихода. Куртовићи су дуго држали своја имања у Шапцу. Вид. Бојана Катић, „Друштвена структура становништва Шапца 1862. године”, *Историјски часопис 33* (1986), стр. 217.

Спуж. „Врстан човек”

У одговору на молбу да достави биографију свог оца Слободан Јовановић је написао основне податке о прецима: „Мати мога оца, а моја баба, била је кћи Карађорђевог војводе Остоје Спужа. А овај је дошао из Спужа у Шабац, и ту се моја баба, по имену Анђелија родила”.⁵⁸ У спеву „Добровољац” објављеном у *Отаџбини* (1888), Владимир М.[арковић] Јовановић, песник, брат од тетке Слободана Јовановића, набрајајући српске јунаке рођене у Црној Гори и Херцеговини, спомиње и њиховог прадеду, Остоју Спужа:

„Спуж, у ком се храбри Остоја Спуж роди,
„Који Карађорђу десна рука беше.”⁵⁹

У Црној Гори Спуж је данас синоним за затвор (као Митровица и Пожаревац, односно Забела, у Србији или Зеница у Босни). У XVIII веку био је турско утврђење:

„У крвавом на крајину Спужу,
Арбанашким градовима мужу,
Сједе љуте злице и крвавци.”⁶⁰

Није јасно одакле је, у ствари, Остоја дошао, што овом претку Владимиру и Слободана Јовановића даје мистичну ауру древног родоначелника, налик на оне из руских родослова: „муж честен”, „рыцар” „из далекого края”. Можемо само претпоставити да је Остоја надимак „Спуж” добио зато што је у време аустријско-турског рата (1788–1791) учествовао у борбама код Спужа 1788. године, вероватно под командом аустријског капетана Личке граничарске јединице („Луканер”), односно мајора (касније фелдмаршал лајтнанта), барона Филипа Вукасовића (Joseph Philipp Freiherr Vukassovich). Можемо претпоставити да је учествовао у борбама и 1789. године када су Црногорци заузели Спуж.⁶¹ Ту бисмо могли тражити и потврду породичне приче да

⁵⁸ С. Јовановић писмо „’поштованом господину’, једном од скупљача биографске грађе о Вл. Јовановићу”, 15. септембар 1940, у: Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 721.

⁵⁹ Владимир М. Јовановић, „Добровољац”, *Отаџбина*, власник Владан Ђорђевић, одговорни уредник Љубомир Миљковић, 20/77 (1. [13] септембар 1888), стр. 243.

⁶⁰ М. Драговић, „Спуж”, *Време* (3. јануар 1936), стр. 5.

⁶¹ Joseph Kermopotich, Feldkaplan, „Bericht von den Operationen des Hauptmanns v. Vukassovich in Montenegro u. Albanien”, 14 November 1788, (Turkei. Varie et Collectan, Fasc. 4), *Зборник за историју, језик и књижевност српској*

је у Мачву донео оружје: „Дошав из Спужа, Остоја је донео у Србију шест стотина пушака и три стотине сабаља”.⁶²

Прота Матеја Ненадовић, који је пажљиво процењивао људе и био суздржан у одавању признања, записао је у својим *Мемоарима* да је „неки Остоја Спуж, врстан човек”, да су „Мачвани мучни људи на војни” и да „само неки Андрија Витомировић из Дреновца и Спуж Остоја понеко число држе момака”.⁶³

Владимир М. Јовановић у свом спеву ређа преводнике похода на Шабац 1804. године:

„А пред Шапчанима, пред варошанима,
Остоја Спуж храбри, јуначина стара,
Што се немачкога племства одрекао,
Да Србије тужне не би остављао.

Зна га месец добро и као хајдука –
И к’о осветника Србинових мука;
Зна га к’о трговца; зна к’о буљубашу;
Коме поглед вука у јагње претвара;
Глед’о му је момке, како коње јашу –
Памти му и Панту дична барјактара.”⁶⁴

И Владимир Јовановић пише да је његов деда имао заставу, што је имало посебан значај.⁶⁵ Забележио је успомене своје мајке: „Моја мати, Анђелија, запамтила је, па је и својој деци са поносом причала, како је њен отац, Остоја Спуж, кад и Карађорђе, хајдуковао [...] и како је под ’Господаром Ђорђем’ као ’шабачки командант’ [пре Луке Лазаревића] и војвода био бојеве код Шапца, код Београда и код Пожаревца”.⁶⁶

народа. I. одељење: Сјоменици на српском језику; II. одељење: Сјоменици на швајцарском језику, IV, Исписи из Бечких државних архива, документи за дело ’Црна Гора и Аустрија’ од Владана Ђорђевића, СКА, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1913, стр. 147–195.

⁶² В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 20.

⁶³ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари, Целокућина дела*, ур. Александар Младеновић, САНУ, Београд 1988, стр. 40, 47.

⁶⁴ Владимир М. Јовановић, „Добровољац”, *Отаџбина*, власник Владан Ђорђевић, одговорни уредник Љубомир Миљковић, 20/77 (1. [13] септембар 1888), стр. 36.

⁶⁵ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 20.

⁶⁶ Исто. У Протоколу шабачког магистрата спомиње се и Илија Спуж(ев), трговац из Шапца. Вид. *Пројекат и рејсџар шабачкој мајстарајни од 1808. до 1812. године*, приредио Радомир Ј. Поповић, Историјски институт, Извори за српску историју књ. 8, Историја XIX и XX века, књ. 4, Београд 2010, [No

То што се у стиховима каже да се „немачкога племства одрекао”, вероватно има везе са неким касније сасвим заборављеним породичним предањем везаним за аустријско-турске ратове под командом Вукасовића. Вукасовић са својим личким граничарима није успео да заузме Спуж 1788. године, али је за војне подвиге и пожртвовање био одликован Орденом Марије Терезије и тако подигнут из нетитулованог племства у ранг титулованог племства, барона (Freiherr).⁶⁷ Можда је Остоја једно време био у аустријској војној служби, као и многи други Срби тога времена. Било је личких граничара из регуларних регименти, као и припадника фрајкора, добровољачких јединица, који су у ратовима стекли официрске чинове (кнез Алекса Ненадовић био је аустријски натпоручник) и племство (капетан Радич Петровић) „као препознатљиве знаке њихових врлина, који ће их моћи подстаћи на још већа прегнућа”,⁶⁸ као и оних који су еноблирани због великих заслуга за аустријску војску и двор (Бајићи нпр).⁶⁹

Остоја Спуж је рано умро (о. 1808), жена му је била веома млада, а деца мала, па је надимак „Спуж” остао неразјашњен. Академик Владимир Спужић, Остојин потомак по слову „салијског закона”, говорио је о свом претку у једном интервјуу 1980. године: „Остоја Спуж, мој далеки предак, био је Херцеговац, смео човек”.⁷⁰

42] 26, [No 79] 29, [No 105] 32, и др; Драгослав Адамовић, „Владимир Спужић (1894–1982)” [1975], у: Д. Адамовић, предговор Р. Самарцић, *Разговори са савременицима*, Привредна штампа, Београд 1982, стр. 318–321.

⁶⁷ Johann Christian von Hellbach: *Adels-Lexikon oder Handbuch über die historischen, genealogischen und diplomatischen, zum Theil auch heraldischen Nachrichten von hohen und niedern Adel, besonders in den deutschen Bundesstaaten, so wie auch von dem österreichischen, böhmischen, mährenschen, preußischen, schlesischen und lausitzischen Adel*, Zweiter Band, L-Z, Bernhard Friedrich Voigt, Ilmenau 1826, стр. 661.

⁶⁸ У Царској повељи (патентном писму) стоји да капетана српске добровољачке јединице, Радича Петровића, „а преко њега и његове синове Милована, Јована и Михаила, добијене и рођене од супруге му Смиљане Васиљеве, као и све њихове наследнике и потомке оба пола који се у будућности благословом Божијим буду законито родили, на основу пуноће наше Царске и Краљевске милости и по нарочитој милости изузимамо из статуса и положаја неплеменитих лица, у којем је, како се наводи, до сада био, те налазимо за сходно убројати га, а њих изабрати и уписати у број истинских, исконских и непопорецивих племића”. Вид. превод (В. Недељковића) текста повеље у: Д. Ацовић [2008], стр. 393.

⁶⁹ Патентно писмо је у породичном власништву Бајића у Бечу.

⁷⁰ Д. Адамовић, „Владимир Спужић (1894–1982)”, *Разговори* [1982], стр. 318.

Остоја Спуж се у Шапцу оженио Василијом Урошевић, родом из Грушића. Пошто је млада била из кнежинског седишта Поцерске кнежине Шабачке нахије, а имајући у виду њене године приликом удаје, као и правила која су поштована приликом уговарања бракова, можемо претпоставити да је била у сродству са поцерским оборкнезовима Марковићима.⁷¹

У време сече кнезова Мус-ага Фочић (1804) затворио је Остоју Спужа: „Ови затворе и окују многе кнезове из нахије београдске, и поред ових и неке знамените Шапчане, који су у народу значење своје имали, као: Остоју Спужића, Тому Тркића, и Николу Чаркацију”.⁷² Све заточене пустио је Мус-ага Фочић пре доласка у Шабац свог брата, Мехмед-аге Фочића. Пишући у Лондону 1948. године о Владимиру Јовановићу, Слободан Јовановић је споменуо и овај догађај: „Остоја, а с њим и његови потомци, дуговао је живот брату Мехмед-аге Фочића, Муси, кога су дахије биле поставиле за заповедника Шапца. Пред Сечу кнезова Муса је, по наредби дахија, бацио у ланце многе виђене Шапчане, па међу њима и Остоју. Али кад је чуо како је у Ваљевској нахији сеча кнезова узбунила народ, он на своју руку ослободи све позатваране Шапчане”.⁷³ Савременици сведоче да је Остоја Спуж од почетка учествовао у борбама. У походу на Београд (1804) предводио је Шапчане који су држали положаје на Топчидерској реци код Цареве ћуприје (где је данас београдски хиподром).⁷⁴

Кад Владимир и Слободан Јовановић говоре о Остоји Спужу као о војводи, извесно мисле да је био војсковођа, односно, војни старшина и то од самог почетка борби. Вук Караџић је забележио да су у почетку „поглавице војничке, осим Црнога Ђорђија, најзнатније биле ове: Јаков Ненадовић из Наије ваљевске, Јанко Катић из биоградске,

⁷¹ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 20. У попису презимена села Грушић помињу се као стара породица Урошевићи (2 куће, слава Никољдан, Средња махала), али не мора да значи да је Василија Урошевић из ове породице. Презиме је могла добити по оцу. Вид. Војислав С. Радовановић (на основу теренских бележница грађу пр. М. Радовановић), *Шабачка њосавина и њоцерина, Антирройџеографска истраживања*, Београд 1994, стр. 220.

⁷² Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српској усџанка*, I, Издање Баталакиног фонда, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1898, стр. 40.

⁷³ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 81; Владимир Стојанчевић, „Шабац и шабачка нахија од избијања Првог устанка до краја кнез-Милошеве владе”, *Шабац у прошлости*, 2, ур. С. Филиповић, Шабац 1980, стр. 9–10.

⁷⁴ Исто, стр. 19.

Васо Чарапић из грочанске, Милан Обреновић из рудничке, [...] у Најији шабачкој поп Лука Лазаревић и Остоја Спуж из Шапца. Станоје Главаш и Ђорђије Ђурчија били су на гласу само као јунаци; али наија своји управо нијесу имали (као ни Спуж).⁷⁵

Остоја Спуж је био на високом положају команданта шабачког града (тврђаве), након његовог првог заузимања (1804): „Мати моја памтила је да јој је отац са својом породицом становао у шабачком ’граду’ (тврђњи), кад су тај град Срби под ’Господарем Ђорђем’ били заузели и држали. Он је о свом трошку држао четнике или ’момке’, који су га у рату пратили, и с њим заједно против Турака борили се”.⁷⁶ Касније, након другог освајања Шапца (1807), живео је у Шапцу и имао звање кнеза Шабачког магистрата. Могуће је да је из политичких разлога био скрајнут или је, можда, већ био болестан, пошто је ускоро умро, изгледа већ 1808. године јер се не спомиње у сачуваним *Протиоколима Шабачкој мајистираји* (1808–1813).⁷⁷ Умро је пре Карађорђевог победе над великим обласним господарима (1811/12), када су потврђене старе и постављене нове војводе и друге старешине којима су временом и надлежности постепено повећаване.

Владимир Јовановић је из детињства понео упечатљиве успомене на свог деду: „Његова хајдучка и ратна течевина састојала се из једне збирке оружја у бојевима задобивеног. Још и ја памтим, како су у кући Јове Спужића чуване те трофеје, те су у души млађаних унука Остојиних будиле осећање дивљења и поноса”.⁷⁸

⁷⁵ Вук С. Караџић, „Прва година српског војевања на дахије”, СДВК VIII, [Даница за 1828 годину, стр. 214], стр. 350.

⁷⁶ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 21.

⁷⁷ Велибор Савић, *Карађорђе, Документи I, 1804–1809*, Дечје новине, Горњи Милановац 1988, стр. 1549; Јанићије Ђурић, „Копија историје сербске” [Србска повестница Карађорђевог времена, *Гласник Друштва српске словесности*, 4, 4 (1852), стр. 75–150], у: *Казивања очевидца и учесника о Првом српском устанку*, Етос, Београд 2004 стр. 39, 197; Константин Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Пејровића Кара-Ђорђа врховног војводе, ослободιοца и владара Србије и живог његовог војвода и јунака I*, Вернај, Беч 1883, стр. 75; В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 21; С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 81; Коста Ст. Павловић, „Разговори са Слободаном Јовановићем 1941–1958”, у *Слободан Јовановић у емиграцији, разговори и записи*, Службени лист СРЈ, Београд 1993, стр. 15; Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 721; Р. Љушић, *Војд Карађорђе*, ЗУНС, Београд 2000, стр. 60.

⁷⁸ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 21.

Владимир Јовановић спомиње да је у мирно доба било и пријатељских односа између Срба и муслимана: „Остоја Спуж[ић] имао је доста знанаца међу шабачким Турцима. Било је и пријатељских турских кућа у шабачком граду, у које су и нас децу понекад водили. Ту је било лепих вртова са османлуцима, воћкама и цвећем. Буле су нашу матер и нас у те вртове водиле, те нас воћем, грождем и цвећем нудиле. О нашим благим данима и Турци знанци долазили су мом оцу у походе”.⁷⁹

Потомци Остоје Спужа презивали су се Остојић и потом Спужић. Име ујака Владимира Јовановића налази се на списку пренумераната једне књиге која је објављена 1827. године: „Благородни господар Иоанн Остоич, азнадар књажески”.⁸⁰ У шематизмима Кнежевине Србије може се пратити његова чиновничка служба. Након смене династија (1842) притворен је под оптужбом да је као управник царине (ђумругџија од тур. *gümrükçü*) допустио прелазак потпуковника Милоша Богичевића и његове породице из Шапца у Срем: „Ја тада још нисам био завршио девету годину, па нисам био у стању да изучавам политичку ситуацију. Али сам поштовао и волео мог ујака Јована Спужића, па сам делио са мојом матером тужна осећања са његове кобне судбе”.⁸¹ Владимира Јовановића су савременици, као и сам кнез Милош, извесно најпре знали као унука Остоје Спужа и сестрића азнадара кнеза Милоша, Јована Остојића, који је страдао због Обреновића. С обзиром на овај важан део породичне историје, потребно је узети у обзир историјат ширег друштвеног реда којем су Јовановићи припадали. Пошто тај ред припада прошлости, „сишао је са историјске сцене”, може се са историјске дистанце анализирати и одвојити од других друштвених група Србије XIX века.

„Благородно чиновничество” Државно „сословие”

Иако је Светозар Марковић, као социјалиста, посебно желео да нагласи друштвене разлике (старешинама је народ кулучио,

⁷⁹ Исто, стр. 20.

⁸⁰ Вид. списак пренумераната у: Јован С. Поповић, *Невиност или Свешислав и Милева*, Матица српска, (штампано) словима Краљевског свеучилишта у Пешти, Будим 1827.

⁸¹ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 33.

кажњавали су и убијали без суда [у почетку и у ратним околностима], имали право на приход од скела и царина),⁸² истиче да је у господари-ма народ „поштовао своје прве људе и своје заштитнике”.⁸³ Марковић је, с обзиром на своје порекло и породичне везе, био добро упућен.⁸⁴ Без обзира на последице династичких смена које су потресале српско друштво, заслуге и углед „благородних господара”, „првих људи”, добро се памтио.

Светозар Марковић није био националиста, па му није било, као либералима, посебно стало до очувања представе српског народа као хомогене целине. Говори о породицама које су биле „чувене још под Турцима и које су биле вођи у борби за ослобођење и које су сада заузеле старешинство у народу”. Указује да су „само чувени коленовићи могли имати највиша звања и они су свуда гледали да подигну своје рођаке и пријатеље” и да је „сваки крај у Србији имао по неког чувеног кнеза или војводу или читаву породицу, који су били тамо најсилнији и најбогатији и који су могли повући за собом цео

⁸² Светозар Марковић, „Србија на Истоку”, *Целокуйна дела VIII*, уредник Радомир Лукић, ЗУНС, Београд 1995, (даље: ЦДСМ), стр. 44.

⁸³ Кад су два господара Миленко и Петар протерани из Србије, „народ њиховог краја бунио се против совјета и врховног војводе у корист својих господара”. Вид. С. Марковић, „Србија на Истоку”, ЦДСМ VIII, [1995], стр. 32; С. Јовановић, „Карађорђе и његове војводе”, [1939], СД XI, стр. 25; В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 32.

⁸⁴ Светозар Марковић и пуковник Јеврем Марковић (ожењен Јеленом Илком из пречанске племићке породице от Бајић која је била у сродству са Обреновићама), синови (рано умрлог) начелника Левачког среза, поручника Радоја Марковића, а унуци црноречког окружног начелника, потполковника Јеремије Здравковића, били су „господска деца” из чиновничког сталежа уставобранитељске Србије, који Светозар Марковић узима за предмет критике у својим радовима. Њиховог прадеду по мајци, Здравка Марковића поставио је за буљукбашу војвода крајински Хајдук Вељко Петровић, док је други прадеда био кнез Станоје Марковић из Рготине, касније председник суда. Стриц им је био пуковник Коста Радисављевић, а брат од стрица пуковник Милутин Радисављевић. Други брат од стрица био им је коњички мајор Никола Стефановић. Један стриц био је чиновник у Београду, други такође чиновник, управник царине Илија Марковић (погинуо као четовођа на Јавору 1876), брат од стрица инспектор Министарства финансија Михаило Марковић, а братанац потпуковник Коста М. Марковић. Брат у другом колону био им је велики жупан, инжењер Живојин Рашковић. Пореклом су према предању из Бјелопавлића, а крсна слава била им је Света Петка (коју данас славе сви Бјелопавлићи). Вид. „Порекло и место рођења Светозара Марковића”, *Правда*, 5. август 1933, В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 8, ЦДСМ XV, В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 333.

тај крај”. Кнез који се „при таком поретку у Србији није могао опрети непосредно на народ, морао је да тражи потпоре у великашима и својим љубимцима. [...] Тако се поделише великаши на два логора – на присталице једне династије и њихове противнике. Тако су започеле партајске борбе у Србији”⁸⁵

Када се анализирају утицаји на развој установа, просвете и образовања, уређење друштвеног живота и друштвене односе у Србији, прво треба имати у виду организацију Османског царства, утицај из најближе Војне границе, односно Хабзбуршке монархије, и утицај Царевине Русије. Сви други утицаји познијег су карактера. Тежило се уређење државе у складу са тадашњим уређењем европских држава које су до последње трећине XIX века, осим швајцарских кантона, скоро све биле монархије.

Према „првом српском уставу” (С. Новаковић) из 1807. године, који је Карађорђе потврдио, било је предвиђено да на челу државе буде „свјетлејши књаз”. Велике војводе („полководци”), као „сијателни вожди”, имали би, после књаза, прво место у Правитељствујушчем сенату, а „превасходни сенатори” наредно (Сенат је постојао у Русији). Предвиђено је било и вођење родословних дворјанских књига: „имена ових вождова и сенатора који су први и превасходни у народу људи после кнеза, и деце њихове записаће се у сенатски протокол, да би се тако заувек и они сами и њихове породице у народу знале и поштовале”⁸⁶ Војни команданти би пописали заслужне војне старешине и своје предлоге послали „Правитељствујушчем сенату, који ће сенат свакому за чест в награжденије дати грамоту на дворјанство или благородство”⁸⁷ Било је предвиђено, дакле, да се самим усвајањем устава признају кнештво као владарски ранг, вождови као највиши ранг племства, и сенатори као следећи ранг, док би остале знатне и заслужне војне старешине биле признате другим правним поступком. Биле би еноблиране (облагорођене) одлуком кнеза и савета, због јунаштва, пожртвовања и војничких способности (*noblesse d'érée*), а на основу препоруке војних команданата. Према овом нацрту устава, Карађорђева апсолутна власт била би ограничена сенатом. Иако га

⁸⁵ Светозар Марковић, „Шта треба да радимо” [Србија 61, 62, и 64, В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 13-32, 1868] ЦДСМ, 1, В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 148-149.

⁸⁶ „Основаније Правитељства Сербскога”, у: Стојан Новаковић, „Уставно питање и закони Крађорђева времена” [1907], *Васкрс државе српске*, ИДСН V, [2000], стр. 289-291. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 289.

⁸⁷ Исто, стр. 290.

је руска дипломатија саставила, а Карађорђе потписао, цар Александар није, можда из процене да би ограничавање Карађорђеове власти у том тренутку угрозило војну стабилност Србије. О важним правним нијансама везаним за право и углед племства пажљиво се водило рачуна и у образложењима „свидетелства” која је Карађорђе дао војводама и старешинама у Русији.⁸⁸ У то време у Русији још није био коначно решен начин признавања наследног племства козачких старешина (Старшина казацкая), од којег води порекло велики део малоруског (украјинског) дворјанства Царевине Русије.

Скоро цео Нацрт устава из 1807. године био је посвећен кнезу, племству (благородству) и војсци. Обновљена српска држава била је војничка држава. Држави је било у интересу да има добре управитеље и војне старешине, који се, према традиционалним схватањима, стварају одабиром и неговањем пожељних наследних особина, еугеником (добро[благ]-рађањем). То су била уобичајена општа схватања тога времена. И у другим уставним нацртима у Карађорђево време увек се „говори о дворјанству или благородству”.⁸⁹ И кнез Милош је, наравно, хтео војничку и црквену државу. Правно регулисање статуса племства „провлачи [се] и кроз молбе које су после другог устанка Милош и старешине подносили султану о новом уређењу Србије”. Руски посланик у Цариграду барон (од 1826. гроф) Строганов (Григорий Александрович Строганов), у депеши свом Министарству иностраних дела објашњава да је у српској молби турској влади (Порти) у основи реч о апстраховању заједничких европских конституционалних идеја: „En général, on a dû faire abstraction des idées constitutionnelles, si répandues dans le reste de l’Europe, et l’on a cru devoir recourir continuellement aux usage du pays”.⁹⁰ У народној молби из 1820. године, која представља веома детаљан Нацрт уставног уређења Србије, на трагу Нацрта устава из 1807. године, тражило се успостављање књажевског сана (чина, достојанства) и сената (као горњег и јединог

⁸⁸ Велибор Берко Савић, *Карађорђе. Документи I*, Дечје новине, Горњи Милановац 1988, стр. 1389 и др. Уп. Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, стр. 447.

⁸⁹ С. Јовановић, „Кнез Милош и сељачко питање” [1938], СД XI, стр. 77; В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 77.

⁹⁰ Прилог VI, „Observations sur le projet de la requête de Serviens a la Porte, transimer à Milosh Obrenovitch par le baron de Stroganoff”, у: Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*. Књига прва (1813–1820), Издање Задужбине И. М. Коларца, Београд 1908, (даље: М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, [1908]), стр. 547; В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 548 и даље. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 152–156.

дома), као и признање поделе „народа нашего” на сталеже (сословија) „после књажескаго сана и Сената на духовенство, благородство, художнике, терговце и землоделце по степенам”.⁹¹ Дакле, уобичајена подела на први (свештенички сталеж), други (племство) и трећи сталеж који је у српском предлогу подељен на три засебна (занатски, трговачки и земљораднички).⁹² Сваки сталеж би, притом, унутар себе био подељен на класе („степене”) на основу заслуга за државу или на основу имовине. Није било предвиђено увођење властелинстава, већ би благородници, по првобитном нацрту молбе, у накнадну за недобијање поместија (властелинства), имали државну службу, или право трговине које се често забрањивало племству као официрском и чиновничком реду. Вероватно су мислили на неку врсту трговачког монопола, који су имале и војводе у Карађорђево време. Све притом има и призив друштвеног уговора, договора кнеза, старешина и народа: „Будући да народ жели не имати спахија над собом, но све приходе, које је прежде давао спахијама, да у касу народњу даје, и тим начином будући да се благородство лишава надежде имати поместија, то за нуждно судимо дозволити оним, који нису у публичним [јавним] делима народњим, да могу своје пропитаније и другим праведним способом, ако хоће и трговином прибављати”.⁹³ Право давања племства имали би кнез и савет. Треба водити рачуна и о терминима, који често мењају значења и доводе до заблуда. Познато је да је реч *кмет* у Србији значила исто што и сеоски или варошки кнез, у Паштровићима поротник, а нпр. у Хрватској тзв. *зависни сељак*. У преради Душановог законика у време Велике сеобе унета је реч *кнезови*,⁹⁴ што је одлика-

⁹¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, [1908], стр. 540–541. Историју појма „сословие” вид. у: Gregory L. Freeze, „The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History”, *American Historical Review* 91 (1986), В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 11–36.

⁹² У завршном облику молбе најпре се наводи свештенички сталеж, као први сталеж. У нацрту се не наводи прво свештенички сталеж. У радовима понекад се наводи редослед из нацрта, а не из очито исправљеног и дотераног завршног облика молбе.

⁹³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, [1908], стр. 540–541. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 539. Првобитно народно прошеније (пројекат), без датума.

⁹⁴ „Скуп бројних и разноврсних средњовековних назива функционера замењен је једноставном структуром, којој су стубови цар, кнез и судија. Поред увек актуелних војвода, јављају се и нови капетани, док су старе кефалије изостављене (узгред примећујем да су меропхе и сокалнике заменили посадници)”. Вид. Сима Ђирковић, „Старија и млађа редакција Душановог

вало стварност тадашње војне и административне организације. Кнезови више села, а и сеоско кнештво је „од мађарских средњовековних владара у областима ’лутајућег суверенитета’ било толерисано, често и потврђивано [као нетитулисано племство] у једном од два ранга: као кнез једног села (sneaz de sat) и као кнез над више села (sneaz de vale). (Слична је институција постојала и у Марамурешу, где се sneaz de vale сматрао припадником вишег племства)”.⁹⁵

Властелинство није исто што и спахилук у Турској. Једно село Београдског пашалука (Смедеревског санџака)⁹⁶ било је нпр. дужено за плате чак девет и по професионалних војника (официра), коњаника – спахија београдског гарнизона,⁹⁷ које су они добијали преко посредника, сабиратеља пореза, делом у новцу, а делом у природи (што је исто могло бити замењено новцем).⁹⁸ Уместо да се прикупљени порез шаље у централу као данас, у буџет, и одатле део враћа у виду плата, једноставније је било прикупљати и редистрибуирати средства за плате у локалу, нпр. на нивоу санџака, а према инструкцијама из Цариграда. Спахијски систем у Османском царству подразумевао је право на плату као накнаду за обављане војне дужности, а не лично власништво као што је био спахилук у Банату (нпр. пустара коју је власник или закупац с муком насељавао радницима, нудећи им разне погодности), или поместије (поместје) у Русији, или мошија (рум. моџие) у Влашкој. Мошије, властелинства, имали су у власништву и становници Србије, пре свих кнез Милош.

Слободан Јовановић указује да „спахије нису били племићи [у уобичајеном западном смислу], и њихов десетак није имао везе са баштинским правом”. Спахије нису биле власници земље, већ само

законика” у: *Законик цара Стефана Душана: зборник радова са научној ску-
па одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од пролашења*, ур. Сима
Ђирковић, Коста Чавошки, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд
2005, стр. 94. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 94.

⁹⁵ Д. Ацовић, *Хералдика и Срби*, ЗУНС, Београд 2008, (даље: Д. Ацовић,
[2008]), стр. 406.

⁹⁶ Смедеревски санџак је званичан назив. Иако је седиште санџака премеште-
но из Смедерева у Београд, задржан је назив Смедеревски санџак.

⁹⁷ „По правилу требало је да спахије станују у Београду, јер је њима намењено
било чување овог града”. Вид. М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, [1914],
стр. 352.

⁹⁸ Исто, стр. 349–350; С. Јовановић, „Кнез Милош и сељачко питање” [1938],
СД XI, стр. 68.

уживаоци „извесног дохотка”.⁹⁹ Београдски пашалук (Смедеревски санџак) био је „слободна царска баштина у рукама сељака који су издржавали само царске спахије”.¹⁰⁰ Спахија није могао имати своју имовину на „свом” спахилуку, ни кућу, ни ливаду.¹⁰¹ Цене спахилука нису биле велике јер је земља била слабо насељена. Треба имати у виду сложене правне и политичке околности, као и тадашње обичаје. Постојала су и права власништва (у данашњем баштинском смислу речи) у градовима, мулкови (миљкови).¹⁰² Њих су могли куповати и Турци и хришћани.¹⁰³ С друге стране, „треба имати у виду да су [у време кнеза Милоша] независно од спахијског система народне [српске] старешине основале велике поседе, и да су те поседе обрађивали кулуком”.¹⁰⁴ Јовановић упућује на документа прикупљена у књизи Мите Петровића *Финансије и усџанове обновљене Србије*.¹⁰⁵ Ти поседи су, за разлику од спахилука, били лично власништво и само су српске старешине имале право наређивања кулука, док кнез Милош није ово право пренео искључиво на себе.¹⁰⁶

Феудализма није било ни у Османском царству, нити у Византији. Ово је посебна тема, али треба нагласити да је феудализам (позно скован термин) ушао у југословенску (српску) историографију под политичким притиском, као и друга терминологија марксистичке филозофије, по уледу на историографију Совјетског савеза, и да је

⁹⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, [1914], стр. 349.

¹⁰⁰ С. Новаковић, *Турско царство пре српски усџанак* [1906], ИДСН IV, стр. [135] 75.

¹⁰¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, [1914], стр. 349.

¹⁰² Увек треба водити рачуна и о разлика у правном поимању власништва и не поистовећивати га са данашњим појмом власништва, што је засебна тема.

¹⁰³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, [1914], стр. 350.

¹⁰⁴ Сложеност питања поседа, баштине и спахилука и уопште питања правног појма власништва вид. у: С. Јовановић, „Кнез Милош и сељачко питање” [1938], СД XI, стр. 77.

¹⁰⁵ Мита Петровић, *Финансије и усџанове обновљене Србије до 1842*, I–III. С једним погледом на ранији историјски развој финансијског уређења у Србији. По оригиналним документима написао Мита Петровић, председник Пореске управе Министарства финансија, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1898, 1899, 1901, (даље: М. Петровић, *Финансије и усџанове обновљене Србије до 1842*), I, стр. 215–220.

¹⁰⁶ С. Јовановић, „Кнез Милош и сељачко питање” [1938], СД XI, стр. 74, 78; М. Петровић, *Финансије и усџанове обновљене Србије до 1842*, I, [1901], стр. 197–201; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, ЗУНС, Београд 2004, стр. 261.

време да се, након нестанка тог политичког притиска коначно сведе на место које му припада у историографији.¹⁰⁷

Емигранти из Карађорђево Србије, који су имали заштиту и покровитељство руског цара, враћали су се после 1830. године из Русије у Србију. То нису били људи који су се „подигли у Милошевој служби, почињући као његове буљубаше, писари, татари, ортаци итд”, већ војводе из Првог устанка, „познати и чувени у народу”, пре свих Јаков Ненадовић, „најсилнији од свих војвода”, попечитељ, деда будуће кнегиње Карађорђевић.¹⁰⁸ Већини је још Карађорђе лично дао сведочанства о заслугама и благородству и то у форми потврде, а не облагогођења (еноблирања).¹⁰⁹ Синови из ових породица, школовани у руским племићким кадетским корпусима, углавном у Првом петроградском кадетском корпусу, постали су кнежевски ађутанти, официри и чиновници, управитељи у Кнежевини Србији.¹¹⁰

На примеру пописа пореских обвезника Шапца из 1835. године можемо видети да су у то време и у Србији кнеза Милоша традиционално били ослобођени плаћања пореза они који служе Богу и држави

¹⁰⁷ Не може се говорити о феудализму ако нема сениора и вазала. Остаје, међутим, марксистичка догма о економском феудализму, али је она обавезна само за оне који усвоје марксистичку слику развитка света и прошлости. Чак су и совјетски аутори учавали да „византијски феудализам има низ особености, он је релативно недовољно проучен, његова терминологија није потпуно тачно утврђена и уз то није усвојена у науци када је реч о осталим феудалним друштвима” (Е. А. Космински). Вид. О. Марковић, „Тумачење историје Византије у совјетском моделу уџбеника у Бугарској и Југославији 1945–1953”, *Годишњак за друштвену историју* 2 (2011), стр. 60. Да ни из тзв. школских, „педагошких” разлога употреба појма феудализам није оправдана вид. у: Elizabeth A. R. Brown, „The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe”, *The American Historical Review* 79/4 (1974), стр. 1063–88. Вид. и Франсоа Фире (François Furet), „Феудалност”, КРФР [1996], стр. 938–947.

¹⁰⁸ С. Јовановић, „Наше уставно питање у XIX веку” [1905, 1908], СД XI, стр. 15–16; „Карађорђе и његове војводе”, 1939, СД XI, стр. 30.

¹⁰⁹ Вид. нпр. Карађорђево *Сведочанство војводи Милутину Петровићу*, брату Хајдук Вељка Петровића: „Господин војвода Милутин Петровић из благородног племена сербскога, брат храброга војводе Хајдук Вељка [...] како верни син отечества служио и надлежашчу овому чину должност точњејше испољњавао јест, тако да заслуге јего сваку чест, похвалу и награжденије заслужује. [...] Дано в Хотину, дне 10. [22] маја 1815. Бивши сербски верховни вожд и кавалер, Георг Петровић, Черни”. Вид. Велибор Берко Савић, *Карађорђе. Документи* I, Дечје новине, Горњи Милановац 1988, стр. 1389.

¹¹⁰ Вид. Државне календаре.

(кнезу) – припадници првог сталежа („Дворац г. владике, г. Јован Павловић, протопрезвитер [познати свештеник, отац митрополита Србије Инокентија], г. Сима Улић, протопрезвитер, Марко Галонић, парох, г. Јован Живковић, парох, Мита Јовановић, парох”), официрски и управни ред („Дворац књажевски, г. Ђука Марковић, мајор [син оборкнеза Поцерске кнежине, Илије Марковића, члана Прав. совјета и пред. Великог, тј. врховног суда 1811], г. Стеван Магазиновић, управник [буд. мин. унутр. дела и шеф владе], Риста Поповић, ађутант г. полковника, г. Матија Симић, капетан [буд. државни саветник, министар правде 1860], Коста Фотић, кмет...”) и некадашње војводе и старешине и њихове удовице („Г. Лука Лазаревић, Теодор Бојанић [Карађорђевић зет], чланови Исправничества, Кумрија Цинцарева [војводе Цинцар-Јанка] удова”), сви „у служби”, потом посебно „ослобођени од књаза”, ратни инвалиди („сакат и на Дрини рањен”), све удовице, скоро досељени (у периоду од 2 године), деца у служби, болесни, бесомучни, слепи, убоги, „стари у надници”, „сасвим убоги”, скитачи итд.).¹¹¹

Срећенски устави из 1835. године предвиђао је кнежевско право давања племства (еноблирања): „Књаз има право давати одличја и благородства” (чл. 20). Самим доношењем устава добили су „браћа Књажева [Господар Јован и Господар Јеврем] и њина деца титулу ‘Светли Господара’, а жене њине, снае и кћери титулу ‘Светли Госпођа’” (чл. 32).¹¹² У Уставу из 1838. године изричито се говорило о „старешинама и најважнијим између Срба”. Говорило се: „Србин, велики и мали”, што је стара терминологија још из *Душановој законодавства* које је било у употреби дуго након пада последњих делова српске средњовековне државе: „већој господи већа господа [су] поротници (кмети)”, а „главарима главари, а простима прости”.¹¹³

Слободан Јовановић наглашава да су Уставом од 1838. године сви чиновници „униформисани, снабдевени титулама” и „начињени једном врстом благородника” (било је бројних различитих врста благородстава, личних и наследних, појединачних и колективних, и привилегија као заштита слободе и права у Европи), који имају

¹¹¹ В. Недељковић, „Тештер пореских глава у вароши Шабац 1835. Порез Митровски”, *Годишњак Народној музеја у Шайцу*, Шабац 2003,

¹¹² Чл. 20. и чл. 32. *Срећенској уставу* (1835), *Устави*, стр. 29, 30.

¹¹³ Александар В. Соловјев, „Душанов законик код Паштровића”, *Архив за људне и друштвене науке (АПДН)* 44 (1933), стр. 25; С. Јовановић, „Кнез Милош и сељачко питање” [1938], стр. 77. Чл. 6. и чл. 60. *Хайшиериџа* (1838), *Устави*, стр. 54, 59. Уп. Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, стр. 47.

одређене привилегије и када скриве, јер „ни онда не могу се они кажњавати као простаци” телесном казном.¹¹⁴ Укидање телесне казне коју је кнез Милош користио као претњу и меру унижавања и највиших државних достојанственика, тражено је још у нацртима устава из 1820. године. За Карађорђа су извештавали да је у бесу могао да бије и да убије лично. Имао је способне и опасне момке, пробране телохранитеље (момке) „све кућевне људе”,¹¹⁵ из Шумадије, углавном Јасенице и Лепенице (осим нпр. Томе Вучића Перишића који је био из Груже). За разлику од Милоша, међутим, није предвидео казну телесним понижавањем „властника”, „отмених људи” и „њима сличних”¹¹⁶ коју би спроводили његови момци, као касније Милошеве кабадахије, Пекета и Настас буљубаша. Кад је откривена и пропала завера против Карађорђа, Милошу је поштеђен живот, иако је у почетку изгледало да ће бити кажњен смртном казном: „И тако Милоша затворе, и ставе под суд. Пресуда би му била рђава. Али, ’ми настасмо’ прича Јокић, по коме ово казујемо, ’око господара, и кажемо да ћемо сви дати оставке, ако ће Младен тако срамотити војводе!”¹¹⁷ Иако је било доказано да је Милош учествовао у завери против Карађорђа, према сведочанству Петра Јокића, сви су се узнемирили само због грубих речи и опхођења Младена Миловановића према једном војводи. У то време није било замисливо, да се, један војвода, млађи брат великог војводе Милана Обреновића, „благородни господар”, батина као „простак”. Милош је, међутим, тако понизио једног високог чиновника, сина једног од чланова Правитељствујушћег совјета, пореклом из старе свештеничке породице.¹¹⁸ То је била јасна порука свим чиновницима. Зато су многи синове радије давали на занат и трговину него у чиновништво, као

¹¹⁴ С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 51.

¹¹⁵ Константин Ненадовић, *Животи и дела великој Ђорђа Пејровића Карађорђа врховној војводи, ослободиоца и владара Србије и животи његови војвода и јунака I*, Вернај, Беч 1883, стр. XXXI.

¹¹⁶ Исто, стр. 96, 101–102.

¹¹⁷ Милан Ђ. Милићевић, „Кнез Милош у писаној биографији”, „Топчидерска црква” у: *Кнез Милош у причама*, предговор, Драгослав Страњаквић, Београд 1936, 10, стр. 275–276. Вид. и Р. Љушић, *Карађорђе*, стр. 355.

¹¹⁸ Момчило Грубач, *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Службени гласник, Београд 2003, стр. 52, 98; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, ЗУНС, Београд 2004, стр. 258–259.

што је Вук Караџић приметио.¹¹⁹ Не треба ни напомињати да су унуци тако понижаваних чиновника, као и унуци убијених војвода, могли имати сасвим довољних разлога за освету. Њихове породице Милоша су сматрале горим од дахија. Одсецање главе било је часно извршење смртне казне, ексклузивно право племства у Европи. Утолико је и Мехмед-ага Фочић био коректан. Милош је приликом кажњавања побуњених војвода и оборкнезова хтео и да понизи недостојном смрћу, на точку, у подруму, или мучки, с леђа. Карађорђе је умео да прашта већ осуђенима на смрт, Петру Николајевићу Молеру (који је окајавао грехе осликавајући цркву у Тополи) и Павлу Цукићу. Исте личности нису преживеле Милоша. „Мртва уста не говоре,” умео је да каже својим људима.¹²⁰ Пошто је ипак био млађи војвода („онај мали Милош [...1813], понизан и преплашен”),¹²¹ који се тешком муком и не бирајући средства пробио до врха, иако брат једног великог и знатног војводе, морао је увек страховати од млађих од себе, па и од своје најближе породице, и то сасвим оправдано. Народу је Милош био далеко и ретко су га могли видети. Скоро све властничке породице, скоро цела старешинска класа зазирала је од њега.¹²² Слободан Јовановић у тексту „Милошев пад” наглашава да је Михаило Гавриловић показао „са колико се вештине, енергије, чак и смелости, Милош борио против установе доживотног Савета коју му је Русија наметала”, али да је након Устава из 1838. године, „клонуо духом”.¹²³ Милош је за титулу наследног кнеза „имао да благодари само себи”: „Он је купио ту титулу у Цариграду, где су се тада и такве ствари продавале, и то ју је купио без знања Русије. Али баш због тога што је он без њеног благослова постао наследним владоцем, Русија није хтела допустити да он уз то буде још и владалац неограничени. Она је дакле захтевала

¹¹⁹ С. Јовановић упућује на ове Вукове речи, подразумевајући да се односе на период до Устава из 1838. године: „Устав од 1838. доноси собом велику промену у положају чиновника према кнезу. Он их претвара од кнежевих слугу у државне; обезбеђује им нарочита, чиновничка права; даје им ону правницу коју је Вук за њих тражио”. Вид. С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 3, 50. Зато се мења однос према чиновничком положају и није спорно да после Устава из 1838. године има више оних који би постали чиновници него што је био случај раније.

¹²⁰ Милан Ђ. Милићевић, „Страх од кнеза Милоша” у: *Кнез Милош у њричама*, предговор, Драгослав Страњаковић, Београд 1936, стр. 299.

¹²¹ С. Јовановић, „Кнез Милош” [СКГ, 1909, 1913], СД XI, стр. 45.

¹²² Исто, стр. 124.

¹²³ С. Јовановић, „Милошев пад” [1929], СД XI, стр. 61.

да се у Србији установи један Савет којим би кнез био ограничен, и пошто Милош није хтео на такав Савет пристати, то је сукоб између ње и њега постао неизбежан¹²⁴.

Владимир Јовановић у *Политичком речнику* (1872) оцењује да су према Уставу из 1838. године законодавна и извршна власт биле сведене на Совјет „као на неко гњиздо великашког сталежа“.¹²⁵ У складу са својом политичком реториком, тврди како је „народ“ схватио да је „великашки сталеж слободи опасан“ и да је на Скупштинама 1858. и 1868. године одлучио да „учини крај свему што би, било 'совјетницима', било ма коме другоме у Србији давало или осигуравало повласнички или сталешки положај“.¹²⁶ Владимиру Јовановићу је посебно стало да очува либерални део наслеђа Светоандрејске скупштине (1858). Другачији доживљај последица Светоандрејске скупштине, који је касније превладао, налазимо код критичара Слободана Јовановића, Крсте Цицварића: „Народ је веровао да ће доласком Милошевим нестати чиновничке експлоатације, али се грдно преварио: место чиновника Карађорђевићевих дошли су чиновници Обреновићеви, па је све ишло по старом. Милошев син Михаило, који смрћу Милошевом убрзо долази на престо, чиновнички систем још више развија и проширује [...]. Уставна владавина која настаје после смрти Михаилове била је чиновничком у највећој мери“.¹²⁷ На античиновничку демагогију кнеза Милоша и Томе Вучића Перишића успешно су се надовезали Светозар Марковић и радикали. Иако су они имали различите разлоге и мотиве критике чиновништва, у својим критикама нису указивали на стварне мане у чиновништву, које би требало отклонити. Критика чиновништва код Светозара Марковића сводила се, у ствари, на критику државе. Чиновнички сталеж био је уједињујући, државни сталеж, наспрам партикуларизама осталих тадашњих друштвених група, заинтересованих углавном само за личне, еснафске или локалне интересе.

Након дуге борбе, започете још у Карађорђево време, уништењем „једног привилегованог сталежа једном породицом“, учврстила се у

¹²⁴ С. Јовановић, „Спољашња политика Србије у XIX веку“, СКГ 1/4 (1901), стр. 115.

¹²⁵ В. Јовановић, ПР, стр. 475.

¹²⁶ Исто.

¹²⁷ К. Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем њед судом Слободана Јовановића* [1910], стр. 30.

Србији победа монархијске власти.¹²⁸ Династичке и политичке борбе мењале су односе снага и косиле најистакнутије породице. Десетковање Ненадовића након убиства кнеза Михаила и конфискација имовине кнеза Александра Карађорђевића и његових сродника дубоко су изменили горњи слој Кнежевине Србије (1868). Многи су отишли у дугу емиграцију. О овом потресу на друштвеном врху речито сведоче и чланци Драгише Станојевића из 1886. године. Станојевић је желео увредама да принуди Милутина Гарашанина на двобој: „Ја признајем теби сва господска и власничка права, која по рођењу припадају сваком кајмакамчету; за себе тражим само дужности, и признати ми мораш, Милутине, да према мојим породичним предањима ја имам веће дужности од тебе према народу српском. Зато се ево и жртвујем. Noblesse oblige. Ако је до господства – моје је боље од твога”.¹²⁹ Иако су чланци били све жешћи, Гарашанин ништа није одговарао. Полицији је наредио да не забрањује Станојевићеве чланке.¹³⁰

Чланом VIII Устава из 1888. [1889] године који је представљао компромис између краља Милана и радикала, изричито је забрањено облагорођивање (еноблирање) и потврђивање племства: „Грађанима [држављанима] српским нити се могу давати, нити признавати [у другим државама дате или признате] титуле племићства”.¹³¹ Пошто је, према Уставу, именовано намеснике свом малолетном сину Александру, краљ Милан је отишао из земље, да би се, међутим, ускоро вратио

¹²⁸ Ово увиђа С. Марковић, „Србија на Истоку”, ЦДСМ VIII, [1995], стр. 39.

¹²⁹ Драгиша Станојевић, „Катастрофа” (17. [29] мај 1886) у: *Кајмакамци, два листа из српске историје, један њрљав и мрачан, други чисти и светио*, из *Новој београдској дневника*, Штампарија задруге штампарских радника, Београд 1886, стр. 76.

¹³⁰ С. Јовановић бележи да је Гарашанин грешио, јер су чланци имали велики одјек у јавности. Чак је и Милан Ђ. Милићевић, Гарашанинов пријатељ и напредњак у дневнику забележио да никад нико није био тако „сатрвен” у новинама (белешка од 28. маја [9. јуна] 1886). Вид. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 298. Уп. Борис Милосављевић, „Двобој у Србији. Историјски, друштвени, правни, политички и морални аспект”, *Годишњак за друштвену историју* 21/ 1 (2014), стр. 25.

¹³¹ Члан VIII *Устава за Краљевину Србију* (1888). Вид. *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије* (1835–1941), [приредио] Д. Мрђеновић, Нова књига, Београд 1988, (даље: *Устави*), стр. 108. То важи само за српске држављане. Страним држављанима обраћа се у складу са позитивним законодавством земље из које су. Аустријски барон српског порекла који би се преселио у Србију и примио српско држављанство (поданство, грађанство), према српском позитивном праву не би више био барон, припадник титулованог племства.

и као армијски генерал преузео власт у војсци: „Милан је настојао да привеже војску за себе и своју династију, и да начини од официра нарочити друштвени ред, добро плаћен и повлашћен, једно ново ритерство с романтичним идејама о верности према краљу. Он је био ’официрски краљ’, прво краљ своје војске, па онда свога народа”.¹³² Након венчања краља Александра и Драге Машин само по себи наметнуло се питање правног статуса њене породице, пре свега краљичине браће, атриљеријског поручника Николе Луњевице и коњичког поручника Никодија Луњевице: „У својој прокламацији краљ је чинио све могуће да Драгу од своје неприлике начини својом приликом. Он је помињао њеног деду Николу Луњевицу као ’једнога од главних помагача Милошу Великом при стварању данашње Србије’. Стари Луњевица био је ручни девер Милошу Обреновићу, и као богат марвени трговац, ако није војевао у устанку, бар га је новчано помагао. Ради уздизања Драге, краљ је хтео на силу начинити Луњевицу војводом (та му је титула дана у писму којим је Министарство иностраних дела известило страна посланства о краљевој веридби [’унуком славног војводе Николе Луњевице’]. Уколико је он преувеличавао заслуге Николе Луњевице, утолико их је публика умањивала, није му признавала никакав значај у устанку, правила од њега простог марвеног трговца. Исто тако краљ је узалуд означавао у прокламацији Драгу њеним девојачким именом Луњевице; за цео Београд она је била и остала не Драга Луњевица, него Драга Машин”.¹³³ Драга Машин је била и праунука војводе Атанасија Чарапића, али су њени дедови изгинули у Чарапића буни (1826), борећи се против кнеза Милоша, који им се жестоко осветио. Разумљиво је што у време веридбе није помињан овај, иначе несумњиво војводски и оборкнежевски део њеног родослова.

Иако је било и очекивања и напетости, у Србији XIX века није дошло до правног институционализовања племства, односно потврде благородства старих оборкнежевских и војводских породица, које су често истоветне са совјетничким, старим чиновничким, односно официрским породицама, као и са интелигенцијом и министарским породицама.¹³⁴ Дуго није коначно решено ово питање, чије решавање је и иначе, увек дуго трајало. На крају није омогућено признавање

¹³² С. Јовановић, „Наше уставно питање у XIX веку” [1905, 1908], СД XI, стр. 40.

¹³³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), [1931], 2, СД VII, стр. 162–163.

¹³⁴ С. Јовановић, „Милан Пироћанац” [1910, 1932], СД II, 323; „Павле Маринковић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 271.

већ добијеног (руског, аустријског) дворјанства, нити еноблирање заслужних појединаца личним или наследним племством, а ни увођење наследних чланова Горњег дома, Сената, којем је, и без наследних перова, Павле Маринковић приписивао карактер Господске куће (Herrenhaus).¹³⁵ После Првог светског рата Маринковић, тада министар просвете, образлагао је Слободану Јовановићу „како би за децу из 'добрих кућа' ваљало установити нарочиту гимназију”.¹³⁶ Не значи, међутим, да није било никаквих наследних права. На пример, за наследнике одликованих највишим ратним орденима предвиђене су биле одређене привилегије (наслеђивање месечне новчане накнаде, или позитивна дискриминација приликом уписа на студије и сл).

Правно одређивање сталежа веома је растегљиво питање. Слободан Јовановић даје један угао посматрања из кога би се могло закључити да племство као породична институција не постоји у Енглеској. Нема ослобађања од пореза, па нема сталешке привилегије нити разликовања од других грађана, осим што је један, најстарији, син вишег титулованог племства, након очеве смрти постајао члан Горњег дома (пер). Другим члановима породице „на које пирство [peerhood] не прелази, оскудева сваки знак по коме би се од осталих грађана разликовали”. Јовановић закључује: „Из тога излази да никада цела породица једног пира не припада племству [...] Пировско

¹³⁵ Исто. Поједини страни орден који су добијале истакнуте личности Кнежевине и Краљевине Србије носили су аутоматско облагорођивање (нобилитацију, еноблирање, аноблирање), без обзира на држављанство, као што је био случај са Војним орденом Марије Терезије који је подразумевао аустријско племство до 1818. године, а потом витештво аустријских наследних земаља за носиоце 3. степена и право на доделу титуле барона по личном писменом захтеву одликоване личности, а без посебног захтева за носиоце оба виша степена. Војвода Стеван Книћанин добио је Војни орден Марије Терезије. Његов баронски грб може се видети на надгробном споменику породице Книћанин на Топчидерском гробљу у Београду. Илија Гарашанин није прихватио аустријски орден из политичких разлога. Либерали на челу са Јевремом Грујићем замерали су Книћанину што је примио орден. Орден Гвоздене круне и Орден Франца Јозефа којима су били одликовани државници, чиновници, дипломате и официри Кнежевине и Краљевине Србије подразумевали су нобилитацију само за држављане Хабзбуршке монархије, што значи да су то право могли стећи променом држављанства. Вид. „Одликовани страним орденима” (дobili дозволу ношења страних ордена) у: *Шемајизам одликованих лица нашим и страним орденима у Краљевини Србији*, Издање Канцеларије краљевских ордена, (друга књига), Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1900, стр. 5; Д. Ацовић [2008], стр. 370.

¹³⁶ Исто.

достојанство није искључиво добро неколико историјских породица. Круна има права стварати нове пирове, и она их стално ствара. Нема тога грађанина у Енглеској кога она не би могла начинити племићем; са строго законског гледишта, као што је у једној прилици тврдио Харисон [Frederic Harrison], не изузимају се ни они који чисте улице. По томе, с једне стране, до пирства је и неплемићима допуштено уздићи се, док, с друге, сем најстаријег сина једног пира, остали његови наследници тога се достојанства лишавашу.¹³⁷ Перови – војводе, маркизи, ерлови и барони су изнад ранга баронета који никад није имао право на место у Горњем дому. Систем наслеђивања је исти као и у наслеђивању престола унутар једне владарске династије. Иако је добро разумео енглески аристократски систем, Владимир Јовановић у *Политичком речнику* пише потпуно супротно од онога што је касније писао Слободан Јовановић. Владимир Јовановић сматра посебном бездушносту хијерархију међу децом каква постоји у систему перова.

Иако *de jure* није било институционализовано благородство, не значи да *de facto* нису постојали виши друштвени редови који су били изнад грађанског, средњег реда, почевши од уставом одређених наследника престола и најближих монархових рођака до „најотменијих и најодличнијих личности и породица“.

Потомци старешинске класе, наследници оних којима је било намењено благородство у нацртима устава и народним прошенијима, и којима је у накнадну за „лишеније надежде на поместија“ понуђена наследна државна служба и чин, нису нестали, већ су, напротив, имали значајну улогу у Кнежевини и Краљевини Србији. Иако благородство није правно успостављено, *de facto* је, као важан друштвени и политички чинилац, добило оно што је у Нацрту молбе из 1820. године било и тражено, „благородное чиновничество“, у основи наследно (поред одређених образовних услова). Србија је била монархија, а у логици монархије су наслеђе и породица. Вук Караџић је писао кнезу Милошу да „у свима оним државама где је управитељ наследствен, обично има и племића наследствених“.

Увек су, наравно, изнова интегрисани најбољи из целине народа, без обзира на „словије“ из којег су потекли, што је, такође, како теоријски, тако и практично, аристократски принцип још од античких времена. Постоји читав низ нијанси и тумачења везаних за ову тему која отварају засебна питања. Посебно треба водити

¹³⁷ С. Јовановић, *О дводомном сисџему*, [1899], стр. 7–8.

рачуна о историји појмова и тачној употреби термина који су наизглед саморазумљиви.¹³⁸

Старији (виши) друштвени редови били су изнад тзв. средњег слоја. Средњи слој грађанских и сеоских поседника није био малобројан. О бројности грађанства данас сведоче књиге које обрађују локалне историје градова и крајева у Србији, где се детаљно побрајају грађанске породице (трговина, занати и индустрија), али и ранији покушаји да се прикаже „буржоазија” у Србији. У *Српским новинама* налазе се безбројна обавештења о грађанству Србије, власницима привредних фирми – еснафским мајсторима и трговцима, као и сеоским поседницима – газдама (отварање и затварање фирми, пресељење, наслеђивање, банкротство – „стециште”). У *Трговачко-занатлијском шемајизму Краљевине Србије* на српском, француском и немачком језику наводе се називи и имена „преко 30.000 најважнијих: трговаца, занатлија, индустријалаца и т. д., као и адвоката, лекара...”¹³⁹ У дочаравању слике српског друштва не треба испустити из вида ни постојање старих трговачких „патрицијских” породица и крупније буржоазије који су, такође, припадали једном делу вишег друштва.

Марксизам је код нас унео велику забуну, јер је под појмом класе узимао у обзир само тренутно економско стање, па је све изнад сеоских наполичара и индустријског радништва до принчева краљевске крви окарактерисао као буржоазију (грађанство). То је опште место код марксиста. Следећи дијалектички материјализам и материјалистичко схватање историје Васа Чубриловић тако описује и Владимира Јовановића: „Владимир Јовановић је изразити представник либералног грађанства Србије и његови ставови по одређеним питањима биће карактеристични за ово грађанство све до наших дана”¹⁴⁰ Овај марксистички стереотип био је обавезан колико и прича о феудализму. Толико је пута поновљен да су чак и понеки људи из предратног света временом почели сами о себи да говоре као о грађанима, иако би им преци сматрали за увреду да их је неко називао грађанима, или можда помислили да је реч о држављанству и становању у граду, или уопште не би знали о чему се говори. Друшт-

¹³⁸ Вид. пажљиво и поступно тумачење појмова у: *Критичком речнику Француске револуције* (КРФР).

¹³⁹ *Трговачко-занатлијски шемајизам Краљевине Србије, L'annuaire du commerce et de l'industrie Serbe, Handels und Gewerbe Adressbuch Serbiens*, Београд 1901.

¹⁴⁰ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд 1982, стр. 192.

вени односи су много сложенији и динамичнији, као што детаљно образлаже Слободан Јовановић у својим социолошким студијама. Јелена Скерлић Ђоровић забележила је да је тек за време окупације ближе упознала Богдана Поповића. Успомене почиње да бележи тек 1959. године. О Поповићима пише, очито већ под утицајем поратног речника, да су „рођени у солидној грађанској породици”,¹⁴¹ што би за Поповиће, потомке уставобранитељског великашког „благородног чиновничества”, било необично и неприхватљиво.¹⁴² Очито није била упозната ни са „Теоријом скоројевића” Богдана Поповића и књигом Симе Пандуровића у којој се истиче да је Поповић у више радова „ту своју идеју о неком инкомпатибилитету доброга писца и ’скоројевића’,

¹⁴¹ Ј. Скерлић Ђоровић, „Богдан и Павле Поповић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 111.

¹⁴² Богдан Поповић је унук књажевског представника (председника владе) и попечитеља, Стефана Марковића, председника Друштва српске словесности, и Марије от Замфир из Земуна, односно Беча. Становали су у Господској улици, као и више других совјетничких породица. Очев брат (од тетке) је Бранко Радичевић, ујак (у другом колену) Андра Николић, министар иностраних дела, просвете, сенатор (члан Горњег дома), посланик у Паризу (историчар књижевности и академик), ујак Милан Марковић (завршио Терезијанум у Бечу), начелник министарства. Тече су Богдан Медаковић (у другом колену), председник Сабора (по коме је Богдан Поповић добио име), генерал Младен Јанковић (отац Драгомира М. Јанковића, краљевог секретара, посланика) и Гаврило Витковић („заједничко сродство с Бранком”), ожењен сестром Илке Марковић рођ. от Бајић (агентаторке на краља Милана). Павле Поповић је написао предисторију београдских Поповића. Саставио је осамнаестовековни родослов вуковарских („пош[ч]тенородних”) Поповића (извесно свештеничког порекла) и Михаиловића (породица очеве мајке и мајке Бранка Радичевића), даљим пореклом из Скопља, а Богдан Љ. Поповић (син брата Љубомира, унук Уроша Предића) писао је о Марковићима из Земуна, породици мајке браће Поповића. Понекад се наговештава да Михаиловићи имају цинцарско порекло. Павле Поповић не сматра да су Михаиловићи пореклом Цинцари, већ су их тако називали због богатства и „тврдоће” (а могуће је и због краја из којег су дошли, што није била реткост. Дејан Медаковић (унук Богдана Медаковића) оставио је у *Ефемерису* упечатљиву слику високог пречанског друштва у Вуковару. Вид. Павле Поповић, „Породица матере Бранка Радичевића” [*Прилози за књижевности, језик, историју и фолклор*, 3, 1/2 (1923), стр. 1–43]. Павле Поповић, *Нова књижевност II. Од Бранка до Шанђића, Сабрана дела Павла Појовића* (даље: СДПП) VI, стр. 120–155; Богдан Љ. Поповић, „Стефан Марковић (1804–1864)”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 45.1–4 (1979), стр. 94–101. О Димитрију Поповићу вид. Душан Т. Батаковић, „Димитрије Поповић. Дипломата, писац, мемоариста”, *Дешифровање прошлости. Сведоци, њисци, њојаве*, Чигоја, Београд 2017, стр. 97–129.

човека из народа, човека неплеменитог, грађанског порекла, само развио”.¹⁴³ Пандуровић наглашава да се теорија о скоројевићима, „омиљена антидемократска арија г. Богдана Поповића, почета у *Бомаршеу*, понавља [...] често у његовом писању”.¹⁴⁴

Породица у којој се родио Слободан Јовановић, иако је делом потицала од пречанских варошана, а делом и из првог, свештеничког сталежа, и имала сродничких веза и у грађанству, припадала је другом друштвеном реду, реду који је изнад грађанства, вишем, односно горњем (друштвеном реду), пореклом из старешинске класе. Остоја Спуж је био један од оних који су „по више и по болше у различним приликама отечеству служили” и „за чест в награжденије” заслужили „грамоту на дворјанство или благородство” да би се „заувек и они сами и њихове породице у народу знале и поштовале”. Био је то један државотворни сталеж. Слободан Јовановић био је такорећи предестиниран да појму државе посвети своју науку и професуру.

Физиономија уже породице Слободана Јовановића била је чиновничка, цивилна (не официрска, иако је имао рођака официра), либералска, политичка, са јаким пречанским акцентом, „светска” и интелектуална, помало кастинска у том погледу, али сасвим оправдано, доказано „превасходна”. Без појмова који су „лебдели у ваздуху” и када нису били „тврдо” изложени и правно фиксирани, али и одређених противречности које су их пратиле, не можемо се приближити овом свету из наше прошлости, нити Слободану Јовановићу који се у том свету родио. Иако су добро познате личности из тог света (јер је реч о историјским личностима), напуштањем историјске сцене њихова заједница, друштвена група, сталеж је заборављен. Временом је за наше поратне друштвене и историјске науке постао једна добро скривена мањина, али за разлику од других „скривених мањина” државотворна и на врху друштва, пореклом из времена пре „упада великих маса у друштвени живот”.

¹⁴³ Сима Пандуровић, *Бојдан Поповић*, Издавачка књижара Браће Кавaja, Никшић 1931, [примерак са посветом „Библиотеци Општине града Београда. С. Пандуровић”], стр. 71–72.

¹⁴⁴ Исто.

Рума. Привилеговано трговиште

За разлику од Србије и Црне Горе, у страним државама у којима су Срби живели, друштвени поредак био је условљен страним државним оквиром. У XVIII веку у Хабзбуршкој монархији услови су били бољи него у Османском царству (нпр. напредовање у војној хијерархији није било сасвим условљено припадношћу католичкој цркви, као што је у Османском царству било припадношћу исламу).¹⁴⁵ Али, што су појединци или породице више напредовали у хијерархији то су углавном (иако има изузетака) више губили везу са српским народом и поистовећивали своје интересе и гледишта са немачким или мађарским (у зависности од женидби и сл). Преласком, на пример, у више, титуловано племство, пазећи на ранг, породице су се све више родбински повезивале са мађарским или немачким племством. Страна држава увек вреднује појединце и породице и њихове заслуге према својим критеријума, према оданости и лојалности владару и држави, што знатно отежава сагледавање опште слике историје српског друштва изван српске државе. У сваком случају, увек треба узети у обзир све околности и водити рачуна о конкретним личностима, избегавајући генерализације.

Донекле упроштено говорећи, ако би се узела у обзир места становања Јовановићевих предака око 1800. године, он би био три четвртине Пречанин, једном осмином Мачванин и другом осмином, као праунук кнеза Остоје Спужа, вероватно Херцеговац (Спуж је данас у саставу Црне Горе). С друге стране, и преко Новог Сада имао је претке херцеговачког порекла, што би, наравно, променило крајњу (крвну) слику. Подручје Србије претрпело је велике демографске промене због ратова у XVIII веку, па су почетком XIX века биле ретке породице које су, као Ненадовићи, већ нешто више од једног века биле у Србији, а сасвим јединствено на таквим положајима (један митрополит, оборкнезови). Богдан Поповић, који је рођен у Београду као унук кнежевског представника (шефа владе) Кнежевине Србије, био је, у ствари, чист Пречанин, од оца из Славоније (Вуковара) и мајке из Срема (Земуна). Кад је његова мајка требала да се уда за његовог оца,

¹⁴⁵ Иако је према строгим прописима немуслиманима било забрањено поседовање оружја, у пракси су постојале хришћанске војне јединице.

у Београду, пре упознавања ју је интересовало само да ли је просац Пречанин: „Ако није, не долази у обзир”.¹⁴⁶

Многи рођаци Слободана Јовановића из претходних генерација његове породице могли би се окарактерисати као „Немачкари”.

Под „отачаственим синовима” подразумевали су се држављани Србије рођени у тадашњој Србији.¹⁴⁷ Професор Статистике на Лицеју, Владимир Јакшић, родом из Крагујевца, поводом реформе Лицеја ушао је у расправу са „Немачкарима”, „Швабама”, Пречанима, професорима Лицеја. Јосиф Панчић и Вук Маринковић писали су Министарству просвете да је на седници Савета Лицеја Јакшић рекао свим професорима Пречанима: „да сте били честити, остали бисте били код куће, а не би сте били у Србију ни дошли” и назвао их „лолама, који су дошли, да њему – Јакшићу – у његовој земљи заповедају”.¹⁴⁸ У својој белешци о расправи са Николом М. Крстићем (рођен у Вацу, мајка из Сентандреје) на седници Савета Лицеја (1857) Владимир Јакшић је записао да су му у разним расправама „Вук [Маринковић] и Крстић [...] опсовали толико пути веру” и назвали га „лолом” и „грешником”.¹⁴⁹ Владимир Јакшић у писму Министарству просвете спомиње да су проблеме са својим „оностранским друговима” имали и други професори Лицеја. Међу њима наводи и Димитрија Матића, који је, међутим, такође Пречанин, рођен у Руми. И сам Владимир Јакшић, у ствари, био је по оцу Пречанин. Јаков Јакшић (Поповић), егзирцир-мајстор у београдској војној школи Карађорђевог времена, а касније азнадар (управник финансија) кнеза Милоша, био је син свештеника из Угриноваца. Занимљиво је Вуково казивање о Јакову Јакшићу, рођеном Пречанину: „да га не би ко прекорио, што је аустријски подајник, он не само што носи турске аљине, него још и

¹⁴⁶ „Богдан нарочито подвлачи пречанско порекло својих родитеља у вези са својом осетљивошћу: ’Да ми родитељи нису били Пречани, него из Србије, ја бих био мање осетљив’”. Вид. В. Ракић, *Богдан Појовић* [2004], стр. 32–33.

¹⁴⁷ В. Јовановић, „’Швабе’ и ’Шумадинци’”, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 72–76.

¹⁴⁸ Ректор др Вук Маринковић (потписан и деловођа Јос. Панчић) Министарству просвете (о распри међу професорима око реформе Лицеја), Београд, 7. [19] јула 1857, [АС, МПС, 1859, X, 29]. Вид. Радош Љушић (пр), *Лицеј 1838–1863, Зборник докумената*, Универзитет у Београду, Савремена администрација, Београд 1988, (даље: *Лицеј 1838–1863*), док. бр. 340, стр. 517–518.

¹⁴⁹ Владимир Јакшић Министарству просвете (излаже ток седнице на којој је дошло до расправе са професорима пореклом из Аустрије око реформе Лицеја), Београд, 10. [22] јула 1857, [АС, МПС, 1859, X, 29], *Лицеј 1838–1863*, док. бр. 342, стр. 529–533.

саме оне Србе, који су у Србији рођени, па у австријској држави били на науци, зове *швабама* и *шврћама*, и једнако виче на Немце, а Русе фали”.¹⁵⁰ Слободан Јовановић је јасно и у духу изреке *audiat et altera pars* сагледао спор Шваба и Шумадинаца: „Немачкари су једнако доказивали да је питање политичке слободе питање културе; слобода је само за образоване народе; слобода која би се дала шумадијском ’гејаку’ била би карикатура слободе. Либерали су одговарали да је питање политичке слободе више питање расе, него питање културе. [...] У том шумадијском сељаку у коме су немачкари гледали гејака, либерали су видели хероја. С овим србијанским расизмом либерали су спајали западно-европски демократизам. [...] Немачкари су били побеђени због своје основне мане, неразумевања Србије и њеног народа и неразумевања великих политичких проблема уопште”.¹⁵¹

Приликом одређивања порекла и припадности потребно је узети у обзир порекло породице у целини, а не везивати се искључиво за место рођења, како се често чини. Тако породица може припадати једној средини по пореклу, а некој другој по месту живљења. Богдан Поповић је био рођени Београђанин и Србијанац (становник Србије) и истовремено Пречанин. Јован Скерлић је такође био рођени Београђанин и Србијанац, једном половином Шумадинац, а другом Пречанин, и то са далеког севера (Пешта). Растко Петровић је исто тако био Београђанин, делом Србијанац, делом Пречанин итд.

Милан Ђ. Милићевић спомиње у свом дневнику како је у канцеларији Министарства просвете у вези са једним пројектом закона пред Владимиром Јовановићем споменуо закључак Одбора Светоандрејске скупштине како само „отечествени синови” могу бити питомци: „а градили су га [Отечество] све ’неотечествени синови’ по њихову схватању. То се малко тиче и г. Јовановића”.¹⁵² Владимир Јовановић је учествовао у раду Одбора Светоандрејске скупштине, а имао је и полупречанско порекло, по оцу рођеном у Руми.

Отац и деда Владимира Јовановића живели су у Руми, привилегованом трговишту (лат. *oppidum*, нем. *Markt, Marktfleck*, „варош”)

¹⁵⁰ Вук Караџић, наравно, није сасвим поуздан, поготово у белешкама о људима са којима је дошао у сукоб. Вид. Вук С. Караџић, „Јаков Јакшић” [1832], *Историјски списи* I, СДВК XV, 170; „Јаков Јакшић” [1848], *Историјски списи* II, СДВК XVI, стр. 40.

¹⁵¹ С. Јовановић, „Немачкари” [1936], СД XI, стр. 514.

¹⁵² Милан Ђ. Милићевић, *Дневник* II (23. септембар 1872 – 6. април 1877), [приредио и предговор написао] Петар В. Крестић, Архив Србије, Београд 2015, (22. октобра 1874), стр. 221.

у Сремској жупанији, у Краљевини Славонији (изван Сремско-посавске војне границе) у Хабзбуршкој монархији. Илија Јовановић је рођен 20. јула [1. августа], а крштен 25. јула [6. августа] 1801. године. Био је син Петра (Петр Јоанович) и Јелисавете (Елисавета), житеља румских. Илију Јовановића крстио је јереј Василије Крстић, парох Цркве Светог Вознесења (Вознесења) у вароши Руми и намесник.¹⁵³ Кум на крштењу био је Николај Петровић, житељ Руме.¹⁵⁴

НАПИСАНИЕ КРЕЩЕННЫХЪ.	
ГОДИНА МѢСЯЦЪ ПОЛА <i>Июли</i> МѢСЯ <i>Юли</i>	1801 МѢСЯ <i>Юли</i>
ДНЕ <i>20.</i> ДѢТА ПРЕДПОЛОЖЕННАГО: <i>Сынъ Младенца</i>	
<i>Петр</i> МѢТИ ЖЕ <i>Елисаветы</i>	ДНЕ <i>25.</i>
ЖИТЕЛИ <i>Румскихъ</i> Крстиа и муромъ сѣмъ помѣзаса чреза	
МАТИ <i>Елисавета</i> Крстиа <i>Василия Крстича</i>	
Пароха <i>Цркве св-го Вознесења</i>	
сѣщля: МѢСЯ и днѣ ПОДЪ ЛѢТОМЪ ПОЛОЖЕННАГО. - И ДАНО БЫТЬ КО СѢ: Крщени Младенца	
ИМА <i>Илија</i> Восприимни <i>Николай</i>	
БЫТЬ <i>Николай Петровић</i> Житељ <i>Румы</i>	

Упис у Матичну књигу крштених Илије П. Јовановића рођеног 20. јула [1. августа], а крштеног 25. јула [6. августа] 1801. године. Историјски архив Срема, Протокол крштених Вознесењске цркве у Руми (1801).

¹⁵³ Сара, кћерка О. Василија Крстића била је мајка песника Јована Субботића (1817–1886) (презиме се пише са два б). Атанасије Стојковић је Крстићу посветио своју *Физику*, а Стефан Филиповић, секретар Правитељствујушчег совјета био му је кум. Син Јована Субботића и Савке Полит-Десанчић је др Војислав Суб[б]отић (1859–1923), хирург, један од оснивача и професор Медицинског факултета у Београду.

¹⁵⁴ Историјски архив Срем, Српска православна црква Светог Вознесења Господњег Рума, Протокол крштених 1799–1812. Копију извода објавио је Ђорђе Арсенић, *Знамениити Румљани*, I, Завичајни музеј, Рума 1996, стр. 146. Протоколи венчаних налазе се такође у Историјском архиву Срема, као и архива Магистрата трговишта Руме. Домовни протоколи налазе се у Рукописном одељењу Матице српске. Архивска грађа за историју Руме налази се и у хрватским, бечким и мађарским архивама.

После Аустријско-турског рата (1716–1718) Пожаревачким миром (1718) Срем је прешао из османске под хабзбуршку власт под којом је остао наредна два века (1718–1918).¹⁵⁵ Према уговором (контрактом) утврђеним и гарантованим слободама и повластицама у 16 тачака од 1. јануара 1749. године, тадашњи и будући становници плански (урбано геометријски) изграђене (Нове) Руме (посебно је улаган напор да се колонизују Немци)¹⁵⁶ имали су статус „правих варошана”, са варошким судијом, тј. кнезом, штатрихтером (Stadttrichter), кога су бирали између четворице кандидата, угледних грађана: „перве године Немац, друге Мађар или Словак, а треће Сремац или Сербин”.¹⁵⁷ Варошани су сами бирали и градски сенат од 12 чланова (по три од сваке народности), који је имао право суда, држања затвора за преступнике, писања и чувања тестамената и постављања татора. Кнез, сенатори, касир (благајник) и бележник примали су плату. Нови становници су се пред сенаторима уписивали у грађанство и полагаали заклетву верности.

¹⁵⁵ С. Гавриловић, *Рума, ширџовишије у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 207.

¹⁵⁶ У Старој Руми су живели искључиво српски становници. Према најстаријем попису у Новој Руми било је (1749) 40 српских кућа (нема године доласка), 26 немачких (насељених 1747), 23 српске куће (из 1747) и 95 кућа Немаца и Словена католика (Slavi, касније Хрвати, насељени 1748). Насељавање католика, Словена и Мађара дало је слабе резултате. Рума је од средине XVIII века била једно од најважнијих средишта Немаца на подручју целе бивше Југославије због чега су се историјом Руме бавили немачки историчари који су стављали тежиште на њихово досељавање, привредни развој и народне обичаје. Вид. С. Гавриловић, *Рума, ширџовишије у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 6; Carl Bischof, *Die Geschichte der Marktgemeinde Ruma*, Donaueschwäbische Beiträge, Pannonia-Verlag, 1958. Немци, врбовани разним повластицама, дошли су лађама из различитих крајева (Lothringen, Baden Saarbrücken, Bamberg, Württemberg). Румска немачка презимена су Rupp, Wagner, Nagel, Frank, Kremer, Schmee, Schnur, Kreutzer, Klein. Било је и више германизованих словенских презимена, а касније словенизованих немачких презимена и породица.

¹⁵⁷ „Копија от контракта в(ароши) Р(уме)” у: С. Гавриловић, *Рума, ширџовишије у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 216–219. Први једногодишњи управник града (кнез, судија) био је Улрих Руп (Ulrich Rupp), пивар (Bierbrauer) који је са породицом дошао из Виртемберга из Тилингена (Tülingen [Lörrach]) у близини данашње швајцарске и француске границе). Постоје педантно урађени родослови немачких породица из Руме. Други кнез Руме био је Србин, Пантелија Орловић. Пошто је других народности било мало, општинска управа је скоро увек бирана од Немаца или Срба. Вид. С. Гавриловић, *Рума, ширџовишије у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 18. Вид. и *Мајистирај ширџовишија Рума*, одабрана грађа 1, пр. Ђорђе Бошковић, Јулијана Голчевски, Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2005. О историјату знаменитих српских румских породица писао је Ратко Рацковић.

План Руме из 1780. године

Sigillum exempti oppidi Ruma 1749. Знак (грб и печат) слободног (издвојеног, привилегованог) трговишта Руме (1749)
 IN HOC SIGNO EVADET OPPIDUM RUMA (HSEOR). У овом знаку постаће трговиште Рума („У овом знаменију ослободитесја варош Рума”)

Синови „правихварошана” плаћали суполовинутаксеприликом пријема у грађанство Руме. Док шуме нису припојене Војној граници, варошани су имали право на бесплатан огрев и грађу.¹⁵⁸ Део варошана

¹⁵⁸ Вид. детаљно објашњење одредаба уговора и транскрибовани текст копије уговора на српском језику у: С. Гавриловић, *Рума, њиrowишиће у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 15–18; 216–218. Уговор је потписан са тадашњим власником властелинства („спахилука”), бароном Марком Пејачевићем (1694–1762), сремским великим жупаном, који је раније био управник и закупац властелинства (није имао деце, наследили су га рођаци). Пејачевићи су пореклом из места Ђипровци (данашња српско-бугарска граница). Ђура (Георгије) Пејачевић је био војни заповедник у време Бечког рата (1688). После рата морао је са браћом да емигрира на подручје Хабзбуршке монархије. Након изласка из војске био је аустријски чиновник. С обзиром на ратне заслуге

(у почетку већина немачке народности) били су пољопривредници (*agricola*), међу којима је било богатијих газда, као и сиромашнијих становника. И поред разних повластица и помоћи, задати број од 1500 кућа, на којем је инсистирао Беч, никада није успео да буде насељен у Руми.¹⁵⁹

Пошто Рума дуго није добила цеховску привилегију, грађани су били чланови цехова у оближњим градовима, а истовремено су могли да се баве и трговином. Мајстори-цехалисти (*magister*), без калфи (*sodalis*), шегрта, помоћника и радника (*faber*), делили су се у четири (пореска) разреда.¹⁶⁰ Сачувана архивска грађа сведочи о интензивној

и припадност католичкој цркви (блиска веза са фрањевцима), као и ода-ност Бечу доказану у време мађарског Ракоцијевог (*Rákóczi Ferenc*) устанка, Ђура Пејачевић и његови рођаци добили су баронство већ 1712. године (у форми признавања старијег племства). Грофови од Вировитице постали су 1772. године. Стекли су значајна имања. Вид. *Jasminka Najcer Slavljak, Silvija Lučevnjak, Yordanka Gesheva, Franjo Pajrić, Obitelj Pejačević, povijest – kultura – umjetnost*, Marco Pejacevich, Zagreb 2014.

¹⁵⁹ Спахилук (властелинство) је оптуживао богатије румске грађане да угњетавају сиромашније становнике и не сарађују на насељавању које од спахилука захтева Беч. Вид. С. Гавриловић, *Рума, тирговишће у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 21–52.

¹⁶⁰ Књиге Магистрата трговишта Рума вођене су на латинском, немачком и потом на српском језику. На овом списку нема ниједног Јовановића. Појединци се не воде на списковима јер су били под имунитетом па нису уношени у жупанијске пописе. Помиње се један румски грађанин Илија Јовановић (1789), који је набављао млинско камење из Турске (преко Саве) у Нишу. Могао би бити нпр. стриц Илије Јовановића, оца Владимира Јовановића. Анегдоту са добрим познаником у Нишу, Сенер-башом вид. у: С. Гавриловић, *Рума, тирговишће у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 110, фн. 395.

Приликом формирања цеха (тек 1818) чланови цеха изјаснили су се за шегртовање од 3 године (у српској румској школи основаној 1770. године је већ предавано цртање, које је било неопходно за занате) и примање шегрта без уплате кауције, за мајсторску таксу од 25 форинти (од које синови плаћају само половину) и да се у цех примају само они чије су вероисповести признате у држави. Занатлије су одлазиле у обавезан „фремит“ (нем. *Fremde*, иностранство, учење и рад, тј. доказивање у иностранству) и биле дужне да за пријем у цех израде захтевани „ремек“ и плате разне разне таксе (*Jung-Meister*). Цеховски мајстори су тражили да се „фушерима“ и трговцима забрани продаја појединих артикала. Уочи доласка Илије Јовановића из Руме у Шабац у Руми је било 185 мајстора (*magister*) за 38 струка, а заједно са калфама, шегртима и помоћницима процењује се да је у занатству било између 500 и 600 упослених. Име Петар Јовановић не појављује се на списковима. Наводи се више трговаца са презименом Јовановић. Према пописима (1793) након Аустријско-турског рата (1788–1791) у Руми се настанио

прекосавској трговини у којој су, уочи Аустријско-турског рата (1788–1791), осамдесетих година осамнаестог века, учествовале и личности и породице које су касније постале познате у историји Србије.¹⁶¹ У Руми су живеле породице из реда племства, чиновници (администрација), као и привилеговани хонорациори (поред православних и католичких свештеника и црквених татора, судије и бележници, лекари, надзорници касарне и адвокати).¹⁶² Официри, уколико су становали у Руми, припадали су војном, официрском сталежу (*de facto* племство).¹⁶³

Из румског грађанства пореклом је нпр. Атанасије Ј. Стојковић (1773–1832), доктор филозофије (докторирао у Гетингену), професор и ректор Универзитета у Харкову (његов братанац био је штабс-капетан Мелентије Стојковић, а унук (његовог брата) познати румски адвокат и поседник, хонорациор, либерал, једно време чиновник у Кнежевини Србији, Константин С. Богдановић (1811–1854), обреновићевац, члан Друштва српске словесности, члан Хрватског сабора, секретар патријарха Јосифа Рајачића.¹⁶⁴ Из Руме су и Божа Грујовић, односно

Филип Јовановић из Сарајева (ђурчија), који је се одрекао турског и примио аустријско држављанство. Вид. С. Гавриловић, *Рума, њрјовишије у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 50, 89, 96.

¹⁶¹ Радич Петровић, фрајкорски капетан (претпостављени Карађорђу), а изгледа и кнез Алекса Ненадовић, касније фрајкорски натпоручник и др. Вид. С. Гавриловић, *Рума, њрјовишије у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 111–113.

¹⁶² Сви су они ослобођени дажбина и терета, као и племићи. Племић из Митровице, Димитрије от Бајић (зет пожаревачког војводе Цинцар-Јанка Поповића, рођак Петрије Бајић од Варадије, кћерке кнеза Милоша), закупио је пустару Марђелаш и половину спахијских крчми у Руми (1843). Пошто је Жупанија опорезовала само његовог партнера из Руме, угледног трговца Петра Лакића (обреновићевац, кум К. Богдановића), Лакић је тражио да се порез умањи за пола. Вид. С. Гавриловић, *Рума, њрјовишије у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 65, 124.

¹⁶³ Вид. сликовити приказ спора између племкиње Сосане Бајић и мајорице Софије Поповић у Митровици (1820) у: С. Гавриловић, *Митровица, њрјовишије у Срему XVIII и XIX века (1716–1848)*, САНУ, Београд 1984, стр. 147.

¹⁶⁴ Отац Атанасија Стојковића, Јован Стојковић (1775) припадао је у II пореском разреду (1 форинта). Вид. С. Гавриловић, *Рума, њрјовишије у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 65, 88, фн. 288. Пошто у време раног детињства Атанасија Стојковића његов отац, грађанин Руме, Јован Стојковић, од постојећа четири пореска разреда припада другом (а порески обвезници притом, ако могу, увек више воле да припадају нижем пореском разреду, јер је мањи порез), није јасно зашто се у биографијама Атанасија Стојковића толико потенцира нетачна информација да је рођен у сиромашној или „веома сиромашној” породици.

правим именом Теодор (Живка) Филиповић (1776–1807), професор права на Универзитету у Харкову (куће Филиповића и Стојковића биле су једна до друге у Великом сокаку),¹⁶⁵ који је из Русије дошао у Србију 1805. године, као и његов рођени брат Михаило Ж. Филиповић, односно Грујовић (1784–1842), секретар Правитељствујушчег совјета (касније председник Крагујевачког суда).¹⁶⁶ Из Руме је и зет кнеза Симе Марковића, попечитеља, Стефан (Стеван) М. Филиповић, син трговца Михаила Филиповића и унук румског свештеника Јоакима (Михаиловића) Филиповића (Прекосавца), који је као локал-директор српске школе, био хонорациор (привилеговани часник), изнад грађанског реда.¹⁶⁷ Право да се насели у Руми и положи заклетву добио је (1815) шабачки велетрговац Мирослав Магазиновић (пореклом из Херцеговине), чији је усвојеник Стеван Магазиновић (кнежевски представник, министар, мачвански земљопоседник, који је одрастао и започео школовање у Руми), а син Коста Магазиновић (дипломата, члан Државног савета).¹⁶⁸ Из Руме су и Матићи браћа у другом колону Владимира Јовановића, синови Илије Матића (брата од ујака Илије Јовановића), др Димитрије Матић, професор београдског Лицеја,

¹⁶⁵ Угљеша Крстић, „Где су биле куће у Руми у којима су живели Атанасије Стојковић и Теодор Филиповић, *Зборник Мајице српске за књижевности и језик*, 2 (1954), стр. 193–195.

¹⁶⁶ Филиповићи су пореклом из ваљевског краја из села Врела, одакле су прешли у Срем, где су се прво настанили у селу Брестачу, због чега су их у Руми звали Брестачани. Живко Филиповић, ћурчија, грађанин Руме II платног разреда (рођен 1735) и Ана (рођена 1743) родитељи су Божидара (Теодора) Грујовића и Михаила Грујовића (Филиповића), чији таст је био (банкротиран) арадски трговац Ђорђе Поповић (аустријски конфидент), потом градоначелник Кладова.

¹⁶⁷ Стефан (Стеван) М. Филиповић је са Станом, кћерком оборкнеза Симе Марковића имао кћерку Смиљану и сина Симеона (Симу), касније румског адвоката, као и кћер Ану. Вид. Алекса Ивић, „Родбински и биографски подаци о Карађорђу и његовим војводама”, ЛМС 351 (јануар 1939), стр. 332–333; С. Гавриловић, *Рума, њрјовишће у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 88, фн. 288; Угљеша Крстић и Васа Крстић, „Прилог биографијама Теодора, Михаила и Стефана Филиповића из Руме”, ЛМС 352 (1939), стр. 133.

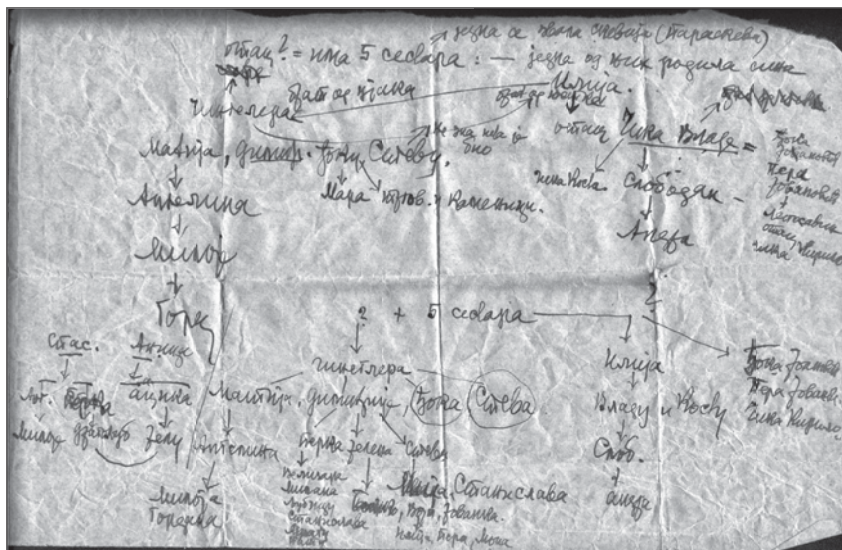
¹⁶⁸ С. Гавриловић, *Рума, њрјовишће у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 51; *Шемајизам одликованих лица у Краљевини Србији*, Београд 1895, стр. 79. Стеван Магазиновић, председник Шабачког суда, био је један од највећих земљопоседника у Мачви. Имао је (1866) комплекс земљишта 400 дана орања, три ливаде, један забран, 80 ланаца земље и 2 куће. Вид. Мирослав Д. Милојевић, *Мачва, Шабачка њосавина и њоцерина (њривредно-теографска њроучавања)*, Географски институт „Јован Цвијић”, Београд 1962, стр. 21.

министар правде и просвете, председник скупштине,¹⁶⁹ Стеван Матић, капетан српских добровољачких јединица, који је смртно рањен у борбама против мађарских револуционара (1848), Матија Матић, члан Касационог суда, Ђорђе Матић који је живео у (Сремској) Каменици, као и сестра Евица.¹⁷⁰ Њихов деда био је учесник, као и већина Срба из аустријске Војне границе, ратова против револуционарне и потом Наполеонове Француске, током којих су више година боравили и борили се по различитим европским земљама (данашња Италија, Швајцарска, Аустрија, Немачка, Француска). У Руму су као ратни заробљеници довођени Наполеонов француски војници.¹⁷¹

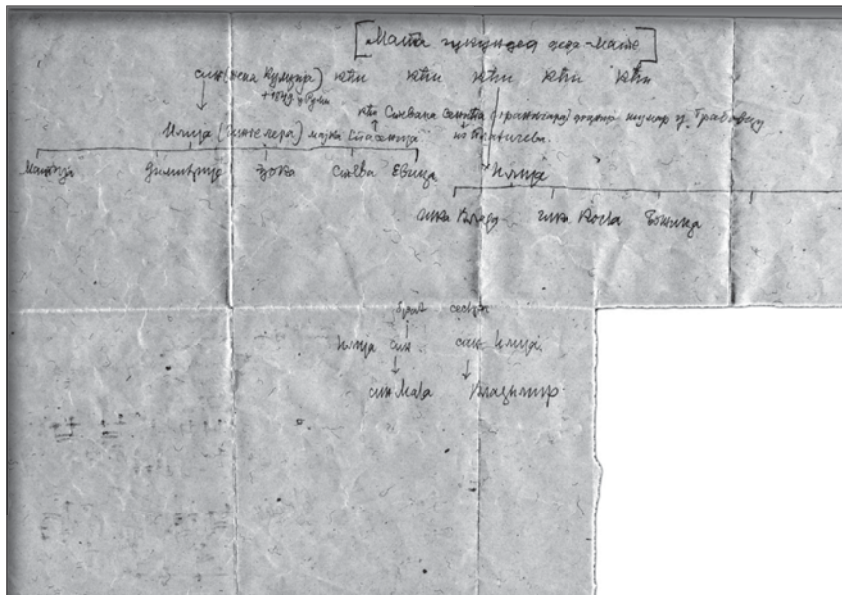
¹⁶⁹ Матична књига крштених румске парохијске Цркве Свих светих. Димитрије Матић је рођен 18. [30] августа 1821. године од оца Илије и мајке Спасеније, житеља румских. Три дана касније, 21. августа [2. септембра] крстио га је парох Цркве Свих Светих у Руми, Аврам Михаиловић, док је кума (воспријемница) била Марта, кћерка Максима Николајевића. Илији Јовановићу брат од ујака је био Илија Матић, отац Матије и Димитрија Матића. Илијина мајка Јелисавета је, дакле, рођена Матић. Матићи су се презивали по Матији Мати, прадеди Илије Матића (деди Јелисавете Јовановић рођ. Матић). Дошли су из Србије у Руму крајем XVIII века. Матија И. Матић записао је успомене своје бабе, Кумрије Матић родом из Ваљева. Заоставштина Властимира Трајковића (даље: ЗВТ), Мемоари Матије Матића, члана Касације у Београду, стр. 1, Покушај родослова Милоја Милојевића

¹⁷⁰ Матија (негде Матеја) Матић је прешао у Србију због приватног породичног посла (трговине робом из Србије преко Кленка) да би се потом (по препоруци великог сардара мачванског Вула Глигоријевића и проте шабачког Јована Павловића) запослио као учитељ у Белој Цркви 1834. године (овде се мемоари Матије Матића нагло прекидају) и потом конциписта у кнежевој канцеларији (са платом од 1100 форинти), а касније канцелист у градском суду у Београду. Димитрије Матић се у Србији запослио (1837) као окружни секретар са платом од 800 форинти годишње. Обојца су тражили отпуст из аустријског поданства, тј. држављанства (Хрватски државни архив, Земунска војна команда 154/1843). Вид. С. Гавриловић, *Рума, шрџовишће у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 195, фн. 827. После смрти родитеља Димитрије Матић је поконио Цркви Светог Николе у Руми икону *Исус Христос Спасаишељ на шрону*. Сестра Евица је умрла (1846) у Подрињу где је живела. Имала је троје деце. Вид. Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, стр. 53. ЗВТ, Мемоари Матије Матића, члана Касације у Београду, стр. 4–5 („II табак”).

¹⁷¹ У Руми су постојала тзв. француска гробља. Деда Димитрија Матића и његове браће и сестре Евице, био је фендрик (Fähnrich, заставник, потпоручник, тадашњи први официрски чин аустријске војске), Стеван Сенић, учесник „француског рата” из Платичева („Сремска милиција”). Његова друга жена била је из Грабовца, братаница Глигорија Гершића, директора свих народних школа у Славонији и Срему, укључујући и Војну границу, деде

Родослов Јовановића и Матића у Руми и Београду 1. Заоставштина академика Властимира Трајковића (ЗВТ), „Покушај породичног стабла Милоја Милојевића”

Родослов Јовановића и Матића у Руми и Београду 2 (ЗВТ)

I. Uvod.

4. Okt. 1871. god.
7. Bogni puzica

Moje prijateljstvo, podisao sam u odgovoru, Bogni
 i Bogni, 7. Okt. 1871. god. (kao mladostavnika) Bogni.
 Kada sam bio u: mladostavnika obitelji - Mal. kasnije
 poznati kao: i: mladostavnika, mladostavnika. Upravo
 mladostavnika poznati su kao odgovor: Male, kao u
 ovom trenutku, a ovdje se: mladostavnika kao mladostavnika odgovara
 u: mladostavnika, kao u: mladostavnika Mal. Mal. Bogni i
 odgovara, kao u: mladostavnika, i: mladostavnika - ovdje u: mladostavnika
 poznati su kao: mladostavnika, i: mladostavnika, kao u: mladostavnika
 poznati su kao: mladostavnika, i: mladostavnika, kao u: mladostavnika
 poznati su kao: mladostavnika, i: mladostavnika, kao u: mladostavnika
 poznati su kao: mladostavnika, i: mladostavnika, kao u: mladostavnika
 poznati su kao: mladostavnika, i: mladostavnika, kao u: mladostavnika
 poznati su kao: mladostavnika, i: mladostavnika, kao u: mladostavnika

U ovom mladostavnika obitelji. Moje prijateljstvo, kao
 mladostavnika odgovara i: mladostavnika mladostavnika
 u: mladostavnika (Bogni mladostavnika) i: mladostavnika i: mladostavnika. Bogni
 i: mladostavnika. Kada u: mladostavnika, kao u: mladostavnika
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika

Moje prijateljstvo sa: mladostavnika mladostavnika, 1871. god.
 i: mladostavnika mladostavnika. Moje prijateljstvo sa: mladostavnika
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika.
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika.
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika.
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika.
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika.
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika.
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika.

Moje prijateljstvo sa: mladostavnika mladostavnika, 1871. god.
 i: mladostavnika mladostavnika. Moje prijateljstvo sa: mladostavnika
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika.
 mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika, kao u: mladostavnika.

Мемоари Матије Матића, члана Касације у Београду (недовршени), стр. 1, (ЗВТ)

Рума је имала познату српску школу која је била на добром гласу и у којој се нису школовали само ђаци из Сремске жупаније, већ и из Војне границе, Србије, Босне, Мађарске. Православну школу („малују словенскују”) у (Старој) Руми основао је 1756. године свештеник Пантелејмон Хранислава Хранисављевић при Цркви Св. Николе, да би потом, након подизања нове Вазнесењске цркве у Новој Руми, преместио и школу (малу гимназију).¹⁷² Било је покушаја спајања православне школе са католичком. Касније су постојале две православне школе.¹⁷³ Илија Јовановић се школовао у Руми: „Мој отац, који се у Руми књизи учио, мени је много припомогао, да се успешно учим у основним школама. Благодарехи његовој настави, уз школску наставу, ја сам за годину дана био готов са учењем читања, писања и рачунања, за које су другима, као букварцима, требале две године”.¹⁷⁴ Владимир Јовановић је знао латински боље од других ученика: „И ту имам поглавито мом оцу захвалити, што сам знао нешто више, него моји школски другови. Он је неуморно бдео да ја своје ’лекције’ што боље научим, па ме је често и сам [пре]’слишавао’ из предмета, у којима је умео упућивати ме. Тиме ме је навикао на редовно учење свих школских уџбеника. Сем тога, он је био навикао и мене и моју браћу и моје сестре, да у слободном времену читамо, уз школске, и друге књиге [...]”.¹⁷⁵

Породична крсна слава Јовановића била је Свети Никола (6. [18/19] децембар).¹⁷⁶ Петар и Илија Јовановићи имали су крзнарске

Глигорија Гершића, (1842–1918), професора Правног факултета Велике школе (Београд), министра, радикала.

Кћерка Матије И. Матића Ангелина (Старка), била је удата за Димитрија Милојевића. Њихов син је Милоје Милојевић, композитор, чија кћерка Гордана је мајка академика Властимира Трајковића, композитора. ЗВТ, Мемоари Матије Матића, члана Касације у Београду, стр. 1, Покушај родослова Милоја Милојевића.

¹⁷² С. Гавриловић, *Рума, тирбовишије у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 177–178.

¹⁷³ Исто, стр. 185 и даље.

¹⁷⁴ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 28.

¹⁷⁵ Исто, стр. 29.

¹⁷⁶ У време рођења Слободана Јовановића 6. децембар по јулијанском календару био је 18. децембар по грегоријанском календару. Од 1900. године 6. децембар је 19. децембар по грегоријанском календару. Вид. *Славе и имена свечара* (ова књига важи само за Београд за 1895. годину), П. К. Танасковић, Београд 1895 [репр. Д. Антонић, Студио плус, Београд 1994], стр. 85; ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VIІ, 1, патријарх Димитрије (Павловић) Слободану Јовановићу, Београд, 21. фебруар [6. март] 1922; АСАНУ, ЗСЈ, 14891/32, Јован и Ангелина

(тур. *kürkçü*, крзнар) продавнице, дућане (тур. *dükkan*).¹⁷⁷ Илија се преселио из Руме у Шабац 1818. године.¹⁷⁸ Слободан Јовановић је записао да је био „занатлија који је добро радио докле, почетком четрдесетих година [XIX века], није изгубио сву готовину у једном предузећу [пословном подухвату] у коме је само капиталом учествовао”.¹⁷⁹ Раније се знало да је занатлија „почтенородни мајстор”, власник фирме, продавнице и радионице, члан цеха (нем. *Zehe*), односно еснафа (тур. *esnaf* од ар. *esnâf*, удружење занатлија или трговаца исте или сродних грана производње, односно трговине и сталешких права). Некада се под мајстором подразумевао грађанин, буржоа, а данас се мајстором најчешће назива радник који поправља покварене ствари у домаћинствима.¹⁸⁰ Треба имати у виду и да

Ђорђевић Слободану Јовановићу, честитка за славу, Божић и Нову годину, Лондон, децембар 1938.

¹⁷⁷ На списку са назначењем града у чије су цехове били укључени (1815) наводи се име Илија (али без презимена) међу ћурчијама. Вид. С. Гавриловић, *Рума, њиrowишиће у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 222.

¹⁷⁸ Име Илије Јовановића налази се у попису пореских обвезника (глава) шабачке вароши (1835) под бројем 53. Засебно су вођене пореске књиге за српско и муслиманско (турско) становништво. Укупно је од пописано 638 лица српске националности од којих је порез плаћало 421. У попису се наводи и: „281. Илије Јовановића кирајџија Љубинко Адамовић 1”, стр. 262. Вид. Виолета Нешковић, „Тефтер пореских глава у вароши Шабац” *Годишњак Народне музеја у Шайци* 2003, стр. 252; В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 18; Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 721.

¹⁷⁹ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 81.

¹⁸⁰ Под називом *ивар* или *бравар* (у *Српским новинама*) можете наћи индустријалце, а под занимањем *ивођар* или *брашнар* неке од познатих београдских милионера. Вид. и *Трговачко-занатлијски шемаџизам Краљевине Србије, L'annuaire du commerce et de l'industrie Serbe, Handels und Gewerbe Adressbuch Serbiens*, Београд. Крајем тридесетих година двадесетог века на Теразијама бр. 11 подигнута је петоспратна зграда са пасажем и дворишним простором у којем се налазио биоскоп „Сити” (касније „Космај”) Милисава Ђ. Радосављевића, ћурчије, који је био власник радње у Васиној улици 11, односно фирме „Милисав Ђ. Радосављевић и комп. ћурчије”. Вид. фотографију у: Вера Здравковић, *Путовање кроз Београд. Београд на разједницама Историјског музеја Србије*, Историјски музеј Србије, Београд 2016, стр. 135. „Ковач” је могао бити фабрикант, а „столар” мануфактуриста. После Другог светског рата радник у продавници назива се трговцем, а сваки занатски радник мајстором. Посебна је тема то што су радницима, из идеолошких разлога, називани сви запослени (почиње већ у текстовима социјалиста), без обзира на врсту занимања и ниво образовања (научни радник, радник у средству јавног информисања итд). Пре Другог светског рата значење израза „млађи

називи појединих занимања у турском језику нису били потпуно прецизни, већ су се односили на различита занимања у оквиру исте привредне делатности, па је истим именом, нпр. ћурчија, могао бити означен занатлија и трговац, односно фабрикант, речено каснијом терминологијом, као и његов радник у радионици.

За старије разумевање појма мајстор (лат. *magister*, нем. *Meister*) као грађанин, може да послужи слика занатлије који је имао продавницу, кућу и радионицу у центру Београда, у Чика Љубиној и Господар Јовановој улици: „За неколико година сазидали су већу приземну кућу за становање и две кућице у дворишту, од којих је свака имала две собе на спрату и два одељења у сутерену. Једна кућица је служила за становање радницима, а друга била удешена као радионица, где је неко време радило четрнаест момака [Александар Белић је оставио опис ове фабрике, „како се онда говорило“]. Доцније су били сазидали и засебну већу кућу за издавање. Прерано је био употребљаван печат „Милош Скерлић, први српски фабрикант шешира“...¹⁸¹. Модели и украси добављани су из Беча, роба из Пеште. Поред радника (момака) имали су шегрте и више служавки, које је и „млади господин“ могао да отпусти због преступа.¹⁸²

Илија Јовановић је са два шабачка трговца ушао у посао преузимања концесије за фабрикацију поташе (*potassium*), једињења калијума,¹⁸³ на планини Цер од Стевана Радичевића, полковника и кавалера, попечитеља просвете и правде (првог председника Друштва српске словесности).¹⁸⁴ Поташа је неопходна у индустрији и неки су се обогатили на експлоатацији и фабрикацији ове руде. Због смене власти (1842) посао је пропао, а Илија Јовановић је изгубио уложени

официр” било је „официр који је млад по годинама” односно „официр који је млад по годинама и по чину” нпр. до капетана 1. класе или мајора, дакле потпоручник, поручник, капетан. Само је ванредном заслугом и посебним истицањем подофицир могао да буде унапређен у први официрски чин. Драгиша Васић спомиње поднаредника коњичке гарде који је у ноћи преврата 1903. године погинуо бранећи краља са узвиком: „Овако се теку официрске палетушке!”

¹⁸¹ Ј. Скерлић Ђоровић, „Јован Скерлић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 18.

¹⁸² Исто, стр. 23, 49.

¹⁸³ Мешавина неколико хемијских једињења калијума.

¹⁸⁴ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 19; С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 81; „Његов отац”, у: Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 721; М. Ђ. Милићевић, *Поменик* [1888], стр. 583.

капитал. Остаци скупцоеног инвентара фабрике поташе могли су се дуго наћи на Церу (велики казани и др.).¹⁸⁵ Иако се неретко пише да је Илија Јовановић банкротирао, изгубити уложени капитал није исто што и банкротирати, тј. пасти под стечај („стециште”). Улазио је и касније у различите пословне подухвате „да би се поново подигао”, али, према записима Владимира Јовановића, није се успео повратити од овог губитка и „уздићи изнад ’средњег [имовинског] стања”.¹⁸⁶

Пошто крајем XVIII и почетком XIX века на граници, у Србији, није било сталног мира, водило се рачуна, објашњава Владимир Јовановић у својим *Успоменама*, да се сва имовина може лако понети са собом: „живело се такорећи као на стражи; па се нису смеле ни веће и сталније грађевине подизати. Отац ми је причао да су му пријатељи и знанци, кад је био саградио своју кућу у Шапцу, честитали речима: ’Боже дај, да је очај[ав]иш!’”¹⁸⁷ Његова мајка је памтила планинске и сремске збегове („Немачку”), који су због „мучне борбе за опстанак” (хладноће, напрезања и слабе исхране), „сатирали српске снаге скоро као и ратне битке”.¹⁸⁸ Сто година касније, због немачко-аустријске офанзиве (1915), и осамдесетогодишњи Владимир Јовановић је са супругом морао да напусти Београд, што му је нарушило здравље.¹⁸⁹ Писао је из Врњачке Бање сину Слободану: „Не треба да се бринеш о средствима за живот наш. Имамо све што нам је нужно и што се у збегу може имати”.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Стеван Радичевић је и на другим местима неуспешно покушавао да покреће посао, па су се и у Гучеву, на Јухору и на Мирочу дуго развличили казани за сагоревање поташе; „један такав казан сељаци су обесили као звоно, те њиме сазивају село на скупове”. Вид. М. Ћ. Милићевић, *Поменик* [1888], стр. 588.

¹⁸⁶ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 19.

¹⁸⁷ Исто, стр. 24–25.

¹⁸⁸ Исто, стр. 21.

¹⁸⁹ Живан Живановић, „Владимир Јовановић”, *Трјовински гласник*, 55/32 (10. март 1922), стр. 2; 56/33 (11. март 1922), стр. 2, 3.

¹⁹⁰ ИАБ, ЛФВЈ, К-5/IV, 24, Владимир Јовановић Слободану Јовановићу, Врњачка Бања, 17. [30] октобра 1915 (субота), Вила Душко (соба бр. 14).

Нови Сад. Слободни краљевски град

Јовановићи су имали двоструке пречанске везе. Отац Владимира Јовановића био је из Руме, а жена из Новог Сада. Јелена Јовановић рођ. Маринковић (1849–1927), мајка Слободана Јовановића, унука је свештеника Константина Маринковића (1784–1844) који је на молбу сенатора и општине Нови Сад, а по одобрењу митрополита Стефана (Стевана) Стратимировића, 1807. године постављен за пароха новосадске Саборне цркве.¹⁹¹ Слава Маринковића био је Св. Димитрије – Митровдан. Константин Маринковић се родио у Новом Саду 1784. године, вероватно у породици новосадског грађанина Андрије Маринковића (civis et quaeator).¹⁹² Матичне књиге нису сасвим сачуване па има потешкоћа у реконструкцији новосадских родослова.

Коста Маринковић је завршио два разрада католичке Краљевске гимназије у Новом Саду (1795–1797). Школовање је наставио у архигимназији у Будиму. Филозофију је завршио у Кежмарку (седми и осми разред), а Богословију у Карловцима (1800–1802).¹⁹³ Говорио је, осим матерњег, српског језика, латински, немачки, мађарски и

¹⁹¹ Пре преласка на парохију у Нови Сад, Константин Маринковић је био ђакон у Осијеку. На молбу сенатора и општине Новог Сада да се једна од две ваканције попуни произвођењем Константина Маринковића „сина здешњаго, за сада у Осијеку служашча” митрополит Стеван Стратимировић одговорио је позитивно (1805). Вид. Васа Стајић, „Маринковићи”, *Новосадске биографије*, VII (допуне и исправке), [Светислав Марић, „Регистар за књиге В. Стајића”], Матица српска, Нови Сад 1964, (даље: В. Стајић, „Маринковићи”, VII, [1964]), стр. 40.

¹⁹² Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК), Списак богослова у Карловачкој богословији од 1794–1820. год, ученици 1801/2. године, стр. 62, бр. 18, Константин Маринковић, совршени философ. Рубрика за родитеље није попуњена на целој страни. Није сачувана Матична књига рођених новосадске Саборне цркве за 1784. годину. Васа Стајић је претпостављао да је Андрија Маринковић, новосадски грађанин и трговац, који је добио у закуп празан плац код Дунава поп Костин отац. Кућа Маринковића је била у Дунавској улици. У писму О. Константин Маринковић наводи да су две куће (два дома) „с цјелим моим имјенијем од родитеља мои чрез 40 година теченим изгорела” (17. [29] децембар 1823). Вид. В. Стајић, „Маринковићи”, VII, [1964], стр. 39.

¹⁹³ АСАНУК, Списак богослова у Карловачкој богословији од 1794–1820. год, ученици 1801/2. године, стр. 62, бр. 18, Константин Маринковић, „совршени философ”; Никола Гвозденовић, *Карловачка богословија (1794–1920)*, Српска православна богословија Светог Арсенија, Сремски Карловци 1984, стр. 204; В. Стајић, „Маринковићи”, VII, [1964]), стр. 38. Седми и осми разред

донекле влашки (румунски).¹⁹⁴ Свештенство, као први сталеж, припало је реду хонорациора (изнад грађана), ослобођених плаћања пореза. Коста Маринковић објављивао је књиге на црквенословенском и славеносерпском језику (*Плач Рахиље* 1808). Превод књиге *Ошкриће Америке (Die Entdeckung von Amerika – ein angenehmes und nützliches Lesebuch für Kinder und junge Leute* 1781/82) немачког педагога, лингвисте и писца Јоахима Кампеа (Joachim Heinrich Campe) објавио је 1809. године.¹⁹⁵ У Новом Саду и Београду више пута су штампана Маринковићева *Тумачења свейих еванђеља* (1839), која је, како сведочи у својим мемоарским записима, са својим оцем у детињству читао и Владимир Јовановић.¹⁹⁶

Константин Маринковић био је новосадски парох 37 година (од 1807). Био је члан и председник Конзисторије Бачке епархије, а патронат Цркве Српске православне велике гимназије новосадске доделио му је дужност „ексхортатора”, духовника и катихете. На списковима пренумераната књига из Новог Сада, који одражавају сталешки дух и уређење српског друштва тога времена, име „пречестјејшег господина Константина Маринковића, Конзисторије бачке председника, катихете Гимназије и Пароха Новог Сада” прво је на листи првог сталежа, пре осталих свештеника и пре припадника племства, хонорациора, чиновника, професора гимназије, адвоката, купаца (трговца), мајстора (власника фирми), ученика гимназије и ученика при школи Света три јерарха.¹⁹⁷ Маринковић је болници у Петроварадину поконио виноград (1832). Један је од већих дародаваца библиотеке

гимназије је филозофија која је предавана некада и у прве две године у угарским академијама.

¹⁹⁴ АСАНУК, Списак богослова у Карловачкој богословији од 1794–1820. год, ученици 1801/2. године, стр. 62, бр. 18, Константин Маринковић, „совршени филозоф”. Попуњена је рубрика о језицима које клирик говори.

¹⁹⁵ М. Ђ. Милићевић, *Поменик* [1888], стр. 322–323; Васа Стајић, „Маринковићи”, *Новосадске биографије*, III, Нови Сад 1938 (даље: В. Стајић, *Биографије III* [1938]), стр. 38–44; *Енциклопедија Новог Сада*, 14, гл. ур. Д. Попов, Нови Сад [1993–2009] 1999, (даље: ЕНС) стр. 32–33.

¹⁹⁶ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 29; В. Стајић, „Маринковићи”, *Биографије III* [1938], стр. 38–44; ЕНС XIV, стр. 37.

¹⁹⁷ Прво је његово име уколико нису на списку владика или архимандрити, односно игумани. Вид. нпр. списак пренумераната у: Јован С. Поповић, *Невинось или Свейислав и Милева*, Матица српска, (штампано) словима Краљевског свеучилишта у Пешти, Будим 1827; Мојсеј Игњатовић, *Библиотика образована децеј у ирйиовейкама, баснама, йозоришним иирама*, Bibliothek für die Cultur der Kinder, Будим 1834, стр. 166 и даље.

Новосадске гимназије.¹⁹⁸ После великог пожара примио је у кућу трговца Јована Чокчића којем је изгорела цела имовина. Познати су били његови некролози (њих око 800), од којих су неки и објављени. Анегдоте о Кости Маринковићу, као и његове духовите мисли, забележили су Јован Јовановић Змај (чији је отац, „благород. Павле от Јованнович”, градоначелник Новог Сада, био ученик поп Косте Маринковића), Илија Огњановић Абуказем и Милан Ђ. Милићевић у *Поменику знаменитих Срба*.

Константин Маринковић је имао седморо деце – Павла, Максима, Димитрија, Вука, Анастасију, Јулијану и Христину. Максим Маринковић је отац Јелене Јовановић, мајке Слободана Јовановића. Др Вук Маринковић, професор и ректор Лицеја у Београду, имао је сина Јована (Ивана) и кћерку Христину. Анастасија Ракић рођ. Маринковић била је удата за свештеника Василија Ракића (пароха у Бачком Петровом Селу), сина трговца Ђорђа Ракића који је крајем XVIII века добављао венецијанска издања српских књига из штампарије Димитрија Теодосија Јањинског у Венецији где је већину књига штампао Захарија Стефановић Орфелин. Њихов син је Ђорђе Ракић (1838–1893) администратор либералног листа *Браник*.¹⁹⁹ Христина К. Маринковић била је удата за Петра Павловића, трговца, са којим је имала кћерку Марију Дабижић.²⁰⁰

Светозар (Аврам) Милетић (будући кум Јовановића),²⁰¹ ученик Косте Маринковића (прадеде Слободана Јовановића), на његовој сахрани 1844. године изговорио је, у име „јуности гимназијалне”, посмртно

¹⁹⁸ Ђорђе Ђурић, *Вук Маринковић, биографија и научни рад уштемљивача филозофске науке у Србији*, Филозофски факултет, Нови Сад 2007, стр. 19.

¹⁹⁹ Ђорђе Ракић је у Новом Саду отворио са ортаком Ђиром М. Поповићем продавницу разног еспапа *Код црвене руже*. Ђорђе Ракић се оженио Еуфимијом Фемком Загорицом, братаницом удовице Марије Милашиновић. Ракић се разоргачио и отворио самосталну трговину мешовите робе *Код белој јајњети*. Објавио је књиге *Лейосава и њено јубилишње* Јосифа Подградског и *Је ли крива судбина?* бугарског писца Љубена Каравелова који је живео у Новом Саду. Био је члан Управног одбора Матице српске, члан градског представништва и члан годишњег Одбора Уједињене омладине српске. Пао је под стечај 1870. године. Писао је чланке о привреди за новосадску *Засијаву*, *Глас народа* Панте Поповића, и либерални *Браник*. Имао је сина правника. Вид. ЕНС, XIV, [1999], стр. 37; XXIV, [2004], стр. 143–144; В. Стајић, *Биографије IV* [1939], стр. 284–286.

²⁰⁰ Исто.

²⁰¹ Светозар је било знамење, а Аврам Милетићево крштено име.

слово, „Жалоспев при смрти господина Константина Маринковића, пароха новосадског, Чест. Конс. Соседатеља и проч.“:

Durum; sed levius fit patientia,
Quidquid corrigere est nefas
Hor.

„Ти, који си већ кроз полу века
Срб-младежи, био ментор мудри,
казујући путе спасенија
А собственим делом и примером
Ти, што си јој у кротка срдашца
Усађив’о корен човечности,
Негујућ’ га и залијавући
Освештеним млеком Христианства.”²⁰²

Константин Маринковић је своју кућу у Дунавској улици (сокаку, Donau-gasse) после великог пожара поново сазидао.²⁰³ Тестаментом ју је оставио сину Максиму Маринковићу, оцу Јелене Маринковић, који је исплатио договорену накнаду браћи и сестрама. За време Мађарског устанка (1848) Максим Маринковић је покушао да допреми пушке паробродом из Беча. Приликом претресања пароброда код Апатина, Мађари су их запленили (на једној пушци видели су угравирани лик православног епископа).²⁰⁴ Заплена оружја била је тежак пословни удар. Неколико месеци касније Маринковић је умро (27. марта [8. априла] 1849). Три месеца након његове смрти из Петроварадинске тврђаве бомбардован је Нови Сад.²⁰⁵ У ишчекивању скорог упада мађарске војске, многи Новосађани су напустили град. У пожару изазваном бомбардовањем поново је изгорела породична кућа

²⁰² *Пешијанско-будимски Скоротиеча*, Пешта, четвртак 18. маја 1844, стр. 220–221.

²⁰³ Пре 1848. године Дунавски сокак наликовао је на улицу турске вароши. Дунавска улица је била најстарија улица после Златне греде, још из времена Петроварадинског шанца. То је био, у ствари, насип између две баре, од којих је лева насута тек 1918. године. О барама и насипима вид. Васа Стајић, *Привреда Новога Сада 1748–1880. Из архива Новосадског мајисџираша*, Град Нови Сад, 1941, (даље: В. Стајић, *Привреда Новога Сада* [1941]), стр. 2–4. Маринковићи су продавницу нирнбершке робе „Код црне мачке” држали у породичној кући у Дунавској улици која је излазила на бару и протезала се до насипа Четири крајцаре. Вид. „Дунавска улица” (сокак), ЕНС VII, [1996], стр. 190–194. Вид. и Михаило Полит Десанчић, *Како сам свој век њровео*, Београд 1925.

²⁰⁴ В. Стајић, „Маринковићи”, *Биографије* III [1938], стр. 42.

²⁰⁵ У Новом Саду одржавају се годишњи помени погинулима у бомбардовању.

Маринковића у Дунавској улици: „Скоро све оно што је трговина у Новом Саду створила за сто година, од 1748. до 1849, постало је 11. јуна 1849, и даљих дана, плен пожара, изазваног бомбардовањем, и пљачке у којој као да се такмичила несрпска светина са гардистима. Срби су испред бомбардовања побегли у Срем и у Београд”²⁰⁶ Приликом напуштања Новог Сада удовица Максима Маринковића, Александра Маринковић (1820–1894), закопала је у подруму њихове куће 40 000 форинти. Новац који је сакрила, пљачкаши су пронашли и украли. По повратку у Нови Сад успела је да поврати само 4750 форинти.

Александра Маринковић (кћерка Теодора Петровића, члана новосадске Православне купечке компаније, и мајке пореклом из Херцеговине),²⁰⁷ продужила је да води трговачке послове свог покојног супруга. Према члану 13 привилегије коју је српским новосадским трговцима одобрила Марија Терезија (18. јануара 1765), удовице трговаца имале су пуно право трговања, као да су чланице (трговачких) удружења. Име „удове Максе Маринковића” налази се на првом списку 33 новосадска трговаца који је састављен после повратка Срба у Нови Сад. Александра Маринковић је морала да прода плац на којем су се налазиле рушевине изгореле породичне куће Маринковића у Дунавској улици. Васа Стајић је у *Новосадским биографијама* забележио: „Па и после Буне, новембра месеца 1849, терала је ову породицу несрећа”²⁰⁸ У време пештанског сајма (вашара) потопопила се лађа на којој је био товар робе коју је Александра Маринковић послала на продају у Пешту.²⁰⁹

Слободан Јовановић је имао четири рођена ујака, Маринковиће, браћу његове мајке Јелене – Константина (Косту), трговачког агента, Јована, званичника „Монопола дувана”, Александра (Шандора) и

²⁰⁶ В. Стајић, *Привреда Новога Сада* [1941], стр. 396.

²⁰⁷ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 268. Име Теодора Петровића налази се на списку „25 угледних трговаца” који протестују због нерегуларности приликом избора нове управе Православне купечке компаније (1830). На списку су и имена Стефана Шевића (сина некадашњег директора [1795] компаније Јована Шевића), Јована Полита, Георгија, сина Константина Хаџи и др. Сачувани су само делови протокола православне и католичке трговачке компаније. Вид. В. Стајић, *Привреда Новога Сада* [1941], стр. 380–381.

²⁰⁸ В. Стајић, „Маринковићи”, *Биографије III* [1938], стр. 42; *Привреда Новога Сада 1748–1880*, [1941], стр. 377. 397.

²⁰⁹ Димитрије Маринковић је, после договора, преписао на име удовице свог брата Максима, Александре, виноград у Петроварадину од осам и по мотика (1853). Вид. ЕНС, XIV, [1999], стр. 37; XXIV, [2004], стр. 143–144; В. Стајић, *Биографије IV* [1939], стр. 284–286.

Георгија (Ђуру), који су живели у Загребу, Вршцу, Београду и Новом Саду. Ниједан од њих није имао деце.²¹⁰ Константин М. Маринковић био је трговачки агент, представник више страних трговачких кућа са седиштем у Београду, где је живео од 1875. године. Компонувао је и учествовао у раду Музичког друштва Београда које је неговало инструменталну музику.²¹¹ Члан истог Музичког друштва Београда био је, као гимназиста, веома талентовани виолиниста Богдан Поповић, будући дугогодишњи пријатељ Слободана Јовановића.²¹²

Др Вук Маринковић (Нови Сад, 1807/8 – Београд, 1859),²¹³ стриц Јелене Јовановић рођ. Маринковић (деда-стриц Слободана Јовановића) био је ректор и професор београдског Лицеја. Вук Маринковић, син „пречестњејшег Константина Маринковича”, завршио је Српску православну велику гимназију у Новом Саду (шест разреда), у време када је директор и професор био Павле Јозеф Шафарик, а у Јегри две године филозофије. Медицину је студирао у Бечу и Пешти (1826–1830), где је на Краљевском универзитету одбранио докторску дисертацију посвећену истраживању епилепсије (на латинском језику) 1830. године (тада је имао 23 године).²¹⁴ Током студија превео је са латинског на српски друго певање Вергилијеве *Енеиде*. Постао је приватни лекар у Новом Саду. На молбу кнеза Милоша 1831. године Петроварадинска генерал-команда издала је др Вуку Маринковићу путни лист на три месеца.²¹⁵ Вук Маринковић је 1847. године био изабран за потпредседника Новосадске читаонице. После Мађарске буне и уништења Новог Сада 1849. године прешао је у Београд, где је постављен за професора физике, а потом и ректора Лицеја.²¹⁶ Био је професор и ректор у време када се на Лицеју школовао Владимир

²¹⁰ ИАБ, ЛФВ], К-6/VII, 14; К-6/VII, 15; К-6/VII, 16; К-6/VII, 18; В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 268–269; В. Стајић, „Маринковићи”, *Биографије* III [1938], стр. 38–44; ЕНС, XIV, [1999], стр. 37.

²¹¹ Константин Маринковић, опус 13, *Дика Јела (Змај)*, за један глас уз пратњу гласовира, „господину Цветку Јаковљевићу”, Књижара Ернеста Аиштета, Београд 1899.

²¹² В. Стајић, „Маринковићи”, *Биографије* III [1938], стр. 43; *Политика* (27. фебруар 1937).

²¹³ Вук Маринковић је рођен на Бадњи дан, 24. децембра 1807. [5. јануара 1808] године.

²¹⁴ Ђ. Ђурић, Вук Маринковић, *Биографија и научни рад ушемељивача физике као модерне науке у Србији*, Филозофски факултет, Нови Сад 2007.

²¹⁵ В. Стајић, „Маринковићи”, *Биографије* III [1938], стр. 41.

²¹⁶ Исто, стр. 38–44; ЕНС, XIV, [1999], стр. 30, 38–39.

Јовановић: „И мени је у Лицеју [Dr. Dr. Вук Маринковић] био професор, и лично веома наклоњен, тако да сам ја његову наклоност доцније протумачио као неко предосећање, да ћемо се сродити”.²¹⁷

Након смрти Вука Маринковића (1859)²¹⁸ његова супруга, Софија Маринковић (кћерка Јована Павловића), живела је у Београду са децом Јованом (Иваном) и Христином (Кристином), а удовица његовог брата, Максима Маринковића, Александра (баба Слободана Јовановића), у Новом Саду. Две јетрве су се дописивале, посећивале и решавале бројна породична правно-имовинска питања. За време борби и бомбардовања у Београду (1862) Софија је са децом отишла у Нови Сад. Никола М. Крстић у својим дневницима често спомиње Маринковиће. Скоро свакодневно је одлазио у посете (ручкове, вечере) код удовице Вука Маринковића, Софије Маринковић. На основу дневничких белешки види се да је намеравао да се ожени Христином. Његови дневници сведоче о богатом друштвеном животу који су Маринковићи водили у Београду средином XIX века. Христина, кћерка Вука Маринковића, удала се 1868. године за Николу Хаџи-Тому, сина Хаџи-Томе Опулоса, чувеног „правителственог таста”, по коме је цела породица названа Хаџи-Томини, односно Хаџи-Томићи.

Вук Маринковић је био пашеног градоначелника Новог Сада (1850–1853), Григорија Јовшића, адвоката,²¹⁹ чија је кћерка, Дафина, била удата за др Ђорђа Натошевића (1821–1887), лекара, надзорника српских школа у Аустрији, председника Матице српске и посланика, великог пријатеља и истомишљеника Владимира Јовановића. У „Натошевића кући” на Великој пијаци умрла је мајка Јелене Јовановић, Александра Маринковић. Друга Јовшићева кћерка, Софија, била је удата за Јована Шевића са којим је имала сина Милана који је у Лајпцигу одбранио докторат из филозофије, славистике и германистике код Вунта (Wilhelm Wundt), Лескина (August Leskien) и

²¹⁷ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 268.

²¹⁸ Успомену о боловању и смрти др Вука Маринковића и изради надгробног споменика записао је Никола М. Крстић, *Дневник, Приватни и јавни животи I*, 31. децембар 1859 – 31. децембар 1862, пр. Александра Вулетић и Милош Јагодић, ЗУНС, Београд 2005, (белешка од 5. [17] августа 1861), 195 (7. [19] октобар 1861), стр. 181–182.

²¹⁹ Супруге Вука Маринковића и Григорија Јовшића, Софија и Христина, поделиле су очевину (1838) тако да је свака наследила кућу и 57 јутара земље. Вук Маринковић је добио отпуст из аустријског поданства (1858), када је примљен у српско поданство са женом и двоје деце Јованом, тј. Иваном (1849) и Христином (1846). Изгледа да је брат Григорија Јовшића, Стеван Јовшић који се замонашио (архимандрит Сава Јовшић).

Хилдебранда (Heinrich Rudolf Hildebrand) и био професор филозофије (хон. проф. Универзитета у Београду). Са њим се дружио Слободан Јовановић за време студија у Минхену и касније у Београду.²²⁰ Трећа кћерка Григорија Јовшића, Марија, удала се за удовца Вула Паштрмца, професора (сина кнез Милошевог „љубимца”, „надворног советника”, Симе Милосављевића Паштрмца Амице, опеваног у познатој песми Ђуре Јакшића),²²¹ а четврта, Јелисавета, била је супруга сликара и иконописца Павла Симића (1818–1876). Григорије и Христина Јовшић имали су и сина Јована. Одушевљен *Новосадским биографијам*, Вељко Петровић је 1937. године писао Васи Стајићу, аутору: „Какав живот, Господе мој! Какве нарави, ти разни Слободанови Јовшићи и тда.! И колико интимних трагедија, дегенерисаних синова, осамљених девица, ’у коси’!”²²²

„Слободанъ”

У Саборној цркви у Новом Саду Владимир Јовановић, „бивши проф. Великија гимнасија белградскија” венчао се 7. [19.] јануара 1868. године „у зору о јутрењу” на празник Светог Јована Крститеља осамнаестогодишњом Јеленом Лелом М. Маринковић, унуком „пречестњејшег Константина Маринковича”, а кћерком Александре Маринковић, удовице Максима Маринковића, „бившаго купца”. Венчао их је парох Павле Балта, а куме су биле „Ана, супруга Светозара

²²⁰ МИД, А, 1893, IX, 263, Слободан Јовановић (у то време дипломата у Министарству иностраних дела) примио је за Милана Шевића (21. септембра [3. октобра] 1893) решење о пријему у српско поданство, „пошто је претходно поднео уредан отпуст из свог досадашњег поданства”. Вид. и Владимир Ђоровић, „Ђорђе Натосевић”, НЕ IV, стр. 29–30; В. Стајић, „Јовшићи”, *Биографије* II [1937], стр. 155; „Шевићи”, *Биографије* V [1940], стр. 277; Милан Шевић, „Шевић др Милан”, НЕ IV, стр. 986.

²²¹ Н. М. Крстић, *Дневник. Приватни животи II*, пр. А. Вулетић, ЗУНС, Београд 2007, (4. [16] јануар 1867), стр. 8, (13. [25] фебруар 1867), стр. 21; Милан Јовановић Стојимировић, „Сима Паштрмац Амица”, *Силуете сџарој Београда*, избор и предговор Божидар Ковачевић. Треће допуњено издање, Просвета, Београд 2008, стр. 618–624.

²²² Вељко Петровић Васи Стајићу, Београд, 29. децембар 1937, у: Вељко Петровић, *Писма 1904–1967. Из Збирке њисама Рукописној одељења Мајице српске*, приредили Соња Бог, Стојан Трећаков, Владимир Шоваљски, Матица српска, Нови Сад 1997, стр. 209.

Милетича, градоначелника” и Ана, супруга „господина Стефана Павловича, адвоката”.²²³ Венчање је било без свадбе. Пошто је ступањем у брак Јелена постала пунолетна, добила је 300 форинти које су јој припадале од продаје винограда у Каменици, као и мираз.²²⁴

У Новом Саду Владимир и Јелена Јовановић становали су кући у центру града, у Лебарском сокаку 33 (названом по уличним продавцима хлеба, данашња улица Светозара Милетића 29),²²⁵ где су рођени Слободан и Правда Јовановић (у истој кући рођен је и историчар Станоје Станојевић). У овој улици налазиле су се куће господара Јована Обреновића и његове кћерке Анастасије Алексић од Маина (удате за генерала Теодора Алексића, витеза од Маина), Дунђерских, Саве пл. Вуковића од Берексова, родом из Мостара (добротвора Српске православне велике гимназије новосадске), велике добротворке Марије Трандафил, Милана Савића, секретара Матице српске и уредника *Летописа* (отац Анице Савић Ребац). Седамдесетих година у истој улици становао је и имао лекарску ординацију Јован Јовановић Змај (чији отац је био градоначелник Новог Сада, Павле пл. од Јовановић).²²⁶

²²³ Матична књига венчаних Саборне парохије у Новом Саду II, за године 1867–1895, стр. 1, бр. 1, 1868; Н. М. Крстић, *Дневник, Приватни животи* II, ЗУНС, Београд 2007, (8. [20] јануар 1868), стр. 114. Владимир Јовановић је записао да су кумови били Светозар Милетић и Стеван Павловић, а девер Јеленин брат Ђура. Вид. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 269. Можда је реч о тзв. заступништву (мужева) приликом кумовања. Милан Јовановић Стоимировић је записао речи Правде Ристић: „Мога оца и мајку, вели гђа Правда Ристић, требало је да венча Светозар Милетић, али пошто је био у затвору њих је венчала његова кћи Милица. Гђа Милица је тако и крстила мога брата Слободана, јер је Светозар и даље био у затвору”. Вид. М. Јовановић-Стоимировић, *Пориреци*, стр. 95. На основу матичних књига може се видети да кума на венчању није била Милица Милетић (1859–1944), већ њена мајка Ана Анка Милетић, рођ. Милутиновић. Милица је 1868. године имала осам, односно девет година.

²²⁴ В. Стајић, „Маринковићи”, *Биографије* III [1938], стр. 43–44.

²²⁵ Слику куће вид. у: ЕНС X, [1998], стр. 111–112. Вид. и „Лебарски сокак”, ЕНС XII, [1999], стр. 285–287. Продавао се на углу домаћи хлеб – циповке са пупушком.

²²⁶ Повеле и грбове аустријског генерал-мајора Јована Алексића, витеза од Маина (Alexich Ritter von Maina) који се чува у Музеју Војводине, породице Јована Јовановића Змаја (угарско племство и грб из 1810), који се чува у Змајевом музеју у Сремској Каменици, као и грб добротвора Саве пл. Вуковића вид. у: Д. Ацовић [2008], стр. 377–378, 432, 436.

Слободан Јовановић, син „господина Владимира Јовановића, списатеља; матере Јелене, житеља...”, родио се у Новом Саду 21. новембра [3. децембра] 1869. године, на празник Ваведења Пресвете Богородице.²²⁷ Име „првог Слободана међу Србима”, како се често наглашава, први пут је званично записано црквенословенском ортографијом „Слободанъ”, а презиме „Јоанновичъ”. Слободана Јовановића крстио је протојереј Александар Захарић (23. новембра [5. децембра]),²²⁸ а кума је била Милица Милетић, десетогодишња кћерка Светозара Милетића, будућа жена Јакова Јаше Томића.²²⁹ Деца Владимира Јовановића добила су симболична, „политичка”, „идеолошка”, либерална имена, која се „у нас нису употребљавала као крштена имена”,²³⁰ Слободан и Правда. До тада су чланови породице Владимира Јовановића и Јелене Маринковић имали углавном имена светих из црквеног календара, на чије дане су прослављани и имендани (као и код других православних народа). Иако Владимир Јовановић извесно то није имао на уму, и име Слободан већ је постојало у црквеном православном календару. Свети Елефтерије (Слободан) прославља се 15. [28.] децембра, свети Либерал (Слободан) 24. априла [7. маја], а свети Либерије, епископ римски 27. августа [9. септембра].²³¹ Исти је случај и са именом кћерке Правде рођене 15. [27] јуна, а крштене 24. јуна [6.

²²⁷ *Poruka* 52 (decembar 1958), стр. 2.

²²⁸ Протојереј Александар Захарић је таст Јована Туромана, члана СКА, класичног филолога.

²²⁹ Матична књига рођених и крштених Саборне парохије у Новом Саду IV, за године 1868–1874, лист 52, бр. 118; Матична књига рођених и крштених Саборне парохије у Новом Саду IV, за године 1868–1874, лист 98, бр. 55. Правда Јовановић је рођена у Новом Саду 13. [25], а крштена 24. јуна [6. јула] 1871. године. Кума на крштењу била је Ана, супруга др Стевана Павловића (1829–1908), новосадског адвоката, уредника листова, председника Матице српске, књижевника, који је завршио права у Бечу, а докторирао у Будимпешти. Био је посланик на Народноцрквеном сабору 1889/95. и посланик у Угарском сабору 1870/71. године. Залагао се за сарадњу са црквеном струјом (од политичких противника називаном клерикална струја). Стао је на страну патријарха Германа Анђелића. Покренуо је лист *Наше доба*. Издавао га је од 1885. до 1908. Лист је заступао „конзервативно клерикални” политички програм. Одликован је орденом Св. Саве. Вид. Вељко Петровић, „Павловић др Стеван”, НЕ III, стр. 268; Д. Попов „Павловић др Стеван”, ЕНС XVIII [2001], стр. 303–305.

²³⁰ Ј. Скерлић Ђоровић, „Правда Ристић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 159.

²³¹ У време рођења Слободана Јовановића Св. Елефтерије се прослављао 27. децембра, по грегоријанском календару.

ПРОТОНАД ПРАВИЛНИХ ЦРКВЕ УСАД *Сабора Новог Сада*

ВЕНЧАЊЕ		СВЕТАТА ЦРКА		САБОРА		САБОРА	
Име	Венчање	Име	Света Црква	Име	Сабора	Име	Сабора
1868.	19. Јануар	Владимир Јовановић	Јелена Јовановић	Сабора	Сабора	Сабора	Сабора

Упис у Матичну књигу венчаних Владимира и Јелене Јовановић. Венчали су се на празник Светог Јована Крститеља, 7. [19.] јануара 1868. године. Матична књига венчаних Саборне парохије у Новом Саду II, за године 1867–1895, стр. 1, бр. 1, 1868.

ПРОТОНАД ПРАВИЛНИХ ЦРКВЕ УСАД

КРШТЕЊЕ		САБОРА		САБОРА	
Име	Крштење	Име	Сабора	Име	Сабора
1869.	21. Новембар	Слободан В. Јовановић	Сабора	Сабора	Сабора

ПРОТОНАД ПРАВИЛНИХ ЦРКВЕ УСАД

КРШТЕЊЕ		САБОРА		САБОРА	
Име	Крштење	Име	Сабора	Име	Сабора
1871.	15. Јуна	Правда В. Јовановић	Сабора	Сабора	Сабора

Упис у Матичну књигу крштених Слободана В. Јовановића рођеног у Новом Саду 21. новембра [3. децембра] 1869. године, на празник Ваведeња Пресвете Богородице, а крштеног 23. новембра [5. децембра]. Матична књига рођених и крштених Саборне парохије у Новом Саду IV, за године 1868–1874, лист 52, бр. 118

ПРОТОНАД ПРАВИЛНИХ ЦРКВЕ УСАД

КРШТЕЊЕ		САБОРА		САБОРА	
Име	Крштење	Име	Сабора	Име	Сабора
1871.	15. Јуна	Правда В. Јовановић	Сабора	Сабора	Сабора

Упис у Матичну књигу крштених Правде В. Јовановић рођене 15. [27] јуна, а крштене 24. јуна [6. јула] 1871. године. Матична књига рођених и крштених Саборне парохије у Новом Саду IV, за године 1868–1874, лист 98, бр. 55

јула] 1871. године. Света Јустина слави се 2 [15.] октобра.²³² Име Слободан данас је уобичајено.

У време одрастања и младости Слободана Јовановића морало је бити ново и необично. Сви су извесно знали да је Јовановић који се зове Слободан син Владимира Јовановића. Кумовске везе су одржавали са породицом Светозара Милетића и Јаше Томића. Син Светозара Милетића, др Славко Милетић, лекар, преводилац, министар народног здравља, био је вршњак Слободана Јовановића. Унуци Светозара Милетића били су Надежда и Растко Петровић (њихова мајка била је Милетићева сестричина).

Већеслав Вилдер који је у емиграцији у Лондону био сарадник Слободана Јовановића, записао је један њихов разговор: „Кад сам га ту скоро испитивао кад му је уистину рођендан, он се насмешио: 'Спор о једном дану у старом и новом календару, и сад вам ја право ни сам не знам када је фактично...'”²³³ Слободан Јовановић родио се 21. новембра 1869. године по јулијанском календару. Те године 21. новембар по јулијанском календару био је 3. децембар по грегоријанском календару. Данас је 21. новембар по јулијанском календару 4. децембар. Може се поставити питање да ли би требало славити рођендан Слободана Јовановића по јулијанском календару, рачунајући дан који је данас 21. новембар по грегоријанском календару (4. децембар), или по дану који је био 1869. по грегоријанском календару (3. децембар). Слободан Јовановић је рођен у Новом Саду, у Аустроугарској, у држави у којој је званичан био грегоријански календар, 3. децембра 1869. године. Тог дана у Београду, у Кнежевини Србији у којој се време рачунало по јулијанском календару, био је 21. новембар. Рођен је на празник Вавдења Пресвете Богородице, који се у XX веку више не слави 3. већ 4. децембра (по грегоријанском календару). Слободан Јовановић је умро 12. децембра 1958. године. Неколико дана пред смрт напунио је 89 година, 21. новембра 1958. године по јулијанском календару, односно 4. децембра, по грегоријанском календару.²³⁴ Већи проблем имао је његов пријатељ Богдан Поповић, који је по јулијанском календару

²³² У време рођења Правде Јовановић света Јустина прослављана је 14. октобра.

²³³ Većeslav Vilder, „Мека емиграције у Лонону”, *Poruka* 53/54 (januar – mart 1959), стр. 20.

²³⁴ Владимир Јовановић је забележио у својим Успоменама да је рођен на Михољдан, 29. септембра 1833. године. Михољдан (Свети Киријак Отшелник) славио се тада 11. октобра по грегоријанском календару. Сада се слави 12. октобра.

рођен 20. децембра 1863, а по грегоријанском 1. јануара 1864. године.²³⁵ После званичног преласка на грегоријански календар, након Првог светског рата (1. децембра 1918), обично су у документима остајали датуми рођења по јулијанском календару.²³⁶

Стари Београд

Породица Јовановић имала је разгранате родбинске везе у Београду. Владимир Јовановић имао је два рођена брата, Милоша и Константина, и пет сестара – Данојлу, Катарину, Божицу, Јелену и Драгињу. Константин Коста Јовановић, београдски трговац, отац је Милорада Јовановића, великог жупана Нишке и потом Бачке области и помоћника бана Моравске бановине, као и Богољуба и Босиљке Јовановић (Слободанова браћа и сестре од стрица). Владимирова сестра Драгиња била је удовица пешадијског капетана Стевана Митровића, а сестрићи песник, гимназијски професор, Владимир М(арковић) Јовановић (Божичин син) и коњички капетан 1. класе Душан Вл. Глигоријевић, ађутант 1. коњичког пука 1907. године (20. класа Војне академије), Јеленин син.²³⁷

Родослов Спужића типичан је за родослове породица војводског порекла у којима су синови већином били официри и чиновници (који су једно време такође имали официрске чинове и носили униформе и оружје), а кћерке су се најчешће удавале за официре и чиновнике. Ујак Владимира Јовановића, син кнеза Остоје Спужа, „благородни

²³⁵ Богдан Поповић је рођен у Београду, у Кнежевини Србији, у којој је званичан био јулијански календар, 20. децембра 1864. године. Тог дана у Земуну, у држави у којој се време рачунало по грегоријанском календару, био је 1. јануар 1864. године.

²³⁶ Да би се добио датум по новом календару на датуме закључно са 31. децембром 1899. додаје се 12 дана, а на датуме од 1. јануара 1900. године 13 дана.

²³⁷ Милорад К. Јовановић био је правник, инспектор Министарства унутрашњих дела, велики жупан (друге групе прве категорије) Нишке области и потом Бачке области (1929) и помоћник првог бана Моравске бановине Ђорђа Несторовића (пензионисан је и одликован Орденом Југословенске круне 3. реда 1931). Вид. више у: В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 18–19, фн. 1; ИАБ, ЛФВЈ, К-1/1, 14, Посмртница (Владимира су надживели брат Коста и сестра Драгиња); АСАНУ, 14891/12; 14; „Постављање и пензионсање великих жупана”, *Време*, среда, 16. јануар 1929, стр. 1; 7. август 1929, стр. 3; среда, 9. октобар 1928, стр. 6; недеља, 11. јануар 1931, стр. 5.

господар Иоанн Остоич²³⁸, азнадар, управитељ финансија кнеза Милоша, имао је са женом Маријом из Сремске Митровице синове, (рано умрлог) среског начелника Владимира Остојића (Спужића)²³⁹ и Константина Косту Спужића (посланика у Скупштини), и кћерке и унуке удате за министре и окружне начелнике. Синови Владимира Ј. Остојића (Спужића) били су артиљеријски поручник Јован Спужић и пешадијски мајор Марко Спужић (1862–1907) који је био ожењен Јеленом, кћерком артиљеријског мајора Љубомира Јовановића.²⁴⁰ Њихови синови су резервни пешадијски поручник Љубормир М. Спужић (погинуо 1914), ваздухопловни пуковник Војислав М. Спужић, извиђач Српске ескадриле на Солунском фронту²⁴¹ и академик др Владимир М. Спужић (1893–1982), лекар, професор Медицинског факултета и књижевник (естетичар), резервни санитетски капетан I кл., чији је син академик др Иван Спужић (1928–2003), такође лекар, професор Медицинског факултета у Београду.²⁴²

²³⁸ Вид. списак пренумераната у: Јован С. Поповић, *Невиноси или Свештислав и Милева*, Матица српска, (штампано) словима Краљевског свеучилишта у Пешти, Будим 1827.

²³⁹ Јован Остојић именован је за ђумрукцију шабачког 4. [16] јула 1840. године (СН 226/840), а његов син Владимир Ј. Остојић (касније Спужић) започео је чиновничку каријеру као практикант 12. [24] децембра 1847. године (СН 373/845). Вид. Љубодраг А. Поповић, *Шемајизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Архив Србије, Београд 1999, (даље: *Шемајизам Кнежевине Србије 1839–1851*, [1999]), стр. 141, 188. Име Владимира Ј. Остојића може се пратити у Државним календарима до 1868. године.

²⁴⁰ Војни архив (ВА), 1631, 652, Марко Владимира Спужић (1862). Вид. записани родослов у: В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 20–21, 268–270. Пешадијски мајор Марко Спужић (14. кл. Војне академије и 3. кл. Више школе Војне академије), вршилац дужности команданта XIII пешадијског пука „Хајдук Вељка” и команданта Прве врањске пуковске окружне команде, од 1906. године је у Историјском одељењу Главног генералштаба по молби (рано је умро 1907). Био је гимназијски друг Богдана Поповића. Вид. *Споменница Војне академије 1850–1925*, Београд 1925, стр. 276, стр. 354; В. Ракић, *Бојдан Пойовић* [2004], стр. 43; ССП [1939], стр. 457.

²⁴¹ ВА, 1631, 654, Војислав Марка Спужић (1896).

²⁴² ВА, 1631, 653, др Владимир Марка Спужић (1893). Владимир и Војислав Спужић имали су сестру Милицу, која се удала за Светислава Лазаревића, генералног конзула у Цариграду (прауника војводе Луке Лазаревића). Капела-гробница породице Спужић и Лазаревић налази се у Алеји великана на Новом гробљу у Београду (13-1). Вид. Иван Спужић, *Значења и одређивања Ивана Спужића* [разговор водио] Милош Јевтић, Београдска књига, Београд

Владимир и Слободан Јовановић били су у сродству са министром правде, Маринком Радовановићем (ожењеним Владимировом сестром од ујака Јована Остојића – Спужића), чији синови су позната браћа Радовановићи (преводиоци Дарвина [Charles Darwin] и Хекела [Ernst Haeckel]),²⁴³ а једна кћерка је била удата за Панту Срећковића, историчара, академика, професора и ректора Велике школе, пиротског окружног начелника.²⁴⁴ По истој линији били су у сродству и са пуковником Мићом Аћимовићем, шабачким окружним начелником (ожењеним другом Владимировом сестром од ујака Јована Остојића, односно Спужића)²⁴⁵ и његовим зетом, првим нишким окружним начелником, Костом Павловићем (председником београдског одбора Либералне странке),²⁴⁶ чији је син био Стеван К. Павловић (1877–1970), дипломата, помоћник министра иностраних дела,²⁴⁷ а унуци Доброслав (доктор архитектуре), Лепосава Бела (преводилац, сликар) и Коста Ст. Павловић (1905–1988), дипломата, шеф кабинета Слободана Јовановића, који је оставио познате дневничке белешке и мемоарске записе. Његов син је историчар Стеван Павловић.²⁴⁸

2005, стр. 23. На подацима о породици Спужић захваљујем госпођи Милицы Спужић.

²⁴³ Светлана В. Недић, „Капела породице Радовановић на Старом гробљу”, *Годишњак града Београда* 49/50 (2002/2003), стр. 195–200.

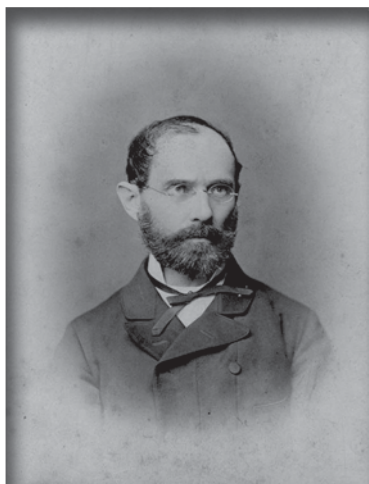
²⁴⁴ Даница (1871–1956), кћерка Панте и Ане Срећковић, била је удата за Петра Протића (1864–1915). Имали су четворо деце (има потомства). Вид. Лоза Радовановића у: Марина Мучалица, *Одјеци* [електронски извор]. Округли сто са међународним учешћем посвећен браћи Михаилу, Милану и Алекси Радовановић / организација Природњачки музеј Београд [и] Градски музеј Суботица 2010.

²⁴⁵ Аћимовић је 1850. године био штабс-капетан, надзиратељ стругарске барутане, дужност коју је обављао као капетан и поручник. Вид. *Шемајизам Кнежевине Србије 1839–1851*, [1999], стр. 110–111.

²⁴⁶ Доброслав Бојко Ст. Павловић, *Улица наших њредака, Госјодар Јевремова*, ИП Сигнатуре/Интерпринт, Београд 2009, стр. 76.

²⁴⁷ Исто, стр. 82–87.

²⁴⁸ Коста Ст. Павловић, „Разговори са Слободаном Јовановићем 1941–1958”, у: *Слободан Јовановић у емиграцији, разговори и записи*, Службени лист СРЈ, Београд 1993, стр. 15; *Лондонски дневник: 1945–1946*. [приредили Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Владимир Мијатовић], Историјски архив Београда, Београд 2017.

Владимир Јовановић (1833–1922),
министар финансија,
потпредседник Државног
савета, председник Српског
ученог друштва (ГИ)

Михаило Г. Ристић (супруг
Правде Јовановић од 1897) и
Слободан Јовановић, секретари у
Министарству иностраних дела
(око 1894) (АКЦДПП)
Михаило Г. Ристић,
(1864–1925), конзул
у Солуну и Скопљу,
посланик
у Букурешту
и Риму

Правда Ристић
и Андрија Ристић
око 1908.
(вероватно у кући
у Симиној 25)
(АКЦДПП)

Милорад К. Јовановић, велики жупан Нишке и потом Бачке области, помоћник бана Моравске бановине, инспектор Министарства унутрашњих дела, брат од стрица Слободана Јовановића (*Време*, 16 јануар 1929, стр. 1)

Владимир М. [арковић] Јовановић (1859–1899), песник, професор Шабачке гимназије, син Јована Марковића и Божице И. Јовановић, брат од тетке и први учитељ Слободана и Правде Јовановић

пешадијски мајор
Марко В. Спужић
(1862–1907)

ваздухопловни пуковник
пилот ловац Војислав М. Спужић,
командант 6. ваздухопловног пука

рез. сан. капетан 1. класе, др
Владимир М. Спужић (1893–1982),
(1933), лекар, естетичар, професор
Медицинског факултета у Београду,
члан САНУ

академик Иван В. Спужић, (1928–
2003), лекар, професор Медицинског
факултета у Београду, секретар
Одељења медицинских наука САНУ
(САНУ-Ф 747)

Млађи рођаци Илије Јовановића (синови његовог брата од ујака, Илије Матића)²⁴⁹ били су члан Касационог суда Матија Д. Матић (чији унуци су Милоје Милојевић, композитор и проф. др Боривоје Д. Милојевић, зоолог) и др Димитрије Матић (1821–1884), професор Лицеја, министар и председник Народне скупштине. Унуци Димитрија Матића су др Бошко Чолак-Антић, маршал двора и посланик у Софији, Стокхолму и Букурешту, и див. генерал Војин Чолак-Антић (зет генерала Саве Грујића, либерала, потом радикала, пет пута шефа владе). Њихов отац је пуковник Илија Чолак-Антић (унук војводе Чолак-Анте Симеоновића и старовлашког кнеза и војводе Максима Рашковића).²⁵⁰ Матићеви зетови су били и генерал Димитрије Ђурић (генералштабни официр), професор Војне академије, министар војни (чији унуци су ваздухопловно-технички потпуковник Тадија Сондермајер, ваздухопловни пуковник Владислав Сондермајер и Станислав Сондермајер) и пуковник Михаило Наумовић, краљев ађутант, унук Наума Крнара, Карађорђевог секретара, убијеног у Радовањском лугу заједно са вождом 1817. године. Наумовићи су у сродству са породицом Јеврема Грујића, првог вође либерала, са којом су Јовановићи у старом пријатељству. Син Јеврема Грујића, др Славко Ј. Грујић, био је дипломата, краљевски посланик у Вашингтону, Берну и Лондону, маршал двора, а кћерка дворска дама Мирка Грујић, председница Кола српских сестара.²⁵¹

Преко Јелене Јовановић, рођ. Маринковић, мајке Слободана Јовановића, били су у сродству са Хаџи-Томићима, породицом кнежевског

²⁴⁹ Илији Матићу је Илија Јовановић био брат од тетке Јелисавете Јовановић рођ. Матић. ЗВТ, Покушај родослова Милоја Милојевића. Према Милану Јовановићу Стоимировићу, Димитрије Матић је био брат од тетке Владимира Јовановића, што се не поклапа са подацима из Мемоара Матије Матића и сачуваним родословима Матића и Милојевића. У Матичне књиге рођених и крштених нису уписивана девојачка презимена. Мајка браће и сестре Димитрија Матића била је Спасенија Матић, кћерка јединица Стевана Сенића о чему је већ било речи. После њене смрти (1830) Илија Матић поново се оженио, али нема података о деци из другог брака.

²⁵⁰ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VI, 1, Саучешћа поводом смрти Владимира Јовановића („мојим драгим стрицем” и „добрим чиком”) див. генерал Војин Чолак-Антић и Мара Чолак-Антић Слободану Јовановићу, Букурешт 4. март 1922; Бошко Чолак-Антић Слободану Јовановићу, Букурешт 4. март 1922, (телеграми саучешћа). О Чолак-Антићима вид. НЕ, IV, стр. 963–964.

²⁵¹ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VI, 1, Славко Ј. Грујић Слободану Јовановићу, Вашингтон, 23. марта 1922; М. Јовановић Стојимировић, „Димитрије Матић”, *Силуете старог Београда*, стр. 661.

и краљевског намесника (највиши државни положаји тога времена) и вође либерала, Јована Ристића. Хаџи-Томинима или Хаџи-Томићима називају се породице синова и зетова Хаџи-Томе Опулоса (грчког порекла) „правитељственог таста”,²⁵² породице Јована Ристића, Радивоја Милојковића, министра унутрашњих дела, Филипа Христића, кнежевског представника (шефа владе) и краљевског посланика на страни, и генерала Антонија Богичевића, краљевог ађутанта и министра војног (ујак краља Милана у другом колону). Сестра Јелене Јовановић од стрица, др Вука Маринковића, Христина, удала се за Николу Хаџи Тому, Хаџи-Томиног сина, три године пре него што се Јелена удала за Владимира Јовановића, који је, дакле, тада постао пашеног Николи Хаџи Томи.²⁵³ Иако је, према ондашњим појмовима, реч о блиском сродству, Јовановићи нису сматрани Хаџи-Томићима.

Кћерка Владимира Јовановића, Правда, удала се за тадашњег колегу Слободана Јовановића у Министарству иностраних дела, Михаила Г. Ристића, конзула у Солуну и Скопљу (посебно заслужног за обавештајне и организационе послове у Македонији), а потом посланика у Букурешту и Риму и делегата владе у Међународној Дунавској комисији, са седиштем у Братислави.²⁵⁴ Имали су сина Андрију Андру Ристића, секретара Апелационог суда (сестрића Слободана Јовановића), који је 1932. године докторирао на Правном факултету у Београду (*Правни положај сѣранаца*).²⁵⁵

²⁵² Хаџи Тома Опулос није био Цинцар, већ Грк из Мелника (данашња Бугарска) који је са својим оцем као дете био на ходочашћу (хаџилуку) у Јерусалиму на Гробу Господњем. Нешто касније дошао је у Земун где је пословао његов стриц, а потом је прешао у Београд.

²⁵³ Христина Маринковић се удала за Николу Хаџи-Тому у Саборној цркви у Београду (26. августа [7. септембра] 1865), а Јелена Маринковић за Владимира Јовановића (7. [19] јануара 1868) у Новом Саду. Вид. ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 16, посмртницу Константину М. Маринковићу (19. фебруара [4. марта] 1910) на којој су потписане сестре Јелена В. Јовановић (рођ. М. Маринковић) и Христина Н. Хаџи Тома (рођена В. Маринковић), и ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 5, посмртницу Јелени Јовановић (20. фебруара 1927) на којој је потписана и њена сестра Христина Хаџи Тома.

²⁵⁴ ЛФВЈ, К-1/ I, писма Правде Ристић мајци из Скопља (1906) и Букурешта (1910); Јован Дучић, „Михаилу Ристићу”, *Полиџика* (28. август 1925), стр. 1; Григорије Божовић, „Михаило Ристић”, *Полиџика* (26. август 1925), стр. 1. Ристић превео дело Албера Сорела, *Источно ишћање у XVIII веку. Деоба Пољске и Кајнарџиски ујор*, Парна Радикална штампарија, Београд 1899.

²⁵⁵ Андрија Мих. Ристић, *Правни положај сѣранаца*, предговор Данило Ј. Данић, Југословенско удружење за Међународно право, Привредник, Београд 1934. За разлику од Милана Јовановића Стоимировића, Јелена Скерлић

Сл. 1. Михаило М. Радовановић (1840–1863), завршио је права у Београду и Паризу. Превео је са латинског *Јустинијанове институције*. Био је канцелиста у Министарству правде и редовни члан Друштва српске словесности

Сл. 2. Милан Радовановић (1849–1878) завршио је Правни факултет у Београду. Студирао је медицину у Берлину и Хајделбергу, одакле се вратио у Србију да би као санитетски поручник учествовао у српско-турским ратовима. Преводио је Дарвиново *Порекло врста*.

Сл. 3. Алекса Радовановић (1852–1875), завршио је Правни факултет у Београду. Студирао је медицину у Берлину. Превео је Хекелову *Природну историју постојања*

Браћа Радовановићи су синови Јелене Ј. Остојић (Спужић), (сестре од ујака Владимира Јовановића), и Маринка Радовановића (1813–1881), министра просвете, председника Друштва српске словесности (ex officio).

Портрети су рад Стевана Тодоровића (1885), уље на платну, 74 x 56 cm, Збирка Народног музеја у Београду (031-802; 803; 804) (према фотографијама). Налазили су се у капели Радовановића на Старом гробљу на Ташмајдану

Капела браће Радовановић налазила се на Старом гробљу на Ташмајдану. Саграђена је 1882. године према пројекту архитекте Александра Бугарског

Катарина, кћерка Јована Служића, азнадара кнеза Милоша, пуковник М. Аћимовић, шабачки окружни начелник и њихова кћерка Анка (стоји), супруга нишког окружног начелника Косте Павловића (1862) (АКЦДПП)

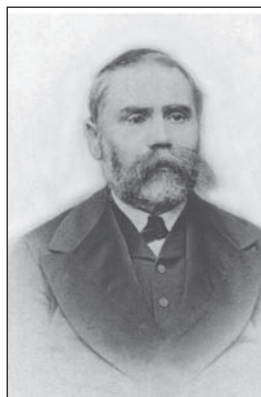
Стеван К. Павловић (1877–1970), секретар у Посланству у Паризу (у дипломатској униформи), касније помоћник министра иностраних дела, син Косте Павловића, нишког окружног начелника и Анке Павловић, рођ. М. Аћимовић (АКЦДПП)

Коста Ст. Павловић (1905–1988), син Стевана К. Павловића, дипломата, шеф кабинета Слободана Јовановића

Краљица Марија у пратњи Косте Ст. Павловића (АКЦДПП)

др Димитрије И. Матић
(1821–1884), професор
Лицеја, министар
правде, министар
посвете, председник
Народне скупштине,
председник и члан
Друштва
српске словесности
(САНУ–Ф 38)

др Бошко И. Чолак-Антић
(1871–1949), син
пуковника Илије
Чолак-Антића и Јелене,
кћерке Димитрија Матића,
посланик у Софији,
Стокхолму и Букурешту,
маршал двора
(власништво породице
Чолак-Антић)

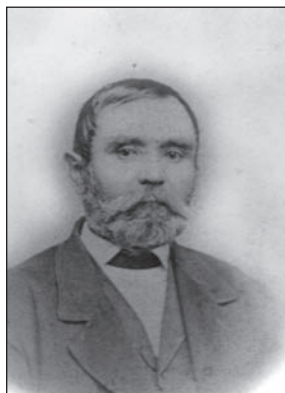
дивизијски генерал
Војин И. Чолак-Антић
(1877–1945),
у ратовима командант
2. коњичког пука,
први ађутант краља
(1935–1936),
војни изасланик у
Букурешту
(1923–1927)

див. ген. Војин И. Чолак-Антић са супругом Маријом
(кћерком ген. Саве Грујића), синовима, коњич.
мајором Илијом, коњич. пук. Петром и коњич.
мајором Грујицом В. Чолак-Антићем, њиховим
супругама, децом и рођацима,
рез. пук. Т. Сондермајером са супругом Милицом,
кћерком сан. ген. др М. Петровића

ваздухопловно-
технички капетан
прве класе, касније
потпуковник,
пилот ловац, Тадија
Р. Сондермајер
(1892–1967)

Матија И. Матић, члан
Касационог суда у
Београду, старији брат
Димитрија Матића, син
Илије Матића (брата од
ујака Илије Јовановића,
оца Владимира
Јовановића)

Ангелина Милојевић,
рођ. М. Матић са мајком

Милоје Милојевић,
резервни потпоручник, Други
балкански рат, напомена у албуму:
Тата одлази у рат (ЗВТ)

Милоје Д.
Милојевић
(1884–1946),
композитор,
професор
Музичке
академије,
син Ангелине
Милојевић рођ.
Матић, унук
Матије Матића
(ЗВТ)

академик
Властимир Трајковић
(1947–2017),
композитор, професор
Музичке академије,
унук Милоја Д.
Милојевића
(САНУ-Ф 917)

Правда Ристић је објављивала текстове у часопису *Мисао* уредника Симе Пандуровића, Велимира Живојиновића, Живка Милићевића и власнице Смиље Ђаковић („Проблем рада”, „Морална криза парламента”, „Разумна љубав”).²⁵⁶

Исидора Секулић која је 1928. године летовала у Словенији са Правдом и Андром Ристићем, бележи у шаљивом писму Слободану Јовановићу да Правда „све сталније свира Шопена у крчми” и да води бесконачне расправе о државноправним питањима и Томи Аквинском са једним „велечасним” из Љубљане.²⁵⁷ Јелена Скерлић Ђоровић је записала да је Правда Ристић временом све више читала економске и политичке расправе: „Она је чак разрадила читав систем новог схватања у погледу улоге човека на земљи и економско политичких односа у свету што све као главни покретач регулише рад. Појединости о томе схватању саопштавала ми је често, сасвим опширно, и ја мислим да је она све то исписивала.”²⁵⁸ Правда Ристић је учествовала и у раду Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права и објављивала текстове у органу Друштва, *Женском њо-крейшу*.²⁵⁹ У раду Друштва и часописа учествовало је више угледних београдских госпођа.²⁶⁰ Не треба га замишљати по стереотипима поратне марксистичке литературе, као део радничког покрета, где се жене, и мајке и кћерке, представљају као део потлачене класе.²⁶¹

Правдина и Слободанова мајка, Јелена, учествовала је, заједно са Владимиром Јовановићем, у раду Уједињене омладине српске током 1868. и 1869. године. Била је члан једног одбора новосадских госпођа које су покренуле оснивање новосадског месног одбора Уједињене

Ђоровић повољно оцењује Андру Ристића: „Свестран интерес и оштра памет били су и код њега породична ознака”. Вид. Ј. Скерлић Ђоровић, „Правда Ристић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 161.

²⁵⁶ Правда Ристић, „Проблем рада”, *Мисао* 21/1–2 (1926), стр. 72–77; „Морална криза парламента”, *Мисао* 33/3–4 (1927), стр. 129–140; „Разумна љубав”, *Мисао* 31/1–4 (1929), стр. 165–177; 31/5–8 (1929), стр. 444–457.

²⁵⁷ Исидора Секулић Слободану Јовановићу, Језерско, 31. јул 1928, ССЈ, стр. 317.

²⁵⁸ Ј. Скерлић Ђоровић, „Правда Ристић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 160.

²⁵⁹ Правда Ристић, „Реорганизација женских друштава”, *Женски њо-крейш*, власник за Друштво Милица Дедијер, одговорни уредник Петар Р. Мило-сављевић, главни уредник Зорка Каснар, (7. септембар 1924), стр. 273.

²⁶⁰ Довољно је видети списак сарадница.

²⁶¹ Правда Ристић се помиње у: Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Narodna knjiga, Beograd 1978.

омладине српске састављеног од мушких и женских чланова са пододбором састављеним искључиво од женских чланова. Циљеви пододбора били су хуманитарни. У време Правдиног рођења (1871) објавила је и један превод са француског језика о васпитавању девојчица у Америци (по Токвилу). Потписана је као Јелена В.[ладимира] Јовановића, што је било уобичајено до Другог светског рата (лично име, име мужа, презиме, Правда М.[ихаила] Ристића, односно Правда М. Ристић). Удата жена је Јовановићка, Ристићка, а неудата Јовановићева или Маринковићева, када очево име иде пре девојачког презимена (Јелена М.[аксима] Маринковић). И данас се у Енглеској и Америци на ковертама и позивницама може видети нпр. „господин и госпођа Џон Мекензи (Mr and Mrs John Mckenzie)”.²⁶²

Пријатељи Владимира Јовановића били су либерали Јеврем Грујић, Стојан Бошковић (кум), Алимпије Васиљевић (Баба-Дудић),²⁶³ Живан Живановић, министар (зет пуковника Драгутина Димитријевића Аписа), Стојан Вељковић, министар и председник Касационог суда (отац др Војислава Вељковића, министра финансија)²⁶⁴ и генерал Коста С. Протић, краљевски намесник чија је супруга била дворска дама Милева Тадић, а син Драгутин Протић, гувернер Народне банке, ожењен унуком Јеврема Грујића.²⁶⁵ Владимир Јовановић је као политичаре највише уважавао Светозара Милетића и Јована Ристића: „Што је Владимир код њих двојце нарочито ценито, то је била моћ

²⁶² Јелена В. Јовановића, „Како се васпитају девојчице у Америци (По Токвилу – с француског), *Српски омладински календар за њосију 1871*, штампарија др-а Ј. Субботића, Нови Сад 1871, стр. 174–177.

²⁶³ Иако је Алимпије Васиљевић веома различит од Владимира Јовановића, били су у „веома присном пријатељству”. Вид. С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 112. Алимпије Васиљевић је унук кнеза и капетана Васиља Павловића, а био је у сродству са Гарашанинима, Блазнавцима, Паштрмцима и генералом Јованом Мишковићем. Пошто се оженио сестром Јована Авакумовића постао је члан породице Баба-Дудић. Вид. Алимпије Васиљевић, *Успомене*, [приредио] Р. Љушић, СКЗ, Београд 1990, стр. 44.

²⁶⁴ С. Јовановић, „Две главне вредности Војислава Вељковића [СКГ 33, 4 (16. фебруар 1931), стр. 290–291]”, СД XI, стр. 486–487; Б. Поповић, „Један човек мање у нашој земљи [’Др Војислав Вељковић’, СКГ 33, 4 (16. фебруар 1931), 283–287]”, СДБП VI, стр. 271–275.

²⁶⁵ АСАНУ, ЗСЈ, 14891/13, Владимир Јовановић Јелени и деци (Слободану и Правди), Београд, 14. [26] март 1890. Генерала Косту С. Протића, намесника и министра војног (1. кл ВА), не треба мешати са пуковником Костом Протићем, министром грађевина (4. кл ВА).

расуђивања, способност да дану политичку ситуацију обухвате у цело и да, узимајући све чињенице у обзир, донесу закључке чисте од субјективних расположења”.²⁶⁶

Иако радикалски орган *Самоуправа*, пишући о спроводу Владимира Јовановића, поименце набраја „главе једног читавог историјског Београда, највећу господу и даме старе Краљевине Србије”, само је делимично тачно да је то „сав, да га тако назовемо, патрицијски Београд”.²⁶⁷ Владимир и Слободан Јовановић били су у сродству (па и кумству и пријатељству) скоро искључиво са либералима, и то само делом либерала. Либерали су историјски везани за Светоандрејску скупштину (1858), када је дошло до политичког уједињавања обреновићеваца и младих „либералних патриота”.²⁶⁸ Светоандрејска скупштина је са династичке стране представљала поновно успостављање власти кнеза Милоша и династије Обреновић. Са друге стране, донети су слободарски закључци преточени у нацрт скупштинског закона.²⁶⁹ Због тога је Светоандрејска скупштина била истовремено упориште за династију и за либерално слободњаштво, што су различити принципи који нису могли једноставно да се ускладе.²⁷⁰ Драгиша Станојевић је исмевао либерале што су на Светоандрејској скупштини 1858. године прво прокламовали права народа, а онда после свргнућа кнеза Александра Карађорђевића позвали „дахију Милоша” да им та права загарантује: „Ваши рачуни били су на једном месту погрешни: нисте знали да је код Милоша и сина му важило Макијавелово начело, по коме господари пошто се једном докопају власти разгоне оне који су их до власти донели; и тако су вас, које отац, које син, све по свету разагнали те сте се ви и ваш ондашњи друг,²⁷¹ потуцали по Аустрији од немила до недрага, а ваш трећи друг и сукривац, Јеврем Грујић, имао је довољно

²⁶⁶ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 113; В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 269.

²⁶⁷ *Самоуправа* (7. март 1922), стр. 2.

²⁶⁸ С. Јовановић, „Мемоари Стефана (Стевче) Михаиловића” [1929] СД XI, стр. 476; „Живан Живановић, *Из политичке историје Србије*” [Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деведнаестог века*. Књига прва. Од 1858. до 1878. Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1923, *Политика* (1. јун 1923), стр. 3–4] СД XII, стр. 614–617.

²⁶⁹ С. Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)” [1923, 1933], СД III, стр. 276–278, 283.

²⁷⁰ С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 217.

²⁷¹ Мисли на Милована Јанковића.

времена да у кули карановачкој размишља како Обреновићи поштују слободу”.²⁷²

Иако су либерали имали историју тешких сукоба са Обреновићима, у народу се под либералом подразумевао обреновићевац, што је после династичке смене (1903) и био разлог за промену имена Либерална странка у Национална странка: „Својим новим називом либерали су хтели да покажу да скидају са себе старо династијско обележје и да се посвећују искључиво одбрани националних интереса”.²⁷³ Потребно је имати у виду различит политички и друштвени профил различитих генерација либерала (прва – Грујићева, друга – Ристићева, и трећа – Авакумовићева и Рибарчева),²⁷⁴ као и супарништво између две велике либералске намесничке породице Хаџи-Томића (намесник Јован Ристић и др.) и Баба-Дудића (намесник генерал Бели-Марковић, Авакумовић и др.) о којој пише Живан Живановић (близак Ристићу) у својој *Полијичкој историји Србије*: „Баба-Дудићи су били нека врста партије у партији либералној, па кад је ова, стицајем прилика, и посртала, они су се држали особеном породичном солидарношћу, која многим члановима њеним није била од штете”.²⁷⁵

Да би се стекла целовита слика старог друштва, треба имати у виду и сложеност напредњачких и радикалских кругова, као и „физиономије” појединих породица. Одвојену традицију, која се мањим, али значајним делом, укршта са политичко-страначком, представља војна традиција, где су се неговали појмови о дужности, части и оданости владару и држави (у монархијама су краљ, престолонаследник и мушки чланови краљевске породице, по правилу,

²⁷² Д. Станојевић, „Одговор Владимиру Јовановићу”, Драгиша Станојевић, *Изабрани списи Драгише Станојевића*, I, избор и објашњења Милоша Јовановића, Историјски архив Покрајинског комитета СКС за Војводину, Нови Сад 1957, стр. 225 и даље. Слободан Јовановић оцењује да је кнез Милош гледао на либерализам „онако ко што би на њ гледао један турски паша”. С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 85–86.

²⁷³ Исто, стр. 110.

²⁷⁴ Исто, стр. 108; „Радикали и њихови противници”, *Влада Александра Обреновића*, I (1889–1897), [1931], СД VI, стр. 116 и даље.

²⁷⁵ Ж. Живановић, *Полијичка историја Србије*, III [1924], стр. 131; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 98–100, 187–191; *Влада Александра Обреновића*, I (1889–1897), [1931], СД VI, стр. 187; *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), [1931], 2, СД VII, стр. 335.

официри).²⁷⁶ Као што је Лицеј (Велика школа) образовао државно чиновништво, Артиљеријска школа (Војна академија) школовала је официре по уобичајеним традиционалним обрасцима европских монархија, руским, аустријским, немачким и француским примерима.²⁷⁷ Без познавања овог света не може се разумети ни више пута тематизован однос Слободана Јовановића према војсци (пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису, војводи Живојину Мишић, генералу Дражи Михаиловићу).²⁷⁸ Иако ни Владимир ни Слободан нису служили војску, Владимир Јовановић се залагао за „свето и неповредиво право српског народа” да „има и носи оружје”,²⁷⁹ а Слободан Јовановић према војном реду није имао, као што примећује код једног политичара, нетрпељивост „слабуњавог интелектуалца који није служио војску”.²⁸⁰ Неке од данас познатих личности прво су покушале да се упишу у Војну академију, али нису примљене, а неки познати интелектуалци нису успели да положе испит за резервног официра. Друштво старог Београда и Србије у доба монархије било је сложено, вишеслојно и разноврсно. Јелени Скерлић Ђоровић, на пример, рођеној у Београду, официрски кор био је сасвим далек: „Официри су ми [...] изгледали једна непозната незанимљива каста. Људи који вежбају војнике за неки далеки рат који неће доћи. Иначе уприличују параде, лепо се облаче и дивно играју на балу, и то је све. Пуно година доцније [...] сам у дневнику енглеске списатељице Катарине Мансфилд [Kathleen Mansfield] прочитала опис једног призора како су, за време рата, при путовању кроз Француску, њој, непознатој и

²⁷⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II (1878–1889), [1927, 1934], СД V, стр. 72–73. Када се прегледа списак оснивача и чланова Српског културног клуба (1937), може се препознати либералско и делом напредњачко залеђе, док радикала скоро да уопште нема. Слободан Јовановић је понудио Аци Станојевићу сарадњу у оквиру Клуба.

²⁷⁷ Војин Максимовић, „Артиљеријска школа и Војна академија”, *Споменица седмдесетийеишодуишњице Војне академије 1850–1925*, Београд 1925, стр. 1–45; Владимир Белић, „Настава”, исто, стр. 47–98. После Другог светског рата „politički komesari i ostali oficiri su često bivši radnici, a најчешће podoficiri bivše jugoslovenske vojske, a ређе seljaci”. Вид. К. Milanov, „Vojna sila”, „Podoficiri i borci”, *Titovština u Jugoslaviji* [1952], стр. 14–15.

²⁷⁸ Душан Т. Батаковић, „Слободан Јовановић. О Апису, Црној руци и Солунском процесу”, *Дешифровање прошлости*, Чигоја, Београд 2016, стр. 153–165.

²⁷⁹ В. Јовановић, „Оружање Србије” [*Српска слобода* 1 (1865)], ИСВЈ, стр. 113–114.

²⁸⁰ С. Јовановић, „Записи о проблемима и људима 1941–1944” [1946–1947 / 1976], XII, стр. 597.

болесној, поступком уистину витешким, српски официри притекли у помоћ; где је она између осталог рекла да су јој се учинили 'лепи као девојачки снови' [...].²⁸¹

Данас популарна друштвена историја не сме да испушта из вида и сасвим одвојену, а најстарију континуирану традицију, цркву и свештеничко-монашки сталеж, као и њихов утицај на целокупно друштво Србије XIX века. Треба истраживати дубљи (црквени) смисао политичког опредељивања цркве, не свдећи га само на политичке и економске разлоге. Митрополит Михаило, велики русофил, био је један од стубова либерала, касније близак и радикалима.

Довољно је погледати спискове пренумераната књига с краја XVIII и доброг дела XIX века, па према пресеанс листи видети сасвим другачију слику друштва од оне коју обично можемо да видимо у историјским прегледима српског друштва. Ако се узму у обзир слојевита структура, разноврсност и међусобна условљеност „варошких” (становници града) друштвених група у Србији XIX века, и поготово ни најмање једноставна особеност и слојевитост бројнијег становништва села, може се увидети колико су упрошћене редуccionистичке теорије које све натежу на економску „Прокурстову постељу”. У својим социолошким студијама Слободан Јовановић доказује неоправданост свођења сложеног друштвеног живота и односа друштвених група на економски фактор. Указује на то да друштвени слој, сталеж или ред није исто што и имовинско стање (Марксова класа). У немарксистичким социологијама се, за разлику од марксистичких, социјални односи не редукују на две зарађене класе и променљиво имовинско стање. Материјално стање је због своје несталности непоуздано за тумачење друштвених односа и приказивање целовите слике једног друштва у којем су владала правила другачија од данашњих.

„Кварт дорћолски”

Изглед улица и кућа, као и целокупан свакодневни живот у Београду након регулације улица према плану Емилијана Јосимовића (1867), познат је на основу докумената, дневника и мемоара.²⁸² У време

²⁸¹ Ј. Скерлић Ђоровић, *Животи међу људима* [2014], стр. 179–180.

²⁸² Свакодневни живот и комшилук, као објашњења изгледа, величине и стила кућа и материјала од којих су зидане, прописа према којима је усклађивана

хабзбуршке и османске владавине, као и у време српске државе Првог устанка, на простору од данашње Кнез Михаилове улице до Дунава, дакле на Дорћолу, налазиле су се најважније управне зграде, палата (у стилу бечких палата) аустријског команданта Београда (изгледа адаптирани каравансарај Мехмед-паше Соколовића из XVI века, на месту на којем се данас налази зграда Дома Светог Саве),²⁸³ мисије и конзулати (француски, руски), задужбине и текије, конак турског команданта града (потом Мехмед-аге Фочића, па Младена Миловановића) у Господар Јевремовој улици, где су били и конак Кучук-Алије, а касније Константина К. Родофиникина, Велика школа, куће војвода.²⁸⁴ После ослобођења Београда 1806. године турске куће су конфисковане и продаване.²⁸⁵ Сачувани су купопродајни уговори из тог времена.²⁸⁶ Продавац је био Правитељствујушчи совјет, а новац је полаган у „касу народну”. Након пропасти Србије 1813. године ранији турски власници повратили су мулкове („миљкове”). Наредних деценија цео крај је у постепеном опадању.

На простору „Кварта дорћолског” пре 1862. године живели су претежно муслимани. Било је, међутим, и хришћана, због чега су

градња, начина градње кућа (и рокова за изградњу), грејања, набавке пијаће воде, места где су били бунари и јавне чесме (Чукур-чесма, Сака-чесма), ограђивања плацева, набавке хране, уређења дворишта и вртова, рад полицијског Дорћолског кварта, вид. у: Д. Ст. Павловић, *Улица наших ђредака, Господар Јевремова* [2009].

²⁸³ Остаци две зграде у Улици цара Душана називане су „Пиринчана”. Вид. детаљно на основу архивске грађе у: Дивна Ђурић-Замоло, „Палата аустријског команданта Београда из XVIII века, називана ‘Двор Принца Евгенија’ и ‘Пиринчана’”, *Годишњак града Београда* 17 (1970), стр. 69–80; D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867. Arhitektonsko-urbanistička studija*, Музеј града Београда, Београд 1977; Д. Ђурић-Замоло, Светлана В. Недић, „Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године”, *Годишњак града Београда*, 40/41 (1994), стр. 72–74.

²⁸⁴ Данашња Господар Јевремова улица препознаје се на плановима Београда из XVII и XVIII века. Вид. Д. Ст. Павловић, *Улица наших ђредака, Господар Јевремова* [2009], стр. 15, 16, 20.

²⁸⁵ О куповини бивших турских непокретних имања вид. Душан Перовић, „Прилози проучавању друштвено-економских односа у доба Првог српског устанка. Устаничке старешине и турска непокретна имања”, *Зборник Музеја Првој српској устаника* (1959), стр. 149–166.

²⁸⁶ *Први српски устаник. Акџа и џисма на српском језику*. Књига прва 1804–1808, у редакцији Радослава Перовића, Народна књига, Београд 1977, бр. 300 [Историјски музеј Србије, бр. 615], стр. 326 ; 303 [АСАНУ, бр. 7314/1], стр. 326; 304 [АС, По, 121, бр. 12, 12а, 13], стр. 328.

сукоби и започели код Чукур-чесме.²⁸⁷ Након бомбардовања Београда из турског гарнизона смештеног у Београдској (Калемегданској) тврђави,²⁸⁸ на конференцији у Канлици (1862) одлучено је да се из градова („вароши“) исели преостало турско становништво (осим војних гарнизона у тврђавама, „градовима“) „да би се уклонила могућност сукоба произлазећа из измешаности у истом месту народа муслиманског и српског“, што је било формулисано и у султановом ферману који је 24. септембра [5. октобра] 1862. године предат кнезу Михаилу.²⁸⁹ Српска влада је била дужна да цивилном муслиманском становништву (ерлијама) надокнади непокретну имовину, као и имовину која је уништена током борби и нереда. Након одласка муслиманског становништва (према султановом ферману био је предвиђен рок од три месеца), влада је почела да продаје откупљене плацеве.

Јовановићи су живели у Симиној улици од 1879. године. Прве комшије били су им Маринковићи,²⁹⁰ Димитрије Маринковић, некадашњи либерал, потом напредњак, министар унутрашњих дела и председник Сената (Горњег дома) и његови синови Павле Маринковић (школски друг Слободана Јовановића), министар просвете и вера и Војислав Маринковић, председник Министарског савета, министар иностраних дела и министар унутрашњих дела (Демократска странка).²⁹¹ Преко пута и данас стоји кућа која је била у власништву Лазара Пачуа (живео у близини у другој кући), радикалског министра финансија (недалеко, у истој улици налази се и кућа другог радикалског министра, Велизара Јанковића), као и кућа у којој је становао песник Стеван Владислав Каћански.

²⁸⁷ Коста Н. Христић преноси део мемоара свога оца Николе Христића у: „Чукур-чесма и бомбардовање Београда (3–5. јуна 1862)“, *Зайиси Сїарої Беоїраїанина* [1923 и 1925; 1937], Нолит, Београд 1989, стр. 205–206; Видосава Николић, „Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године“, *Годишњак їрада Беоїрага*, 9, 10 (1962/3), стр. 269–289.

²⁸⁸ О догађајима из 1862. године вид. С. Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)“ [1923, 1933], СД III, стр. 445; Гргур Јакшић, Војислав Ј. Вучковић, *Сїољна їолийїка Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Историјски институт, Београд 1963, стр. 43.

²⁸⁹ СН (25. септембар 1862); С. Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)“ [1923, 1933], СД III, стр. 447. Вид. опис Београда и Београђана у: Ј. Грујић, *Зайиси*, 2 [1923], стр. 21–22,

²⁹⁰ Маринковићи су купили кућу пре 1872, на плацу број 10, ближе Добрачиној улици.

²⁹¹ С. Јовановић, „Димитрије Маринковић [1939]“, СД XI, стр. 544–549; „Павле Маринковић“ [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 267–296.

Кућа Милојевића,
угао Симине и
Кнегиње Љубице
(Змај Јовине) и
кућа Радојловића
(лево)
(ЗВТ)

Кућа Павловића
у Господар
Јевремовој 39, и
кућа министра
Љубомира
Ковачевића
(лево), пре
надзиђивања
(АКЦДПП)

На углу Симине и Улице Кнегиње Љубице (Змај Јовине) налазила се кућа Милојевића, рођака Јовановића (Ангелина, кћерка Матије Матића, њен супруг Димитрије Милојевић и синови Милоје Милојевић, композитор, Боривоје Милојевић, зоолог). Дијагонално од куће Јовановића, на плацу између Симине и Француске улице, велику елегантну кућу сазидао је Милан Пироћанац, напредњачки председник Министарског савета и министар (у којој се данас налази Удружење књижевника и Клуб књижевника). Слободан Јовановић сведочи да је зидање ове куће посебно иритирало његовог оца, с обзиром да је Пироћанац био под сумњом да је од Друштва за експлоатацију државних железница примио мито, у виду адвокатске награде: „Управо онда кад су ти гласови били највећма у јеку, Пироћанац је стао зидати куће које су у ондашњем Београду изгледале палате. Једну од њих подизао је баш у нашем суседству и Владимир је имао, такоређи, свакодневно пред очима тога човека који је за њега оличавао све оно што је код напредњака било најгоре. По

једној чудној случајности, између њега и Пироћанца постојала је велика физичка сличност, тако велика да их је на растојању човек могао узети једнога за другога. Имати за двојника никога другога него баш свог политичког антипода, Владимиру зацело није било угодно²⁹². Може се додати да је „чудна случајност” и то што је Владимир Јовановић сахрањен на Новом гробљу само пар гробница даље од Милана Пироћанца.²⁹³

У близини, у паралелној Господар Јевремовој улици, налазе се куће кнеза Ђорђа Карађорђевића, Николе Пашића, Љубомира Ковачевића, историчара (напредњачког министра чији зет је Милан Ракић). У истој улици биле су куће Јовановићевих пријатеља Богдана Поповића и његове браће (унуци Стефана Марковића, шефа владе, тј. кнежевског представника и попечитеља, синови адвоката Јована Поповића „либерала, ристићевца”),²⁹⁴ генерала Јована Мишковића (од његове куће и плаца касније су направљена три плаца и три стамбене зграде),²⁹⁵ гувернера краља Александра Обреновића и председника Српске краљевске академије (1900–1903). Са доње стране, у Господар Јовановој, налази се кућа генерала Јована Прапорчетовића у којој је једно време живео Јован Скерлић.²⁹⁶ У близини Јовановића живеле су и две сестричине Владимира Јовановића. У Господар Јевремовој улици живела је Анка Павловић (удата за нишког окружног начелника, Косту Павловића), кћерка шабачког окружног начелника, пуковника М. Аћимовића и Катарине Служић, сестре од ујака Владимира Јовановића (у њиховој кући је након политичке смене живео и умро нишки митрополит Виктор Чолаковић),²⁹⁷ а у Доситејевој улици, Анка

²⁹² С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, 105; „Милан Пироћанац [1910]” СД II, 305–340. О „Бонтуовом миту” вид. С. Јовановић, „Бонтуово мито”, *Влада Милана Обреновића*, II (1878–1889), [1927, 1934], СД V, стр. 112–119.

²⁹³ У трећој парцели, на улазу у београдско Ново гробље, са леве стране. Гробница Владимира Јовановића била је бр. 79, близу гробнице Филипа Христића.

²⁹⁴ В. Ракић, *Бојдан Појовић* [2004], стр. 27. Д. Ст. Павловић, *Улица наших њредака*, стр. 44.

²⁹⁵ Д. Ст. Павловић, *Улица наших њредака, Господар Јевремова* [2009], стр. 64–65.

²⁹⁶ С. Рајић, „Гувернадурство Јована Мишковића”, *Мешовића њраћа*, 30 (2009), стр. 97–118.

²⁹⁷ Под именом „Дом породице Павловић” кућа је проглашена за споменичку целину (1971). Вид. Д. Ст. Павловић, *Улица наших њредака, Господар Јевремова* [2009], стр. 69.

Срећковић (удата за Панту Срећковића), кћерка министра Маринка Радовановића и Јелке Служић, друге сестре од ујака Владимира Јовановића.²⁹⁸ На углу Господар Јованове и Капетан Мишине је кућа Бете Вукановић, коју је Слободан Јовановић посеђивао заједно са Богданом Поповићем.²⁹⁹ На Дорћолу је становао и ујак Слободана Јовановића, Константин М. Маринковић у улици Змаја од Ноћаја 13.³⁰⁰

Симица 25

Блекстон (William Blackstone) је запазио да „ништа не подстиче људску машту и емоције као право на имовину”.³⁰¹ Иако наликује неприличном претурању по туђим стварима, преглед имовине данас је незаобилазан у друштвеној историји. За марксистички и постмарксистички економски редуccionизам је, ако не једино релевантан, онда извесно пресудан.

У јесен 1872. године Јовановићи су се из Новог Сада преселили у Београд.³⁰² Према сачуваним сведочанствима, у почетку су становали на Врачару, потом на углу Сремске и Кнез Михаилове улице и у Македонској (касније Поенкаревој) улици (1872–1879).³⁰³ Владимир Јовановић је, у време када је био министар финансија, купио партерну кућу у Симиној улици 25, имање „са зградама које на њему стоје,

²⁹⁸ Д. Ст. Павловић, *Улица наших њредака, Господар Јевремова* [2009], стр. 136.

²⁹⁹ АСАНУ, ЗСЈ, 14891/25, Бета Вукановић Слободану Јовановићу (без датума).

³⁰⁰ Константин Коста М. Маринковић дошао је у Београд 1860. године и становао код стрине Софије Маринковић. У Земуну га је дочекао и довео у Београд Никола Крстић, код кога је, такође, повремено живео. Ускоро се, међутим, вратио у Нови Сад. Вид. Н. М. Крстић, *Дневник, Приватни и јавни животи I*, 31. децембар 1859 – 31. децембар 1862, пр. Александра Вулетић и Милош Јагодић, ЗУНС, Београд 2005, (29. мај [10. јун] 1860), стр. 119, и даље. Вид. и ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VIЈ, 16. Коста М. Маринковић се касније преселио у Београд.

³⁰¹ „There is nothing which so generally strikes the imagination, and engages the affections of mankind, as the right of property; or that sole and despotic dominion which one man claims and exercises over the external things of the world”. William Blackstone, *The Oxford Edition of Blackstone - Commentaries on the Laws of England*, Book II: Of the Rights of Things, Oxford University Press, 2016, 2.

³⁰² В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 281.

³⁰³ М. Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], стр. 22.

и то једном кућом од тврдог материјала и дугом кућицом од слабог материјала у авлији” на београдском Дорћолу („Кварт дорћолски”).³⁰⁴

Кућу је купио 1. [13] маја 1879. године (оверено 19. јуна [1. јула] 1879) за 1450 дуката, „по одбитку терета који на добру постоје”, као заступник своје малолетне деце („да је од сада он на име своје деце власник овог имања”) од Стојана Бошковића, кума и колеге у влади, министра просвете: „На захтев продавца г. Стојана, утврђује се тим, да су од сада купци овога имања Слободан и Правда, господари овога имања”.³⁰⁵

Стојан Бошковић (тада начелник министарства иностраних дела) је на јавној лицитацији купио (12. [24] маја 1872) плац од Управе вароши Београда „пређе бивши турски, а сада правителствени (No 9, 69).³⁰⁶ На отплату плаца положио је: „251 дукат цесарски и 4 гроша чаршијска, „а на ресто 250 дуката цесарских остаје дужник касе Управе фондова”. Према опису купљене имовине, плац се налазио у улици (данас Симиној) испод Главне полиције („Главњаче”), која се налазила на месту данашње зграде Природно-математичког факултета: „Плац овај постоји од улице испод Главне полиције и заузима простора и то: са лица улице испод Полиције 16.50, са десне северне стране до плаца No 10 г. Димитрија Маринковића 27.40, с леве јужне стране до плаца No 8 [Јордана] Ђорђевића и до текије б. [ивше] турске 27.44, и са [зачеља] источне стране до плаца No 7 купца господина Стојана, које су све од правителства купили 16.45 метром, дакле запрема свега у површини 451.25 [*нацрџан квадрајт*] метра или [*нацрџан квадрајт*] 125.43 хвати”.³⁰⁷

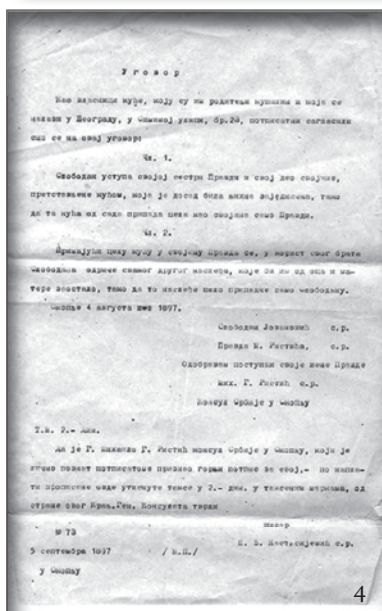
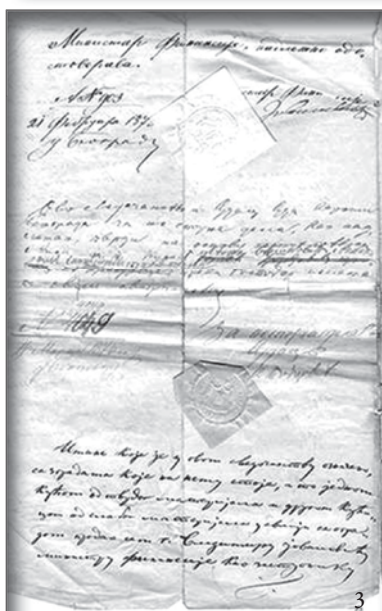
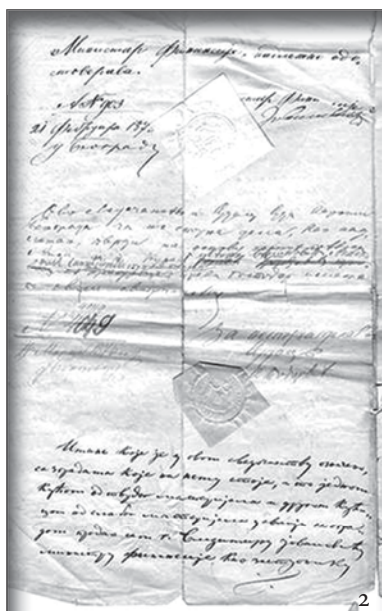
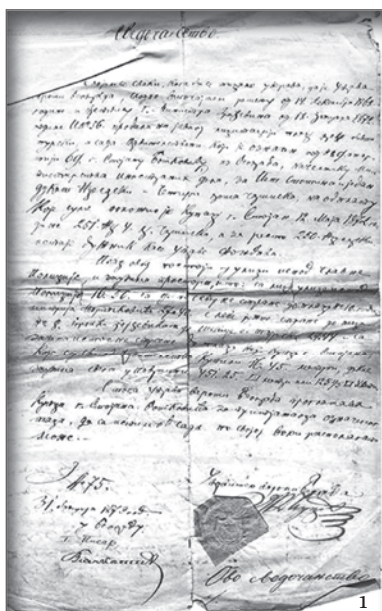
Новом регулацијом града није мењан део улице где се налазио плац који је Бошковић купио. Улица је ускоро добила име по Сими Нешићу, преводиоцу српске полиције, кога је убила турска полиција

³⁰⁴ АСАНУ 14891/2, Пријава стана Слободана Јовановића, попунио Владимир Јовановић, 7. октобра 1919.

³⁰⁵ ГИ [2009/2010], КЦДПП, Уговор од 1. [13] маја 1879 (Београд)

³⁰⁶ Исто, „Сходно височајшем решењу од 14. [26] децембра 1868. године и решењу г. министра грађевина од 18. [30] јануара 1872”.

³⁰⁷ Исто, „Сведочанство [с којим се сваки кога би се тицало уверава да је Управа вароши Београда]”, No 75 (31. јануара 1873), у Београду. Уп. са сличним сведочанством о куповини куће коју је купила од Управе вароши Београда рођака Владимира Јовановића, кћерка његове сестре од ујака Јована Остојића Спужића, Анка Павловић рођ. Аћимовић у Јевремовој улици (1881). Вид. Д. Ст. Павловић, *Улица наших предака, Господар Јевремова* [2009], стр. 69–77.

Сл. 1, 2, 3. „Сведочанство” (1. [13] маја 1879) о куповини куће од Стојана Бошковића. Владимир Јовановић је купио кућу на име своје малолетне деце.

Сл. 4. Копија уговора (4. [16.] августа 1897) (АКЦДПП)

Кућа Јовановића у Симиној 25
и кућа Димитрија Маринковића, министра унутрашњих дела
и председника Сената (лево) (АКЦДПП)

Унутрашња страна куће Јовановића у Симиној 25 (АКЦДПП)

На полеђини фотографије је записано (нема године, око 1905): „Позади седе Јелена (Лела) и Владимир Јовановић; до њих стоји њихов син Слободан Јовановић; напред седи њихова ћерка Правда; лево од ње стоји њен син Андра Ристић” (АКЦДПП)

код зграде полиције 1862. године, на самом почетку сукоба и борби изазваних инцидентом на Чукур-чесми.

У време куповине куће, након два рата која је водила влада у чијем је саставу Владимир Јовановић имао незахвалан ресор Министарства финансија, његово здравље било је озбиљно нарушено: „Раније, на Омладинским скупштинама, Владимир је могао осетити сву поезију националног покрета; сада, као ратни министар финансија, имао је да осети његову прозу. Све тешкоће једнога рата који један мали народ води о свом руху и круху, стајале су пред њиме”.³⁰⁸ Лекар и пријатељ, др Лазар Докић (касније председник владе), написао је писмо Јовановићевом блиском пријатељу (можда Стојану Бошковићу) у којем га моли да на њега утиче: „Ја сам га пре неког времена више пута опомињао и саветовао му, да се много не напреже и да тражи одсуство

³⁰⁸ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 101.

ради опоравка здравља, али ме не хтеде послушати. Сада молим Вас, као његовог пријатеља да га ви наговорите да се на сваки начин три до четири месеца поштеди од сваког посла и напрезања, јер иначе болест ће се његова нагло развити и он ће пропасти пре времена”.³⁰⁹

Крајем године Владимир Јовановић је због непопуларног пореза на радње („патентарина”), уведеног због отплате ратног дуга, поднео оставку на место министра финансија (на Скупштини у Нишу, 15. [27] новембра 1879). Против овог пореза нису били само посланици из опозиције, већ и скупштинска већина. Против Владимира Јовановића, творца „патентарине”, устала је цела београдска чаршија на челу са „стубом београдске чаршије”, чувеним трговцем и либералом Михаилом Терзибашићем.

Владимир Јовановић се сумњичио и због куповине куће, о чему сведочи полицијски извештај (написан два дана након подношења оставке). У извештају се наводи да поједини грађани о њему неповољно говоре: „неки због патентарине, неки имање је купио на име своје жене и деце, а неки његово поступање према блаженопочившем књазу Михаилу” (17. [29.] новембар 1879).³¹⁰

У истом полицијском извештају реферише се о приспећу златне монете из Француске (10 сандука од по 40 ока), где су били исковани први српски златници по систему латинске новчане конвенције (*systeme monétaire de l'Union latine*) на основу закона који је предложио Владимир Јовановић. За ковање златника био је расписан тендер („такмичење”) на којем је најповољније услове понудио француски капиталиста (*Crédit foncier de France, Crédit agricole*) Фреми (*Louis Frémy*) са којим је и закључен уговор. Владимир Јовановић у својим *Успоменама* сведочи о разговору који је водио са Фремијем: „Кад је закључени уговор требало потписати, Фреми је тада рекао ми: 'Поставио сам себи као правило да један део добитка на мом предузећу [пословни добитак] одвојим за оне с којима сам предузеће уговорио. Сад пошто је уговор о ковању српских новаца закључен, те се не може пребацити ми да хоћу да купим какве уступке о трошку друге уговорне стране, ја вас молим да примите од моје добити педесет

³⁰⁹ АСАНУ, ЗСЈ, 14891/17, др Лазар Докић, пријатељу Владимира Јовановића (можда Стојану Бошковићу), Београд, 12. [24] август 1879. Писмо је неименовано пријатељ очигледно дао Владимиру Јовановићу.

³¹⁰ ЖБ, V, [ИАБ, Управа града Београда, 1879, К-1814, 304, М. Симић, Београд 17. [29] новембар 1879], стр. 221; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II (1878-1889), [1927, 1934], СД V, стр. 33.

Слободан Јовановић
на истом месту
петнаестак година касније
(САНУ-Ф 221-13)

Унутрашња страна куће у Симиној 25.
Слободан Јовановић са цилиндром,
штапом и псом (око 1910) (АКЦДПП)

хиљада франака у злату”.³¹¹ Пошто је провизија била уобичајена и очекивана, вероватно су куповину куће савременици доводили у везу са овим великим државним послом. Владимир Јовановић је, међутим, одбио да прими провизију: „Ја сам одбио ту понуду са напоменом да сам ја у погодби с њим вршио дужност звања за које имам плату од моје државе”.³¹² Уместо провизије, договорио се са Фремијем да се за њен износ (50 000 франака у злату) смање трошкови ковања у корист државне благајне: „Фреми је о томе причао и руском посланику

³¹¹ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 440, фн. 1.

³¹² Исто.

Персијанију [Александр Иванович Персиани],³¹³ додајући да је то први случај у његовој дуговременој пракцици. У другим земљама не само да нису одбијене његове понуде личне добити, него су још и изазиване”.³¹⁴ Пошто је сам Фреми ово испричао Персијанију, сви су морали ово сазнати, укључујући и кнеза Милана.

Из забелешки Владимира Јовановића може се видети да је кућа 1915. године још увек била под хипотеком: „Кућу терети зајам Управе фондова, који је у почетку износио 9927,50 динара у злату. Камата и отплата тог зајма рачуна се заједно, 8% годишње. Као што сведочи листа положених отплата и интереса по том зајму, остатак дуга износио је 1. јануара 1915. г. свега хиљаду и пет стотина (1.500) динара у злату”.³¹⁵ За време боравка породице Јовановић у иностранству због школовања Слободана и Правде (Минхен, Цирих, Женева), од 1886. до 1890. године, кућа је изгледа издавана, што је било уобичајено (своје куће или делове кућа издавале су породица Јеврема Грујића, Павловићи и др).³¹⁶ Док су били у Женеви, њихове ствари су се налазиле на Врачару. Јелена Јовановић у писму мајци Александри Маринковић (1888) пише о великом огледалу које треба добро заштити и пита да ли је неко обишао кућу: „Добро би било, кад би Коста [Маринковић, Јеленин ујак] имао књижицу у коју би му Милојевић [можда Димитрије, зет Матије Матића] записивао кад за који месец кирију прими. Како изгледа наша кућа? Да ли је когод од вас кад ишао да је види?”³¹⁷ Слободан Јовановић се из Париза у Београд вратио 1891. године. У то време породица се још увек није вратила у кућу у Симиној улици. Владимир Јовановић, који се први вратио из Женева (1889), привремено је стано-

³¹³ У време које се описује Персијани још није постао посланик. Дуго је био у Србији дипломатски представник и генерални конзул (1877–1895).

³¹⁴ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 440. Вид. полицијски извештај о приспећу златне монете из Француске (10 сандука са по 40 ока), ЖБ, V, [ИАБ, УГБ, 1879, К–1814, 304, М. Симић, Београд 17. [29] новембар 1879], стр. 221.

³¹⁵ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 4, „Списак ствари од вредности које су Владимир и Јелена Јовановић из Београда са собом у Ниш донели” (1915).

³¹⁶ Павловићи су, тако, током боравка у Паризу, издали кућу руском посланику у Србији (1897–1899), Жадовском (Валерий Всеволодович Жадовский). Касније је стан у у партеру куће Павловића издаван (1907–1927) удовици Драгише Т. Мијушковића, професора Правног факултета. Вид. Д. Ст. Павловић, *Улица наших њредака, Господар Јевремова* [2009], стр. 80, 82.

³¹⁷ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 2, Јелена В. Јовановић (мајци) Александри М. Маринковић, Женева, 20. април 1888. Милојевићи су живели близу, на углу улица Симине и Кнегиње Љубице (Змај Јовине једно време).

вао у стану у једној кући, где су по повратку из иностранства дошли и други чланови његове породице.³¹⁸

Свој део куће у Симиној улици Слободан Јовановић је уступио сестри Правди, „тако да та кућа од сада припада цела као својина само Правди”, чији је муж, Михаило Г. Ристић, конзул у Скопљу, испод потписа брата и сестре (у складу са законом) дописао: „ообравам поступак своје жене Правде” (Скопље, 4. [16] августа 1897).³¹⁹ Према истом уговору (4. [16.] августа 1897) којим је свој део куће у Симиној уступио у власништво сестри Правди, сва остала имовина њихових родитеља припала је Слободану Јовановићу: „Примајући целу кућу у својину, Правда се, у корист свог брата Слободана, одриче сваког другог наслеђа, које би им од оца и матере заостало, тако да то наслеђе цело припадне само Слободану”.³²⁰

Могли би смо претпоставити да је најкасније до те године Слободан Јовановић решио да се не жени. Не можемо улазити у све могуће разлоге такве његове одлуке, али она није била тако необична у Београду.³²¹ Многи су живот провели као „бело монаштво” београдске интелигенције (Милан Кујунџић, Богдан Поповић, Павле Поповић, Михаило Петровић Алас, Бранислав Петронијевић...). Извесно је да су сви имали озбиљне разлоге за одустајање од женидбе (посвећеност науци, здравствени проблеми, тешке успомене, несналажење...)³²² У

³¹⁸ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 2, Јелена В. Јовановић (мајци) Александри М. Маринковић (Женева, 20. април 1888); С. Јовановић, „Павле Маринковић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 277.

³¹⁹ ОГИ, Копија уговора од 4. [16] августа 1897, Скопље (АКЦДПП). У уговору пише Симино 23, а не 25, али реч је о истој кући. Да овај уговор важи и касније (1915) вид. ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 4, „Списак ствари од вредности које су Владимир и Јелена Јовановић из Београда са собом у Ниш донели” (1915).

³²⁰ ОГИ, Копија уговора од 4. [16] августа 1897, Скопље (АКЦДПП).

³²¹ Јелена Скерлић Ђоровић је забележила: „На женидбу никада није помишљао, а не зна се ни за какву романтичну љубав његову; кратки и ретки доживљаји са безименим женама нису имали никакве важности”. Вид. Ј. Скерлић Ђоровић, „Слободан Јовановић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 152. Слично, са више детаља вид. у М. Јовановић Стоимировић, „Слободан Јовановић”, *Поријетли* [1998], стр. 98. Описи Слободана Јовановића разликују се код Јелене Скерлић Ђоровић и Милана Јовановића Стоимировића („био је пропорционално развијен, чак је као Арнаутин био узак у куковима”).

³²² Изгледа да нису сасвим без основа приче да је Богдан Поповић имао симпатија према Драги Луњевици, односно Машин. Потврђују их Јелена Скерлић Ђоровић и Милан Јовановић Стоимировић. Јелена Скерлић Ђоровић оставила је исцрпну забелешку о непримереном удварању

Београду се венчавало према веома сложенем протоколу. Посебно компликоване биле су женидбе официра, о чему је донесен посебан *Закон о женидби официра*. Краљ Александар Обреновић је кршењем постојећих правила изазвао бес Београда, а нарочито официрског кора и београдских госпођа.

Исте године када је купио кућу у Симиној улици, Владимир Јовановић је купио виноград у Прокупљу за укупно 120 дуката цесарских 19. септембра (1. октобра) 1879. године у новоослобођеним крајевима од Михаила Антоновића, казначеја (благајника) начелства Топличког округа, и Миливоја Плачковића, учитеља. Виноград се налазио у атару вароши Прокупља, „на брду виноградском на северозападној страни вароши”.³²³ На основу пописа имовине Владимира Јовановића може се видети да је виноград 1915. године и даље био у његовом власништву.³²⁴

Куповина куће у Симиној улици поклапа се са временом када је Слободан Јовановић завршио основну школу и кренуо у (тада седмогодишњу) Београдску гимназију (1879/8),³²⁵ која се налазила у левом крилу Капетан Мишиног здања, на Великом тргу (Краљевом, Студентском, Академском тргу), односно пијаци, изнад Симине улице, а наспрам „Главне полиције”.³²⁶ Из гимназијских дана бележи како се преко лета (1886), заједно са школским другом Павлом Маринковићем, спремао за матурски испит: „Седели смо у Симиној улици, кућа уз кућу; спремали смо се заједно за испит зрелости који је те године сасвим изузетно био одложен до јесени; предвече, а неки

Бранислава Петронијевића кћерки Јована Скерлића, Љиљани. Вид. Ј. Скерлић Ђоровић, „Богдан и Павле Поповић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 113 ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 1, Сведочанство (Тапија), 19. септембар 1879. године –114. Исто, „Бранислав Петронијевић”, стр. 128–131.

³²³ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 1, Сведочанство (Тапија), 19. септембар [1. октобар] 1879. Из тапије у којој се даје опис имања може се видети да је први власник винограда био муслиман (Јашар Јусуфовић), а да су сви околни виногради били у власништву Срба (пре 1. [13] септембра 1878). Виноград су купили судија Ђорђе А. Петровић и Миливоје Плачковић (1. [13] септембар 1878). Петровић је своју половину винограда наредне године продао Михаилу Антоновићу (14. [26] августа 1879), а Антоновић и Плачковић су своје половине винограда продали Владимиру Јовановићу (19. септембар [1. октобар] 1879).

³²⁴ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 4, В. Јовановић, „Списак ствари од вредности које су Владимир и Јелена Јовановић из Београда са собом у Ниш донели” (1915).

³²⁵ Капетан Мишино здање завршено је 1863. године.

³²⁶ С. Јовановић, „Све своје средњошколско образовање”, ССП [1939], стр. 310; „Павле Маринковић” [1948 / 1962, 1991], СД XI, стр. 267, 271.

пут и цело вече проводили смо у разговору, шетајући не знам по колико пута Симином улицом с краја на крај³²⁷. Павле Маринковић је био један од ретких пријатеља Слободана Јовановића са којим је био на „ти“³²⁸. У време када се и родитељима обраћало са „ви“, само су кумови (Милица Јаше Томића),³²⁹ млађи блиски рођаци (генерал Војин Чолак-Антић),³³⁰ и другови из најранијег детињства, синови очевих пријатеља, као што су били Славко Ј. Грујић, син Јеврема Грујића, Славко Св. Милетић, син Светозара Милетића, Мата С. Бошковић, син Стојана Бошковића,³³¹ као и другови из истог разреда били са Слободаном Јовановићем на „ти“.³³² Са пријатељем и колегом у Министарству иностраних дела, Михаилом Ристићем, за кога се удала његова сестра Правда, био је на „ви“, да би касније (отприлике након сестрине удаје), прешао на „ти“.³³³ У кругу *Српскої књижевної іласника*, само је његов покретач, колега из Министарства иностраних дела, Светислав Симић „имао дара за пријатељевање (јер и за то ваља имати дара!). Сви оснивачи *Гласникови* били су му лични пријатељи, он је једини међу њима био са свима на ’ти’ и једини је био у стању да својим личним утицајем отклања њихове несагласности“.³³⁴ Са великом већином пријатеља и сродника Слободан Јовановић је био на „ви“, укључујући и Богдана Поповића са којим је био у полувековном пријатељству (од

³²⁷ С. Јовановић, „Павле Маринковић“ [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 271.

³²⁸ АСАНУ, ЗСЈ, 14891, 45, Павле Маринковић Слободану Јовановићу, Атина, 9. [21] септембар 1896.

³²⁹ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 1, Милица Јаше Томића [на визит карти] Слободану Јовановићу (саучешће).

³³⁰ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 1, Војин и Мара Чолак-Антић (телеграм саучешћа: „Молим те да заједно са твојима примиш моје искрено саучешће за добрим оцем, а мојим драгим стрицем“), Слободану Јовановићу, Осиек, 6. март 1922.

³³¹ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 1, Славко Ј. Грујић Слободану Јовановићу, Вашингтон, 23. март 1922.

³³² „Доцније у животу Павле и Балугчић били су пријатељи. У гимназији, да би што јаче показали колико су један другоме туђи, они су се ословљавали са ’Ви’“. Вид. С. Јовановић, „Павле Маринковић“ [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 269.

³³³ АСАНУ, ЗМР, 14243, 4097, Слободан Јовановић Михаилу Ристићу, Београд, 28. фебруар [12. март] 1894; АСАНУ, ЗСЈ, 14243, 4115, Слободан Јовановић Михаилу Ристићу („само за тебе“), Београд, нема датума, вероватно 1896).

³³⁴ С. Јовановић, „Светислав Симић“ [1940], СД XI, стр. 585.

студентских дана у Паризу 1891. до 1941. године)³³⁵ То је било једно „меко ви”, као у француском језику. У току рада у Политичко-просветном одељењу Министарства иностраних дела, са људима из различитих средина из унутрашњости Балкана, поготово тамо где не постоји „ви”, извесно се, као и Михаило Г. Ристић, прилагођавао.³³⁶

У немачко-аустријском бомбардовању Београда (1915) граната је погодила кућу Јовановића и оштетила је са дворишне стране, „из авлије”,³³⁷ о чему је Владимир Јовановић писао свом сину: „наша кућа у Београду опљачкана је у самом почетку немачко-аустријске окупације. Стога ми и нисмо хтели за време окупације враћати се у Београд. Значајно је како је тачном под германском егидом утврђена истина коју је Goethe казао (у „Фаусту”) речима: Krieg, Handel und Piraterie, Dreieinig sind sie, nicht zu trennen. Мита Ђорђевић уверава да је спасао нешто твоје библиотеке. И бомбардање је кућу оштетило. Кров је био проваљен тако, да су киша и снег продирали у собе. На моју молбу г. Dr В. Вељковић био је добар, те је наредио да се кров оправи колико да се кућа изнутра не штети климатским непогодама. Даље оправке извршиће се по нашем повратку”.³³⁸ Владимир Јовановић је у писму (1919) напомињао унуку Андрији и кћерки Правди да што пре донесу и своје ствари из Рима, „јер се у овој опљачканој вароши осећа оскудица у постељним и покућанским стварима”.³³⁹ Кућа је

³³⁵ Становали су у истој улици у Паризу (Rue Monge) Латинском кварту. Вид. В. Ракић, *Бојдан Појовић* [2004], стр. 52.

³³⁶ Миле Станић, *Успомене на миширополије с којима сам радио Михаила Г. Ристића*, *Вардарски зборник* 2 (2003), стр. 91.

³³⁷ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 8, Рачун за поправку и кречење куће, август 1919.

³³⁸ АСАНУ, ЗСЈ, 14891/13, Владимир Јовановић (са додатком писму Јелене Јовановић) Слободану Јовановићу, Врњачка Бања, 19. децембар 1918. О првом налету пљачкања београдских кућа, посебно оних које су станари напустили, као и даљем систематском реквирирању и насељавању окупаторских официрских породица, вид. Лука Лазаревић, *Белешке из окупираној Београда (1915–1918)*, Јасен, Београд 2010. Окупаторска штампа посебно је инсистирала на томе да је приликом борби за Београд вођено рачуна о цивилима и цивилним зградама и да је њена артиљерија највише дејствовала на Калемегдан. У дневничким белешкама Павла Поповића упечатљиво је приказано стање у којем су били Универзитетска библиотека и рукописи професора августа 1914. године. Вид. П. Поповић, *Из дневника*, СДПП XI, стр. 8–12.

³³⁹ АСАНУ, ЗСЈ, 14891/14, Владимир Јовановић (унуку) Андри Ристићу, Београд, 22. септембар 1919. Кућа је поново реновирана 1922. године. Вид. ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 3, Јелена Јовановић (унуку) Андри Ристићу Београд 14. јул 1922.

била растресена и у бомбардовању Београда у Другом светском рату. Бомба је пала у двориште куће где је неко време остао кратер.³⁴⁰

На основу сачуваног детаљног пописа намештаја и покућства може се стећи утисак како је кућа изгледала у међуратном периоду. Имала је четири или пет соба у високом партеру и једну „доњу собу” у сутерену (са летњом кухињом), четири спољна прозора, ходник, купатила, кухињу и подрум. Разликују се подаци из једног недатираних пописа³⁴¹ од рачуна за поправку и кречење куће из августа 1919. године.³⁴² Могуће је да је распоред у кући донекле мењан пошто је била оштећена у бомбардовању (1915), а можда је и раније дошло до измена јер се више не спомиње и друга (дворишна) кућа од слабог материјала (из купопродајног уговора). На основу кућа зиданих на Дорћолу у исто време може се стећи увид у њен изглед (сачувана је једна фотографија фасаде, као и више фотографија дворишне стране), и врсту материјала коришћених при изради. На списку су пописане, између осталог: „2 слике велике урамљене, 12 слика разних, етажер за књиге, 10 столица, ормани, мали астал, повећи астал, диван, гвоздени кревет, порцеланска фуруна, шиваћа машина, две каде” и др. Наводи се и „писаћи астал велики”, на основу чега би се могло претпоставити да је реч о соби Слободана Јовановића, која се налазила на уличној страни куће. Према сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић, Слободан Јовановић је имао „диван писаћи сто” (поклон од родитеља) на којем су се налазили „рукописи књига које [је] писао, нередиговани текстови, текстови који су прошли редактуру, оно што је откуцано, па оно што је спремно за штампу и још много тога”.³⁴³ Пошто му овај сто није одговарао, решио је да га поклони сестрићу, Андри Ристићу: „Ускоро потом је позвао мене да му помогнем да направи сто по својој мери. Заједно смо покупили две широке и дугачке даске преостале од мајстора који су нешто радили око куће. Искористили смо и ногаре које су биле поред тих даски и од тога направили један много дугачак сто за ујка Слободана. Поред тога смо направили и једну полицу

³⁴⁰ Ј. Скерлић Ђоровић, „Правда Ристић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 160–161.

³⁴¹ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 5

³⁴² ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 8, „Господ. Владимир Јовановић”.

³⁴³ Касније се тај сто налазио у кући Павловића у предсобљу јер је био превелики чак и за велике собе. Вид. Желимир Марковић, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић” *Књижевне новине* 1027–1030 (1. фебруар – 1. март 2001), (даље: Ж. Марковић, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић”, *Књижевне новине* [2001]), стр. 28.

на зиду која је послужила да се на њу сложе књиге. Таквим столом је био задовољан јер је на њега могао да наслаже много папира и све да му буде на оку. Полица на којој су биле књиге такође му је била при руци и сећам се да је био необично задовољан што смо све тако добро удесили”.³⁴⁴ Осим што је радни сто направио од обичних дасака, штап Слободана Јовановића направљен је од обичног чворноватог дрвета (изгледа киселог дрвета каквог има на Калемегдану, а можда га је било и у дворишту куће у Симиној), у време када се веома водило рачуна о штаповима најбоље израде, са монограмима који су били причвршћивани на њих.³⁴⁵

Осим пописа намештаја и покућства из времена после Првог светског рата, сачуван је и детаљан „Списак ствари од вредности које су Владимир и Јелена Јовановић из Београда са собом у Ниш донели (1915)”.³⁴⁶ За време Првог светског рата Слободан Јовановић је био шеф Ратног пресбирора Обавештајног одсека Врховне команде, Михаило Ристић посланик у Риму, а сестра Правда је живела у Паризу, где је њихов син Андра Ристић, као и други ђаци из Србије, ишао у гимназију. Владимир и Јелена Јовановић су се за време рата склонили из Београда у којем су вођене тешке борбе (1914, 1915). Прво су отишли у Крушевац, потом у Ниш и на крају у Врњачку Бању, где су остали до завршетка рата.³⁴⁷ На основу „Списка ствари од вредности” може се видети да су са собом у избеглиштво понели тапије и уговоре, обвезнице (Дувански лозови, лозови Црвеног крста) и штедне („уложне”) књижице Управе фондова и Врачарске задруге (у динари-

³⁴⁴ Исто.

³⁴⁵ Само је на самом врху ојачан металом. Чува се у АСАНУ. Наравно, није искључено да је имао и друге штапове.

³⁴⁶ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 4, В. Јовановић, „Списак ствари од вредности које су Владимир и Јелена Јовановић из Београда са собом у Ниш донели” (1915).

³⁴⁷ Окупациона штампа је посебну пажњу придавала повратку угледних личности у Београд, о чему се извештавало скоро свакодневно у посебној рубрици под називом „Повратак у Београд”: „Poslednjih dana vratile su se u Beograd iz raznih krajeva zemlje ove uglednije ličnosti [ministri, državni savetnici, profesori univerziteta], advokati... Vratili su se na svoja ognjišta i nekoliko uglednih trgovaca beogradskih, a kako saznajemo u toku idućih dana vratiti će se u Beograd mnoge ličnosti, koje su u prošlosti Srbije igrале veliku ulogu. Beograd se – pored siromašnog i srednjeg reda stanovništva, počinje da popunjuje svojom inteligencijom i imućnijim staležom”. „Povratak u Beograd”, *Beogradske novine*, odg. za uredništvo Juraj grof Oršić-Slavetički, (6. januar 1916), str. 4; „Napomene onima koji se vraćaju”, „Povratak u Beograd” (9. januar 1916), стр. 3–4; „Povratak u Beograd” (13. januar 1916), стр. 3; (16. januar 1916), 2; (25. januar 1916), стр. 3.

ма у злату и сребру) на име Јелене Јовановић, Слободана Јовановића, Правде Ристић и Андрије Ристића, полисе животног осигурања (Assicurazioni Generali), тестаменте Владимира Јовановића и Јелене Јовановић. На списку су и „златна тока, брилијантска игла, пар златних дугмади за манжетне, четири златна дугмета за кошуљу, сребрне кашике, сервис од по тридесет комада есцајга...”³⁴⁸ Испод забелешке „Слободану су намењени и њему припадају и ове ствари које се код његових родитеља налазе”, на првом месту налази се „златни сат са златним ланцем и медаљоном”, вероватно исти сат који је приликом конфискације (1946) Правда, заједно са једном Мередитовом (George Meredith) књигом (Слободан Јовановић је имао укоричена дела овог енглеског писца којег је посебно ценио), успела да спасе и десетак година касније пошаље Слободану у Лондон. Лепосава Бела Павловић која му је донела сат и књигу записала је: „Он се насмејао уз коментар да то може да уради само неко као његова сестра. Ризик да се из комунистичке Југославије кријумчари књига енглеског писца која у Лондону може да се нађе у свакој књижари”.³⁴⁹

На основу врло детаљног пописа књига Владимира Јовановића, под насловом „Моје књиге (1854–1857)”,³⁵⁰ може се стећи увид и у мањи, али (ако је барем део књига био сачуван) веома стар део библиотеке Јовановића. Списак („25. фебруара 1856. у Хохонкајму”) садржи 26 наслова књига купљених у Немачкој и 77 наслова осталих књига, по рубрикама, са ценама (у чаршијским грошевима). С правом се може претпоставити да су најстарије књиге у њиховој библиотеци биле књиге које је написао деда Јелене Јовановић, свештеник Константина Маринковић, *Плач Рахиле* (Будим 1808) на црквенословенском и посебно обимно *Тумачење Свештих Еванђеља* (1839) на славеносрпском, а можда и књиге из велике породичне библиотеке Маринковића (о чему сведоче спискови пренумераната), ако није цела изгорела 1848. године. Вероватно су имали и примерке књига др Вука Маринковића (превод друге књиге Вергилијевих *Енеида*, 1826; *Начела Физике*, 1851, *Јесћесћивена йовесница*, 1851), као и књиге Димитрија Матића објављене исте године (*Начела умној државној йрава, Крайика йовесћи*).

³⁴⁸ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 4, Списак ствари од вредности које су Владимир и Јелена Јовановић из Београда са собом у Ниш донели” (1915)

³⁴⁹ Ж. Марковић, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић”, *Књижевне новине* [2001], стр. 28

³⁵⁰ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, В. Јовановић, „Моје књиге (1854–1857), 25. фебруара 1856 у Хохонкајму”.

Библиотека се, наравно, може реконструисати на основу спискова литературе и фуснота Владимира и Слободана Јовановића. Сачувани су и примерци домаћих и страних новина (*Полиџика, Правда, Време, Српска независност, Српска заштита, оџан народне либералне сџранке, Покреј, Американски Србобран - The American Srbobran, The Times, Journal des débats politiques et littéraires, Le Temps, Pester Lloyd, Le Courier de Sophia, Journal Politique Littéraire et Commercial* и др.).³⁵¹

После завршетка Првог светског рата и поправке куће (1919) Владимир, Јелена и Слободан Јовановић поново су живели у кући у Симиној улици, где је ускоро дошла и Правда са сином који је у Паризу ишао у школу.³⁵² Слободан Јовановић је све време живео у овој кући: „то је била лепа кућа са двориштем [...] У тој кући често сам боравила и сећам се да је имала врт у коме смо седели преко лета”.³⁵³ Током рата је изгледа у дворишту израстао један клип кукуруза који се спомиње у породичној преписци. Јовановићи су, наравно, имали мачке и псе. Један пас се може видети на сачуваним фотографијама.

Један критичар писао је да Слободан Јовановић припада „интелигенцији домаћина” у нашим варошима који „према активности свога доба имају критеријум рентијера, независност и слободоумност базирану на приватној својини”.³⁵⁴ Слободан Јовановић, међутим, није имао некретнине у свом власништву. Кад му је Милан Јовановић Стоимировић рекао: „Шалу на страну, наши људи налазе да грешите што допуштате да Вас искоришћују српски капиталисти и бирократи”, у шали је одговорио: „Оставите, молим Вас. Та ја сам целог века био везан за капиталисте. Али тако што ме је Геца Кон навек

³⁵¹ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VI, 6, „Штампа”

³⁵² АСАНУ, ЗСЈ, 14891/14, Владимир Јовановић (унуку) Андри Ристићу, Београд, 22. септембар 1919. Владимир Јовановић у писму даје прецизна упутства у вези са путовањем возом до Земуна на основу искуства Слободана Јовановића, који је пре Правде и Андре допутовао из Париза. Кућа се поново реновирала 1922. године.

³⁵³ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 3, Јелена Јовановић (унуку) Андри Ристићу, Београд 14. јул 1922. На основу овог писма може се стећи утисак како је 1922. године изгледало двориште са вртом о којем говори Лепосава Ст. Павловић. Вид. Ж. Марковић, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић”, *Књижевне новине* [2001], стр. 28.

³⁵⁴ Велибор Глигорић, „О Слободану Јовановићу”, *Они који одлазе*, Београд 1932, стр. 21.

искоришћавао”.³⁵⁵ Слободан Јовановић је живео са својим родитељима. Његова сестра је живела често у иностранству, али је у Београду становала са родитељима, и касније, са сином. И други су становали у породичним кућама. У великој и малој кући Јована Ристића живели су и његови синови са својим породицама.³⁵⁶ Браћа Поповићи живели су заједно, изузев једног брата који се оженио. У појединим београдским породичним кућама генерацијама станују чланови исте породице.³⁵⁷

Владимир Јовановић је био противник задуживања државе и задуживања приватних лица.³⁵⁸ У државном задуживању код страних банака видео је први корак ка политичком туторству страних влада. У политичкој економији заступао је старију либералну тезу о штедњи као средству за стварање капитала: „Усто и он лично живео је врло штедљиво и тој штедљивости имао је да захвали што је политичку борбу био у стању водити и под тешким материјалним приликама”.³⁵⁹ Владимир Јовановић је прецењивао штедњу (Слободан Јовановић),³⁶⁰ што није било необично у његово време. Као чврсто уверење и васпитна теорија са упечатљивим примерима штедљивости највећих београдских богаташа, општеприсутно је место у причама из старог Београда.

Владимир Јовановић је забележио да је „скромно живео”,³⁶¹ Слободан Јовановић сведочи да је његов отац био „човек малих потреба, кадар да по нужди и те тако мале потребе смањи, прави аскет по том ниском стандарду живота”,³⁶² који „не само да није имао никаквих саблажњивих порока, него је још пазио да се пред својом децом никада

³⁵⁵ Драгољуб Јовановић, *Полиитичке усјомене*, V, [Војна штампарија], Култура, Архив Југославије, Београд 1997, стр. 307.

³⁵⁶ Дивна Ђурић-Замоло, „Мала и велика кућа Јована Ристића”, *Годишњак града Београда* 33 (1986), стр. 53–62.

³⁵⁷ Необично је неразумевање појма породичне куће у појединим текстовима посвећеним становању у старом Београду.

³⁵⁸ В. Јовановић, „Србенда и готован” [Епископатска печатња, Нови Сад 1864], ИСВЈ, стр. 103.

³⁵⁹ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 103. О штедњи вид. В. Јовановић, „Србенда и готован” [Епископатска печатња, Нови Сад 1864], ИСВЈ, стр. 99–112.

³⁶⁰ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 103.

³⁶¹ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/1, 13, В. Јовановић, „Последња жеља и наредба, 24. мај [6. јун] 1907.

³⁶² С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 93.

не огреси о пристојност”.³⁶³ Код Владимира Јовановића моралне особине биле су посредоване његовим филозофским, политичким и економским идејама.³⁶⁴ У једној рано написаној биографији Владимира Јовановића (1892) забележено је: „Као истински слободњак и пуритански карактер Владимир Јовановић је стекао у Србији и у страном свету велики углед. Са многих гођења политичких му противника ужива он топле симпатије свију, који поштују самосталност, истрајност и пожртвовање у јавноме раду, а за добро народа и отаџбине”.³⁶⁵ Иако противник задуживања, Владимир Јовановић је понекад имао дугове који су настали током његове политичке борбе, боравка у иностранству и притвора у Пешти.³⁶⁶

Након изласка из мађарског затвора и рођења другог детета, Владимир Јовановић је заједно са женом (2. [14] октобра 1871) закључио уговор о животном осигурању код тршћанског (тада у Аустроугарској) осигуравајућег друштва *Assicurazioni Generali* на суму од 12.000 франака. Пуне 42 (односно 43) године (1871–1914) редовно је уплаћивао премије осигурања: „ни једна од њих ни на један једини дан није била одложена нити остала 'дужна’”.³⁶⁷ У време склапања уговора Србија није имала свој ковани новац (нити Народну банку), већ се служила аустријским, дукатима, талирима и цванцикама, чију вредност је, као и другом страном новцу, одређивала државна власт званичном тарифом у „пореским” и „чаршијским” грошевима (као рачунском новцу). У покушајима да обезбеди породицу треба тражити и разлог због којег кућу у Симиној улици није купио на своје име, већ на име своје деце. Добро је знао да се политичким противницима лако може конфисковати имовина (као нпр. Карађорђевићима после 1868). Иако

³⁶³ Исто, стр. 115.

³⁶⁴ О економским идејама Владимира Јовановића вид. Бошко Мијатовић, „Владимир Јовановић, непоколебљиви либерал”, ИСВЈ, стр. 14–19.

³⁶⁵ „Владимир Јовановић”, *Орао, велики илустрирани календар за јодину 1892*, ур. Стеван В. Поповић (кум Јовановића), Н. Сад, А. Пајевића, 1891, стр. 119–122.

³⁶⁶ Вид. на основу архивске грађе Gale Stokes, *Legitimacy Through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, University of Washington Press, Seattle and London 1975, стр. 187–188. АС, ВШ, 1863, стр. 24, Дуговање фонду удовица и сирочади; АС, МП, 1875, 6, 54, регулисање дуга по пријему у државну службу.

³⁶⁷ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/1, 12, 2, Владимир Јовановић Друштву *Assicurazioni Generali* (концепт).

није имао велико поверење у „моћне стране новчане заводе”, ипак је узео животно осигурање код једног таквог завода.

Према уговору било је предвиђено да се осигуранику исплати осигурана сума (у злату) када напуни 85 година живота. Његова преписка са осигуравајућим друштвом сведочи да је био изненађен и огорчен због „незајажљивог лакомства тог друштва” које је на разне начине покушавало да избегне своју уговорну обавезу (покушај исплате у динарима, наплате интереса на зајмове за време рата, супротно закону о мораторијуму и сл.): „Четрдесет и две године ја сам такорећи од јела закидао колико сам највише могао да би скупио колико је требало за редовно плаћање премија осигурања. Па зар сад да ми се од тако дуговремене и мучном уштедом осигуране суме закину три четвртине противно свим здравим појмовима о праву и правди и моралу?!”³⁶⁸ Не пристајући на „пустахијске рачуне”, после више од две године Владимир Јовановић је успео да добије осигурану суму на коју је према уговору имао право (са одбитком зајма и изгледа умањењем за ратне године).³⁶⁹ Слободан Јовановић је био осигуран код Осигуравајућег друштва „Србија”.³⁷⁰

* * *

Покретна имовина Слободана Јовановића је конфискована: „Ушла сам у кућу и тада сам видела да су у кући још три човека који су претурали по стварима ујака Слободана. Њих двојца су били у кући листајући по књигама и списима и претурајући све што је имало везе са ујка Слободаном [...] износили их до прозора према дворишту док је онај трећи који је био у дворишту све то уништавао. Соба ујка Слободана је била до улице, а они нису хтели да се види шта раде па су ствари бацали кроз другу собу чији прозор је био окренут ка дворишту”.³⁷¹ Захваљујући уговору од 4. [16] августа 1897. године којим је свој део куће у Симиној уступио у власништво сестри Правди (у време њене удаје за Михаила Ристића), кућа није била конфискована. Правда Ристић наставила је после Другог светског рата да живи у породичној кући Јовановића. Живела је као и други Београђани којима је нова

³⁶⁸ Исто.

³⁶⁹ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/І, 12, 23, „Quittance” (без датума).

³⁷⁰ ГИ [2009/2010].

³⁷¹ Ж. Марковић, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић”, *Књижевне новине* [2001], стр. 28–29.

власт због „вишка стамбеног простора” испарцелисала куће и станове и уселила сустанаре, о чему је запис оставила Јелена Ђоровић, сестра Јована Скерлића, удовица Владимира Ђоровића: „Током рата, а нарочито по свршетку рата она се нашла у положају најтежем од свију познаница око мене. У кући растрешеној од удара бомбе – скоро цела башта била је неко време велики кратер – она је живела поред света који се доселио у кућу незнано одакле. Изгледало је да то њој није претерано тешко. ’Ако нисам комуниста по идејама, ја сам комуниста по начину живота,’ говорила је смешећи се. Као што је пре посматрала ’вишу,’ тако је сад имала прилике да упозна ’нижу класу.’ Није се жалила на њих; тумачила их је. И оног свог сустанара који је прво живео са једном невенчаном женом, па се онда венчао с другом и продужио живот у троје, прву пославши само у кухињу. Описивала је како други брачни пар престане са свађом и тучом неколико дана по примитку плате. Онда се да деци мало вина да заспе, а родитељи се обуку и одлазе у ’отмен локал’ да се проведу. Па девојке које станују у сутерену и мењају веренике свака два-три месеца и повремено одлазе у болницу ради побачаја или лечења. Без узбуђења саопштила ми је кад су јој развалили орман и покрали је. Сама је живела у две собе претрпане намештајем да се буквално једва кретало. Са столицама на орманима и књигама на клавиру, по поду, дивану на све стране. На питање ’Зашто бар те књиге не скупите и не продате?’ одговор: ’Продајемо по мало, али, кад почнемо да сређујемо, син и ја зачитамо се, па никад краја.’ Тако је филозофски подносила своју судбину у старости”.³⁷² Кућа Јовановића и Ристића је касније срушена, а Правда се преселила у стан у близини Цвијићеве улице, у Професорској колонији. На месту куће Јовановића од 1965. године налази се Дом здравља Стари град (Симица 23–27).³⁷³

У Историјском архиву Београда не налазе се тестаменти Владимира и Јелене Јовановић који се помињу у „Списку ствари од вредности” (1915), али је сачувано раније записано упутство под насловом „Моја жеља и наредба” (1907), из које се види да је Владимир Јовановић предвидео куповину гробнице: „Као што сам скромно живео, тако желим и да се скромно сахраним, када буде била Божија воља, да овај свет заменим другим[...] На Новом гробљу да се узме гробница, у коју

³⁷² Ј. Скерлић Ђоровић, „Правда Ристић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 160–161.

³⁷³ Ж. Марковић, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић”, *Књижевне новине* [2001], стр. 28.

ће, кад Богу буде било угодно, бити сахрањена и моја жена”.³⁷⁴ Владимир и Јелена Јовановић сахрањени су у породичној гробници на београдском Новом гробљу у трећој парцели (гробница број 79, трећег реда).³⁷⁵ Ова гробница је, међутим, касније, након смрти Правде (1964) и потом Андре Ристића (1968), Владимировог јединог унука, отуђена („продата”).³⁷⁶ У евиденционим књигама Новог гробља у Београду није ни записано да је Владимир Јовановић сахрањен у тој гробници (1922), већ је записано само име Јелене Јовановић (1927), што није редак случај.³⁷⁷

³⁷⁴ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/І, 13, В. Јовановић, „Последња жеља и наредба, 24. мај [6. јун] 1907. У оригиналу стоји „На новом гробљу”.

³⁷⁵ Исто.

³⁷⁶ С. Ђокић, „Поводом предлога о повратку посмртних остатака великог српског историчара. Гробница Јовановићева продата”, *Полишика* (10. март 1992), стр. 11.

³⁷⁷ Владимир Јовановић је сахрањен у својој гробници. Вид. ИАБ, ЛФВЈ, К-1/І, 15, 6, Слободан Јовановић физикусу Општине града Београда, Београд, 4. март 1922, [са печатом Санитетске управе града Београда].

ВАСПИТАЊЕ, ГИМНАЗИЈСКО ОБРАЗОВАЊЕ, СТУДИЈЕ

Рано доба

О раном детињству Слободана Јовановића има мало података. Миодраг Стајић који је записао појединости из његовог живота, сазнао их је, како каже, случајно, успут, за време разговора о другим темама: „Слободан Јовановић је једини од наших писаца које сам ја знао који није никада желео да говори о себи и о својим делима. За време разговора, кад би се случајно додирнуло то питање, он би брзо скренуо на неки други предмет”.¹ Претеривања у описивању детаља из приватног живота Слободан Јовановић је критиковао у приказу *Ус-йомена* Милана Ћ. Милићевића (1895), објављених у *Годишњици Ни-коле Чујића* (XIV): „Галерију великих људи коју одавна већ испуњује, г. Милићевић скромно мисли да закључи својом властитом сликом. Иначе, та је слика састављена из извесних појединости које само г. Милићевића могу можда занимати (на пример колико је на сиси остао, шта му је прва псовка била и колико се данас псовком служи, и

¹ М. Стајић, „Млади Slobodan Jovanović” [1959], 21. Миодраг Стајић је објавио своју књигу *Идеје и људи* 1972. године у Лондону у издању Удружења српских писаца и уметника у иностранству са предговором Слободана Јовановића. Стајић је објавио две књиге под истим насловом: *Мариналије*, Прва књига, уводна реч Марка Цара, Издавачка књижарница „Скерлић”, Београд 1931, и *Мариналије*. Друга књига. Издање пишчево, Београд 1940. Вид. М. Стајић, „Напомена”, *Идеје и људи*, предговор Слободан Јовановић, Удружење српских писаца и уметника у иностранству, Лондон 1972, стр. 96.

најпосле којом се пригодном први пут ошишао)”.² Исто критикује и код Јанка Веселиновића: „Путничка црта г. Веселиновића већ је по својме предмету занимљива, само као да би г. Веселиновићу било желети више критерије при посматрању, с једне стране, а мање личних ефузија с друге (као на пример тамо где г. Веселиновић признаје да пихтије баш радо једе)”.³

Слободан Јовановић није писао о својим личним навикама, о којима можемо понешто сазнати из друге руке. Милан Јовановић Стоимировић је нпр. у својој заоставштини оставио поглавље посвећено исхрани Слободана Јовановића: „Слободан Јовановић је целога свога века јако пазио на своју исхрану и увек гледао да се мало гладан дигне са стола. Једно време он је чак био и вегетаријанац, те је често доводио свој организам и у критично стање због оскудне исхране. [...] Сем тога, [...] никада није ни пио. [...] Даље, он никада није ни пушио”.⁴ На основу Стоимировићевих сведочанстава изгледа као да је Слободан Јовановић био на сталном посту.

Понеки податак о раном детињству Слободана Јовановића може се наћи у *Успоменама* Владимира Јовановића, као и у запису Слободана Јовановића о Владимиру Јовановићу. О школовању и студирању, осим докумената, могу се наћи поједина сведочанства у записима које је оставио о другу из гимназијских дана, Павлу Маринковићу, вишедеценијском пријатељу Богдану Поповићу, Јовану М. Јовановићу Пижону, Стојану Новаковићу. Важни подаци могу се наћи и у писмима Милану Гавриловићу, сведочанству о свом гимназијском образовању објављеном у *Споменници о споменници Прве мушке гимназије у Београду* из 1939. године, и историографско-мемоарским записима о времену које је провео у влади у земљи и избеглиштву. У писму Милану Гавриловићу, у којем је на Гавриловићеву молбу записао успомене о свом раду у *Нади*, ђачкој дружини Београдске гимназије, Слободан Јовановић напомиње да се запис може објавити, али тек након његове смрти.⁵

² С. Јовановић [Сл. Јов.], [„Белешке”, *Српски преглед* 5 (16. март 1895), стр. 162], НР, стр. 220.

³ Исто, стр. 221.

⁴ М. Јовановић-Стоимировић, „Слободан Јовановић (1869–1958)”, *Пориреши* [1998], стр. 99–100.

⁵ Милан Гавриловић, „Крај преписке са професором С. Јовановићем”, *Тамо далеко, часопис Срба у слободном свету* 2/3 (Чикаго/Мелбурн, април–мај–јуни 1959), стр. 147–150. Оригинал писма налази се у Архиву Југославије, где је пренесена архивска грађа Милана Гавриловића из Хуверовог института

Ретки записи о Јовановићевом детињству могу се наћи у чланку Миодрага Стајића, објављеном у претпоследњем броју лондонске *Поруке* (1959), посвећеном Слободану Јовановићу (поводом његове смрти). Пошто је Стајић писао по сећању, реч је о сећањима на успомене Слободана Јовановића. Стајић меша људе, времена и догађаје. Када се његови записи, међутим, упореде са архивском грађом, појединим сведочанствима која је оставио Слободан Јовановић (историчарски поуздан чак и када бележи сопствене успомене), *Успоменама* Владимира Јовановића, појединим записима Косте Ст. Павловића, може се доћи до корисних и врло вероватно поузданих података. Издвојићемо одређене податке који доприносе бољем познавању биографије Слободана Јовановића, његове личности и развоја мишљења.

Разлоге због којих је Слободан Јовановић рођен изван Србије и због којих је у најранијем добу живео у Аустругарској, у Новом Саду, Италији, у Напуљу и Швајцарској, треба тражити у политичким околностима. Родио се годину и по дана након убиства кнеза Михаила. Његов отац је довођен у везу са атентатом. Име Владимира Јовановића налазило се на завереничком списку могућих чланова нове владе који је записао Павле Радовановић, Владимиров пријатељ и школски друг из Шапца, организатор убиства кнеза Михаила.⁶ У *Слободи*, новинама које је издавао у Швајцарској, и у *Застави* Владимир Јовановић оштро је критиково кнеза Михаила.⁷ Био је „главни противник Михаилова режима у штампи”.⁸ Након убиства кнеза Михаила, мађарске власти су га притвориле. Било је укупно пет суђења поводом атентата, три у Србији и два у Угарској.⁹ Владимиру Јовановићу и Љубену Каравелову суђено је код првостепеног суда у Пешти: „Обојца су оптужена за саучешће у завери против Михаила, али суд је нашао да за подизање кривичне оптужбе против њих нема основа”.¹⁰

(2014). Збирка Милана Гавриловића још увек (2016) није доступна за истраживање, али је већином дигитализована. АЈ-859-10 (ј.о. 1–4).

⁶ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 98; *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 55.

⁷ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 98.

⁸ Исто.

⁹ С. Јовановић, „Суђење Михаиловим убицама”, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, 46–61; „Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити. Прикупио Ил. Н. Ђукановић, држ. саветник у пензији. Београд 1935, 8 VIII, 365”, СД XI, стр. 625–628.

¹⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 47.

После више од шест месеци истраге Владимир Јовановић је пуштен из притвора (јануара 1869).¹¹

Конзервативци су јавно оптуживали либерале као „моралне узрочнике” атентата: „После своје смрти Михаило је био популарнији него за живота; он је постао народна светиња и Владимирови чланци у *Слободи* и *Засјави* добили су накнадно значај скрнављења светиње”.¹² Зао глас непријатеља кнеза Михаила дуго је пратио Владимира Јовановића: „Било је света у Београду (а нарочито жена), који је сматрао да над породицом Владимира Јовановића (као и код Светозара Милетића), лебди проклетство што су њих двојица били интелектуалне и моралне убице кнеза Михаила, јер је тај догађај некада толико потресао јавно мњење да је пао и предлог да се кнез Михаило прогласи за светитеља-мученика, то јест да се канонизира и уврсти у ред српских светитеља: ’Зато се та Јовановићева породица и морала угасити’ говорили су сујеверни”.¹³

Након убиства кнеза Михаила, војни министар Миливоје Блазнавац постао је помоћу војске господар ситуације у Србији. За кнеза је прогласио четрнаестогодишњег Милана Обреновића, законитог наследника династије Обреновић, кога је из Париза у Београд довео Јован Ристић.¹⁴ Владимир Јовановић сведочи да су Јован Ристић и Радивоје Милојковић још раније показивали спремност да се споразумеју са либералним патриотима: „али тек сад, кад је и Блазнавац показао такову готовост, они су успели да се као ’либерали од 1868. г.’ здруже са ’либералима од 1858. г.’ који су логиком догађаја били упућени на здружење са државницима који прихватају либералне одлуке Св. Андрејске скупштине”.¹⁵ Радивоје Милојковић је предложио

¹¹ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 98.

¹² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 45; „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 98.

¹³ М. Јовановић-Стоимировић, „Слободан Јовановић (1869–1958)”, *Порџреџи* [1998], стр. 100.

¹⁴ Запис о разговору В. Јовановића са Блазнавцем вид. у: В. Јовановић, *Усџомене* [о. 1920 / 1988], стр. 249. Уп. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 30, 37.

¹⁵ В. Јовановић, *Усџомене* [о. 1920 / 1988], 254. Уп. С. Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)” [1923, 1933], СД III, стр. 485–490, 520–522; *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 36; „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 98. Политичке разлоге због којих су либерали прихватили намесничку понуду савеза вид. у: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 45.

Блазнавцу споразум са либералима и позвао на саветовање либерале који су тада били у Београду.¹⁶ Међу њима су била два епископа и један протојереј, будући епископ (митрополит Михаило, владика Мојсије и прота Јован, касније владика Јероним), Јовановићев рођак Димитрије Матић, кум Стојан Бошковић и пријатељ Алимпије Васиљевић, као и Љубомир Каљевић (који касније прелази напредњацима).¹⁷ Владимир Јовановић није учествовао у преговорима, јер је у то време био у притвору у Петроварадину и потом код пештанског суда.¹⁸

Иако је Владимир Јовановић био у пријатељским и тазбинским сродничким везама са кнежевским намесником Јованом Ристићем и председником Министарског савета (шефом владе), Радивојем Милојковићем,¹⁹ а Намесништво се споразумело са либералима које су представљали Владимиров брат, кум и блиски пријатељи, његов повратак у Србију није био ни брз, ни лак.

Након изласка из притвора у Пешти (све оптужбе су биле одбачене), Владимир Јовановић је отпутовао у Београд, где је обавио разговоре са намесницима, генералом Миливојем Блазнавцем и Јованом Ристићем, као и Радивојем Милојковићем, председником Министарског савета.²⁰ Блазнавац му је рекао да се споразумео са либералима „да Србија буде уставна и правна држава, и да се она без одгађања војно приуgotови за велико дело народног ослобођења и уједињења”.²¹ Блазнавац је у разговору нагласио да би добро било ако би Владимир Јовановић хтео да настави да ради у Швајцарској (где има много пријатеља) и Француској, као што је раније радио у Енглеској, на

¹⁶ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 249.

¹⁷ Исто. О архијерејима вид. *Календар са шематизмом Књажевсџва Србије за љресџуину јодину 1868*, Државна штампарија, Београд 1867, стр. 37–38; Сава Вуковић, *Срџски јерарси од деветџој до двадесетџој века*, Евро, Унирекс, Каленић, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996, стр. 218, 328–330, 340.

¹⁸ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 238.

¹⁹ Владимир Јовановић се оженио (1868) Јеленом Маринковић, сестром Христине Маринковић, жене Николе Хаџи Томе (венчани исте 1868. године), чијим сестрама су били ожењени Јован Ристић, Радивој Милојковић и Филип Христић. Радивоја Милојковића је познавао одавно, још из ђачких дана, када су заједно учествовали у бојкогу уписа на Лицеј због промене школског закона. Вид. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 253; Училишни закон за слушатеље наука у Лицеуму ества србског, Београд, 31. августа [12. септембра] 1851, [АС, МПС, 1851, III, 416; Л, 341], *Лицеј 1838–1863*, док. бр. 254, стр. 365–369 и даље.

²⁰ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 239 и даље.

²¹ Исто, стр. 249.

уознавању страног јавног мњења са „либералним аспирацијама српског народа” и да припреми („приуговори”) „моралну потпору Србије у борби за слободу и правду, као услове народног и човечанског напретка”.²² Верујемо да му Блазнавац ово није саопштио баш оваквим јовановићевским речником.

Према успоменама Владимира Јовановића Јован Ристић је посебно истакао да рад слободног и независног патриоте може имати више одзива „у демократијском свету” од званичног рада једне вазалне кнежевине „стегнуте у оквире конвенционалних обзира и стега”.²³ У разговору са Ристићем Владимир Јовановић је пристао да и даље ради „на обавештавању јавног мњења у Западној Европи, да ради слободно, с ким и како сам за најбоље нађе”.²⁴

Радивоје Милојковић, председник владе, потврдио је да је упознат са разговорима које је Владимир Јовановић имао са намесницима и да је влада потпуно сагласна са том идејом. Званична Србија би и даље водила бригу о званичним односима, а независним патриотима би оставила да са независним патриотима других народа „ступе у споразум ради обавештавања цивилизованог света о културној мисији Србије на југоистоку Европе”.²⁵ У разговору са Милојковићем, на питање о средствима, Владимир Јовановић је одговорио да „не тражи ништа више него да му се даје плата коју је имао као професор Велике школе, пре него што је јануара 1864. године насилнички уклоњен”, а путни трошкови и издаци за штампање списа „имали би се измиривати по рачуну према жељезничкој тарифи и по рачуну штампарије”, са чиме се Милојковић сложио.²⁶ Након постигнутог договора Јовановић се вратио у Нови Сад, где је започео припреме за пут „ради обавештавања јавног мњења у културном свету о либералним

²² Исто, стр. 250.

²³ Исто, стр. 252.

²⁴ Исто, стр. 251. Владимир Јовановић је ценио Ристића као политичара, али је хтео да отцепи старе либерале од ристићеваца. Сматрао је 1873. године да је Ристић аустрофил. Вид. депешу са белешком о разговору са Владимиром Јовановићем коју је руски конзул у Београду, кнез Цертељи, односно Цертељев (князь Алексей Николаевич Церетели), послао директору Азијског департмана руског Министарства иностраних дела, Стремоухову (Петр Николаевич Стремоухов), Београд, 16. [28] април 1873. године (бр. 33). Вид. Виктор Г. Карасјов, „Живојин Жујовић и Владимир Јовановић”, *Зборник Машице српске за друшћивене науке* 43 (даље ЗМСДН), (1966), стр. 123–124.

²⁵ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 256.

²⁶ Исто.

аспирацијама српским”.²⁷ Владимир Јовановић је у *Успоменама* образложио поступно, политички промишљено постизање договора са Намесништвом и владом о свом политичком раду у иностранству. Очигледно је да је Ристићу одговорило да Владимир Јовановић, кога је пратио зао глас саучесника у убиству кнеза Михаила, остане изван земље. Светозар Марковић је Јовановића нападао да у иностранству живи од новца који му је дало конзервативно Намесништво.

У марту 1870. године Владимир Јовановић је кренуо из Новог Сада у Швајцарску, а потом и у Француску.²⁸ Након низа обављених разговора, у јуну исте године вратио се из Париза у Нови Сад, где су га чекали жена Јелена и син Слободан.²⁹ У јулу 1870. године избио је рат између Француског царства и Краљевине Пруске.³⁰ Током лета Владимир Јовановић је у Новом Саду писао и објављивао текстове у *Матици* и *Летопису*, органима Српске матице, чији је био редовни члан и у којој је председавао Књижевним одељењем. Био је и у Београду.³¹ Учествовао је у раду четврте скупштине Уједињене омладине српске у Великој Кикинди. Скупштина је, између осталог, одлучила да се оснује омладински лист за науку, уметност и народни напредак, који је по предлогу Владимира Јовановића назван *Млада Србадија*.³²

Из Новог Сада Владимир Јовановић је потом са породицом, супругом Јеленом и Слободаном (око годину дана старим), отпутовао у Италију, у Напуљ, где су провели зиму. Тако се догодило да је Слободан Јовановић проходао у Италији: „Кад смо једног дана походили откопине рушевине Помпеје, па Јелена носећи малог сина у наручју застала крај једног зида, и покушала да га усправи уз зид, он се отео из њених руку, па почео ходати. Од тога часа он је редовно ходао вођен за руку”.³³ У пролеће 1871. године отпутовали су из Италије у Швајцарску, где су остали до краја маја.³⁴ Током боравка у Италији

²⁷ Исто, стр. 256.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто, стр. 266.

³⁰ Исто, стр. 267.

³¹ Извештај да је Владимир Јовановић, „бивши професор”, допутовао у Београд из Новог Сада, бр. 089, Јован Поповић, писар, члан Одељења савског, Јакову Туцаковићу, управитељу вароши Београда, Београд, 11. [23] јул 1870, [ИАБ, УГБ, 1870, К 1296, 251] ЖБ IV, стр. 157.

³² В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 268.

³³ Исто, стр. 270.

³⁴ Исто, стр. 271.

и Швајцарској Владимир Јовановић је написао спис на енглеском језику који је одштампан у Женеви 1871. године (*The Emancipation and Unity of the Serbian Nation, or the Regeneration of Eastern Europe by the Reconstitution of the Nationalities*).³⁵ У Нови Сад су се вратили у јуну 1871. године, извесно због очекиваног порођаја Јелене Јовановић. Већ 15. [27] јуна родила се кћерка која је добила име Правда.

У јесен 1872. године Владимир и Јелена Јовановић са двоипогодишњим сином Слободаном и годину дана старом Правдом преселили су се из Новог Сада у Београд: „Пошто је Србија од полицијске државе [кнеза Михаила и Николе Христића] постала уставном државом [Устав из 1869], а мађарска влада забраном омладинских састанака ометала и спречавала радњу Уједињене омладине српске за народну просвету, ја сам се решио да се са породицом мојом из Новог Сада преселим у Београд. Сеобу ту извршио сам у јесен 1872. г.”³⁶ Владимир Јовановић је у Београду у договору са друговима, либералима, покренуо лист *Будућности* који је и уређивао. Име власника листа, Љубомира Каљевића, потписивано је као име уредника.

Владимир Јовановић није могао да добије место у државној служби: „Ристић као намесник није смео узети на себе одговорност за поновно увођење у државну службу тако заклетог противника кнеза Михаила за каквога је важио Владимир”.³⁷ Више покушаја његовог запошљавања није успело.³⁸ Јовановићев рођак, Димитрије Матић, тадашњи министар просвете, успео је да га запосли при Школској

³⁵ Vladimir Yovanovitch, *The Emancipation and Unity of the Serbian Nation, or the Regeneration of Eastern Europe by the Reconstitution of the Nationalities*, H. Georg, Geneva 1871.

³⁶ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 281.

³⁷ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 100.

³⁸ Милан Ђ. Милићевић забележио је у свом дневнику да је (15. [27] новембра 1872) дошао код њега у канцеларију Стојан Новаковић: „каже да га нуде катедром Даничевићом у Вел. школи, само да у библиотеци створе место Владимиру Јовановићу”. Потом су Новаковићу нудили место секретара у Министарству просвете, „само да упразне библиотеку”. Новаковић је и то одбио. Милићевић је забележио да је следећег дана (16. [28] новембра 1872) поново разговарао са Стојаном Новаковићем: „Стојан ми каза да се објашњавао с Ристићем о том што га хоће на силу да начине секретаром, али он каже, вели, да се то све чини да се Владимиру отвори место; јер министар финансија Панта [Пантелија Јовановић, Баба-Дудић, баба-Дудин син] Владимира не прима никако”. Вид. Милан Ђ. Милићевић, *Дневник II* (23. септембар 1872 – 6. април 1877), приредио и предговор написао Петар В. Крстић, Архив Србије, Београд 2015, стр. 33–34.

комисији. У државној служби био је тек од 1873. године (када је Ристић саставио владу), али је премештан са посла на посао због бојазни од његовог либералног активизма. И сам Ристић је сматрао да „либерали од 1858. претерују са својим слободњаштвом”.³⁹ Нису му дали катедру политичке економије и науке о финансијама на Великој школи коју је тражио. Знали су да са катедре не би говорио у складу са политиком Намесништва. Тако је мислио и Стојан Новаковић, тадашњи министар просвете. Из истог разлога нису хтели да га поставе за управника Народне библиотеке („библиотекара”).⁴⁰ Поставили су га за секретара у Министарству унутрашњих дела, а потом у Министарству просвете (Ф. Христић), па у Министарству финансија. Након тога именован је за главног надзорника царинарница у Србији (1875).⁴¹

По повратку у Београд (1872) Јовановићи су једно време становали на Врачару у Ресавској улици (највероватније у изнајмљеном стану) у близини Вазнесењске (Вознесењске) цркве. Врачар се делио на источни (данашњи Врачар) и западни (падина са друге страна Улице краља Милана, данас у саставу општине Савски венац). Становали су и у Македонској (Поенкареовој) улици, у близини познате кафане „Два бела голуба” (једна од некретнина у власништву породице Милана Кујунџића Абердара, која се налазила на месту палате [зграде] Занатлијског дома, у којој је данас Радио Београд).

Према Стајићевим записима може се стећи утисак да су се Јовановићи селили више пута, односно да су прво изнајмили („узели”) стан у Ресавској улици (1871), па потом („после кратког времена”) у Македонској (у близини „Два бела голуба”), где су били и 1874. године, да би се потом преселили у кућу „испод Делинијевог апотеке”, која се налазила на углу Теразија, односно Кнез Михаилове и Сремске улице.⁴² Након тога су се (1875) вратили у Македонску (Поенкареову) улицу („близу поп Исе Ђорђевића”), па се касније поново одселили у близину Вазнесењске цркве.⁴³ Потом је купљена кућа у Симиној улици

³⁹ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 98.

⁴⁰ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 282.

⁴¹ Исто, стр. 82.

⁴² Једна од најстаријих београдских апотека, Делинијева апотека, првобитно је била на Дорћолу у Давичовом хану. Вид. Бранислав Нушић, *Београдска чаршија*, приредила Александра Вранеш, *Arg Libri*, Београд, 1996, стр. 19. Сремска улица је повезивала Теразије и Зелени венац. Тада није постојао подземни пролаз.

⁴³ М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 22. Исак Иса Ђорђевић био је познати београдски свештеник. Запис о прослави славе, Св. Николе, код

(1879) у чему се Стајићево тврђење поклапа са сачуваним документима о породичној кући у Симиној улици.

Може бити истинито Стајићево сведочење да су први утисци којих се сећао Слободан Јовановић из раног детињства били из стана у Македонској улици: „добрио је био прве топчиће за игру; волео је да се спушта низ степенице; видео је прве игре на Теразијама”. Вероватно је тачно и тврђење да је Јовановићу један од првих другова у детињству био (око две године млађи) рођак Бошко Чолак-Антић (касније су заједно на студијама у Швајцарској и потом у групи окупљеној око политичког листа *Рег*), будући доктор права, спор-

Слободан Јовановић (око 1873)
(АКЦДПП)

тиста (мачевалац), маршал двора и посланик на страни, али је мало вероватно да се играо и са Војом (Војином) Чолак-Антићем, будућим официром, коњичким бригадним генералом и дивизијским генералом, који је био осам година млађи од Јовановића, или да се дружио са „три кћери Димитрија Матића (1821–1884), државног саветника”, пошто су припадали различитим генерацијама. Једна од кћерки Димитрија Матића, старијег брата од стрица (у другом колону) Владимира Јовановића, Јелена Матић, удата за пуковника Илију Чолак-Антића, мајка је Бошка и Војина Чолак-Антића и њихове сестре Јованке (удате за Илију Вукићевића, књижевника).⁴⁴ Можда је Јовановић споменуо

поп Исе и списак гостију вид. у: М. Ђ. Милићевић, *Дневник II* (23. септембар 1872 – 6. април 1877), [2015], стр. 411.

⁴⁴ М. Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], стр. 21–23.

Стајићу да су им долазиле у кућу рођаке, Матићеве кћерке, и да су се играле са њим кад је био дете.

Стајић је забележио да је Јовановић био „необично нежног здравља” и да је прележао скоро све дечије болести: „Чим наиђе нека епидемија, он је први добије и прележи”.⁴⁵ Слободан Јовановић је у тексту о Владимиру Јовановићу споменуо да је прележао дифтерију, тешку заразну болест која је у то време могла имати и смртни исход (у то време, 1878. године, од дифтерије су умрли кћерка и унука краљице Викторије и неколико чланова енглеске краљевске породице).⁴⁶ Дифтерија је данас сузбијена захваљујући вакцинацији. Иако је у завршном разреду имао највишу оцену из предмета Гимнастика и војно вежбање (у генерацији од тридесет ученика биле су само 4 петице),⁴⁷ вероватно је због слабијег здравља ипак био ослобођен служења војног рока.⁴⁸

Од анегдота из Јовановићевог раног детињства Стајић бележи да је једном пао са прозора (извесно партнерне куће) на улицу и повредио главу. Стајићево тврђење да је лекар код кога су се лечили и који им је долазио у кућу („домаћи лекар”) био др Лазар Докић (професор Велике школе, краљев васпитач и председник владе), може да потврди и једно Докићево писмо које је сачувано у заоставштини Владимира Јовановића.⁴⁹ Мање је вероватно тврђење да је Владан Ђорђевић такође био лекар код кога су одлазили (не само због каснијих спорова), иако није ни сасвим искључено, пошто је Ђорђевић становао у близини, у Македонској улици, и био близак са рођацима Јовановића, браћом Радовановић (синови Владимирове сестре од ујака, Јелене Јелке Спужић удате Радовановић).

Према Стајићевим белешкама и запису Косте Ст. Павловића, Слободан Јовановић се из детињства сећао повратка кнеза Милана из

⁴⁵ Исто, стр. 22.

⁴⁶ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, М. Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], стр. 83.

⁴⁷ *Оцене ученичкој усјеха у Београдској гимназији 1885–1886 школске године*, Краљевско–српска државна штампарија, Београд, стр. 1. У претходним годинама имао је некад боље, а некад мање добре оцене из Гимнастике и војног вежбања.

⁴⁸ АСАНУ, ЗСЈ, 14891/2, Пријава стана, Београд 7. октобар 1919, попуњен формулар, аут. Владимира Јовановића.

⁴⁹ М. Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], стр. 22.

Цариграда (1874).⁵⁰ Касније је у својој *Влади Милана Обреновића* писао да је кнез дочекан посебно одушевљено и да је то била „манифестација која није нарочито спремана, и која је избила изненада”, као израз потребе света да да задовољење кнезу, јер је јавно мњење било озлојеђено држањем Порте (иако је, протоколарно гледано, пријем у Цариграду био веома свечан).⁵¹ Одушевљени дочек наговештавао је „ратоборне метеже какви ће се видети 1875. и 1876”.⁵² Стајић је записао да му је Јовановић рекао како је на улици било много људи и да је једва успео да се пробије између њих и види кнежеву поворку: „Од свега остао му је утисак ’човека са великом перјаницом’, а не кнеза, који се возио колима”.⁵³ Коста Ст. Павловић даје дужи запис ове Јовановићеве успомене: „Био сам у својој петој години. Становали смо испод Делинијеве апотеке. Из разговора у кући, сазнао сам да се кнез враћа из Цариграда и да му народ спрема некакав свечан дочек. Нисам знао ни ко је кнез, ни шта је дочек, ни где је Цариград, али сам ипак све то хтео да видим. Извукао сам се крадимице из куће и испео до Кнез Михаилове, која је била преплављена народом. Онако малом, било ми је немогуће ма шта да видим. У једном тренутку, опазио сам како од Калемегдана дојахује једно лице у униформи. ’Је ли то кнез?’ упитао сам људе око себе. ’Ништа ти, мали, не знаш’, одговорио ми је неко из гомиле. ’Какав кнез! То је општински пандур на коњу’. Мало доцније, чуо се жагор и, од Дубровачке улице, почеше да се проламају узвици ’Живео кнез! Добро нам дошао!’ док су се, касом, приближавале неке каруце. Сви моји напори да избијем у прве редове остали су безуспешни. У тренутку кад су каруце пролазиле испред нас – и док су се све капе скидале – испео сам се на врх прстију да бих бар нешто видео и само сам, на боку, могао да опазим кочијаша и, до њега, једног господина у зеленој униформи, под неким калпаком украшеним чудним перјем. Указао сам прстом на тог господина и упитао ’Је ли то кнез?’ - ’Баш си ти, мали, прави клипан!’ одговорио ми је исти човек. ’Какав кнез, дете! Па зар не знаш да кнез не седи на боку. То је његов јегер. Кнез је у фијакеру’. У том тренутку ме је неко ухватио за руку и повео кући. Моја покојна мати, кад је приметила да ме нема,

⁵⁰ О путу кнеза Милана у Цариград вид. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 198–202.

⁵¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), [1926, 1934], СД IV, стр. 201.

⁵² Исто.

⁵³ М. Стајић, „Млади Сlobодан Јовановић” [1959], стр. 22.

пошла је била у потеру за мном”⁵⁴ Коста Ст. Павловић, Јовановићев шеф кабинета и даљи рођак (преко Остоје Спужа), бележи да му је ову успомену из детињства Слободан Јовановић испричао у Лондону, „током једног од многобројних разговора које [су] водили у његовом хотелу, у дну салона, крај распаљене ватре у камину”⁵⁵

Стајић спомиње и Јовановићеве успомене из времена Херцеговачког устанка (1875): „Кућа породице Јовановић [мисли се на кућу, односно стан у којем су становали] наједном је постала место разних састанака и договарања. Дананоћно су се измењивале личности. И Слободан Јовановић се добро сећао и имена тих људи [вођа устанка]: Богдан Зимоњић, Мића Љубибратић [...], Стојан Ковачевић и Петар Пеција”⁵⁶ Вође Херцеговачког устанка имале су контакте са Италијанима, односно Гарибалдијевим (Giuseppe Garibaldi) покретом, са којим је имао везе Владимир Јовановић, преко Мацинија.⁵⁷ У Херцеговачком устанку погинуо је командир Вуле [Х]ацић (1829–1875), рођак Јовановићевих рођака Чолак-Антића.⁵⁸

Стајић је записао да су у посете код Јовановића долазили (либерали) Стојан Бошковић, кум (извесно и његов син, Матија Мата Бошковић, са којим је касније Слободан Јовановић радио у Министарству иностраних дела) и Алимпије Васиљевић са децом (Љубомир Васиљевић и кћерке), Милован Јанковић и Љубомир Каљевић (у време када је био либерал). Стајић сведочи да се Слободан Јовановић

⁵⁴ Kosta St. Pavlović, „Od kneza Milana do De Gola”, *Poruka*, 53/54 (januar–mart 1959), стр. 23. Зелене униформе (душанке) и калпаке са перјем имала је кнежева коњичка гарда. Кнежев јегер носио је дворогои шешир са перјем.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ M. Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], стр. 22.

⁵⁷ Владимир Јовановић је Мацинију дао један списак српских официра (1863). Записао је да су ови официри желели да их прикаже „Гарибалдију као готове, да му своје војничке услуге ставе на расположеј, тим пре што они немају уверења да тадашња влада наша озбиљно мисли о ступању у акцију за народно уједињење и ослобођење”. Мацини је доставио списак Гарибалдију „који је изјавио да прима пружене му братске руке младих витеза српских, па их поздравља као будуће другове у борби за слободу и правду”. Вид. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 156.

⁵⁸ Јовановићев рођак Бошко Чолак-Антић био је праунук војводе Чолак Анте чији се син Коста оженио кћерком обер-капетана појешко-ужичке пехоте Јована Митровића (Аџића) Демира (касније члана Окружног суда у Ужицу) и сестре старовлашког војводе и кнеза Максима Рашковића. Јован Митровић Демир, родом из Пиве, деда стриц је командира Вула Аџића (син Јока Аџића коме је стриц био Јован Митровић Демир).

сећао једног ручка у њиховој кући на којем су били Јеврем Грујић, Радивоје Милојковић и Светозар Милетић.⁵⁹

Јовановићи су у Народном позоришту имали ложу поред ложе намесника Јована Ристића.⁶⁰ Јован Ристић је Слободана Јовановића у позоришту упознао са својим сином, сасвим формално: „Кад смо ушли у ложе, Ристић представи свог сина мени: ’Е сад сте се упознали и можете разговарати. А ми – деца’”.⁶¹

На почетку Српско-турског рата (1876) у Београд су дошли многи Пречани. Према Стајићевом запису, Слободан Јовановић се сећао др Светислава Касапиновића и Лазе Костића „са душанком, разузуреном кошуљом и широком краватом”. Тада је дошао у Београд и Светозар Милетић, „дрвен у лицу и оседео”.⁶² Према истом извору, сећао се и руских добровољаца, пуковника Николаја Рајевског (Николай Николаевич Раевский) и мајора Николаја Кирјејева (Николай Алексеевич Киреев), у цивилу и са цилиндром (обојца су погинула). Тада је видео и (будућег генерала и председника владе у пет мандата) Саву Грујића, „министра војног, плавог и са златним наочарима”, будућег таста свог рођака, дивизијског генерала Војина Чолак-Антића.

Могли би рећи да је, међутим, сасвим искључено да их је посећивао Милан Пироћанац, како је Стајић записао. Владимир Јовановић је једном био у кући Љубомора Каљевића заједно са Пироћанцем, када је вођен разговор о образовању нове владе: „Милан Пироћанац је сам себе приказао као кандидата за шефа новог кабинета. Његово наметљиво кандидовање себе за шефа владе било је збунило Каљевића и либералне патриоте [...] Ја сам место њих одговорио да је Каљевићу, као председнику Народне скупштине, поверено састављање новог кабинета [...] а да г. Пироћанац, који није био ни члан Народне скупштине, ни владоцем овлашћен да састави нови кабинет, те о томе не може се позвати ни на поверење владоца, ни на поверење народа”.⁶³ Слободан Јовановић је у тексту о свом оцу записао

⁵⁹ М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 22.

⁶⁰ Из Стајићевог записа не може се закључити да ли су имали сталну изнајмљену ложу, или су том приликом имали ложу до Ристићеве. Вероватно је то време када је Владимир Јовановић био министар финансија.

⁶¹ М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 22.

⁶² Исто. Уп. С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 101.

⁶³ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 286.

да је Владимир Јовановић напредњацима спорио чак и патриотизам и поштење.⁶⁴

Васпитни систем Владимира Јовановића

Владимир Јовановић је осмислио васпитни систем за Слободана Јовановића. У то време посвећивала се нарочита пажња теорији образовања и породичним васпитним системима. Познато је амбициозно породично васпитање кроз које су као деца прошли Мил (John Stuart Mill) и Спенсер (Herbert Spencer).⁶⁵ Спенсер, који је тада сматран највећим филозофом, „Аристотелом XIX века”, имао је, у основи, само образовање стечено у кругу породице (отац и стриц) и пријатеља, углавном по Песталоцијевим (Johann Heinrich Pestalozzi) принципима. Владимир Јовановић је Спенсера сматрао највећим социологом, Мила највећим политичким мислиоцем, а Гледстона (William Ewart Gladstone) највећим државником.⁶⁶

Димитрије Матић објавио је (годину дана пре рођења Слободана Јовановића) тротомну педагошку књигу под насловом *Наука о васпитавању (Прејед историје васпитавања; Васпитавање мале деце; Васпитавање одрасле деце и омладине, 1868)* у којој се разматрају педагошко-филозофски системи и пројекти, пореде научна достигнућа у овој области, указује на предности и мане различитих приступа васпитању (лични учитељ, вртићи) и детаљно анализира васпитавање деце у зависности од узраста (1–3, 3–7 и 7–15. године).⁶⁷ Матићево

⁶⁴ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 105.

⁶⁵ Милов отац, Бентамов следбеник и пријатељ, држао се правила да не сме губити време. Према сведочанству које Мил износи у својој аутобиографији, рекли су му да је са три године почео да учи старогрчки. Као дете читао је Езопа и Ксенофонов *Анабасис*. Ускоро је читао и Платонове дијалоге. Од осме године учио је латински. Вид. John Stuart Mill, *Autobiography*, Longmans, Gree, Reader and Dyer, London 1873, 4–8. Спенсер је објавио (прво издање 1861) књигу о образовању. Вид. Herbert Spencer, *Education: Intellectual, Moral and Physical*, D. Appleton and Company, New York 1891.

⁶⁶ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 113.

⁶⁷ Матић, Димитрије, *Наука о васпитавању. Васпитавање мале деце и професору Риду и још неким њисцима израдио др Димитрије Матић*. Други део (прегледала и одобрила школска комисија), Државна штампарија [примерак са посветом „Српском ученом друштву од Д. Матића”, Библиотека САНУ], Државна штампарија, Београд 1867, стр. 10.

тротомно дело завршава се педагошким учењем швајцарског педагога Песталоција и његових следбеника, Песталоцијеваца, као највишим педагошким дометом. Владимир Јовановић је, као и Димитрије Матић, сматрао да се свест о праву и дужности, „о слободи, правди и напретку” развија васпитањем. У време када су оба детета Владимира Јовановића била мала (Слободан је имао две-три године, а Правда око годину дана) он пише и објављује свеску „В” *Полицијској речника* 1872. године, где је посебну пажњу посветио одредници под насловом „Васпитање” (стр. 371–400) на основу које можемо јасно видети каква су била његова схватања: „Васпитање развија општу свест о слободи и правди; али та свест треба да пређе у нарави и у дела, да проникне у породични, општински и цео друштвени, политички живот, па да демократије уистину буде”.⁶⁸ Нагласио је да је „наука основа васпитања”⁶⁹ и да се „тек научним проматрањем дају [...] сазнати праве истине у човеку, у друштву и у свету”. Истиче да је задатак васпитања да се знање научних истина употреби за што потпунији развитак и усавршавање друштва и човека.⁷⁰ Јовановић, као и Матић, спомиње Русоова (Jean-Jacques Rousseau) веома популарна схватања о васпитању и потом упућује на Песталоција: „Русо је први покренуо мисао да се васпитање удешава према природном развијању човека, тако да оно све мало по мало обухвата овога, докле га целог не обухвати. Песталоци је разложио како разни предмети васпитања јесу само гране једног истог стабла, и како образовање чула и ума служи као општа основа. Да би се сва својства, све способности, и сви дарови човека сагласно развили, треба да свака грана васпитања одговара напредујућем развоју природе човечије”.⁷¹ Владимир Јовановић истиче важност правилног усклађивања духа и тела код детета: „Не треба да смећу с ума како се дух тек у сагласности са телом као што треба развити може, па нека се побрину да дете има свега што му за здравље треба као: чиста ваздуха, светлости, добре ране, слободног кретања итд.”⁷²

У *Уйоменама*, говорећи о рођењу своје деце, Владимир Јовановић износи и своје схватање о дужности васпитавања деце: „Ценећи пород као Божији благослов, ми смо концентровани наше мисли и жеље у испуњавање наших дужности према нашој деци, те смо, колико

⁶⁸ Владимир Јовановић, ПР [1872], стр. 377.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто, стр. 377–378.

⁷² Исто, стр. 378.

смо највише могли и најбоље умели, бринули се о њиховом одгојењу и васпитању”.⁷³ Београдски протојереј Никола Д. Божић, у говору одржаном након опела Владимиру Јовановићу у Саборној цркви (1922) истакао је да је „тако лепо образовао своју децу да су она данас понос не само својим родитељима, него и нацији”.⁷⁴

У породици Јелене Јовановић постојала је традиција педагошког рада. Њен деда Константин Маринковић, председник Конзисторије Бачке епархије, новосадски парох и скоро четрдесет година ексхортатор, духовник и катихета Новосадске гимназије, велику је пажњу посвећивао васпитавању младих. На основу списка пренумераната може се видети да је набављао педагошку литературу као што је била нпр. *Библиотека образовања деце у њириовейкама, баснама, њозоришним иџрама* (Bibliothek für die Cultur der Kinder, Будим 1834) Мојсеја Игњатовића. Део књига поклонио је библиотеци Српске православне велике гимназије у Новом Саду.

Уочи Правдиног рођења Јелена Јовановић је објавила у *Српском омладинском календару за њросџу 1871*. текст под насловом „Како се васпитају девојчице у Америци (По Токвилу – с француског)”, као да је знала да ће добити кћерку.⁷⁵ Занимљиво је да је на истом месту био објављен и један текст Светозара Марковића.⁷⁶ Токвилова похвала америчком васпитавању девојчица, наравно, нема сличности са идејама Светозара Марковића о „оснивању пољско-привредних задруга између сељака”.⁷⁷

У тексту се указује на посебност протестантског васпитања: „Скоро у свију протестантских народа девојчице много више владају над собом и над својом радњом него у католичких народа”.⁷⁸ У Америци се од девојчице не сакривају пороци и опасности, већ је навикавају

⁷³ В. Јовановић, *Усџомене* [о. 1920 / 1988], 269–270.

⁷⁴ „С погребџа г. Владимира Јовановића”, *Самоуџрава, орџан радикалне сџиранке* (7. март 1922), стр. 2.

⁷⁵ Јелена В. Јовановића, „Како се васпитају девојчице у Америци (По Токвилу – с француског)”, *Српски омладински календар за њросџу 1871*, штампарија др-а Ј. Субботића, Нови Сад 1871, стр. 174–177.

⁷⁶ Светозар Марковић, „Нешто за пољско-привредну грађевину (По Енглу)”, *Српски омладински календар за њросџу 1871*, штампарија др-а Ј. Субботића, Нови Сад, стр. 17–42.

⁷⁷ Исто, стр. 42.

⁷⁸ Јелена В. Јовановића, „Како се васпитају девојчице у Америци (По Токвилу – с француског)”, *Српски омладински календар за њросџу 1871*, штампарија др-а Ј. Субботића, Нови Сад, стр. 174.

да „поузданим и мирним оком проматра све у свету”: „Тако, пороци и опасности што их друштво представља, не остају тајна за девојчицу; она их јасно види, суди о њима без сањарије, и пркоси им без страха”.⁷⁹ Пошто се увидело да је немогуће угушити „код жене тирјанске страсти људске”, закључило се у Америци да је најбоље „подучити жену да сама савлађује своје страсти”.⁸⁰ У време све већег ширења демократије неопходна је већа самодисциплина: „Мада су Американци врло побожни, они се нису обратили једино верозакону, да би сачували врлине жене; они су тражили да наоружају њен разум”.⁸¹ Тек пошто се учврсти лична независност и способност управљања самим собом, кад се дође до последњих граница човечије снаге, „они су најпосле позвали верозакон у помоћ”.⁸² Јелена Јовановић закључује следеће: „Наравно, такво васпитавање није без опасности; наравно да оно тежи да развије моћ суђења о трошку моћи уображења, и да направи пре жену поштену и озбиљну, него супругу нежну и умиљату. Кад је друштво мирније и боље уређено, приватан живот често мање има дражести. Али то је споредно зло, коме виши интерес треба да пркоси. У данашње време нужно је демократијско васпитавање, па да се жена осигура од опасности којима је установе и нарави демократије окружују”.⁸³

Слободан Јовановић је оставио познато сведочанство о васпитном систему Владимира Јовановића, заснованом на идеји о тројству национализма, позитивизма и либерализма: „Прва књига коју ми је дао у руке, кад сам научио читати, биле су *Народне њесме*: то је требало да удари темељ мом националном васпитању. За науку гледао је да ме заинтересује кроз романе Жила Верна, познатог популаризатора науке за омладину. Да би ми дао прве појмове о либерализму, он је своју родитељску власт употребљавао врло либерално. Не само да ме није тукао, него ме, колико се сећам, није никада ни кажњавао”.⁸⁴

Како је практично изгледала паидеиа Владимира Јовановића, Слободан Јовановић није записао, али се овде можемо ослонити на Стајићеве записе. Стајић је своје успомене објавио 1959. године, када још није био објављен Слободанов текст о Владимиру Јовановићу

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Исто, стр. 176.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

⁸³ Исто, стр. 177.

⁸⁴ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 114–115.

(написан 1948, а објављен 1961).⁸⁵ Стајић је записао да је Владимир Јовановић давао часове свом сину Слободану: „Образовање и развијање интелигенције код своје деце он је схватио најозбиљније. У оно време народна поезија и природне науке били су главна основа васпитања. И зато је Владимир Јовановић лично читао народну поезију, а часове 'из науке' давао је редовно и систематски”.⁸⁶ И Стајић спомиње романе Жила Верна: „Тако је [Владимир Јовановић] читао [Слободану Јовановићу] и Жил Вернове романе, нарочито *Пути око света за осам месеци дана*”, вероватно на немачком.⁸⁷ Стајић наводи да су учила набављана из иностранства. У Београду и Србији деца су у то време, као и „преко”, имала прве сликовнице са немачким речима. Владимир Јовановић је набавио чувени велики „Билдер-атлас” (*Bilder-Atlas zum Conversations-Lexikon. Ikonographische Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*) из Беча. Атлас, енциклопедија, писана готицом, са бројним сликама (цртежима), у осам томова обрађује бројне научне области. Први том посвећен је математици, физици, астрономији и земљопису, други том анатомији, зоологији, ботаници, минералологији, трећи механичкој техници, хемијској техници (хемијско инжењерство), градитељству, рударству, пољопривреди и домаћинству, четврти рату и поморству, пети уметности – архитектури и сликарству, шести културној историји, седми етнографији и осми географији.⁸⁸

Стајић закључује да је „син тако на пријатан и занимљив начин” могао истовремено да учи географију и историју света: „Преко Рафелових слика приказано је стварање света и цела историја Израила. После су долазиле слике пирамида, слике Граха и Римљана”.⁸⁹ За упознавање са средњим веком коришћене су француске књиге, „пошто су оне биле боље”.⁹⁰ Стајић у свом тексту наводи речи Слободана Јовановића: „Знао сам све личности из Наполеоновог доба, Густава

⁸⁵ Исто, стр. 115.

⁸⁶ М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 22.

⁸⁷ Исто. Богдан Поповић је у детињству прочитао скоро сва дела Жила Верна на немачком језику и био је мишљења да је одатле можда потицало његово шире интересовање за све науке.

⁸⁸ Bernd von Guseck (major Karl Gustav von Berneck), *Bilder-Atlas zum Conversations-Lexikon. Ikonographische Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, fünf-hundert Tafeln in Stahlstich, Holzschnitt und Lithographie*, in acht Bänden, Brockhaus Leipzig 1871.

⁸⁹ М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 22.

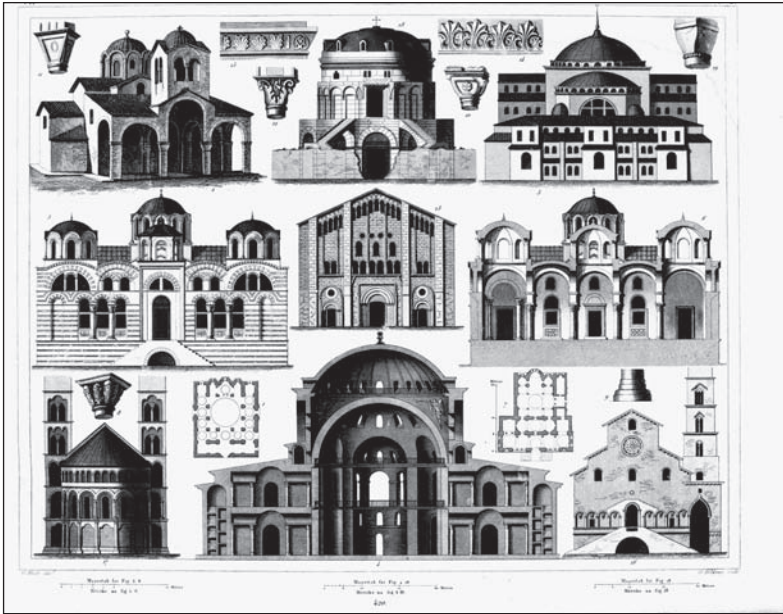
⁹⁰ Исто, стр. 22.

Адолфа на белом коњу, Кромвела и тако даље”.⁹¹ Стајић истиче да су касније, у гимназији, Слободану Јовановићу све важније личности из историје биле већ познате. Рано учење историје подсећа на образовање Спенсера и Мила, али је изостављено изучавање класичних језика, грчког и латинског. Слободан Јовановић је латински учио у гимназији, али не и (старо)грчки. У осврту на своје средњошколско образовање указао је на доминацију природног правца и потискивање класичног образовања, што је сматрао претеривањем у школском програму (то је био сложен проблем око кога је вођена озбиљна и дуга борба). Судићи по *Полијичком речнику*, Владимир Јовановић је имао врло лоше мишљење о класичном образовању, посебно учењу латинског језика: „Што се тиче ’класичког’ васпитања, поставља се питање: какве науке да се нађе у књижевности која не обухвата живе интересе и потребе друштва и човека? До какве мудрости да се дође н. пр. изучавањем ’светог језика’ заглупљујућег католицизма? Учити један језик, не значи учити само речи, него и ствари; а какве науке да се нађе у језику оних: који беху на гласу са крвавог војевања и освојења; који право собственности осниваху на сили јачега, и на грабежи; који страстно мрзаху на странца, и саревњиво грамзаху за пљеном, те у тој мржњи и у тој грамзивости заметаху спољашње и огрезаваху у домаће ратове; који слављаху своје победе на колима што беху поплављена мученичким сузама изнемоглих стараца, слабих жена и нејаке деце, све у оковима! Какво семе да се посеје у нежна срца и младе духове нових нараштаја из цвета политичког разбојништва и моралног разврата Римљана”.⁹² Слободан Јовановић је имао другачије мишљење. Изгледа да му је било жао што није раније учио и старогрчки, што се може закључити из сведочанства Већеслава Вилдера, према којем је почео да га учи позно, у Лондону, у емиграцији, због читања античких филозофа, посебно Платона: „А кад се одмарао, разговарао је најрадије са антиком, са својим Платоном. У старости учио је грчки да се може задубити боље у ту вечну мудрост. Хришћански морал спојен са тим класичним гледањем на људе и свет, то је био хоризонт где је Слободан Јовановић налазио смирења”.⁹³ Миодраг Ал. Пурковић је забележио да га је виђао како чита античке филозофе и писце: „Они који су га посећивали, сетиће се да су га затицали како чита Плутарха, Тукидида, Платона, Аристотела, Еурипида, Тацита. Пре једно две

⁹¹ Исто.

⁹² В. Јовановић, „Васпитање”, ПП [1872], стр. 398–399.

⁹³ Većeslav Vilder, „Svetski gradjanin”, *Poruka* 53–54 (januar – mart 1959), стр. 4.

Из петог тома Билдер-атласа посвећеног уметности

Из седмог тома Билдер-атласа посвећеног етнографији

године говорио ми је како жели, пре него што умре, још једном да прочита највеће спевове: *Илијаду* и *Одисеју*, *Божанственоу комедију*, *Ослобођени Јерусалим*, *Изјубљени рај* и *Фауст*.⁹⁴ Са античким писцима и филозофима Слободан Јовановић се сусрео још у гимназији, али не знамо када их је први пут детаљно читао (пошто у гимназију још увек није било уведено изучавање историје филозофије), вероватно током студија. Исто питање остаје отворено у вези са његовим учењем логике. Логика је претпоставка разумевања права и била је обавезан предмет за правнике на Великој школи. Слободан Јовановић није студирао на Великој школи. Не можемо тачно утврдити ко га је уводио у логику којом се, као органом мишљења, суверено служио.

Миодраг Стајић је забележио да је и одлажење у позориште био саставни део Јовановићевог образовања: „Слободан Јовановић је видео *Бој на Косову* [Милош Обилић Јована Субботића], *Две сиротице* [*Les Deux Orphelines*], Шилерове *Разбојнике*, све комедије Косте Трифковића”.⁹⁵ Слободан Јовановић био је познавалац позоришта и позоришни критичар који је оцењивао драмска дела, њихове идеје, ваљаност превода (Симе Матавуља нпр.) и програме за позоришне сезоне (програм управника позоришта Милована Глишића нпр.), глумце и глумице, као и реакције београдске позоришне публике.⁹⁶

Слободан Јовановић наглашава да је Владимир Јовановић више утицао личним примером него васпитним системом: „Независно од тог васпитног система, који је као сваки систем имао и добрих и рђавих страна, Владимир је утицао још и својим примером, и његов пример вредео је више него његов систем. Он не само да није имао никаквих саблажњивих порока, него је још пазио да се пред својом децом никада не огреши о пристојност, није се никада љутио ни псовао, увек је био тих и разложен. Али на тај добар пример који

⁹⁴ Miodrag Al. Purković, „Utrnula je jedna svetiljka”, *Poruka* 53–54 (januar – mart 1959), стр. 19.

⁹⁵ М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 22. Дрamu *Две сиротице* (*Les Deux Orphelines*) написали су Адолф д’Енери (*Adolphe d’Ennery*) и Ежен Кормон (*Eugène Cormon*) 1874. године. Енглеску адаптацију урадио је Џон Оксенфорд (*John Oxenford*). Драма је преведена на српски језик са немачког превода енглеске прераде. У Српском народном позоришту у Новом Саду први пут је изведена 1879. године. Комедије Косте Трифковића (1843–1875) су *Избирачица*, *Школски надзорник*, *Злајна барка*, *Чеснићам*, *Љубавно писмо*.

⁹⁶ С. Јовановић, „*Госпођа Сан-Жен*, [комад од четири чина] од Сардуа и Мора”, [*Српски ирепед* 1 (1895), 3, стр. 94–96], СД XII, 512–515.

је пружао, он је полагао много мање него на свој васпитни систем, који је сав одговарао тројству науке, слободе и нације⁹⁷. На основу *Полиитичкој речника* можемо закључити да је Владимир Јовановић свесно примењивао пример као саставни део свог васпитног система: „За васпитање карактера пример је један од најмоћнијих учитеља. То је практична школа човечијег рода; она учи без речи, учи радњом, која је снажнија од голе речи. У детињству и нежној младости човек штогод види, томе подражава. Зато се и вели да је домаће васпитање темељ народноме васпитању. Пример чини да се својства и карактер родитеља обнављају у деци. Радња из убеђења, дисциплина, вредноћа, самовлада и самоконтрола, кад им родитељи сваки дан примера дају, живе и у деци [...] Добра правила могу много, али примери још више. У добрим примерима човек гледа науку у животу, мудрост у делу, као у неком огледалу. Од вештине и дара да се деца и младеж на делу упуте мудрости и врлини, и да се спреме како ће се сама умети користити свима средствима васпитања, што ће им године собом донети, зависи напредак народног васпитања⁹⁸”.

Први кућни учитељ Слободана Јовановића, инструктор, био је његов старији брат од тетке, Владимир М. Јовановић (1859–1899), гимназијски професор, песник, који је током школовања у Београду становао код њих.⁹⁹ Изгледа да је био „без икаквог ауторитета” и да се од њега није могло много научити.¹⁰⁰ После су Слободан и Правда добили једну учитељицу из Сомбора, за коју можемо претпоставити да је добро говорила немачки. Стајић у свом запису не спомиње да је Слободан Јовановић имао домаће инструкторе за вештине (цртање и сликање, гимнастику, музику...), као Богдан Поповић нпр., који је до другог разреда гимназије школован са домаћим учитељима, приватно,

⁹⁷ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 114–115.

⁹⁸ В. Јовановић, ПР [1872], стр. 379–380.

⁹⁹ „Он је био без икаквог ауторитета, каже Слободан Јовановић. Од њега није могао много научити”. М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 22. Владимир Ј. Јовановић је био сестрић Владимира Јовановића, син Јована Марковића и Божице Марковић, рођ. Јовановић. О књижевнику Владимиру Ј. (М) Јовановићу вид. Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности* [1914] 6. издање, *Изабрана дела Јована Скерлића*, ЗУНС, Београд 1997, (даље: ИДЈС), стр. 357–358.

¹⁰⁰ М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 22.

а школске испите је полагао (домаћи учитељ, прецептор, био му је Јован Ђаја).¹⁰¹

Слободан Јовановић је у Београду завршио основну школу, која је тада трајала четири године (1874–1878). Завршетак основне школе поклапа се са временом српско-турских ратова (1876–1878), када је Владимир Јовановић био министар финансија у Акционом министарству. С правом можемо претпоставити да је период био веома напоран за породицу и за самог Владимира Јовановића, чије здравље је било озбиљно нарушено. Из тог времена сачувано је писмо Владимира Јовановића Слободану и Правди, од 9. [21] децембра 1878. године, које сведочи о његовој бризи за школовање своје деце. Писмо је послато из Ниша где је Владимир тада, као министар, био са владом и краљем Миланом: „Драги Слободане! Драга Правда! Ви ми се хвалите, у вашим писмима, да се добро владате, и да добро учите. То је права радост за мене. Колико би се још више радовао, кад би вас и маја [мајка] похвалила!”¹⁰² Слободан је тада имао девет година, а Правда седам.

Београдска гимназија

Кућа породице Јовановић била је близу Капетан Мишиног здања (Ректорат Универзитета у Београду), где се тада, заједно са Великом школом, налазила Београдска гимназија (касније названа Гимназија краља Александра I, па Прва мушка гимназија у Београду и Прва београдска гимназија), „Велика гимназија”, коју је уписао Слободан Јовановић.

Од првог до седмог разреда (осми разред је касније уведен), закључно са матурским испитом (1879–1886), Слободан Јовановић се школовао у Београдској гимназији.¹⁰³ Ретки су били државници, политичари, професори и научници који нису завршили Београдску гимназију, најбољу средњу школу у тадашњој Србији.¹⁰⁴ Гимназијска

¹⁰¹ В. Ракић, *Бојдан Појовић* [2004], стр. 35.

¹⁰² ГИ [2009/2010], Владимир Јовановић Слободану и Правди Јовановић, Ниш, 9. [21] децембар 1878 године.

¹⁰³ С. Јовановић, „Све своје средњошколско образовање”, ССП [1939], стр. 310.

¹⁰⁴ Изузетак чине нека позната имена, као нпр. војводе Радомира Путника и Николе Пашића, који су похађали Крагујевачку гимназију, као и у случају

архива делимично је сачувана: „Некадашња велика и сређена архива Прве београдске гимназије, са протоколима и оценама свих ученика, и многим драгоценим подацима, великим делом је пропала у [првом] Светском рату. Оно што се ипак сачувало има се захвалити дугогодишњем наставнику Прве београдске гимназије Владимиру Малини, Чеху пореклом [предавао латински]: за време рата он је знатан део гимназијске архиве пренео код своје куће и тако сачувао од пропасти оно што је данас остало”.¹⁰⁵ У Историјском архиву Београда налази се сачувана архива Прве београдске гимназије од 1898. године. Део старијих података сачуван је захваљујући извештајима послатим Министарству просвете и црквених послова, као и штампаним *Оценама ученичкоја усјеха у Београдској ђимназији и Сјоменицама*, а посебно Петру А. Типи (математичару) који је средио грађу и у *Извештају за 1899/1900.* годину објавио рад под насловом „Гимназија Краља Александра I у XIX веку. Грађа за историју овог завода”.¹⁰⁶

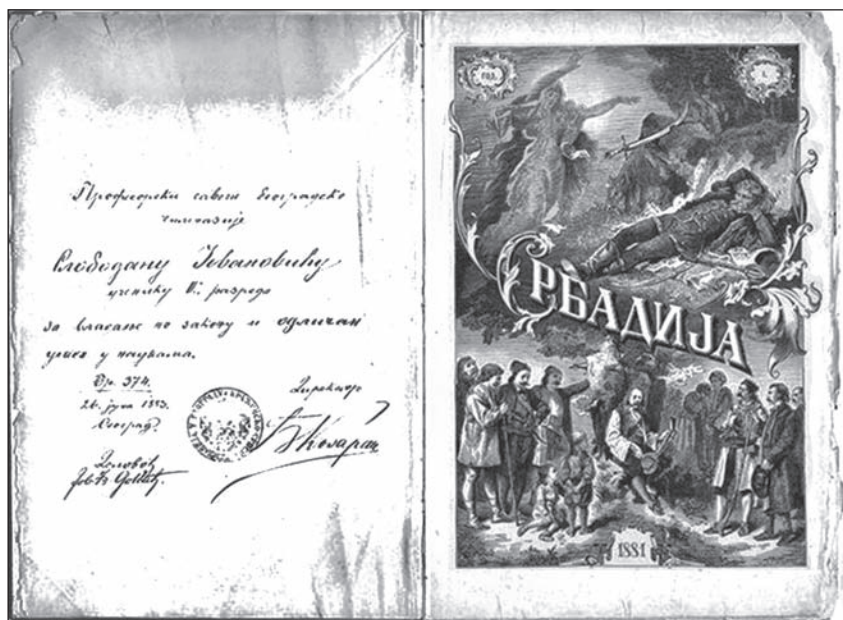
Ученици су оцењивани из наука и вештина („одличан 5, врло добар 4, добар 3, слаб 2 и рђав 1”), похађања школе и цркве („похвално 5, марљиво 4, прилично 3, немарљиво 2”) и владања („примерено 5, врло добро 4, добро 3, лоше 2 и изгнан 1”). Из похађања школе и цркве и владања скоро сви су имали највишу оцену. У време када је Слободан Јовановић ишао у четврти разред гимназије (данашњи осми разред основне школе), школске 1882/83. године, предавали су се следећи предмети: Наука хришћанска, Српски језик, Немачки језик, Историја српска, Космографија, Алгебра, Геометрија, Минералологија, Хемија, Слободно цртање, Гимнастика и војно вежбање, Певање и Музика.¹⁰⁷ На крају четворогодишње ниже гимназије Професорски савет Београдске гимназије поклонио је Слободану Јовановићу „за владање по закону и одличан успех у наукама” *Србадију*, часопис за забаву и

млађих генерација од Јовановићеве када су пуне гимназије постале и Друга и Трећа београдска гимназија.

¹⁰⁵ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 262.

¹⁰⁶ Петар А. Типа, „Гимназија Краља Александра I у XIX веку. Грађа за историју овог завода. Прикупио Петар А. Типа” у: *Извештај о Гимназији Краља Александра за школску 1899–1900 годину*, Београд 1900, (даље: П. Типа, „Гимназија”, [1900]).

¹⁰⁷ *Оцене ученичкоја усјеха у Београдској ђимназији 1882–83. школске године*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1883, (даље: *Оцене*), стр. 9.

Србадија, часопис за забаву и поуку 26. јуна [8. јула] 1883. године.
Поклон Професорског савета Београдске гимназије ученику
Слободану Јовановићу (ГИ)

поуку од 26. јуна [8. јула] 1883. године. Посвету је потписао директор гимназије Ђура Козарац.¹⁰⁸

У шестом разреду гимназије (данашњи други разред), школске 1884/85. године, Слободан Јовановић је учио следеће предмете: Историју књижевности, Латински језик, Француски језик, Немачки језик, Историју општу, Алгебру, Геометрију, Биологију, Физику, Гимнастику и војно вежбање, Певање, Музику и Стенографију.¹⁰⁹ У завршном, седмом разреду (трећи разред гимназије), школске 1885/86. године, предавани су: Историја књижевности, Латински језик, Француски језик, Немачки језик, Историја општа, Алгебра, Геометрија, Геологија,

¹⁰⁸ *Србадија. Часопис за забаву и поуку*, (1881). Часопис је покренуо и издавао Стеван Ђурчић. Вид. више у: Димитрије Вученов, „Један стари београдски књижевни часопис од пре сто година – Србадија”, *Сивудије и трага за историју књижевности* 2 (1986), стр. 249–267.

¹⁰⁹ *Оцене 1884–85*, стр. 5.

Биологија, Антропологија с дијететиком, Космографија, Гимнастика и војно вежбање, Стенографија, Певање и Музика.¹¹⁰

Гимназија је била веома строга. У прву годину школске 1878/9. уписано је 113 ђака, у другу годину прешло је само 58, а у трећу 45 ђака. У петој години поново се попуњавао број ђацима који су долазили из унутрашњости, па их је било 96, да би завршну, седму (1885/6) годину уписало 39 ђака, а матурски испит положио само 31 ученик (са одличним, врло добрим и добрим успехом).¹¹¹ О строгасти гимназије писао је у *Сјоменици ђимназије* Јаша Продановић (дошао у пети разред из Чачанске гимназије), који је био у генерацији са Слободаном Јовановићем: „Неки су због слабих оцена прешли у друге гимназије; неки су отишли у стручне школе, а било их је који су понављали разреде. Добијали су слабе оцене и ученици који су с одличним успехом свршили нижу гимназију у унутрашњости”.¹¹²

Директор Ђура Козарац, бивши католички свештеник, родом из Далмације („латински је знао изванредно”), познавао је све ученике. У дворишту Капетан Мишиног здања лично је на „златној” и „црној” табли уписивао имена најбољих и најгорих ђака. У духу латинске изреке *Aut disce, aut discede* (Или учи или одлази!), говорио је: „Мало ђака, али добрих ђака”.¹¹³ Слободан Јовановић је имао добро мишљење о Козарцу, кога су као наставника и особу широког образовања и други хвалили. Козарац је предавао латински, али је замењивао све професоре у случају одсутности, укључујући и оне који су предавали природне науке.¹¹⁴ У једном писму министру просвете, Козарац (1887) извештава да је до тада испит зрелости полагало „25–33 (максимум) приправника”.¹¹⁵ Страховао је од слабљења критеријума и осредњости.

¹¹⁰ *Оцене 1885–86*, стр. 4.

¹¹¹ О правилима за полагање испита зрелости (из 1880) вид. П. Типа, „Гимназија” [1900], стр. 136–146, 224

¹¹² Продановић наводи да је 28 ученика положило испит зрелости, док по списку ђака може да се види да је положио 31 ђак. Вид. Јаков Јаша Продановић, „У Првој београдској гимназији (Из мојих успомена)”, ССП [1939], стр. 313. Уп. П. Типа, „Гимназија” [1900], стр. 218.

¹¹³ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 211.

¹¹⁴ Упућује се на сведочанство Слободана Јовановића, између осталих. Вид. М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 212, фн 1.

¹¹⁵ АС, МПС, П, XIX, р 329/1887 (Пбр 790), Ђ. Козарац, директор Београдске гимназије министру просвете и црквених послова, Београд, 20. јануар [1. фебруар] 1887.

Цео систем је, у основи, био организован тако да се подстичу бољи ђаци.

Многи професори и политичари који су касније били познати, нису били одлични ђаци, чак ни из предмета које су после предавали као универзитетски професори.¹¹⁶ Ретки су они који су имали одличан успех током целог школовања у гимназији. У седмом, завршном разреду, у Јовановићевој генерацији није било ниједног ђака који је имао све петице. Неки професори су давали само по једну до две петице у целој генерацији. Тако је нпр. Љубомир Миљковић, професор Антропологије са дијететиком,¹¹⁷ дао само једну петицу у седмој години школске 1885/6. године (Сими Карановићу, избеглици из Босанског Новог, будућем санитетском бригадном генералу).¹¹⁸ Касније је уведено да се у годишњим извештајима Београдске гимназије имена ученика који су завршили гимназију са скроз одличним и одличним успехом штампају болдовано и курзивом (италиком).

Због посебно строгих професора латинског, немачког и француског језика, ђаци су се бунили, а многи су изгубили стипендије (благодјејанија) због недовољно доброг успеха: „али зато није био редак

¹¹⁶ Живојин Балугџић, социјалиста, новинар, политичар, краљев секретар, посланик на страни, и „данас одличан зналац језика и политичких прилика, кроз цело своје гимназијско образовање имао је слабије оцене из језика”. Балугџић, „као син сиромашних родитеља са београдског предграђа Три кључа, није могао своје знање из језика да допуни приватним часовима”. У шестом разреду је пао из Француског језика и тек на јесен завршио разред. У седмом разреду, међутим, један је од само два ученика који су добили пет из Француског језика. Вид. М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 218–219; *Оцене 1885/86*, стр. 1.

¹¹⁷ Љубомир Миљковић (одрастао заједно са др Владаном Ђорђевићем, пошто је његова мајка била Ђорђевићева маћеха) завршио је студије у Јени. Предавао је Антропологију с дијететиком (седма година), Зоологију (трећа година), Ботанику (друга година), Немачки језик, Познавање и неговање човековог тела (прва година).

¹¹⁸ *Оцене 1885/86*, стр. 1. У седмом разреду боље оцене од Јовановића имао је само Сима О. Карановић (1866–1928), будући лекар и санитетски бригадни генерал, родом из Новог Града (Босанског Новог), на реци Уни. Санитетски бригадни генерал др Сима Карановић био је од 1895. године ожењен кћерком министра Јеврема Андоновића (1895). Пашеног му је био генерал Милутин Мариновић. Вид. Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918-1941, studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2004, стр. 179–180.

случај да ти ђаци радом постигну доцније толики успех из тих предмета да добију и одличну оцену”.¹¹⁹

Ученици су имали симпатија за поједине предмете, а „језици, и предмети хуманистичке групе слабо су цењени од ђака ’реалиста’ и ’дарвиниста’ по уверењу, док је из природних наука сваки гледао да има што бољу оцену”.¹²⁰ Слободан Јовановић сведочи да је један његов школски друг, социјалиста, доказивао да треба учити само за тројку: „Све време употребљено преко тога било је једна врста професорске експлоатације”.¹²¹

Слободан Јовановић је (као и његов отац Владимир Јовановић) „одлично свршио гимназију”, како се наглашава у допису ректора Велике школе министру просвете и црквених послова (1888) у вези са Јовановићевом молбом да му се одобри државна стипендија.¹²² На основу Јовановићевих оцена и оцена матураната из његове генерације можемо видети да је био један од најбољих ђака.¹²³

На породично васпитање, засновано на тројству позитивизма, либерализма и национализма, надовезао се позитивистички дух гимназијског наставног програма Србије: „Мишљење је било опште, па је њему подлегао и Новаковић [Стојан, министар] да су тзв. позитивне науке основа и општег образовања и моралног васпитања. У име новог реалног правца прогонио се из средњошколске наставе стари хуманизам са класичним језицима”.¹²⁴

Настава математике са геометријом, „као наука за коју се држало да развија моћ мишљења”, заузимала је прво место већ по старом програму, али [...] по новом програму удвостручен је број часова овог предмета.¹²⁵ Слободан Јовановић је записао у гимназијској споменици

¹¹⁹ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 216.

¹²⁰ Исто, стр. 219.

¹²¹ С. Јовановић, „Павле Маринковић” [1948 / 1962, 1991], СД XI, стр. 268.

¹²² Ректор Краљевско-српске велике школе Светомир Николајевић (президијално, 14. [26] новембар 1888) министру просвете и црквених послова Андри Николићу. Вид. Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 727.

¹²³ *Оцене 1885/86*, стр. 1.

¹²⁴ С. Јовановић, „Све своје средњошколско образовање”, ССП [1939], стр. 310. Вид. „Закон о изменама и допунама у Закону о устројству гимназија од 16. [28] септембра 1863. год.” (19. [31] март 1881) у: П. Типа, „Гимназија” [1900], стр. 148–151.

¹²⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II (1878–1889), [1927, 1934], СД V, стр. 75.

да је биологија била посебно цењена и да су присталице реалног правца речи „хелија” и „организам” изговарале са страхопоштовањем, „као да у њима лежи решење свих тајни света и живота”.¹²⁶ Иако је позитивизам превладавао, Јовановић је оценио да је настави српског језика и књижевности Стојан Новаковић дао „не само доста, него и сувише места”. Науку о основама учили су већ у трећем разреду: „Програм од 1881. постао је удружењем оновремене материјалистичке филозофије и личне љубави министра просвете Новаковића за филологију”.¹²⁷

У време када је био министар просвете Стојан Новаковић је настојао да Београдска гимназија буде примерна гимназија: „Прикупио је ту најбоље снаге, без обзира на њихове године и њихова политичка уверења”.¹²⁸ Наставници су напредовали од звања предавача, преко суплента (након положеног професорског испита) до професора. Током школовања у гимназији Јовановићу су предавали, између осталих, Јован Ђорђевић (директор до краја 1880. године),¹²⁹ Милош Зечевић (Општа историја),¹³⁰ др Марко Леко (Хемија и минералологија). Они су касније били професори и на Великој школи. Предавали су му и радикали, будући министри, Светозар Милосављевић, Јован Ђаја (Историја света) и Андра Николић (Литерарни облици и књижевност).¹³¹ Слободану Јовановићу је професор био и Владимир Карић

¹²⁶ Исто.

¹²⁷ Исто.

¹²⁸ С. Јовановић, „Све своје средњошколско образовање”, ССП [1939], стр. 311.

¹²⁹ Јовановић га спомиње у свом запису, иако је Ђорђевић већ 1880. године премештен за директора Учитељске школе. Богдан Поповић посебно хвали Ђорђевића: „Све што је урадио – урадио је добро [...] Па ипак је тако остао без гласа; а добар је био”. Вид. В. Ракић, *Бојдан Појовић* [2004], стр. 42. Јован Ђорђевић био је ујак Стевана Сремца.

¹³⁰ О Зечевићу вид. В. Ракић, *Бојдан Појовић* [2004], стр. 41.

¹³¹ Јован Ђаја, пореклом Далматинац, имао је „ванредно класично и опште образовање”. Осим латинског језика „знао је изврсно француски и немачки и све гимназијске предмете осим математике”. Вид. М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 212. Андра Николић (ујак Богдана Поповића), иако правник по образовању, предавао је српски језик и књижевност: „Широке културе и зналац језика немачког, француског и енглеског, Андра Николић је задивљивао своје ђаке речитошћу; умео је да импровизује говоре и објашњења, остајући увек сјајан стилист и логично убедљив... својим ђацима остављао (је) солидно граматичко и синтактичко знање и смисао за књижевни укус”. Вид. М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 213.

(Географија – земљопис и космографија).¹³² Српску и словенску граматику предавао му је Живко Поповић, за кога истиче да је „остављао утисак једног од оних људи који се не сретају сваки дан и у којих је вредност већа од гласа”. Према Богдану Поповићу, Живко Поповић је „био доста спреман, али је врло тихо говорио и увек при говору заклањао уста руком”. Био је следбеник филолошке школе, даничићевих, односно Вукових настављача: „Говорио је ’обезан’ и тврдио да је тако правилно, наводећи аналогне примере у српском, облак (обвлак), обала (обвала), обући (обвући)”. – Једанпут су неког сељака чули да каже ’војни обезник’ и Живко се одмах обрати Богдану: ’Видиш Богдане, он зна како треба’.¹³³ Осим Живка Поповића, Јовановић у сећањима о свом гимназијском школовању спомиње и Сретена Стојковића (математичара, писца уџбеника аритметике и геометрије)¹³⁴ и Димитрија Миту Живковића, наставника Латинског језика, чувеног по строгасти. Из Латинског језика тражило се знање граматике и разумевање текста Јулија Цезара или Корнелија Непота (*Cornelii Nepotis liber de excellentibus ducibus...*), без употребе речника.¹³⁵ Слободан Јовановић спомиње да су углавном читали Непотов текст.¹³⁶ Неки наставници су предавали дуже време, али су многи у школи остајали релативно кратко.

Осим свештеника Живојина Јовичића (у монаштву архимандрита Кирила) који је завршио Духовну академију у Кијеву, Науку хришћанску (1879/80) предавао је у гимназији и Јефрем (Јеврем) Бојовић (завршио Духовну академију у Москви, брат будућег војводе Петра Бојовића и будући епископ шабачки и жички, који је служио и на опелу Владимира Јовановића),¹³⁷ а потом синђел Фирмилијан, будући скопски митрополит.¹³⁸ Нотно певање предавао је (1884) Стеван

¹³² С. Јовановић, „Све своје средњошколско образовање”, ССП [1939], стр. 31; П. Типа, „Гимназија” [1900], стр. 154.

¹³³ В. Ракић, *Бојдан Поповић* [2004], стр. 40–42; Богдан Поповић, „Из теорије књижевности (По предавањима Господина Богдана Поповића, редовног професора Универзитета, Београд 1910)”, СДБП IV, стр. 208.

¹³⁴ Срета Стојковић је био аутор уџбеника из аритметике и геометрије „тако лепо и лако написаних да је ђак морао схватити и научити лекцију, иако није био на часу”. Вид. М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 215.

¹³⁵ П. Типа, „Гимназија” [1900], стр. 142.

¹³⁶ С. Јовановић, „Све своје средњошколско образовање”, ССП [1939], стр. 31.

¹³⁷ П. Типа, „Гимназија” [1900], стр. 135.

¹³⁸ Исто, стр. 154.

Ст. Мокрањац (крајем те године отишао је на студије у иностранство, као државни питомцац), а геометријско цртање Владислав Тителбах (Чех). Телесно и војно вежбање предавао је (од 1882) пешадијски потпоручник Михаило Живковић, будући командант Одбране Београда („гвоздени генерал”). Француски језик предавао је (од 1885) Михаило Цукић, син Косте Цукића, тада писар Министарства финансија, касније дипломата и начелник Министарства иностраних дела.¹³⁹

Слободан Јовановић је ишао у последња два разреда четворогодишње основне школе у време српско-турских ратова и међународног признања независности Србије, а у гимназију у време проглашења краљевине, Илкиног атентата на краља Милана (1882. године када су уклоњени професори београдске гимназије Гаврило Витковић, Илкин зет, и Андрија Андра Книћанин, син војводе Стевана Книћанина)¹⁴⁰ и Тимочке буне (1883), када је Андра Николић отпуштен, а Јован Ђаја пензионисан.¹⁴¹

Завршну годину Слободан Јовановић је похађао у време Српско-бугарског рата који је трајао од 2. [14.] до 16. [28.] новембра 1885. године. Када је Србија објавила рат Бугарској, иако је режим био непопуларан, ипак су се чак и социјалисти, како сведочи Јаша Продановић, и сам социјалиста, поред осталих гимназијалаца, јавили у добровољце.¹⁴² Нису примљени, јер су и већ примљене студенте враћали из војске.¹⁴³ Актом министра просвете упућени су на војну дужност Јовановићеви професори Димитрије Мита Живковић и Љубомир Миљковић. Др Марко Т. Леко (хемичар) је заједно са њима отишао у Ниш, где су били прикомандовани санитету Врховне команде. На војну дужност били су упућени и Сава Антоновић и Срета Стојковић.¹⁴⁴ Љубомир Миљковић је оставио веома прецизне белешке из

¹³⁹ Исто, стр. 162.

¹⁴⁰ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 215. Јелена Илка Марковић, рођ. от Бајић, била је удовица пуковника Јеврема Марковића, брата Светозара Марковића. Њен зет био је професор гимназије Гаврило Витковић. Јелена Марковић била је у добрим односима са Јеленом А. Книћанин (1836–1883), удовицом потпуковника Антонија С. Книћанина (1831–1875), снахом Андрије С. Книћанина (1851–1882), професора хемије и почасног коњичког поручника. Обе су умрле у затвору под неразјашњеним околностима.

¹⁴¹ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 214–215.

¹⁴² Ј. Продановић, „У Првој београдској гимназији (Из мојих успомена)”, ССП [1939], стр. 314.

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ П. Типа, „Гимназија” [1900], стр. 162.

рата под насловом „Рат од 1885–86,” у којима описује ратне догађаје у Нишу, Пироту, Белој Паланци, Цариброду.¹⁴⁵ Миљковић је био поново у гимназији већ 15. [27] фебруара 1886. године, када су настављена предавања, која су 11. [23] новембра 1885. године била прекинута, пошто је гимназија служила као ратна болница.¹⁴⁶

У генерацији са Слободаном Јовановићем гимназију су школске 1885/6. године завршили, између осталих, Живојин Балутџић (социјалиста, новинар, дипломата, краљев секретар), Јаша Продановић (социјалиста, републиканац, професор, министар), др Миливоје Јовановић (професор, филозоф, радикал, министар, као резервни официр тешко рањен на Мачковом камену, војни инвалид) и Павле Маринковић (напредњак, новинар, министар).¹⁴⁷ Павле Маринковић био је Јовановићев први комшија и друг. Заједно су спремали матурски испит, који је те године био одложен од јуна до друге половине августа, односно почетка септембра по новом календару.¹⁴⁸ Са неким од другова из гимназије Јовановић је остао у дугогодишњем пријатељству. Гимназијске дане описао је у мемоарском тексту посвећеном Павлу Маринковићу (1948 / 1962).¹⁴⁹

¹⁴⁵ Бележница Љ. Миљковића, „Рат од 1885–86. год” (Белешке вођене од 25. септембра [7. октобра] 1885. до 1. [13] јануара 1886. год.), стр. 1. Његове белешке су комплементарне са белешкама др Владана Ђорђевића (углавном у краљевјој свити заједно са др Лазом К. Лазаревићем), који их је дочекао у Нишу на станици. Бележница је у власништву његове унучке Загорке Сондермајер, рођ. Миљковић. Након ране смрти оца, коњичког поручника, Миљковићева мајка се удала за удовца, санитетског поручника, оца др Владана Ђорђевића, чија мајка је била из породице Леко (Ђорђевићу је др Марко Т. Леко брат од ујака). Владан Ђорђевић је (1885) био начелник санитетске службе Врховне команде и лични лекар краља Милана (будући министар и председник Министарског савета). Миљковић се оженио сестром Светислава Ст. Симића. Дружио се са др Љубомиром Недићем и др Лазом К. Лазаревићем.

¹⁴⁶ П. Типа, „Гимназија” [1900], стр. 162.

¹⁴⁷ Вид. списак у ССП [1939], стр. 459.

¹⁴⁸ АС, МПС, П, XIX, р 329/1887 (Пбр. 790), Ђ. Козарац, директор Београдске гимназије министру просвете и црквених послова, Београд, 20. јануар [1. фебруар] 1887. Козарац образлаже проблеме са веома сложеним организовањем годишњих испита за све разреде и испита зрелости, на основу претходног искуства.

¹⁴⁹ У истој генерацији матурирали су и Алекса Анђелковић, Богдан Јанковић, Боривоје Ј. Поповић, Властимир Марковић, Драгутин Алексић, Драгутин Васић, Драгутин Нешковић, Ђорђе Јане, Живан Ивковић, Јанко Јанковић, Максим Глигоровић, Милан Мајзнер, Милета Бељаковић, Миливоје Башић, Миливоје Радовановић, Миливоје Савић, Михаило Атанасијевић, Михаило

Слободан Јовановић се целог живота, у ствари, кретао у кругу некадашњих ученика Београдске гимназије. На основу сачуваних извора може се закључити да са колегама са студија није одржавао никакав посебан контакт. Сви сарадници политичког и књижевног листа *Ред* (осим једног) и *Српској њрејледа*, покретачи и сарадници *Српској књижевној јласника* (осим једног), били су ученици Београдске гимназије, као и колеге у дипломатији, и већина колега на факултету.¹⁵⁰ Након отварања виших разреда у другим београдским (полу) гимназијама (Друга и Трећа гимназија), Београдска гимназија (прва), више није била једина (пуна) београдска гимназија. Временом су се Београђани све више уписивали у Другу (Македонска улица) и Трећу гимназију (Његошева улица), док се у Првој повећао број ђака изван Београда.

Слободан Јовановић сведочи да су се у његовој генерацији цениле само математика и природне науке, због чега се већина матураната уписала на природне и техничке факултете Велике школе. Иако је општа историја била запостављена у школском програму, захваљујући популарно написаном уџбенику Милоша Зечевића гимназијалци су стекли више знања из историје него из неких других предмета, који су према наставном програму били фаворизовани: „Осамдесетих година само су *Народни учитељ* Васе Пелагића и *Змајева Певанија* имали шири круг читалаца него Зечевићева историја”.¹⁵¹ Слободан Јовановић је оценио да је Зечевићева књига заостајала за

Васић, Михаило Митровић, Недељко Мутавцић, Никола Ракић, Радомир Максимовић, Сима Карановић, Стојан Гружић и Тихомир Марковић. Вид. ССП [1939], стр. 458–459.

¹⁵⁰ Осамдесетих година XIX века кроз Београдску гимназију прошли су многи ђаци „знаменити по томе што доцније заузеше видна места у науци, политици и јавном животу”. У ово време школовали су се, осим Слободана Јовановића, и Павле Маринковић, Јован Цвијић, Богдан Поповић, Павле Поповић, Љубомир Давидовић, Живојин Перић, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, Коста Кумануди, Војислав Вељковић, Миленко Веснић, Живојин Балугчић, Настас Петровић, Светолик Ранковић, Бошко Чолак-Антић, Милоје Васић, Живојин Ђорђевић, Душан Стојимировић, Никола Вулић и многи други: „Школовање и успех ових, у многоме још и данас живих ђака, био је различан и често карактеристичан. Сви су они били углавном одлични и врло добри ђаци, али дешавало се повремено да и они имају само добар успех из неког предмета, па чак и слабу оцену”. Вид. М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 218.

¹⁵¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II (1878–1889), [1927, 1934], СД V, стр. 75.

ранијим уџбеницима опште историје Стојана Бошковића, али да је због своје пријемчивости („књига за народ”), осим васпитног, имала и политички значај, којег ни напредњачка влада, ни краљ Милан нису били свесни, а који је имао снажан и трајан утицај. Према Зечевићевом уџбенику цела историја била је борба краља и народа: „Краљеви су имали неблагодарну улогу интриганата у мелодрами; народ је био гоњена врлина, која на крају крајева ипак долази до признања и награде. Феудална и апсолутна монархија биле су фазе народног гоњења; либерална буржоаска демократија, која је изашла из Француске револуције, била је апотеоза народа”.¹⁵² Гимназијалци су стицали уверење да је Француска револуција најважнији историјски догађај, „важнији чак и од хришћанства”, и гледали на краљеве као на „злотворе народа и противнике друштвеног напретка”.¹⁵³

Осамдесетих година, када је Слободан Јовановић ишао у гимназију, национална идеја била је успавана: „Краљ Милан водио је аустрофилску политику [...] Радикали, који ће доцније усвојити националистичку идеологију, стављали су у то време питање унутрашње политике испред питања спољне политике. Омладина није више говорила о ослобођењу и уједињењу српства, него о социјализму. Не само Светозар Марковић, него чак и Мита Ценић и Васа Пелагић били су њени учитељи”.¹⁵⁴

У пропагирању природних наука, духа научног позитивизма и напредног „реалног правца” у Београдској гимназији (првој) посебно се истицала *Нада*, најстарија ђачка дужина у Србији (основана 1868).¹⁵⁵ *Нада* је била дружина ђака виших разреда (од петог до седмог, односно осмог)¹⁵⁶ Београдске гимназије и Београдске реалке (једно време):

¹⁵² Исто.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ С. Јовановић, „Павле Маринковић” [1948 / 1962, 1991], СД XI, стр. 275.

¹⁵⁵ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 219–223. У рад *Наде* није се укључио Михаило Петровић Алас. Вид. М. Петровић, „Гимназијске успомене”, ССП [1939], стр. 293–301; ЈС [Јован Скерлић], [„*Нада*. Дружина ђака виших разреда прве београдске гимназије. Сјоменица четрдесетогодишњици 1868–1908, Уредио одбор, Београд 1909”, СКГ 22 (1909)], ИДЈС II [2000], (даље: Ј. Скерлић, *Нада* [1909], ИДЈС II [2000]), стр. 477.

¹⁵⁶ Према статуту из 1901. године ванредни чланови могли су бити ученици од првог до четвртог разреда гимназије. Вид. *Нада*. Сјоменица 'Наде', дружине ђака гимназије краља Александра I, уредила Управа Дружине „Нада”, Штампарија „код Просвете” С. Хоровица, Београд 1901, (даље: *Нада*. Сјоменица [1901]), стр. 2. Уп. К. Ст. Павловић, *Историја дружине Наде*, Београд 1923.

„Кроз 'Наду' су прошли наши најугледнији јавни радници, и велики број наших научника, књижевника и политичара огледао се прво на хучним састанцима 'Наде'”.¹⁵⁷ *Нага* је основана у време цветања омладинског покрета, Уједињене омладине српске (1868), а први чланови били су Михаило Вујић, Андрија Андра Николић, Марко Леко, Аранђел Раша Милошевић, Милан Андоновић...¹⁵⁸ У првом периоду свога рада (1868–1872) *Нага* је имала патриотски и панславистички дух. Чланови су били заинтересовани пре свега за историју, народну прошлост, етнографска и фолклорна проучавања народа, скупљање народних умотворина. Пошто једно време није била активна, њен рад обновљен је 1879. године, али у „правцу научног материјализма и демократизма, сасвим у идејама Светозара Марковића”.¹⁵⁹ Књижевност и уметност имале су споредан значај.¹⁶⁰

У време када је Слободан Јовановић био гимназијалац „култ науке достиже у 'Нади' кулминацију”.¹⁶¹ Посебно су се цениле „природно-филозофске науке’ које ’треба да отворе нове хоризонте, да објасне необјашњиво и да заснују живот једнакости, правде и среће’”.¹⁶² Тада су у раду *Наде* учествовали будући оснивачи *Српској књижевној иланика*, Светислав Ст. Симић, Богдан Поповић, Павле Поповић, Војислав Вељковић, Драгомир Јанковић и други пријатељи Слободана Јовановића (Михаило Ристић, Драгутин Протић): „Занимљиво је да су, изгледа, сви реферати Павла Поповића, бившег професора књижевности на Београдском универзитету, били из природних наука [посебно је волео хемију]”.¹⁶³

Снажан је био утицај идеја Светозара Марковића, дарвинизма, књижевног и научног реализма и републиканизма: „они који су се поред природних наука бавили још и поезијом, чинили су у 'Нади' 'конзервативну струју’” (нпр. Бранислав Нушић, ученик Београдске

¹⁵⁷ Ј. Скерлић, *Нага* [1909], ИДЈС II [2000], стр. 477.

¹⁵⁸ Списак свих оснивача вид. у: *Нага. Сјоменица* [1901], стр. 17–18.

¹⁵⁹ Ј. Скерлић, *Нага* [1909], ИДЈС II [2000], стр. 477.

¹⁶⁰ Књижевност и уметност су у наредној фази, деведесетих година XIX века, добиле средишње место у *Нади*: „у том периоду у њој сасвим преовлађује чиста књижевност, нарочито поезија, са малим рецидивом материјализма и социјализма”. Вид. Ј. Скерлић, *Нага* [1909], ИДЈС II [2000], стр. 478.

¹⁶¹ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 219.

¹⁶² Исто.

¹⁶³ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 220; Павле Поповић, „Када смо учили гимназију...”, ССП [1939], стр. 308.

реалке [Алкибијад Ђ. Нуша, приповетка „Муро” 1882]).¹⁶⁴ Дружина *Нага* учествовала је у „преношењу Бранкових костију на Стражилово”, како је забележено у прегледу рада школске 1883/4. године.¹⁶⁵ Посебно активни у *Наги* из генерације Слободана Јовановића, били су Живојин Балугџић, Јаков Јаша Продановић, Сима Карановић, Драгомир Брзаковић (од 1884/5).¹⁶⁶

Милан Гавриловић је објавио (1959) једно од последњих писама Слободана Јовановића (од 5. новембра 1958) у којем је описан један догађај везан за рад дружине *Нага* крајем школске 1884/5. године.¹⁶⁷ Према овом запису петнаестогодишњи Јовановић био је благајник дружине *Нага* (његовог имена нема у објављеном списку управе, чланова и благајника).¹⁶⁸ Био је изабран за члана одбора састављеног од тројице ђака задужених да прегледају и среде библиотеку (књижницу) ђачке дружине. Друга два члана били су Живојин Балугџић (књижничар) и Војислав Павличевић (који је постао књижничар наредне, школске 1885/6. године).¹⁶⁹ Када се одбор састао за време распуста, „Балугџић је нашао да [...] је главни задатак попунити књижницу напредним списима, који одговарају ономе што је Светозар Марковић обележио као ’реални правац’.¹⁷⁰ Ту су пре свега спадали Марковићеви списи, па онда списи оних руских писаца који су на њега имали утицаја као на пр. Чернишевски [Николай Гаврилович Чернышевский] и Писарев [Дмитрий Иванович Писарев], и најзад списи оних наших писаца који су важили за његове следбенике, као нпр. Пера Тодоровић и Драгиша Станојевић”.¹⁷¹ Реч је, дакле, о радовима социјалиста и републи-

¹⁶⁴ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 220; *Нага. Сјоменица* [1901], стр. 21.

¹⁶⁵ Исто, стр. 24.

¹⁶⁶ Исто.

¹⁶⁷ Милан Гавриловић, „Крај преписке са професором С. Јовановићем”, *Тамо далеко, часопис Срба у слободном свеју* 2/3 (Чикаго/Мелбурн, април–мај–јуни 1959), (даље: М. Гавриловић, „Крај преписке” [1959]), стр. 147–150. Оригинал писма налази се данас у Архиву Југославије, 859-10 (ј.о. 1–4), где је пренесена архивска грађа Милана Гавриловића из Хуверовог института (2014).

¹⁶⁸ Нема ниједног реферата Слободана Јовановића у *Наги*, нити се наводи у списку благајника. Можда је ову дужност обављао привремено. Вид. *Нага. Сјоменица* [1901], стр. 245–26.

¹⁶⁹ Исто, стр. 26.

¹⁷⁰ Уп. успомене Живојина Балугџића, „Пре шесет година”, ССП [1939], стр. 318.

¹⁷¹ М. Гавриловић, „Крај преписке” [1959], стр. 148.

канаца. Од књижевника цењени су само они код којих су се запажале социјалистичке тенденције – Змај због својих политичких песама, Ђура Јакшић због песме о шваљи и посебно Јаша Томић због песама „Луда” и „Ко је крив?”, које су ученици хвалили као узор социјалистичког песништва.¹⁷² Од стране књижевности највише су ценили Золу („тадашња симпатија ’напредних’ елемената у *Hage*”).¹⁷³ Золину теорију о „експерименталном роману” разумевали су као да романе треба писати по научној методи. У складу са овим правилима, књижница *Hage* пречишћена је под руководством Живојина Балугџића, који је „према Јовановићу и Павличевићу стајао у питањима модерног реализма као мајстор према шегртима”.¹⁷⁴ У истом запису говори се и о судбини Прудонових (Pierre-Joseph Proudhon) списа: „Балугџић је однекуда знао да [...] је Маркс, непогрешиви папа социјализма, немилосрдно критиковао [Прудона], а онај кога је Маркс критиковао, није заслуживао ни ми да га читамо”.¹⁷⁵ И Балугџић је оставио запис о овом догађају: „Када је скупштина дружине *Hage* одредила нас тројицу [не спомиње имена] да прегледамо и средимо њену библиотеку, ми смо избацили и продали из ње све што се по садржини, али и по наслову, није слагало са тим материјалистичким појмовима нашим, тако да се у тој гомили избачених дела налазио и читав ред књига Прудонових”.¹⁷⁶ Због радикалног пречишћавања књижнице избио је спор у управи *Hage*, који је са питања неовлашћене продаје књига прешао на политички сукоб социјалиста (и њиховог вође Јаше Продановића) и несоцијалиста: „Предлог о коме се при крају препирке имало да гласа, није гласио да се Балугџић, Јовановић и Павличевић осуде, него је гласио да се Продановић искључи из *Hage*”. Предлог о Продановићевом искључењу је одбачен и социјалисти су, као већина, однели победу.

Директор Ђура Козарац, који је важио за конзервативца, и управа школе нису се у начелу мешали у рад *Hage*.¹⁷⁷ Социјалисти-радикали сматрали су школску омладину својом.¹⁷⁸ Било је само приговора на избор Золине *Hane*, коју директор Козарац није видео као „приближавање лепе књижевности науци, него као приближавање лепе

¹⁷² Исто.

¹⁷³ Павле Поповић, „Када смо учили гимназију...”, ССП [1939], стр. 309.

¹⁷⁴ М. Гавриловић, „Крај преписке” [1959], стр. 149.

¹⁷⁵ Исто, стр. 149.

¹⁷⁶ Ж. Балугџић, „Пре шесет година”, ССП [1939], стр. 318.

¹⁷⁷ М. Гавриловић, „Крај преписке” [1959], стр. 149.

¹⁷⁸ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 223.

књижевности порнографији”.¹⁷⁹ У почетку се није знало да је *Нана* купљена. Када је књижничар постао Јаша Продановић, Козарац је сазнао за *Нану* и тражио је од њега да је уклони из *Нагине* књижнице. Продановић се повукао са места књижничара, а *Нана* је уклоњена из библиотеке.¹⁸⁰

После Српско-бугарског рата (1885) обустављен је рад дружине Нада (1887): „Директор Козарац и онако је био уверен да је у ’Нади’ много ђачке слободе. Не желећи да допусти ђачко политизирање и нереде који би отуда могли да произађу, а поучен примером двојице својих претходника који су ради тога и смењени, Козарац је сазвао Професорски савет. Савет је нашао да су се нереди већ испојили, и на својој седници [...] обуставио је даљи рад дружине ’Наде’ [...] Ово је, у ствари, значило укидање дружине, јер све до 1889. године ’Нада’ није могла да проради”.¹⁸¹

У одговору на Јовановићево писмо у којем је описан догађај у *Наги* (4. децембар 1958), Гавриловић је указао на последице дубоко укореењених социјалистичких схватања српских гимназијалаца: „ова наизглед само једна епизода из живота једне ђачке дружине најбоља је карактеристика читавог једног доба наше историје [...]. Она јасно указује на развој духова, на онај део духовног живота, зачет прилично давно пре Маркса, којем је Маркс дао и подлогу за оправдање и снажан подстрек за борбу и довео до ових последица. Она, та борба, носи у себи и од самог почетка и све до овога краја печат омладински, печат гимназијски, тачно исти онај печат који и у Вашој ђачкој дружини *Наги*, и не само у Вашој него, рекао бих и у свима”.¹⁸² Гавриловић потом описује долазак Трише Кацлеровића у ђачку дружину којој је он припадао, као и своје успомене о разговорима са Димитријем Туцовићем: „Изгледало ми је да

¹⁷⁹ М. Гавриловић, „Крај преписке” [1959], стр. 149.

¹⁸⁰ М. Југовић, „Прва београдска гимназија”, ССП [1939], стр. 222.

¹⁸¹ Исто, стр. 223.

¹⁸² Јовановићево писмо са записом о раду у *Наги* објављено је у часопису *Тамо далеко* без датума. У Збирци Милана Гавриловића (АЈ-859-10, ј.о. 1–4) на једном од неколико преписа писма (латиничном) писаћом машином руком је дописан датум (5. новембар), а на другима, укључујући и примерак који је очито био припремљен за објављивање (са ширим проредом и прочишћеним текстом) није унесен датум. Јовановић је одговорио и на опширно Гавриловићево писмо 25. новембра 1958. године. Две недеље касније Слободан Јовановић је умро, 12. децембра 1958. године. АЈ-859-10 (ј.о. 1–4), М. Гавриловић, „Крај преписке” (Последња преписка – прецртано).

Триша жели да поружни и лепу девојку, јер и то, и јоште како, одводи мисли од 'ове ужасне трагедије човечанства коју је донела експлоатација радника". Одговарајући Гавриловићу (25. новембра 1958), Јовановић је написао да нема ништа против да се меомарски запис о *Наги* објави после његове смрти и предложио да се објави уз Гавриловићево писмо, „јер се те две ствари згодно допуњују”.¹⁸³ Јовановићева генерација била је највише под утицајем Светозара Марковића, а Гавриловићева, десетак година млађа, под Марковим утицајем.¹⁸⁴

По завршетку Београдске гимназије из ње је излазио младић који је „по политичким уврењима био републиканац и стога противник краља Милана. Материјализам, филолошки национализам и републиканизам били су код њега помешани једно с другим на сасвим особен начин”.¹⁸⁵ Допуњена француским језиком, ово је, у ствари, парадигма београдског интелектуалца двадестог века (на коју је сасвим складно могао да се надовеже и комунизам). У последњем писму Слободану Јовановићу Милан Гавриловић је анализирао марковићевска и марксистичка гледишта, као прву „политичку љубав” гимназиста из ђачких дружина, заувек задржану у срцима одраслих људи који су почели да играју извесну улогу у политичком животу: „то се осећало и видело свакодневно у Скерлићу и Гролу, све до њихове смрти, то што су они вукли још из студентског социјалистичког клуба на Великој школи [...]”¹⁸⁶ Ваша мала сличица убедљивије говори него расправа колико су дубоко наниже, у омладину, повукли бразду Светозар и Маркс. *Alte liebe rostet nie*, па ни стара политичка љубав. Из тога се доба повлачи и оно да се сваки политички човек и сваки политички покрет сматра толико више реакционарним уколико је даље од Маркса, а напреднијим уколико је ближи Марксу [...] Маркс се сматрао браниоцем

¹⁸³ С. Јовановић М. Гавриловићу, 25 новембар 1958, у: М. Гавриловић, „Крај преписке” [1959], стр. 153.

¹⁸⁴ Исто.

¹⁸⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II (1878–1889), [1927, 1934], СД V, стр. 76.

¹⁸⁶ „По природи уздржљив и оскудан у лирским изливима, Скерлић је дубоко и трајно волео своје пријатеље: 'Кад сам први пут ступио ногом у школу угледао сам једног ситног, бледуњавог дечка и пришао му да се упознамо'. То је био Милан Грол, Гроленце како га је у шали звао, пријатељ до самих пресмртних часова. Многи су нам долазили у кућу, али Грол и Стеван Луковић били су најчешћи и њему најдражи". Вид. Ј. Скерлић Ђоровић, „Јован Скерлић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 52.

најбедније и најсиромашније радничке класе. Шта је могло бити лепше него стати у одбрану најслабијега? Ако си против Маркса или недовољно за Маркса, ти си противу радничке класе или си недовољно за њу, другим речима или црна реакција, или близу ње. Ово се природно калемило на онај општи покрет за народну сувереност, за пуна политичка права свих друштвених слојева, и оних најсиромашнијих, на самом крају друштвене лествице... И зато је левичарство значило понос. Нико није ишао тако гордо уздигнуте главе као социјалисти, марширајући Првог маја заједно с радницима¹⁸⁷ Скерлић и Грол су спајали „старо левичарство из својих социјалистичких година” с новим левичарством, с „борбом радикала и самосталних радикала за народна права”.¹⁸⁸ Гавриловић описује Гролово социјалистичко левичарство из времена када је већ успостављена Титова власт: „Сећате се оне његове изјаве у „Times”-у пре него што је пошао у Београд? Где он прима економски програм комуниста, а у политичком [...] изражава наду да ће доћи до компромиса. Као да се та два комунистичка програма, економски и политички, могу уопште одвојити! Требало је да уђе у владу Титову да се потпуно излечи од тих илузија. Наше напезање у влади с њиме падало нам је утолико теже што смо га добро знали као веома доброг човека, врло хуманог и просто анархичног у тражењу слободе, апсолутне слободе, слободе чак и од саме владе у којој учествује”.¹⁸⁹ Остављајући по страни Гролово супротстављање Титовом укидању парламентарног система и успостављању једнопартијске власти, Гавриловић закључује да су све земље у Европи имале свој марксистички покрет и „своје Светозаре па и своје Скерлиће и Гроле. И колико њих! Нарочито у Русији. Сви су они несвесно помагали и помогли да се дође до ове катастрофе [комунистичке револуције] коју су баш они најмање желели”.¹⁹⁰ Према једном сведочанству, у оцени утицаја Јована Скерлића, Јован Дучић је био много оштрији од Гавриловића. У својим *Политичким усвојенима* Драгољуб Јовановић је забележио разговор са Слободаном Јовановићем који је вођен пошто су изашли из библиотеке Правног факултета на Топличиним венцу. Испричао је Слободану Јовановићу свој разговор са Дучићем и напоменуо да је после тога послао и писмо песнику, као и да га више

¹⁸⁷ М. Гавриловић С. Јовановићу, 4. децембар 1958, у: М. Гавриловић, „Крај преписке” [1959], стр. 154.

¹⁸⁸ Исто, стр. 155.

¹⁸⁹ Исто.

¹⁹⁰ Исто, стр. 156.

никад није видео: „од Дучића [сам] у Атини 1916. чуо најстрашнији суд о Скерлићу. Толико је зла учинио српској књижевности – казао ми је тада – да бих га, да имам мање укуса, могао мртва касапити”¹⁹¹

Драгољуб Јовановић је у истом разговору питао Слободана Јовановића како се слагао са Скерлићем: „С њим сам лично био врло добро. Али ми смо били сасвим различити у свему. Мени је више одговарао Паја Маринковић. Знате да је Скерлић за живота био нападан још више него Ви. О Скерлићу није изашао ниједан повољан чланак. Имао је свега два-три пријатеља: Милана Грола и сараднике *Дневної листи*. Једном га је напао чак и Туцовић. Недавно ми је Бранко Лазаревић причао како је видео Скерлића да плаче због тог напада. [...] Наша је штампа Скерлића одмах по смрти прогласила за највећег српског књижевника. [...] Више су га ценили у крајевима ван Србије”¹⁹²

Београдски гимназијски дух није добро приказан у поратним комедијама са темама из ђачког живота („кад смо били ђаци”). Најбоље се може осетити у текстовима генерације млађе од Јовановићеве, можда зато што им је сећање на гимназију било интензивније, пошто су из гимназије отишли у рат. Растко Петровић у роману *Дан шестии* даје живу слику духа београдске гимназије, пресечену ратом и беспућем Албаније. Осећало се време које наступа, где идеал више није била ни социјалистичка једнакост, већ освета „понижених и увређених”: „Није то доста да једемо исти хлеб, да станујемо у истим кућама... Ја хоћу да сви будете гладни! Да сви будете гладни! И ви, најбољи моји пријатељи, да, ја признајем, вас које волим више свих људских бића, и ви да гладујете! Нека сви гладују! Цео свет. Право је. Реците да је право. Заједно са мнош [...] И тада настаде глад. За све и заувек”¹⁹³

Крајем XX века, није дошло само до повратка на парламентарне политичке основе, које су показале своју трајнију вредност, већ и до

¹⁹¹ Драгољуб Јовановић, *Политичке усјомене*, V, [Војна штампарија], Култура, Архив Југославије, Београд 1997, стр. 311.

¹⁹² Исто. Скерлићев критичари били су Андра Гавриловић, Станоје Станојевић, Данило Живаљевић, Драгутин Илић, Јован Живановић, Душан и Божидар Николајевић, Војислав Илић Млађи, Никола Андрић. Скерлић је полемисао с уредништвом и читавим сарадничким екипама више листова и часописа (*Дела*, *Правде*, *Вечерњих новостии*, *Самоуправе*, *Бранковој кола*, *Кола*, *Смелосии*). Вид. Јован Пејчић, „Скерлићева визија развитка нове српске књижевности”, у: Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* [1914], ИДЈС [1997], стр. 500.

¹⁹³ Растко Петровић, *Дан шестии*, стр. 87.

повратка на претходни, у основи социјалистички интелектуални образац, који, као добра увертира у комунизам, представља историјски анахронизам. Тема политичког духа гимназије из времена Слободана Јовановића није изгубила на актуелности, као ни комунизам у којем је Франсоа Фире у *Прошлости једне илузије* (*Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au xxe siècle*) оправдано видео стално искушење.¹⁹⁴

Студије у иностранству

Када је Слободан Јовановић ишао у основну школу (1875–1879) и први разред гимназије, Владимир Јовановић је био министар финансија у влади (1876–1880), која је водила ратове (1876–1878). После пада Ристићеве владе, због неприхватања трговинског споразума (трговински уговор) са Аусторугарском, либерали су поново били у опозицији: „настало је масовно избацивање либерала из државне службе”.¹⁹⁵ Владимир Јовановић је пензионисан, а због малог броја година службе пензија је била ниска.¹⁹⁶

Либерали су замерали краљу Милану и напредњачкој влади превелико препуштање аустријским утицајима. Слободан Јовановић сведочи о политичким разговорима које су водили либерали: „слушајући разговоре које је Владимир водио са својим друговима из Либералне странке, ја сам као гимназист имао о краљу Милану не може бити горе мишљење, као да би он био нови Вук Бранковић”.¹⁹⁷ Убрзо је суспендован и рад Српског ученог друштва чији је председник био Владимир Јовановић: „За време напредњака, Владимир је стално биран за председника Српског ученог друштва, које ће доцније бити замењено Српском краљевском академијом. Напредњаци су то тумачили као неки пркос који се тера њиховој влади, и због Владимира узели су на нишан и само Учено друштво”.¹⁹⁸ Владимир Јовановић, као

¹⁹⁴ Франсоа Фире, *Прошлости једне илузије, комунизам у двадесетом веку*, превод Вера Илијин, Паидеиа, Београд 1997.

¹⁹⁵ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 106.

¹⁹⁶ Исто, стр. 103.

¹⁹⁷ Исто.

¹⁹⁸ Исто, стр. 104.

председник Друштва,¹⁹⁹ предложио је оснивање посебног (просветитељског) одсека за популаризацију науке (у чему је влада препознала простор за опозициону критику). Спор се завршио суспендовањем Српског ученог друштва и оснивањем Српске краљевске академије (1886).²⁰⁰ Владимир Јовановић је тада ушао у лични спор са Миланом Кујунџићем (либерал па напредњак), тадашњим министром просвете, који га је тужио због једног чланка у новинама (1886).²⁰¹

У околностима овог политичког и личног спора дошло је до оснивања Српске краљевске академије. Милан Кујунџић, као министар просвете, спровео је оснивање Академије. Извршио је категоризацију научника као препоруку за избор у Академију.²⁰² Стари Кујунџићев противник, још из времена када су обојца били у Либералној странци, Алимпије Васиљевић (наредни министар просвете), добио је нпр. оцену 3 (1 је била највиша оцена).²⁰³ Владимира Јовановића Кујунџић

¹⁹⁹ Српско учено друштво основано је шест месеци након суспендовања рада Друштва српске словесности.

²⁰⁰ В. Јовановић, „Либерални патриоти у управи Српског ученог друштва”, у: В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 474–475; С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 104. Просветитељски рад подразумевао се у раду Друштва српске словесности: „Цел је овога Друштва да развија науку и распростире образованост у народу нашем”. Вид. „Извештај о радњи ДСС за прошлу 1863. годину”, у: В. Крестић, М. Станић, *Зайисници седница друштва српске словесности 1842–1863*, Издање архива, САНУ, Београд 2011, стр. 1030.

²⁰¹ Парница се развучила до пада напредњачке владе, када је завршена у корист Владимира Јовановића. Мандат напредњачке владе на челу са Милутином Гарашанином, у којој је Милан Кујунџић био министар просвете и црквених послова, трајао је од 23. марта [4. априла] 1886. до 1. [13] јуна 1887. године, када је формирана влада на челу са Јованом Ристићем, у којој је Алимпије Васиљевић преузео ресор од Кујунџића.

²⁰² Главни просветни савет доставио је списак научника и уметника министру Кујунџићу. Он је на списак додао начин категоризације научника („1 = оригинални научници, 2 = истраживачи грађе научне, 3 = прерађивачи, преводиоци”, или цртицу, тј. минус [-] за странце „не иде у рачун овде”) и уз свако име плавом оловком написао један од ових бројева или црвеном оловком цртицу, тј. минус (-). Вид. М. Станић, *Грађа о именовању њрвих чланова Српске краљевске академије* [АСАНУ 7553, *Из харџија Милана Кујунџића*], Издања Архива, САНУ, Београд 2010, (даље: М. Станић, *Грађа* [2010]), стр. 11.

²⁰³ „Странци” (-) су Срби Пречани, међу којима се, у одељку „Философија”, налазио и Лаза Костић: „Писао дело 'Основи лепоте у свету’” (постао прави члан СКА 1909), а у одељку „Сликарство” Паја Јовановић нпр. Уз наслов доктората Љубомира Недића, писаног на немачком језику, Кујунџић је додао: „Иде ли и ово у српску књижевност”. Љубомир Недић је био члан Главног

оцењује као „истраживача грађе научне” (2. категорија): „Писао економске расправе, превео Рошерову ’Народну економију’”.²⁰⁴ У новом, пречишћеном Кујунџићевом списку, након имена „живих Срба, који су ма што на науци или уметности самостално радили” у Додатку 1, под насловом „Прерађивачи и преводиоци научних или уметничких дела, истраживачи научне грађе, писци школских уџбеника итд.”, наводи се и име Владимира Јовановића, у одељку под називом „Философија, филологија, педагогија, естетична и литерарна критика, право, политичка економија”.²⁰⁵ Краљ Милан именовао је првих 16 академика на Васкрс, 5. [17] априла 1887. године (сви су именовани за „праве чланове”). Било је и оних које Кујунџић није оценио највишом оценом (1).²⁰⁶ Владимир Јовановић, бивши председник Српског ученог друштва, који је тада већ живео у иностранству, није, наравно, био именован.

Осим васпитних идеја Владимира Јовановића, очигледно је да су политичке околности такође утицале на то да Слободан Јовановић не упише Велику школу у Београду, већ да настави школовање у иностранству. Септембра 1886. године Владимир Јовановић преселио је целу своју породицу у иностранство („ради научног образовања моје деце: сина Слободана и кћери Правде на тамошњим универзитетима”).²⁰⁷ Владимир Јовановић је у својим *Успоменама* забележио: „Слободан је изучавао правне, а Правда филозофијске науке. Прву годину провели смо у Минхену, а остале у Цириху и Женеву”.²⁰⁸ Владимир Јовановић је током овог (трогодишњег) боравка у иностранству почео да пише „Историју привредног и културног живота људског”. У

просветног савета који је, заједно са Љубомиром Ковачевићем и Момчилом Иванићем, потписао „Издвојено мишљење о списку самосталних радника на науци и уметности”. Вид. М. Станић, *Грађа* [2010], стр. 44.

²⁰⁴ Исто, стр. 31–32.

²⁰⁵ Исто, стр. 39.

²⁰⁶ *СН* (5. [17] април 1887), стр. 1. Вид. М. Станић, *Грађа* [2010], стр. 20. У категорију 2 Кујунџић је сврстао и Љубомира Недића, Светомира Николајевића (један од првих академика које је именовао краљ Милан 1887), вођу либерала, Јована Ристића (будућег председника Српске краљевске академије 1899), и друге прваке и идеологе Либералне странке (Стојан Бошковић је изабран 1888). О Бошковићу вид. М. Станић, *Грађа* [2010], стр. 17.

²⁰⁷ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 475.

²⁰⁸ Исто.

истраживањима се користио могућностима које су пружали минхенски, циришки и женевски универзитети и библиотеке.²⁰⁹

На универзитетима на којима је студирао, Слободан Јовановић је имао прилике да слуша предавања истакнутих професора тога времена, који данас нису познати као професори који су предали његовом старијем рођаку, Димитрију Матићу (Шелинг [Friedrich Wilhelm Joseph Schelling]) или Јовану Ристићу (Ранке). Ни Владимир Јовановић ни Слободан Јовановић нису били посебно везани за неког професора, као што је Димитрије Матић био везан за Мишлеа (Karl Ludwig Michelet, односно Charles-Louis Michelet).

Студије Слободана Јовановића донекле су личиле на оно што се звало „велико путовање“ (Grand Tour). Владимир Јовановић је за време својих студија у иностранству путовао по европским земљама, као и његов рођак, Димитрије Матић, пре њега. Селидба породица у иностранство због школовања деце није била сасвим ретка, нити необична.²¹⁰ Рођаци Јовановића, Чолак-Антићи, већ су боравили у Швајцарској. Други рођаци, Спужићи, преселили су се касније у Брисел, што је добро памтио академик Владимир Спужић: „Значајан тренутак у мом животу догађа се када мајка, по савету рођака и пријатеља, продаје породичну кућу у Београду и са нас шесторо деце одлази у Брисел: тада је тамо било јевтиније живети него у Београду. Ту сам завршио најпре две године студија природних наука, потом Медицински факултет на коме сам 1920. године промовисан за доктора”²¹¹

Минхен. Ludwig-Maximilians-Universität

Слободан Јовановић је у Минхен отпутовао одмах након положене матуре, у септембру 1886. године. Према запису Миодрага Стајића, Владимир Јовановић донео је одлуку да Слободан Јовановић студира право „још много раније”.²¹² Школске 1886/7. године уписао је зимски семестар на Правном факултету Универзитета Лудвиг Мак-

²⁰⁹ Исто.

²¹⁰ М. Стајић, очито недовољно упућен, мисли да је пресељење породице због школовања деце потпуна необичност: „jedinstven slučaj, kome ne znam ravna, bar u našoj sredini”. Вид. М. Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], стр. 23.

²¹¹ Д. Адамовић, „Владимир Спужић (1894–1982)”, *Разговори* [1982], стр. 319.

²¹² М. Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], стр. 23.

симилијан у Минхену (Ludwig-Maximilians-Universität).²¹³ У списку предавача, чиновника и студената наводе његово име (Jowanowitsch Slobodan), град из кога је дошао (Belgrad), домовину (Heimat: Serbien), студије (Jur.) и адресу (Schwabinger-Landstraße 3 1/3).²¹⁴ Већина српских студената становала је у Швабингу, у непосредној близини Универзитета.²¹⁵

Баварска је била хиљадугодишња католичка монархија која је успевала да преброди веома тешка и кризна времена и сачува одређен степен самосталности. Током своје историје била је у саставу већих целина, Светог римског царства (немачког народа) и Немачког рајха (царства). Универзитет – Високу (Велику) школу, основао је, са папским одобрењем, херцег Лудвиг (Ludwig IX, Herzog von Bayern-Landshut) 1472. године у Инголштату (Ingolstadt), где се налазио до 1800. године, када га је кнез-електор (Kurfürst) Максимилијан, први краљ Баварске, преместио у Ландсхут (Landshut). Баварски краљ Лудвиг I пренео је седиште универзитета у Минхен.²¹⁶

У време када је Слободан Јовановић студирао, на Правном факултету Универзитета у Минхену предавали су редовни чланови Краљевске баварске академије наука, Вилхелм фон Планк (Johann Julius Wilhelm von Planck), професор Грађанског процесног права, отац нобеловца, физичара Макса Планка (Max Planck), Паул фон Рот (Paul von Roth), професор Историје немачке државе (царства) и права (deutschen Reichs- und Rechtsgeschichte), Државног права (Staatsrecht) и Баварског права, који је био и универзитетски надбиблиотекар (Univ. Oberbibliothekar), Алојз фон Бринц (Alois Ritter von Brinz), професор Римског права и Конрад фон Маурер (Konrad von Maurer), професор Нордијске правне историје (nordischen Rechtsgeschichte). Маурер је син баварског министра и члана грчког Краљевског намешництва (први грчки краљ, Отон Први, био је син баварског краља).

²¹³ Зимски семестар се уписивао у октобру. Вид. Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Службени гласник, Београд 2003, (даље: Љ. Трговчевић, ПЕ [2003]), стр. 84.

²¹⁴ *Amtliches Verzeichnis des Personals der Lehrer, Beamten und Studierenden an der königlich bayerischen Ludwig-Maximilians-Universität zu München*, Winter-Semester 1886/87, Kgl. und Universitäts-Buchdruckerei von Dr. C. Wolf & Sohn, München 1886, стр. 57.

²¹⁵ Љ. Трговчевић, ПЕ [2003], стр. 89.

²¹⁶ Исто, стр. 83.

Посебно треба издвојити Франца фон Холцендорфа (Joachim Wilhelm Franz Philipp von Holtzendorff), професора Кривичног права, Међународног права и Државног права, на кога Слободан Јовановић упућује у својим радовима.²¹⁷

Стајић је забележио да је Јовановић у Минхену слушао предавања „чувеног професора Рима”. „Професор Рим” би могао бити, у ствари, професор Рил (Wilhelm Heinrich von Riehl), утицајни професор Културне историје и Статистике, члан Академије, директор Баварског националног музеја у Минхену, аутор књиге *Земља и народ (Land und Leute, 1857–63)*, професор Факултета за државну економију.²¹⁸

Студенти Универзитета у Минхену били су добрим делом Баварци, али је било и студената из иностранства, од Сједињених Америчких Држава до Јапана. Студенти из иностранства имали су исти статус као и студенти из Баварске и других немачких држава (унутар Немачког царства).²¹⁹ У генерацији са Јовановићем студирали су будући немачки државни чиновници, политичари и дипломате – Фридрих Акерман (Friedrich Ackermann), барон Адолф фон Луц (Adolf Joseph Oskar Freiherr von Lutz), барон Ото фон Ритер цу Гренештајн (Otto, Freiherr von Ritter zu Groenestejn),²²⁰ гроф Карл-Франц цу

²¹⁷ На списку тадашњих редовних и ванредних професора и приватних доцентата налазе се и: Карл Теодор Болђано (Karl Theodor Bolgiano), професор Општег, Баварског и Француског грађанског процесног права као и Француског грађанског права, Ернст Аугуст Зојферт (Ernst August Seuffert), професор Римског грађанског права, Херман фон Зихерер (Hermann von Sicherer), професор Немачког права и Историје немачке државе и права, Јозеф Берхтолд (Josef Berchtold), професор Црквеног права и Историје немачке државе и права, Карл Биркмајер (Karl [von] Birkmeyer), професор Кривичног права, Кривичног процесног права и Филозофије права, Макс Зајдел (Max von Seydel), професор Баварског уставног и управног права (песник и преводилац), Фридрих Хелман (Friedrich Hellman), ванредни професор, Ервин Грубер (Erwin Grueber), приватни доцент (Master of Arts der Universität Oxford), Филип Лотмар (Philipp Lotmar), приватни доцент (социјалдемократа, прешао у Берн, бавио се радним правом), Теодор Левенфелд (Theodor Loewenfeld), приватни доцент, Хајнрих Харбургер (Heinrich Harburger), приватни доцент, Георг Клајнфелер (Georg Kleinfeller), приватни доцент. Вид. *Amtliches Verzeichnis des Personals der Lehrer, Beamten und Studierenden an der königlich bayerischen Ludwig-Maximilians-Universität zu München, Winter-Semester 1886/87*, Kgl. Und Universitäts-Buchdruckerei von Dr. C. Wolf & Sohn, München 1886, стр. 9–11.

²¹⁸ *Amtliches Verzeichnis des Personals der Lehrer, Beamten und Studierenden*, стр. 11.

²¹⁹ Љ. Трговчевић, ПЕ [2003], стр. 85.

²²⁰ Дипломата у Ватикану. Сачувана је његова депешу у вези са подршком Ватикана аустроугарском нападу на Србију (1914).

Золмс-Ределхајм (Karl Franz, Graf zu Solms-Rödelheim), члан Горњег дома (Господске куће) у Пруској и Хесеу. Од српских студената на списку се налазе Милан Шевић из Новог Сада (Neusatz, Ungarn), студент Филозофског факултета, Јовановићев рођак, који је уписан под презименом Максимовић (Maksimovic Milan Sevic),²²¹ Андра Милосављевић из Крагујевца (Milosavljevitsch Andre), студент права и Никола П. Јовановић (Jovanowitsch P. Nikol.), студент Факултета за државну економију.²²²

Раније, осамдесетих година XIX века на Минхенском универзитету студирали су Јаков Јаша Ненадовић (који је предавао Државно право у Београду), Марко Леко, Живојин Балугџић, Миленко Веснић и др. Породица Јовановић одржавала је везе са српском заједницом у Минхену. Стајић спомиње да су у то време у Минхену живели Јован Савић, глумац, редитељ и драматург, Паја Јовановић, сликар, Ђорђе Јовановић. Последња двојца прешла су нешто касније у Париз.

У Минхену је живео норвешки писац Хенрик Ибзен (Henrik Ibsen), чије *Авејши* (*Gengangere*) су Шевић и Јовановић заједно читали и преводили, извесно са немачког превода (*Gespenster. Ein Familiendrama in drei Akten*). Шевић је касније (1895) објавио превод Ибзеновог *Малој Ејолфа* (*Klein Eyolf*), који је Јовановић приказао у *Српском ирејлегу*.²²³ Слободанов рођак, Бошко Чолак-Антић, писао је (1894) о Ибзеновом *Неумару Солнесу* (*Vaumeister Solness [Bygmester Solness]*).

Према Стајићу, Јовановић и Шевић решили су једном приликом да у минхенском кафеу „Максимилијан“ (Café Maximilian), где је познати писац одлазио сваког дана, „приђу Ибзену на разговор”.²²⁴ У то време (1886) Ибзен је завршио *Розмерсхолм* (*Rosmersholm*) у којем је главни лик Ребека Вест, бунтовна, слободоумна, нехришћански

²²¹ *Amtliches Verzeichnis des Personals der Lehrer, Beamten und Studierenden*, стр. 65. Милан Шевић је касније докторирао филозофију и предавао је филозофску пропедеутику (у задње две године гимназије) и немачки језик у Првој београдској гимназији (1893), где је био професор Браниславу Петронијевићу. Вид. Илија Марић, *Философија на Великој школи*, Плато, Београд 2003, стр. 163. Вид. Петронијевићева писма Шевићу [1895/8] у: *Изабрана дела Бранислава Петронијевића*, XII, ЗУНС, Београд 1998, (даље: ИДБП), стр. 112–151.

²²² *Amtliches Verzeichnis des Personals der Lehrer, Beamten und Studierenden*, стр. 57, 67.

²²³ С. Јовановић, „Најновија драма Хенрика Ибзена”, [Српски ирејлегу, Београд, 1 (1895), 3, стр. 94–96], СД XII, стр. 515–516.

²²⁴ М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 23.

настројена млада жена јаког карактера. Слободан Јовановић је 1894. године писао о Ибзеновим женским ликовима: „Што је Ибзен жене начинио одметницима, а не људе, објашњује се свеколиком његовом филозофијом. Он је уверен да је човеку најбоље кад својој природи пусти на вољу: *naturam sequere*; па према томе, да и свој морал човек налази најсигурније онда кад за својим осећајем иде слободна срца. То је био још Русоов морал. И зато, што жене више слушају срце но људи, што више но људи подлежу осећајима, што су природне, ако смем рећи, интуитивније, и Ибзен је хтео да његовог морала сентименталног, морала који потиче из срца, а не из главе, буду жене јунакиње, а не људи. [...] По Ибзеновој замисли, оне имају да представе морал срца, и то је, наравно, лепо; али, оне саме, бар како их је он описао, немају срца ни мало, и то је мало незгодно. [...] Примера за то има тушта и тма. Да би могла 'пречистити своје моралне појмове', мала Нора, најбоља и најнаивнија од свију Ибзенових јунакиња, оставља и свога мужа и своју децу. И ја не мислим да ниједна жена није кадра то учинити, само она која је кадра, јесте чисти ум, онај који је Кант испитивао”²²⁵

Цирих. Staatswissenschaftliche Fakultät

Јовановићи су 1887. године прешли из Минхена у Цирих, где је Слободан Јовановић продужио студије. Пошто је зимски семестар школске 1886/7. године завршио у Минхену, у Цириху се уписао на летњи семестар на Факултету за државну науку, односно Факултету за науку о држави (Staatswissenschaftliche Fakultät), који је касније добио назив Факултет за правну и државну науку (Rechts - und Staatswissenschaftliche Fakultät), а данас се зове Факултет за правну науку (Rechtswissenschaftliche Fakultät). Летњи семестар је трајао од 19. априла до 13. августа 1887. године.²²⁶ На основу података Универзитета у Цириху факултет је напустио након завршетка летњег семестра, 15. августа 1887. године.²²⁷

²²⁵ С. Јовановић [С. Ј.], „Ибзенове жене” [*Peg*, 1 (1894), 43, 1–2], СД XII, стр. 510–511.

²²⁶ По грегоријанском календару.

²²⁷ <http://www.matrikel.uzh.ch/active/static/10818.htm> 3.7.2016.

За разлику од католичког Минхена, Цирих је био протестантски град. Циришки универзитет је основан 1833. године, али се традиција високошколског образовања везује за теолошку школу (Carolinum) која је постојала у саставу манастира (Grossmünster) пре реформације, да би јој протестантски карактер дао (1525) Цвингли (Huldrych Zwingli), који је погинуо у рату против швајцарских католичких кантона. Протестантске вође које су укинуле католичке манастире наметале су, међутим, калуђерску организацију целом друштву. Због дугих борби за своје схватање вере и прилива верских избеглица, временом је Цирих постао уточиште не само за верско, већ и за политичко слободоумље. Тако се у Цириху у XIX веку неометано развијао и социјалистички, односно комунистички покрет и идеологија Интернационале.

У летњем семестру 1887. године, према списку предавача, Јохан Трајхлер (Johann Treichler), политичар (социјалиста, посланик), предавао је Швајцарско (конфедеративно) облигационо право (Eidgenössisches Obligationenrecht) и Одабране примере из француског грађанског права (Ausgewählte Materien aus dem Gebiete des französischen Civilrechtes). Хајнрих Фик (Heinrich Fick), који је до 1886. био ректор Циришког универзитета, предавао је Институције. Тадашњи декан Факултета за науку о држави, барон Аугуст Сарторијус фон Валтерсхаузен (August Sartorius, Freiherr [Baron] von Waltershausen), предавао је Науку о финансијама (Finanzwissenschaft) и Управљање државним (јавним) дуговима (Das Staatsschuldenwesen).

Опште државно право (Allgemeines Staatsrecht) предавао је Густав Фогт (Gustav Vogt), брат Карла Фогта (Karl Vogt), Марксовог противника. Маркс је о Карлу Фогту (кога је познавао Владимир Јовановић) писао у раду објављеном 1860. године под насловом *Herr Vogt*. Фогт је предавао и Упоредне уставе Сједињених Америчких Држава, Немачког царства и Швајцарске, као и друге предмете. Раније је сарађивао са часописом *Сједињене европске државе (Die Vereinigten Staaten von Europa)*. Посебно се залагао за непосредну демократију о којој Слободан Јовановић критички пише у свом студентском раду „О демократији”²²⁸

²²⁸ Густав Фогт је предавао и друге предмете. У летњем семестру 1887. године на Факултету за државну науку Универзитета у Цириху предавали су Алберт Шнајдер (Albert Schneider) Римско право; Алојз фон Орели (Dr. Aloys von Orelli) Немачко приватно право, Евангеличко и католичко црквено право; Карл фон Лилијентал (Carl von Lilienthal) Немачко кривично право. Предавао је и ванредни професор Фридрих Мајли (Friedrich Meili), као и

Према Стајићу Слободан Јовановић је у Цириху у аули слушао јавна предавања Лудвига Штајна (Ludwig Stein), касније уредника берлинског часописа *Свер и јуџ* (*Nord und Süd*), који је тада био приватни доцент за филозофију на Циришком универзитету и Политехничкој школи (Eidgenössisches Polytechnikum). У летњем семестру 1887. године Штајн је на Филозофском факултету Универзитета у Цириху предавао Филозофију средњег века (схоластику), Историју материјализма и Историју педагогије од Русоа надаље. Био је касније редовни професор филозофије на Универзитету у Берну.

Две године после Јовановића на Циришки универзитет се (1889) уписала Роза Луксембург (Rosa Luxemburg) која је у Цириху и докторирала са типично марксистичком тезом о индустријализацији Пољске.²²⁹ На истом универзитету студирао је некада Светозар Марковић (летњи семестар 1870).²³⁰ Марковић је тада са друговима (приврженицима Интернационале), будућим радикалима, дошао да види Владимира Јовановића у хотелу Bellevue у којем је био смештен на пропутовању кроз Цирих.

Док су Јовановићи боравили у Цириху, из Париза је допутовао владика Јероним (касније нишки епископ), пријатељ Владимира Јовановића, такође родом из Шапца и либерал, који је био пензионисан кад и митрополит Михаило (русофил и либерал), због супротстављања влади Милана Обреновића. Владимир Јовановић пише о томе: „Кад је чуо да сам ја у Цирих дошао, он ми је из Париза писао, да би са слабог здравља хтео доћи у Швајцарску, ради опорављања, и да би желео боравити у месту где и ја боравим. Пошто сам му ја одговорио на његово писмо, и дао му обавештења о животу у Швајцарској, он је дошао у Цирих. После неког времена преселили смо се из Цириха у Женеву, па ту остали све до нашег повратка у Србију 1889. г.”²³¹ Према Стајићевом запису у Цириху су се Јовановићи срели и са Лазаром Пачуом (некада студирао медицину на истом универзитету).

Када су прешли у Женеву, тамо су затекли рођаке, зета и унука Димитрија Матића, пуковника Илију Чолак-Антића и његовог сина Бошка (који је студирао и докторирао право у Женеви), као и Љубицу Ђурић (удату Гођевац), која је касније била лекар мајке и сестре

приватни доценти Херман Вехтер (Hermann Wächter), Хајнрих Пфенингер (Heinrich Pfenninger) и Јулијус Волф (Julius Wolf).

²²⁹ <http://www.matrikel.uzh.ch/active/static/26870.htm> 3.07.2016.

²³⁰ <http://www.matrikel.uzh.ch/active/static/13963.htm> 3.07.2016.

²³¹ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 476.

Слободана Јовановића, Јелене и Правде.²³² Спомињу их у сачуваним писмима. У Женеву је студирао и посећивао јавне зборове и Јовановићев школски друг Живојин Балутцић.²³³

Женева. Faculté de Droit

Швајцарска је за Владимира Јовановића била „остварење оне идеалне демократије о којој су филозофи XVIII века писали – земља рада и штедње, слободе и реда, без полицијске стеге, али с јаком моралном дисциплином, демократија одржавана врлинама својих грађана као какав религиозни ред”.²³⁴ Владимир Јовановић у својим *Успоменама* даје и објашњење разлога због којих се определио за Женеву када је 1864. године отишао у Швајцарску: „Као један од суверених швајцарских кантона, Женевски кантон је организован као демократијско-представничка република. Сувереност припада народу. Све политичке власти и сва политична звања само су овлашћење највише власти народа”.²³⁵ Владимир Јовановић је идеализовао Швајцарску: „иако је дуже времена провео у Швајцарској, он ју је у својој машти јако улепшавао”.²³⁶

Владимир Јовановић је посебно ценио организацију јавне наставе: „Многе инглеске [енглеске], руске и немачке породице досељавају [се] у Швајцарску, ради школовања своје деце [...] у швајцарским универзитетима стиче [се] омладина скоро из свих културних земаља”.²³⁷ Упознао више породица, углавном руских, које су због школовања деце живеле у Женеву. Породицу Висоцки (Высоцкие) упознао је са генералом Ђорђем Стратимировићем (1865), који је желео да ступи у руску војну службу.²³⁸ У Женеву је тада живела и породица Михаила Безобразова (Безобразовы). Иако су школовали децу у Швајцарској,

²³² Анка Гођевац – Субботић, „Фрагменти по сећању на Слободана Јовановића”, *Зборник удружења српских њисаца у иностранству*, 1, Лондон 1973, стр. 69.

²³³ М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 23.

²³⁴ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 113.

²³⁵ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 184.

²³⁶ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 113.

²³⁷ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 188.

²³⁸ Исто, стр. 209.

Руси које је упознао нису имали високо мишљење о Швајцарцима: „По руским појмовима Швајцарци би били сувише прости; ну, то би било тим теже разумети, што Швајцарска има добре школе. Изгледало би, да се својим школама они користе више за изучавање техничких наука, него естетичких”.²³⁹ Владимир Јовановић је закључио да је руским аристократама било важно како се Швајцарци понашају према странцима, а према странцима „Швајцарци су уопште били крути, несавитљиви, и мало предусретљиви”. Изгледало је да се Швајцарци „руководе само својим интересима и рачунима [...] пребацује им се да грамзе за новцем па се пословички прича: кад се мисли да је који Швајцарац преминуо, па се хоће уверити да ли је збиља мртав, треба му само метнути у шаку један сребрни франак, и тада, ако још има живота у њему, он ће склопити шаку и добро стиснути новац”.²⁴⁰

Владимир Јовановић је ценио швајцарски политички и образовни систем, који су ценили и руски критичари Швајцарске. Очигледно је да је због тога одлучио да своју децу школује у Женеви. Њихова женевска адреса била је: 19, Chemin du Mail, Plainpalais, Pension Catalan.²⁴¹

Владимир Јовановић је имао пријатеље и познанике у Женеви и био је укључен у тамошњи научни живот. Познавао је утицајног и угледног Фазија (James [Jean-Jacob] Fazy, 1794–1878), некадашњег председника Женевске републике и оснивача Радикалне странке, професора Женевске академије (универзитета од 1866). Подсећао га је на господара Тому Вучића Перишића: „у једнога као и у другог беше лице крупних размера – коштуњаво, са истакнутим јабучицама, испупченим челом и дужим кукастим носом, упалим очима [...] у цртама лица огледала се одлучност воље и готовост на акцију”.²⁴² Познавао је

²³⁹ Исто, стр. 212.

²⁴⁰ Исто.

²⁴¹ АС, МПс, ф XXVI, р 100/1890, Владимир Јовановић Милану [Вељковићу рачуновођи 1. кл Министарства просвете и црквених послова], Београд, 18. [30] септембар 1889. У писму Владимир Јовановић доставља женевску адресу. У једном другом писму Слободан Јовановић је назначио другу адресу (Boulevard des Philosophes II или 11). АС, МПс, ф XXIX, р 21/1890, С. Јовановић министру С. Милосављевићу, Женева, 20. фебруара [4. марта] 1890. Јовановићева документација о студијама у Женеви док је био државни питомац, са извештајима Министарству просвете о наставном програму, професорима, списком коришћене литературе и радом *О демократији* налази се Архиву Србије, МПс, ф XXVI, р 100/1890 и АС, МПс, ф XXIX, р 21/1890.

²⁴² В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 187.

и друге професоре Женевског универзитета, професора филозофије Барнија (Jules Romain Varni), Француза, који је превео на француски Кантове списе и написао коментаре (вратио се касније у Француску), као и професора Карла Фогта (Carl Vogt), познатог Марксовог противника. Фогт је био брат Густава Фогта (Gustav Vogt) који је у Цириху предавао Државно право. Тада је (1865) Владимир Јовановић упознао и Едгара Кинеа (Edgar Quinet) са којим је, између осталог, причао о будућим Сједињеним Европским Државама, о чему је извесно разговарао и са Мацинијем и Бакуњиним. Владимир Јовановић је, вероватно захваљујући Фазијевој препоруци, био изабран за члана Женевског националног института (L'Institut national genevois) основаног 1852. године. Институт, „тамошња академија наука”,²⁴³ основан је ради унапређивања науке, књижевности, уметности, индустрије и пољопривреде. Владимир Јовановић је августа 1865. године учествовао у Четвртом међународном скупу за унапређење друштвених наука (Le congrès international pour l'avancement des sciences sociales) у Берну, као један од пет представника Института.²⁴⁴

Слободан Јовановић је завршио зимски семестар 1886/87. у Минхену, а летњи 1887. године у Цириху (15. августа 1887).²⁴⁵ На Правном факултету (Faculté de Droit) Универзитета у Женеви (Université de Genève) уписао се (29. октобра 1887) у зимски семестар школске 1887/8. године.²⁴⁶ Студирао је у Женеви од зимског семестра 1887. до летњег семестра 1890. године. У Женеви је завршио шест семестара и положио пет тестова лиценцијатског испита (лисанс). Рачунајући студије у Минхену и Цириху, студирао је укупно осам семестара (четири године). Лисанс (лиценцијат, н.лат. licentiatus од licentia docendi, нем. Lizenziat, фр. licence, енгл. licentiate) је имао друго значење од оног које

²⁴³ Исто, стр. 190.

²⁴⁴ *Српска слобода. La liberté Serbe* 2 (Женев, понедељак, 9. августа [Lundi, 21 Août] 1865), стр. 7–8; 4 (22. октобар [3 Novembre] 1865), стр. 4–6; 5 (субота 13. новембар [25 Novembre]), стр. 4–5;

²⁴⁵ С. Јовановић, „Павле Маринковић” [1948 / 1962, 1991], СД XI, стр. 272; М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 22. У Јовановићевим биографијама се обично превиђа да је студирао у Минхену и Цириху. Изузетак представља биографија (Љ. Димић) у *Енциклопедија српске историографије*, пр. С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1997, стр. 416–418.

²⁴⁶ АС, МПс, XXVI, 100/1890; XXIX, 21/1890. Копије потврда Универзитета у Женеви. Зимски семестар на Женевском универзитету обично је почињао 22. октобра.

има данас у швајцарском и француском академском систему. У Србији је званично коришћен назив *лиценцијат*.

Женевски универзитет настао је слично као и Циришки, од католичке манастирске школе, која је након калвинистичке реформације добила протестантски карактер. Калвин (Jean Calvin) је 1559. године основао теолошку школу, Женевску академију, која је постепено лаицизована, а након оснивања Медицинског факултета (1873), постала је универзитет. У Женеви која је до седамдесетих година имала наглашен религиозни дух, владала је патрицијска републиканска олигархија, што Владимир Јовановић, одушевљен женевским слободама, не спомиње.

Након студија на немачком језику, Слободан Јовановић је у Женеви прешао на студије на француском. Универзитет у Женеви имао је тада пет факултета (Faculté des sciences, Faculté de lettres, Faculté de droit, Faculté de théologie, Faculté de médecine). На основу штампаног списка редовних и ванредних професора и приватних доцената Женевског универзитета и њихових предмета и курсева, штампаног распореда и Јовановићевих извештаја Министарству просвете (1889/90), може се реконструисати изглед његових женевских студија. Похађао је предавања из Филозофије права и Опште историје правних установа код Анрија Брошеа (Henri Brocher), немачког ђака (берлински студент и доктор права), Јавног права код Фернана Жантеа (Ferdinand Gentet),²⁴⁷ Грађанског права Француске код декана Алфреда Мартена (Alfred Martin),²⁴⁸ Римског права (пандекте) и упоредног грађанског права код Луја Бридела (Louis Bridel). Бридел је био стручњак за упоредно породично право и за питања правног статуса жене.²⁴⁹ После Женеви предавао је на Императорском универзитету у Токију (1900–1912). Јовановић је слушао предавања из Казненог права и Грађанског

²⁴⁷ Фернан Жанте (Ferdinand Gentet), професор јавног права, аутор је књиге *Изумирање националности* (1871).

²⁴⁸ Алфред Мартен (Alfred Martin), декан, професор грађанског права, адвокат, писао је и о филозофији и историји права, о односу између права, морала и религије Вид. А. Dufour, „Alfred Martin et l’histoire du droit genevois”, *La semaine judiciaire* 23 (1968), стр. 375–397.

²⁴⁹ Луј Бридел (Louis Bridel), професор Упоредног грађанског права, био је члан женевског Друштва за реформу правног положаја жена. Вид. Louis Bridel, *La femme et le droit: étude historique sur la condition des femmes*, F. Pichon, Genève 1884.

поступка код Алфреда Готјеа (Alfred Gautier) и Трговачког права код Марк-Ежена Ришара (Marc-Eugène Richard).²⁵⁰

Према запису Миодрага Стајића, Слободан Јовановић је „поред права слушао [...] и професора Едварда Рида, који је предавао књижевност, и Карла Фолкта који је говорио о драми”.²⁵¹ Реч је очито о Едуару Роду (Édouard Rod), књижевнику, књижевном критичару и професору књижевности, који је био близак Золи. Род је 1889. године држао предавања и вежбе из Упоредне књижевности. Од зимског семестра 1889/90. године држао је и два часа вежби недељно посвећена Дантеовом делу. Осим Рода, Јовановић је на Филозофском факултету (Faculté de lettres), где је студирала његова сестра Правда, могао да слуша и предавања из Опште филозофије и Историје филозофије код Жан-Жака Гура (Jean-Jacques Gourd), пастора, аутора *Три дијалектике* (1897), Опште историје код Пјера Вошеа (Pierre Vaucher), доктора теологије, Историје религије код Ернеста Стрелена (Ernest Stroehlin), Политичке економије и Историје цивилизације код Луја Жакемоа (Louis Jaquemot), Социологије код Луја Вијарена (Louis Wuarin), Француске књижевности код Едуара Амбера (Edouard Humbert), Историје француског језика и Тумачења старих француских текстова код Ежена Ритера (Eugène Ritter) и Енглеског језика и књижевности код Арвија (Харвија, R. Harvey). Поједине предмете на Филозофском факултету предавали су професори Правног факултета.

Тешко је утврдити на ког Карла Фолкта („који је говорио о драми”) је мислио Стајић. Можемо претпоставити да је Слободан Јовановић био заинтересован да види Карла Фогта (Carl Vogt), старог Марксовог противника, којег је упознао његов отац када је раније живео у Женеви. Фогт је, међутим, био професор на Научном факултету Универзитета у Женеви, где је у време Јовановићевих студија предавао Упоредну анатомију и зоологију кичмењака (четири пута недељно).

Женевски професори били су познати по својим либералним убеђењима и залагању за заштиту права и слобода у европским земљама,²⁵² залагању за равноправност жена, као и по везаности за

²⁵⁰ Марк-Ежен Ришар (Marc-Eugène Richard) је студирао теологију и право у Француској. Докторирао је у Женеви. Био је дипломата, државни чиновник, адвокат, судија, посланик, председник државног савета. Професор трговачког права био је десетак година (1886–1895).

²⁵¹ М. Стајић, „Млади Слободан Јовановић” [1959], стр. 23.

²⁵² Скоро сви Јовановићеви професори (Martin, Bridel, Brocher, Gentet) потписници су петиције руском цару Николају II за очување правних установа Финске (*Pro Finlandia*, Stockholm 1899). Вид. George Maude, „Finland in

традиционално калвинистичко наслеђе и дух женевског кантона у чијој су управи скоро сви и учествовали. Карактеристичан је извештај локализам Женевског универзитета, који се огледао и у томе што су у време када је Јовановић студирао скоро сви професори били родом из Женеве, већином синови или зетови калвинистичких пастора. Женева тог времена разликује се од Женеве из шездесетих година XIX века када је Владимир Јовановић уређивао *Слободу*.

Утицај образовања у Швајцарској најочигледнији је у раном раду Слободана Јовановића, „О демократији” (1889), у коме се парламентаризму претпостављају политичке установе посредне, непарламентарне демократије, какве постоје у Женевском кантону. У Женеви, Русоовом родном граду, Слободан Јовановић је написао и своју прву критику Русоовог *Друшћивеної ујовора* (1890).

На Јовановићева схватања утицале су, више од француских, утицале немачке и енглеске политичке теорије, пре свега Блунчлијева (Johann Kaspar Bluntschli) теорија државне суверености.²⁵³ У XIX веку на универзитетима на немачком говорном подручју држава је проучавана као јединствен феномен у оквиру општег учења о држави (allgemeine Staatslehre). Једино је у Немачкој научноистраживачки рад о држави био системски организован,²⁵⁴ док су у другим земљама само повремено објављиване студије чији је предмет истраживања била сама држава.²⁵⁵ На Правном факултету у Женеви посебну пажњу

Anglo-Russian Diplomatic Relations, 1899–1910”, *The Slavonic and East European Review*, 48/113 (Oct. 1970), стр. 557–581.

²⁵³ О историјском месту Блунчлијеве теорије вид. Michael Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, 2, 1800–1914, С. Н. Beck, München 1992, 430–433. Блунчли је *Ојшћие учење о држави* (*Allgemeines Statslehre*, 1852) касније објавио као први од три основна дела своје књиге *Учење о модерној држави* (*Lehre vom modernen Stat*, 1875). Теорија државе налазила се у списку обавезне литературе на Оксфорду и Кембриџу. Вид. Н. Sidgwick, „Bluntschli’s Theory of the State by R. Lodge”, *The English Historical Review*, Vol. 1. No. 2 (Apr. 1886), 378–382.

²⁵⁴ С. Јовановић, *Основи љравне теорије о држави*, Доситије Обрадовић, штампарија Аце М. Станојевића, Чика-Љубина улица бр. 8, Београд 1906, стр. III.

²⁵⁵ Јовановић напомиње да Бутимијева (Émile Boutmy) студија више припада историји уставног права него државноправној теорији. Вид. E. Boutmy, *Études de Droit Constitutionnel: France, Angleterre, États-Unis*, E. Plon, Paris 1885. Спомиње и *Сћугуију о суверености и савезној држави* Ежена Борела (Eugène Borel). Вид. E. Borel, *Étude sur la souveraineté et l’état fédératif*, Université de Genève, Genève 1886; С. Јовановић, *Основи љравне теорије о држави*, Доситије Обрадовић, штампарија Аце М. Станојевића, Чика-Љубина улица бр. 8, Београд 1906, стр. III.

посвећивао је управо предавањима о држави професора Јавног права, Жантеа, излаганим према структури немачког општег учења о држави. Према плану предавања, разматрана су основна питања о држави као што је појам државе, постанак државе, саставни делови државе, изумирање државе, средства државе и суверенско право (карактеристике суверенског права, примена суверенског права). После тога анализиран је појам устава, почевши од разматрања вршења суверенског права, преко уставних облика и устава у правном смислу, до појма уставотворне власти. Посебна пажња била је посвећена разматрању поделе власти на законодавну, извршну и судску, као и сарадњи и одговорности ових власти. У извештају о раду у зимском и летњем семестру 1888/9. године,²⁵⁶ Јовановић је истакао да је посебно изучавао јавно право, односно предавања која су тада била посвећена држави, и у прилогу је доставио свој први рад, „О демократији”. Од аутора чија дела је читао, између осталих, навео је Монтескјеа, Русоа, Токвила, Мила, Спенсера, Блунчлија, Бецета (Walter Bagehot),²⁵⁷ свог професора из Минхена, Холцендорфа, Бутмија (Émile Boutmy), Марка Жирардена (Marc Girardin, звани Saint-Marc Girardin), Хенрија Мејна (Sir Henry James Sumner Maine) и др. Јовановић је тада изучавао и „политичка стања важнијих држава”, односно уставе Енглеске, Сједињених Америчких Држава, Француске, као и швајцарско уставно право (савезни устав, кантонски устав и јавне жалбе) и др. Како Стајић сведочи у свом запису, Слободан Јовановић му је рекао да је у гимназији редовно учио све предмете и да га нису нарочито интересовали поједини предмети (не наводи који), а да је „велики читач” постао за време студија.²⁵⁸ Можемо претпоставити да је у то време читао и античке писце и филозофе.

Као што је немачко учење о држави било везано за немачке уставанове, тако су и енглеске студије о уставности и парламентаризму

²⁵⁶ АС, МПс, ф XXIX, р 21/1890. У исцрпном извештају Министарству просвете од 18. [30] септембра 1889, Слободан Јовановић је дао преглед свог рада на студијама у зимском и летњем семестру школске 1888/9. године.

²⁵⁷ Бецет је имао велики утицај на политичаре и политичке теоретичаре на Балкану. Вид. С. Јовановић, „Никола Пашић” [1957/1962, 1991], СД XI, стр. 206. Занимљива је оцена Јована Скерлића: „Друга књига, превод дра Драг. Т. Мијушковића *Посијанак и развијак народа*, од Валтера Беџхота, поред извесних спорних идеја, има и тај недостатак што је, и по предмету и по начину расправљања, доста апстрактна ствар, и биће читана само у ужим круговима школованих људи”. Вид. Јован Скерлић, „Српска књижевна задруга за 1902, [1903]”, СДЈС, стр. 272.

²⁵⁸ М. Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], стр. 23.

скоро искључиво посвећене енглеској политичкој и правној традицији. Ретки су теоретичари који су анализирали и синтетисали немачка, енглеска, француска, швајцарска и америчка државно-правна искуства.²⁵⁹ Слободан Јовановић већ на студијама изучава појам државе у духу у ком ће касније изложити и своју теорију о држави.

Стипендиста (државни питомац)

После усвајања Устава, абдикације краља Милана и именовања либералског намесништва, Владимир Јовановић се вратио из Женева у Београд (1889) и као хонорарни професор предавао је Политичку економију, Финансије и Статистику на Великој школи (од септембра 1889. до јула 1890. године). Његово приступно предавање било је посвећено „Привредном реду и покрету у друштвеном и међународном животу”.²⁶⁰ Породица му је остала у Женеви „ради довршења научног образовања [...] сина Слободана на Правном факултету и [...] кћери Правде на Философијском факултету Женевског универзитета”.²⁶¹ Када је напустио Београд 1886. године, Владимир Јовановић је био усред сукоба везаних за рад Српског ученог друштва. Након одласка краља Милана из земље и формирања намесништва у којем су били либерали, могао је да се врати у земљу. Тада се, очигледно, отворила и могућност да Слободан Јовановић добије стипендију Министарства просвете и црквених послова.

²⁵⁹ Слободан Јовановић упућује на Дајсијеву компаративну анализу енглеске и континенталне уставности: Albert Venn Dicey, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, Macmillan and Co, London 1885, а указује и на релевантне књиге америчких аутора: John W. Burgess, *Political Science and Comparative Constitutional Law*, Ginn & Company, Boston and London 1890; Thomas Woodrow Wilson, *The State: Elements of Historical and Practical Politics, A sketch of institutional history and administration*, Heath & Co, Boston 1889. Вид. С. Јовановић, *Основи правне теорије о држави* [1906], стр. VI. Јовановић упућује и на студију: Westel Woodbury Willoughby, *An Examination of the Nature of the State: A Study in Political Philosophy*, Macmillan & Co, New York and London 1896.

²⁶⁰ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 477-991, СД XI, стр. 206. Исто; „Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу” [*Гласник српској ученој друштва* (71. књ), 1890], ИДВЈ [2011], стр. 427-466.

²⁶¹ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 477. Називи факултета написани су малим словима у рукопису.

Стриктно гледајући, Слободан Јовановић није испуњавао важан услов конкурса. Било је предвиђено да се могу пријавити само они који су завршили Велику школу у Београду.²⁶² Пошто је Слободан Јовановић одмах после завршетка гимназијског образовања отишао на студије у иностранство, није испуњавао овај услов. С обзиром на одличан успех који је постигао у гимназији добио је препоруку ректора Краљевско-српске велике школе, Светомира Николајевића: „г. Слободан Јовановић није свршио факултет на Вел. школи, што се расписом за стечај тражи, али је тај младић тако одлично свршио гимназију и тако одлично изучава правне науке на Школи женевској, да је Савет академијски решио, да се и он као и Велислав Војновић препоручи вама,²⁶³ те да ви, госп. министре, ако је икако могуће, и њему одредите државну помоћ. Слободана Јовановића познају и лично многа г. г. [оспода] професори и њихово је уверење да би госп. министар учинио само правду једном таленту, кад би и њему одредио благодетељање”.²⁶⁴

На поновљену препоруку Академијског савета Велике школе (24. април [6. маја] 1889),²⁶⁵ решењем министра просвете и црквених послова, Светозара Милосављевића (25. априла [7. маја] 1889) Слободан Јовановић је постао државни питомац: „Господине министре, имао сам част да примим вашу одлуку од 25. априла 1889. г. П. бр. 5932, којом ми се одређује 1500 динара годишње, за време од 1. априла 1889. г. до 1. новембра 1890. г., као потпора за довршење правних наука на Женевском универзитету. Испуњен осећањем признања и захвалности према држави, која ми је дала потпору, ја сам потписао обвезе, које су за државне питомце прописане, па хитам, да их у прилогу пошаљем”.²⁶⁶ Пошто су државни питомци, осим стипендије, имали

²⁶² Осим тога, ретке су биле стипендије за студије у Женеви. Уп. Љ. Трговчевић, ПЕ [2003], стр. 244.

²⁶³ Велислав Војновић, ботаничар, професор (Шабац, 1864 – Београд, 1892).

²⁶⁴ Ректор Краљевско-српске велике школе Светомир Николајевић, министру просвете и црквених послова Андри Николићу, 14. [16] новембра 1888. Вид. Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 727.

²⁶⁵ Ректор Краљевско-српске велике школе Светомир Николајевић министру Светозару Милосављевићу, 24. април [6. мај] 1889. Вид. Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 727.

²⁶⁶ АС, МПс, XXVI, 100/1890, С. Јовановић министру С. Милосављевићу, 18. [30] мај 1889. Јовановић у дописима Министарству просвете и црквених послова Краљевине Србије датира по јулијанском календару. Потврде Женевског универзитета које у прилозима својих дописа доставља, носе датуме по грегоријанском календару. Женевски универзитет је у писму написан малим почетним словом.

право и на накнаду трошкова за школарину и испитне таксе, Слободан Јовановић је писмо завршио молбом да му се доставе средства за школарину (на која је имао право): „слободан сам замолити да господин министар изволи наредити, да ми се накнадно пошаље и школарина за овај семестар, која износи свега деведесет динара, као што сведочи извод из уписнице”. Датум који се налази на писму (18. [30] мај 1889) исти је као и онај који се налази у потпису *Правила за државној њиџомца Министарства просвете и црквених послова і. Слободана В. Јовановића који се на сѣрани учи* („узимам на себе све обвезе наложене у овим правилима”) и признаници о пријему „из државне благајне пет стотина динара у злату (у монети 25 наполеондора од 20 динара), на име државног благодејања, које ми припада од 1. априла до 1. августа 1889. г.”²⁶⁷ Министар Светозар Милосављевић потписао је решење: „Да му се пошаље ова школарина” (27. маја [8. јуна] 1889).²⁶⁸ Дописом из министарства Јовановић је обавештен да му се по решењу министра доставља 90 динара и да одмах пошаље признаницу о пријему новца у Министарство, што је све уредно забележено.

Државни питомци били су у обавези да на почетку сваког „школског течаја” (семстра, триместра) доставе министру просвете кратак извештај о предметима које су слушали са бројем часова у току недеље и именима професора. Уз извештај били су дужни, према *Правилима за државној њиџомца*, доставити целокупне спискове или програме предавања. Питомац је био у обавези да доставља шестомесечне извештаје („најмање од два рукописна табака”) о предавањима, литератури којом се служио („занимао”), „цитирајући у преводу или оригиналу извесна места из истих и пропраћајући их својим посматрањима и примедбама, ако каквих буде имао”. Према четвртом члану *Правила за државној њиџомца* на крају сваке школске године или сваког течаја (према правилима факултета), питомац је био дужан да достави писмене доказе да је из свих предмета које је слушао положио прописане испите. Ако у школи није било полугодишњих или годишњих испита, „сваки је питомац дужан подврћи се приватном испиту код оног наставника, код кога је који предмет слушао”.

У јулу 1889. године Јовановић је у складу са преузетим обавезама министру просвете и црквених послова доставио сведочанство о положеном другом (лиценцијатском) испиту (летњи семестар у Женеви

²⁶⁷ АС, МПс, XXVI, 100/1890, Правила за државног питомца; Признаница, Женева, 18. [30] мај 1889. „Пет стотина динара у злату” је подвучено.

²⁶⁸ Исто.

завршавао се 15. јула, а зимски је почињао 22. октобра).²⁶⁹ Јовановић је доставио потврду о испитној такси од 20 динара и предложио да се „оволико накнадно пошаље уз тримесечно благодејање”, што му је у августу послато.²⁷⁰ У потврди са меморандумом Универзитета у Женеви записано је да декан Правног факултета, Алфред Мартен, потврђује да се лисанс на правима (l'examen de licence en Droit) састоји од пет тестова (5 épreuves) и да је Слободан Јовановић „успешно положио” други тест (11. јул 1889).²⁷¹ На крају писма Јовановић је назначио да ће шестомесечни извештај доставити „у своје време, тј. у септембру о. г”.

Слободан Јовановић је 18. [30] септембра 1889. године послао министру просвете и црквених послова детаљан извештај о својим студијама.²⁷² Након извештаја о предметима и професорима доставио је и рад „О демократији” који је проузроковао необичне неспоразуме. Рад је из Министарства просвете и црквених послова прослеђен ректору Велике школе, односно Правном факултету.²⁷³ Светомир Николајевић, ректор Велике школе, оцену расправе послао је министру просвете и црквених послова, Светозару Милосављевићу, у јануару 1890. године.²⁷⁴ Министар је потписао решење да се примедбе доставе државном питомцу. Слободану Јовановићу су посебним дописом доставили оцену и примедбе Правног факултета Велике школе.²⁷⁵

Око месец дана касније Слободан Јовановић послао је одговор на ову оцену Правног факултета: „Клањајући се пред судом тако

²⁶⁹ По грегоријанском календару.

²⁷⁰ АС, МПс, XXVI, 100/1890, С. Јовановић министру С. Милосављевићу, Женева, 2. [24] јул 1889.

²⁷¹ Исто, Алфред Мартен, Женева, 11. јул 1889, (на француском).

²⁷² АС, МПс, XXIX, 21/1890, С. Јовановић министру С. Милосављевићу, 18. [30] септембар 1889.

²⁷³ Исто. На полеђини последње странице: „Господину ректору В. школе, да изволи дотичном факултету упутити на оцену, а с оценом вратити овамо и извештај”, П. бр. 14954, С. Милосављевић ректору С. Николајевићу, Београд, 27. септембар [9. октобар] 1889.

²⁷⁴ АС, МПс, XXVI, 100/1890, Велика школа, бр. 770/89, С. Николајевић министру С. Милосављевићу, Београд 16. [28] јануар 1890.

²⁷⁵ Исто.

На полеђини: П. бр. 982, „Доставити државном питомцу г. Слободану Јовановићу”, С. Милосављевић, Београд, 20. јануар [1. фебруар] 1890; П. бр. 982, г. Слободану Јовановићу, држ. питомцу у Женеви, Београд, 24. јануар [5. фебруар] 1890, (забелешка: експ.[едовано] 28. I-90).

стручне и компетентне критике, ја мислим, да ми се неће замерити, ако покушам, да одбраним свој рад од погрешних тумачења, која су се овде онде поткрала у поменутој критици”.²⁷⁶ Пре свега, указује да је погрешно прочитана једна реч: „Пребацује [ми се] да сам се послужио крајње страсним изразом ’монархијска куга’. То је пребацавање сасвим неосновано, јер се никада нисам послужио таквом речи. Ја сам на једном месту рек’о за парламентарне установе, да служе по неки пут као заклон за владареву самовољу, па сам дод’о: ’То је шанац, који брани монархијску кулу’. Дакле, не кугу. [...] Реченица која ми се приписује, не само да би била неучтива, већ не би имала и смисла”.²⁷⁷ Јовановић даје објашњења и других приговора. Његов одговор на оцену Правног факултета министар је проследио ректору, С. Николајевићу (2. [14] марта 1890). Наредни ректор, Панта Срећковић (иначе рођак, зет Јовановића), одговор је послао старешини Правног факултета, Стојану Марковићу (тек 26. јуна [8. јула] 1890).²⁷⁸

Ново писмо Слободан Јовановић је послао 18. [30] септембра 1889, а у складу са обавезама, још једно већ 11. [23] октобра 1889. године. У писму се налази обавештење о предметима које ће похађати у наредном, зимском семестру (течају) 1889/90. и молба да му се достави накнада за школарину за тај семестар (95 динара). Позива се на „највише решење од 25. септембра [7. октобра] 1858. г. СНо 11.164”, којим је била предвиђена накнада за школарину и испитне таксе. Стипендија и школарина (укупно 470 дин) послати су већ 16. [28] октобра 1889.²⁷⁹

Слободан Јовановић је послао још један извештај који, међутим, није стигао у Министарство (постоји забелешка да је био послат Великој школи на оцену).²⁸⁰ Стипендија (за март и фебруар у износу од 250 дин) послата је 14. [26] јануара 1890. године. Владимир Јовановић, тада професор на Великој школи, писао је из Београда породици у Женеву (14. [26] марта 1890): „за упис у петом семестру стићи ће Слободану,

²⁷⁶ АС, МПс, ХХІХ, 21/1890, С. Јовановић министру С. Милосављевићу, Женева (Boulevard des Philosophes II или 11), 20. фебруара [4. марта] 1890.

²⁷⁷ Исто. Вид. Ж. Стојковић „Слободан Јовановић” [1991], СД ХІІ, стр. 811.

²⁷⁸ АС, МПс, ХХІХ, 21/1890, П. бр. 3118, министар С. Милосављевић ректору П. Срећковићу, Београд, 28. фебруара [12. марта] 1890.

²⁷⁹ Исто, С. Јовановић министру С. Милосављевићу, 11. [23] октобра 1889.

²⁸⁰ Забелешка Сп. Радојичића на пријем (15. [27] мај 1890). Спасоје Радојичић, статистичар 4. класе, био је државни питомац пре Јовановића и касније професор Правног факултета у Београду. Вид. *Календар са шемајџизмом Краљевине Србије за јодину 1890*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1889, стр. 41.

по свој прилици, и државна потпора. Не стигне ли, онда јавите па да вам ја пошаљем колико буде требало за школарину”.²⁸¹ Шеф рачуноводства Министарства, рачуновођа 1. класе Милан Вељковић послао је 16. [28] марта 1890. године стипендију (од 1. [13] априла до 1. [13] јула 1890), али без накнаде за школарину.²⁸²

Наредни Јовановићев извештај о предметима које ће студирати („слушати”) са молбом да му се достави накнада за школарину (од 28. марта [9. априла] 1890) прослеђен је из Министарства Великој школи на оцену 4. [16] априла 1890. године.²⁸³

На основу писма од 11. [23] маја 1890. године, упућеног новом министру просвете и црквених послова, Андри Николићу, може се видети да Слободан Јовановић до тада није примио ову накнаду (летњи семестар почео је 8. [20] априла 1890): „Господине Министре, у своје време, имао сам част да Вам пошаљем (...) извештај о предметима које слушам у овом школском течају, заједно са документом за школарину; ну, пошто сам извештен да то моје писмо није ни примљено, то узимам слободу да Вам накнадно пошаљем и извештај и докуменат”.²⁸⁴ Накнада од 90 динара убрзо је послата (18. [30] маја 1890). Највероватније је Владимир Јовановић утврдио да један извештај није стигао у Министарство просвете.

Слободан Јовановић је у новом писму (од 12. [24] маја 1890) послао и извештај о раду у зимском семестру 1889/90. године са својим радом о Русоу у прилогу: „Напоследку, да бих дао сигурнијег сведочанства о своме раду у прошлом семестру, узимам слободу да прикључим овом извештају, и једну расправицу о Жан-Жаку Русоу”.²⁸⁵ Према уобичајеној процедури, Андри Николић је извештај проследио ректору Велике школе (10. [22] јула 1890). Ректор Велике школе, Панта Срећковић, проследио је извештај и рад декану Правног факултета (26. августа [7. септембра] 1890). Оцена Правног факултета носи датум 29. септембар [11. октобар] 1890. године, а у потпису су професори

²⁸¹ АСАНУ, ЗСЈ 14891/12, Владимир Јовановић Јелени и деци, Слободану и Правди, Београд, 14. [26] марта 1890.

²⁸² АС, МПс, XXVI, 100/1890, П. бр. 4300, М. Вељковић С. Јовановићу, Београд, 15. [27] марта 1890, послато 16. [28] марта 1890.

²⁸³ АС, МПс, XXIX, 21/1890, П. бр. 5111, Заступник министра просвете и црквених послова, министар правде, М. Кр. Ђорђевић ректору В. Школе, 4. [16] април 1890.

²⁸⁴ АС, МПс, XXIX, 21/1890, С. Јовановић министру Андри Николићу, Женева, 11. [23] мај 1890.

²⁸⁵ Исто, С. Јовановић министру Андри Николићу, Женева, 12. [24] мај 1890.

Стојан Марковић, Гргур Миловановић, Андра Ђорђевић, Драгутин Драгиша Т. Мијушковић и Живко Милосављевић. Расправа о Русоу повољно је оцењена: „Што се тиче расправе о Ж. Ж. Русоу факултет налази да је она добар доказ о вредноћи и брижљивости питомчевој, и о оцени предмета, јер правилно схвата и погрешке Русовљеве а и праву тежњу његову”.²⁸⁶

Пошто је извештај толико дуго чекао оцену (од маја до краја септембра), у њој се, дакле, због грешака администрације (на релацији Министарство просвете и црквених послова – Велика школа), поставило питање о испитима: „факултет нигде не види никакве доказе о томе да је питомац издржао испите из предмета које је слушао, нити пак доказе да је колоквирао или други какав испит полагао, а то је требао да учини по чл. 4 *Правила за њиџомце*”.²⁸⁷ Слободан Јовановић је, међутим, уредно достављао потврде о положеним испитима.

Потврду о положеном трећем лиценцијатском испиту (лисанс) са потврдом о положеном тесту (од 16. јула 1890) и таксом (од 16. јуна 1890)²⁸⁸ доставио је у прилогу писма министру Андри Николићу у којем износи и своје намере након завршетка студија у Женеви: „У октобру ове године требаће да положим и четврти и пети лиценцијатски испит, па и време које ми дотле остаје, треба да употребим на спремину за ове испите; стога ћу тек у октобру, пошто и последњи лиценцијатски испит свршим, моћи поднети завршни извештај о школском раду моме. Част ми је да Вас известим, да сам се одлучио да, по свршетку лиценцијатског испита у Женеви, посветим још два семестра специјалном изучавању јавног права на Париском универзитету; па узимам слободу замолити Вас, да изволите решити, да ми се државна потпора, колика ми је за ову годину давана, продужи још до 1. [13] новембра 1891. г. Пошто предавања на Париском универзитету почињу одмах у новембру месецу, част ми је замолити Вас да ми изволите што скорије саопштити Ваше решење на ову прозбу моју, како бих могао за времена спремити се за продужење наука у Паризу”.²⁸⁹ У Министарству је записано (очито) решење министра: „Рачуновођи. Засад му послати испитну таксу. Остало ће се решити доцније”, о чему

²⁸⁶ Исто, Оцена Правног факултета о извештајима држ. питомца г. Слободана Јовановића, Београд, 29. септембар [11. октобар] 1890.

²⁸⁷ Исто.

²⁸⁸ По грегоријанском календару.

²⁸⁹ АС, МПС, XXVI, 100/1890, С. Јовановић министру А. Николићу, Женева, 5. [17] јул 1890. Вид. и Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 731.

је рачуновођа известио Јовановића (2. [14] августа 1890).²⁹⁰ На молбу за продужење стипендије добио је (15. [27] септембра 1890) негативан одговор: „Пошто Вам рок бављења на страни истиче 1. [13] новембра ове године, то Вам се шаље овде државно благодејање још за октобар т. г. 125 динара у монети, 6 $\frac{1}{4}$ у наполеондорима по 20 динара, с тим да на ту суму новаца одмах амо пошаљете Вашу признаницу. Што се тиче Ваше молбе, да Вам се државна помоћ издаје још за годину дана, те да можете на Париском универзитету специјално изучавати јавно право, то Вам се не може учинити, и то стога, што нема буџетске могућности”.²⁹¹ Након тога Јовановић доставља потврду о трошковима за полагање четвртог и петог лиценцијатског испита и моли да министар нареди да се пошаље путни трошак: „како би се, крајем октобра, када ми и право на државну помоћ истиче, могао у Србију вратити” (26. септембар [8. октобар] 1890).²⁹² Пошто је молбу одобрио министар Николић („Да се исплати, ако има довољно кредита у дотичном буџету”),²⁹³ Јовановић је обавештен о решењу и достављен му је новац „190 динара, и то 150 на име путна трошка да се можете вратити натраг у отаџбину, а 40 на име испитне таксе”.²⁹⁴

Након положеног четвртог и завршног петог теста лиценцијатског испита (лисанс) Слободан Јовановић је 22. октобра [3. новембра] 1890. године обавестио Министарство да је стекао научни степен лиценцијата: „Господине министре, част ми је извести Вас да сам положио лиценцијатске испите и добио научни ступањ лиценцијата. На овај научни ступањ подао ми је Универзитет диплому, коју ћу имати част да Вам лично покажем [дипломе су се давале на увид]”. Потписао се: „С. В. Јовановић, лиценцијат права”. У истом писму обавестио је министра о својим даљим намерама: „Уједно част ми је извести Вас да ћу о свом трошку стручно изучавати јавно право на Париском

²⁹⁰ Исто, П. бр. 9585, М. Вељковић С. Јовановићу, Београд 9. и 10. [21, 22] августа 1890.

²⁹¹ АС, МПс, XXVI, 100/1890, П. бр. 14065, М. Вељковић С. Јовановићу, Београд 15. [27] септембар 1890, напомена: 16. IX 90. послао новце. М. В.[ељковић]. Вид. и Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 731.

²⁹² АС, МПс, XXVI, 100/1890, С. Јовановић министру А. Николићу, Београд, 26. септембар [8. октобар] 1890.

²⁹³ Исто, С. Јовановић министру А. Николићу, Београд, 26. септембар [8. октобар] 1890. Решење министра (П. бр. 14905), 2. и 3. [14. и 15] октобар 1890.

²⁹⁴ Исто, Милан В.[ељковић] С. Јовановићу, Београд 3. [15] октобар 1890, П. бр. 14905, назнака: „4. X-90. послао новце”.

универзитету”.²⁹⁵ Доставио је признаницу о уплати полагања четвртог и петог теста лиценцијатског испита.²⁹⁶ Од укупно пет година проведених на студијама у иностранству (Минхен, Цирих, Женева, Париз), Слободан Јовановић је државну стипендију примао мање од годину и по дана (1889/90), током студија на Правном факултету Универзитета у Женеви.

Отпутовао је у Париз, али студије није наставио на Париском универзитету, већ на Слободној школи политичких наука (*École libre des sciences politiques*), која није била у саставу Универзитета у Паризу. Након годину дана студија, поново је истом министру упутио молбу за добијање државне стипендије (26. септембра [8. октобра] 1891): „како сам пуних пет година провео поглавито о своме трошку на страни, то ми никако не би било могућно да и те две године, за колико се политичке науке у *École libre* изучавају, о своме трошку у Паризу проведем”.²⁹⁷ Јовановић је замолио министра да му се за две године редовног студирања политичких наука одобри државна стипендија (благодетељање): „Ако не би било могућности да ми се државно благодетељање одреди за цело време, које је прописано за изучавање тих наука у њиховој потпуности, онда би ми достигла и једна година да довршим бар изучавање главнијих од тих наука, које сам у прошлој години започео. Зимњи семестар у тој школи почиње 10. новембра (по рим. [ском]), па стога ми је част замолити Вас да изволите ускорити решење о овој мојој молби”.²⁹⁸ Иако је успешно завршио студије права и највећи део студија у иностранству провео о свом трошку, Јовановићеве молбе за стипендирање већ започетих студија политичких наука у Паризу нису одобрене.²⁹⁹ Можемо претпоставити да је Богдан Поповић могао упутити и личну препоруку за Слободана Јовановића (кога је добро упознао у Паризу), јер му је ујак био Андра Николић, који је био члан две радикалске владе, друге Грујићеве и прве Пашићеве (1891–1892).³⁰⁰ Андра Николић, некадашњи Јовановићев гимназијски професор, три

²⁹⁵ Исто, С. Јовановић министру А. Николићу, Београд, 22. октобар [3 новембар] 1890.

²⁹⁶ АС, МПС, XXVI, 100/1890; Université de Genève, No 1085, Genève, 29. 9. 1890.

²⁹⁷ Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 732.

²⁹⁸ АС, МПС, XXXVIII, 82, 2/1891, Слободан Јовановић министру Андри Николићу, Београд, 26. септембар [8. октобар] 1891.

²⁹⁹ Исто.

³⁰⁰ Богдан Поповић, „Андра Николић” [(1926) „Андра Николић и даровитост”. В. Ракић, „Необјављени оглед Богдана Поповића”, ЛМС 382. 6 (1958), стр. 499–511], СДБП I, стр. 503.

пута је, међутим, одбио да додели стипендију.³⁰¹ Одбијање није имало везе са студијама на Слободној школи политичких наука која није давала научна звања. Факултет је био веома угледан и на њему су већ студирали државни питомци из Србије (Михаило Ристић нпр).

Иако је у писмима министру Андри Николићу Јовановић спомињао наставак студија на Париском универзитету, није спомињао докторске студије. Можемо закључити да уопште није разматрао уписивање неких постојећих докторских студија, јер оне још увек нису представљале нужан редослед научног образовања. Ни за место професора на Великој школи није тражен докторат, већ је кандидат могао да има лисанс или докотрат. На истом предмету пре Јовановића (који је имао лисанс) предавао је доктор француских државних наука, Милован Ђ. Миловановић. Постепено су докторске студије потиснуле лисанс. Подизање Велике школе на степен универзитета довело је до усвајања нових правила о стицањима научних степена и предавачких звања.

Да би се разумело значење научног степена лиценцијата који је Јовановић стекао у Женеви, треба имати у виду сву сложеност и разноврсност научних степена и академских звања у Европи у XIX веку. Значење научног степена зависило је од земље и факултета на којем је стечен, као и од факултета и земље која треба да га нострификује. Већина Јовановићевих професора у Минхену, Цириху и Женеви имала је докторате стечене у Швајцарској, Немачкој или Француској. Неколико професора имало је лисанс (лиценцијат), а понеки и лисанс и докторат. Негде се лисанс тумачио као степен између дипломе и магистратуре или доктората (као мастер данас), негде као докторат (у зависности и од научне дисциплине). Лисанс у Француској данас има значење дипломе (академског степена). У неким земљама подразумевало се да се окончањем студија права постаје доктор права. На почетку XIX века у Немачкој титула доктора могла се стећи након трогодишњих студија (понекад и без матурског испита), радом од тридесетак страница, а постојала је могућност и да се рад пошаље и уплати такса за комисију. Деда-ујак Слободана Јовановића, др Вук Маринковић, докторирао је дисертацијом о епилепсији одбрањеном у Пешти (1830), након четворогодишњих студија медицине на бечком и пештанском универзитету. Дуго се изнова постављало питање: „Шта је боље да наши ђаци раде кад буду послати на страну: докторску тезу

³⁰¹ АСАНУ, ЗСЈ, 14891/1, Андра Николић, министар просвете и црквених послова, Београд, з. [16] март 1905, Указ о постављењу за редовног професора Универзитета.

или општи течај (лисанс)? У првом случају уђу у дубину само једног питања, у другом се темељно упознају са целом књижевношћу?³⁰² Богдан Поповић је, на пример, након Велике школе провео четири године на студијама у Паризу где је положио лиценцијатски испит (1888–1892).³⁰³

Париз. École libre des sciences politiques

Након положених испита и стицања „научног ступња лиценцијата” (лисанс) у Женеви,³⁰⁴ Слободан Јовановић је студије наставио у Паризу на Слободној школи политичких наука (École libre des sciences politiques) школске 1890/1891. године.³⁰⁵ У извештају Министарству просвете већ је назначио да је читао радове Емила Бутмија, оснивача Школе. Јовановић је био у сталној преписци са Павлом Маринковићем (тада у Паризу), са којим се и видео током студија, једном у Женеви и једном у Паризу.³⁰⁶ Вероватно су у својој преписци и разговорима разматрали и факултете који постоје у Паризу. Лична искуства о студирању у Паризу могао је чути и од својих другова, кума Мате С. Бошковића и Драгутина Протића. Иако је у молбама за продужење стипендије наводио да ће студије наставити на Универзитету у Паризу, Јовановић је вероватно већ током студија у Женеви планирао да се упише на Слободну школу политичких наука.

У писму министру просвете и црквених послова од 26. септембра [8. октобра] 1891. године дао је оцену факултета за који се определио: „Ова школа, као што Вам је познато, Господине Министре, посвећена је политичким наукама, које се у њој предају у ширим размерама, но у икојем универзитету, па бих и ја радо изучавао у тој опширности и у тој потпуности, у којој се тамо предају”.³⁰⁷ Ако се студије

³⁰² В. Ракић, *Бојдан Поповић* [2004], стр. 55.

³⁰³ Љ. Трговчевић, ПЕ [2003], стр. 247.

³⁰⁴ АС, МПс, ХХVI, 100/1890, С. Јовановић министру А. Николићу, Београд, 22. октобар [3 новембар] 1890.

³⁰⁵ Исто, Правила за државног питомца.

³⁰⁶ С. Јовановић, „Павле Маринковић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 272. Нажалост ова преписка није сачувана, односно пронађена. Она би прецизно указивала на развој мишљења Слободана Јовановића током студија.

³⁰⁷ Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 732.

права и државне науке у Минхену, Цириху и Женеви могу приписати образовном програму Владимира Јовановића, студије политичких, дакле државних и правних наука на Слободној школи политичких наука биле су, извесно, избор самог Слободана Јовановића. Због тога и политичке околности и разлози оснивања ове школе, њен историјат, професори и начин студирања заслужују посебну пажњу. Име школе нераскидиво је везано за историју политичке науке као позитивне науке.

Слободну школу политичких наука (*École libre des sciences politiques*) основао је 1871. године Емил Бутми (*Émile Boutmy*) уз помоћ свог пријатеља Ернеста Винеа (*Ernest Vinet*), и подршку Иполита Тена (*Hippolyte Taine*) и Ернеста Ренана (*Ernest Renan*). Оснивање школе подржао је и Франсоа Гизо (*Francois Guizot, 1784–1874*), историчар, вођа доктринара, конзервативних либерала, орлеаниста, некадашњи Луј-Филипов премијер. Гизо је био, као и Бутми, француски протестант. Међу првим професорима били су Албер Сорел (*Albert Sorel*) и Пол Лероа-Болије (*Pierre Paul Leroy-Beaulieu*). Бутими је остао директор школе до краја живота, да би га на том месту наследили Анатоли Лероа-Болије (*Anatole Leroy-Beaulieu, 1906–1912*) и потом Ежен д'Ештал односно Ајхтал (*Eugène d' Eichthal, 1912–1936*). Директор (председник) школе у време промене имена и власништва („*Président de l'École libre des sciences politiques puis Institut d'études politiques de Paris*”) био је Роже Сејду (*Roger Seydoux Fornier de Clausonne, 1908–1985*), дипломата, француски амбасадор у Москви, протестант, ожењен Гизоовом прауномком (1936–1947).

До оснивања школе дошло је у веома тешком историјском тренутку у којем се нашла Француска, која је након пораза код Седана и предаје цара Наполеона III, била у сталном политичком превирању. Осамдесетак година од Француске револуције, након великих ратова и страдања, бројних револуција, терора Париске комуне и њеног гушења, Француска скупштина донела је одлуку да обнови монархију Бурбона и понудила је трон легитимном наследнику, кнезу Анрију од Артуа, војводи од Бордоа, грофу од Шамбора (*prince Henri d'Artois, duc de Bordeaux, comte de Chambord*). Монархисти-орлеанисти подржали су кандидата монархиста-легитимиста који није имао наследника, па се очекивало да га наследи претендент из орлеанске гране Бурбона, кнез Филип од Орлеана, гроф од Париза (*Louis Philippe Albert d'Orléans, comte de Paris*). Гроф од Шамбора, међутим, није прихватио заставу тробојку, већ искључиво стару белу заставу Краљевине Француске (*le drapeau blanc*). Одложено је решење питања

обнове бурбонске монархије: „Монархисти, да би могли доцније поново покушати успостављање монархије, намеравали су да установе само привремени републикански режим”.³⁰⁸ Од 1873. до 1879. године председник Треће републике (République française) био је монархиста-легитимиста, војсковођа, маршал Француске, Патрис де Мак Махон, гроф од Мак Махона и војвода од Мађенте (Patrice de Mac Mahon, comte de Mac Mahon, duc de Magenta).³⁰⁹

Да би се разумео настанак Слободне школе политичких наука, осим политичких околности, треба имати у виду и веома сложено питање високог образовања у Паризу. Француска револуција укинула је тадашњи Универзитет у Паризу и основала потпуно ново школство. Нову радикалну реформу спровео је Наполеон I, оснивајући Царски универзитет у Паризу. Више од сто година након Француске револуције систем рада Универзитета у Паризу показао се неделотворним и опет је промењен (1895). Од Универзитета у Паризу који је називан Сорбоном (иако је неколико година пре доласка Слободана Јовановића у Париз поново био укинут Богословски факултет који је, у ствари, био Сорбона) настало је 1970. године више универзитета. Радикалне реформе које историју образовања у Француској и Паризу чине веома сложеном, наставиле су се и у XXI веку.

У време оснивања Школе Емил Бутими је био мишљења да велике школе (Grandes écoles) – Политехника (École polytechnique) и Нормална школа (École normale supérieure), као и Правни (Faculté de droit) и Медицински факултет (Faculté de médecine) Универзитета у Паризу (1872) школују за струке, а Сорбона (Филозофски и Научни факултет Универзитета у Паризу) и Колеж де Франс (Collège de France) образују људе посебног духа, козере.³¹⁰ Питао се: „где наћи

³⁰⁸ С. Јовановић, „Француска”, *Примери политичке социологије* [1940], СД Х, стр. 158

³⁰⁹ Исто.

³¹⁰ Утисци о студирању у Паризу налазе се у извештајима државних питомаца. Богдан Поповић је писао: „Чини ми се да нема универзитета на ком је ђак мање студент но овде [...] Овде се не спремају ђаци учећи за себе, овде професори спремају ђаке [...] Ваци морају та објашњења да науче као символ вере; ако би се коме десила несрећа да има своје мишљење или ма чије изван сорбонског, тај на испиту не би прошао. Тен би данас са својим мишљењем пао на испиту. Ова искључивост Сорбоне исувише је позната тако да није потребно примерима је доказивати”. Вид. Љ. Трговчевић, ПЕ [2003], стр. 131–132 (АС, Велика школа, 1893, XXXIX, 142, Извештај Богдана Поповића, Париз, 18. [30] мај 1888). Никола Капетановић, студент права, имао је слично мишљење: „Французи у школи обрађују само своје позитивно право, а то

компетентне проценитеље политичких питања, способне да их дискутују и да управљају мњењем, одакле они произлазе, где је школа која их припрема?”³¹¹ Сматрао је да није довољан природни дар да би се добио државник и да о томе сведочи претходних тридесет година француске историје (1872), мислећи на цара Наполеона III кога Слободан Јовановић користи као пример непоузданости личне власти, која једно време може бити успешна, а потом веома неуспешна. Лична власт се представља и доживљава поузданом и стабилном, што у стварности није.

Може се рећи да је првобитна замисао била да се омогући ново образовање будућих државних чиновника у Француској. Школа је повезана са развитком политичких наука у Француској, идејом да се државна управа заснује на позитивним чињеницама и могућностима предвидљивим на основу дотадашњег политичког искуства.

Апел Бутмија и његовог пријатеља Ернеста Винеа у пролеће 1871. године добио је широку подршку угледних личности из политике, књижевности, финансија. Гизо је једним објављеним писмом подржао замисао.³¹² Тен је подржао идеју о оснивању Школе текстом објављеним у *Journal des débats* (17. октобра 1871). Међу покретачима био је, између осталих, и пријатељ Владимира Јовановића, Жил Фавр (Jules Claude Gabriel Favre), републиканац (иначе, деда католичког филозофа Жака Маритена [Jacques Maritain]).³¹³

Слободна школа политичких наука првобитно је била називана Слободним факултетом политичких наука, али су се оснивачи коначно определили за реч *школа*, како се назива низ великих школа у Паризу. Школа је названа слободном са значењем *либерална*. У штампаном програму наглашавало се да су предавања на Школи природна

ће рећи скуп правила којих се Французи морају придржавати у својим приватним правним односима [...] У њиховој школи и данас се ђацима на сваком кораку проповеда Хобсов систем себичности. Они се ни мало не обзиру на Монтескјево тврђење [...] Полагати дакле испите на француској правној школи на којој данас не светле никакви авторитети, не значи полагати испите из права, него из француских закона”. Вид. Љ. Трговчевић, ПЕ [2003], стр. 132 (АС, МПс, 1894, 2, 109, Извештај Николе Капетановића, 9. [21] мај 1884).

³¹¹ Pierre Rain, *L'École libre des sciences politiques (1871–1939)*, Fondation nationale des sciences politique, Paris 1963, 14.

³¹² „La Faculté libre des sciences politiques. M. Guizot a adressée à MM. E. Boutmy et E. Vinet fondateurs de la Faculté libre des sciences politiques [7. octobre 1871]”, *Revue politique et littéraire* (Juillet-Décembre 1871), 368–369.

³¹³ P. Rain, *L'École libre des sciences politiques (1871–1939)*, [1963], 16.

круна либералног образовања и да њен програм обухвата знања која „не би требала да буду страна ниједном култивисаном човеку”.

О замисли студија много говори првобитни Бутмијев програм из 1872. године у којем је предвиђено изучавање следећих предмета: Географија и етнографија цивилизованог света (ограничења природних комуникација, распоред раса, језика и религија у најважнијим државама), Дипломатска историја Европе од Вестфалског мира (са анализом последица), Војна историја Европе од Фридриха II (упоредно изучавање напретка војних установа код свих великих народа), Историја економских теорија од Адама Смита (Adam Smith), Историја напретка пољопривреде, индустрије и трговине у Европи и Новом свету од XVIII века (тумачење докумената у вези са производњом, циркулацијом, конзумацијом и дистрибуцијом богатства), Финансијска историја Европе од времена Француске револуције (промене у буџетима, финансијској организацији, порезима, кредитима и др.), Уставна историја Европе и Новог света од 1776. године (упоредна историја устава водећих народа), Законодавна историја Европе и Новог света од Француског грађанског законика (Code civil) (дух и прогрес грађанског права и кривичног права код цивилизованих народа), Историја администрације у Европи од XVII века (централне и локалне администрације у водећим државама), Историја обичаја (морала) и друштва Европе од 1789. године.

Емил Бутми се нарочито бавио државним и уставним правом, пре свега француским, северноамеричким и енглеским законима који имају значај уставних норми.³¹⁴ У школи коју је основао, предавали су професори Париског универзитета, академици и научници, као и политичари, односно државни чиновници са великим искуством у управљању државом. Поједини предавачи били су истовремено научници и политичари. По синтетисању теорије и политичког искуства, могло би се рећи да је замисао имала нечег енглеског у себи. Бутми је у Школу успео да „доведе, као наставнике, најбоље париске професоре и да од ње начини установу чији се корисни утицај убрзо осетио”, писало је у некрологу Бутмију, објављеном у београдском *Архиву за њравне и друштвене науке* (1906).³¹⁵ Оснивање овакве школе стара је идеја, још из времена јулске монархије (Georges Cuvier, Narcisse-Achille de Salvandy). Школа је врло брзо стекла висок углед.

³¹⁴ *École libre des sciences politiques (provisoirement)*, 17, rue de l'Abbaye (44, rue Bonaparte), dans l'hotel de la Société d'encouragement Germer-Bailière, Paris 1872.

³¹⁵ „Емил Бутми”, *АПДН* 1 (1906), стр. 104.

Лондонска школа економије основана је (1895) добрим делом по угледу на Слободну школу политичких наука. Слободна школа имала је и нешто од данашњих филозофско-политичко-економских студија (PPE – Philosophy, Politics, Economy) на Оксфорду и Кембриџу, које завршава већина енглеских политичара.

Упркос различитим и сложеним политичким догађајима,³¹⁶ Слободна школа политичких наука задржала је до данас елитни карактер који је имала у XIX веку. После Другог светског рата национализована је и подељена на два института, Националну фондацију за политичке науке (Fondation nationale des sciences politiques) и Париски институт за политичке студије (Institut d'études politiques de Paris), који су данас познати под заједничким именом, тј. скраћеницом Сијанс По (Science Po).³¹⁷ По данашњим мерилима на четвртном је месту на свету у области политичких и међународних односа, а на првом месту у континенталној Европи (уписује се 10% пријављених студената). Чак седам од последњих осам председника Француске републике студирало је на овој школи.

Ученици и слушаоци на Слободној школи политичких наука били су примани без испита, на свој захтев, који је потврђивао Савет школе. Студенти су, као и Јовановић, већ имали факултетско образовање. Школовање је трајало две године, али се могло продужити и на три. Ученицима су називани редовни студенти, а слушаоцима они који су се уписали на неки од посебних курсева. Ученици који су две године похађали студије могли су да представе своју тезу из једне од области које су предвиђене у настави (из одсека који су одабрали). Само су ученици имали право на полагање завршног испита и добијање дипломе. На основу успеха могли су да конкуришу и за одређене стипендије.

Школа, међутим, није давала универзитетске (академске) степене и звања. Треба имати у виду да у Паризу није било предвиђено стицање академских звања на неким од веома старих и угледних школа. Постојала је, међутим, традиција инсистирања на повезивању предавачког рада са истраживачким, као и подстицања слободног истраживања.

Сваки од пет одсека Слободне школе политичких наука (Административни, Дипломатски, Економски и финансијски, Колонијални

³¹⁶ P. Rain, *L'École libre des sciences politiques (1871–1939)*, [1963], 26.

³¹⁷ О школи за време рата вид. у: Jacques Chapsal, „L'École et la Guerre, La transformation de son statut 1939–1945”, P. Rain, *L'École libre des sciences politiques (1871–1939)*, [1963].

– за колоније и протекторате)³¹⁸ припремао је студенте за одређене службе, дипломатију, државни савет, администрацију, финансијску инспекцију, главну контролу и колонијалну службу. У *Аналима школе (Annales de l'École libre des sciences politiques)* објављивани су извештаји о студијама, прикази објављених књига, текстови професора школе, као и обавештења о студентима који су завршили студије или добили посао у француској државној служби, као и страним студентима који су именовани на дипломатске и друге државне послове у својим државама. Према статистикама школе из 1890. године, од 1877. до 1889, од 65 примљених на службу у француски Државни савет, 52 кандидата била су студенти Школе, од 50 примљених у финансијску инспекцију 17, док су на четири конкурса француског Министарства иностраних дела (1886, 1887, 1888 и 1889) од 42 примљена кандидата 34 била студенти Школе.³¹⁹ За дипломатски одсек очекивало се познавање два жива језика, а за друге одсеке један страни живи језик.³²⁰ Биле су предвиђене радне групе у чијем раду су учествовали бивши ученици под руководством својих бивших ментора. Најбољи радови учесника радне групе били су објављивани у часопису школе, *Аналима (Annales de l'École libre des sciences politiques)*.

Када је Слободан Јовановић почео да студира на Школи, школска година почела је 10. новембра 1890. године. Била је двадесета годишњица Школе. Директор је био њен оснивач, Бутми, а међу члановима Административног савета (Управног одбора) налазио се и Тен („из Француске академије”),³²¹ који, међутим, више није био на списку предавача.

Предавачи су били Бутми („из Института, директор”), Албер Сорел („из Института”), Анатол Лероа-Болије (Anatole Leroy-Beaulieu), професор Савремене историје („из Института”), професори Правног факултета, Шарл Леон Лион-Каен (Charles-Léon Lyon-Caen) и Луј Рено (Louis Renault), професор Међународног права, добитник Нобелове награде за мир (1907), Андре Лебон (André Lebon), шеф кабинета председника Сената (касније министар трговине, индустрије,

³¹⁸ То је било актуелно јер се од учвршћивања Треће републике, у време републике опортуниста, посебно радило на повећању колонијалних области.

³¹⁹ Archives de Sciences Po, École libre des sciences politiques, (даље: 1 SP), 3, Année 1890–1891, Tableau sommaire des cours réguliers de novembre 1890 a juin 1891.

³²⁰ 1 SP 2, Régime de l'enseignement (1873)

³²¹ 1 SP 3, École libre des sciences politiques (1890–1891), Les cours ouvriront le lundi 10 novembre 1890.

пошта и телеграфа и министар колонија), пуковник (будући генерал) Гистав Нио (colonel Gustave Léon Niox), професор на Високој ратној школи, Огист Арноне (Auguste Arnauné), шеф Бироа у Генералној дирекцији царина.

Према програму курсева Андре Лебон предавао је Уставну историју Европе од 1789. године (уставност Немачке, Аустрије, тј. Аустроугарске, Швајцарске, Италије и Белгије). Анри Гедо (Henri Gaidoz), директор Келтских студија Практичне школе високих студија (École pratique des hautes études), предавао је предмете Географија и Етнографија – Руско царство, скандинавске земље, пангерманске теорије, Аустроугарска, тенденције ка федерализму, балканске и дунавске државе: Црна Гора, Србија, Бугарска, Румунија, Грчка и Османско царство, „њихово историјско порекло и националне амбиције”. Албер Сорел предавао је Дипломатску историју Европе од 1789. до 1818. године и Организацију дипломатске службе (процедуре преговарања, основне карактеристике европских дворова и кабинета, политичка штампа у страним земљама). Сорела је Бутмију препоручио Тен, а Гизо окуражио да се посвети професури. Михаило Ристић, Сорелов ученик и Јовановићев зет, био је у преписци Сорелом. Превео је на српски језик Сорелову књигу *Деоба Пољске и Канарцијски ујовор*, коју је Јовановић приказао (1899).³²² Историју политичких идеја и јавног духа XVIII и XIX века предавао је Лисијен Леви-Брил (Lucien Lévy-Bruhl, Professeur agrégé de L'Université), професор Савремене филозофије на Сорбони, социолог и антрополог, а Међународно право (Droit des gens), Теофил Функ-Брентано (Théophile Funck-Brentano) (једном недељно), социолог (зет филозофа и психолога Франца Брентана и економисте Луја Брентана).

На основу списка студената може се видети да је у време када је Слободан Јовановић студирао, а и касније, школа имала интернационални карактер.³²³ Било је студената из САД, Енглеске, Аргентине, Белгије, Грчке, Холандије, Мађарске, Јапана, Црне Горе, Никарагве, Пољске, Португалије, Румуније, Мађарске, Русије, Србије (3 студента 1891/1892), Швајцарске, Италије.

Школарина за пун упис (заједно са свим курсевима, конференцијама и коришћењем библиотеке) износила је 180 франака за један триместар, а за целу годину 300 франака. Износ за један курс са једним

³²² С. Јовановић, „Источно питање у XVIII веку. *Деоба Пољске и Кајнарцијски ујовор*. Написао Алберт Сорел, Београд. Парна Радикална штампарија, 1899”, [Нова искра 1 (1899), стр. 241–242], СД XII, стр. 379–383.

³²³ 1 SP, 2, Etat des élèves et auditeurs étrangers par nationalites (1891–1895).

предавањем недељно био је 60 франака, а за један курс са два предавања недељно 120 франака. За једну конференцију (једно предавање) недељно било је потребно уплатити 50 франака, а за конференцију са два предавања недељно 100 франака. Управа је подстицала пун упис. Курсеви језика посебно су наплаћивани – немачки или енглески, два предавања недељно, 30 франака за један триместар, односно 50 франака годишње. За руски језик формирала се посебна цена. Коришћење библиотеке коштало је 50 франака годишње.

На списку уплата за школску 1890/1891. годину може се видети да је Слободан Јовановић уплатио школарину за један триместар (180 франака). Уплата је забележена тек 7. марта 1891. године.³²⁴ Пошто је уплатио цео износ за један триместар, очито је био у рангу ученика (студента), а не слушаоца. Можемо видети да је 6. новембра претходне календарске (1890), а исте школске (1890/1891) године, Марсел Пруст (Proust, Marcel, 9, Boulevard Malesherbes) уплатио само 60 франака, што би значило да је био слушалац, а не студент.³²⁵ Ипак, у Архиву Школе чува се документ о Прустовом полагању завршног испита на Школи (1893), чији снимак се налази и на насловној страни сајта Архива (можда је био прво слушалац, а потом ученик школе).

У истој генерацији, исте школске године, ученици (студенти) су били Андрија Вукотић (Andria Voukotich) из Црне Горе (уплатио пун износ од 300 франака) и Живорад Ђукнић из Србије (уплатио пун износ школарине од 300 франака у две рате). Према статистикама школе можемо видети да су од странаца 1893. године дипломирала два Грка, један Италијан, један Бугарин, један Египћанин и два Румуна, а 1895. године и један студент из Црне Горе (највероватније Андрија Вукотић).³²⁶

У списку студената бележене су и њихове адресе. Слободан Јовановић је становао у Латинском кварту, у улици Монж (Yovanovitch, Slobodan, 15, rue Monge, t 8).³²⁷ Место становања Слободана Јовановића и школу коју је похађао најједноставније повезује Булевар Сен Жермен (Boulevard Saint-Germain). Између ове две локације налазе се бројне париске школе, укључујући и зграду Сорбоне. Захваљујући донацији велике добротворке, маркизе од Ферарија и војвоткиње од

³²⁴ 1 SP 13a, Inscriptions 1890–1891, 260.

³²⁵ Исто, 12, 249.

³²⁶ Исто, 12, 247; 1 SP 2, Année 1892–1893; Année 1894–1895.

³²⁷ 1 SP 13a, 1890/91. Изгледа да и данас постоји зграда у којој је Јовановић становао у Паризу.

Галиера (Marchesa Maria Brignole Sale de Ferrari, duchesse de Galliera et princesse de Lucedio), од милион франака, Бутми је могао да купи кућу (двор, здање, „хотел“) у Паризу у коју је смештена Слободна школа политичких наука (l'hôtel de Mortemart, 27, Rue Saint-Guillaume), а где се и данас налази Сијанс По.

Иако се често говори о елитности Школе и реформама које се уводе да би се она „демократизовала“, Бутимјева замисао била је да обезбеди школовање за средњи политички (државни) слој (администрацију која се налази на различитим нивоима хијерархије између шефа државе и народа), на чије одсуство је указивао. Школа је ипак имала елитни карактер, као и бројне студенте пореклом из француског високог друштва – целе разнородне лепезе француске аристократије, као и пробране питомце из истакнутих страних породица.³²⁸ После су служили углавном као дипломате. Пољски гроф Ростворовски (Michał Jan Rostworowski) из Јовановићеве генерације постао је професор Правног факултета Јагелонског универзитета у Кракову. Оснивач је Факултета политичких наука на истом универзитету.

Слободној школи политичких наука не може се приписати аристократски карактер који образовању Слободана Јовановића приписује Крста Цицварић.³²⁹ Школа је основана након пада последње француске монархије (царистичке), у време неуспеха у обнови старе бурбонске монархије и није имала намеру нити услове да буде аристократски устројена, као што су биле најелитније школе у Русији – (војни) Пажески корпус (Пажеский Его Императорског Величества корпус) у који су могли бити уписани малолетни представници породица из највиша три ранга Табеле рангова и из породица петог и шестог дела родословних књига (титуловано и древно дворјанство), као и Императорски правни факултет (Императорское училище правоведения) за добре ученике родом из свих рангова наследног дворјанства.

У време када је Слободан Јовановић студирао на Слободној школи политичких наука (1890–1891),³³⁰ у Француској се већ учврстила република (почетком осамдесетих година), а почео је и да се обнавља и јача социјалистички покрет. Ипак, биле су присутне сталне напетости између монархиста и католика с једне стране и републиканаца

³²⁸ 1 SP 13a, 1890/91.

³²⁹ К. Цицварић, „Социологија Слободана Јовановића”, *Кријички есеји* [1912], стр. 44.

³³⁰ 1 SP 3, Année 1890–1891, Tableau sommaire des cours réguliers de novembre 1890 a juin 1891.

и противника цркве с друге. Преглед политичког стања у Француској непосредно пре Јовановићевог доласка у Париз можемо видети у његовој студији о деветнаестовековној Европи, *Примерима политичке социологије (Енглеска, Француска, Немачка 1815–1914)*.³³¹ Јачање републике и њених институција унеколико је било ослабљено средином осамдесетих година (избори 1885): „Монархисти су као једини узрок свега зла означавали републикански облик владе. Код републиканаца стало је да се буди старо неповерење према парламентаризму, поново су се чули гласови да је парламентаризам добар за монархију, али не и за републику, и да све зло проистиче отуда што се та монархијска установа хтела на силу накалемити на републику”.³³² Кризу републике показао је Буланжистички покрет назван по министру војном, генералу Жоржу Буланжеу (Georges Boulanger), у влади после избора 1885. године. У борби са Буланжистичким покретом република је победила: „Република је из борбе с тим покретом изашла ојачана, и у лето 1889. мирно је прославила стогодишњицу Велике револуције. Опортунисти, чија се тактика против Буланжеа показала боља од радикалне, учврстили су свој режим још неколико година”.³³³ И Русија и Ватикан престали су сумњати у трајност републиканског режима. Француска је потписала споразум са Русијом (1891), који се касије развио у савез.

Опортунисти су увиђали корист од добрих односа са католичком црквом, али „нису смели да дирају у противцрквене законе који су у очима републиканских бирача важили као један од чланова републиканског вјерују”.³³⁴ Сељаштво које је представљало „главнину монархијске војске, опортунисти су гледали да преотму монархистима својом царинском политиком [аграрни протекционизам]”.³³⁵

„Панамска афера” озбиљно је уздрмала републиканску Француску. Након банкротства компаније која је основана због пресецања Панамског канала, „обелоданило [се] да је компанија утрошила више милиона на куповање парламентарца и новинара [говорило се да је око сто педесет чланова парламента компанија подмитила]”.³³⁶ Осумњичених је било и код републиканаца опортуниста и код републиканаца радикала.

³³¹ С. Јовановић, „Француска”, *Примери политичке социологије* [1940], СД Х.

³³² Исто, стр. 169.

³³³ Исто, стр. 172.

³³⁴ Исто, стр. 175.

³³⁵ Исто.

³³⁶ Исто, стр. 174.

О утисцима које је Слободан Јовановић могао имати о тадашњем Паризу можемо посредно сазнати из његових списа о Павлу Маринковићу и Богдану Поповићу, као и у тексту посвећеном Миловану Миловановићу. Нажалост, као што смо већ поменули нису пронађена, односно сачувана Јовановићева писма пријатељима из тог времена.

Школска атмосфера која је владала у Паризу била је „идеологија Француске револуције, која је начела личне слободе и народне суверености постављала као вечне истине и као крајњи циљ друштвеног напретка”.³³⁷ Уочи Јовановићевог доласка у Париз свечано је прослављена стогодишњица Француске револуције (1889) што је подстакло и разматрање тема везаних за револуцију. Професор Слободне школе политичких наука Пол Лероа-Болије писао је о овој прослави и критички анализирао Француску револуцију, указујући, између осталог, да је појам народне суверености који је донела нејасан, али зато подстицајан за нове револуције, којих се Француска није могла задуго решити. Професори Слободне школе политичких наука писали су такође о теми клерикализма и антиклерикализма, као и о теми антисемитизма. Слободан Јовановић је записао да су Богдану Поповићу антиклерикалци изгледали „исти такви фанатици као њихови противници, клерикалци”.³³⁸ Јовановић спомиње и Ренанов утицај на погледе Богдана Поповића: „Од Ренана [који је предавао на Слободној школи] научио је гледати у религији једну велику историјску појаву која је, као свака историјска појава, имала и светлих и мрачних страна. За његова школовања у Паризу, нешто под утицајем Ренана, а нешто под утицајем руског романа, религија је међу књижевницима била дошла у моду”.³³⁹ Ренан је као моралиста „сасвим опчињено” Јовановићевог блиског друга, Павла Маринковића: „Павле није имао прилике чути да један велики научник говори с оволико љубави и поштовања о Исусу и хришћанској етици. Под утицајем Светозара Марковића и браће Радовановића, преводилаца Дарвина и Хекела [рођаци Слободана Јовановића], наша омладина је устајала против хришћанске етике као против поповског залуђивања народа и узимала да строго научној

³³⁷ С. Јовановић, „Милован Миловановић” [1937], СД XI, стр. 213.

³³⁸ С. Јовановић, „Богдан Поповић” [текст написан 1948. године. Објављен у: Слободан Јовановић, *Моји савременици*, предговор Р. Л. Кнежевић, Авала (Avala, Printing and Publishing Company Ltd), Виндзор, Канада 1962], СД XI, стр. 723.

³³⁹ С. Јовановић, „Богдан Поповић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 723.

истини одговара само један морал, а то је утилитаристички³⁴⁰ Париз је Павла Маринковића прво повукао „јакко улево”. Одушевљавао се Леоном Гамбетом (Léon Gambetta): „Како што је држао да републиканци имају сјајније представнике него монархисти, тако је исто држао да у самој Републиканској странци левица има сјајније представнике него десница. Ниједнога од првака [републиканске] деснице, чак ни Феррија [Jules Ferry], чија је вредност данас опште призната, Павле није марио. Њега су много више привлачила два човека с крајње левце, Клемансо [Georges Clemenceau] и Рошфор [Henri Rochefort]”.³⁴¹ Долазак у Париз Милутина Гарашанина, вође напредњака, који је због нове радикалне владе (1889) морао да избегне из земље са породицом, Павла Маринковића је, међутим, „повукао [...] опет удесно”. Према Гарашанину радикализам је био „велико зло од кога је требало земљу по сваку цену спасавати”.³⁴² Маринковић је, следећи Гарашанина, омаловажавао радикале „као странку скоројевића”.³⁴³ Радикали су у то време предност давали питањима унутрашње политике. Касније су усвојили националистичку идеологију. Национализам у Француској, међутим, није био „успаван”: „Дерулед [Paul Déroulède] с Лигом патриота проповедао је рат против Немачке ради ослобођења Алзаса”.³⁴⁴ У Француској је Маринковић могао осетити стварну снагу националне идеје и стећи „веру у свој народ и у његову величину”.³⁴⁵ Вођа Лиге патриота био је касније Морис Барес (Maurice Barrès).³⁴⁶

Слободан Јовановић и Богдан Поповић су становали у улици Монж (15, rue Monge, t 8; 52, rue Monge),³⁴⁷ у којој је становао још један студент Слободне школе политичких наука из Србије, Лазар Савић (Savitch Lazare, 59 rue Monge). Поповић је добро познавао Париз где је већ три године студирао књижевност (немачки језик имао је као главни предмет). Поповић и Јовановић су 1891. године шетали париским улицама и водили разговоре, које обојца спомињу у својим мемоар-

³⁴⁰ С. Јовановић, „Павле Маринковић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 272.

³⁴¹ Исто, стр. 274.

³⁴² Исто.

³⁴³ Исто, стр. 275.

³⁴⁴ Исто.

³⁴⁵ Исто.

³⁴⁶ Морис Барес, *Изабрана дела*. Књ. прва, превео с француског Радоје Л. Кнежевић, Миодраг Ибровац, „Морис Барес. Живот и дело” [стр. IX-XXXVI], „Народна просвета”, Београд 1929.

³⁴⁷ 1 SP 13а, 1890/91.

ским записима: „У Паризу сам се познао са Слободаном, и тамо смо се спријатељили”.³⁴⁸ Јовановић бележи разговор о Платону: „Богдан је доказивао да у Платоновој *Рејублици* у познатој препирци између Сократа и Трасимаха о томе шта је правда, Трасимах, а не Сократ, има право. Њему се толико свиђао Трасимахов начин резонувања да је помишљао да његово име узме за свој псеудоним”.³⁴⁹ Извесно је да су Богдан Поповић и Павле Маринковић помогли Јовановићу да се снађе у Паризу. Богдана Поповића је раније старији друг, правник Љубомир Живковић, „у ресторану увео у француско друштво”, а после је стицао познанства захваљујући свом музичком образовању и таленту: „ја сам добро свирао [виолину] и радо су ме имали у друштву”.³⁵⁰

За време школовања у Паризу Слободан Јовановић се виђао са другом из детињства, Драгутином Протићем, као и са Војиславом Вељковићем. Заједно са Богданом Поповићем потписали су и петицију упућену Професорском савету Велике школе у Београду у вези са статуом Јосифа Панчића вајара Ђорђа Јовановића, који је такође живео и радио у Паризу (1891), а био близак са Богданом Поповићем.³⁵¹ Петиција (19. [31] мај 1891) сведочи о бројности српске колоније у Паризу. Потписали су је, између осталих, епископ Димитрије Павловић (будући српски патријарх), Славко Грујић, Живојин Перић (касније Јовановићев колега у Министарству иностраних дела и потом на Правном факултету), Владимир Лацковић (касније Јовановићев колега у Министарству иностраних дела), Паја Јовановић (сликар), Мирослав Спалајковић, Лазар Савић и Живорад Ђукнић, Јовановићеве колеге са Школе, и Селимир Ђорђевић (студирао медицину, лекар, познати управник Ваљевске болнице у време епидемије пегавог тифуса од којег је и умро 1915).

У Паризу је, после абдикације, живео и краљ Милан. Војислав Вељковић и Драгутин Протић отишли су код краља Милана, који им је дао 4000 франака за трошкове изливања Панчићеве статуе. Ђорђе Јовановић је Панчићеву статуу донео из Париза у Београд 1892. године и она је после неколико година постављена на Краљевом тргу (данас

³⁴⁸ В. Ракић, *Бојдан Поповић* [2004], стр. 52.

³⁴⁹ С. Јовановић, „Богдан Поповић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 722.

³⁵⁰ В. Ракић, *Бојдан Поповић* [2004], стр. 51–52.

³⁵¹ Петицију од 19. маја 1891. године вид у: Богдан Поповић, „Паничевића статуа (Париз, јуна 1891)” [*Ошацибина*, 29 (1891), 631–640], СДБП III, стр. 29–30, 470.

Студентски трг, односно Академски парк) близу Велике школе, тј. Капетан Мишиног здања (Ректорат Универзитета у Београду).³⁵²

За разлику од многих студената из Србије који су на студијама у иностранству били посвећени само стручном усавршавању и стицању дипломе, Слободан Јовановић је имао широко опште образовање: „Нашим ђацима на страни често се дешавало да, баш и онда када су највреднији, умноже само своје стручно знање, њихово васпитање, пак, остане онакво какво је и било”.³⁵³ И Богдан Поповић, са којим се дружио у Паризу, имао је широка интересовања: „Док су други ђаци радили оно што је школски програм од њих захтевао, ја сам радио Бомаршеа [Pierre-Augustin Caron Beaumarchais].³⁵⁴ Први подстицај сам добио у Opéra-comique на представи Севиљског берберина [Le Barbier de Séville].³⁵⁵ Имајући у виду Јовановићево интересовање за књижевност и позориште, с правом можемо претпоставити да је редовно одлазио у позориште у Паризу и да је пратио штампу и књижевност. Било је то време belle époque и fin de siècle, време које се најбоље могло осетити и видети управо у Паризу. Фотографије Слободана Јовановића из овог доба приказују витког и прозрочно светлог младог господина са врло продорним погледом, обученог по последњој париској моди, у складу са тадашњим правилима облачења за различите прилике и доба дана.

У то време велики значај је приписиван Бергсоновој (Henri Bergson) филозофији времена.³⁵⁶ Бергсон се надовезивао на Спенсера. Разликовао је физичко време подељено по узору на простор од дубље схваћеног времена као трајања (durée) које је апсолутно. Време је, према њему, грађа дубљег психолошког живота. Бергсон је својим схватањем времена утицао на Пруста који му је био рођак.³⁵⁷

На студијама у Слободној школи политичких наука Јовановић је могао да доживи свет који је био у средишту Прустове уметничке импресије. Сам списак уплата триместра на студијама Школе

³⁵² Исто, стр. 29–30, 470.

³⁵³ С. Јовановић, „Урош Петровић” [СКГ 17/1 (1926), стр. 38–43], СД XI, стр. 713.

³⁵⁴ Богдан Поповић, „Бомарше” [Отаџбина 23 (1889), 89, стр. 1–33; 90, стр. 192–213; 91, стр. 346–386; Бомарше (додато 7. поглавље) СКЗ, Београд 1925], СДБП II, стр. 29–152.

³⁵⁵ В. Ракић, *Бојдан Поповић* [2004], стр. 55.

³⁵⁶ Исто, стр. 56.

³⁵⁷ О Бергсоновом утицају на Пруста вид. Борис Милосављевић, „Бергсон, време, Пруст”, *У илустрацији за Марселем Прустијом* (програм), ЈДП, Београд, 25. мај 1990, стр. 6–9.

политичких наука из 1890/91. године наликује уводу у Прустов роман: „comte de Broc, vicomte de Caix de Saint-Aymour, de Rességuier, comte de Billy, de Saint-Alary, de Clermont, de Buretel de Chassey, de Coppet, du Vivier de Streel, vicomte de Montgermont, comte Palfy, de Berthois, prince Lubomirsky, comte Rostworowski, Cantacuzene”³⁵⁸

Можда се Слободан Јовановић сећао Пруста са студија, вероватно са веома популарних Сорелових предавања: „један младић болешљив, с уметничким склоностима, слабих и врло осетљивих нерава, који, неспособан за радњу, проводи све време у примању и аналисању утисака [...] Његов роман начињен је, истина, као дневник једног младог неврастеничара у коме је Пруст, како изгледа, хтео описати себе сама”³⁵⁹ Указује на Прустове психолошке анализе и стил који је „суптилан, увијен, као састављен из малих тачкица”. Наглашава да би се „преварио ко би помислио” да је реч о дневнику интимног живота: „Прустов роман садржи читаву галерију портрета, једну серију жена и људи који су оцртани с таквом вештином, да се човек пита да Пруст није случајно још јачи у портретисању него у психолошким анализама”³⁶⁰ Прустове „репродукције разговора у великим салонима тако [су] успеле, да се сматрају не само као једна духовита пародија, него још и као једна у ствари врло тачна карактеристика високог друштва”³⁶¹ У приказу Прустовог *Трајање* Слободан Јовановић је правилно закључио да ће, судећи по наслову најављених (тада још необјављених) свезака (*Содома и Гомора*), у њима бити речи „о стварима много мање наивним него што су младићки флертови и о стварима много мање доброг тона него што су разговори у аристократским салонима”³⁶²

* * *

Васпитање и школовање Слободана Јовановића педантно је осмислио Владимир Јовановић. Тај васпитни систем, као и сваки други, имао је својих добрих и лоших страна, како закључује Слободан Јовановић. Гимназијско образовање реалног усмерења сматрао је

³⁵⁸ 1 SP 13а, 1890/91.

³⁵⁹ С. Јовановић [Случајни 1922], „Марсел Пруст, У тражњи изгубљена времена” [СКГ, 3 (1922), 5/3, 213–215], СД XII, стр. 495.

³⁶⁰ Исто.

³⁶¹ Исто, стр. 496.

³⁶² Исто, стр. 494.

претераним у погледу фаворизовања природних наука и позитивног знања. Фама природних и техничких наука задуго је остала суверена у београдском свету (све остало је „филозофирање“). Са биологијом и позитивизмом повезао се и социјалистички дух, чија фама није била ништа мања од фаме природних наука.

Слободан Јовановић није био мишљења да студенти треба одмах после гимназије да се школују у иностранству, већ да је време за то након завршених основних студија у земљи. Сачувана су сведочанства Милоша Црњанског и Драгољуба Јовановића о овом Јовановићевом мишљењу. Милош Црњански је једном питао Слободана Јовановића о Милошу Богићевићу, „пореклом из једне од најчувенијих наших породица, која је опевана и у народној песми“, школованом и васпитаном у иностранству: „Слободан Јовановић, који је био зналац свих породица у Београду, изразио ми је, доцније, мишљење, да је Богићевић учинио, оно, што је учинио, зато, што је васпитан у том аустријском институту, Терезијануму. (Према Јовановићу, дакле, онај ко се школује на страном универзитету, постаје шпијун, то јест кандидат за шпијуна. То је интересантна теорија)³⁶³ Драгољуб Јовановић је записао у својим успоменама садржај преписке са Слободаном Јовановићем: „Четвртог августа Слободан Јовановић ми је одговорио на писмо у коме сам га питао да ли је мишљења да младог Јову М. Јовановића, сина бившег министра Милојице, шаљемо у Енглеску одмах после матуре у Другој [београдској] гимназији. Занимљиво је било његово схватање: наши ђаци треба најпре да сврше факултет у земљи или на неком континенталном универзитету. 'Енглеске школе су нешто засебно'. Моја замисао је била да Мали Велики Јова, како смо га звали, уради оно што ја нисам: да врло млад оде у Британију, где се на формирање карактера обраћа већа пажња него на 'меблирање' мозга знањима, као у Француској и Немачкој”.

Слободан Јовановић стекао је темељно образовање и на студијама у различитим универзитетским центрима немачког и француског говорног подручја, почевши од Минхена, преко Цириха до Женева и Париза. Захваљујући оваквом начину студирања могао је да уочи сличности и разлике у и разумевању теоријских питања и научних дисциплина у различитим срединама и оствари шире синтезе.

Слободан Јовановић није намеравао да брани докторску тезу, већ је завршио лиценцијат (лисанс), који су, уместо доктората, имали

³⁶³ М. Црњански, *Ембахаге*, ДМЦ, XIII, 73, стр. 483. Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, III, [Војна штампарија], Култура, Архив Југославије, Београд 1997, стр. 23.

и поједини професори факултета на којима је студирао. За професуру на београдској Великој школи није био потребан докторат. Јовановићев рад о Русоу, објављен у *Српском ирејледу* Љубомира Недића, могао је, међутим, бити и докторат на неком од универзитета на којима је студирао.

Државни питомци Краљевине Србије били су у обавези да по завршетку студија у иностранству у државној служби проведу време једнако времену примања стипендије.³⁶⁴ Јовановић је стипендију примао нешто мање од годину и по дана.³⁶⁵ Као државни питамац био је дужан да прихвати државну службу „која му се да са могућим обзиром на науке које је учио”.³⁶⁶ Јовановић је у писму министру просвете и црквених послова (Андри Николићу) предлажио да буде препоручен министру иностраних дела (Михаилу Кр. Ђорђевићу), јер би, с обзиром на своје студије, „у дипломатској струци могао свој дуг држави најбоље одужити”.³⁶⁷ Напоменуто је да, ако није могуће да ступи у дипломатску службу, може као правник служити и у судској струци.³⁶⁸

Четири и по месеца касније (14. [26] марта 1892) постављен је за писара 2. класе Првостепеног суда Округа подунавског у Београду.³⁶⁹ Десетак дана након образовања нове либералске владе Слободан Јовановић је постављен за писара 2. класе Министарства иностраних дела (20. августа [1. септембра] 1892).³⁷⁰

³⁶⁴ АС, МПс, XXVI, 100/1890, Правила за државног питомца.

³⁶⁵ АС, МПс, XXXVIII, 82, 2/1891, С. Јовановић А. Николићу, Београд, 30. октобар [11. новембар] 1891; Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 732.

³⁶⁶ АС, МПс, XXVI, 100/1890, Правила за државног питомца.

³⁶⁷ АС, МПс, XXXVIII, 82, 2/1891, С. Јовановић А. Николићу, Београд, 30. октобар [11. новембар] 1891; Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 732.

³⁶⁸ Исто.

³⁶⁹ *Српске новине* (даље: *СН*), 18. [30] март 1892.

³⁷⁰ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Административно одељење (АС, МИД-А), 1892, 9483; *СН*, 25. август/6. септембар 1892. У Политичком одељењу Министарства (1893) била су два секретара 5. класе, Михаило Г. Ристић и Матеја С. Бошковић и један писар 2. класе, Слободан Јовановић (постављена лица). Вид. *Државни календар*, Државна штампарија, Београд 1894.

ИДЕЈЕ, ДУХ ВРЕМЕНА, ПОРОДИЧНИ ЛИБЕРАЛНИ ИНТЕЛЕКТУАЛНИ КРУГ

Владимир Јовановић
Наслеђе vs. „слободњаштво”

У породичном кругу Јовановића, међу рођацима и пријатељима, било је више познатих личности, политичара, научника, филозофа, који су могли утицати на формирање схватања и развој мишљења Слободана Јовановића. Највећи утицај имао је, наравно, његов отац. Није реч само о образовном и васпитном систему који је Владимир Јовановић осмислио за сина, већ и о чињеници да су велики део живота живели заједно. Слободно можемо рећи да је касније утицај био обостран.

Васпитање које је Владимир Јовановић осмислио за своју децу разликовало се од васпитања које је он добио. У својим *Успоменама* оставио је сведочанство о породичном животу и васпитању у време свог детињства: „На источном дувару соба биле су намештене иконе, особито икона кућног свеца. О благим данима горело је кандило пред иконама. Ту се увек Богу молило, а уз велики пост и 'метанија' вршила”.¹ Ђаци су током целе године ишли на вечерње службе, као и на јутрење и литургију недељом и празником. Певали су у црквеном хору и учествовали у литијама.²

¹ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 25.

² Исто, стр. 23.

На Владимира Јовановића најснажнији утисак у детињству оставила је Катанска буна (1844): „Грађански крвави рат између ’уставобранитеља’ и ’књажеваца’, између ’вучићеваца’ и ’милошеваца’, ’карађорђеваца’ и ’обреновићеваца’: све те несреће извираху из разметања појединих личности над свима осталима, разметања личне ’премудрости’ и ’свезнања’ над народном памећу и искуством”.³ У ужасима грађанског рата видео је границе које се не смеју прећи: „Да Србин у Србину не поштује ни човека, а камоли брата, и да га свирепо мучи, наказује и ништи, то је млађане душе тим више бунило, што оне нису могле трпети ни да се животиња злоставља”.⁴ Владимир Јовановић је писао Живојину Жујовићу 1864. године у Пероград: „Ви сте још млади и не сећате се шабачког логора, гургу-совачке тамнице, врачарских подрума и Србије посуте лешевима”.⁵ Указивао му је на опасности од подстицања народа на буну: „А што се тиче Вашег мишљења о народној партији у Србији, оно је крајње погрешно. Мени у Женеви и Вама у Петрограду лако је бити храбар, а у Београду и у Србији сасвим је друга ствар. При томе укажите ми на какву државу где би тако лако и са успехом било могуће подићи устанак против оних који злоупотребљавају своју власт, када је сам народ на њиховој страни”.⁶ Владимир Јовановић је политичку слободу сматрао сасвим довољном за даљи напредак друштва. Преврат који „под именом ’социјалне револуције’ спремају [социјалисти је] испод

³ Владимир Јовановић, „Наш народни положај. Наше народно уздање” [1868], стр. 267; С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 81–82; С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 184–189. Уп. Милева Р. Алимпић, *Живојин и рад генерала Ранка Алимјића*, СКДШ, Београд 1892, стр. 83.

⁴ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 36.

⁵ В. Јовановић Ж. Жујовићу – о сарадњи у женевској *Слободи* и политичким питањима (превод са руског језика), Женева, 1. август 1864, у: Виктор Г. Карасјов, „Живојин Жујовић и Владимир Јовановић”, ЗМСДН 43 (1966), стр. 115. Писмо је пронашао В. Карасјов у Архиву III одељења Канцеларије Његовог императорског величанства. У царску обавештајну службу дошло је из Поштанског сектора у Петрограду, одакле је било упућено директору Азијског департмана Министарства иностраних дела Русије П. Н. Стремоухову, који је преведено писмо са информацијом о часопису (листу) *Слободи* проследио у III одељење.

⁶ В. Јовановић Ж. Жујовићу – о сарадњи у женевској *Слободи* и политичким питањима (превод са руског језика), Женева, 1. август 1864, у: Виктор Г. Карасјов, *Живојин Жујовић и Владимир Јовановић*, ЗМСДН 43 (1966), стр. 115.

здраве свести о демократији [...] јер са науком и демократијом, које проповедају начела слободе, једнакости и братства, не могу се никако довести у сагласност страсти које пустош и покољ међу људима шире” (1873).⁷ Светозар Марковић је говорио да је „социјална ликвидација” нужност: „Г. Јовановић говори о социјалној револуцији, а нарочито о њеном главном акту, социјалној ликвидацији, као о нечем, што је тако сурово и грозно, да је ниже сваке демократске свести о слободи и једнакости [...] Али да се организира ново друштво нужно је да се сруши старо. Сви они који, било из интереса, било из предрасуда или свога `уверења` бране стари поредак, стављају се у обрану тога поретка као оружана партија; напротив, сви они којима је несносно стање што постоји, увиђајући да се старо не може срушити без физичке борбе, лађају се силе. Тако се јавља револуција, као неизбежни производ противности, које су се зачеле у друштву. `Сила је бабица, вели К. Маркс, која помаже да се породи старо друштво, кад се у њему зачело ново`. Тако је у социјалним превратима, као год и у политичким. То се не може избећи никако [...]”⁸ После Октобарске револуције Владимир Јовановић је записао да су недопустива „свирепства, са каквима су Лењин, Троцки и њихове присталице обесветили начела демократије”.

Владимир Јовановић је био одличан ђак и студент.⁹ Основну школу и нижу гимназију завршио је у Шапцу: „На завршетку моје шесте године ја сам почео учити се у основној школи. Шабац је у времену мог школовања имао не само основне школе, него и полугимназију. Настава школска беше тада у првим почецима. У основним школама учило се српски и старо-словенски читати, учило, даље, писати и рачунати. Беху три разреда: први за `букварце`, други за `часловце`, трећи за `псалтирце`. Букварцима је требало две године: једна да науче `срицати` (изговарајући слова: аз, буки, вједи, итд), а друга да науче читати. Тако исто су и часловци и псалтирци проводили по две године око учења часловца и псалтира [...] Уз буквар, часловац и псалтир, учило се и нешто српске граматике, српског земљописа, српске историје, хришћанске науке и свештене историје”¹⁰ Владимир Јовановић

⁷ В. Јовановић, „Социјализам или друштвено питање” [1873], стр. 115–116.

⁸ Светозар Марковић, „Социјална револуција” у „Социјализам или друштвено питање”, *Раг*, књижевни и научни лист, 9–22 (22. август [3. септембар] – 1. [13] децембар 1874), ЦД, XIII, стр. 142–143.

⁹ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 27.

¹⁰ ССП [1939], стр. 96 и даље, 442; Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 721. „У септембру 1848. г. ја сам дошао из Шапца у Београд, ради

је у Шапцу завршио шестогодишњу основну школу (за пет година, 1839–1844) и четворогодишњу полугимназију (1844–1848), а пети и шести (тада завршни) разред гимназије (’Реторика’ и ’Поезија’) у Београдској гимназији (1848–1850). Међу професорима био је и млади Љубомир Ненадовић: „популаран наставник у Београдској гимназији, више са свога листа ’Шумадија’, и са своје љубазности, него са својих предавања, у којима за кратко време свога професоровања, као почетник и није могао показати особите резултате [...] Часови његовог предавања испуњавани су понајчешће проучавањем ’Доситејевих дела’ и ’Народних песама’ (прикупљених В. С. Караџићем)”¹¹

Владимир Јовановић је на београдском Лицеју студирао филозофске и правне науке (1850/54).¹² Ректор Лицеја био је др Вук Маринковић, стриц његове будуће супруге, Јелене Маринковић. Предавали су му и Константин Бранковић, који је захтевао од ученика да напамет науче његове уџбенике (*Основно мудрословије, Мислословље или логика за младеж*) и Јанко Шафарик чија предавања су се сводила на читање превода Шлосерове (Friedrich Christoph Schlosser) историје.¹³

Владимира Јовановића су по доласку у Београд из Шапца, „прихватили рођаци његовог оца, два брата Матића, Димитрије и Матија, обојца на добрим положајима у државној служби”¹⁴ Матија Матић је био столоничник у Апелационом суду, секретар у Министарству унутрашњих дела и касније члан Касационог суда.¹⁵ У његовој кући на Врачару становао је тада и др Димитрије Матић (1821–1884),¹⁶ професор Јавног права Србије на Лицеју.¹⁷ У време када је Владимир Јовановић

вишег школовања, почев од петог разреда гимназије”. Вид. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 40.

¹¹ Исто, стр. 45, 46.

¹² „Пре него што сам ја био завршио учење у ’Лицеуму’, уведена је и трећа година у Правном факултету, те сам се и ја тиме користио”. Вид. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 47.

¹³ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 46.

¹⁴ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 82.

¹⁵ Именовања Димитрија и Матије Матића вид. у: *Шемајџизам Кнежевине Србије 1839–1851*, [1999], стр. 34, 37, 45, 152.

¹⁶ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], 107; М. Јовановић Стојимировић, *Силуете старијој Београда*, Просвета Београд 2008, стр. 658.

¹⁷ Димитрије Матић Министарству просвете – подноси за штампање уџбеник *Јавно право Књажевства Србије*, Београд, 30. августа [11. септембра] 1850,

дошао у Београд, Димитрије Матић се управо вратио са студија из Немачке и Париза, односно из Сремских Карловаца, где је био местозаступни секретар Војног савета¹⁸ и члан Главног одбора Мајске скупштине када је проглашено успостављање Српске Војводине и патријаршије.¹⁹ Трећи брат, капетан Стеван Матић, који се посебно истакао у борбама против Мађара, био је теже рањен у ногу („пушчано зрно остало му је у ноzi”). Владимир Јовановић је у *Успоменама* записао како је од свог оца сазнао да је Стеван Матић отео један мађарски топ и да је том приликом био рањен: „Поносни јунаштво нашег рођака, ми смо брижљиво извештавали се о стању његовог здравља, молећи се Богу за што скорије опорављање његово”.²⁰ Стеван је након дугог боловања умро у кући Матије Матића (1850).²¹

Димитрије Матић

Од старијих људи „ниједан није имао [...] толико утицаја” на Владимира Јовановића „колико Димитрије Матић”, нагласио је Слободан Јовановић у тексту посвећеном свом оцу.²²

Приступно предавање на Лицеју Матић је посветио слободи, правди, истини и просвети (1848),²³ појмовима који су добили највећи значај и заузели средишње место у мишљењу и делању Владимира Јовановића. Владимир сведочи да је Матић, као професор Лицеја, „навикавао своје слушаоце на слободно испитивање и самостално расуђивање”. Остављао је снажан утисак на студенте: „Своје одушевљење за слободу и правду, као основне услове и чињенице друштвеног и народног

[АС, МПс, 1850, III, 458.], *Лицеј 1838–1863*, док. бр. 226, стр. 327; Драгољуб Т. Баралић, приредио, *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, Универзитет у Београду, Научна књига, Београд 1967, (даље: Д. Баралић, *Зборник закона и уредаба* [1967]), стр. 9; 17.

¹⁸ Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, 10. [22] јул 1848, стр. 119.

¹⁹ Исто, Карловци, 3. [15] мај 1848, стр. 118.

²⁰ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 39.

²¹ Исто, стр. 39–40.

²² С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 82.

²³ Димитрије Матић је одржао беседу (слово), а Константин (Коста) Цукић прву лекцију на Лицеју 6. [18] септембра 1848. године. Вид. *СН* (14. [26] септембар 1848), стр. 539–540.

развитка и напретка Матић је умео да живом речи пресађује и у младе духове. Са својим слушаоцима он је често правио сократске излете у београдске околине, најчешће у Топчидер. [...] Није било могућно слушати његове хегелијанске проповеди, а не одушевљавати се за науку, као основу општег напретка културе и цивилизације, па и народне снаге и величине”.²⁴

Димитрије Матић је рођен у Руми 1822. године. Похађао је гимназију у Сремским Карловцима, где се предавало на латинском и немачком језику. Потом је прешао у Кнежевину Србију, где су већ живели његов старији брат Матија (чиновник, конциписта у канцеларији кнеза Милоша, касније члан Касационог суда) и стриц (према једном извору), такође у реду чиновништва („државни секретар”), као и Илија Јовановић, отац Владимира Јовановића.²⁵ Матић је 1837. године упутио молбу за отпуст из аустријског држављанства. Постављен је за окружног секретара.²⁶ Потом је постао питомац гимназије у Крагујевцу (тадашњој престоници Кнежевине Србије) и новоосноване Војне школе (1837).²⁷ Након наглог затварања Војне школе (из политичких разлога) Матић је обављао дужност практиканта у канцеларији Војног комесаријата. Потом се у групи ученика Војне школе (већином добри гимназијалци из најугледних породица) уписао у прву генерацију студената новооснованог (1838) Лицеја

²⁴ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 46.

²⁵ Можда Константин Матић, или се ипак мисли на брата, а не на стрица. Вид. *Школски лист*, Сомбор 16 (30. новембар [20. децембар] 1884), стр. 254. Вид. *Шемањизам Кнежевине Србије 1839–1851*, [1999], стр. 34, (258) 37, (316) 45, 152 [у индексу имена погрешно се наводе два Д. Матића, а реч је о истој личности]. Вид. С. Гавриловић, *Рума, њерјовишије у Срему 1718–1848/49*, [1969], стр. 195, фн. 827. Илији Јовановићу брат од ујака је био Илија Матић, отац Матије и Димитрија Матића. Деда Димитрија Матића по мајци Спасенији био био је фендрик (Fähnrich, заставник, потпоручник, тадашњи први официрски чин аустријске војске), Стеван Сенић, који је након рањавања у „француском рату” пензионисан.

²⁶ Исто.

²⁷ Стојан Бошковић, *Бесега*, Свечани скуп Српскога ученог друштва (11. [23] мај 1886) у спомен Димитрију Матићу, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1889, (даље: С. Бошковић, *Матић* [1886/89]), стр. 15. М. Ђ. Милићевић, *Поменик* [1888], стр. 332, 681; Војин Максимовић (генерал), „Артиљеријска школа и Војна академија”, *Сјоменица седамдесетийетододишњице Војне академија 1850–1925*, Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, Београд 1925, стр. 1.

у Крагујевцу (1838–1841).²⁸ У генерацији са Матићем на Лицеју био је и Теодор Грујовић, син Михаила Грујовића (Филиповића) из Руме, братанац Боже Грујовића (Теодора Филиповића).²⁹ Из Руме је био и њихов професор филозофије, Атанасије Теодоровић. Природно право (Право природно јавно – Природно државно право и Право природно народно)³⁰ и Куријални штил [и судски поступак]) предавао је Јован Стерија Поповић, чији је најбољи ђак био Матић (1841), а потом и пријатељ.³¹ Матић је у лето 1840. године завршио другу годину филозофије, а испитима одржаним јуна 1841. године, завршио је правне науке.³² Након завршетка трогодишњих студија на Лицеју,³³ одлуком кнеза Михаила, двадесетогодишњи Матић продужио је да прима стипендију, док није био запослен у државној служби, како је било предвиђено и обећано најбољим (превасходним) студентима Лицеја.³⁴ Потом је указом кнеза Михаила постављен за канцелисту у рангу пи-

²⁸ Списак ученика који су 1838. год. у Војеној школи били, и који се за ученике новозаведеног Лицеума примити могу”, Крагујевац, 8. [20] октобра 1838, [АС, МП, 1838, 153] у: *Лицеј 1838–1863*, стр. 30–31. Као један од два најбоља студента друге године Лицеја примао је највишу стипендију (три талира). Стипендију исте висине прима и Арсеније, син Николе Луњевице, иако нема најбољи успех. Уверења и молбе за стипендије у којима се говори о „сиромашном стању” не треба разумевати дословно. Вид. *Лицеј 1838–1863*, стр. 84, 88, 119.

²⁹ „Слушатељи филозофије прве године, Крагујевац, 6. [18] октобар 1839”, [АС, МП, 1839, 463]: *Лицеј 1838–1863*, стр. 67.

³⁰ Уп. Зоран Мирковић, „Правне студије крајем XVIII и почетком XIX века и Београдска велика школа 1808–1813. године”, *Анали Правној факултету у Београду*, 56/ 1 (2008), стр. 135.

³¹ Атанасије Николић, ректор Лицеја, од 14 студената издвајао је само двојцу, Матића и његовог друга, Константина Николајевића (будућег зета кнеза Александра Карађорђевића). Вид. А. Николић Министарству просвете, Крагујевац, 24. октобар [5. новембар] 1839), [АС, МП, 1839, 463], у: *Лицеј 1838–1863*, стр. 70–71. Матићеве добре оцене у Лицеју вид. у: *Лицеј 1838–1863*, стр. 42 (за први семестар 1839), стр. 55 (други семестар 1838/9), стр. 66 (све П. 1. за други семестар 1839). Вид. и Слободан Жуњић, „Повратак Димитрија Матића”, ЛМС, 186/486 (септембар 2010), стр. 361.

³² Кнез Михаило је одобрио отварање прве године правних студија на Лицеју 6. [18] децембра 1840. Лицеј је (на предлог Министарства просвете), одлуком кнеза Михаила (25. маја [6. јуна]1841) премештен из Крагујевца у Београд. Вид. СН, 29. мај [10. јун] (1841).

³³ С. Бошковић, *Матић* [1886/9], стр. 14.

³⁴ Кнез Михаило Министарству (Попечитељству) просвете, Београд, 17. [29] септембар 1841, [АС, МП, 1841, III, 151], у: *Лицеј 1838–1863*, стр. 150–151.

сара у Савету (октобра 1841).³⁵ Након победе Уставобранитеља и смене династија (1842), Матић, млад „званичник правителствени”,³⁶ емигрирао је из земље (1843). Једно време провео је у манастиру Врдник на Фрушкој гори (сремској Раваници).³⁷ Ускоро се вратио у Србију, где је почео да ради као адвокат (правозаступник). Био је и секретар капетана (мајора) Мише Анастасијевића.³⁸

Димитрије Матић је у сложеним политичким околностима прихватио да буде учитељ деце потпуковника Милоша Богићевића (кога је након буне Вучићев преки суд осудио на смрт), брата „светле госпође” Томаније Обреновић (њен унук је будући краљ Милан). И касније, по повратку из Немачке, Матић их је обишао. У свом дневнику хвали децу: „Ова два већа синчића њена већ су знали приповедати о Марку Аурелију, Сократу и другим... Њих је још онда, троњавала смрт Сократова. Тако је кад деца имају добре родитеље. Српски ће народ у овој деци, кад одрасту, па ако тим путем ишли буду непрестано, наћи велику потпору”.³⁹ Матић је свој превод књижице о Марку Аурелију посветио унуку господара Јеврема Обреновића, „племенитом Јеврему Ј. Герману, младом сину високоблагородног господина потпуковника, кавалера Јована А. Германа”.⁴⁰ Иако је Матић због тога, за време владе Уставобранитеља, морао оставити утисак обреновићевца, није био

³⁵ Матић је постављен за писара – канцелисту 3. [15] октобра 1841. године указом бр. 1346. Вид. СН, 18. октобар 1841, стр. 334. Константин Богдановић (1811–1854) из Руме, унук Атанасија Стојковића (његовог брата), постављен је за привременог секретара 14. [26] јуна 1842. године. У чиновништву је тада био и Стеван Магазиновић, земљопоседник из Шапца, који се школовао у Руми. Потом је Матић постављен за писара у Суду Вароши београдске (1. август [13] 1842), где наредне године и његов брат Матија постаје писар, а затим и секретар Суда Округа београдског. Вид. *Шемајизам Кнежевине Србије 1839–1851*, [1999], стр. 26, (2689) 159.

³⁶ Димитрије Матић, „Нешто из мог живота”, у: В. Крестић, „Аутобиографија Димитрија Матића”, *Сјоменик СХХП*, Одељење историјских наука САНУ (1981), 194 (даље: Д. Матић, „Нешто из мог живота” [1981]).

³⁷ Исто, стр. 194; С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 37.

³⁸ Гаврило Ковијанић, *Архивска трага о Народној библиотеци Србије 1821–1944*, 1, Народна библиотека Србије, Београд 1990, стр. 133.

³⁹ Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848* (1. [13] август 1848), стр. 120. Реч је о будућем министру, генералу Антонију М. Богићевићу, министру иностраних дела Милану М. Богићевићу и министру грађевина Михаилу М. Богићевићу.

⁴⁰ На ову посвету посебно указује Стојан Бошковић у Матићевој биографији. Вид. С. Бошковић, *Матић* [1886/89]), стр. 16, фн. 1.

онемогућен у добијању државне стипендије за студије у иностранству. С правом можемо претпоставити да је имао заштиту са највишег места. Матић је од ђачких дана у Крагујевцу (у време Обреновића) био штићеник „старог олигарха” великашке (уставобранитељске) партије, саветника и војводе, проте Матеје Ненадовића, стрица кнегиње Персиде Карађорђевић.⁴¹ За време школовања у Крагујевцу (тадашњој престоници) живео је у кући Ненадовића. Најбољи друг био му је протин син, Љуба Ненадовић, који је Матићу писао своја позната путописна писма.⁴²

Димитрије Матић је као државни стипендиста у Берлину студирао филозофију (Логику и метафизику) код Хегеловог непосредног наследника на катедри, Георга Габлера (Georg Andreas Gabler) (1845–1847).⁴³ Слушао је (1845/46) и Шелингова предавања о филозофији митологије (*Philosophie der Mythologie*). Оставио је веома упечатљиву слику Шелинга: „Ја, по који пут, слушам славнопознатог старца, филозофа Шелинга. Седином украшени 70-годишњи старац, још стојећи за катедром, своја врла предавања доста громогласно даје. Озбиљност највећа означава његов поступак. Поглед му је још доста ведар, премда чело и лице набором испуњено. Он предаје сада Филозофију митологије, и показује вештаствену разлику између монотеизма и политеизма”.⁴⁴

Најјачи утисак на Матића оставио је Карл Лудвиг Мишле који је предавао Природно право, Енциклопедију филозофских наука,

⁴¹ Да је Матића заштитио прота Матеја и да је за њега гарантовао претпоставио је Милан Јовановић Стојимировић, „Димитрије Матић”, *Силуете старој Београда*, Просвета, Београд 2009, стр. 659.

⁴² О њиховом сусрету у Берлину вид. Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848* (29. март [10. април] 1846), стр. 41.

⁴³ Универзитетска библиотека у Београду, Одељење реткости (УБОР). Сачуване су Матићеве белешке са Габлерових предавања из Логики и метафизике (летњи семестар 1846). Вид. Белешке из летњег семестра 1846. и зимског семестра 1846/7. године (свеска II 594). Вид. списак професора и доцената у Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848* (11. [23] април 1846), стр. 44; (фебруар 1847), стр. 59.

⁴⁴ Матић је Шелингова предавања повремено похађао (8. [20] новембар 1845; 29. децембар 1845 [10. јануар 1846]). Вид. Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, стр. 33, 35. Шелинг је држао предавања о филозофији митологије (која су сачувана као скрипта) 1842. и 1845/46. године. Вид. Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, *Philosophie der Mythologie, Sämtliche Werke*, hg. von K. F. A. Schelling, J. G. Cotta, Stuttgart 1856–1861.

Филозофију историје и Историју филозофије од Канта надаље.⁴⁵ Ниједан професор није оставио тако снажан утисак нити остварио тако велики утицај на Владимира или Слободана Јовановића као што је Мишле утицао на Матића. Какав је утисак Мишле оставио на своје ученике, најбоље може да посведочи песма Љубе Ненадовића која је посвећена професору Мишлеу:

„О ти! Што си чувства подигао наша,
Распалио срца, узхитио груди,
Показ’о нам правац, ди душа не блуди,
Него да с’ на земљи за небеса маша.”⁴⁶

Однос између Матића и Мишлеа развио се у дуготрајно пријатељство учитеља и ученика: „и на Универзитету и приватно код професора походио сам у Берлину диспутације и колоквије научне”. Матић је био позиван код Мишлеа на соарее и вечере. И касније, по повратку у Београд, остао је у контакту са Мишлеом, саветујући се са њим по појединим питањима. Сарађивао је са Мишлеовим филозофским часописом, *Musao (Der Gedanke)*, органом Берлинског филозофског друштва (*Philosophische Gesellschaft zu Berlin*).⁴⁷

Критика доминантног кантовског (круговског) учења на Лицеју и Матићево хегеловство

Константин Бранковић, професор на Лицеју, био је следбеник филозофије Вилхелма Круга (*Wilhelm Traugott Krug*), Кантовог наследника на Универзитету у Кенингсбергу и потом професора у

⁴⁵ Матић пише да би се „латио” да преведе Мишлеову *Историју филозофије од Канта до наших дана* (*Karl Ludwig Michelet, Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel, Duncker und Humblot, Berlin, 1837–1838*) да има времена [Димитрије Матић], „Извод из писма једног младог Србина из Берлина од 8. октобра т. год. свом пријатељу у Београду”, СН, 13/98 (10. децембар 1846), стр. 404.

⁴⁶ Љубомир П. Ненадовић, „Г. Мишелю. Проф. филос. Берлинског универзитета (1847)”, Второ умложено издание, *Песме*, И. К. Сопрон, Земун 1860. О Ненадовићевим успоменама на Мишлеа, сличим Матићевим, вид. П. Поповић, „Љубомир П. Ненадовић”, стр. 7–9. Ненадовић је у Берлину „учио Хеглову филозофију и читао различите песнике”.

⁴⁷ Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848* (фебруар 1847), стр. 58–59; С. Бошковић, *Матић* [1886/89], стр. 51.

Лајпцигу. Матић је од Кругове филозофије „мучен био”, због њене немоћи у сазнавању Бога. Био је уверен да Бог жели да сазна свој „најмилији пород”, под којим подразумева „умног Теби срођеног човека”.⁴⁸ Матић је нашао у хегеловској спекулативној филозофији разрешење свог, у основи теолошко-филозофског, душевног немира, о чему сведоче речи које је записао у дневник (марта 1847) када је напуштао Берлин.⁴⁹ Навео је датум када су почеле да се разрешују његове дилеме (23. септембар [5. октобар] 1845), јер је тада, на првом предавању, Мишле нагласио да би „недостојно било ума човечијег, ове искре Божанства у нама, када се истина, кад се Бог познати не би могао”.⁵⁰ Матић је усвојио хегеловски *credo*: „Благо оном ко у тебе не само верује, већ [те] и познаје”,⁵¹ који је у основи супротан јеванђелској поруци „Блажени који не видеше, а вероваше”.⁵² Да је Матић у манастиру Врдник уместо Феслеровог *Марка Аурелија* читао нпр. *Лесџвицу* Јована Лествичника, можда би се сетио да треба пазити да се „уместо пастира не прими вук”.⁵³ *Лесџвица* је потпунији, неупоредиво систематичнији и развијенији текст од текста *Самом себи* Марка Аурелија. *Лесџвица* синтетиче и стоичке поуке, а и превазилази њихове недостатке (нпр. гордост и култ самоубиства, а уводи појам покајања). Обрт од *Лесџвице* према стоичким списима на трагу је Доситејевог бекства из манастира, духовног пута сасвим супротног бекству Светог Саве у манастир.⁵⁴ Своја хегеловска схватања о сазнању Бога Матић је желео да шири са „учитељске столице” у „милом Српству”.⁵⁵

Усвајајући протестантску критику католичанства, државни питомци на иностраним универзитетима усвајали су и критику православног хришћанства. Обично је реч о најбољим ђацима у генерацији, који су по повратку са студија постајали професори и

⁴⁸ Исто. О (нео)кантовству у Србији вид. Слободан Жуњић, *Прирок и суштинство*, IV, Службени лист, Београд 2013, стр. 87; *Историја српске филозофије*, ЗУНС, Београд 2014, стр. 112–114.

⁴⁹ Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848* (Берлин, март 1847), стр. 60.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

⁵² Јован 20, 29.

⁵³ Migne, PG 88, 813 CD

⁵⁴ [митрополит] Амфилохије Радовић, „Светосавско просветно предање и просвећеност Доситеја Обрадовића”, *Бојословље*, 1-2 (1981), стр. 23–52.

⁵⁵ Исто.

утицали на јавно мњење у Београду. О протестантизму Матић пише у својој *Историји филозофије њо Алберту Швейлеру* [Albert Schwegler] (1865): „Сви елементи новог времена, борба против схоластике, интереси човечанства, тежња за народном независношћу, покушаји државе и грађанства да се ослободе од цркве и хијерархије, покрет духова к природи и дејствителности, а пре свега чежња мислеће самосвести за самосталношћу, за ослобођењем од ланца ауторитета, свити елементи одомаћили су се и ујединили у немачкој реформацији”.⁵⁶ Прихватало се Лутерово одбацавање монаштва (Лутер је био бивши монах, ожењен бившом монахињом): „Брак од пређе, иако се није сматрао као нешто ненаравствено [неприродно], опет је важио као нешто мање и ниже од уздржања и кад се човек не жени, а сада се [брак] држао као нешто свето, као неки природни закон, који је Бог прописао. Пре су сматрали сиромаштво да је нешто више од богатства, усамљени живот калуђера као виши од рада светског човека, који се рани од своје заслуге,⁵⁷ а сада се сиромаштво није више чинило као да је циљ себи. Уместо покорности [послушања], што је био трећи завет духовника, настаје реформацијом црквена слобода”.⁵⁸ Све су ово ставови које је већ проповедао Доситеј Обрадовић, укључујући и протестантску критику свештенства: „човек се од туђег ауторитета враћа себи самом. Он се уверио да је примирење и светиничење нешто његово сопствено, у чему му није нужно посредовање свештеника, и да је он према Богу у непосредном односу. У својој вери, у дубини своје душе и свог убеђења, нашао је човек себе цела”.⁵⁹ Изједначују се протестантска теологија и новија (хегеловска) филозофија: „Кад је по томе протестантизам произишао из истог духа, из кога је поникло новије време и филозофија, то је он према њима у најближем додиру, премда наравно има стручне разлике у начину, како се дух новијег времена остварио као религиозно начело, а како као научно начело. Но

⁵⁶ Д. Матић, *Историја филозофије њо Швейлеру*. Други део (прегледала и одобрила школска комисија), Државна штампарија, Београд 1865, (даље: Д. Матић, *Историја филозофије II*, [1865]), стр. 4.

⁵⁷ Лутер сматра да испуњење дужности у обављању свог посла (позив) има етичку вредност која припада и привредном раду. Вид. С. Јовановић, „Социологија религије”, СД X, стр. 453.

⁵⁸ Д. Матић, *Историја филозофије II*, [1865], стр. 5.

⁵⁹ Исто.

у начелу су оба начина протестантизма, протестантизам религиозног духа и протестантизам мислећег ума, једно и исто”.⁶⁰

Излагање и тумачење Матићевих хегеловских извођења захтева посебну усредсређеност на терминологију и карактеристичан начин извођења појмова. Димитрије Матић је докторирао у Лајпцигу (21. марта [2. априла] 1847) са тезом под насловом *Дисертација о њућу којим се из кантовској спекулативној испрживања развила филозофија Фихтееа, Шелинга и Хегела (Dissertatio de via qua Fichtii, Schellingii, Hegeliiue philosophia e speculativa investigatione Kantiana ex-culta sit)*.⁶¹ У дисертацији која је према правилима факултета написана на латинском језику, хтео је да покаже како се из Кантове филозофије нужно морала развити Фихтеова, Шелингова и Хегелова.⁶² Познију Шелингову филозофију није узео у обзир: „нов Шелингов систем о откровењу, који он назива позитивном филозофијом, наспрам претходне, као негативне [филозофије], није могао овде да се узме у обзир, јер се не налази ни у каквој вези са спекулативним ходом новије филозофије”.⁶³

Матићево системско филозофско излагање најбоље се може видети у спису под насловом *Крајки њрејлед испоријској развијка начела ѡрава, морала и државе од најстаријих времена до наших дана* (у чијем оквиру је учење о држави), објављеном 1851. године.⁶⁴

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Вид. више у: Boris Milosavljević, „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelovstva na naturalizam”, *Theoria* 1 (2015), стр. 119–120.

⁶² Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848* (фебруар 1847), стр. 58.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Димитрије Матић „Кратки преглед историјског развитка начела права, морала и државе од најстаријих времена до наших дана”, [*Гласник Друшћива српске словесности*, 3 (1851), стр. 63–130], у: *Начела умној државној ѡрава, Крајки ѡрејлед испоријској развијка начела ѡрава, морала и државе од најстаријих времена до наших дана*, пр. М. Шуковић, пред. Б. С. Марковић, приредио и на савремени језик превео Божо Ђорић, НИУ, Службени лист СРЈ, Београд 1995, стр. 105–150, (даље: Д. Матић, *Крајки ѡрејлед* [1851]), стр. 107. Уп. Данило Баста, „Преображаји идеје права” у: *Преображаји идеје ѡрава: један век ѡравне филозофије на Правном факулћетју у Београду* (1841–1941), хрестоматија, избор, предговор и белешке о ауторима Данило Н. Баста, 2. измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2012, (даље: *Преображаји*), стр. 30–31. Почетни део оригиналног текста Матићевог *Крајкој ѡрејледа* вид. у *Преображаји* [2012], стр. 103–115. Да би се разумео филозофски садржај Матићевог текста, потребан је нови, прецизнији превод његових радова на савремени српски језик.

У овом раду сажето се понавља излагање из трећег издања Хегелове *Енциклопедије филозофских наука* (1830).⁶⁵ У првој реченици Матић напомиње да почиње од (првог) дѐла „Психологије (теоријски ум или дух)“ да би после њега изложио и други део „Психологије (практични ум или дух)“.⁶⁶ Сажима однос свести и чулног у духу хегеловске феноменологије и указује да теоријски ум (или дух) сазнаје њему насупрот постављену природу, схватајући њена поједина својства путем чулног опажаја (*Anschauung* [чуство]).⁶⁷ Када ум тако схвати природу, онда као да је она у њега прешла. Иако у опажању сједињење ума и природе изгледа као да га је произвео спољни свет, опажати (чуствовати), међутим, значи налазити нешто у себи: „овај астал у који сада гледам, огледа се у мојим очима, те је ту та спољна ствар прешла у тај мој орган“.⁶⁸ Матић наводи и пример уласка у бањско купалиште где температура воде преко осећаја [*Gefühl*] постаје и својство онога који је ушао у воду: „онај који осећа и оно што се осећа, јесте непосредно једно исто“.⁶⁹ То је „поунутрашњени опажај (*erinnerte Anschauung*)“.⁷⁰ Дух (свест) који је преузео ствари из чулног има самосталност преко маште (у-ображења, моћи у-сликавања [*Einbildungskraft*]): „ум се [ту] враћа од чулности и бави се у машти самим собом [...] Ја могу из Београда отићи, али ће ипак изглед Београда заувек остати у мени“.⁷¹ Машта још није апстрактно мишљење, али је средство и пут према томе. Машта је слободнија од осећања и, у

⁶⁵ G. W. F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* [1817], Werke 8, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979, 229–302; Д. Матић, *Крајки њрепег* [1851], стр. 107.

⁶⁶ Д. Матић, *Крајки њрепег* [1851], стр. 107; G. W. F. Hegel, *Enzyklopädie* [1817 / 1979], 229. Матић у свом дневнику наводи да у Берлину чита (1845/1846) Хегелову *Феноменологију, Филозофску њродегеуишкуну, Лоішкуну, Историју филозофије, Филозофију њрава*. Вид. Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848* [1845/1846], стр. 25, 30, 30–41. 41.

⁶⁷ Д. Матић, *Крајки њрепег* [1851], [63/103], стр. 107; G. W. F. Hegel, *Enzyklopädie* [1817 / 1979], 246.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ G. W. F. Hegel, *Enzyklopädie* [1817 / 1979], 257.

⁷¹ Матић користи термин *уображење* имајући у виду појам *образ*. Вид. Д. Матић, *Крајки њрепег* [1851], стр. 107; G. W. F. Hegel, „Die Einbildungskraft (§ 455)“, *Enzyklopädie* [1817 / 1979], 262–264.

ствари, слободна као дејство ума, али само по форми, јер јој садржај још увек даје чулна грађа. Већ преко *машије* уводи се појам слободе.⁷²

Матићево слободоумље овде налази своје утемељење. Наравно, дуг је пут од свести и ума, преко практичног ума до државе и слободе у политичко-историјском смислу. Са *машије* се прелази на памћење (Gedächtnis),⁷³ да би се дошло до мишљења: „Тек у мишљењу (Denken) дух је слободан. Дух је мишљење и обратно, мишљење је дух [...]. Декарт је казао: 'Ја мислим, дакле јесам.' То мишљење је власт духа; оно је унутрашњи развитак самога духа”.⁷⁴

Матић образлаже однос чулности и разума, указујући да се разум чистим појмовима уздиже изнад чулних предмета. Образлаже како се појединачни случај уздиже на опште правило и указује на разлику између разума (Verstand) и ума (Vernunft). Матић је дао значајан допринос развоју наше филозофске терминологије, на шта су и савременици указивали. Наглашава да је ум мишљење које општост из себе и у себи налази: „Ум је основ филозофије, као што је моћ представе основ религије [верозакона]”.⁷⁵ Када ум ојача, указује Матић, он хоће да оствари себе у спољном свету: „то је практички ум или дух [...]. Дух влада природом и практични ум није ништа друго него извршење теоретског ума, то је оно што себе за истину зна, па то хоће да уведе у живот”.⁷⁶ Матић наглашава да слободна воља хоће да се управља по уму као самоодређујућа активност духа: „А то је личност. Буди лице и поштуј друге као лица [...]. Буди слободан, али тако да том својом слободом не ометаш друге да буду слободни. То је права слобода која се може остварити. Слободан је онај који хоће умну вољу, који општу вољу као своју узима, па хоће њу да оствари”.⁷⁷ Таква воља је лице, наглашава Матић, према коме је природа без сваког права. На томе се заснива право човека да присваја спољашње ствари као нешто несамостално и ничије. Зато је први начин слободе право, а сопственост (власништво [Eigentum]) је „први начин права из кога се

⁷² Машта је Кантова моћ у-сликавања (Einbildungskraft), која је основни ослонац метафизике прочишћене критичким мишљењем и теоријом сазнања.

⁷³ Уп. G. W. F. Hegel, „Das Gedächtnis (§ 461)”, *Enzyklopädie* [1817 / 1979], 277–279.

⁷⁴ Д. Матић, *Крајинки њрепег* [1851], [64/103] 108; G. W. F. Hegel, „Das Denken (§ 465)”, *Enzyklopädie* [1817 / 1979], 283–287; *Phänomenologie des Geistes* [1807], Werke 3, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979, 586.

⁷⁵ Д. Матић, *Крајинки њрепег* [1851], стр. [105] 109.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Исто, стр. [106–107] 110.

даље развија појам државе, морала [морал], уметности [художество], као красно цвеће слободе”.⁷⁸ Ово је сам основ Матићевог хегеловског филозофског мишљења и утемељења филозофије права и државе.

Матић наглашава да је право само један део практичног духа, који у себи садржи морал (Moralität), обичајност (наравственост [Sittlichkeit]) и државу.⁷⁹ Следећи Хегела, Матић историју сматра остваривањем политичког идеала слободе.⁸⁰ Циљ светске историје је да се оствари умна слобода и да се образују сви морални односи. Развитак историје је доказ остваривања идеје права, морала и државе.

Матић је више пута разматрао однос умног, филозофског права и позитивног права. Умно право и позитивно право имају исти садржај, а различиту форму, јер умно произлази из ума и идеје права, а позитивно из одредбе, односно одлуке законодавца. За Матића је борба између умног и позитивног права ништавна, јер нема ниједног народа који не би имао нешто умног у историјском погледу.⁸¹ Са друге стране, филозофија (природно право) „хоће да се меша у оно што се ње не тиче”, па се тако показује непријатељем позитивног права.⁸² Матић сматра да је задатак филозофије права и позитивног законодавства да се измире супротности између природног и позитивног права. Овакав хегеловски увид сасвим је непрозиран многима који су данас познати по свом бављењу филозофијом права.

Матићева *Начела умној државној њрава*, писана по Цепфлу (Heinrich Zöpfl), треба тумачити у контексту дисертације и *Крајкој*

⁷⁸ Д. Матић, *Крајки њрејлед* [1851], стр. [107] 111; G. W. F. Hegel, „Eigentum” (§ 488), *Enzyklopädie* [1817 / 1979], 306. Овде Хегел упућује на своју *Филозофију њрава*: „Пошто сам овај део филозофије изложио у *Основним црџама њрава* (Берлин, 1821), овде могу да будем краћи него у другим деловима”. Вид. G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts, Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, [1821] Werke 7, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979.

⁷⁹ Једно од специфично хегеловских разликовања.

⁸⁰ Димитрије Матић, „Начела умног државног права” [разложио Димитрије Матић, професор права (прегледала и одобрила школска комисија), Књигопечатња правитељства српског, Београд 1851] у: Д. Матић, *Начела умној државној њрава, Крајки њрејлед истџоријској развијка начела њрава, морала и државе од најстџаријих времена до наших дана*, пр. М. Шуковић, пред. Б. С. Марковић, приредио и на савремени језик превео Божо Ђорић, НИУ, Службени лист СРЈ, Београд 1995, стр. 21–104, (даље: Д. Матић, *Начела* [1851]), стр. 24. Вид. и „Начела умног државног права” у: *Преображаји* [2012].

⁸¹ Д. Матић, *Крајки њрејлед* [1851], стр. 142.

⁸² Исто.

йреїледа, као и околности у Београду.⁸³ У органу берлинског Филозофског друштва објављена је 1861. године белешка о филозофији у Србији у којој се истиче да је у Србији још увек у току борба између старе Кругове и нове (хегеловске) филозофије. У истом берлинском часопису објављено је Матићево писмо Мишлеу (1863) у којем је приказан кратак преглед ове борбе вођене између Константина Бранковића („*der alte Professor Brankovics*”) и Алимпија Васиљевића („*Anhänger der Hegel'schen Philosophie*”).⁸⁴

Матићеви филозофски ставови (нпр. о захтевима практичног ума код Фихтеа) до којих је дошао пре студија у Хајделбергу, поклапају се са ставовима хајделбершког професора Цепфла. Управо у истоветности њихових гледишта треба тражити разлог Матићевог избора Цепфлове књиге за образац *Начела умної државної йрава*.⁸⁵ Највероватније је Мишле препоручио Матићу Цепфлову књигу. Позивајући се на ауторитет професора Цепфла, „човека постојана и умерена, а коме и напредак своје науке озбиљно лежи на срцу”, Матић је могао у Лицеј да уведе хегеловску спекулативну филозофију и теорију државе, супротстављајући се доминантном неокантовском Круговом учењу,⁸⁶ што му је била давнашња жеља.⁸⁷ Цепфл и Матић наводе Хегелово одређење државе: „Држава је стварност моралне [обичајносне] идеје („*Der Staat ist die Wirklichkeit der sittlichen Idee*”), морални [обичајносни] дух као откривена супстанцијална воља [substantielle Wille] која је себи јасна, која о себи мисли и себе зна,

⁸³ О поређењу поглавља Матићевог и Цепфеловог дела вид. Драгољуб М. Поповић, „Страни утицаји на нашу уџбеничку књижевност уставног права”, *скице йравничких йорйреїа*, ПФУБ/Службени гласник, Београд 2008, 40–44. Иако Матић следи текст свог хајделбершког професора, могу се, међутим, поред изостављања појединих поглавља, уочити и друге мање разлике и допуне (почевши од прве фусноте).

⁸⁴ [непотписано, можда сам Матић у договору са Мишлеом], „Philosophie in Serbien”, (Belgrad, 11. Septembar 1861), *Der Gedanke*, Philosophische Zeitschrift, Organ der Philosophischen Gesellschaft zu Berlin 1 (1861), 75. [D. Matics] „Theuerster Herr Professor! (Über Philosophie und Unterrichtswesen in Serbien)”, ([Matić – Michelet] Belgrad, 12. Februar 1863), *Der Gedanke*, Philosophische Zeitschrift, Organ der Philosophischen Gesellschaft zu Berlin (dalje: GPZ) 4, 1 (1863), 78–80.

⁸⁵ Heinrich Zöpfl, *Grundsätze des allgemeinen und des konstitutionell-monarchischen Staatsrechts* [Heidelberg 1841, 5. Auflage, Leipzig 1863], 3 Auflage, C. F. Winter, Heidelberg 1846, (даље: H. Zöpfl, *Grundsätze*).

⁸⁶ Д. Матић, *Начела* [1851], стр. [2] 21.

⁸⁷ Д. Матић, *Дневник*, 8. [20] децембар 1845, стр. 34; 23. март [4. април] 1846, стр. 38.

па оно што зна и уколико зна, и испуњава [удејствовава]⁸⁸ Циљ државе је умна идеја која се државом остварује и која се, због тога што је обичајносна (морална) суштина државе, показује као захтев практичног ума.⁸⁹ Преводу Цепфеловог текста Матић додаје: „укратко се може рећи: задатак је државе да се њоме и у њој оствари умност”.⁹⁰ Мишле утемељује целокупно право у Хегеловом „умно је стварно и стварно је умно”, наглашавајући да је „цело стварно право умно”.⁹¹

Матић нарочито истиче да је „велика заблуда, која је најпре помешана са нетачним схватањем државе [...] што многи схватају државу само за неки прелазак и форму, која мора као сувишна отпасти, чим се човечији род савршено развије. Држава се по самој својој суштини тако на природи човечијој оснива да се она по себи показује као највиши лик свог савршенства (њено је стање највише), па што се сам род човечији више развија, тим му је и држава нужнија”.⁹²

Лице у коме државна власт добија своју личност према Матићу је суверен као појединац – владар или правно лице (нпр. народ који влада у демократији). Прави владалац је, дакле, представник опште и умне воље која је управљена на то да се постигне државни циљ. Матић погрешним сматра мишљење да је владалац изнад државе, јер он јесте изнад народа (као збира јединки), али не и изнад државе која представља јединство владара и оног над којим се влада: „Суверен стоји над народом (као масом људи који се повинују), али не над државом”.⁹³ Држава, међутим, за Матића, није сама суверен, већ има у себи суверена [величество]. Овде се Матићево гледиште разликује од гледишта Слободана Јовановића, који се надовезује на Блунчлијево учење о државној суверености.⁹⁴

⁸⁸ Д. Матић, *Начела* [1851], стр. [3] 24, фн. 3; Н. Zöpfl, *Grundsätze*, 3; G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts, Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, [1821] Werke 7, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979, 398 [§ 257].

⁸⁹ Д. Матић, *Начела* [1851], стр. [32], 36; Н. Zöpfl, *Grundsätze*, 46.

⁹⁰ Д. Матић, *Начела* [1851], стр. [32], 36.

⁹¹ L. Michelet, *Des Vernunftrechts erster Theil, enthaltend die Grundrechte und das Einzelrecht, Naturrecht oder Rechts-Philosophie als die praktische Philosophie, enthaltend Rechts-, Sitten- und Gesellschaftslehre*, Nicolai, Berlin 1866, 5.

⁹² Д. Матић, *Начела* [1851], стр. 44.

⁹³ Исто, стр. [98, фн. 1], стр. 2. 64, фн. 18; Н. Zöpfl, *Grundsätze*, 93, фн. 2.

⁹⁴ Борис Милосављевић, „Учење о држави и ’Држава’ Слободана Јовановића”, *Историја српске филозофије I*, ур. И. Деретић, Евро-Ђунти, Београд 2011, стр. 341–359.

Велика путовања по Европи. Дуга пешачења, утисци, критичка опажања

После завршеног Лицеја, Владимир Јовановић је као државни стипендиста студирао у иностранству. Прво је заједно са својим школским другом и будућим кумом, Јосифом М.(иловановићем) Пецићем, студирао у мађарском делу Аустрије, на Пољопривредној академији у Алтенбургу (Ungarisch-Altenburg), школске 1854/55. године. Марта 1855. године аустријски конзул у Београду, пуковник Теодор

Владимир Јовановић
око 1860. године (САНУ-Ф 110-2)

Теја Радосављевић, витез од Посавине (Oberst Theodor Radosavlievic, Ritter von Posavina),⁹⁵ известио је министра председника и министра иностраних дела Царевине Аустрије (Kaiserthum Oesterreich) да кнежевска влада жели да пошаље своја два питомца на даље студије у Хоенхајм (Universität Hohenheim). Влада је изразила посебну захвалност директору алтенбуршке Пољопривредне академије и замолила да преко аустријског посланства у Штутгарту (Stuttgart) у Краљевини Виртемберг (Königreich Württemberg) питомци буду препоручени Дирекцији Пољопривредне академије у Хоенхајму (Landwirtschaftlichen Akademie), где су студирали школске 1855/56. године.⁹⁶ На основу архивске

⁹⁵ Вид. повељу којом се потпуковник Теодор од Радосављевић унапређује у чин пуковника и именује за аустријског конзула у Београду. Истом повељом додељен му је витешки крст Ордена Леополда (3. степен) и витешки ранг са предикатом „од Посавине” уз побољшање грба (1856) у: Д. Ацовић [2008], стр. 379–381.

⁹⁶ Миховил Томандл, *Владимир Јовановић, његово културно-политичкој историји Србије* [АСАНУ, 14313], Историјски архив у Панчеву, Панчево 2011,

грађе са ових факултета може се видети да је Владимир Јовановић редовно посеђивао предавања и успешно полагао испите.⁹⁷

Владимир Јовановић је током студија у иностранству путовао по Европи. Након завршеног школовања у Алтенбургу отпутовао је у Француску и Белгију. И Димитрије Матић је доста путовао. За време студија у Берлину (1846) обишао је околину града (Potsdam, Spandau, Charlottenburg, Rixdorf, Köpenick),⁹⁸ а након одбране докторске дисертације у Лајпцигу (Leipzig) пропутовао је немачке државе и градове, углавном заједно са Љубомиром Ненадовићем (Halle, Weimar, Erfurt, Gotha, Frankfurt am Main, Münster). Путовања су најбоље описана у Ненадовићевим писмима. За време студија у Хајделбергу (1847/48) Матић је наставио да путује по немачким земљама (Ladenburg, Mannheim, Karlsruhe, Straßburg). Обишао је и Швајцарску (Basel, Biel/Bienne, Neuchâtel, Lausanne, Genève [Genf], Vernier, Freiburg/Fryburg, Bern, Solothurn, Schlieren). Од Базела до Била ишао је пешке (1847), језером до Нешатела (Нојшатела), па одатле у Женеву, где је боравио у пансионату (због учења француског језика).

Не треба мислити да пре великих путовања, која су одавно сматрана нужним делом општег образовања, Матић и његови другови нису чули за ове градове и крајеве Европе. Српски граничари су се током целог XVIII века, као и за време дуготрајних Наполеоновских ратова, у саставу аустријске војске, током похода (у којима учествују и старије генерације Матића),⁹⁹ годинама борили и дуго логоровали управо на просторима данашње Швајцарске, Италије и Немачке. Ратује се и у време Матићевих путовања по Европи. Матић (1847) записује у дневник како се копају ровови око Фрибура (Freiburg), који се, као и други швајцарски католички кантони (Sonderbund), спремао за одбрану од напада протестантских кантона за време грађанског рата.¹⁰⁰ Изненадило га је одушевљење са којим народ брани језуите:

(даље: М. Томандл, *Владимир Јовановић* [2011]), стр. 14.

⁹⁷ Исто, стр. 12 и даље.

⁹⁸ Данас су то већином берлинске општине.

⁹⁹ Према М. Јовановићу Стоимировићу, „Димитрије Матић”, *Силуете старог Београда*, стр. 657.

¹⁰⁰ Димитрије Матић и Љуба Ненадовић су у Фрибуру гледали како испред града робијаши копају ровове због очекиваног рата. Вид. Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, (25. септембар [7. октобар] 1847), стр. 89.

„Нека дођу протестанти, ако смеју!”¹⁰¹ У то време реч Швајцарац, још увек није будила асоцијације у вези са миром, стабилношћу и просперитетом, банкарством, часовницима и чоколадом, већ првенствено са одличним реномеом швајцарских најамника. Швајцарски гардисти (Gardes Suisses) чували су Лувр и бранили двор Тиљери (Palais des Tuileries) 10. августа 1792. године, а у Ватикану служе од 1509. године (Pontificia Cohors Helvetica).

Државни питомци нису се некритички одушевљавали Западом. Матић хвали путеве у Прусској који се редовно одржавају, али запажа и друге ствари: „плуг ратарски [немачког сељака] ништа од нашег српског сељака различан [и савршенији] није, исто тако још се и овде послужују трњем за повлачење узораног места, премда и гвозденим зупцима. Земља је уопште песковита, и само многим ђубрењем и врло приљезним обделањем доводи се до плода”.¹⁰² Љубомир Ненадовић му пише са севера (Greifswald) да су села кроз која је прошао „у бедном стању” због „превелике цивилизације, и тако по томе жели да се ова [цивилизација] из српске домовине за благо [добро] њено удаљи”.¹⁰³

Након добијања одобрења Министарства просвете, Матић је из Хајделберга отишао у Париз да би продужио студије права (где се задржао кратко у марту и априлу). До Париза је путовао (1848) преко градова, односно држава Немачке конфедерације (Mannheim, Mainz, Köln) и Белгије (Bruxelles).¹⁰⁴ У Паризу посећује Јована Мариновића и његову породицу, дружи се са Магазиновићем (Стеваном, кога је извесно знао још из Руме), Димитријем Црнобарцем, Филипом Христићем, Стеваном Милосављевићем (париским студентом медицине). Љуба Ненадовић, Милан Симић и Коста Цукић убрзо одлазе из Париза у Берлин. Ово су имена будућих највиших државних званичника Кнежевине и Краљевине Србије. Матић је похађао предавања у париској Школи права, одлазио је у позориште, оперу, балет, дебатне клубове и ручавао са пријатељима на париским булеварима. У Париз узаврео од револуционарног узбуђења стигао је непосредно након пада орлеанске монархије Луја Филипа (фебруар 1848) и успостављања краткотрајне Друге републике, која је

¹⁰¹ Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, (четвртак 25. септембра [7. октобра] 1847), стр. 89–90. Језуите је натраг позвао (1818) Велики савет. Језуитски ред је био забрањен у XVIII веку.

¹⁰² Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, (25. марта [6. априла] 1846), стр. 39.

¹⁰³ Исто, 5. [17] августа 1846, стр. 50.

¹⁰⁴ Исто, марта 1848, стр. 96–100.

убрзо самоукинула државним ударом председника републике, Луја Наполеона Бонапарте (Наполеона III), који је успоставио Друго царство (1852–1871).¹⁰⁵ Париски Срби делили су југословенска осећања са Бугарима и саосећали са Пољацима који су клицали Пољској и светској републици и певали Марсељезу: „да помру сви тирани, да се од њи сви удружени народи ослободе, итд. Тај дан нигда нећу заборавити. Он се не може заборавити од сваког који зна шта је духа енергије”.¹⁰⁶ Матић је забележио да за разлику од Француза, Немци нису за републику коју доживљавају као анархију. У свом дневнику записује отворена републиканска осећања. И у позно написаним, одмеренијим аутобиографским записима, Матић је понављао своју наклоност према француском народу „коме као да је суђено да се бори за начела којима се свет диви”.¹⁰⁷ За странице Матићевог дневника записане у Паризу може се рећи да су најближе осећањима која је касније имао његов млађи рођак, Владимир Јовановић. Али то није било стално Матићево расположење.¹⁰⁸

Седам година након Матића у Паризу је боравио Владимир Јовановић. Дошао је током лета, у време владавине цара Наполеона III, када је вођен Кримски рат. У Паризу се тада, од 15. маја до 15. новембра 1855. године, одржавала Светска изложба (*Exposition Universelle*). У својим путописним извештајима објављеним у *Шумагинки* Љубе Ненадовића, у последњем наставку „Спомена из Париза”, Владимир је писао о парламентарном говорништву: „Парламентарно је красноречје једно од набављенија (последница) год. 1789. Ово је кћи, садрут, чувар политичне слободе у Француској. Мирабо, овај ватрени говорник од благородног племена [...] је први који је научио говорнике како се говори у камери, како се треба држати седећки и стојећки и како с ове

¹⁰⁵ Д. Матић, „Нешто из мог живота” [1981], стр. 196.

¹⁰⁶ Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, (Париз, 20. март [1. април] 1848), стр. 104.

¹⁰⁷ Д. Матић, „Нешто из мог живота” [1981], стр. 196.

¹⁰⁸ У различитим марксистичким варијантама приказа српске филозофије искључиво се могу наћи цитати или упућивања на ово место код Матића. Негде се ту читавају мисли које не постоје у Матићевом тексту, али лепо звуче: „он одлучује да са теорије пређе на акцију”. Вид. А. Стојковић, *Развићак*, стр. 113. У овим приказима, наравно, нема ни речи о неупоредиво бројнијим другачијим, теолошким, црквеним и државно-националним мислима и осећањима којима обилује Матићев дневник.

висине треба говорити свима који внимателно у тишини слушају”¹⁰⁹ Пише да је често одлазио у Скупштину, у Дом депутата, и слушао говоре посланика.¹¹⁰

У Паризу су тада боравили Илија Гарашанин и Јован Мариновић, којима се Владимир Јовановић, као државни питомац, „по дужности приказао”. У *Успоменама* је оставио запис о разговору који је тада вођен: „Они су, међу осталом, у разговору поменули и светске догађаје. Сматрали су као очито, да ће у Кримском рату славити победу оружја западних сила, особито Француске, са којим су они тада (изузетно од српског народа) отворено симпатисали, и по томе да је Србија далеко од сваке опасности ратне. Мени је било непојмљиво да западне силе, које се хвале хришћанском цивилизацијом, могу бранити варварску Турску против хришћанске Русије, која је предузела оружану акцију за одбрану угњетених ’Источних хришћана’, па су ми биле неразумљиве и симпатије за западне силе [...] Може се мислити, са каквим тужним осећањима морао сам гледати свечаности, са којима је тада у Паризу славило се освојење Севастопоља и тријумфално приказивање Наполеона III”¹¹¹

За разлику од *Успомена* (о. 1920), у којима за Париз и светску изложбу каже да су у његовој души изазвали само дивљење, у „Спомену из Париза” (1855) није писао некритички. Сматрао је да Лувр сједињује најбоља својства архитектуре, „јакост и умилност”, али да је због небриге и незаинтересованости „сва ова величественост, из које се види велико столеће, опкољена простом тарабом. Целу ову палату окружавају даске”¹¹² Парк Тиљери је на њега оставио утисак „најумилнијег места на свету”, где је „нашао најлепши свет усред најлепших дрва”, где „шетају најлепше Парижанке”, које се појављују у једноставним хаљинама, али са пуно укуса: „седећи на слатким столицама, разговарају се о моди, о театру и о романима”. Није био, међутим, „обожаватељ младих људи у Паризу”: „лењи, горди, сујетни [...] данас су републиканци, сутра су одани монархији; данас су

¹⁰⁹ В. Јовановић, „Спомен из Париза”, *Шумадинка* 72 (2. [14] септембар 1855), стр. 1. Исте године у *Шумадинки* је објављен у мају путопис под називом „Путничка писма” и „Спомени из Париза”, али је био датиран у 1848. годину. Уп. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 68.

¹¹⁰ В. Јовановић, „Спомен из Париза”, *Шумадинка* 69 (23. август [4. септембар] 1855), стр. 275–6.

¹¹¹ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 67.

¹¹² В. Јовановић, „Спомен из Париза”, *Шумадинка* 69 (23. август [4. септембар] 1855), стр. 275.

раскошни, сутра су штедљиви...млад човек у Паризу [...] љуби само коње и пушење дувана”. Наглашава да сваки дан један до два сата посвећују „овој страшној страсти пушења дувана, која ће пре или после проузроковати велику промену у наравима и обичајима француске младежи. Дуван је велика страст младих људи у Паризу”. Непријатно је био изненађен неуказивањем поштовања женама у Паризу, осим у парку Тиљери, где је центлменска учтивост била приметна, због чега је могућим разлозима учтивости у Тиљерију у свом путопису посветио посебну пажњу.¹¹³

Након завршених студија у Хоенхајму Владимир Јовановић је по налогу Министарства просвете упућен на вишемесечно стручно путовање „ради проматрања економских и културних установа” од марта до септембра 1856. године (Рајнска област, Вестфалија, Хановер, Холандија, Шлезвиг, Холштајн, Пруска, Саксонија, Чешка, Моравска, Угарска).¹¹⁴

Разлике у филозофским и теолошким схватањима. Спореза

Иако политички блиски, старији и млађи рођак, Димитрије Матић и Владимир Јовановић, удаљили су се због различитог теоријског утемељења својих схватања. Ова разлика дошла је до изражаја после Владимировог повратка са студија из иностранства, где је усвојио материјалистичку филозофију и чврсто уверење у непогрешивост природних наука: „По повратку из Немачке он је имао дуге препирке са Матићем о материјалистичкој филозофији. Кад је наводио поједина места из Бихнеровог [Ludwig Büchner] списа *Снаја и материја*,¹¹⁵ Матић се хватао обема рукама за главу и ишао преко собе хучећи: 'Па ти си, Владимире, постао прави безбожник!'¹¹⁶

¹¹³ Исто, стр. 275–6; *Шумагинка* 70 (26. август 1855 [7. септембар]), стр. 278.

¹¹⁴ В. Јовановић, „Путничка посматрања пољског привређивања у Германији, Холандији, Шлезвигу и Холстину, Аустрији и Угарској”, СН 1–30 (24 октобар – 4 март 1860); В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 68; М. Томандл, *Владимир Јовановић* [2011], стр. 15.

¹¹⁵ Ludwig Büchner, *Kraft und Stoff, Empirisch-naturphilosophische Studien, in all-gemein verständlicher Darstellung*, Meidinger Sohn, Frankfurt am Main 1855.

¹¹⁶ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 82.

Слободан Јовановић коментарише да Владимир Јовановић „није био безбожник у правом смислу речи, али не може се тврдити ни да је био религиозан. [...] У цркву је ишао само кад је морао. Црквеним обредима није налазио никаква разлога”.¹¹⁷

Владимир Јовановић је религију, под којом је обично подразумевао цркву,¹¹⁸ сасвим у складу са учењем Огиста Конта (Auguste Comte), сматрао за „нешто пролазно, привремено у друштву”, што ће „природним напретком духова, мирним научним и философским освојењем, мало по мало нестати са позорнице човештва,” уступајући пред „светлошћу истине која сија по свему свету умности”.¹¹⁹ Према Конту у време када је владала религија, осећао се њен утицај у целом друштву. Развитком друштва, међутим, њен утицај постаје све слабији, да би једног дана сасвим нестало: „Кад религија пређе потпуно у област празноверице, неће више бити говора ни о зависности друштва од религије ни о зависности религије од друштва”.¹²⁰ Иако је завршио високе богословске школе у Русији, исто мишљење имао је и Алимпије Васиљевић који је, према контовском шаблону извршио систематизацију српске историје: „Веку детињства одговара век сујеверја; веку младости – век испитивања; веку зрелости – век разума; а веку старости – век распадања. Српски народ није још прошао та сва четири века; дакле није још свршио сав ток свога развитка. Он је прошао само век детињства или сујеверја; век младости или испитивања. Још се и данас налази у овом другом веку, то јест, веку испитивања; али ће скоро ступити у трећи век, то јест, век разума”.¹²¹

Дакле, либерална интелигенција је себе доживљавала као представника века младости и преиспитивања, остављајући православљу епоху сујеверја. Када се узме у обзир и какво су мишљење о Византији српски студенти могли стећи на студијама у иностранству („тај

¹¹⁷ Исто, стр. 83.

¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ В. Јовановић, ПР, стр. 493–494; „Социјализам или друштвено питање” (1873), стр. 17.

¹²⁰ С. Бошковић, *Матиић* [1886/9], стр. 390.

¹²¹ Алимпије Васиљевић, „План историје народног образовања” у *Историја народној образовања код Срба*, 1, Увод, Државна штампарија, Београд 1867, (даље: А. Васиљевић, *Историја* [1867]), стр. 83. Ова књига била је награђена из фонда Илије М. Коларца, а бројни су претплатници из свештеничког реда, почевши од поглавара цркве у Србији, митрополита Михаила.

последњи издах распаднуте римске царевине!),¹²² може се разумети зашто су по повратку у земљу, збуњени новостеченим знањима, показивали уважавање према паганским божанствима „наше старе народне религије” (наводно „демократично-патриотских” предхришћанских Старих Словена), богумилима (схватајући их као ране слободомне протестанте) и (југословенском) потцењивању верских разлика („брат је мио, које вере био”).

За разлику од Светозара Марковића, Владимир Јовановић није био атеиста, већ као Доситејева следбеник, а по узору на волтеровско просветитељство, хришћански деиста, који одбацује исповест, али верује у „философску идеју о Богу и човечанству” и у бесмртност душе.¹²³ Имао је, за данашње појмове наивну, веру у науку, пуно поверење у текстове просветитеља и записе Вука Караџића, као и упрошћено схватање теологије, са антирелигиозним гледиштима и нетачним подацима који се могу наћи, нпр. код Дрејпера, одакле су прешли у опште образовање и остали као опште предрасуде до данашњих дана.¹²⁴

За разлику од Владимира Јовановића и његових другова, Стојана Бошковића и Алимпија Васиљевића, Димитрије Матић је сматрао да филозофија и религија имају истоветан предмет – Бога, али свака на свој начин, што је образложио у својој *Беседи о Св. Ђирилу и Методују* (1863): „Савремена наука показује да и вера и филозофија имају за задатак истоветан предмет и само се по виду разликују једна о друге. Предмет им је обема Бог, као свесавршено суштество, коме се, вером приближујемо непосредним начином, чистом оданошћу; а филозофија

¹²² А. Васиљевић, *Историја* [1867]), стр. 64. С обзиром на ову Васиљевићеву критику, питање је какав је стварно био утицај наставника класе филозофских наука Кијевске духовне академије, Јуркевич (Памфил Данилович Јуркевич), на Васиљевића. Извесно је био другачији од утицаја на Соловјева (Владимир Сергеевич Соловјев). Вид. марксистичку интерпретацију развоја Алимпија Васиљевића у: Михаило Поповић, *Философски и научни рад Алимпија Васиљевића*, Матица српска, Нови Сад 1972, стр. 49.

¹²³ Исто, стр. 131, 266–267. Упор. С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 82–83; ИАБ, ЛФВЈ, К-1/1, 13, В. Јовановић, „Последња жеља и наредба, 24. мај [6. јун] 1907.

¹²⁴ [Владимир Јовановић], „Простачке заблуде, предрасуде, празноверице од једног члана Матице Српске”, *Српски лешојис* (за 1867, 1868, 1869) 41/112 (1871), 312.

обделава свој предмет помоћу ума и научним испитивањем тежи да га постигне”.¹²⁵

Димитрије Матић није могао да прихвати материјализам и деизам генерације Владимира Јовановића, али није био ни баштиник православне (византијске) теологије, већ је заступао хегеловско-мишлевовско идеалистичко (протестантско) хришћанство.¹²⁶ О хегеловском схватању односа теологије и филозофије говори се и у једном писму Љубомира Ненадовића из 1846. године: „Овај мој другар, као кандидат теологије и верни Неандеров [Johann August Wilhelm Neander] ученик, почне на Мишеља и на целу филозофију нашега времена викати. Премда сам му ја доказивао да филозофија и богословија имају један исти предмет, само што имају различна обделавања, и да је се филозофија с богословијом помирила јоште пре Канта, и да сада као две сестре упоредо раде да човеку право Богопознање даду, све бадава, он остаје убеђен да је барем Хегелов правац душевна куга”.¹²⁷

Матићеве дневничке белешке сведоче о одушевљењу Мишлевовим теолошко-филозофским увидима, француском револуционарношћу и републиканизмом и традиционалним патриотизмом (обновом старе средњовековне српске државе). Од доласка у иностранство не одваја се од својих бројаница, где год има руских и грчких цркава одлази на службе недељом и празницима, заједно са Љубом Ненадовићем поје васкршње тропаре у берлинском Тиргартену (Tiergarten) и на брду изнад Ајзенаха (Eisenach).¹²⁸ Пише о икони Богородице у Минхену и обилази католичке и протестантске (лутеранске, калвинистичке) цркве.¹²⁹ По свему судећи хегеловском спекулативном филозофијом превазилази „безбожничку страст” Француске револуције за коју Токвил говори да се прва пробудила, а последња згасла.¹³⁰ Пошто десетак година млађа генерација није била привучена хегеловском

¹²⁵ Димитрије Матић, „Беседа”, *Хиљадујодинашња свейковина Св. Ђирила и Методија*, Београд 1863, 24–25; „Беседа о Ђирилу и Методију”, *Гласник Друштва српске словесности*, 17 (1863), стр. 1–29.

¹²⁶ Вид. више у: Boris Milosavljević, „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelovstva na naturalizam”, *Theoria* (1/2015), стр. 103–151.

¹²⁷ Љ. Ненадовић, „Путовање по прајском приморју и по острву Ригену” (Прво писмо. Продужетак), *Шумадинка* 1, 2, 3, 4, 5 (1850).

¹²⁸ Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, (Ускрс, 23. март [4. април] 1847), стр. 64.

¹²⁹ Не би се могло рећи да је тематика везана за веру и религију код Матића ретка. Вид. Б. С. Марковић, *Димитрије Матић*, стр. 34.

¹³⁰ А. Токвил, *Сјари режим*, стр. 37.

спекулативном филозофијом, није могла дијалектички да разрешава ове врсте теолошко-филозофских и личних дилема, због чега, некритички верујући позитивним природним наукама, иако не прелази у атеизам, чини наредни корак у одвајању од цркве и хришћанства. Наравно, треба избећи замку поједностављивања и генерализовања, као и поистовећивања теорије са друштвеним животом и положајем интелигенције тога времена. Иако су либерали теоријски тежили апстрактнијем „разумном” хришћанству и деизму, имали су православно верско образовање, познавање *Библије* и искуство редовног присуствовања верским службама (које нпр. уопште немају српске постреволуционарне генерације, почевши од краја педесетих и почетка шездесетих година двадесетог века). Не треба мешати теорије о којима су писали и причали са начином на који су живели. Франсоа Фуре (Francois Furet) указује да је Токвил био демократа по интелекту, али аристократа у срцу. Потпуно је припадао старом поретку. Токвилев начин живота може да послужи као пример како обичаји опстају поред идеја које им противрече.

Ко прочита *Историју народног образовања у Срба* (мисли се на формирање Срба као народа) Алимпија Васиљевића стекао би веома различит утисак о аутору од онога који би могао имати на основу његових мемоара (*Моје усвомене*), где се може видети живот једног господина свога доба, који се са манирима кретао у највишим друштвеним круговима, не само Кнежевине и Краљевине Србије већ и Руског царства (и као студент и као министар и као посланик у Петрограду). Не само либерали, већ и радикали (социјалисти и др) тога времена припадали су високим (и вишим средњим) друштвеним слојевима (Маркс је био ожењен сестром пруског министра унутрашњих послова [Ferdinand von Westphalen] у тзв. реакционарној влади (1850–1858), за кога је писао да је „аристократа *comme il faut*”). Живели су у складу са обичајима вишег друштва свога времена (чак и када су били безобзирни и дрски у новинским текстовима и критикама). О њима речито сведоче и фотографије. У то време због питања личне части и европске вође радничког покрета и социјалисти учествују, па и гину у двобојима.¹³¹

¹³¹ Социјалиста Фердинанд Ласал [Ferdinand Lassalle] је умро од последица рањавања у двобоју код Женеве на који је због спора око женидбе изазвао једног румунског (влашког) бољара (1864). Вид. више у: Борис Милосављевић, „Двобој у Србији. Историјски, друштвени, правни, политички и морални аспект”, *Годишњак за друштвену историју* 21/ 1 (2014), стр. 7–36.

Иако није био црквен, Владимир Јовановић је целог живота био близак са владикама и свештеницима, посебно са српским митрополитом Михаилом (који му је обезбедио контакте за прве састанке у Енглеској) и шабачким и нишким владиком Јеронимом (политички опредељенима за либерале), који су били русофили. Као што је либерални патриотизам (иако има препознатљив пренаглашени патос) често тешко разликовати од старог, традиционалног националног осећаја, тако и сасвим лични израз религиозности Владимира Јовановића није једноставно разликовати од традиционалне религиозности. Његове речи остављају утисак дубоко побожног човека: „Као што сам скромно живео, тако желим и да се скромно сахраним, кад буде била Божија воља, да овај свет заменим другим”.¹³² Може бити да је теоријски био деиста, а практично православан. Није припадао (нема ниједног податка), као ни други политичари Либералне странке, тајним удружењима која су проповедала деистичка гледишта (масони и сл), чије чланство у предратном Београду, у ствари, и није била тајна.¹³³

Иако критичар цркве, Владимир Јовановић, међутим, хвали православље, схваћено као светосавље, заснивајући га на принципима слободе и правде. Другим речима, за Владимира Јовановића и светосавље је засновано на либерализму, односно, потпуно је обрнуо начела старог традиционалног патриотизма, који је своје утемељење имао у цркви. Уместо на патриотизму укорењеном у цркви, на либерализму заснива национализам, који потом треба да утемељи

¹³² ИАБ, ЛФВЈ, К-1/Л, 13, В. Јовановић, Моја жеља и наредба, Београд, 24. маја [6. јуна] 1907.

¹³³ Данас је то атрактивна тема, док у предратном Београду није била тајна, посебно за јавне личности. Милан Јовановић Стојимировић, који је упућен у ову тему, наглашава да у Либералној странци није било масона: „међу либералима 1881. скоро и нема масона, јер Јов. Ристић и Владимир Јовановић нису били масони”. Вид. и Виктор Новак (да Слободан Јовановић није био масон), *Аутобиографија* [Извештај, Београд, 18. април 1942, АЈ, 100,17], *Зидарске свеске* [без датума]. Вид. и Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији 1941–1942”, *Годишњак рада Београда* 18 (1971), стр. 85–86; Милан Јовановић Стојимировић, (пр. С. Ц. Ђирковић по записима из заоставштине Милана Јовановића Стојимировића), „Фра масони и бре масони” [1953], *Српско наслеђе* 11 (1998). Да је „о организацији слободних зидара у Југославији написано веома мало стручних радова, док су дела о овој теми која не спадају у научну историографију релативно бројнија”, важи и данас. Вид. Р. Гашић, „Српски масони између два светска рата као друштвена група”, *Годишњак за друштвену историју*, 5/1-3 (1998), стр. 85–100.

светосавље. У духу вере у тројство слободе, науке и нације, Владимир Јовановић изражава наду у неразрушиви „олтар за причешћивање српских духова идејама слободе и правде, на крилима којих се науке узносе до истине, па на истини оснивају снагу, напредак и величину народа”.¹³⁴ Владимир Јовановић је, у ствари, сасвим доследно извршио унутрашњу деконструкцију основних српских културних, политичких и националних идеја и образаца: уместо Божије милости – народна сувереност, уместо цркве – научни позитивизам, уместо традиције – либерализам, уместо народа окупљеног око цркве и предања – нација заснована на либералној идеји слободе за све појединце и народе.¹³⁵

У писму Слободану Јовановићу патријарх Димитрије изразио је жаљење што није могао да буде на опелу Владимира Јовановића, пошто није био у Београду: „Веома жалим што сте изгубили доброга Вам родитеља. Двојако жалим тај по Вас и Ваше тужан догађај и уједно по мене незгодан случај да му лично не будем на опелу [...] Бог да прости доброга г. Владу, а Вама и Вашима много живота и здравља и мој благослов”.¹³⁶ Опело су служили владика шабачки Јефрем Бојовић, протојереј Стеван Димитријевић (први декан Богословског факултета Универзитета у Београду) и парохијски свештеник породице Владимира Јовановића, београдски протојереј Никола Д. Божић, који је, поред осталих беседника, одржао посмртни говор: „Као свештеник, ја хоћу да утврдим само ово: он је био одан син своје цркве, ретко примеран супруг, диван отац. У свом жарком слободоумљу он никад није учинио ни једним покретом ништа рђаво цркви, био је човек побожан и отмен; као муж, он је имао све супружанске врлине, као отац он је тако лепо образовао своју децу да су она данас понос не само својим родитељима него и нацији. Једини од „омладинаца” који су видели реализован свој сан, он може да каже са Светим Павлом: ’Добар рат ратових, трку сврших; веру одржах; очекујем вијенац правде’”.¹³⁷

¹³⁴ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 274, 495.

¹³⁵ О деизму Владимира Јовановића вид. марксистички поглед у: А. Стојковић, *Филозофски погледи Владимира Јовановића*, стр. 25.

¹³⁶ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VI, 1, Патријарх Димитрије (Павловић) Слободану Јовановићу, Београд, 21. фебруар 1922.

¹³⁷ „С погребна г. Владимира Јовановића”, *Самоуправа, ордан радикалне сѣтранке* (7. март 1922), стр. 2.

Позитивизам Стојана Бошковића и Владимира Јовановића

Нема сумње да је Владимир Јовановић мислио о Матићевом хегеловству исто што и Стојан Бошковић: „Фихтеов субјективни идеализам, Шелингов објективни (трансцендентни) с периодом Божијег откровења, и Хегелов апсолутини идеализам с његовом дијалектиком и метафизиком уносили су у науку више забуне и дангубе, него светлости и правог философског духа”.¹³⁸ Говорећи о Матићу, Стојан Бошковић је нагласио да је у души српске омладине педесетих и шездесетих година XIX века, „када се природне науке са срећном применом њихових резултата на људски живот истакоше свуда”, хегеловска филозофија имала слабог одзива. С друге стране, као филозофе чије мисли су имале одзива у души српске омладине, Бошковић истиче Конта, „знаменитог француског научника”, чија су дела била „непозната и у његовој земљи”, док Милу и Литреу (Émile Littré) није „пошло за руком да у пуној светлости прикажу свету дубоке истине, пронађене смелим духом скромнога и заборављеног француског философа, који објашњаваше историјски развитак народа и држава развитком и појавама физичког живота”.¹³⁹

За дух времена у коме је живео Владимир Јовановић и за његову генерацију карактеристично је било одушевљење европским просветитељским идејама, материјализмом и позитивном науком. Једино је материјализам сматран истинитим, о чему сведоче речи Милана Кујунџића из његовог непознатог и необјављеног рукописа „Материјализам (психологичне штудије)”, записане у јесен 1865. године: „Сећам се још пре четири године [1861] кад први пут психологију у Лицеју слушасмо како ни једног од нас не беше који не би са спрдњом о души говорио. [...] Материјализам са свом конзеквенцијом својом тако је већ у нас гостољубиво примљен да се многи чисто стиди да изусту да му није сасвим по ћуди, баш као да ту ни поговора нема. И што који већма љубљаше напредак науке и слободу човечанства, тим више мишљаше да је дужан држати се најгрубљих материјалиста”.¹⁴⁰

¹³⁸ О односу Владимира Јовановића, Стојана Бошковића и Алимпија Васиљевића вид. у: С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 112.

¹³⁹ С. Бошковић, *Матић* [1886/9], стр. 41.

¹⁴⁰ АС, МК, 119, 1865, „Материјализам (психологичне штудије)”

За Бошковића је, као и за Владимира Јовановића, биологија („наука о животу“) „основа науци о људском друштву, о народу и држави (социологија)“, а умне особине (психологија) не могу се разумети без познавања физиологије, што све потврђује Дарвинова еволуционистичка теорија.¹⁴¹ Стојан Бошковић је био за примену индуктивне методе у науци, насупротив идеалистичкој филозофији са њеним „дедукцијама и логицирањем“. Предност је давао Кантовој *Кријици чистој ума*, Спинозином пантеизму и енглеском и француском позитивизму: „И сам Епикур у Грчкој и Лукреције у Риму стајаху ближе новијој позитивној науци, него Хегел и његова идеалистичка школа“.¹⁴²

Стојан Бошковић је дао драгоцену слику духовне климе у српској интелигенцији шездесетих година XIX века: „немачка филозофија по Хегеловом систему није могла задовољити позитивне научне тежње и потребе људскога духа, тим мање, што је она метафизичким теоријама и замршеним дефиницијама намеравала да послужи као средство политичким пруским и немачким тежњама за премоћном владом немачког народног духа и немачке културе у свету“.¹⁴³ У „души“ Уједињене омладине српске, слаб одзив су имале „нејасне теореме и апстракције у мистичној и државној Хегеловој филозофији, којој је мислио дати више живота и сјајности берлински Мишеље [Мишле], професор и пријатељ Матићев. Метафизичке силом скрпљене дефиниције о начелу и праизвору света, о Богу и појави божије идеје међу људима, о бескрајности простора и времена, о развићу људског ума и о несамртности душе, о задатку људског живота у породици, племену и држави [...] биле су сувише мршаве и мртве да даду здраве душевне хране младим српским умовима из педесетих и шездесетих година овога века“.¹⁴⁴ Бошковић критикује што, према Хегеловој теорији, цео историјски развој човечанства треба да достигне свој врх, односно зенит у германским народима, „а поглавито у немачком племену, које би Божијим промислом одређено било да наследи Римску царевину и да оствари идеал хришћанске универзалне монархије, као што је пруској државној мисли намењено да пресудно задобије премоћ у немачког народа“.¹⁴⁵ Генерација Уједињене омладине српске била је веома добро упозната са хегеловским величањем Немаца (као што су се сви врло

¹⁴¹ С. Бошковић, *Матић* [1886/9], стр. 42.

¹⁴² Исто, стр. 55–57.

¹⁴³ Исто, стр. 51.

¹⁴⁴ Исто.

¹⁴⁵ Исто.

брзо упознали са сличним, па и горим страницама код Маркса и Енгелса, о чему су писали Јован Скерлић и Крста Цицварић).¹⁴⁶

Треба имати у виду да је, у време када је Матић студирао, Немачка (у ствари, лабав савез многобројних немачких држава) изгледала другачије од бизмарковског уједињеног царства: „тон Матићев је благ, оптимистичан, скоро идиличан, тон старе сентименталне Немачке, у којој се учио”.¹⁴⁷ Бошковић наглашава да се „Матић није заносио себичним политичким идејама Хегелове философије” и да се „није дивио угледима немачке јункерске и апсолутне владавине, ни искључивој превласти немачког духа у свету”.¹⁴⁸ Матићу који је био поборник панславизма, није била непозната немачка амбиција (уверење да као најбољи организатори треба да организују човечанство),¹⁴⁹ али се може рећи да је имао виши праг толеранције за изливе немачког родољубља од млађих пријатеља и колега, који су немачки национализам осећали као бахату ароганцију за коју немају ни мало разумевања. Док је десетак година млађа генерација, којој је припадао Владимир Јовановић, о хегеловским државним филозофима говорила као о идеолозима пангерманизма, Димитрију Матићу је из непосредног искуства било добро познато да су његови професори, као што је

¹⁴⁶ Владимир и Слободан Јовановић су критиковали бизмарковски империјалистички национализам. Вид. V. Yovanovitch, *The Serbian Nation and the Eastern Question*, Bell and Daldy, London 1863; *The Near-Eastern Problem and the Pan-German Peril*, Watts & Co, London 1909; С. Јовановић, „Бизмарк” [1898], СД XII, стр. 209–214. Крста Цицварић је „толико пута бранио тезу да германска социјална демократија има милитаристичко-националистички карактер”. Упућује на Скерлића који је „прикупио неколико врло интересантних документарних података из првих времена германске социјално-демократске партије, из оних времена када је ова била извесно боља и слободоумнија него што је данас”. Цицварић потом наводи Скерлићеве (познате) цитате из текстова Маркса и Енгелса који је „поред Маркса 1848. [...] водио читав крсташки рат противу Словена”. Цицварић закључује да се „интернационализам немачке социјалне демократије састоји поглавито у њену пангерманизму”. Вид. Јован Скерлић, „Карл Маркс о Србима [Карло Маркс: Шта ће бити од Турске у Европи; Н. Рјазанов: Коментар Марксовом чланку (Борба, 1910, свеска 6)]”, ИДЈС V [2000], стр. 324–328; К. Цицварић, „Јован Скерлић о Светозару Марковићу”, *Кријички есеји* [1912], стр. 258–261.

¹⁴⁷ С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 77.

¹⁴⁸ С. Бошковић, *Матић* [1886/9], стр. 51–52.

¹⁴⁹ С. Јовановић, „Немачка”, СД X, стр. 267.

био Мишле, због слободоумних идеја били онемогућавани у даљем напредовању и да су живели под сталном претњом губитка службе.

Стојану Бошковићу је и сам хегеловски назив Матићевог *Умној државној љрава* (1851) „неподесан [...] и застарео” јер „новија наука зна за државно и уставно право, међународно, јавно и приватно право, и за историју и философију права, које су тек делови опште науке о друштву (социологија)”.¹⁵⁰ Владимир Јовановић је у *Полиџичком речнику* (1871) критички анализирао хегеловско схватање државе које је заступао Димитрије Матић: „По Хегелу и по његовој школи држава је остварење наравствене идеје, божанска воља, остварење идеје добра, у коме воља једино може да потврди своју наравственост и сагласност са дужношћу. Наравственост и права појединаца само су средство да би се произвео општи дух државе. Држава је себи самој циљ: она обухвата све тежње и њеном разуму [државном разлогу] морају се потчинити воље свију појединаца”.¹⁵¹ Владимир Јовановић је уочио опасност од онога што је касније названо *иоџиалиџаризам*, јер „скуп свих апсолутно турсише над сваким појединцем”. Истиче да на такво исто угњетавање личне слободе излазе и социјалистички системи и школе према којима је држава једна велика привредна задруга.

У погледу улоге државе у социјализму и комунизму исто гледиште је заступао и Димитрије Матић: „У социјализму и комунизму наука је дошла до тога да је само држава у праву, а поједини људи јој служе као средство, прогутани су од ње”.¹⁵² С друге стране, Хегелово схватање државе, за разлику од Владимира Јовановића, не поистовећује са социјалистичким, јер сматра да су држава и право јединствени. За Матића је слобода спозната нужност, јер се тек ограничавањем појединачне произвољности и тежњом према општој, умној вољи која је слободна, рађа право које је слобода: „Право је дакле слобода, и обрратно: слобода је право”.¹⁵³ Тумачећи Хегелову филозофију, Слободан

¹⁵⁰ С. Бошковић, *Матџић* [1886/9], стр. 42. Необично је што деведесетак година након Бошковићеве критике његову аргументацију Божидар С. Марковић сматра у „суштини основаном”. Марковић замера Матићу запостављање „материјалистичких учења”, као и што „уместо социјално-економских анализа појединих правних установа чешће сусрећемо идеје – слободу, категорички императив, идеју о држави, објективни људски разум и сличне реквизиите из метафизичког арсенала”. Вид. Божидар С. Марковић, *Димџирије Матџић*, стр. 50, 93.

¹⁵¹ В. Јовановић, „Држава”, ПР [1873], стр. 816.

¹⁵² Д. Матић, *Краџки љреџег* [1851], стр. 142.

¹⁵³ Исто, стр. 150.

Јовановић је указао на пут којим се долази до схватања слободе као спознате нужности: „слобода се састоји у драговољном потчињавању умној нужности; због тога и у историјском процесу светски дух тежи за стварањем савршене државе. У тој држави човек се свесно и слободно потчињава законима у којима је достигнут највиши ступањ моралности. Под таквим условима, живот у држави и за државу јесте то исто што и морално облагорођавање човека”.¹⁵⁴

Гледишта која Матић износи у *Историји филозофије* (по Швеглеру) за разлику од оних у *Крајком њрејледу* приближавају се гледишту Владимира Јовановића о хегеловском схватању државе. У *Историји филозофије* Матић указује да је Хегел у схватању државе „више склон старинској (антикиној) државној идеји [антички полис], која је оно што је особено, право засебности сасвим прогутала у општој државној вољи. Хегел се придржава свемогућства државе у старинском смислу. Стога он и није наклон новом либерализму. Хегелу је држава умна наравствена [обичајносна] субстанција, у коју поједини човек треба да се уведе, или постојећи ум, коме поједини човек, по слободној увиђавности, треба да се покори”.¹⁵⁵ Ова критика, међутим, не би могла да послужи као доказ Матићевог одвајања од Хегела. Швеглерову књигу Матићу је препоручио његов учитељ Мишле. Превоо ју је на српски уносећи мање измене. Различите критике Хегелове филозофије из Швеглерове књиге превоо је не уносећи никакве измене. Дакле, не може се утврдити да ли је Матић неке од критика Хегелових становишта која се износе у *Историји филозофије њо Швеглеру* заиста и усвојио.¹⁵⁶ Разлика у гледиштима између ранијих и каснијих Матићевих дела је, у ствари, разлика у ставовима који су преведени са оригинала. Притом, захваљујући дневничким записима и докторату, можемо утврдити да Матић у потпуности заступа ставове које износи у *Крајком њрејледу* и *Начелима*, што није случај са *Историјом филозофије* (пошто немамо сачуваних дневничких бележака из тог периода) а и Матић се, након велике полемике Васиљевић-Кујунџић, на неки начин и дистанцирао од Швеглера у *Уводу у групу њом Историје филозофије*, где је обавестио читаоце да му је књигу

¹⁵⁴ С. Јовановић, „Маркс” [1935], СД IX, стр. 252.

¹⁵⁵ Д. Матић, *Историја филозофије*, II [1865], стр. 284; А. Schwegler, *Geschichte der Philosophie* [1863], 241.

¹⁵⁶ Историју погрешног тумачења Матићевих ставова вид. у: Boris Milosavljević, „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelovstva na naturalizam”, *Theoria* 1 (2015), стр. 136–144.

препоручио Мишле. Швеглерова књига је продавана у десетинама хиљада примерака и превођена је на стране језике. Полемика Васиљевић-Кујунџић била је, је, такође, рефлекс сличних полемика вођених о Швеглеровој књизи на западу (зашто се завршава са Хегелом, а не Контом и сл). И у самој Швеглеровој књизи се, наравно, преносе аргументи из актуелне критике Хегелове филозофије, што може бити узрок утиску набацаности критичких опаски, које као да долазе из различитих хегеловских и антихегеловских табора.

Стари либерализам је у својој борби против државе био анархичан. Спенсер, кога је Владимир Јовановић сматрао највећим филозофом, односно социологом, има у својој књизи *Социјална статистика* (*Social Statics* 1851) поглавље под насловом „Право да се игнорише држава” („The Right to Ignore the State”). Спенсер је 1884. године објавио књигу *Човек ипротив државе* (*Social Statics: The Man Versus the State* 1884).¹⁵⁷ Плеханов га је сматрао конзервативним анархистом.

Према Владимиру Јовановићу држава је „друштво слободних људи, са свим условима и јемствима за одржање и усавршавање, за самосталан и независан живот и напредак човека у себи у роду своме”.¹⁵⁸ Према другој дефиницији државе, она је настала на основу друштвеног уговора: „држава је велико удружење људи које се оснива на слободи”,¹⁵⁹ односно „права држава темељи се на уставу који изражава сагласност слободних воља и свест свију о правима и о дужностима свакога”.¹⁶⁰ Позивао се на филозофе просветитељства: „Философи и писци прошлога столећа који су претпостављали да се држава на слободном уговору оснива, могли су грешити само уколико су значај државе придавали и најстаријим друштвима – друштвима оних времена у којима није било онако развијене свести о праву и о слободи, какве је било у њихова времена, али им се мора признати, да су добро проникли значај и услове државе за наша времена, када развијена свест о праву хоће да слобода, једнака за све и за свакога, буде основа друштвеном и државном животу”.¹⁶¹

¹⁵⁷ Herbert Spencer, *The Man Versus the State*, Williams and Norgate, London and Edinburgh 1884.

¹⁵⁸ В. Јовановић, „Држава”, ПП [1873], стр. 811.

¹⁵⁹ Исто, стр. 812.

¹⁶⁰ Исто, стр. 813.

¹⁶¹ У оригиналну стоји „писаоци”. Вид. Исто.

Осим кантовских дефиниција државе као принудне организације (Ротек [Carl von Rotteck]), Владимир Јовановић наводи и Блунчлијеву дефиницију: „скуп људи у лицу оних који владају и оних над којима се влада, сједињених на неком извесном земљишту, као нека наравствено организована личност”.¹⁶² Према Владимиру Јовановићу „са философијског погледа може се рећи да је најбоља она форма државна у којој се најпотпуније и најверније огледа све што државу чини државом у правој смислу, т. ј. друштвом слободних људи које сједињава у себи услове за самосталан и независан живот, за одржање и напредујуће усавршавање човека у себи и у роду своме”.¹⁶³ С друге стране, „са практичног погледа мора се признати” да је најбоља државна форма која „одговара потребама друштвеног и политичког развитка и живота људи који државу сачињавају”.¹⁶⁴

Димитрије Матић и Слободан Јовановић

Слободан Јовановић је забележио да је Владимир Јовановић редовно посеђивао Матића и после њихових спорова, „али да о политици нису више говорили”.¹⁶⁵ Нема сачуваних сведочанстава о сусретима Слободана Јовановића са Матићем. Када је Матић умро (1884), био је гимназијалац, имао је 15 година.¹⁶⁶ Матићевих књига је сигурно било у библиотеци Јовановића. Слободан је извесно од оца први пут чуо за Хегела и то вероватно у вези са Матићем. Оно што је могао да чује било је сигурно критички обојено.

Можемо с правом претпоставити да је Матић мислио како се либерални индивидуализам може превазићи антитезом (нужношћу, државом). У дијалектичкој синтези долази се до „умности и истинске слободе”, односно помирења либералног индивидуализма и државе. Овде би требало тражити филозофске разлоге Матићеве политичке помирљивости.

¹⁶² Исто, стр. 816.

¹⁶³ В. Јовановић, „Државна форма”, ПР [1873], стр. 822.

¹⁶⁴ Исто.

¹⁶⁵ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 83.

¹⁶⁶ Матић је још током школовања имао хроничне здравствене проблеме које спомиње у свом дневнику.

Схватање државе Слободана Јовановића ближе је Матићевом од гледишта о држави Владимира Јовановића. Ђорђе Тасић је сматрао да Слободан Јовановић комбинује Хегелову филозофију са идејама енглеског парламентаризма: „[Слободан Јовановић] подсећа на неке енглеске писце који, усвајајући Хегелову концепцију о држави, дају јој такав смисао да индивидуа управо у држави добија своју слободу и њену заштиту”.¹⁶⁷ У Матићевој *Историји филозофије* (по Швеглеру) указује се да је најбоље државно уређење према Хегелу „монархија са народном скупштином, као што је у Енглеској”.¹⁶⁸ Хегелу се „то највише допада и отуда је онај његов познати израз ’краљ је само она тачка над њ’; нужан је, вели, један човек, који ће рећи ’нека тако буде’”.¹⁶⁹ Хегел је сматрао да се „личност државе показује [...] као једно лице, у монарху. Стога он брани наследну монархију, но поред ње поставља, као посредујући живаљ између народа и владоца, сазивање скупштине, премда, по његовом мишљењу, не као неку контролу, него да народ сазнаје да се њиме добро управља, да се државна свест у народу буди”.¹⁷⁰ Треба имати у виду да у Хегелово време енглеска уставност још увек није парламентарни вестминстерски систем. Парламентарни систем се развио у време краљице Викторије захваљујући низу политичких околности.

Димитрије Матић је у *Историји филозофије по Швеглеру* јасно одредио разлику између Хегела и „новог либерализма”. У основи је реч о схватању државе: „Хегел се придржава свемогућства државе у старинском смислу. Стога он и није наклон новом либерализму”.¹⁷¹

Слободан Јовановић је био веома опрезан према Хегелу. Иако се користио дијалектиком, није усвојио Хегелову дијалектичку логику коју критикује у студији о Марксу.¹⁷² Слободан Јовановић је био мишљења да Матић „преузноси” државно уређење у коме би моћ владе зависила од „јединства и спајања с народом”, а грађанин

¹⁶⁷ Ђорђе Тасић, „Правник” [*Политика* 36 (4. децембар 1939)], ССЈ [2009], стр. 224.

¹⁶⁸ Д. Матић, *Историја филозофије*, II [1865], стр. 285; A. Schwegler, *Geschichte der Philosophie* [1863], стр. 241.

¹⁶⁹ Исто.

¹⁷⁰ Исто.

¹⁷¹ Д. Матић, *Историја филозофије*, II [1865], стр. 284; A. Schwegler, *Geschichte der Philosophie* [1863], стр. 241.

¹⁷² Вид. више у: Boris Milosavljević, „Marksistička kritika studije Slobodana Jovanovića о Марксу. Praksa i дијалектика”, *Theoria* 56/3 (2013), 30–36.

се повиновао власти због тога што увиђа „да је паметно повиновати се”.¹⁷³ За разлику од Матића, Слободан Јовановић није хегеловац. Однос Матића и Слободана Јовановића, односно њихових теорија и схватања заслужује посебну пажњу, коју ћемо им касније посветити.

Либерализам. Теорија и пракса

Приликом тумачења дела и живота Владимира Јовановића треба имати у виду више нивоа његове личности. Његови политички, пропагандни и просветитељски текстови јасни су и концизни.¹⁷⁴ Знатно другачију представу о Владимиру Јовановићу можемо стећи на основу његових *Успомена*, писама, или депеша страних дипломата. Треба имати у виду и списе његових критичара, посебно Светозара Марковића. Владимир Јовановић је био либерал у смислу који је реч „либерал” имала у његово време. Неретко збуњује мешавина либералних идеја са радикалним, или либералних са конзервативним схватањима. Увек треба имати у виду историју појмова и њихових значења, нарочито водећи рачуна да се не западне у грешку ретро-активног и анахроног дефинисања појмова из прошлости на основу дефиниција из савремених уџбеника. Британски либерали настали су од радикала, дела виговаца и дела торијеваца (конзервативаца). Они су се залагали за опште право гласа, укључујући и право гласа радника (мушкараца). Дакле, не може се рећи да је залагање за опште право гласа била искључиво карактеристика радикала, већ и либерала. Опште право гласа увели су, међутим, торијевци, конзервативци.

Владимир Јовановић је често боравио у иностранству (најдуже у Женеви), где је стекао многа пријатељства и познанства. У различитим приликама, службено и приватно, састајао се са државницима, министрима, политичарима, научницима, свештеницима и издавачима у Швајцарској, Енглеској, Француској, Италији и Аустроугарској. У Енглеској је прве контакте остварио захваљујући црквеним везама. Митрополит Михаило му је дао писмену препоруку за лондонског епископа (касније кентербериског архиепископа), Арчибалда

¹⁷³ Д. Матић, *Начела* [1851], стр. 107; С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 77.

¹⁷⁴ Нису му, међутим, без основа замерали употребу „општих фраза”. Вид. М. Ђ. Милићевић, *Дневник II* (23. септембар 1872 – 6. април 1877), [2015], стр. 212.

Кембела Тејта (Archibald Campbell Tait), који је Јовановића примио у двору у Фуламу (Fulham Palace).¹⁷⁵ Тако је упознао и англиканског свештеника Дентона (William Denton), са којим се редовно виђао у Лондону, и чије је путописе преводио и објављивао.¹⁷⁶ Захваљујући митрополиту Михаилу у Београду је упознао госпођицу Полину Ирби, „мис Ирби” (Adeline Paulina Irby) и Џорџину Мекензи, „мис Мекензи” (Georgina Muir Mackenzie) које су му такође дале препоручна писма.¹⁷⁷ У Лондону је, између осталих, упознао посланика Џејмса Стенсфелда (James Stansfeld), повезаног са Мацинијем и Гарибалдијем (упознали су се код Мацинија);¹⁷⁸ министра трговине, Томаса Гибсона (Thomas Milner Gibson); посланика Сомерсета Бомонта (Somerset A. Beaumont); Ричарда Кобдена (Richard Cobden), индустријалца (Манчестерска школа слободне трговине), посланика, независног радикала, либерала; манчестерског индустријалца и посланика Едмунда Потера (Edmund Potter); лорда Алфреда Хервија (Lord Alfred Hervey), „либералног конзервативца” (препука Полине Ирби), као и издавача Александра Мекмилана (Alexander Macmillan). У Лондону се виђао са грчким патриотама у дијаспори и пољским емигрантима. Више пута се састајао са Бакуњином и Херценом.¹⁷⁹ У Торину је разговарао са Лајошем Кошутом (Lajos Kossuth) и Марком Мингеттијем (Marco Minghetti), италијанским државником, председником Министарског савета, а у Пешти са Ференцом Деаком (Ferenc Deak). Познавао је Жирардена (Saint-Marc Girardin), Анрија Мартена (Henry Martin), историчара и посланика, Жила Ферија, француског политичара, републиканца, председника Министарског савета, Шарла Флокеа (Charles Floquet), политичара, председника Министарског савета и скупштине, Жила Фавра, посланика, сенатора, као и Фазија, Едгара Кинеа и Жила Барнија о чему је већ било речи.¹⁸⁰

Од државника и политичара највише је уважавао Гледстона, о коме је након сусрета у Лондону (Гледстон је тада био министар финансија) понео најбоље утиске (1863): „Дајући израза своје лично

¹⁷⁵ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 113.

¹⁷⁶ Исто, стр. 122.

¹⁷⁷ Исто, стр. 113.

¹⁷⁸ Исто, стр. 151.

¹⁷⁹ Исто, стр. 146.

¹⁸⁰ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 112–179, 259.

мишљењу, Е. В. Гладстон говорио је са осећањем човека одушевљеног за слободу, правду и добро човечанства¹⁸¹.

Приликом треће посете Лондону 1875. године примио га је у својој кући (Pembroke Lodge) бивши енглески премијер, Џон Расел (John Russell, 1st Earl Russell), из једне од водећих виговских породица, деда Бертранда Расела (Bertrand Russell, 3rd Earl Russell),¹⁸² о чему је оставио занимљив запис у *Успоменама*.¹⁸³

На Јовановића је посебно утицао Ђузепе Мацини (упознао их је Бакуњин), национални либерал и завереник, са којим се изван Енглеске тајно састајао.¹⁸⁴ Јовановић је био националиста и раније, али је захваљујући Мацинију усвојио и националистичку идеологију, дајући свом традиционалистичком патриотизму потпуно нову, либералну теоријску основу. Управо је у том смислу био „либерални патриота“¹⁸⁵ и због тога су на њега почетком XX века гледали као на „старог националисту“, иако у то време појам *национализам* није више имао оно значење које је имао у Мацинијево време. Био је то национализам из средине XIX века (уједињење разједињених народа), сасвим другачији од реалног социјалдарвинистичког, односно бизмарковског национализма са краја XIX века који су Владимир и Слободан Јовановић критиковали.¹⁸⁶

¹⁸¹ Исто, стр. 119. Сусрет Владимира Јовановића [„Mr. Iovanovitch, a Serbian gentleman and a friend of mine“] са Гледстоном организовао је Мацинијев пријатељ, британски министар Томас Гибсон. Вид. *Mazzini's Letters to an English Family*, vol. 3, ed. E. F. Richards, J. Lane Comp. Ltd, London and New York 1922, стр. 65–67. Вид. и С. Јовановић, „Гледстон“, СД XI, стр. 39; С. Јовановић, „Владимир Јовановић“ [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 113.

¹⁸² Након смрти родитеља Берtrand Расел је живео у кући свог деде (1876–1894). У време посете Владимира Јовановића (1875) још увек се није преселио код деде.

¹⁸³ Разговарали су о европским банкарима, повериоцима Турске (Османског царства) и др. Раселова супруга и кћерка позвале су га да остане на ручку и да буде њихов гост, али је Јовановић имао већ договорене састанке у Лондону. Вид. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 288–291.

¹⁸⁴ Вид. опис једног тајног састанка Мацинија и Владимира Јовановића у вили на обали језера Лугано у: В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 174.

¹⁸⁵ О „либералним патриотама“ вид. В. Јовановић, *Аутобиографске белешке*, штамп. Драг. Грегорића, Београд 1936.

¹⁸⁶ S. Jovanović, „Madame, C'est seulement...“ [1917], *Mazzini's Letters to an English Family*, vol. 3, ed. E. F. Richards, J. Lane Comp. Ltd, London and New York 1922, 67. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 89, 112–179, 259.

У посвети сину Слободану (1870) може се видети како је Владимир Јовановић национализам утемељио у либерализму. Наглашава да је сину дао највише што је могао да да, а то је „име што ће [...] опомињати [подсећати] на слободу, којом Србин као човек напредовати може” и у наставку истиче да ће развитак свести научити „српске синове да слободом тумаче право и дужност човека који у друштву живи” и да ће „у слободи наћи природни услов и јемство за напредујуће учовечење себе и рода свога”.¹⁸⁷

Владимир Јовановић је своје главно дело, *Полијички речник* (1870–1873), који је био замишљен као „енциклопедија политичких наука и као систематско излагање либерално-демократских доктрина”, очито написао по узору на Ротеков *Државни лексикон* (Rotteck-Welckersches Staatslexikon)¹⁸⁸ и *Полијички речник* Мориса Блока (Maurice [Moritz] Block).¹⁸⁹ Блок је, као уредник, прикупио одреднице бројних аутора, државника, публициста и научника из многих европских држава (чланове Института Француске, тј. Академије наука, професоре, бивше министре, адвокате, генерале, перфекте, уреднике новина), међу којима је било и оних које је Јовановић лично познавао. Владимир Јовановић следи замисао овог замашног подухвата, али веома јасно образлаже своја становишта, често различита, односно радикалнија од гледишта изнесених у Блоковом *Полијичком речнику*.

За Владимира Јовановића слобода је „природно и вечно право човека”,¹⁹⁰ пут напретка целокупног човечанства садржан у речима

¹⁸⁷ Посвета „Своме сину Слободану” у: В. Јовановић, *Основи снаје* [1870].

¹⁸⁸ *Das Staats-Lexikon* [1834]. *Encyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*. In Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands herausgegeben von Carl von Rotteck und Carl Welcker. Neue durchaus verbesserte und vermehrte Auflage. Mit einer Einleitung zum Nachdruck von Hartwig Brandt und einem Verzeichnis der Mitarbeiter von Helga Albrecht, 12 Bde., Keip, Frankfurt am Main 1990. На Ротекову енциклопедију упућује Херман Вендел (Herman Wendel), „Vladimir Jovanović 1833–1922”, *Frankfurter Zeitung* (11. март 1922), 1.

¹⁸⁹ *Dictionnaire général de la politique*, par M. Maurice Block, avec la collaboration d’hommes d’état, de publicistes et d’écrivains de tout les pays, O. Lorenz, Paris 1863. Немачко-француски економиста (јеврејског порекла), Морис Блок, рођен је у Берлину, студирао је у Хајделбергу, докторирао у Тибингену, а радио у Паризу.

¹⁹⁰ В. Јовановић, „Шта је слобода”, у: В. Јовановић, *За слободу и народ* [1868], (даље: „Шта је слобода” [1868]), стр. 4.

„слобода, братска једнакост и узајамност и наука”.¹⁹¹ Сматрао је да је основни смисао слободе слободна воља, односно слобода избора, као што је и нагласио у одредници „Слобода” у необјављеном делу *Политичкој речника* (из заоставштине): „Слобода у моралном и духовном погледу значи: моћ, способност бирања; моћ, способност одређивања себе самог. У погледу физичком и у грађанским односима, она значи моћ, способност, али уједно и право бирања. У политичком погледу, слобода значи припадање себи самом, властитост од себе, право одређивања себе и располагања са собом”.¹⁹² Његово мишљење следи и Слободан Јовановић када наглашава да је слобода „неспречено испољавање разноврсности која међу људима постоји”.¹⁹³ Иако је неспорно да је боље бирати добро него зло, слобода избора мора бити неприкосновена.¹⁹⁴ Према Владимиру Јовановићу „клица развитка”, схваћена као потенција за развој, сасвим је довољан разлог да се обезбеди слобода, јер је даљи развитак једино и могућ у слободним условима.¹⁹⁵ Владимир Јовановић сматра да слобода која развија осећај одговорности подстиче осећање узајамности и међусобне заштите права: „Слобода учи човека да не чини другоме зло, јер се зло за зло враћа; слобода управља људске силе општем интересу, јер је у општем интересу свачији интерес”.¹⁹⁶ Сматра да се слобода остварује у друштву, јер је не може бити без друштва које омогућује слободу појединца.¹⁹⁷ У

¹⁹¹ В. Јовановић, *Основи снаје* [1870], стр. 145.

¹⁹² ИАБ, ЛФВЈ, К-2/III, 14, I, В. Јовановић, „Слобода”, *Политички речник*, стр. 97.

¹⁹³ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 194, 208.

¹⁹⁴ Михаило Марковић сматра да неувиђање отворености слободе и за добро и за зло указује не само на антрополошки оптимизам, већ и на идеолошку ограниченост. Вид. Михаило Марковић, „Актуелност либерализма Владимира Јовановића”, ДПВЈ [2011], стр. 3. Владимир Јовановић, међутим, наглашава да је слобода *слобода избора*, јер је то смисао слободе као вредности различите од једнакости. Идеологија социјалистичког егалитаризма изједначава слободу и једнакост, управо на штету слободе.

¹⁹⁵ В. Јовановић, „Шта је слобода” [1868], стр. 2. Владимир Јовановић је након повратка из Лондона (1863), у аудијенцији код кнеза Михаила, заступао ово мишљење, док се кнез залагао за поступност у унутрашњој политици и заједнички рад владе и либерала на остваривању спољашње слободе. Вид. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 179–180.

¹⁹⁶ В. Јовановић, „Шта је слобода” [1868], стр. 6.

¹⁹⁷ Упор. Коста Чавошки, „Политички либерализам Владимира Јовановића”, ДПВЈ [2011], стр. 38 и даље.

дијалектици усаглашавања личних интереса са заједничким, могао би се тражити хегеловски основ разрешења питања слободе, као правде која би онда могла да се тумачи као „умна слобода”, односно „природни закон по коме се човек креће снагом свог ума”.¹⁹⁸

Владимир Јовановић је у *Полијтичком речнику* термин *слободњаџи* користио као синоним за појам *левичари* (у одредници под насловом „Левица” Блоковог *Полијтичкој речника* не поистовећују се „левица” и „слободњаштво”).¹⁹⁹ За владу кнеза Михаила Владимир Јовановић је био представник крајње левце („највећи букач Омладине” – П. Тодоровић).²⁰⁰ Био је пријемчив за идеје француских левичара: „По тим идејама које је Виктор Иго [Victor Hugo] у својим изгнаничким песмама ширио по целој Европи, треба само народе ослободити краљева и дати им просвету, па ће све бити добро”.²⁰¹ Иако заговорник народне суверености, Владимир Јовановић у свом схватању народа, међутим, није подразумевао и Русоову идеју „опште воље” (*volonté générale*).²⁰² Када пише о општем уму, јавном духу, општем интересу или општој вољи, не мисли на Русоову општу вољу, већ на усклађивање приватног интереса са јавним. Тумачећи енглески образац, нагласио је да појединац „поштује закон, кад овај изражава општу вољу, и покорава се власти, кад је ова чувар и бранилац и његових сопствених права”.²⁰³

¹⁹⁸ В. Јовановић, *Основи снаје* [1870], стр. 22. Уп. Мирко Зуровац, „Либерализам и патриотизам (Патриотски либерализам Владимира Јовановића)”, ДПВ [2011], стр. 71.

¹⁹⁹ *ПР*, стр. 803.

²⁰⁰ С. Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)” [1923, 1933], СД III, стр. 389.

²⁰¹ Исто, стр. 93.

²⁰² О Русоу вид. В. Јовановић, „Социјализам или друштвено питање”, *Гласник српској ученој друштва*, 39, 1873, [ИСВ], стр. 285–362], (даље: „Социјализам или друштвено питање” [1873]), стр. 32–34. Општа воља као воља бројне већине, нема моралну нити интелектуалну, већ само физичку надмоћ као „проста сила”, С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 205. Талмон (Jacob Talmon) сматра да Русоова идеја опште воље води у тоталитарну демократију у којој држава потчињава своје грађане наводно непогрешивој, тиранској вољи већине. Вид. Jacob Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Secker and Warburg, London 1952. На Талмона упућује Слободан Јовановић, „О тоталитаризму” [1952], СД XII, стр. 167–172; „On the New Machiavellism”, *The Eastern Quarterly* 4/3 (July 1951), 2–6.

²⁰³ В. Јовановић, „Србин и Српкиња – такви какви су” [1867], *За слободу* [1868], стр. 125.

Владимир Јовановић је критиковао социјализам зато што „слободу човека [жртвује] друштвеној власти”.²⁰⁴ За Јовановића једнакост је једнакост пред законом, а не имовинска једнакост.²⁰⁵ „Прави комунисти” [термине комунисти и социјалисти користи синонимно, као и Светозар Марковић], како указује, човека лишавају два основна, природна права – права на слободу и приватну својину (1873).²⁰⁶ Указивање на везу слободе и права на имовину карактеристично је за дугу традицију британске правне мисли (која је пресудно утицала и на развој америчког правног система).²⁰⁷ Може се рећи да је Владимиру Јовановићу близак дух енглеског либерализма и традиционалне борбе за слободе, и њихово чување као имовине.²⁰⁸ Кад је (1860) први пут боравио у Енглеској, где је проучавао енглески систем (ограничавања владара) и где су се „његове политичке идеје пречистиле”, Владимир Јовановић је био одушевљен викторијанским парламентаризмом и желео је да га „одмах и код нас пресади”.²⁰⁹

У *Политичком речнику* Владимир Јовановић је дао предност једнодомном систему јер је сматрао да је „у духу демократије”. Није желео да дели народ на „простаци и на оне који нису простаци”.²¹⁰ Превео је Милову књигу *О њредставничкој влади* (1876), где се износе аргументи у прилог једнодомној скупштини. Иако Мил мисли

²⁰⁴ В. Јовановић, „Социјализам или друштвено питање” [1873], стр. 102.

²⁰⁵ В. Јовановић, „Шта је слобода” [1868], стр. 111, 113.

²⁰⁶ В. Јовановић, „Социјализам или друштвено питање” [1873], стр. 100, 102, 107. О терминима *комунисти* и *социјалисти* вид. ИАБ, ЛФВЈ, К-2/III, 14, В. Јовановић, „Социјализам”, (о. 1920), *Политички речник*; „Социјализам или друштвено питање” [1873], стр. 3. Владимир Јовановић, као и Слободан Јовановић, анализира Маркову теорију непристрасно и објективистички. Вид. ИАБ, ЛФВЈ, К-2/III, 13, Владимир Јовановић, *Покрећ економске мисли од стипрој до новој века*, стр. 253 и даље.

²⁰⁷ В. Јовановић, „Социјализам или друштвено питање” [1873], стр. 112–113; William Blackstone, *Commentaries on the Laws of England*, Clarendon Press, Oxford 1765–1769, 2, 2. О Блекстону и појму „владавина права” вид. Vojislav Koštunica, „Angloamerička pravna tradicija i ideja vladavine prava”, *Ugrožena sloboda, Političke i pravne rasprave*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd 2002, стр. 156 и даље.

²⁰⁸ О сложеном питању имовине, слободе и (не)једнакости вид. Francis J. Canavan, *The Political Reason of Edmund Burke*, Duke University Press, 1960, 48; *The Political Economy of Edmund Burke: the Role of Property in his Thought*, Fordham University Press 1995, 136.

²⁰⁹ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 85.

²¹⁰ В. Јовановић, ПР [1873], стр. 720.

да се пропорционалним системом могу решити проблеми владавине већине,²¹¹ наводи и аргументе у корист дводомног система: „Ако би један дом био народна скупштина, други би био скупштина државника, или савет састављен из свију живих јавних људи, који су у каквим важним политичким звањима служили и државне послове радили. [...] Власт да се уздржава народ била би поверена онима који су најспособнији, и који би уопште највише склоњени били да народ на прави пут изведу”.²¹² Владимир Јовановић је првобитно заступао гледиште да ће глас интелигенције моћи да буде сачуван захваљујући слободи, пре свега слободи штампе, где ће мањинска интелигенција рационалном аргументацијом већини образлагати истинитост својих гледишта, која ће (снагом саме рационалне аргументације) након извесног времена постати гледиште већине: „Цело умовање о већини и о мањини даје се свести на ово: опште или народно гласање (*suffrage universel*) једино је средство да се сазна и овери већина; слобода штампе јесте најпоузданије јемство и контрола за мањину”.²¹³

Није прошло ни годину дана од Светоандрејске скупштине (1858), кад је Владимир Јовановић већ увидео опасност искључења интелигенције из скупштине (1859), о чему је објавио чланак у *Српским новинама* („Протест против искључења интелигенције из скупштине”).²¹⁴ Владимир Јовановић није био егалитариста. Под либерализмом није подразумевао безгранични либерализам (који је, у ствари, радикализам), већ либерализам који се бори за правну једнакост, али подразумева да нису сви у сваком погледу једнаки. Указује на разлику између слободе и једнакости: „Свако стање које је противно слободи, у коме они што се налазе у друштву не би смели да изразе своју сопствену природу, да развију свој ум, своју савест и своју вољу, било би одрицање права и дужности што се изводе из саме природе човека и друштва, и што су једнаки за све људе и народе. Једнакост у ропству, једнакост под јармом не означава друштво, него

²¹¹ Џон Стјуарт Мил, *О њредсјавничкој влади*, превод са енглеског В. Јовановића, Државна штампарија, Београд 1876, стр. 114–115.

²¹² Исто, стр. 215.

²¹³ В. Јовановић, ПР [1872], стр. 504. О проблему тираније већине вид. V. Koštunica, „Aleksis de Tokvil i problem tiranije većine” u: V. Koštunica, *Ugrožena sloboda, Političke i pravne rasprave*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd 2002, стр. 9–62.

²¹⁴ Владимир Јовановић, „Протест против искључења интелигенције из скупштине”, СН 3 (29 октобар 1859), стр. 13–14.

стадо, чопор”.²¹⁵ Пошто једнакост схвата као право сваког појединца на слободу и самоодређење, његов либерализам је неспојив са Русоовим наметањем опште воље. Русо је писао: „Цело политичко тело ће принудити на послушност сваког оног који одбије да се повинује општој вољи”.²¹⁶ Владимир Јовановић у *Полиитичком речнику* оштро критикује Бабефов (François-Noël [Gracchus] Babeuf) русоовски комунизам: „Тако Бабефизам [„Бабувизам”] излази најпосле на ово: да се све воље на једнаку меру сведу; да се изједначе све памети, па било да се неке продуже, а неке прекрате; да се све потребе, све науке, све вештине, накратко сви људи све ствари на један калуп метну! То је заблуда о природи човечијој. Ова је, истина, у главnome за све људе једнака, али способности и дарови што је сачињавају, неједнако су размерени у разним људима. Ако је истина да сви људи исте потребе и способности имају, није истина да те потребе и те способности сваки човек у равној мери има”.²¹⁷ Према Милу гласови се броје, али се и оцењују, односно мере.²¹⁸

За разлику од свог првобитног миловског уверења у непотребност дводомног система Владимир Јовановић је касније усвојио разлоге за његово увођење: „Владимир је био за Горњи дом, али Горњи дом састављен из интелигенције и независан од Круне”.²¹⁹ Када је тачно прихватио аргументе у корист дводомног система, не можемо тачно утврдити. Можда тек крајем осамдесетих година XIX века. Могао је следити разлоге за увођење дводомног система о којима је већ писао у *Полиитичком речнику* (разлике у друштву), а прихватио је можда и неке од аргумената свог сина, Слободана Јовановића, који је крајем XIX века полемисао у корист дводомног система, у време када су се радикалски теоретичари залагали за једнодомну скупштинску служећи се мање-више истом аргументацијом којом се тридесетак година раније служио Владимир Јовановић у *Полиитичком речнику*. Можда би се могло рећи да је Владимир Јовановић теоријски био за једнодомни систем (израз тзв. неподељене воље сувереног народа), а практично за дводомни. Те противречности честе су код њега и задају

²¹⁵ В. Јовановић, ПП [1872], стр. 518.

²¹⁶ Žan Žak Ruso, „Društveni ugovor”, *Društveni ugovor. O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Rasprava o naukama i umetnosti*, [preveo s francuskog Tihomir Marković], „Filip Višnjić”, Beograd 1993, стр. 38.

²¹⁷ В. Јовановић, ПП [1872], стр. 164.

²¹⁸ Исто, стр. 127.

²¹⁹ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 108.

доста тешкоћа тумачима. У сваком случају, било је популарније и политички исплативије залагати се за једнодомни систем, што радикалима, практичарима и демагозима није могло промаћи.

Владимир Јовановић и Светозар Марковић Следбеништво и спор

Светозар Марковић је у почетку био следбеник радикалног либерализма Владимира Јовановића: „Глас и слободна реч, које ви пуштате у име правих Срба, преко свих спречавања 'готованских', није глас у пустињи. Ово неколико речи са срцем примите, као што их и ми од срца Србину шаљемо” (1865).²²⁰ Светозар Марковић је говорио о свом „веку вере” у Владимира Јовановића и његове другове: „Било је време кад сам гутао сваку речицу што је написасте ви или ваши другови. Тада сам вас и ја 'носио на рукама' (у самој ствари у 'Друштву српске словесности'). Било је време кад сам трчао на вашу реч и радио све што сте казали”.²²¹ Када је Владимир Јовановић пролазио кроз Цирих (1870), Светозар Марковић и његови другови, студенти Циришког универзитета, дошли су у хотел Белви (Bellevue) у којем је одсео да га посете.²²² О овом састанку писао је Никола Пашић Ђури Љочићу 9. [11]

²²⁰ Светозар Марковић и др. Владимиру Јовановићу, Београд, 10. [22] октобар 1865, *Југословенски историјски часопис* 2 (1936), стр. 1–4, ЦДСМ, 1, стр. 217; С. Марковић В. Јовановићу, Петербург 12. [24] јун 1868, [АС, ПО, 73, 296а], ЦДСМ, 1, стр. 228.

²²¹ Светозар Марковић, „Последња реч г. В. Јовановићу”, *Панчевац* 80, 87, 88 (18. [30] октобар; 2. [14] децембар; 6. [18] децембар 1870), (Београд, 17. [29] септембар 1870), ЦДСМ, IV, стр. 53.

²²² Никола Пашић у писму Ђури Љочићу обавештава да су Видаковић и М. Сеченски случајно на кеју видели Владимира Јовановића који је тражио Павла Миљкова и Димитрија Миту Ракића. Пошто Ракић није био у својој соби, отишли су код Николе Пашића, где су разговарали. Владимир Јовановић је увече цедуљицом позвао на разговор Светозара Марковића (и Николу Пашића?). Током полемике вођене исте године, Светозар Марковић се позивао на овај сусрет у Цириху. Вид. Никола Пашић Ђури Љочићу, Цирих 9. [21] мај 1870, ЦДСМ XIV, [АС, Varia, 405], стр. 247; Светозар Марковић, „Последња реч г. В. Јовановићу”, *Панчевац* 80, 87, 88 (18. [30] октобар; 2. [14] децембар; 6. [18] децембар 1870), (Београд, 17. [29] септембар 1870), ЦДСМ, IV, стр. 53.

маја 1870. године.²²³ На основу Пашићевог писма можемо видети да су на састанку са Владимиром Јовановићем били Павле Миљков (родом из Вршца, који је раније дошао), Светозар Марковић, Љубомир Бели-Марковић, Никола Пашић и Димитрије Мита Ракић (отац Милана Ракића): „Ту сместа започе разговор о Светозаревој критици устава. Што никад нисам се надао да ћу чути од Владимира то сам чуо. Препирка око тога и око београдско-династички либералаца трајала је до 12 сахати: ’То је неполитички, то је неразумно, непатриотски да ви онако пишете.’ Такве и подобне реченице могле [су] се чути од њега”.²²⁴ Светозар Марковић и његови другови, раније одушевљени либералним идејама, сада су се представљали као социјалисти, присталице Прве интернационале (1864–1876), нападајући либерале, некадашње истомишљенике и другове.²²⁵ Светозар Марковић је у *Застава* већ озбиљно и оштро критиковао либерале. Објавио је и отворено писмо Димитрију Матићу, који је тада био министар просвете.²²⁶ Убрзо је, међутим, *Застава* престала да штампа његове полемичке текстове. Матић, као министар просвете, одузео је Марковићу стипендију. Марковић касније пише да му је Владимир Јовановић у Цириху рекао да није дозволио Матићу да да оставку на службу због онога што је био принуђен да учини: „да ми против своје савести одузме штипендију, јер то захтева политика да он остане на своме месту”.²²⁷

Напуштање либералних идеја и прихватање радикалних социјалистичких уверења групе млађих либерала окупљених око Светозара Марковића Владимир Јовановић је тумачио као последицу догађаја до којих је дошло приликом оснивања Међународног удружења радника

²²³ Никола Пашић Ђури Љочићу, Цирих 9. [21] мај 1870, ЦДСМ XIV, [АС, Varia, 405], стр. 247.

²²⁴ Никола Пашић Ђури Љочићу, Цирих 9. мај 1870, ЦДСМ XIV, стр. 248. Судићи по Пашићевом писму разговору у Цириху нису присуствовали Ђура Љочић, Пера Велимировић и Светозар Видаковић. Владимир Јовановић је у хотел позвао писамцетом само Светозара Марковића и Николу Пашића, а дошли су Љубомир Бели-Марковић и Димитрије Мита Ракић. То приређивачи нису знали у време припреме IV тома ЦДСМ IV, стр. 276, фн. 11.

²²⁵ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 270.

²²⁶ Светозар Марковић [Од једног Србина из Кнежевине], „Српске обмане” [*Застава*, стр. 116–119, (1. [13] –8. [20] октобар 1869)], *Неколико чланака*, Панчево 1871], ЦДСМ II, стр. 26–49; „Отворено писмо г. Матићу”, *Застава* 9 (23. јануар [4. фебруар] 1870), стр. 1, ЦДСМ II, стр. 50–62

²²⁷ Светозар Марковић Владимиру Јовановићу (Цирих, 4. [16] јул 1870), *Стража* 1 (1878), стр. 355–359, ЦДСМ II, стр. 171.

у Лондону (Прва интернационала): „Мацини је био замољен да састави статуте за то удружење. Ну, [изабрани] одбор није нашао да мисли и начин радње Мацинија одговара духу удружења, те је поверио Карлу Марксу израду статута Удружења.”²²⁸

Током 1870/71. године распламсале су се полемике у штампи. Драгиша Станојевић који је био републиканац и социјалиста није усвојио марксистичка схватања. У полемици са Светозаром Марковићем бранио је парламентаризам и слободу штампе и критиковао Маркса: „Горе рекосте да је ’либерализам утопија’ а под тим либерализмом разумете и ’политичку слободу’, тј. издавање закона народним представништвом, једнакост грађана, слободу личности, слободу штампе, удружења, јавних састанака итд. Тако дакле! За вас је слобода штампе, слобода лична, слобода удружења само ’утопија’... То ви јамачно кажете из учтивости према вашем диктаторском комунисти Марксу!”²²⁹ Светозар Марковић је бранио Маркса: „Највећа је заслуга Карла Маркса кога г. Станојевић зацело по чувењу називља ’диктаторским комунистом’, што је он први показао ништавило свију пројекташа који хоће својим сићушним пројектима да оставе и овце целе и курјак сите’ и опет да реше социјално питање. Он је први показао пролетаријату пут којим може решити социјално питање а то је: да се пролетаријат свију земаља организује као једна партија.”²³⁰

Светозар Марковић и другови, „у свом заносу за идеале Интернационале”, сматрали су да се у Србији „пре свега и више свега” треба борити против династије, односно монархије.²³¹ Марковић је сматрао да нема никаквих спољашњих опасности за српски народ због којих би социјалистичке проблеме требало потчинити националним. Ако би Аустрија и заузела српске земље, туђинску династију би народ мање трпео од домаће и пре би се подигао против ње. Светозар Марковић подсећа Владимира Јовановића да му је његово мишљење морало бити познато и раније: „Дакле г. Јовановић могао је знати, да је хтео да зна, да је мени свеједно: био у Србији краљ Обреновић, Никола

²²⁸ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 272.

²²⁹ [Драгиша Станојевић], „Друштвена и политичка борба у Европи”, Земун, 30. јун [12. јул] 1870, [Панчевац 55–57 (9. [21]–16. [28] јул 1870)], у С. Марковић, ЦДСМ, 2, стр. 243.

²³⁰ Светозар Марковић, „Критика на ’Друштвену и политичку борбу у Европи’ [полемика са Драгишом Станојевићем]”, [Карловци 24. јул [5. август] 1870, Панчевац 60–65 (26. јул [7. август], 30. јул [11. август]; 2. [14], 6. [18], 9 [21] август 1870)], ЦДСМ, 2, стр. 146.

²³¹ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 272.

[Петровић Његош] или Фрањо Јосиф, ја сам казао печатно [објавио] (у чланку „Велика Србија”) да ја не бих потрошио ни кап мастила, а камоли кап крви зато да се једној династији увелича број поданика”.²³² Владимир Јовановић је покушавао да објасни социјалистима да немачки поход на исток има дубљи смисао него што они мисле када говоре о замени српске династије туђинском. Указивао им је да односи између капитала и рада у Србији нису ни близу као што су они који у великим индустријским државама стварају социјалне проблеме (радничку сиротињу). Светозар Марковић је, међутим, радништвом сматрао цело сељаштво Србије: „Маса радничког српског народа живи и експлоатише се свугде доста подједнако. Та је маса земљоделски сталез”.²³³ На овај текст одговорио је Владимир Јовановић текстом под насловом „Не дајмо се разјединити”.²³⁴

Уједињена омладина српска,²³⁵ говорила је о српском народу као јединственој историјској групи. Изгледало је као да уопште нема разлика између друштвених група, сталеза, крајева, док су оне, наравно, биле очите. Неретко су њихови идеолошки писани текстови касније прихватани „здро за готово”, као сведочанство о стварном стању ствари. Они су неуморно говорили о српском народу као јединственој групи да би избегли стварање пукотина, што није било тешко у толико разубеном и различитим државама подељеном српском народу. С друге стране, Светозар Марковић је наглашавао да је српски народ подељен на класе, тј. уже групе са супротним интересима.²³⁶ Као што су либера-

²³² Светозар Марковић, „Последња реч г. В. Јовановићу”, *Панчевац* 80, 87, 88 (18. [30] октобар; 2/14. децембар; 6. [18] децембар 1870), (Београд, 17. [29] септембар 1870), ЦДСМ IV, стр. 50.

²³³ Светозар Марковић, „Политични и економни положај радничког сталеза у Србији”, [Орг. на руском, *Народно дјело*; прев. у: *Панчевац* 64, 65 [9. [21], 13. [25] август 1870] ЦДСМ II, стр. 79.

²³⁴ Владимир Јовановић [Мнозина], „Не дајмо се разјединити”, *Србија* 69 (19. јун [1. август] 1870), ЦДСМ II, стр. 232–236.

²³⁵ Да се у Београду сматрало да је Омладина „искључиво дело двојце фантаста, Милетића и Владимира Јовановића (сауредници), које неће опстати” вид. Василије Крестић, *Аусџроујарска траћа о Уједињеној омладини српској*, Матица српска, Нови Сад 2015, Београдски конзул Ленк министру иностраних дела барону [графу од 1868] Бајсту (Friedrich Ferdinand Freiherr von Beust) шаље тражени подробнији извештај о Уједињеној омладини, Београд, 8. децембар 1866, [Архив Војводине, Извештаји београдског конзула бр. 69 из 1866, фотоснимци, 989–993], стр. 85–88.

²³⁶ С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 551; С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 115–126; Чедомир

ли у свом национализму претеривали наглашавајући јединственост, односно једнообразност српског народа, тако су Марковић и његови следбеници претеривали у својим ставовима. Проблематично је Марковићево становиште да је „земљоделски сталеж” исто што и маса радништва. Сељаштво није индустријско радништво, нити је један јединствен сталеж, већ је подељено и по обичајима различитих крајева, и по угледу и имућности (део сељаштва припада средњем слоју становништва, као и грађанство). Марковић је разумео Маркса и намерно одступио од његових схватања: „[Маркса сматра] главом (по уму) данашње радничке партије, мислиоцем до крајности логичним у својим хегеловским законима друштвеног развитака.[...] [Маркс изврсно и јасно показује како је стварање пролетаријата неминовна последица капитализма и да је прва потреба социјалистичке борбе класна организација пролетаријата са првим задатком задобијања политичке моћи. Али тако уско схватање социјализма ограничава се само на земље индустријски развијене, и где већ постоји дубок и непремостив јаз између буржоазије и пролетаријата, као што је био случај у Енглеској]. Они марксисте тврде да ’историјски закон’ захтева да ишчезне приватна својина и да се замени државном, и та им је једна догма довољна као мухамеданцу ’Алах ил Алах’, па да одма постане сваки војник пророковим. А за остварење тог начела они мисле да могу згазити и појмове и навике и саме материјалне интересе масе малих сопственика. [Маркове теорије нису за земље неиндустријске, где класне разлике нису тако велике, или се тек почињу оцртавати, као што је случај у Србији, и марксистичка теорија] „не даје никакве позитивне основе за решење друштвеног питања код нас”. [Зато социјализам у Србији треба да се ослони на руски социјализам, нарочито на Чернишевског, који ставља питање на шире земљиште, схвата социјалну борбу не само као борбу између пролетера и капиталиста, но као борбу између „корисног и некорисног рада”].²³⁷

Са „сељачком демагогијом” („гуњац и опанак”) наступали су Марковићеви следбеници, радикали, чије су вође, осим интелектуалаца, биле и богате сеоске газде, поседници (независни од државне плате и често богатији од интелигенције, односно чиновника), који, наравно, нису имали никакве везе са „пролетаријатом”. Цицварић их

Попов, „Светозар Марковић”, *Историја српског народа* VI, 1, СКЗ, Београд 1981–1983, стр. 323.

²³⁷ Светозар Марковић Милици Нинковић (12. [24] јул 1871), у: Јован Скерлић, *Светозар Марковић – његов животој, рад и идеје*, 2. изд, Београд 1922, стр. 144–145; ЦДСМ V, стр. 142.

је звао „буржовима”. Марковић је, у ствари, претпостављамо, мислио да је научно доказано да ће, у складу са Марковим поставкама, због укрупњавања капитала и смањивања броја капиталиста, сви постајати све сиромашнији, па је на цело друштво, а посебно на његов привредни део (пољопривреда и занатско-индустријска производња), гледао као на потенцијално осиромашено у будућности. У ствари, временом би сви постајали мање-више пролетери, као што сви постају најамни радници (у својим професијама), а са друге стране, долази пар великих капиталиста који су претходно „појели” мање: „Његова основна теза била је да се сељак пролетерише, и то услед бирократског система. Али та је теза постављена без озбиљних претходних студија, по једној већ готовој формули; оно што је читао код социјалистичких писаца о односу између радника и послодаваца, Марковић је просто применио на однос између сељака и чиновника. Он није постао социјалиста стога што је видео да се у Србији ствара велика сељачка сиротиња. Напротив, он је веровао у постојање те сељачке сиротиње стога што је био унапред убеђени социјалиста. Ако у Србији не би било никаквог чак ни сељачког пролетаријата, Марковић не би могао више бити социјалиста, а он на то није никако пристајао, и ето зашто је доказивао да се српски сељак пролетерише, и то нагло”.²³⁸ Изгледа да је Марковић веровао, као и други који су усвојили овај, „најприлепчивији”, део Маркове теорије, да капитализам мора пропасти, јер све већа концентрација и акумулација капитала непрестано смањује број крупних капиталиста, а повећава број пролетерисаних радника, што ствара повољне услове за социјалну револуцију. То, наравно, није „доказана научна истина”, али се око овог питања дуго водила борба између марксиста и њихових критичара.²³⁹

Либерали нису само у пропагандним текстовима говорили о српском народу као о јединственој групи, већ и у научним радовима. При томе, треба имати у виду да су у свом просветитељском заносу поистовећивали науку и просветитељску идеологију. Владимир Јовановић је тврдио, као и Алимпије Васиљевић, да је српски народ пре византијског утицаја живео у слободним заједницама, а да је монархију усвојио од Византије: „Старинско, или право српско уређење државе јесте демократско, тј. састоји се у овоме: да народ сам

²³⁸ С. Јовановић, Додатак. Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1910,” СД II, стр. 156.

²³⁹ С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 52; „Маркс”, СД X, стр. 239 и даље.

собом управља, на основу правне једнакости, равноправности свију чланова својих [...] српско друштво у своме старинском или право-ме облику представља се савезом малих република”.²⁴⁰ Алимпије Васиљевић, бивши студент Кијевске духовне академије, оштрији је, међутим, према цркви: „Кад су се Срби доселили у ове земље, у којима се данас налазе, они су склопили друштвени живот на основама чисто демократичким. Свако племе састављало је за се ’жупанију’ или ’штат’ и управљало се по својим породичним обичајима [...], све те жупаније састављале су једну целину – српску државу, која је имала своју главну народну скупштину, у којој су били заступљени општи интереси свију жупанија – целог народа српског. [...] У ту демократску управу народну унело је грчко духовенство у IX в. сасвим другачију управу цркве, која је склопљена по начелима византијским, то јест, управу јерархијску. Та јерархијска управа цркве није одговарала демократском духу народа српског”.²⁴¹ Васиљевић је изнео велике замерке Немањићима: „мислили су Немањићи усрећити народ свој: али умало што га нису сасвим упропастили; јер система туторства [византијско православље] произвела је код нас оне исте посљедице, које она производи свуда, где се год јави. Она је тако замутила здраву свест српскога народа да га је понизила до ропског стања”.²⁴² Алимпије Васиљевић узима као узор за своју теорију изнесену у *Историји народног образовања код Срба* књиге Дрејпера и Бекла (Бокл, Бокл, Henry Thomas Buckle), чија се дела касније преводе и широко прихватају у кругу српске интелигенције (о чему сведоче и имена преводаца).²⁴³

Васиљевићево ново и необично тумачење српске историје с правом оповргава, у свом критичком приказу, Чедомил Мијатовић, који указује да је недовољно упућени читалац „готово пренеражен

²⁴⁰ В. Јовановић, *Основи снаје* [1870], стр. 39 и даље.

²⁴¹ А. Васиљевић, *Историја* [1867], стр. 60–61.

²⁴² Исто, стр. 65.

²⁴³ Џон Уиљим Дрепер [John William Draper], *Историја умног развића Јевроје*, 1 (прев. Мито [Димитрије - Мита] Ракић са лондонског издања [1864] прво у *Вили* 1868), Српско учено друштво, Београд 1871, [*History of the Intellectual Development of Europe*, (Harper and Brothers, New York 1862) Bell and Daldy, London 1864]; Хенри Томас Бекл (Henry Thomas Buckle), *Историја цивилизације у Инјлеској*, 1–5, прев. Божидар Кнежевић, Коларчева задужбина, Београд 1891, (*History of Civilization in England*, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857–61). Уп. Борис Милосављевић, „Божидар Кнежевић”, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Клио, Београд 2015, стр. 442–445.

новшћу историјске методе и тумачењем наше историје савршено противном обичним појмовима”.²⁴⁴ С друге стране, ово становиште критикује и Светозар Марковић, позивајући се на чињенице и прилике свима добро познате у то време, као што је хијерархијска организација породице. Српске породице и задруге у XIX веку нису биле слободарске, скоро анархистичке заједнице (како се данас понекад приказује), већ строго хијерархијски организоване друштвене групе (као што сви извори сведоче). Пошто то никоме тада није било потребно посебно објашњавати, Марковићева критика либералног схватања српске историје имала је чврсто упориште: „Племенско стање народа, то је стање преддржавно, патријархално. Тип друштвеног уређења код патријархалног народа, то је породица. Тип друштвеног уређења у демократској републици, то је асоцијација. У породици влада начело старешинства већ по самом строју њеном, племе је скуп породица и међу породицама једнога племена вазда се истиче једна најодличнија по богатству и сили, из те породице природна ствар изилази старешина племена – жупан. Г. Јовановић свугде у својим списима вели да је жупан био ’изборни’ управљач племена, а не доказује то ничим [...] Рекао сам да је слика патријархалне државе породица. У породици влада онај који је најстарији; он се додуше саветује са својим ’млађима’, али само да чује шта они мисле, у ствари, он има решавајући глас и кад он што рекне, ’у млађега поговора нема’ већ се мора извршити [...] Старешина куће представник је целе породице пред спољашњим светом и понос целе породице захтева да њен старешина буде што поштованији и виђенији у дружини. Овакве патријархалне појмове преноси народ од породице на државу. Он у њој види велику породицу, у владару кућног старешину, који се вазда са љубављу брине о срећи и напретку сваког члана породице. С каквим поверењем и данас ускличе српски сељак: ’тераћу те до књаза!’ кад му је каква неправда учињена и никад и не помишља да му кнез неће уделити правду. У народним песмама свугде се види овакав патријархалан поглед на државу или управо на владара и сву госпоштину што је око њега. Ја не би толико говорио да побијем ваше мишљење о демократском духу српског народа, кад то не би имало свезе с вашим целим политичким

²⁴⁴ Чедомил Мијатовић, „Историја народног образовања код Срба. Државна штампарија. Београд 1867”, *Гласник Српског ученог друштва* 23 (1868), стр. 255.

радом у нашој књижевности. Данас у Србији српски народ има такве исте патријархалне појмове о владару и династији као и у XIV веку”.²⁴⁵

Светозар Марковић оштро и ефектно критикује романтичарски либерални патриотизам: „В. Јовановић, пошто је основе српске снаге и величине свео на психолошка својства Србина, и ту нам не даје ничега што би имало научне вредности. Он једнако гледа кроз ружичасте наочаре на сву српску историју и на све што је ’српско’. Код њега су Срби овејани демократи још у седмом столећу и све што се после догађа међу њима недемократско, то је све ’стран утицај’ као да је цео свет у то доба био покварен осим јединих Срба”.²⁴⁶ Марковић Јовановићева гледишта поистовећује са гледиштима руских словенофила које оштро критикује и исмева: „У Русији тако гледа на руски народ тзв. школа славенофила. Она, ласкајући народу, вели да је све добро што је од народа, глупост и сујеверије, православије и обожавање цара и томе подобно. Узани патриотизам В. Јовановића долази често до таквих истих патриотских заблуда”.²⁴⁷ Поставља питање да ли Владимир Јовановић стварно мисли да су њихови савременици „пуни набијених демократских идеја”.²⁴⁸ Препоручује му, са иронијом, да „прочита протоколе српских народних скупштина у Србији или нека се разговори са каквим војводом или сердаром ’слободне’ Црне Горе”.²⁴⁹ Пошто Јовановић, у намери да докаже демократска осећања Срба пре страних уплива, упућује на народне песме, Марковић се упустио у анализу песме „Урош и Мрњавчевићи”. Показује да краљевић Марко суди као поштен племић из XIV века: „Марко је син краља Вукашина, дакле члан крупне властеле, и писар царев. Он пресућује спор о царству између својих рођака и царева сина и као веран вазал пресућује у корист права наследства законите династије. А народ?

²⁴⁵ Светозар Марковић, „Критика на *Младу Србадију*”, *Панчевац* 68–77 (30. август [11] септембар, 3. [15], 6. [18], 10. [22], 13. [25], 17. [29] септембар, 20. септембар [2. октобар], 27. септембар [9. октобар] 1870.), (Београд, 17. [29] септембар 1870), ЦДСМ IV, стр. 25.

²⁴⁶ Светозар Марковић, „*Млада Србадија. Листѝ Уједињене омладине срѝске за књижевностѝ и науку. Издаје уједињена омладина срѝска*”, [(Цирих, 10. [22. јун] 1870.), *Панчевац* 48–51 (14. [26], 18. [30], 21. јун [2. јул], 25. јун [7. јул] 1870), ЦДСМ II, стр. 128.

²⁴⁷ Исто.

²⁴⁸ Исто.

²⁴⁹ Исто, стр. 129.

Народ се ту и не спомиње”.²⁵⁰ Марковићева аргументација је речита и убедљива, иако се овде не упушта и у индивидуалистичку компоненту српског карактера. Осим тога, Марковић под народом не подразумева цео народ, са свим друштвеним редовима, професијама и различитим групама. За Марковића је народ само тзв. народна маса.

Либералне идеје о народу су, како указује Слободан Јовановић, биле врло оптимистичне: „либерали нису узимали народ онакав какав је био у садашњости, него онакав какав се приказивао у својој историји, у својој књижевности, у својим обичајима. За њих, народ није значао народну масу, него нешто сасвим друго: народни дух, тј. онај скуп мисли и осећања који се излучује из једног народа у току историјског развитка, као његова морална карактеристика. Либерали нису гледали на народ као што гледају политичари, већ као што гледају књижевници, и то они с више песничког него научног духа, који моралне особине свога народа дотерују, улепшавају, идеалишу. Укратко, либерали су били романтичари, романтичари по свом скоро мистичном култу народне историје и легенде, по великој важности коју су давали одушевљењу у политици, по тежњи за успостављањем старих народних установа као што је на пр. Народна скупштина, а нарочито по томе како су схватили ту реч 'народ', која је за њих значила само народни дух, историјску личност народну”.²⁵¹ Либерали нису могли дати праве одговоре ни на критике здесна (Мијатовић) ни слева (Марковић). Избегли су увлачење у даљу расправу и јавно разматрање постојећих друштвених разлика унутар српског народа, што би, наравно, угрозило политичку паролу о његовом јединству. Можемо рећи да Слободан Јовановић у својој студији о Светозару Марковићу (1903) даје за право Марковићевој критици наивног национализма, који је заступао и његов отац, Владимир Јовановић: „Онима који су веровали да су нашем народу на неки начин урођене оне демократске установе које су западни народи тек путем револуције себи извојевали, он је одговарао да су наше установе више патријархалне него демократске, да немамо разлога гордити се њима, и да, баш у погледу политичког уређења, имамо доста да учимо од западних народа”.²⁵² Слободан Јовановић, међутим, додаје да је Марковић, када је покушао да након критике чиновништва осмисли свој социјално политички систем,

²⁵⁰ Исто. У оригиналу: „О народу се ту и не спомиње”.

²⁵¹ С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 208.

²⁵² С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 121.

„узео [га] састављати из тих патријархалних установа према чијој је примитивности одједном постао слаб, као и ти националисти које је толико критиковао”.²⁵³

Светозар Марковић је у „Последњој речи г. В. Јовановићу” прешао са аргументације утемељене у чињеницама о друштвеном животу у Србији на теоријску критику државе: „Ја сам покушао у писму да објасним г. Јовановићу да [...] има социјалиста (ја употребљавам овај израз за све социјалистичке и комунистичке школе без разлике) који се служе државом као полугом да покрену друштвени преображај; али моралан принцип на коме све социјалисте хоће да преобразе друштво: братство, искључује суштствене установе сувремене организације друштвене – државе”.²⁵⁴ Критику државе Марковић је већ изнео Јовановићу у једном приватном писму које му је послао пар месеци након њиховог сусрета у Цириху, где је нагласио да је „социјалиста, човек који одриче саму основу државе”.²⁵⁵ Преласком на теоријску и логичку аргументацију, Марковић је, међутим, прешао на Јовановићев терен. Владимир Јовановић указује на противречности у Марковићевим становиштима: „Колико су здрави појмови Светозара Марковића о држави, то се јасно огледа и у оној нелогичности, са којом он прво ’одриче саму основу државе’, па онда ипак хоће ’општу задругу’, што, у ствари, и држава значи и са којом одбацује установу владе, па ипак тражи ’поверенике’ за вршење народних послова, као да такви повереници не би, у ствари, значили оно исто, што и влада значи! Поврх свега тога он говори да је ’српски народ неразвијен’ и да су ’закони и установе које народ уводи’ огледало његове ’глупости’; па ипак хоће да се ’народни послови врше онако, како сам народ нађе за добро’”.²⁵⁶

Посебно је занимљиво, а и важно, што је касније, у тумачењу српске историје, дошло до спајања националне идеологије Омладине и Марковићеве социјалне идеологије. Тако се политичка идеологија о српском народу као јединственој групи спојила са политичком идеологијом о сељаштву као радништву у слику једнообразне радничке потлачене групе. Читање текстова из прошлости као верне слике стварности одговарало је у једном политичком тренутку

²⁵³ Исто.

²⁵⁴ Светозар Марковић, „Последња реч г. В. Јовановићу”, *Панчевац* 80, 87, стр. 88 (18. [30] октобар; 2/14. децембар; 6. [18] децембар 1870), ЦДСМ IV, стр. 50.

²⁵⁵ Писмо од 28. септембра [10. октобра] 1870. Вид. В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 273.

²⁵⁶ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 272, 274.

марксистичком тумачењу српске прошлости. Створена је једноставна и популарна, али сасвим погрешна парадигма, по којој се и у историографији тумачи прошлост српског народа, често упркос изворима у којима нема потврде која би поткрепила ову парадигму. Тако су истинитији делови националне идеологије (да народ јесте целина) и Марковићеве критике (да постоје очите разлике унутар једног народа) отпали, док је пропагандни део (о потлачености и хомогености) имао сјајну будућност у јавности (новинама, медијима) и науци.

Студија Слободана Јовановића о Светозару Марковићу

Своју студију о Светозару Марковићу Слободан Јовановић објавио је 1903. године. О Марковићу је могао добити многе информације од свог оца, Владимира Јовановића. Критичари Слободана Јовановића сматрали су да се мотив за писање ове студије налази у полемици коју су водили Владимир Јовановић и Светозар Марковић, што у својој критици студије Слободана Јовановића спомиње и Крста Цицварић (1910): „Први озбиљнији покушај критике Марковићевих идеја учино је г. Слободан Јовановић у својој књизи 'Светозар Марковић'. Али је појава г. Јовановићеве књиге протумачена међу српским социјалистима једним мотивом који није за одобравање: наши социјалисти мисле да је г. Јовановић ту књигу написао у намери да освети свога оца, кога је Светозар Марковић 'политички убио'. Да ли је један отмен и васпитан човек, какав изгледа да је г. Слободан Јовановић, способен да се у свом научном раду руководи тако варварским мотивима? Ми не можемо одговорити на то питање, али ћемо одмах изјавити да оно и није од поглавите важности: за нас је од поглавита значаја оно што је г. Јовановић написао”²⁵⁷

Слободан Јовановић је размотрио и усвојио поједине критичке аргументе које је Владимир Јовановић изнео у полемици са Светозаром Марковићем. Њихови текстови су, међутим, различити. Владимир Јовановић је водио новински двобој са Светозаром Марковићем, а студија Слободана Јовановића представља целовиту системску и критичку анализу Марковићевог теоријског мишљења, са историјске

²⁵⁷ К. Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем преод судом Слободана Јовановића* [1910], 10.

дистанце, у којој се разматрају и разлози неспорног великог утицаја који је имао на савременике. Студија је подељена на девет поглавља са следећим насловима: „Његов социјализам”, где се разматрају теоријске поставке Марковићевог мишљења, „Србија у његово време”, „Његова критика бирократског система”, „Његово решење нашег социјалног питања”, „Његова критика Либералне странке”, „Његова критика суда”, „Његова критика омладине”, „Његов практични програм”, „Његов политички утицај”, „Његова личност”.²⁵⁸ Слободан Јовановић је написао 1910. године и приказ књиге Јована Скерлића, *Светозар Марковић, његов животопис, рад и идеје*.²⁵⁹

Слободан Јовановић је најпре анализирао изворе Марковићевих гледишта, пре свега Чернишевског, Маркса, Ласала и Дириња (Eugen Karl Dühring). Када се у Интернационали водила борба између Бакуњина и Маркса, Светозар Марковић је био на Марксовој страни. Марковић (иначе) није био члан Интернационале, али се „у нашој штампи издавао за следбеника њеног програма”.²⁶⁰ На Бакуњиновој страни били су Лазар Пачу и Риста Данић, који су Марковића нападали као „полутана”. И Владимир Јовановић имао је симпатија према Бакуњину, лично га је познавао и био уверен да Бакуњин није био за „социјалну ликвидацију” као Маркс.²⁶¹ Светозар Марковић је у полемици са Владимиром Јовановићевим и Драгишом Станојевићем бранио Маркса и са иронијом говорио о бризи због „социјалне ликвидације”. Слободан Јовановић, међутим, није критиковао ово место код Марковића. У студији је показао да Марковић није био следбеник Маркса и да, у ствари, није заступао насилни, револуционарни преображај друштва.

Слободан Јовановић наглашава да Светозар Марковић није хтео да буде научник, већ практични реформатор: „У својим најважнијим теоријским чланцима, ’Радничко питање’, ’Друштвена и политичка борба у Европи’, ’Социјализам или друштвено питање’, ’Реални правац у науци и животу’, он даје, поглавито, изводе из својих лектира. Састављајући један курс *Народне економије* на основу Чернишевскога,

²⁵⁸ Уп. Данило Баста, „Слободан Јовановић” у: *Срби 1903–1914, Историја идеја*, пр. Милош Ковић, Клио, Београд 2015, стр. 406–411.

²⁵⁹ С. Јовановић, „Додатак. Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животопис, рад и идеје*. Београд 1910” у: С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 149–166.

²⁶⁰ С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 45.

²⁶¹ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 258.

он свог аутора допуњује свега у једном одељку, па и то позајмицама из Маркса”.²⁶² Јовановић указује да је Чернишевски из индивидуалистичких претпоставки извео „чисто социјалистичке закључке”.²⁶³ Ово је значајно јер је и Светозар Марковић почео као либерал индивидуалиста да би потом постао социјалиста. Јовановић показује унутрашњу логику учења Чернишевског. Чернишевски је из једне „опште поставке о човеку и његовој природи” дедуктивним путем извео целу теорију о уређењу друштва. Јовановић, међутим, наглашава да друштвени живот има своје законе, „који не зависе од наше воље”.²⁶⁴

Светозар Марковић је био мишљења да је руски социјализам „вишег типа” у односу на западни социјализам: „Под утицајем Чернишевског, Марковић је схватио социјализам не као економску доктрину, већ као нов филозофски поглед на човека и живот. Он је давао социјализму управо васпитни циљ, да човека промени изнутра и облагороди, претварајући га од егоиста у алтруиста. Кад се доцније упознао са западним социјализмом који је, нарочито код Маркса, био одвојен од етике и педагогије, имајући чисто економски значај, Марковић је нашао да тај западни социјализам стоји испод руског социјализма”.²⁶⁵ Светозар Марковић није био мишљења да Марксове идеје имају универзално важење. Маркса је сматрао за стручњака који се ограничио само на економске проблеме западног друштва. Борба буржоазије и пролетаријата за Марковића није била довољан оквир, већ је желео целокупни духовни преображај: „Развитак капиталистичког друштва јесте заиста фактична историја западног друштва; и закони што су тамо постављени као закони економског развитка онога друштва, заиста су тачни. Али то нису закони човечанској друштва уопшће”.²⁶⁶ Светозар Марковић је замерао Марксу што је пронашао принципе који важе само за индустријско радништво: „[Светозар Марковић] није разумео у чему је снага марксизма. Он је тражио неке опште принципе, којим ће се сви људи без разлике класа

²⁶² С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 46.

²⁶³ Исто, стр. 47.

²⁶⁴ Исто, стр. 49.

²⁶⁵ Исто.

²⁶⁶ Светозар Марковић, „15. Мана Марксовог закона о друштвеног развитку” у: *Начела народне економије или наука о народном блајосијању* [Нова начела народне економије (по Н. Г. Чернишевском), Свеска 1. (Производња и теорија умножавања људства), Штампарија Н. Стефановића и дружине, Београд 1875], ЦДСМ IX [1988], стр. 31.

моћи одушевити, држао је да је те принципе нашао код Чернишевског, и онда је намеравао да чистим аргументисањем придобије свет за њих.²⁶⁷ Слободан Јовановић закључује да је Марковић, у ствари, био социјалиста-утописта.

Светозар Марковић је увиђао да Марковић закони не важе за Србију, где је народна маса била највећим делом сељак-сопственик: „На западу је сасвим на свом месту проповедати буну те масе најамника против једне гомилице сопственика. Али код нас сељак нема против кога да се буни, осим ако неће да се буни против себе сама”.²⁶⁸ Задатак српских социјалиста био би да убеди мале поседнике, сељаке, да својом вољом одбаце приватну својину и организују се на принципу заједничке својине.²⁶⁹ Јовановић закључује да је Светозар Марковић хтео да види у сељаштву нешто што оно није: „Довољно је утврдити да је у Србији Светозар Марковић имао посла са сеоским газдама, а да су истине које је хтео да докаже, биле управо такве које сеоски газда не би волео да разуме, баш и кад би могао”.²⁷⁰

Крста Цицварић сматра да је разоткрио макијавелистичку „језуитску” логику Слободана Јовановића у писању студије о Светозару Марковићу: „Њему је било познато да је Маркс за данашње време мртав као теоретичар, исто онако мртав као и Светозар Марковић, па ипак он је Маркса покренуо против Светозара Марковића. Да би Светозара Марковића могао што лакше оборити, да би његове недостатке могао што снажније и успешније напасти, он је прећутао све мане марксизма, он је Маркса привремено оживео да би Марковићу могао задати што јачи смртни ударац [...] Да обори, да теоријски убије Светозара Марковића, он је позвао у помоћ Маркса, кога он у себи сматра за онако исто погрешна као и Марковића, али кога ће он обарати тек доцније, кад помоћу њега буде оборио Марковића”.²⁷¹

Марковића као теоретичара није лако бранити. И његов велики обожаваалац, Јован Скерлић, „увиђа да, с чисто теоријског гледишта, Марковићеве идеје не изгледају увек тачне”.²⁷² Критичар студије

²⁶⁷ С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 57.

²⁶⁸ Исто, стр. 55.

²⁶⁹ Исто.

²⁷⁰ Исто, стр. 56.

²⁷¹ К. Цицварић, *Светозар Марковић и бирокрајски систем његов судом Слободана Јовановића* [1910], стр. 12–13.

²⁷² С. Јовановић, „Додатак. Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животој, рад и идеје*. Београд 1910” у: С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920,

Слободана Јовановића о Светозару Марковићу, Крста Цицварић, наглашава да „колосалним контрадикцијама кипте написи Светозара Марковића”.²⁷³ Марксистички аутори и ауторитети били су касније противречнији и недоследнији од Марковића, али су имали разлог на који су увек могли да се позову, а то је дијалектички материјализам. Дијалектички материјализам представља такву методолошку привилегију да нико ко се навикао на њу не може да је се одрекне. Све грешке, недоследности и противречности, а изнад свега емоције, жеље и наде, могле су да се објасне, докажу и оправдају дијалектичким материјализмом. Марксистичка рецепција унела је у Марковићев текст оно што он није претпостављао, дијалектички материјализам, чиме су све његове очите грешке и контрадикције ретроактивно могле да се оправдају, а кохерентно учење и јединствен филозофски развој, управо у противречностима, изложи „од Хераклита до Светозара”. У време објављивања Јовановићеве студије о Светозару Марковићу, 1903. године, још увек се није могао претпоставити такав развој тумачења у српској и југословенској филозофији и науци.

Светозар Марковић је у *Начелима народне економије* изнео своје гледиште о ограничениости Марксове теорије економске еволуције. Пошто Марксови закони важе само на западу, они нису општи закони човечанског друштва. Марковић је сматрао да не мора свако друштво да прође кроз „пургаторијум” капитализма: „Не мора свако друштво проћи кроз све оне ступње економског развитка, којима је прошло индустријално друштво н. пр. у Енглеској, које је К. Маркс имао поглавито у виду. Да су енглески радници били у другом положају и на другом ступњу свести, кад је код њих пронађена и уведена машина, они сигурно не би никад допустили да се развије ’капиталистичко’ газдинство до крајности, па тек онда да мисле на друштвени преображај, већ би то учинили много пре”.²⁷⁴ Слободан Јовановић указује да је Марковић „на овом месту, одсечан, а ипак збуњен”.²⁷⁵ Поставља питање шта је хтео да каже. Марковић тврди да капитализам није био нужна фаза економског развоја на западу. Према његовом

1932], СД II, стр. 158.

²⁷³ К. Цицварић, *Светозар Марковић и бирокрајски систем њед судом Слободана Јовановића* [1910], стр. 10.

²⁷⁴ С. Марковић, „15. Мана Марксовог закона о друштвеног развитку” у: *Начела народне економије или наука о народном блајостиању* [1875], ЦДСМ IX [1988], стр. 31.

²⁷⁵ С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 53.

мишљењу енглески радници могли су да га избегну да су били мало свеснији. Јовановић указује на протвечност: „апсурдно [је] тврдити тако што. Пре капиталистичке производње радници као такви, радници као класа, нису ни постојали. Замерати радницима што су 'допустили' да се 'развије капиталистичко газдинство', исто је толико умесно колико замерати детету што је допустило својим родитељима да ступе у брак”.²⁷⁶ Јовановић претпоставља да је Марковић осетио ову нелогичности и да је због тога радницима „замерио само то, што су чекали да се оно [капиталистичко друштво] развије до крајности, па тек онда стали мислити на друштвени преображај”.²⁷⁷ Ова поправка не мења основну Марковићеву замерку радницима. Не објашњава како би спречили развој капитализма, већ само подвлачи да су раније могли мислити како да га укину, иако то не значи да се капитализам и могао раније укинути: „Његово се резонување своди на ово: западни радници ни са максимумом социјалистичке свести нису могли избећи 'пургаторијум' капиталистичке производње: они су могли само раније почети да желе излазак из тог 'пургаторијума', из чега следује да ми, ако будемо од њих свеснији, можемо 'пургаторијум' капиталистичке производње сасвим избећи. По чему ово друго следује из оног првог, није јасно”.²⁷⁸ Јовановић прелази преко ове поставке, можда зато што и из погрешних претпоставки некада могу да се изведу исправни закључци. Указује да је Марковић, у ствари, био мишљења да постоје „прави, природни закони”. Капиталистичка производња је у супротности са тим законима. Капитализам се може избећи ако се оствари колективистичко друштво које би било у складу са „правим природним законима”.²⁷⁹ Потребно је људе обавестити о научној вредности колективизма. Народи код којих још увек није дошло до поделе на раднике и капиталисте могу да „прескоче” капиталистичку фазу „пошто само од ступња њихове свесности и њихове добре воље зависи да ли ће кроз њу проћи или не”.²⁸⁰

Слободан Јовановић је анализирао законе које је Марковић сматрао за научне истине. Један од тих „непроменљивих и сталних” закона гласи: „што се више развија удруженост и комбинација рада

²⁷⁶ Исто.

²⁷⁷ Исто.

²⁷⁸ Исто.

²⁷⁹ Исто, стр. 54.

²⁸⁰ Исто.

(велико газдинство) и рад појединца све је производнији²⁸¹ Маркс је узимао у обзир само индустријску, а не и аграрну производњу. Марковић сматра да закон важи апсолутно, односно за сваку врсту производње. У време када је Слободан Јовановић писао рад о Светозару Марковићу, није се могло утврдити да је у пољопривреди све више великих газдинстава: „из статистичких података излазило је да се не множе велика газдинства, него мала. Фактима се није потврђивало да се и у области пољопривреде врши усредсређивање производних снага у облику великих газдинстава. Да ли се онда може узети да закон усредсређивања важи и за пољопривреду? Марксиста се не слажу у том питању: Карл Кауцки [Karl Johann Kautsky] сматра да важи; Едуард Бернштајн [Eduard Bernstein] и Едуард Давид [Eduard David] да не важи²⁸²”.

Разлика између (тада постојећих) капиталистичких и Марковићевих (теоријски замишљених) колективистичких газдинстава је у организацији посла, односно у томе да ли се на челу пољопривредног предузећа налази капиталиста предузимач или управљају сами радници („самоуправљање”). Марковић, међутим, не улази у разлоге због којих би „самоуправљање” било продуктивније од управе предузетника, већ само констатује техничку надмоћност великих пољопривредних предузећа. Слободан Јовановић закључује да Марковићеве наводне „научне истине” нису потврђене као научне истине. Марковић, међутим, на тим „научним истинама” гради целу своју теорију. На њима ће бити заснован социјализам. Марковић и његови следбеници сматрали су да је основни задатак пропагирање њихових „научних истина” да би их људи прихватили. Пре свега треба просветитељски образложити научну истину о великом аграрном предузећу као најпродуктивнијем. Кад се то знање усвоји, мали сопственици ће увидети да им је боље да се одрекну приватне својине коју би предали колективистичком пољопривредном предузећу.

Колика је то утопија, најбоље сведочи покушај стварања колхоза и совхоза у Југославији после комунистичке револуције који је пропао и поред свих инструмената државне присиле.

Индустријско радништво је индустријском производњом дисциплиновано као војска. Средства за рад нису својина радника и они

²⁸¹ С. Марковић, *Начела народне економије или наука о народном блајосијању* [1875], ЦДСМ IX [1988], стр. 34; С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 54.

²⁸² Исто, стр. 89.

немају шта да изгубе у власничкој трансформацији машина. Сељак је власник који треба да поклони своју приватну својину због једног магловитог циља.

Слободан Јовановић у раду о Светозару Марковићу даје јасно и језгровито тумачење успеха марксизма као теоријско-практичне делатности: „социјализам није никада био тако јак, као кад се од једне доктрине претворио у једну партију.... [Светозар Марковић] је замерао Марксу што је нашао принципе који важе само за једну одређену класу у једном одређеном друштву. Он није разумео у чему је снага марксизма. Он је тражио неке општије принципе, којим ће се сви људи без разлике класа моћи одушевити, држао је да је те принципе нашао код Чернишевског, и онда је намеравао да чистим аргументисањем придобије свет за њих. Очеvidно, он је био жртва утопијског социјализма”.²⁸³

У примени своје теорије на Србију Марковић је, како је показао Слободан Јовановић поређењем статистичких података, доказивао своје принципе произвољним избором података. На пример, Марковић је тврдио да је извоз стоке из Србије опао на основу података за само три године, чиме је доказивао осиромашење народа и економско назадовање узроковано бирократијом. Вредност извезене стоке опала је од 1862. до 1865. године (са 70.008.776 на 47.561.307 чаршијских грошева), али се потом брзо подигла и увећала (1867: 52.825.983; 1868: 103.409.280; 1869: 115.331.976 чаршијских грошева итд.).²⁸⁴ Дакле, неоснован је „научни” доказ да је народ „остао без стоке”: „тврдња Марковићева о нашем економском назадовању, о томе како је наш народ остао без стоке, а није, у накнаду зато развио ратарство, изгледа неоснована. Народ није био остао без стоке, а био је развио ратарство: то је показивала државна статистика”.²⁸⁵

Пошто Светозар Марковић није могао у Србији да нађе буржоазију и радништво као две антагонистичке стране, непријатеља сељаштва нашао је у бирократији: „он је био принуђен доказивати да је код нас установа чиновника узроковала социјалне и економске преврате какве нигде иначе, и да су се нпр. услед ње јавиле вароши, трговина, новчана привреда (што би, кад се човек стави на друго гледиште, а

²⁸³ Исто, стр. 57.

²⁸⁴ Исто, стр. 72.

²⁸⁵ Исто.

не Марковићево, говорило само у похвалу чиновништва као до сад невиђеног покретача цивилизације)²⁸⁶

Слободан Јовановић указује да је Светозар Марковић са једне стране говорио о задрузи као идеалном уређењу, која је пропала увођењем новчане привреде коју је увела бирократија, а са друге је критиковао уређење задруге, налазећи у њему узрок њене пропасти: „’Задруга српска’ вели на другом месту, ’пропала је поглавито због деспотског уређења српске породице – ја то говорим по сопственом искуству многих, који су имали прилике да посматрају спорове задругара на судовима при деоби’²⁸⁷ Слободан Јовановић поставља питање да ли то значи да је српска породица некада била добро уређена (идеално) и да је касније променила своје уређење у деспотско због чега је пропала: „Марковић то не каже. Али, ако је уређење српске породице остало такво какво је и било, онда излази да задруга није пропала због тога што се њено уређење, уједанпут, преобратило у деспотско, него због тога што су га његови чланови почели од једног тренутка сматрати као деспотско’²⁸⁸ Слободан Јовановић даље објашњава да се уређење задруге разликује од свести њених чланова о задрузи. У време када су чланови задруге лако подносили дисциплину, „задруга је могла бити, а ваљда је и била ’идеална’ средина за њихово лично развијање”. Задруга је престала да буде идеална кад су почели да је осећају као препреку својој личној слободи: „Марковић није увиђао потајну противречност између описа задруге као ’идеалне’ средине за развијање појединца и овог објашњења које даје о њеном распадању’²⁸⁹ Марковић је, у ствари, више него у задрузи идеал видео у руском миру, заједничкој имовини села, комуни, коју хвали Чернишевски. Мислио је да би било могуће са задруге прећи на сеоски комунизам: „Марковић препоручује имовну заједницу целог села, која би се могла одржати само још строжом дисциплином но што је била дисциплина у задрузи’²⁹⁰

Светозар Марковић је критиковао и судство, доказујући да су писани закони „неким својим унутрашњим принципом” изазвали парничење у народу. Слободан Јовановић је изнео неколико разлога због којих је дошло до парничења у народу. Марковић жели да укине

²⁸⁶ Исто, стр. 81.

²⁸⁷ Исто, стр. 83.

²⁸⁸ Исто.

²⁸⁹ Исто.

²⁹⁰ Исто, стр. 85.

судску струку сматрајући да правнички посао, тумачење закона, може да се повери грађанима без правног образовања: „провлачи се један *petitio principii*. Требало је доказати да се писани закони могу тумачити без нарочите, правничке спреме, и да су стога судије сувишне. То што је тек имало да се докаже, Марковић је сматрао као нешто 'сасвим очевидно', па се само питао да ли треба задржати плаћене, стручне чиновнике за један посао који никакву стручност не изискује. И, наравно, да се на овако постављено питање могао дати само одречан одговор”.²⁹¹ Слободан Јовановић оставља могућност да је Марковић „начуо о поротном суђењу у Енглеској”, али сумња да га је изучавао: „Кад се Марковићева критика бирократског система обухвати у целини, види се јасно да је он, кроз бирократски систем, рушио државну организацију [...] У својим теоријским списима он отворено признаје да је противник државе, чије укидање сматра као више или мање могућно”.²⁹² Марковић је осуђивао државу због „њеног насилничког карактера”, односно због тога што у држави постоји разлика између оних који слушају и оних који заповедају, „уместо да се сви слободно договарамо о заједничким пословима”. Марковић се надао да се у социјалистичком друштву не би заповедало, „већ само договарало – и пошто би све ишло по договору, власт би била излишна”.²⁹³

У студији о Светозару Марковићу из 1903. године Слободан Јовановић износи становишта која ће детаљније образлагати у својој књизи о држави која је први пут објављена 1906. године: „Држава се може сматрати као организовано насиље само услед збрке појмова. Власт и насиље нису једно исто, а то је што се претпоставља кад се говори о држави као организованом насиљу. Ако се узме у обзир да би у стању безвлашћа јачи угњетавао слабије, и да тек државна власт обезбеђује овај правни поредак који приватна насиља чини немогућнима, онда излази да државна власт не заводи насиље, већ га прекида [...] Изједначити свако заповедништво без разлике с насиљем, није ни иначе тачно; најмање је тачно онда кад је реч о заповедништву државне власти, која постоји у интересу правног поретка и личне слободе”.²⁹⁴

Овде би требало напоменути да је Јовановићева аргументација сасвим јасна и разумљива, али да није „прилепчива” као Марковићева

²⁹¹ Исто, стр. 109.

²⁹² Исто, стр. 110.

²⁹³ Исто, стр. 112.

²⁹⁴ Исто.

топла и емотивна прича о договарању. Крста Цицварић је на почетку критике Јовановићеве студије о Марковићу напоменуо да је „дуго време у Србији Марковић остао ван сваке озбиљне критике: мада га нису читали, њега су сви сем оглупелих реакционара ценили и поштовали као историјску величину првог реда”.²⁹⁵ Пошто наизглед строги научници, као и строги правници, имају емотивну, па и песничку црту, није необично што ни најбољи студенти којима је Слободан Јовановић предавао наредних деценија, а међу којима су неки потом дошли на место професора на Правном факултету у Београду, нису били заражени рационалном, логичном и утемељеном аргументацијом, већ нелогичним, противречним, неутемељеним и површним, али због своје емоције, тоpline и наде у будућност, прилепчивим дискурсом Светозара Марковића који је у Скерлићевој преради идеализован и стилизован до „символичке слике атлете слободне мисли”.²⁹⁶ За њих је држава била насиље које ће у социјализму нестати. Држава ће бити „сервис грађана”, нешто што има власт колико и једна пошта са својим поштанским услугама, како је волео да говори Лењин. У међувремену се показало да је социјализам у свим својим бројним варијантама био нешто сасвим друго.

Слободан Јовановић је у својој критици Светозара Марковића доказао слабости Марковићеве теорије, противречност и одсуство научне обазривости, самокритике и методске сумње. У критици се надовезао и на критику Марковићеве теорије коју је за време полемике изнео Владимир Јовановић. Владимир Јовановић је указао да је нелогично прво „одрицати саму основу државе”, а потом тражити „општу задругу”, што је, у ствари, држава. Марковић одбацује владу, а успоставља поверенике за обављање народних послова, који су, у ствари, влада.²⁹⁷ Следећи ову мисао, Слободан Јовановић је закључио: „Ми се нећемо задржавати на томе како је Марковић, апостол што развијенијег друштвеног живота, дошао у противуречност са самим собом, кад је друштвени живот стегао у оквир једне колико слободне толико и малене општине”.²⁹⁸

²⁹⁵ К. Цицварић, *Светозар Марковић и бирокрајски систем његов судом Слободана Јовановића* [1910], стр. 10.

²⁹⁶ С. Јовановић, „Додатак. Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живој рад и идеје*. Београд 1910” у: С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 112.

²⁹⁷ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 272, 274.

²⁹⁸ С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 112.

У студији о Марковићу из 1903. године Слободан Јовановић је у погледу утицаја Светозара Марковића разматрао његове наследнике у Радикалној странци, посебно Адама Богосављевића и његову повику на чиновнике: „Марковићеве списи нашли су одјека у народу, поглавито стога што су у њима били књижевно изражени и теоријски образложени управо они појмови и она осећања која су у народу већ постојала. Народ је и раније мрзео чиновнике; он је и раније веровао да они вуку плату 'цабе' и кад је, сада, дошао Марковић да разлозима научним или бар псеудо-научним оправда народну предрасуду против чиновника, он је имао лак посао да убеђује народ у једну ствар у коју је он већ био убеђен”.²⁹⁹ Закључује већ у раду из 1903. године, да се Марковићева група у Радикалној странци „све више претварала у једну политичку странку која је своју радњу надовезивала на радњу оне исте либералне странке од 1858, за коју је Марковић тако мало марио”.³⁰⁰

Критика Скерлићеве књиге о Светозару Марковићу

Слободан Јовановић не мисли наивно да је критиком слабости теорије завршена критика Светозара Марковића. Теорија и идеје Светозара Марковића су једно, а њихов утицај сасвим друго питање: „Ко хоће да позна Марковићеве идеје онакве какве су дејствовале на људе, ко хоће да их позна као 'идеје-силе', тај не треба да рашчлањава Марковићеве теорије, него треба да их збије у оне велике речи, у оне звучне формуле које су им биле спроводници код публике”.³⁰¹ Иако је теорија Светозара Марковића неутемељена, противречна и нетачна, његове идеје оставиле су дубок траг: „Те идеје имале [су] огромног утицаја на духове [...] Идеје које су имале толико практичног успеха, не дискутују се више: као свака снага, оне се правдају својим

²⁹⁹ У оригиналу пише „о којој је он већ био убеђен”. Вид. С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 136.

³⁰⁰ Исто, стр. 141.

³⁰¹ С. Јовановић, „Додатак. Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*. Београд 1910” у: С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 158.

успехом”.³⁰² И лоше идеје, дакле, могу да се правдају својим успехом. Идеје француског просветитељства често су неутемељене, противречне па и смишљено нетачне или лажне, али су после Француске револуције и филозофикације добиле снагу коју саме по себи нису имале. Постављају се важна питања. Да ли политичке идеје имају стварно утемељење у теорији. Поставља се и питање да ли је успех довољан за оправдање политичке идеје. На пример, социјализам (комунизам) и национал-социјализам били су успешни (на власти) једно време. Постоје велики проблеми са успехом идеја у пракси као потврдом њихове теоријске релевантности. Ти проблеми су вишеструки и сложени: „Погрешне идеје, као и неморалне радње, најбоље се бране својим успехом”.³⁰³

Јован Скерлић је сматрао да нико није учинио „за духовну формацију данашње Србије” више од Марковића. Скерлић је као социјалиста историју схватао као пут према ослобођењу, политичком и економском. Сматрао је да се утицајне личности надовезују једна на другу на свом путу, односно напретку према слободи. Скерлић „велича Доситеја, јер у његовим списима налази трага од утицаја просветитељске филозофије”, „говори с извесним симпатијама о либералима из Уједињене омладине који су се, као Владимир Јовановић, борили за слободу штампе и за политичку демократију”, „он је сав за Светозара Марковића, који је први у нас стао говорити о потреби да се политичка демократија допуни социјалном демократијом”.³⁰⁴ Слободан Јовановић указује (1953) да је Скерлић мислио да су сви они, „сваки на свој начин” радили „на истом великом делу, на ослобођењу наше мисли и на постављању друштвених односа на разумнију и правилнију основу”.³⁰⁵ Слободан Јовановић није делио са Скерлићем ту идеализовану слику, нити веру у непрестани напредак. За разлику од Скерлића, Марковићевог следбеника, није сматрао да је Марковићев утицај „био тако велики, а још мање, тако благотворан”, ни као моралног учитеља, нити као политичког радника.³⁰⁶

³⁰² Исто.

³⁰³ Исто.

³⁰⁴ С. Јовановић, „Политичке идеје Јована Скерлића”, [1953], СД XI, стр. 709–710.

³⁰⁵ Исто.

³⁰⁶ С. Јовановић, „Додатак. Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*. Београд 1910” у: С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 158.

У критици Скерлићеве књиге о Марковићу из 1910. године Слободан Јовановић је указао на свима познате чињенице: „Као морални учитељ Марковић не изгледа да је био врло срећне руке. Следбеника је имао доста, али само из почетка, за једно кратко време. Ниједан од њих није истрајао до краја; сви су променили вером, одрекли се социјализма, па с њиме и алтруистичког идеала. У току времена, негдашњи марковићевци постали су министри и саветници; неки су се од њих одликовали као великозакупци дувана и 'обделатељи руда и копова'; више или мање сви су се прилагодили овом бирократском и капиталистичком друштву, прилагодили толико да се данас они и нико други, находе на његовом врху [...] треба замислити једног Лутера чији су се ученици вратили католицизму”.³⁰⁷ Слободан Јовановић указује да се о Марковићу говори као о оцу Радикалне странке, али да је Радикална странка „дете које не личи много на свога оца”.³⁰⁸ Радикалну странку су, у ствари, створили Никола Пашић и Пера Тодоровић са својим агитаторским и организаторским способностима: „Највеће историјско дело Радикалне странке јесте овај парламентарни режим који данас имамо. Је ли Светозар Марковић то хтео?”³⁰⁹

Кад се пређе са тумачења текста и у њима изнесених идеја на величину и дубину утицаја, на чему је инсистирао Скерлић, долази до незгодних обрта. Крста Цицварић оптужује Марковића за политички развитак његових следбеника у Радикалној странци: „Један прави, револуционарни социјалиста, какав је Марковић требао да буде по својој теорији, извесно не би могао бити учитељ буржоазије, која је тежила демократији [...] Марковићев практични програм, који и јесте суштина његове политике, чисто је буржоаски, па је чисто буржоаски и први практичан рад његове странке [...] Највиђенији чланови Марковићеве странке из народа, као што су били Адам Богосављевић и Ранко Тајсић, били су буржови не само по своме положају него и по својој психологији”.³¹⁰

У вези са Марковићем као моралним учитељем Слободан Јовановић у критици Скерлићеве књиге о Марковићу из 1910. године

³⁰⁷ С. Јовановић, „Додатак. Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животопис, рад и идеје*. Београд 1910” у: С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 159–160.

³⁰⁸ Исто, стр. 163.

³⁰⁹ Исто.

³¹⁰ К. Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем пре судом Слободана Јовановића* [1910], стр. 8.

указује да оно што се Скерлићу највише допада код Марковића није оно што се највише допадало Марковићевим следбеницима: „Ја припадам може бити последњој ђачкој генерацији која је још стајала под Марковићевим утицајем (та је генерација приредила, 1888, једно издање његових списа) и могу на основу властитог искуства да тврдим, које су његове идеје биле најрадије примане. То нису његове алтруистичке, већ његове материјалистичке идеје”.³¹¹ Млади материјалисти су одмах хтели да примене материјалистичке идеје у својим животима. „Праву пометњу” код њих је изазвала идеја да се човек разликује од животиње само у степену развитка, односно „како се у популарној формули говорило, да је човек постао од мајмуна”.³¹² Слободан Јовановић сведочи да су Марковићеви следбеници имали прави култ према нашим инстинктима и апетитима: „Према нижим физичким потребама били су пуне нежне пажње, и, на пример, ти исти људи који су морал, и естетику, и патриотизам узимали са скептичке висине, о сексуалним потребама говорили су са педантном озбиљношћу”.³¹³ Тај тип великошколаца из седамдесетих и осамдесетих година (време владе краља Милана) био је тип младића који поштује само природне науке, „све друго презире, а нарочито лепу књижевност; који се ослободио свих предрасуда, свих социјалних и културних лажи, и стога држи да треба да буде неваспитан, распуштен, и бруталан; који из начела не носи кравату, и увођење у сексуални живот сматра као акт високог просвећивања. Тај тип незрелог циника, то је Марковић створио као морални учитељ. Заиста то није било бог зна шта”.³¹⁴

Слободан Јовановић је закључио да ако Марковић није био вредан дивљења, вредно је уметничко дело „које је г. Скерлић начинио од Марковићевог материјала”.³¹⁵ Богдан Поповић је записао Јовановићеву оцену Марковића и Скерлића: „Слободан Јовановић, који је проучио Скерлићеву књигу о Светозару Марковићу, и самог Марковића, каже ми да је Скерлић с ретком срећом дао тај епиграматични облик мислима Светозара Марковића, и да би теоријски утицај овога последњег

³¹¹ Исто, стр. 161.

³¹² Исто.

³¹³ Исто, стр. 162.

³¹⁴ Исто, стр. 163.

³¹⁵ Исто, стр. 166.

био много већи да је неко у његово време умео исковати те 'девизе' које је Скерлић посејао по целој својој књизи".³¹⁶

Поред све учтиве хвале упућене Скерлићу у приказу, односно критици његове књиге, Јовановићева критика Светозара Марковића је добрим делом и критика становишта Јована Скерлића, Марковићевог следбеника. Редакција *Српској књижевној гласника* скоро целу ноћ је провела одлучујући да ли да се објави Јовановићев приказ или приказ Скерлићевог младог следбеника Бранка Лазаревића. Основне црте критике Скерлићевог социјализма Слободан Јовановић изнео је у критици Скерлићевог узора, Светозара Марковића.³¹⁷ Слободан Јовановић и Јован Скерлић, социјалиста, следбеник Светозара Марковића и Жана Жореса (Jean Jaurès), били су у коректним односима, али су имали сасвим различита становишта.

Скерлић није остао нем на Јовановићеву критику. Указао је да не треба због познатих примера заборавити идеал „бољег човека”. Марковићев и Скерлићев идеал „бољег човека” не може се, закључује Слободан Јовановић, посебно критиковати: „Он је симпатичан као симбол строге начелности у животу и једне развијеније социјалне осетљивости”.³¹⁸ С друге стране, у „бољем човеку” Јовановић препознаје „један на хладној рационалистичкој основи егзалтирани алтруизам”.³¹⁹ У касније објављеном тексту (1962) овог марковићевског „моралног човека” препознаје у комунистима: „Бољи човек био је један слеђени интелектуалац, који се развијао само у једном правцу, и у кога је све било измозгано. Марковић је веровао у позитивне науке онако, као Доситеј у просветитељску филозофију, и зато је нашао свој идеал у једном човеку који не би имао ничега себичног ни субјективног, али у исто време не би имао срца нимало. У наше време, комунисти су показали како тај идеал изгледа кад се оствари”.³²⁰

³¹⁶ Б. Поповић, „Јован Скерлић као књижевни критичар” [написано 1914. Објављено у: СКГ (1920), 1, стр. 21–44], СДБП I, стр. 326.

³¹⁷ С. Јовановић, „Политичке идеје Јована Скерлића”, 1953, СД XI, стр. 708.

³¹⁸ С. Јовановић, „Додатак. Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*. Београд 1910” у: С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 159.

³¹⁹ Исто.

³²⁰ С. Јовановић, „О културном обрасцу”, у: С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 569.

Национализам (либерални и социјалдарвинистички)

Средином XIX века национализам је био повезан са правом народа на слободу, самосталност и уједињење. Владимир Јовановић је могао, прво у Немачкој, а потом у Мацинијевој идеологији, да види спој либерализма са идејом уједињења народа у јединствену државу.³²¹ Управо је у том смислу Владимир Јовановић био „либерални патриота”.³²² Крајем XIX века националистичка идеологија је усвојила дарвинистичке претпоставке. Према новом разумевању национализма, у дарвинистичкој борби за опстанак само јаке нације и државе могу да преживе, док су слабе осуђене на пропаст. Владимир Јовановић, који је сматрао да је теорија социјалног дарвинизма научно доказана,³²³ није могао да пренебрегне противречност између дарвинистичког еволуционизма и свог идеалистичког национализма. Пошто је нови национализам био социолошки дарвинизам примењен на национализам, становишта о позитивизму и национализму Владимира Јовановића противречила су једно другом. Није могао да оспори Дарвинову теорију борбе за опстанак у којој побеђује јачи. Ако је дарвинизам научно исправан, онда је једино национализам који се заснива на истинитој научној теорији и сам научно доказан. Морални идеали на које се позивао стари национализам, нису се могли редуковати на природне појаве, због чега се морао сматрати научно неприхватљивим. Слободан Јовановић сведочи да је Владимир Јовановић био затечен новим реалним прагматичним национализмом: „Ако је, као што су енглески позитивисти узимали, појаве друштвеног живота ваљало тумачити искључиво на основу резултата природних наука, онда је стари идеалистички национализам ваљало безусловно одбацити”.³²⁴ Владимир Јовановић раније није увиђао неусаглашеност између свог схватања национализма и својих социолошких погледа. Појавом бизмарковског национализма постало је јасно да ће морати

³²¹ Исто, стр. 86.

³²² О „либералним патриотама” вид. В. Јовановић, *Аутибиографске белешке*, штамп. Драг. Грегорића, Београд 1936.

³²³ Владимир Јовановић, „Друштвена и међународна борба за опстанак”, *Гласник Српској ученој друштва*, 60 (1885), стр. 200.

³²⁴ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 109.

да промени или своја позитивистичка социолошка гледишта, или своје схватање патриотизма.³²⁵

Слободан Јовановић указује да је Владимир Јовановић био свестан апорије у коју је запао. Није хтео да одбаци ни спенсеровски позитивизам, нити маџинијевски национализам. Владимир Јовановић је ипак понудио једно решење: „У борби између нација, резоновао је он, успех не зависи, као у борби између животиња, искључиво од физичких особина, него зависи, и то још у већој мери, од интелектуалних и моралних особина. Из тога је даље изводио да, баш ради успеха у борби за опстанак, једна нација не сме [да се ослони] само на своју војну снагу; она мора [да има] и један морални идеал у који ће веровати”.³²⁶ Наглашавао је да иако „и данас морамо да гледамо страховиту друштвену и међународну борбу за опстанак”, постоји „утеха што последња победа, по правилу, не остаје на страни голе физичке силе и варварства, него на страни културне снаге и цивилизације”.³²⁷

Владимир Јовановић није доследно ускладио своја становишта. О томе сведочи и његово мишљење о републици и монархији. Може се рећи да је, као и Светозар Марковић, теоријски био републиканац, а практично монархиста (у смислу подржавања воље народа који хоће монархију).³²⁸ За разлику од својих следбеника, и поред идеолошке принципијелности, ни један ни други нису сматрали да је најпрече истеривати републиканизам на чистину. И Светозар Милетић, пишући поводом полемике између Светозара Марковића и Драгише Станојевића, нагласио је да се његова Српска народна слободоумна странка (у Угарској) отворено залаже за републику, која у практичној

³²⁵ Владимир и Слободан Јовановић критикују бизмарковски империјалистички национализам. Вид. V. Yovanovitch, *The Near-Eastern Problem and the Pan-German Peril*, Watts & Co, London 1909; *The Serbian Nation and the Eastern Question*, Bell and Daldy, London 1863; С. Јовановић, „Бизмарк” (1898), СД XII, стр. 209–214. Бизмарка је ценио Никола Христић. Генерал Јован Бели-Марковић, који се у Берлину школовао (усавршавао), уважавао је пруску војску.

³²⁶ Исто.

³²⁷ В. Јовановић, „Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу”, *Гласник Српској ученој друштва*, 71 (1890), стр. 188.

³²⁸ Иако је критиковао монархију, „Марковић је био монархист, ако не по својим осећањима, а оно по том разлогу што је монархију сматрао као практичну нужност у Србији”, пошто монархију „народ хоће” и зато што су „наше спољне околности такве да се никаква друга форма државна не би трпела од стране суседа од којих зависимо”. Вид. С. Јовановић, „Светозар Марковић [1903], СД II, стр. 95.

политици у то време не може да се спроведе: „Ми отворено исповедамо да смо за републику, не само у начелу, него и у животу; исповедамо да је монархијско начело порицање сувереног народног права и понижење народа [...] али у животу под тим 'знаком' војевати, и снагу противу предрасуда народа и противу двоструки, да и стоструки Турака водити, било би безуспешно”.³²⁹ Колико је републиканска идеја у народу била слаба (за разлику од интелигенције), речито сведочи Бранислав Петронијевић, који је као носилац листе Југословенске републиканске странке (Љубомир Љуба Стојановић, Јаков Јаша Продановић) за Ваљевски округ агитовао у предизборној кампањи за изборе за уставотворну скупштину 1921. године: „Приликом агитације у Ваљевском округу увидео сам колико је наш народ мало вољан да се озбиљно бори за републиканску идеју. Једва смо саставили листу (на којој је већина потписника [у ствари] припадала Земљорадничкој странци). На изборима листа је добила минималан број гласова (око 400) и нико није изабран”.³³⁰ Иако је Владимир Јовановић веровао да је република ближа идеалима слободе и изворном духу српског народа, а монархија туђинска институција коју су Срби усвојили од Византије,³³¹ прихватао је уставну монархију, јер се за њу определио српски народ на Светоандрејској скупштини (1858),³³² у чему је, у основи, следио Мацинијеву аргументацију.³³³ Сматрао је да „уставна монархија вреди уколико олакшава мирни прелаз друштва из стања у

³²⁹ [Светозар Милетић], „Српска слободњачка странка”, *Застава* 92 (9/21. августа 1870) у: С. Марковић, ЦДСМ, 2, стр. 256.

³³⁰ Б. Петронијевић, „Аутобиографска скица”, ИДБП, стр. 73.

³³¹ В. Јовановић, *Основи снаге* [1870], 39. Упор. V. Jovanovics, *Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient*, Librairie internationale, A. Lacroix, Verboeckhoven et C-ie, Paris 1870, стр. 11–12. Вид. и Д. Баства, „Либерални патриота Владимира Јовановића” (2010), стр. 45–46.

³³² Основни подаци из биографије Владимира Јовановића не дају основа за тврђење да се залагао за династију Обреновића као што се тврди у: Михаило Марковић, „Актуелност либерализма Владимира Јовановића”, ДПВЈ [2011], стр. 9.

³³³ „Ђеновске новине 'Национе' саопштавају писмо, које је Мацини 8. пр. мес. писао краљу сардинском. Писмо то гласи овако: 'Господару! Републиканац сам што мислим да је тако најбоље; па кад би погрешео краљ, било би ми један више повод да осуђујем монархију. Али ја љубим своје отачаство већма него своју партију, а Ви му, Господару, можете много помоћи да победи и опет устане, само ако хоћете; [...] 'Господару, Ви сте јаки. Јаки сте што Вам једногласна воља народа од 25 милиона душа даје силу непобедну; јачи сте него ма који други владалац, који сада живи у Европи, јер ни један нема те

које га је поставила 'апсолутна власт монарха' у стање слободе у коме ће бити господар од себе, а то је, прелаз од монархије републици".³³⁴ Тада је овај процес управо започео у Француској.

Критичко тумачење основних филозофских поставки које је усвојио Владимир Јовановић, а које даје Слободан Јовановић, од посебног је значаја за разумевање развоја српске филозофске мисли у XIX и XX веку. Пuteви Владимира и Слободана Јовановића веома су различити, јер отац полази из старог традиционализма, критикујући основне идеје по којима је васпитаван, док син добија нетрадиционално, либерално васпитање, да би постепено, анализирајући и критикујући га, дошао до сопствене синтезе традиције и либералног. Слободан Јовановић је најдоследнији критичар позитивизма Владимира Јовановића. Основне поставке изнесене у толико утицајном *Политичком речнику* Владимира Јовановића Слободан Јовановић је детаљно и критички размотрио. Неки од критичара Слободана Јовановића, као што је Крста Цицварић, критикују његово учење управо са позитивистичких становишта која је имао и Владимир Јовановић, не узимајући при томе у обзир критику владајућих сцијентистичких и материјалистичких предрасуда изнесене у радовима Слободана Јовановића. Критика Слободана Јовановића, међутим, иде са оне стране позитивизма, јер указује на просветитељске и рационалистичке основе научних и политичких гледишта Владимира Јовановића. Њена права филозофска тема су најопштије предрасуде епохе – природно стање, друштвени уговор, општа воља и природна права.³³⁵

Анализирајући основне ставове свога оца, Слободан Јовановић је нагласио да су Владимир Јовановић и његови савременици били уверени да је њихово гледиште научно доказано, односно да је њихово политичко, научно и национално убеђење сама позитивна наука. Због тог уверења они су одбацивали све друго што није наука. Позитивизам и материјализам, међутим, нису наука, већ филозофски правци. Због тога јединство (тројство) науке, слободе и нације није засновано на научној, већ на филозофској основи.³³⁶ Пошто позитивизам и материјализам имају филозофску основу, онда немају извесност емпиријске науке, већ филозофског мишљења. Слободан Јова-

љубави од свог народа као Ви". Вид. „Једно писмо Мацинијево”, СП, ур. М. Поповић, 116 (3. [15] октобар 1859), стр. 561.

³³⁴ В. Јовановић, ПР, стр. 550.

³³⁵ С. Јовановић, „О друштвеном уговор” [1895], СД XII, стр. 175.

³³⁶ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 114.

новић наглашава да Владимир Јовановић и његови савременици нису увиђали да тројство науке, слободе и нације није засновано на научној, већ на филозофској основи.³³⁷ Истиче да се веза између ових појмова у нараштају Владимира Јовановића, у ствари, одржавала уз помоћ рационалистичке филозофије: „Ти људи живели су у једном прелазном добу. Услед великог успеха природних наука научни позитивизам тада се већ стао ширити, али утицај рационалистичке филозофије још се није престао осећати. Основно мерило истине налазило се више у тој филозофији него у самој науци. И на пример, кад је било речи о сукобу између религије и науке, победа се признавала науци из истих оних разлога из којих се то чинило и у Волтерово [Voltaire – François-Marie Arouet] доба, када се све стављало под критику нашег од свих предрасуда очишћеног разума”.³³⁸

Право човека на слободу либерални интелектуалци изводили су из тога што је човек рационално биће, што у наредном кораку значи да без просвећивања разума, тј. његовог чишћења од предрасуда, нема ни слободе. Пошто је на тај начин утемељен либерализам појединца, он је проширењем права на слободу на цео народ, утврдио и национализам. Темељ теорије о јединству либерализма, позитивизма и национализма налази се, у ствари, у француској просветитељској филозофији.

Слободан Јовановић који је обазриво, али критички и темељно, анализирао становишта Владимира Јовановића, закључује да се њихови нараштаји нису могли разумети: „мој нараштај био [је] далеко од нараштаја мог оца, и [...] уопште оцеви и деца мало разумеју једни друге”.³³⁹ На примеру начина писања у *Српском књижевном гласнику* Слободан Јовановић показао је ову разлику између нараштаја. У *Гласнику* су нарочито полагали на критичност и објективност, која је Владимиру Јовановићу и његовој генерацији, која је уносила страсти у своја уверења, изгледала хладно и безбојно. Иако је Владимир Јовановић био против радикализма, одговарала му је страст својствена исповедању радикалних политичких идеја, због чега је, иако противник Светозара Марковића, ценио начин писања великог Марковићевог популаризатора, Јована Скерлића.

Владимир Јовановић је био пријемчив за идеје француских радикалних левичара. Никада, међутим, није одступио од либералног

³³⁷ Исто.

³³⁸ Исто.

³³⁹ Исто, стр. 111.

уверења да је слобода право на политичку различитост. Нису му били прихватљиви социјалистички егалитаризам, колективизам и револуционарне методе. Може се рећи да је био доследан и упоран у свом активном и „мушком” либерализму, супротстављајући се с једне стране апсолутној власти, а са друге радикализму из кога је у XX веку произашао тоталитаризам.

ИСКУСТВО – ПРАКТИЧНО И ТЕОРИЈСКО

Слободан Јовановић у дипломатији и влади Стојана Новаковића

Пошто је завршио гимназију у Београду 1886. и право на Универзитету у Женеви 1890. године, после једногодишњих студија политичких наука на Слободној школи политичких наука у Паризу (*École libre des sciences politiques*), на основу обавезе преузете приликом одобрења државне стипендије, Слободан Јовановић је у државну службу ступио 1892. као писар 2. класе Првостепеног суда Округа дунавског у Београду (14. [26] марта 1892).¹

Исте године, десетак дана након образовања нове либералске владе, Слободан Јовановић је постављен 20. августа [1. септембра] 1892. године за писара 2. класе Министарства иностраних дела,² где је распоређен на место секретара Просветно-политичког одељења, званог Пропаганда (налик на одељења за источне послове у страним министарствима иностраних дела), које се бавило пословима везаним за простор тадашње балканске Турске (Османског царства) који се називао Старом Србијом (Рашка, Косово, Метохија и Скопско-тетовска област) и Македонијом (Јужном Србијом).³ Слободан Јовановић је био

¹ *Српске новине*, 18. [30] март 1892.

² Архив Србије, Министарство иностраних дела, Административно одељење (АС, МИД-А), 1892, 9483; *СН*, 25. август [6. септембар] 1892.

³ Називи области који су следили након старијег термина „српске земље”, као и њихове границе унутар административних граница Османског царства, засебна су тема која има дугу предисторију. Сам појам Старе Србије

чиновник Пропаганде у време када је на Балкану вођен интензиван пропагандни рат великих сила и балканских држава због решавања македонског питања.⁴ Био је то рат свих против свих, „рат огорчен, на живот и смрт, без бирања средстава”, како је описан у извештају једног од шефова Пропаганде, Михаила Г. Ристића.⁵

Након годину дана проведених у Министарству иностраних дела Слободан Јовановић је као аташе у рангу писара 1. класе упућен у Цариградско посланство.⁶ Припремајући се за нову дужност, отишао је на разговор код Стојана Новаковића, који је у то време био у Државном савету, заједно са Владимиром Јовановићем (1893).⁷ Може се рећи да тај разговор, обављен у Новаковићевом винограду, представља увод у вишегодишњу сарадњу Стојана Новаковића и Слободана Јовановића.

Нови састав Цариградског посланства одређен је током јула и августа 1893. године (влада Лазара Докића).⁸ Велики део посла Цариградског посланства спадао је у делокруг рада Пропаганде.⁹ Након

није био јасније одређен до друге половине XIX века. Вид. Славенко Терзић, *Сћара Србија, грама једне цивилизације (XIX–XX век)*. Рашка, Косово и Мейхохија, Скојско-џејтовска обласи, Православна реч, Нови Сад / Историјски институт, Београд 2012, стр. 15–44

⁴ Вид. више у: Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Г. Кон, Београд 1938.

⁵ Михаило Ристић, „Извештај о пословима пропаганде од године 1885. до наших дана” [1893], препис од 29. августа 1903, [у:] Биљана Вучетић, *Наша сћвар у Османском царсћиву*, Београд: Историјски институт, 2012 (даље: М. Ристић, „Извештај [1893]”), стр. 38.

⁶ АС, МИД–А, 1893, 145, Указ, 15. [27] август 1893; СН (17. [29] август 1893); АС, МИД–ПсЦ, 1893, I, 133, бр. 8325, Обавештење о указу, 16. [28. септембар], 20. септембар [2. октобар] 1893. На име сеобе из Београда у Цариград примио је 550 динара. АС, МИД–А, 1894, 2435, бр. 3934.

⁷ С. Јовановић, [„Стојан Новаковић. Личне успомене (Крф 1917)”, *Сћоменица Сћојана Новаковића*, СКЗ Београд 1921, стр. 83–115, *Моји савременици*, Виндзор, Канада 1962, *Портрети из историје и књижевности*, МС/ СКЗ, Нови Сад – Београд 1963], СД XI, стр. 17.

⁸ Лазар Докић је био пријатељ и лекар Владимира Јовановића. АСАНУ, ЗСЈ, 14891/17, Др Лазар Докић пријатељу (нема имена) Владимира Јовановића, Београд, 12. [24] август 1879.

⁹ АС, МИД–ПП, 1893, 179, XIII, пп бр. 305, Посланик пуковник Јеврем Велимировић Андри Николићу, министру, 8. [20. октобар] 1893.

образовања нове владе Слободан Јовановић је већ 25. јануара [6. фебруара] 1894. године позван натраг у Министарство.¹⁰

Слободан Јовановић је краљевим указом од 14. [26] маја 1894. године унапређен у секретара 5. класе у Министарству иностраних дела.¹¹ Као шеф Просветног одељења (Пропаганде), Слободан Јовановић је све послове обављао у сарадњи са Просветним одбором, чији је био деловођа.¹² За чланове Одбора поново су именовани 11. [23] фебруара 1894. године (влада Ђорђа Симића) архимандрит Нићифор Дучић (председник) и Љубомир Ковачевић, академик, као и Панта Срећковић, професор историје (Велике школе) у пензији, бивши окружни начелник (Дучић и Срећковић били су чланови намесничког Просветног одбора из 1868).¹³ За члана Просветног одбора именован је (20. маја [1. јуна] 1894) и Стојан Новаковић, државни саветник и бивши посланик у Цариграду.¹⁴

Према налогу министра иностраних дела, Симе Лозанића, Слободан Јовановић је обишао српске конзулате у Османском царству (1894).¹⁵ По повратку је саставио исцрпан извештај у коме је анализирао

¹⁰ АС, МИД-А, 1894, V, 813; АС, МИД-ПсЦ, 1894, I, 36, бр. 980, Решење од 25. јануара [6. фебруара] 1894, примљено 26. јануара [7. фебруара] 1894.

¹¹ АС, МИД-А, XIII, 3027; *СН* (19 [31] мај 1894).

¹² Пропагандном службом пре Јовановића руководили су Владимир Карић (1885/89), Бранислав Нушић (1889), Михаило Ристић (1890/93) и Светислав Симић (1893/94). Шефови Пропаганде не наводе се у државним календарима. Шематизми Министарства иностраних дела (систематизација радних места) који се наводе у Деловодном протоколу Административног одељења МИД, не налазе се у грађи Архива Србије, нити у архиви Министарства спољних послова РС.

¹³ АС, МИД-ПП, 1894, 523, I, пп бр. 216, Просветни одбор, Решење, Београд, 11. [23] фебруар 1894; АСАНУ, ЗМР, 14243/4097, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, 28. фебруар [12. март] 1894; С. Јовановић, „Стојан Новаковић [1917 / 1921, 1962, 1963]”, СД XI, стр. 117–118.

¹⁴ Краљ Александар је 9. [21] маја 1894. године укнуо *Устџав* из 1888. [1889]. Влада Светомира Николајевића (од 21. марта [2. априла]) подноси оставку, али краљевом одлуком наставља да обавља дужност у истом саставу. Сима Лозанић, који је остао министар иностраних дела, за члана Просветног одбора именовано је Стојана Новаковића, државног саветника и бившег посланика у Цариграду (20. мај [1. јун] 1894). АС, МИД-ПП, 1894, 523, I, пп бр. 794, Просветни одбор, Решење, Београд, 20. мај [1. јун] 1894; АС, МИД-ПП, 1894, 523, I, пп бр. 792, Стојан Новаковић Сими Лозанићу, министру иностраних дела, Београд, 6. [18] јун 1894.

¹⁵ АС, МИД-ПП, 1894, 240.

школе, учитеље, цркве, књижаре, општине, османску администрацију (валије), грчке митрополите, стране конзуле, бугарске владике, и на сваком подручју назначио „наше противнике“.¹⁶

Исте године друг Слободана Јовановића, Павле Маринковић, ступио је у дипломатску службу. Постављен је за секретара 3. класе Посланства у Петрограду 24. маја [5. јуна] 1894. године.¹⁷ Маринковић је био међу напредњацима који су (као и Стојан Новаковић) веровали да без Русије Србија не може обезбедити националне интересе.¹⁸ Осим службених депеша, Слободан Јовановић и Павле Маринковић имали су и паралелну приватну преписку, као што су приватну преписку у то време имали Јовановић и Михаило Ристић. Маринковић из Петрограда пише и Стојану Новаковићу. Ове преписке су делимично сачуване.

Јануара 1895. године на молбу и инсистирање Павла Маринковића Слободан Јовановић је прихватио (након одобрења министра) да буде специјални дописник новоосноване петроградске Руске телеграфске агенције (Российское телеграфное агентство).¹⁹ Овај деликатан посао обављао је до априла, када је Маринковић у писму питао Стојана Новаковића коме би могао да се повери даљи рад.²⁰

За пет година Јовановићевог рада у Министарству иностраних дела (20. август [1. септембар] 1892 – 11. [23] јун 1897) променило се осам влада, седам председника влада и седам министара иностраних дела (Симић је два пута био председник и министар).²¹ Када је Јовановић почео да ради у Министарству иностраних дела, као и у време

¹⁶ АС, МИД–ПП, 1894, 240, пп бр. 1787, 1273. Извештај је завршио 16. [28] августа 1894. године. Усвојен је („примљен“) 4. [16] октобра 1894. године (пп бр. 1970, 1781).

¹⁷ СН, (28. мај [9. јун] 1894).

¹⁸ С. Јовановић, „Павле Маринковић“ [1948 / 1962, 1991], СД XI, стр. 283; Михаило Војводић, „Новаковић и Русија“ у: М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, предговор В. Крестић, СКЗ, Београд 2012, стр. 113–138.

¹⁹ АС, МИД–ПП, 1895, 142, пов.бр. 111, Извештаји Посланства у Петрограду, П. Маринковић С. Лозанићу, Петроград, 6. [18] јануар 1895, Просветном одбору, 11. [23] јануар 1895, (пов. бр. 32, пп бр. 115).

²⁰ АС, СН, 1745, П. Маринковић С. Новаковићу, Петроград, 1. [13] април 1895.

²¹ *Устави*, стр. 139–140.

Михаило Г. Ристић (први слева), Слободан Јовановић (први десно) и Владимир Лацковић (претпостављамо други слева). Вероватно у згради Министарства иностраних дела у Београду (око 1895) (АКЦДПП)

када је био у Цариграду, начелник Министарства иностраних дела био је Милован Ђ. Миловановић (1899–1892, 1893–1894).²²

Напредњачка влада на челу са Стојаном Новаковићем образована је 25. јуна [7. јула] 1895. године.²³ Као председник Министарског

²² Миловановић је једно време био истовремено професор Велике школе и начелник Министарства (1889). Отпуштан је када су радикали силазили са власти. Вид. С. Јовановић, „Милован Миловановић” [1937] СД XI, стр. 218.

²³ АСАНУ, ЗМР, 14243, 4123, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, Ивањдан, 24. јун [6. јул] 1895. У новој влади министар унутрашњих дела био је Димитрије Маринковић, отац Павла Маринковића, министар војни генерал Драгутин Франасовић, а министар просвете и црквених послова Љубомир Ковачевић. Остали министри били су и Михаило Петковић, Вучко Стојановић, Стеван Поповић и Арон Нинчић.

савета и министар иностраних дела (од 25. јуна [7. јула] 1895), Стојан Новаковић се није „ограничавао на послове свога Министарства; он је носио целу владу на својим леђима”.²⁴ Пошто није поставио начелника Министарства иностраних дела, нити шефа Политичког одељења, водио је послове Политичког и Просветног одељења са два секретара (Слободан Јовановићем и Драгомиром М. Јанковићем) и једним писаром (др Милошем М. Петронијевићем).²⁵

СТИЦАЈЕМ ОКОЛНОСТИ Слободан Јовановић, који има либералско залеђе, постао је најближи сарадник, секретар, шефа напредњачке владе. Као што Новаковић није опраштао Миловану Миловановићу што је, као син старог конзервативца, отишао у радикале,²⁶ тако Владимир Јовановић није праштао Новаковићу што је од либерала постао напредњак: „Стојан Новаковић, тадашњи министар просвете и црквених дела, који је за љубав министарске столице и плате од некадашњег либерала прерушио се у конзервативца намесничког кова”.²⁷ На сличан начин критиковао је Светозар Марковић Владимира Јовановића (да се променио, јер је одступио од радикалног либерализма). Владимир Јовановић указује да је Марковић напустио либерале и приклонио се радикализму Интернационале. Архивска грађа помаже у разумевању разлога због којих су Милан Кујунџић и његов зет, Стојан Новаковић, напустили либерале. Кујунџић никада није био либерал Јовановићевог кова. Није био заступник материјализма, а имао је и поштовања према кнезу Михаилу.

Више разлога и околности је довело до тога да Слободан Јовановић постане Новаковићев најближи сарадник. Новаковићева канцеларија, као министра иностраних дела и министра-председника, налазила се у Министарству иностраних дела. У спољној политици Новаковић се углавном бавио македонским питањем, односно

²⁴ С. Јовановић, „Стојан Новаковић [1917 / 1921, 1962, 1963]”, СД XI, стр. 121. Уп. Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, у: *Сјоменица Сј. Новаковића*, СКЗ, Београд 1921, стр. 185 и даље.

²⁵ Драгомир Јанковић, друг Павла Маринковића, рођак је Богдана, Павла, Димитрија (такође дипломате) и Љубомира Поповића, као и министра Андре Николића (заједнички им је прадеда, односно деда и ујак, председник владе [кнежевски представник] и министар [попечитељ] иностраних дела, Стефан Марковић). Милош Петронијевић је син Милана Петронијевића, посланика у Берлину и Петрограду, а унук Аврама Петронијевића, председника владе [кнежевог представника] и министра [попечитеља] иностраних дела.

²⁶ С. Јовановић, „Милован Миловановић” [1937], СД XI, стр. 222.

²⁷ В. Јовановић, *Усјомене* [о. 1920 / 1988], стр. 282.

пословима пропаганде, а Јовановић је био шеф Пропаганде.²⁸ Новаковић је већ добро познавао Слободана Јовановића, на кога се и навикао током рада у Просветном одбору.²⁹ Јовановић је био упућен и у веома поверљива и деликатна питања.³⁰ Новаковић је навикао да послове сам обавља: „у нашој парламентарној историји ретко је кад један кабинет тако висио о једном човеку као Новаковићев кабинет о Новаковићу”.³¹

Двострук је значај Јовановићеве сарадње са Стојаном Новаковићем, због стицања непосредног политичког искуства, са једне стране, и због увида у посредовање политичког и теоријског код Стојана Новаковића, са друге стране.

Пошто је средишње спољнополитичко питање Србије било македонско питање, којим се Новаковић бавио и као посланик у Цариграду и потом водећи послове Просветног одељења, сасвим је очекивано његово ослањање на одељење чији је посао био усредсређен на македонско питање. На основу дипломатског искуства стеченог у Цариграду, а у вези са македонским питањем, Новаковић је и увидео нужност и спровео преоријентацију напредњачке политике са аустрофилске на русофилску.³² Као Новаковићев сарадник Јовановић је био непосредни сведок овог политичког заокрета.

Слободан Јовановић даје јасно и прецизно тумачење Новаковићеве политике. Новаковић, за кога сведочи да је „руководио пословима пропаганде сам лично”,³³ желео је да постигне да турска држава (Османско царство) призна постојање српске народности (у сва

²⁸ Јован М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији” [1921], стр. 186.

²⁹ С. Јовановић, „Стојан Новаковић [1917 / 1921, 1962, 1963]”, СД XI, стр. 131, 136; М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Клио, Београд 2003, стр. 21. Слободан Јовановић није био ангажован на пословима за конверзију државних дугова, којима се Новаковић бавио у Министарству финансија. Вид. С. Јовановић, „Напредњачка влада” у: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), [1931], СД VII, стр. 288–329; М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, предговор В. Крестић, СКЗ, Београд 2012, стр. 230–242.

³⁰ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), [1931], СД VII, стр. 291, фн. 1.

³¹ С. Јовановић, „Стојан Новаковић [1917 / 1921, 1962, 1963]”, СД XI, стр. 122.

³² Исто, стр. 126 и даље.

³³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), [1931], СД VII, стр. 309.

три македонска вилајета)³⁴ тако што ће се признати („створити”)³⁵ српска црква (путем постављања српских владика под јурисдикцијом Васељенске патријаршије) у Османском царству, „али без шизме, у оквиру и с пристанком саме [Васељенске] патријаршије, која би у извесним епархијама поставила српске владике; начинити у томе смислу погодбу с Патријаршијом посредством Порте, која би више или мање принудила Патријаршију на погодбу; одржавати добре односе с Бугарском, али опет зато не изгубити поверење Порте, које нам је било потребније од бугарског пријатељства; као стожер све те дипломатске игре узети Русију, која је уживала велики углед на Патријаршији, уливала велики страх Порти, и, после пада Стамболова, почела опет добијати утицај у Софији”³⁶

Сликајући портрет Стојана Новаковића, Слободан Јовановић истиче његову систематичност у вршењу дужности, не испуштајући да укаже на једну моралну, али истовремено и једнострану, могло би се рећи и наивну црту: „није имао дар познавања људи, али је с инстинктом честитог човека могао је да намирише ко није честит”³⁷. Новаковићева „оскудица психолошке проницљивости”³⁸ била је савсим супротна политичком опортунизму (упечатљиво приказаном у Јовановићевом портрету Милована Миловановића). Новаковићева „крутост” најдрастичније се показала (1881) у „црквеном питању”: „Стојан Новаковић имао је више истрајности него гипкости, више систематичности у идејама него мајсторије с људима. Он је заборављао да се цркви не може заповедати, него се мора с њоме погађати”³⁹. Јовановић указује на један Новаковићев политички недостатак, који није био само његов, већ је у истој напредњачкој влади (1881) био уочљив и код Чедомиља Мијатовића, а није био редак у Србији: „Новаковић није имао вештине за преговарање и погађање с људима уопште”⁴⁰

³⁴ Исто, стр. 306.

³⁵ Данас термин створити има значење које не може да се употреби ни за део цркве.

³⁶ О Новаковићевој влади вид. С. Јовановић, „Стојан Новаковић [1917 / 1921, 1962, 1963]”, СД XI, стр. 131, 133–141; „Напредњачка влада” у: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), [1931], СД VII, стр. 288–329. Вид. и Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, [1921] стр. 164.

³⁷ С. Јовановић, „Стојан Новаковић [1917 / 1921, 1962, 1963]”, СД XI, стр. 126.

³⁸ Исто, стр. 136.

³⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II (1878–1889), [1927, 1934], СД V, стр. 103.

⁴⁰ Исто.

Недостатак ове вештине која се заснива на искуству и разумевању значаја времена касније је у српској политици узроковао тешке и озбиљне последице, манифестоване у радикалним решењима (због нестрпљивости и жеље да се посао заврши одмах) и затезањима која често завршавају превеликим попуштањима, већим него што су била ранија затезања.

Осим Новаковићеве изузетне радне етике, Слободан Јовановић указује на етику дужности којом се Новаковић руководио: „његово је начело било да ’министар [председник владе] не треба никада да мисли на субјективно осећање сигурности или несигурности, које може да има, већ треба с пуном силом да ради до последњег дана задатке који су пред њим”.⁴¹

Новаковић је био историчар, филолог, професор књижевности. Јовановић указује да за историчара није довољно да познаје само факта. Има историчара који одлично познају документа, али којима је ствар на коју се документа односе сасвим страна.⁴² Истиче да је Новаковићу, као и Јовану Ристићу, познавање политике помагало у писању историјских списа. Указује да је Новаковић, као и Калај (Béni Kállay de Nagy-Kálló), који није био само историчар, већ и политичар, боље разумео партијско-политичку страну Првог српског устанка од „обичних” историчара.⁴³ Јовановић скоро увек даје предност теоретичару са политичким и државничким искуством (Платон, Макијавели, Берк [Edmund Burke], Токвил, Маркс, Балфур [Arthur Balfour], Морли [John Morley], Сорел, Јован Ристић, Стојан Новаковић, Михаило Гавриловић и др.), као и државницима који посредују практично-политичко и теоријско искуство (Гледстон, Балфур). У приказу новог издања Душановог законика (1898) Јовановић је истакао да Новаковићеве коментари представљају спој „фине анализе његових филолошких расправа са оном силином генерализовања, која је тако високо оцењена код његових историјских студија”.⁴⁴ Приказао је и студију *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, у

⁴¹ С. Јовановић, „Стојан Новаковић [1917/1921, 1962, 1963]”, СД XI, стр. 123.

⁴² С. Јовановић, „Јован Ристић” [Јован Ристић, писац и историчар. Предговор у књизи Јован Ристић: *Историјски списи*, СКЗ, Београд 1940, стр. 7–17], СД XI, стр. 559.

⁴³ С. Јовановић, „Карађорђе и његове војводе” [1939], СД XI, стр. 17; „Уставно питање и закони Карађорђевог времена” [1908], СД XI, стр. 603–608.

⁴⁴ С. Јовановић, „Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354. Наново издао Стојан Новаковић. 91. издање Задужбине Илије М. Коларца. Београд, Држ. штамп. 1898”, СД XI, стр. 589.

којој је Новаковић описао и рад своје владе: „У својим дугогодишњим историчарским студијама он је стекао навике хладног проматрања и тачног бележења, које га више не остављају никада. И отуда долази да на пр. чак и о свом властитом министровању г. Новаковић говори на један незаинтересован начин. Ово треба тим више истаћи што наши државници, у својим успоменама, скоро по правилу, пишу о свом раду у стилу накнадне рекламе, а о својој личности у тону нимало уздржаног дивљења”.⁴⁵

Боравак у Енглеској

С правом можемо претпоставити да је Слободан Јовановић планирао да после Париза продужи студије у Енглеској, у којој је његов отац боравио три пута (1860, 1862/1863, 1875). У Енглеску је отпутовао касније, 1898. године, након петогодишње службе у Министарству иностраних дела и годину дана проведених на Правном факултету (од 1897).⁴⁶ Лето 1898. године провео је у Лондону, а вратио се „неки дан” пре 21. септембра [3. октобра] 1898. године. Нажалост, немамо детаљније податке о његовом боравку у Лондону. Немамо његова писма из Енглеске, нити белешке. С обзиром на широке контакте Владимира Јовановића можемо претпоставити да је организовао сину поједине састанке. Препоруке је могао да му да и Љубомир Недић који је једно време студирао у Лондону. Слободан Јовановић је извесно обишао универзитетске центре, Оксфорд и Кембриџ и извесно је проводио време проучавајући енглески парламентарни систем. Пре пута у Енглеску, школске 1897/98. године Слободан Јовановић је на Правном факултету држао стручна предавања о енглеској уставности.⁴⁷

По повратку у Београд, у писму Стојану Новаковићу, поредио је енглески средњовековни парламент и српске средњовековне саборе о којима је Новаковић писао у предговору новог издања Душановог

⁴⁵ С. Јовановић, „Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, Београд 1912. Издање књижарнице С. Б. Цвијановића” 1903, СД XI, стр. 611.

⁴⁶ АС, СН, 1566, Слободан Јовановић Стојану Новаковићу о Душановом законику, Београд, 21. септембар [3. октобар] 1898.

⁴⁷ АС, ВШ, II, 179а/1900, Слободан Јовановић Александру Борисављевићу, старешини (декану) Правног факултета Велике школе (доставља Програм предавања и извештај о раду), Београд, 18. фебруар [2.март] 1900.

законика.⁴⁸ Идуће године објавио је студију о дводомном систему у којој детаљно анализира енглески систем. Коментар из овог писма налази се и на почетним странама студије о дводомном систему из 1899. године.⁴⁹ На основу фуснота из ове студије можемо саставити списак британских аутора чије радове је Слободан Јовановић читао. Неке од њих је могао и да упозна или слуша, као на пример Алберта Дајсија (Albert Venn Dicey), професора Енглеског права на Оксфорду на Блекстоновој катедри (Vinerian Professor of English Law), Вилијема Енсона (Sir William Reynell Anson, 3rd Baronet), професора Енглеског права, у то време подректора (de facto ректора) Оксфордског универзитета (Vice-Chancellor of Oxford University) или Едварда Џенкса (Edward Jenks), у то време ванредног професора (reader) Енглеског права на Оксфорду. Претпостављамо да је могао да упозна или слуша и Вилијема Лекија (William Edward Hartpole Lecky),⁵⁰ историчара и политичког теоретичара, либерала, а потом унионистичког посланика у парламенту (за Универзитет у Даблину) и члана Краљевског личног савета (privy councillor), Хенрија Сиџвика (Henry Sidgwick), професора најстарије филозофске катедре на Кембриџу (Knightbridge Professor of Philosophy),⁵¹ Џастина Мекартија (Justin McCarthy), дугогодишњег посланика, вођу Ирске националне федерације, или Дејвида Ричија (David George Ritchie), шкотског филозофа, татора на Оксфорду и потом професора Логике и метафизике на Универзитету Светог Андреја (The University of St Andrews), једног од оснивача и трећег председника Аристотеловог друштва за системске студије филозофије (Aristotelian Society for the Systematic Study of Philosophy) 1898–1899. године.⁵² Сло-

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ С. Јовановић, *О дводомном сисџему*, [1899], стр. 4.

⁵⁰ Леки је био „одсудни противник модерног радикализма, тврдећи да се већ данас, у демократским државама дотерало дотле да 'папагаји владају над орловима'". Вид. [Непотписано], „Виљем Едвард Хартпол Леки”, СКГ (1903), 10/5, стр. 398–399.

⁵¹ На Дајсија (Albert Venn Dicey) и Сиџвика упућује у фуснотама приступне беседе *О сувереносџи* (1897).

⁵² С. Јовановић упућује на ове ауторе у фуснотама студије *О дводомном сисџему*, [1899], стр. 3, фн. 1; стр. 19, фн. 17; стр. 34, фн. 32; стр. 37, фн. 37. Уп. Edward Jenks, [M.A. Reader in English Law in the University of Oxford, Lecturer at Balliol College, and formerly Fellow of King's College, Cambridge], *Law and Politics in the Middle Ages*, London, John Murray, Albemarle Street, 1898; Sir William Reynell Anson, Bart., D.C.L. of the Inner Temple, Barrister-at-Law, Warden of All Souls College, Oxford, *The Law and Custom of the Constitution*, In

бодан Јовановић је књиге ових аутора извесно донео из Лондона у Београд. Вероватно је донео и књиге других аутора које помиње у фуснотама студије *О дводомном систему*, као што су Томас Ерскин Меј (Thomas Erskine May, 1st Baron Farnborough), познати енглески уставни теоретичар и главни правни саветник у парламенту (Under Clerk of the Parliaments), судија Џејмс Стивен (Sir James Fitzjames Stephen, 1st Baronet), Едвард Фриман (Edward Augustus Freeman), професор Модерне историје на Оксфорду (Regius [краљевски] Professor of History), Гледстонов пријатељ, који је дошао у Босну у знак подршке Херцеговачком устанку, као и његов зет, чувени археолог Артур Еванс (Arthur Evans).⁵³

Када Слободан Јовановић пише о Артуру Балфуру (Arthur Balfour, 1st Earl of Balfour), премијеру, стиче се утисак да га има пред очима: „Први утисак који данашњи председник енглеског министарства чини на човека, углавном је хумористичан. Тај висок и танак Шкот, с издуженим вратом и несразмерно дугим ногама, без груди и без стомака, кратковид и сплетен, улива својом спољашношћу врло мало поштовања; у пространом Британском царству никога нису чешће упоређивали са жирафом него њега, првог саветника Круне. Његово понашање у парламенту све је пре него свечано и достојанствено. Изваљен колико је дуг, с ногама на председниковом столу, глава забачена чак у другу клупу, руке у џеповима, а очи полузатворене, он, по читаве сате, даје тек толико знака од себе што с времена на време зевне из све снаге”.⁵⁴ Овај текст из 1903. године није поново штампан, а другачији је од каснијег текста посвећеног Балфуру кога је Слободан

Three Volumes, Clarendon Press, Oxford 1886–1892; William Edward Hartpole Lecky, *Democracy and Liberty*, Longmans, Green, and Co., London and Bombay, New York 1896; Albert Venn Dicey, B.C.L., of the Inner Temple, Barrister-at-Law, Vinerian Professor of English Law, Fellow of All Souls College, Oxford, Hon. LL.D. Glasgow and Edinburgh, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, Third Edition, Macmillan and Co., London and New York 1889; Henry Sidgwick, *The Elements of Politics*, Second Edition, Revised Throughout, Macmillan and Co., London and New York 1897; Justin McCarthy, *A History of Our Own Times*, Chatto & Windus, London 1897.

⁵³ Thomas Erskine May, *A Treatise upon the Law, Privileges, Proceedings and Usage of Parliament*, Charles Knight & Co. Ludgagte-Street, London 1844–1883, (и данас се издају наставци); Edward Augustus Freeman, M.A. Hon. D.C.L., Late Fellow of Trinity College, Oxford, *The Growth of the English Constitution From The Earliest Times*, Macmillan and Co., London 1872; Sir James Fitzjames Stephen, 1st Baronet, *Liberty, Equality, Fraternity*, Nolt & Williams, New York 1873.

⁵⁴ С. Јовановић, „Артур Балфур”, СКГ, Београд, 3 (1903), 8/1, стр. 36.

Јовановић посебно ценио. Горњи опис служи као контраст стварним квалитетима енглеског државника: „У ствари, Артур Балфур је ипак државник, али један државник какав се можда од Периклова времена није видео, државник с потпуним филозофским васпитањем. У својој младости он се страшно бавио метафизиком, за коју је, судећи по његовим списима 'У одбрану филозофске сумње' и 'Основи вере', имао доста природна дара. У том изучавању филозофије он је стекао велику дијалектичку вештину, коју му је, једног дана, и Херберт Спенсер морао признати,⁵⁵ али је у исто време изгубио једном за свагда све илузије, и постао исти онакав интелектуални нихилист какав некада и његов велики земљак, Дејвид Хјум [David Hume]”⁵⁶

На основу једног сачуваног писма можемо видети да је Слободан Јовановић планирао да се састане са Чедомиљом Мијатовићем, дугогодишњим послаником Краљевине Србије у Енглеској. У Заоставштини Слободана Јовановића сачувано је Мијатовићево писмо од 12. [24] јула 1898. године чији је највећи део посвећен детаљним саветима и објашњењима како да возом дође код њега, пошто је тада био изван Лондона. Транспорт у Енглеској био је и остао веома скуп и због тога тема која увек захтева посебну пажњу. Пошто писмо само по себи много говори о саговорницима, о духу Енглеске и времену, као и међусобним односима, овде ћемо га први пут објавити у целини:

„Драги господине Јовановићу,⁵⁷

Веома ми је жао што нисам у свом дому да вам укажем колико толико гостопримства и као младом Србину, и као Слободану Јовановићу, а још пре свега и преко свега као сину Владимира Јовановића. Прошле среде био сам у Лондону, а ове која наступа сумњам да ћу у варош долазити. Како не знам колико ћете се бавити у Енглеској, а било би ми баш криво да вас не видим и да се вратите у Србију не видевши се са мном, то вас молим дођите овамо к мени у Тунбриџ Велс [Tunbridge Wells] на обданицу. Нећете се кајати јер ћете видети једну красну провинцијалну варош Енглеску, која ће Вас својом околином подсетити на нашу Шумадију. У среду имају „јефтине возови” између ове вароши и Лондона. Повратни билет треће класе кошта свега 3 шилинга и 5 пенса. Овде у Енглеској и највећа господа путују трећом класом. Него тај јефтине брзи воз полази са Черинг Кроса [Charing Cross railway station] само један

⁵⁵ Herbert Spencer, „Mr. Balfour's dialectics”, *Fortnightly Review* 63/57 (June 1895), 861–873.

⁵⁶ С. Јовановић, „Артур Балфур”, СКГ 3 (1903), 8/1, стр. 38

⁵⁷ У залављу је меморандум: *Légation Royale de Serbie*.

пут и то у 9.24 сати ујутру. Треба да сте дакле на Черинг Крос стацији бар у 9. 20. Вожња траје од прилике пет фртаља сата. Ја ћу вас дочекати на станици па ћемо онда прошетати по вароши, до- ручковати заједно, после подне извести се кудгод у околину, која је врло лепа, и онда заједно узети мало чаја пре него се вратите у Лондон камо ћете стићи у 8 сати. За овај програм не треба вам ништа носити са собом (осем 3/6 којим ћете повратну билету купити). Али бих волео да се спремите да овде ноћите па да у чет- вртак правимо одавде једну екскурсију до у Истборн [Eastbourne] или Хитфилд [Heathfield]⁵⁸ те да о једном трошку видите бар једну од ових красних приморских вароши којих је јужно приморје пуно [тзв. Spa Valley Railway]. На сваки начин жртвујте 3/6 па дођите к нама у среду. Моћи ћемо се тада 'на тенане' разговарати.

Очекујући поуздано да ћете ми одговорити одмах обећањем да ћете доиста доћи у среду у Тунбриџ-Велс, и поздрављајући вас љубазно, остајем Ваш искрени поштовалац,

Чед. Мијатовић

P. S. Наравно ово вас ја позивам како у име моје тако и у име моје жене.⁵⁹

Тешко је одбити овако љубазан, типично енглески позив са садржајно испланираним временом, отвореним опцијама, и јасно исказаним трошковником. Слободан Јовановић је записао да је Чедомиљ Мијатовић „био познат као најљубазнији човек на свету, велики мајстор лепих речи и претераних комплимената”.⁶⁰ У *Влади Александра Обреновића* у једној фусноти позива се на Мијатовићево казивање, без упућивања на објављено дело и архивску грађу. Можемо претпоставити да је до те информације дошао у непосредном разговору са Мијатовићем када је боравио у Енглеској и да је добио усмено одобрење да га спомене као извор.⁶¹

⁵⁸ У оригиналу отпр. Хефите.

⁵⁹ АСАНУ, ЗСЈ, 14891/48, Чедомиљ Мијатовић Слободану Јовановићу, Line Hill House, Tunbridge Wells, недеља, 12. [24] јула 1898. Постскрипtum је напи- сан вертикално на маргини.

⁶⁰ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917 / 1920], СД XI, стр. 682.

⁶¹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), [1931], СД VII, стр. 182, фн. 1. Слободан Јовановић је нагласио у предговору првог издања друге књиге *Владе Александра Обреновића* да није увек имао овлашћење да се позове на казивања савременика, „и зато нека тврђења, иако у ствари основана на озбиљним усменим сведочанствима, могу изгледати недоказана”. Вид. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), [1931], СД VII, стр. 15.

Мијатовића је оценио у једном приказу потписаном псеудонимом Рук, а објављеном (ијекавицом) у мостарској *Зори*, претходне, 1897. године: „Чеда Мијатовић има диван стил, живо прича, фино описује и слика – али [...] он је, као његов учитељ Видаковић, више фантаста”.⁶² Оценио га је као романтичара који је осећајност и машту уносио у све што је писао: „Са годинама он је из романтизма прелазео у ’рококо’, добијао један сладуњав цветни стил, једну машту кокетно театралну, једну осећајност која се пренемагала и опомињала на ’чувствителност’ романа из XVIII века”.⁶³

Нажалост, не знамо да ли се Слободан Јовановић тада видео са Мијатовићем. Касније је писао о Мијатовићевом „енглеском” беседништву: „Мијатовић који је био англман и говорио да боље познаје Енглеску него Србију, покушао је да у нашој сељачкој Скупштини говори онако као што је видео да се говори у енглеском парламенту. Његова младост, његов буџет с дефицитом, његово енглеско беседништво, све то скупа учинило је на наше скупштинаре један утисак који није био добар”.⁶⁴ Упућује и на утицај његове жене: „Уз своју жену Енглескињу он је био примио и тадашње енглеске идеје да је Русија опасна и за европску цивилизацију и за слободу балканских народа”.⁶⁵

Писма Слободана Јовановића Павлу Маринковићу или Богдану Поповићу била би од највећег значаја за откривање детаља овог извесно студијског боравка, али и одмора након веома тешких пет година рада у Министарству иностраних дела. Нажалост, ништа више не знамо о Јовановићевом боравку у Енглеској. Занимљиво је да је управо у то време, у септембру, пет година млађи Винстон Черчил (Winston Leonard Spencer-Churchill) као активни коњички поручник учествовао у бици код Омдурмана (Battle of Omdurman) у Судану (2. септембра 1898), коју су Енглези водили против муслиманске дервишке војске. Черчил је истовремено био и дописник новина, а објавио је убрзо и књигу о овом, „рату на реци” (Нилу), како га је назвао. Књига

⁶² С. Јовановић [Рук], „*Хаџи Ђера*, светла слика из прошлости српске, написао Драгутин Ј. Илијић, Карловци, Српска манастирска штампарија, 1897. [*Зора*, 2 (1897), 9, стр. 313–315]”, СД XI, стр. 865.

⁶³ С. Јовановић, „Љубомир Неђић” [1917 / 1920], СД XI, стр. 682.

⁶⁴ Англман као англофил има у тексту С. Јовановића блаже значење него данас. С. Јовановић, „Чедомиљ Мијатовић као политичар”, СД XI, стр. 495; С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 113.

⁶⁵ С. Јовановић, „Чедомиљ Мијатовић као политичар” (некролог 1932), СД XI, стр. 496.

је врло брзо имала и друго, измењено, издање у којем је изостављена критика британског опхођења према заробљеницима. Посветио ју је лорду Солзберију (Robert Gascoyne-Cecil, 3rd Marquess of Salisbury), вођи конзервативаца.

По повратку из Енглеске Слободан Јовановић је наставио да прати енглеску политику па и Черчилов политички развитак. У раду „Обрт у енглеској царинској политици” из 1903. године говори о омладини унионистичке (конзервативне) странке: „омладина странке, њена будућност су, баш они млађи људи који највише обећавају, као лорд Хју Сесил [Lord Hugh Gascoyne-Cecil], син лорда Солзберија, и Винстон Черчил, син лорда Рандолфа Черчила [Lord Randolph Henry Spencer-Churchill]”.⁶⁶ Касније, у Лондону, Јовановић је као председник југословенске владе у избеглиштву стекао непосредан увид у Черчилову политику.

Поменути рат против дервишке државе у Судану водио је у време Јовановићевог боравка у Енглеској прослављени војсковођа лорд Кичинер (Field Marshal Horatio Herbert Kitchener, 1st Earl Kitchener), о чијем је положају у влади у време Првог светског рата касније писао: „Јавно мњење осећало је да је рат који почиње једна озбиљна ствар, која се не може поверити политичарима из парламента, него само једном искусном војнику као Кичинер. Почетком рата, Кичинер је уживао у већој мери поверење публике него цео кабинет и цео парламент”.⁶⁷

По повратку из Енглеске Слободан Јовановић је објавио радове *О дводомном сисџему* и „Енглески парламентаризам” (1901). Писао је о енглеској политици, историји и енглеским ауторима.⁶⁸ Објавио је

⁶⁶ С. Јовановић, „Обрт у енглеској царинској политици”, СД XII, стр. 215.

⁶⁷ С. Јовановић, „Лојд Џорџ и Лорд Кичинер”, 1923, СД XII, стр. 259.

⁶⁸ С. Јовановић, *О дводомном сисџему*, [1899]; [Z], „Велики преглед. Коклен о Молиеру и Шекспиру”, СКГ 1 (1901), 1/1, стр. 78–79; [Z], „Енглеске студије Андре Шевријона”, СКГ 1 (1901), 3/3, стр. 238–239; [Z], „Ирод, прво драмско дело чувеног песника Стефана Филипса”, СКГ 1 (1901), 1/1, стр. 78; [Z], „Историја четири Ђорђа и Виљема IV, од Џестина Мак Картија (последње свеске у сарадњи с Џестином Хентлијем Мак Картијем [Justin Mac Charthy and Justin Huntly Mac Charthy, *History of the Four Georges and of William V 1884–1900*])”, СКГ, Београд, 1 (1901), 3/2, стр. 158; „Квисантије, роман Антонија Хопа [Anthony Hope, *Quisante*], 1900”, СКГ 1 (1901), 3/3, стр. 230–237; [Z], *Master Christian* од Марије Корели, СКГ 1 (1901), 1/1, стр. 78; „Оливер Кромвел, од Џона Морлија [John Morley, *Life of Oliver Cromwell*, London, 1900], 1900” СКГ 1 (1901), 2/5, стр. 374–378; „Џон Морли”, СКГ, Београд, 1 (1901), 2/4, стр. 266–273;

и некролог Оскару Вајлду (1901).⁶⁹ Није, међутим, могао да погледа и неку његову представу јер нису више биле на репертоару.

Љубомир Недић и Слободан Јовановић

Слободан Јовановић је био сарадник политичког листа *Peg* (1894) који је покренуо његов друг Павле Маринковић са групом вршњака либералских и напредњачких политичких уверења. Подршку су им пружила два професора Велике школе, Љубомир Недић и Драгиша Мијушковић. Тада је Слободан Јовановић упознао Љубомира Недића: „Ја сам се познао с Недићем тек тада када је *Peg* покренут. Ја сам био сарадник тога листа као и Недић, и то нас је довело у везу једног с другим. Када сам први пут ушао у његову собу, видео сам га заваљена на дивану, он је, као болесник, увек седео на дивану, а не на столици, и уз тај диван био је привучен један сто с књигама и хартијама у највећем нeredу [...] Што је код њега одмах падало у очи, то је његова непосредност и природност”.⁷⁰ После гашења *Pega* иста група сарадника

„Енглески парламентаризам”, СКГ 2 (1902), 5/6, стр. 455–463; 7, стр. 523–534; 8, стр. 590–692; 6/1, стр. 63–685; [непотписано], „Sir William White”, СКГ 2 (1902), 7/8, стр. 640; „Артур Балфур”, СКГ 3 (1903), 8/1, стр. 36–45; „Виљем Едвард Хартпол Леки” СКГ 3 (1903), 10/5, стр. 398–399; [С. Ј.] „Гуливерово љушовање у Лилијуи од Џ. Свифта. С енглеског прев. Вићентије Ракић. Из „Дела, 1903”, СКГ 3 (1903), 10/3, стр. 226–231; „Обрт у енглеској царинској политици”, СКГ 3 (1903), 10/4, стр. 298–305; 5, стр. 376–385; „Посџанак и развиџак народа. Написао Валтер Беџхот. Превео др Драг. Т. Мијушковић. Издање С. К. Задруге”, СКГ 3 (1903), 11/1, стр. 74–78; „Џон Морли „Живот Виљема Еварта Гледстона”, СКГ 3 (1903), 10/5, стр. 398; „Тома Карлајл”, СКГ 4 (1904), 12/4, стр. 903–914; 5, стр. 988–1000.

⁶⁹ [z], „Оскар Вајлд”, СКГ 1 (1901), 1/1, стр. 77–78.

⁷⁰ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917 / 1920], СД XI, стр. 677. Љубомир Недић (1858–1902) син је касационог судије у Београду, раније адвоката у Шапцу, Живка Недића (пoreклом из Подриња, из места Будишић код Малог Зворника), обреновићевца, посланика Народне скупштине из Београда 1868. године, који се залагао за подизање споменика кнезу Михаилу и капеле у Топчидеру на месту на којем је убијен. Вид. ЖБ IV, стр. 145, 418, 421. Јовановић је извесно знао Недића и раније, „из виђења”. Вид. Иво Тартаља, „Љубомир Недић и Слободан Јовановић” [1975], стр. 281; „Човек у књизи Љубомира Недића”, *Сџудије и криџишке Љубомира Недића*, приредио И. Тартаља, *Срџска књижевна криџишка*. Књига 7, гл. ур. Предраг Палавестра, Матица српска / ИКУМ, Нови Сад, Београд 1977, стр. 341.

окупила се око Недићевог књижевног часописа *Српски њреїлед* (1895). Слободан Јовановић је објавио свој рад о Русоу у *Српском њреїледу*, у четири наставка. Љубомир Недић је имао три сталне рубрике, уводни чланак, књижевни преглед и друштвену хронику, „осим тога, када би умро који од познатијих књижевника, Недић је хтео да одмах напише о њему читаву студију”.⁷¹ Слободан Јовановић указује да Недић „није имао новинарске извежбаности и није могао да пише за број”, поготово због болести која је све више узимала маха.⁷² И *Српски њреїлед* је као и *Ред* пре њега био кратког века. Слободан Јовановић је остао у редовном контакту са Недићем. Посећивао га је и саветовао се са њим осам година, до Недићеве смрти (1894–1902).⁷³ Објавио је приказ Недићевих *Критичких расїрава* (1901), једну белешку и два текста о Недићу, један поводом његове смрти 1902, а други, дужу студију о Недићу, 1920. године. Студију је написао на Крфу 1917. године.⁷⁴ У тексту поводом Недићеве смрти истакао је његову храброст, „кураж мишљења”: „Он је писао само оно што је мислио – и више још, писао је све што је мислио. О књижевницима на гласу и још у животу он је писао исто онако отворено, као што је о њима говорио својим најближим пријатељима”.⁷⁵ Слободан Јовановић је истицао и Недићев култивисан естетски укус: „Оно што је код једног писца хвалио, то су увек биле његове лепе ствари, чију лепоту, често, обичан читалац не би био у стању запазити. Укратко, то је био један човек од укуса, и то од тако култивисана укуса, да је, неки пут, изгледао као један естет залутао у Србију”.⁷⁶ Истицао је и његову „јасноћу”, „логичку оштри-

⁷¹ Исто, стр. 683.

⁷² Исто.

⁷³ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917 / 20], СД XI, стр. 676.

⁷⁴ С. Јовановић [С. Ј.], „Новији српски писци. Др. Љубомир Недић, *Критичке расїраве*, Београд, 1901.” [*Нова искра*, Београд, 3 (1901), 3, стр. 93–94], СД XI, стр. 887–890; [Непотписано], „Др. Љубомир Недић”, *СКГ*, Београд, 2 (1902), 7/1, стр. 74; „Др. Љубомир Недић” [*СКГ*, Београд, 2/1902, 7/2, стр. 109–120], СД XI, стр. 767–775; С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917/20], СД XI, стр. 665–699.

⁷⁵ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1902], СД XI, стр. 771. Уп. Љубомир Недић, „Новија српска лирика и њени критичари”, *Целокуйна дела* I, за штампу приредили Владимир Ђоровић и Боривоје Недић, Издавачко предузеће „Народна просвета”, Народна мисао А. Д., Добрачина 55, Београд 1929, (даље ЦДЉН I), стр. 14.

⁷⁶ Исто, стр. 769.

ну”, „умну финоћу” и „гипкост духа” у аргументовању: „С више критичке оштрине но конструктивне моћи, он није био од оних умова који склапају системе, већ од оних који се одликују у суптилним анализама. Професор филозофије, он се најрадије бавио логиком, на којој је изгледа могао с успехом радити, пошто се његова докторска расправа из те гране науке учинила Вунту тако добра да ју је штампао у свом часопису”.⁷⁷ Иако се Јовановић ограђује од процене Недићевих логичких студија, јасно указује на улогу логике код Недића у вези са аргументовањем и јасним излагањем ставова.

Слободан Јовановић је био млађи сарадник и пријатељ Љубомира Недића и можемо рећи да је Недићев утицај и подстицај био важан за њега. Стога је потребно узети у обзир Недићева гледишта и издвојити поједина проблемска филозофска питања која је изложио у својим предавањима и текстовима, посебно она за која можемо видети да их је Слободан Јовановић делио или подразумевао.

Када је и где Слободан Јовановић учио логику, нисмо успели да утврдимо. У време када је био у гимназији није се још увек предавала. Његов отац је писао о логици, политички и породични пријатељ био је професор филозофије и логике, Алимпције Васиљевић. Очито је похађао филозофска предавања за време студија у иностранству, током којих се дружио са својим рођаком, Миланом Шевићем, професором филозофије.

Недић је писао о логици, психологији, софизмима, моралу и праву. Остварио је велики утицај на млађу генерацију књижевних критичара, „да им се ни стил није разликовао”: „Он је један од најоригиналнијих српских писаца и свакако творац тзв. београдског стила, а заслуга је касније више припала другима. Родоначелник је и модерне српске књижевне критике – а слава је опет допала друге”.⁷⁸

Логика и привидни докази (софизми)

Љубомир Недић (1858–1902) је студирао десетак година у иностранству, скоро све време у Немачкој (Јена, Лајпциг, Берлин), где је (због интересовања за дарвинизам) прешао са студија медицине на

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Мирко Жежељ Иву Тартаљи, Загреб, 17. априла 1974, у: И. Тартаља, „Љубомир Недић и Слободан Јовановић” [1975], стр. 275.

студије зоологије и природних наука: „кроз физиологију заинтересовао се за психологију,⁷⁹ која га је одвукла у филозофију”.⁸⁰ Годину дана је провео у Енглеској, у Лондону, у време израде докторске тезе из логике (*Учење о квантификацији ѡредикаѿа у новијој енглеској логици*),⁸¹ коју је одбранио у Лајпцигу⁸² код Вилхелма Вунга, лекара, зачетника експерименталне психологије, код кога је докторирало више српских филозофа. Похађао је предавања из физиологије код зоолога Ернста Хекела, у то време чувеног у Европи и Београду.⁸³ Слушао је изгледа и предавања Вилхелма Дилтаја (Wilhelm Dilthey), који из психологије долази до филозофске хеременутике, односно, заснивања духовних наука.⁸⁴ У време када су владали позитивизам, сцијентизам, материјализам, атеизам и дарвинизам, филозофија се није одвајала од науке. Брањени су докторати из филозофије посвећени психологији или лингвистици код професора филозофије, који су као медицинари докторирали на питањима нерава.

⁷⁹ Уп: „Психологија наслањајући се на физиологију са своје стране чини основу за целокупну групу друштвених наука. Од психологије полазе и на њу се наслањају естетика (наука о лепом), етика (наука о моралу) и логика (наука о законима мишљења)”. Вид. Љубомир Недић, „Психологија” [забелешке са предавања, Р. Финц, о. 1888], *Филозофски сѣиси*, стр. 285.

⁸⁰ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917 / 1920], СД XI, стр. 665. Недић је за студије логике и психологије добио државну стипендију, пошто је био потребан професор Велике школе за ове предмете. Вид. Илија Марић, *Философија на Великој школи*, Београд, Плато 2003, (даље: И. Марић, *Философија на Великој школи*), стр. 50.

⁸¹ И. Марић, „Философ Љубомир Недић”, (даље: И. Марић, „Љ. Недић”) у: Љубомир Недић, *Филозофски сѣиси*, пр. и пог. И. Марић, Београд, Плато 2000, (даље: Љ. Недић, *Филозофски сѣиси*), стр. 354; Љубомир Недић, „Учење о квантификацији предиката у новијој енглеској логици [„Die Lehre von der Quantification des Prädicats in der neuerne englischen Logik”, *Philosophische Studien*, ВД. III, Leipzig, 1886, стр. 157–194]”, прев. [Петар Иванишевић је превео део рада вид. *Просветни гласник*, 5 (1903), стр. 602–610], С. Спасић, у: Љ. Недић, *Филозофски сѣиси*, стр. 6–39.

⁸² О дубоким и дуготрајним српским везама са Лајпцигом сведоче биографије Доситеја Обрадовића, Вука Караѿића, Симе Милутиновића Сарајлије, као и студије и одбране доктората на Универзитету у Лајпцигу Димитрија Матића, Љубомира Недића, Михаила Вујића, Бранислава Петронијевића и др. И Слободан Јовановић је боравио у Лајпцигу (сачуване су фотографије).

⁸³ И. Марић, „Љ. Недић”, стр. 353–354.

⁸⁴ Иво Тартаља, „Човек у књизи Љубомира Недића”, [1977], стр. 8.

Љубомир Недић је предавао Логику и Психологију на Великој школи, као и Историју филозофије (1884).⁸⁵ Пре њега Логику и Психологију предавали су Милан Кујунџић и Алимпије Васиљевић. Кујунџић је предавао и Историју филозофије и Естетику.

Милан Кујунџић је предавао Логику пре и после Алимпија Васиљевића (1866–1868; 1876–1882). Залагао се за увођење индуктивне логике, уместо раније предаване формалне логике (Константин Бранковић, 1863–1865).⁸⁶ Логика се предавала у првом семестру друге године студентима сва три факултета Велике школе (Филозофског, Правног и Техничког).

Љубомир Недић је предавао формалну логику, математичку логику и логику као науку о сазнању (теорију сазнања).⁸⁷ Указивао је и на дијалектичку логику и Хегелов панлогизам.⁸⁸ Студенте је упућивао на дела Морица Дробиша (Moritz Wilhelm Drobisch) у вези са формалном логиком и питањима сазнања, Фридриха Ибервега (Friedrich Ueberweg) за историјски преглед и Луја Лијара (Louis Liard) због јасноће и прегледности његовог приказа различитих ставова о математичкој логици Мила, Џона Хершела (John Frederick William Herschel), Вилијема Хамилтона (William Hamilton) и Џорџа Була (George Boole).⁸⁹ За разлику од Алимпија Васиљевића који следи прво Хегелову дијалектичку, а потом Милову индуктивну логику и не посвећује посебну пажњу формалној логици,⁹⁰ Недић предаје, пре свега, формалну логику. У докторату Недић указује да се Вилијем Хамилтон (1788–1856), професор логике и метафизике у Единбургу, који је студирао и у Немачкој, у ствари, може назвати „научним

⁸⁵ И. Марић, „Љ. Недић”, стр. 334 и даље.

⁸⁶ Програм предавања логике Милана Кујунџића вид. у И. Марић, *Философија на Великој школи*, стр. 69 и даље.

⁸⁷ Љубомир Недић, „Логика”, скрипта [белешке водио Милан Матић, а предавања попуњавао стенографским белешкама др Драгић Солдатовић (судија), о. 1886–1889. године. Универзитетска библиотека у Београду, Одељење реткости], *Филозофски сѝиси*, стр. 141–280.

⁸⁸ Исто, стр. 152.

⁸⁹ И. Марић, „Љ. Недић”, стр. 343.

⁹⁰ О програму предавања логике Алимпија Васиљевића на Великој школи (од 1868/69) и спору између Васиљевића и Кујунџића у вези са њиховим књигама о логици вид. у: И. Марић, *Философија на Великој школи*, стр. 76–81.

проналазачем квантификованог предиката”.⁹¹ Даје објашњење зашто се Џорџ Бентам (George Bentham, а не Jeremy Bentham) не може сматрати проналазачем квантификованог предиката, критички анализира Милову критику Хамилтонове логике и одбацује његове приговоре против квантификованог предиката, испитијући притом и мишљења других логичара и филозофа као што су Огастус Де Морган (Augustus De Morgan) и Фридрих Тренделенбург (Friedrich Adolf Trendelenburg).⁹² У разматрању историје учења о квантификацији предиката, Недић је указао на дугу традицију, али је сматрао да је Хамилтон, са својим следбеником Томасом Бејнсом (Thomas Spencer Baynes, 1823–1887), заслужан за поимање целокупног домета и увођење у логичку науку (генерацијски претходе Готлобу Фрегеу [Gottlob Frege] и Чарлсу Пирсу [Charles Peirce]).

Недић је предавао логику у четири целине (после излагања основних појмова и историјског прегледа логике) – елементарни облици мишљења (појам, суд и закључак),⁹³ закони мишљења (ставови идентитета, контрадикције, искључења трећег, довољног разлога),⁹⁴ методе научног испитивања (анализа и синтеза, индукција и дедукција, дефиниција, класификација, хипотеза, доказ)⁹⁵ и математичка логика.⁹⁶

Говорећи о класификацији наука, Недић је указивао да се поједини предмети истраживања могу испитивати са различитих страна: „један исти предмет, може се учинити предметом разних начина испитивања, онда кад се посматра са разних страна са којих се може посматрати. Уз то долази и једна даља тешкоћа, што науке у

⁹¹ Љ. Недић, „Учење о квантификацији предиката” [1886], *Филозофски сѝиси*, стр. 15. Недић упућује на: Willam Hamilton, *Discussions on Philosophy and Literature, Education and University Reform*, Longman, Brown, Green and Longmans, London [1852] 1853, (2 ed), [Apendix II. Logical], стр. 620.

⁹² Љ. Недић, „Учење о квантификацији предиката” [1886], стр. 28; John Stuart Mill, *An Exemination of Sir W. Hamilton's Philosophy*, London 1865.

⁹³ Љ. Недић, „Логика” [о. 1889], *Филозофски сѝиси*, стр. 166–213.

⁹⁴ Исто, стр. 213–219.

⁹⁵ „Кад се ове методе – с једне стране анализа и синтеза, а с друге стране индукција и дедукција – обележе као једна другој противне, онда то треба разумети као да су пути којим ове методе ударају различни, а никад да једна метода искључује другу; напротив, индуктивни се метод дедуктивним путем примењује онако исто као што синтеза служи за оверавање [„оверовљавање”] анализе”. Вид. Љ. Недић, „Логика” [о. 1889], *Филозофски сѝиси*, стр. 222–223.

⁹⁶ Љ. Недић, „Логика” [о. 1889], *Филозофски сѝиси*, стр. 42–280.

напредовању своме, мењајући гледиште у исто време проширују или сужавају свој предмет, тако да мењају место у колу осталих наука”.⁹⁷ Сматрао је да филозофија повезује све науке: „филозофију сматрамо као уједињено знање (како је сматрају најбољи савремени филозофи, Спенсер и др.). Поједине науке не би биле у вези једна с другом, кад не би било једне науке – дисциплине – која их тесно везује, а та дисциплина јесте филозофија”.⁹⁸

У јавном предавању „О софизмима” (1889), одржаном у дворани Велике школе (Капетан-Мишино здање), Љубомир Недић је дао преглед софизама и указао на присутност и стога велику „општу важност” познавања ових логичких грешака.⁹⁹ Нагласио је да логика оштри ум, навикава га на тачност којом се постиже сигурност у извођењу закључака.¹⁰⁰ Са друге стране, антички софисти осмислили су „читав систем лажних закључака и доказа и дијалектичких досетки, којима су знали сваку ствар вешто извртати и обмањивати прост свет. Они који су давали себи име учитеља мудрости, постали су учитељима лажи и заблуда”.¹⁰¹ Софизми су, дакле, врста привидних (лажних) доказа (са предумишљајем обмане). Недић са сваким истинитим доказом упоредо даје и пример лажног, као његовог наличја.¹⁰² Указује да има привидних доказа и разлога којима се други обмањују (демагогија), а има и оних којима се човек самообмањује, што је, како сматра, најчешћа врста софизама. У људској природи је да радије верује да ће наступити оно што нам годи, него непријатности. Упућује да и у науци и у књижевности субјективно осећање игра велику улогу: „отуда и јесте онако тешко, у писању историје, узвисити се до потпуне објективности. Један историк пише историју са извесног политичког гледишта, други је сувише одушевљен патриота, а трећи је заволео ову

⁹⁷ Исто, стр. 225.

⁹⁸ Љубомир Недић, „Психологија”, скрипта [белешке водио Рафаило М. Финц, око 1888], делови објављени у: *Филозофски сѝиси*, стр. 284.

⁹⁹ Љубомир Недић, „О софизмима” (*Ошѝаѝбина*; посебан отисак, Јавна предавања на Великој школи, 1. коло, 19 (19. фебруар [3. март], 22. фебруар [6. март] 1889)], *Филозофски сѝиси*, стр. 42–58. Уп. овде изнесене ставе са сличним ставовима и примерима у: Љ. Недић, „Логика [о. 1889]”, *Филозофски сѝиси*, стр. 141–280.

¹⁰⁰ Љ. Недић, „О софизмима” [1889], *Филозофски сѝиси*, стр. 44.

¹⁰¹ Исто, стр. 45.

¹⁰² Исто, стр. 50.

или ону историјску личност¹⁰³. За ове личне предрасуде Недић сматра да их је немогуће увек избећи, због утицаја осећања на ток наших представа.

У математици се под доказивањем подразумева извођење једног става из другог, већ признатог става, а у праву, на суду, позивањем на различите чињенице и околности, исказе сведока, односно све што иде у прилог тези која се заступа. Правилан и пуноважан (валидан) је онај доказ (тврђење) који следи као неминовна логичка последица из онога на шта се позивамо, што сви признају као истинито. У противном реч је само о мњењу.¹⁰⁴ Доказ се, наравно, управља према ономе што се доказује (у математици, на суду): „Када се на основу једног у опште признатог факта нешто доказује, онда се такав доказ назива дедуктивним доказом” (од општег према појединачном),¹⁰⁵ оно што важи за целину, важи и за појединачно које припада тој целини. Са друге стране, тамо где није могуће једноставно доказати да тврђења следе једна из других, потребно је доказивати низ појединости (пред судом или када се доказује научна теорија). Кад је, дакле, реч о доказу из факата који иду у прилог ствари која се заступа, реч је о индуктивном доказу.¹⁰⁶ Недић указује да се тврђење може доказати и посредним доказом када дедуктиван и индуктиван доказ нису успешни. Посредно доказивање подразумева побијање сваке друге претпоставке, тако да противнику не преостаје ништа друго него да прихвати тврђење које се заступа. Наглашава да се и дедуктивни, и индуктивни, и непосредни, и посредни доказ могу извести тачно, а да се могу и изокренути. Указује да се различитом употребом значења речи могу извести лажни докази, до чега често долази због намерне непрецизне употребе термина: „то је као кад би у математици, где одређени знаци, А, В, С или X, Y, Z, представљају извесне одређене вредности, ове замењивали час једним, час другим бројевима”.¹⁰⁷ Недић закључује:

¹⁰³ Исто, стр. 49. Уп. Богдан Поповић, „Истина и непристрасност” [рукопис из заоставштине. Богдан Поповић. *Листовићи*. Предраг Протић (предговор), ур. Богдан Љ. Поповић, Мирослав Јосић Вишњић. Београд: СКЗ, 1991, 331–351] СДБП VI, стр. 337–348.

¹⁰⁴ Љ. Недић, „О софизмима” [1889], *Филозофски сѝиси*, стр. 51.

¹⁰⁵ Љ. Недић, „Логика” [о. 1889], *Филозофски сѝиси*, стр. 256.

¹⁰⁶ Љубомир Недић, „О софизмима” [1889], стр. 52. Уп. Недићеву критику Миловог схватања индукције као закључивања од појединачног на појединачно, због неексплицитаног уверења да природни закони остају исти.

¹⁰⁷ Љубомир Недић, „О софизмима” [1889], стр. 53.

„Колико је лажних репутација стечено на овакав начин, речима и фразама; колико кривих парница добијено вештим извртањем речи! Читави филозофски системи подигнути су на речима, које је неука и безазлена публика примала као божанска откровења, верујући, да где има речи, ту мора бити увек и смисла”.¹⁰⁸ Указује да се софизми могу препознати по томе што се приликом извођења доказа „не поступа по законима правилног извођења закључака; или што се превиђају каква скривена тврђења; или што се не познаје довољно смисао и садржина појединих речи, те им се признају и онаква значења, којих оне немају”.¹⁰⁹ Недић образлаже различите типове софистичких досетки (*retitio principii*, Крићанин). Истиче да је некада могуће победити противника скретањем са једне теме на другу (што и нису софизми, стриктно гледајући). Уместо побијања противникових разлога, довољно је скренути са теме, чиме се „с чашћу може одступити с мегдана” пред јачим аргументима („ако ви ствар тако разумете”; „то ствар не мења”).¹¹⁰

Према сачуваним сведочанствима Недић се ишчуђавао што студенти не знају неке ствари за које се мање-више подразумевало да их не знају. С друге стране, Јовановић сведочи да Недић „није имао ни мало професорски став, и био је готово сасвим лишен позе”.¹¹¹ Логичка питања, доказивања и побијања Недић је изводио јасно и без мистификације (када користи математичке симболе) или екстравагантне претенциозности која није страна ни логичарима на гласу.

Своју логичку вештину Недић је користио и у јавним и приватним полемикама. Слободан Јовановић описује састанке Књижевне заједнице у (старој) кафани Коларац (код Народног позоришта), где је Недић „водио препирке као спорт; главно је било дочекати противников разлог и одмах одбацити као лопту”.¹¹²

Треба имати у виду да је јавно предавање о софизмима одржао у време када је након новог Устава Краљевине Србије (1888. [1889])

¹⁰⁸ Исто, стр. 54.

¹⁰⁹ Исто, стр. 56.

¹¹⁰ Исто, стр. 57.

¹¹¹ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917/20], СД XI, стр. 677. Уп: „Ко год је имао прилике да г. Недића и лично позна, морао је опазити да он има једну урођену антипатију наспрам свега што је привидно, што је извештачено, што је лажно, што припада моди и глумаштву”. Вид. С. Јовановић, „Новији српски писци” [1901], СД XI, стр. 890.

¹¹² С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917/20], СД XI, стр. 667.

први пут уведен парламентаризам и када се јавност први пут сусрела са пуном силом радикалске демагогије засноване на софизмима.

Познавање и поштовање логике, гледишта која Недић износи о софизмима у јавном предавању, као и ставови из формалне логике коју је предавао на Великој школи, подразумевају се у Јовановићевим текстовима, укључујући и најважнији рани рад, критику Русоове филозофије („О друштвеном уговору“). Тај рад је објавио у Недићевом *Српском ирепелу*, изводећи доказе прецизно и тачно, указујући на противречности и логичке грешке теорија које критички анализира. Овај Јовановићев рад чија је прва варијанта написана у Женеви, пре упознавања са Недићем, не би могао ни да буде објављен у *Српском ирепелу* (и то у четири наставка), без Недићеве потпуне сагласности са изнесеним ставовима и изведеним доказима, пошто је као уредник (иако је радио са малим бројем проверених сарадника и личних пријатеља) био строг и искључив: „Ако би се коме сараднику поткрала каква већа омашка, Недић је налазио нарочитог задовољства да му на њу сврати пажњу, и то пред сведоцима“.¹¹³ Био је спреман да објави празне странице пре него текстове које није сматрао довољно добрим за свој часопис.¹¹⁴ Слободан Јовановић није код Недића учио логику, већ је њом „изоштрио ум“ пре упознавања са Недићем, што, ван сваке сумње, није само доприносило њиховој сарадњи, развоју пријатељског односа и блискости политичких становишта, већ је представљало и њихов нужан предуслов.

Нихилизам епохе и „метафизички нагон“

Слободан Јовановић је забележио да је Недић, иако није био истински заступник песимизма, од филозофа, највише „волео“ Шопенхауера (Arthur Schopenhauer).¹¹⁵ Недић је, у ствари, указао да је Шопенхауер осетио и осликао песимистички дух свога времена.¹¹⁶ Најважнији узроци песимизма XIX века изазвани су, према Недићу,

¹¹³ Исто, 681.

¹¹⁴ Исто.

¹¹⁵ Исто, стр. 673.

¹¹⁶ Љубомир Недић, „О песимизму“ [јавно предавање, дворана Велике школе, Капетан-Мишино здање, 20. март [1. април] 1894, *Босанска вила*, 17–20 (1894)], *Филозофски сјиси*, стр. 67.

великим друштвеним превратом у Француској (1789) с једне стране, а с друге, великим техничким напретком, којим се поносио XIX век.¹¹⁷ Технички напредак скривенији је и можда дубљи узрок песимизма XIX века. Иако се може прихватити социјалистичко мишљење да напредак ствара сиротињу, Недић указује да се сиротиња не везује нужно за песимизам: „И сиротиња може бити срећна, онда када уме бити задовољна (зато и јесте грех правити је незадовољном)”.¹¹⁸ Многе ствари постале су ближе свима, али не и доступније. Због тога се њихова оскудица теже осећа: „Имајући непрестано пред очима средства да уживају, људи су [се] у нашем веку заборавили и одлучили се да буду задовољни. Она срећна црта карактера наших старих, бити задовољан са оним што се има, изгубила се”.¹¹⁹ У вези са овим су и журба и стална напетост: „ми немамо када да отпочинемо, да будемо за један тренутак своји”.¹²⁰ Недић, у ствари, описује нихилизам своје епохе, о којем, следећи Шопенхауера, говори Ниче (Friedrich Wilhelm Nietzsche).¹²¹

Недић у тексту „Морал и право” (1893) указује да су право и морал сродни, али и веома различити појмови. Право се односи на спољашне односе и позитивне, утврђене чињенице, а етика треба да утврди норме којих се ваља придржавати.¹²² У намери да прибави срећу и избегне бол утилитаризам „потчињава” морал циљу (утилитарни морал).¹²³ Недић указује да су моралисти често једнострано представљали однос права и морала као однос просте зависности правних норми од моралних. Када би правни појмови претпостављали утврђене појмове о моралу, онда би и „питање о пореклу морала било решено у смислу моралног осећања, које је урођено природи људској, што је више него под питањем”.¹²⁴ Не може се тврдити ни да су прав-

¹¹⁷ Исто, стр. 66.

¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ Љ. Недић, „О песимизму” [Босанска вила 18 (1894), стр. 275], *Филозофски сјиси*, стр. 66.

¹²⁰ Исто.

¹²¹ О појму *нихилизам* вид. Михало Ђурић, „Повесно искуство нихилизма”, *Ушћојија измене светиа* [1979] МЂСС VI, стр. 42–97; „Генеалогџа нихилизма” [1993], МЂСС IX, стр. 236–248.

¹²² Љ. Недић, „Морал и право” [у књизи: Андра Ђорђевић, *Систем ѝривајној ѝраћанској ѝрава* 1, Београд 1893, 22–26], стр. 75.

¹²³ Исто, стр. 75.

¹²⁴ Исто, стр. 76.

ни појмови створили морал. Истиче да је тешко рећи, у ствари, да ли морал претходи праву или право моралу: „најправилније би, према томе, било узети, да се обоје јавља упоредо, као што и иде упоредо у својем развићу, узајамно се потпомажући”.¹²⁵

Недић сматра да је корен етике у религији. Она није производ људског духа, већ је урођена људској природи. Јавља се као: „*метифизички најон*, као „тамна слутња једног крајњег, скривеног узрока свему што се догађа”.¹²⁶ Реч је, дакле, о дарвинистичком схватању природног, нагонског порекла религиозног. Недић говори о хришћанству као учењу које је променило своју природу: „правог хришћанства, у духу његовог божанског оснивача [је] нестало”.¹²⁷ Своди хришћанство на друштвене узроке: „хришћанство је дошло да невољне и потлачене утеши и пружи им наду на бољи живот с оне стране гроба; оно је освојило стари свет, јер је старом свету требала оваква наука”.¹²⁸ Дакле, реч је о сцијентистичком, дарвинистичком становишту, које не искључује метафизику и религиозност, али као природне нагоне, блиске нагону самоодржања. У духу времена било је утицајно контовско позитивистичко гледиште да је религија прелазно и пролазно стање у развоју човечанства, ниже и несавршеније разумевање стварности, које ће бити превазиђено што се човечанство буде више оспособљавало за научни начин мишљења.¹²⁹ Јовановић сведочи да је само један његов друг из школских дана „имао бар нешто мало религиозности”.¹³⁰ Недићев конзервативизам је, иако далеко од социјалног дарвинизма, ипак, прожет дарвинизмом.

Логика и књижевност: карактер личности

Иако посвећује посебну пажњу психолошким анализама и естетским судовима, може се рећи да је код Недића у књижевности логичко превладало психолошко. Слободан Јовановић истиче да је

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Исто, стр. 79.

¹²⁷ Љ. Недић, „О песимизму” [1894], *Филозофски сѝиси*, стр. 65.

¹²⁸ Исто.

¹²⁹ С. Јовановић, „Основне претпоставке социологије религије”, у „Социологија религије” [1938], СД X, стр. 390 и даље.

¹³⁰ С. Јовановић, „Павле Маринковић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 273.

Недић због логичког јединства био спреман жртвовати утиске који се нису довољно слагали са другим утисцима: „Он је све потчињавао јединству [идеалног књижевног] карактера. Те [логичке] конструкције и онда када су с највећом вештином изведене као код Тена и Фагеа [Émile Faguet], имају у себи нечега произвољног и натегнутог”.¹³¹ Недић је заступао гледиште о аналогiji логичке и естетске истине: „Онако исто као што се у логици говори о једној формалној истини и признаје за истинито све што је правилно по законима логичким изведено, све да би оно из чега је то изведено било лажно, тако исто, рекли бисмо, може бити говора и о једној естетичкој истини, сасвим независно од онога што је стварно истинито”.¹³² Слободан Јовановић указује да Недић, иако професор психологије, у књижевности није показивао интересовање за психологе и моралисте.¹³³

Недићу је била најближа енглеска књижевност: „Она је била до-стигла висок ступањ уметничке културе и опет задржала доста од сирове снаге примитивних књижевности, као год што је и сам енглески народ, поред свега свог варошког живота, задржао сељачко здравље и једрину”.¹³⁴ Јовановић указује да је Карлајл (Thomas Carlyle), историчар и политичар („сентиментални конзервативац”), био „сродна душа са Недићем”, а упућује и на Беџета (Недићева „властита слика идеалисана”), веома утицајног у то време: „Беџет није био систематичан мислилац, давао је само своје опаске, али те су опаске биле и тачне и оригиналне. Он је у неким стварима први ухватио онај основни факт, који после објашњује све остало”.¹³⁵ На Недића је највише утицала Беџетова мисао (политичка теорија као искуство, парламентаризам).

Слободан Јовановић је увиђао, међутим, и логичке противречности у Недићевом тексту, као и у карактеру овог професора логике. Указао је и на противречности у Недићевим политичким и књижевним ставовима.

¹³¹ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917/20], СД XI, стр. 689. Уп. С. Јовановић, „Новији српски писци” [1901], СД XI, стр. 888.

¹³² Љубомир Недић, „М. П. Шапчанин” [*Новији српски писци*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1901], ЦДЉН, II, стр. 136.

¹³³ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917 / 1920], СД XI, стр. 697.

¹³⁴ Исто, стр. 691.

¹³⁵ Исто, стр. 695.

Традиција и политика: ослонац у искуству

Љубомир Недић је, како Јовановић прецизно дефинише, „себе сматрао за конзервативца”.¹³⁶ За разлику од „Паризлија”, Недић, који се школовао у Немачкој и Енглеској, није усвојио „демократизам” (у радикалском француском духу). Био је близак напредњацима и наклоњен старом патријархалном животу.¹³⁷

Љубомир Недић, близак напредњацима, сматрао је неопходним излагање једног конзервативног листа: „нас ништа није тако уназадило као тежња за напретком, у којој смо свагда били готови да раскрстимо са оним што се затекло и да примимо све што је ново, не испитујући много ваља ли оно или не ваља. За оно што други свет поштује као традицију, за то ми не знамо. Праве традиције ми немамо [...] ни у политици, ни у школи, ни у књижевности. Ми једнако јуримо за оним што је ново, и не видимо да правилно, органско развијање претпоставља, слагање нових тековина на раније”.¹³⁸ Према Недићевом схватању Енглези су најнапреднији и уједно најконзервативнији народ: „Они немају писана устава, и опет су најуставнија земља, јер је њихова уставност освештана традицијом. Њихове су школе још задржале средњовековни тип; у њима се и данас још учи по Еуклиду, али им то ни најмање не смета да буду први на пољу егзактних наука”.¹³⁹ Ове Недићеве ставове добро осликавају стихови енглеског песника Артура Клафа (Arthur Hugh Clough) које Беџет наводи:

„Што је старо, није увек истинито;
Оно што је ново, није увек јасно;
Зато браћо размислите још једном,
и држ’те се лепо оног што је старо.”¹⁴⁰

¹³⁶ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917 / 1920], СД XI, стр. 676.

¹³⁷ Осим увида у истински таленат за апстрактно мишљење, Недићево претпостављање Бранислава Петронијевића другим кандидатима за место професора филозофије на Великој школи, вероватно има везе с тим што Петронијевић у то време није имао јасно изражених радикалских склоности, нити веза, за разлику од противкандидата Миливоја Јовановића. Вид. Љубомир Недић министру просвете и црквених послова Андри Ђорђевићу, Београд, 5. [17] јуна 1898, ИДБП, стр. 149–150.

¹³⁸ Љ. Недић, „Господине уреднице”, *Рег*, 1 (1. [13] фебруар 1894), стр. 1–2. Уп. С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917 / 1920], СД XI, стр. 676.

¹³⁹ Љ. Недић, „Господине уреднице”, *Рег*, 1 (1. [13] фебруар 1894), стр. 2.

¹⁴⁰ Вид. Валтер Беџот (Walter Bagehot), *Посијанак и развијанак народа*, прев. др Драг. Т. Мијушковић, СКЗ, Београд 1903), стр. 171. Уп. W. Bagehot, ”Physics

Слободан Јовановић указује на то да је од свега о чему је Недић писао у *Реду* највећи одјек имала његова критика (радикалског) *Дела*, „поглавито зато што је то био часопис радикалне омладине”.¹⁴¹ Недић је био мишљења да радикали који су победили у политици, желе да преузму превласт и у науци и у књижевности: „ви сте саставили дружину да извршите преврат у књижевности, да бисте и у њој као и у држави, ви неспремни и недоучени овладали”.¹⁴² У време када је сарађивао са *Редом* и *Српским њеписом*, Слободан Јовановић је био чиновник Министарства иностраних дела и секретар Стојана Новаковића кад је постао шеф нове владе (1895) да би 1897. године почео да ради на Правном факултету Велике школе.

Опште и посебно државно право Научни и политички рад

Слободан Јовановић је од 1897. године предавао на Правном факултету предмет на којем је скоро пола века пре њега професор био Димитрије Матић (1850/1). У Матићево време предмет се звао Јавно право Србије. Достављајући Министарству просвете рукопис уџбеника *Јавно право Књажевства Србије* за штампу, што је по налогу Министарства био обавезан да учини, Матић је образложио због чега је уместо једног уџбеника доставио два: „Ја сам за целисходно држао пре него се јавно право нашег отечества предузме, Обште основе државног умног права разложити и тако о државном праву по његовом чистом поњатију, без обзира на положително [позитивно] право које државе, па се тек на гдикојим местима примера ради поједине државе наводе, а други одсек дејствује изкључително о јавном праву Србије, као положителном праву нашег отечества”.¹⁴³

and Politics”, *The Works of Walter Bagehot*, ed. Forrest Morgan, Vol. IV, Hartford Conn., 1891, 568; С. Јовановић, „Артур Балфур” [1903], стр. 679.

¹⁴¹ С. Јовановић, „Оснивање *Српској књижевној гласника*”, *Тамо далеко*, часопис Срба у слободном свету, 1, 1 (октобар-новембар-децембар 1958), Чикаго/Мелбурн, стр. 3.

¹⁴² С. Јовановић, „Артур Балфур” [1903], 678–685.

¹⁴³ Димитрије Матић Министарству просвете – подноси за штампање уџбеник *Јавно право Књажества Србије*, Београд, 30. августа [11. септембра] 1850, [АС, МПс, 1850, III, 458.], *Лицеј 1838–1863*, док. бр. 226, стр. 327.

Пошто је Матић „по неким приметбама” Школске комисије Министарства просвете „у нечем прерадио и јасније и разговетније написао: Увод у умно државно право”, Комисија је одобрила Матићев предлог да се прво изложи опште умно државно право, а потом јавно право Србије. Иако је реч о две књиге, Комисија их је, судећи по допису, сматрала за једно дело: „нашла је споменута Школска комисија, да је дело то предпостављеној му цели сасвим сходно израђено, и закључила је у заседанију своје [...] препоручити горе именовано дело Попечитељству просвештенија, да га изволи печатити дати а потом у јавно настављење увести” (1850).¹⁴⁴ Дакле, Комисија је предложила да се дело, подразумевајући под делом оба уџбеника (*Начела умној државној љрава* и *Јавно љправо Књажевсџва Србије*), уведе у наставу. Нема основа за тумачење да је Комисија овим дописом предложила да „умно државно право” постане засебан предмет, иако се с правом може претпоставити да је један њен члан, Димитрије Матић, то желео.

Димитрије Матић је у *Начелима умној државној љрава* (1851) прво образложио разлику између јавног и приватног права („које се односи само на појединце и само за појединце важи”).¹⁴⁵ Указао је да јавно-правни односи могу бити спољни или унутрашњи. Спољашње јавно право је међународно право, а унутрашње јавно право је државно право: „Државно право као један део јавног права (разликујући се од међународног права) јесте збир права и дужности која су за државног владара и за грађане заједно, а исто тако и за грађане међу собом, основана државним стањем”.¹⁴⁶ Обично се под јавним правом подразумева само унутрашње јавно право.

Матић разликује опште, филозофско, умно државно право (*ius publicum universale*), за које је (хегеловски) нагласио да се „може назвати и природним, пошто оно није ништа друго него збир свих могућих логичких развитака из појма државе”,¹⁴⁷ и са друге стране, посебно,

¹⁴⁴ Школска комисија Министарству просвете – предлаже да се штампају уџбеници Д. Матића *Умно државно љправо* и *Јавно љправо Србије*, Београд, 13. [25] новембра 1850, [АС, МПС, 1850, III, 458], *Лицеј 1838–1863*, док. бр. 235, стр. 334.

¹⁴⁵ Д. Матић, *Начела* [1851], стр. 28.

¹⁴⁶ Исто, стр. 29.

¹⁴⁷ Исто, стр. 30.

позитивно или историјско државно право појединачних држава (*ius publicum proprium cuiuscunque civitatis*).¹⁴⁸

Милован Ђ. Миловановић (1890) дели државно право на исти начин: „Државно право дели се на опште и на посебно државно право. Опште државно право бави се државом као општом човечанском установом; оно проучава савремене појмове о државној организацији и о државним правима и дужностима”.¹⁴⁹ За разлику од Матића који наглашава да опште државно право представља „збир свих могућих логичких развитака из појма државе”, Миловановић истиче да појмови о државној организацији: „нису просте, апстрактне концепције, већ се до њих долази проучавањем разноврсних установа, по којима су се управљала разна друштва у прошлости и по којима се она управљају у садашњости [...]. Опште државно право има свој основ у општој особини човекове природе. Грађа за његово студирање црпи се из опште светске историје”.¹⁵⁰ Матић би му могао одговорити да се апстрактне концепције и проучавање разноврсних историјских и савремених установа не искључују.

Миловановић одређује посебно („особено”) државно право исто као Матић: „Особено [државно] право јесте позитивно право једне државе. Особено државно право могло би се назвати индивидуалним, фактичким државним правом, то је такво право које, у ствари, мора да постоји у свакој држави”.¹⁵¹

На исти начин Државно право дели на опште и посебно Слободан Јовановић.¹⁵² Школске 1897/98. Јовановић је на Правном факултету држао стручна предавања о енглеској уставности, а наредне 1898/1899.

¹⁴⁸ Матић образлаже и разлику између уставног и административног права: „Уставно право је наука о државном облику и устројству [одређене појединачне државе]. А административно право је збир оних правила која се тичу тога како се упражњава државна власт, како је то и докле уставним правом одређено”. Вид. Д. Матић, *Начела* [1851], стр. 30.

¹⁴⁹ Милован Ђ. Миловановић, „Државно право. Белешке са предавања на Великој школи” (скрипта, 1890), у: М. Ђ. Миловановић, *Државно право и друге уставноправне студије*. Избор, редакција и поговор Ратко Марковић, Службени гласник, Београд 1997, (даље: М. Миловановић, „Државно право” [1890]), стр. 13.

¹⁵⁰ Исто, стр. 17, 18.

¹⁵¹ Исто.

¹⁵² О Јовановићевој теорији државе вид. Борис Милосављевић, „Учење о држави и Држава Слободана Јовановића”, *Историја српске филозофије I*, ур. И. Деретић, Евро-Ђунти, Београд 2011, стр. 341–359.

године о српској уставности (почевши од Букурешког мира). Држао је редовна предавања из општег државног права и српског (уставног) права.¹⁵³

До забуна долази када се исти термини користе за одређивање различитих ствари (полисеми), или када се различити термини користе за одређивање истих ствари (синоними). У текстовима се може наћи различита употреба појма „државно право”. Понекад се мисли на опште и посебно државно право, понекад само на опште државно право, а у појединим случајевима само на посебно државно право. У *Државним календарима* предмет се некада наводио као Српско државно право. Мислило се на Јавно право Србије. Српско државно право или Јавно право Србије било би, према изнесеној подели, Посебно државно право (Србије). Међутим, треба имати у виду да су се под називом Јавно право Србије предавали Опште државно право и Посебно државно право. Предмет који је предавао Матић звао се Јавно право Србије, али је прво предавао Опште државно право. У сваком појединачном случају треба утврдити да ли се у оквиру предмета Јавно право Србије предавало и Опште државно право, или само Посебно државно право.

Миловановић државно право назива конституционалним правом: „У предавањима нашим бавићемо се искључиво државним или конституционалним правом”.¹⁵⁴ Под појмом „државно право” подразумева појмове „опште државно право” и „посебно државно право”. Разграничавајући појмове, правне области и дисциплине, Миловановић истиче да је државно право (опште и посебно), односно конституционално право: „скуп правила која одређују облик и организацију државе: утврђују опште државне власти; одређују надлежност њихову и регулишу њихове међусобне односе”.¹⁵⁵ Миловановић наглашава да се „у науци” „сва та правила” називају „општим именом државна конституција”.¹⁵⁶ Питање се компликује јер је појам државне конституције „у нас” преведен „речју устав”.¹⁵⁷ Миловановић посебно жели да истакне да „реч устав није апсолутно идентична са речју

¹⁵³ АС, ВШ, II, 179а/1900, Слободан Јовановић Александру Борисављевићу, старешини (декану) Правног факултета Велике школе (доставља Програм предавања и извештај о раду), Београд, 18. фебруар [2.март] 1900.

¹⁵⁴ М. Миловановић, „Државно право” [1890], стр. 14.

¹⁵⁵ Исто.

¹⁵⁶ Исто.

¹⁵⁷ Исто.

конституција”, иако се „данас у државно правној науци и у свакодневном писању и говору реч конституција употребљава обично у [том] далеко ужем смислу”.¹⁵⁸ Под речју „конституција” Миловановић подразумева општији појам од појма „устав”: „Свака држава мора да има извесну организацију, више или мање савршену; свака од њих мора имати своје власти, у већем или мањем броју, са одређеним и ограниченим делокругом. Према томе свака држава [...] мора имати своје конституције”.¹⁵⁹ Конституција је организација државе која може бити организована на основу устава, али и не мора. Најпознатији пример је Енглеска која нема устав, али има конституцију. Стога опште државно право (конституционално право) није исто што и уставно право.

Миловановић уводи у разматрање и појам *полиџика*. Политика је у појединим случајевима исто што и опште државно право: „Дело Аристотелово, које може још и данас да послужи као модел у проучавању државних установа, познато је под именом *Полиџика*”.¹⁶⁰ У другим случајевима реч *полиџика* није синоним за опште државно право. Могло би се рећи да је од општег државног права (*allgemeines Staatsrecht*) општије опште учење о држави (*allgemeine Staatslehre*). Понекад се, међутим, под општим учењем о држави подразумева опште државно право. Дакле, увек је потребно испитати сваки појединачни случај и утврдити прецизно значење термина који се користе.

Иако разликује државно од уставног права и познаје енглеску конституцију, Ђорђе Тасић следи упрошћено и уобичајено гледиште о држави: „[Модерна држава] саграђена на начелима објава права грађанина и човека, француских и америчких, после апсолутизма и полицијског режима, заснована је на начелу демократије или народне суверености”.¹⁶¹ Оваквом дефиницијом, којом су изједначени демократија и народна сувереност, искључена је из круга модерних држава Енглеска, односно узорни парламентарни модел који се развио из средњег века. Искључене су, наравно, биле и државе у којима је Тасић рођен и у којима је живео, Краљевина Србија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевина Југославија, монархије у чијим уставима, наравно, није било прокламовано начело народне суверености. Појам *демократија* мењао је значење и не може се поистовећивати са народном сувереношћу.

¹⁵⁸ Исто.

¹⁵⁹ Исто.

¹⁶⁰ Исто, стр. 17.

¹⁶¹ Вид. Ђ. Тасић, *Увод у јравне науке* [1935], стр. 239.

Јовановићев предмет, (Опште) државно право, после Другог светског рата и револуције више не заузима место које је имао и не предаје се на начин на који га је он предавао скоро пола века.¹⁶² Не може се поистоветити са енциклопедијским теоријама државе, односно уводима у право. Опште учење о држави (*Allgemeine Staatslehre*) и данас постоји као предмет на појединим факултетима у Немачкој и Швајцарској.¹⁶³

Професор на предмету Државно право (опште и посебно) на Великој школи пре Слободана Јовановића био је др Милован Ђ. Миловановић (1888/90; 1896/97), који је истовремено био и начелник Министарства иностраних дела (радикал, али родом из конзервативне породице) у време када је Слободан Јовановић био чиновник истог министарства.¹⁶⁴ Професор Државног права био је и др Јаков М. Ненадовић (1894), који је отпуштен са факултета из политичких разлога (Чебинчева афера). Ненадовић је био брат од ујака будућег краља Петра.¹⁶⁵

На Правном факултету Велике школе предавао је раније (1867), као суплент, др Драгутин Драгиша Станојевић, који је докторирао у Хајделбергу са темом везаном за државно право. Претходно је у Бону објавио расправу под насловом *Да ли је држава нешто орјанско или производ људских воља*. Станојевић је прво предавао Римско право (1867),¹⁶⁶ а потом и Међународно јавно право и Државно право, али кратко, пошто је, заједно са другим рођацима кнегиње Персиде

¹⁶² Вид. више у: Борис Милосављевић, „Радомир Д. Лукић – теорија државе и филозофска схватања”, *Научно наслеђе Радомира Д. Лукића, Зборник радова са научној скупи одржаног 11–12 децембра 2014*, САНУ, Правни факултет Универзитета у Београду, ур. академик Данило Н. Баста, проф. др. Сима Аврамовић, Београд 2015, стр. 468–473.

¹⁶³ Обично се (због разумљивости за страног, углавном енглеског, читаоца) преводи као конституционално право (*Constitutional Law*). Вид. Thomas Fleiner, Lidija R. Basta Fleiner, *Allgemeine Staatslehre, Über die konstitutionelle Demokratie in einer multikulturellen und globalisierten Welt*, Springer, Berlin–Heidelberg–N. York 2004.

¹⁶⁴ С. Јовановић, „Милован Миловановић” [1937], СД XI, стр. 218.

¹⁶⁵ О Јакову Ненадовићу и Чебинчевој афери вид. више у: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I (1889–1897), [1931], СД VI, стр. 269–273; *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), [1931], СД VII, стр. 274–275, 330.

¹⁶⁶ *Државни календар*, 1868, стр. 32.

Карађорђевић, оптужен у процесу вођеном поводом убиства кнеза Михаила, након чега је емигрирао и живео у иностранству.¹⁶⁷

Државно право, односно Јавно право (Српско државно право), предавао је и Аћим Чумић,¹⁶⁸ будући председник Министарског савета и министар унутрашњих дела.¹⁶⁹ После њега професор је био др Захарије Ј. Угрочић (1872).¹⁷⁰

Изменама и дојунама Закона о Великој школи из 1873. године предмет је назван Опште државно право с погледом на јавно право Србије.¹⁷¹ Предавао га је једно време (1875) Глигорије Гига Гершић, познати прво либералски, а потом радикалски теоретичар и политичар (министар правде и просвете),¹⁷² а после њега Настас Петровић (1878/9).¹⁷³

Стојан Марковић предавао је умно државно право (1867–1875) у оквиру Филозофије права, предмета Филозофског факултета Велике школе који је био обавезан за студенте Правног факултета.

¹⁶⁷ Драгиши Станојевићу погрешно се приписивало да је превео *Комунисџички манфест* који је, у ствари, по свему судећи, превео други карађорђевићевски емигрант, а потом следбеник Светозара Марковића, Владимир Љотић, отац Димитрија Љотића. Вид. Андрија Раденић, „Драгиша Станојевић. Живот, рад и идеје”, *Историјски часопис* 7 (1957), 145–212.

¹⁶⁸ *Државни календар*, 1867, стр. 28; 1868, стр. 32; 1869, стр. 33; 1870, стр. 32. Српско државно право у: *Државни календар*, 1871, стр. 32.

¹⁶⁹ Аћим Чумић је предавао на Великој школи од 7. [19] јула 1865. до 1870. године. Вид. СН, 29. јул [9. август] 1901, стр. 2.

¹⁷⁰ Српско државно право у: *Државни календар*, 1872, стр. 32; 1873, стр. 31.

¹⁷¹ „Измене и допуне закона о Великој школи из 1863”, *Зборник закона и уредаба : изданих у Књажесџиву Србији*, XXVI, Државна штампарија, Београд 1874, стр. 39; Д. Баралић, *Зборник закона и уредаба* [1967], стр. 54.

¹⁷² Глигорије Гершић је био министар правде и заступник министра просвете у првој радикалној влади генерала Саве Грујића (1887–1888) и министар правде 1889–90. године.

¹⁷³ Гершић је предавао 1875. године. Наредне две године нема одређеног наставника (1876/7). Настаса (Анастасија) Петровића не треба мешати са Настасом Петровићем, радикалским политичарем. Сестра Настаса Петровића, Наталија, била је удата за Љубена Каравелова. Вид. преглед предавача и предмета у: Љубица Кандић, Јелена Даниловић, *Историја Правног факултета 1808–1905*. Прва књига, ЗУНС, Београд 1997, (даље: Љ. Кандић, *Историја* I [1997]), стр. 413.

Државно право се први пут предавало на београдској Великој школи Карађорђево Србије (1808–1813).¹⁷⁴ Делови државног права учени су, изгледа, на другој години студија, у оквиру предмета Општи грађански земљопис (*Свеобшче грађанско землеописаније – Географија*).¹⁷⁵ На трећој, завршној години постојао је засебан предмет, Државно право (*Наставленија права државноја*).¹⁷⁶

Лазар Арсенијевић Баталака, некадашњи ученик Велике школе, сведочи да је Михаило Миљко Радоњић (касније попечитељ, министар иностраних дела од 1811) био аутор текста Општег грађанског земљописа, који је потом за предавања прерадио Михаило Поповић. Аутори текста Државног права, према истом извору, били су Миљко Радоњић и Лазар Војиновић, који је проширио текст.¹⁷⁷

Програм предавања Државног права према којем су предавали Миљко Радоњић и Лазар Војиновић добрим делом се поклапа са основним темама Државног права предаваног сто година касније, у време када је професор на овом предмету био Слободан Јовановић, што је и разумљиво, јер је, у основи, реч о „вечним” питањима филозофије државе, односно филозофије политике, још од Платонове *Државе*. То су теме политике (учења о држави) схваћене традиционално, према Аристотеловој подели, као гране практичне филозофије.¹⁷⁸ Предавањима су биле обухваћене следеће теме: појам државе, на-

¹⁷⁴ Андра Гавриловић, *Београдска Велика школа 1808–1814*, Београд 1902; Зоран Мирковић, „Правне студије крајем XVIII и почетком XIX века и Београдска велика школа 1808–1813. године”, *Анали Правној факултету у Београду*, 56/ 1 (2008), стр. 139.

¹⁷⁵ САНУ, 9227, Свеобшче грађанско землеописаније – Географија, Бумага 2. У Београду 1811. марта 8. концу приведена. У Г. С и Ју М: конц (у заглављу: Штудије из велике школе београдске Карађорђевог времена). Рукопис је објављен у: Радослав Перовић, *Грађа за историју Првој српској усџанка*, Београд 1954, стр. 250–260.

¹⁷⁶ Рукопис се налазио у Народној библиотеци. Уништен је у бомбардовању Београда 6. априла 1941. године. Део рукописа објавио је Андра Гавриловић, *Београдска велика школа, 1808–1813*, Београд 1902.

¹⁷⁷ О Великој школи вид. Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српској усџанка*, I, Издање Баталакиног фонда, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1898, стр. 390–398.

¹⁷⁸ Иако је реч о политичкој филозофији као учењу о држави, не би се могло рећи да су аутори били „под утицајем Хегелове идеалистичке школе”. У време када је састављен рукопис предавања из Државног права, Хегел још увек није објавио радове везане за филозофију државе и права (*Енциклопедија* [1817], *Филозофија права* [1821]). Осим тога, ни садржај текста не упућује на Хегела.

станак државе, питање друштвеног уговора (између владара и народа) и природног права, врховна (суверена) власт, њено јединство на територији и равноправност суверених држава, функције власти, законодавна власт као суверена власт, појам закона, извршна власт која произлази из суверене власти, дужности чиновника, дужности судија, облици владавине – демократија (народо-државије), аристократија (правленије бољаров) и монархија (једноначалије), која може бити деспотија или самодржавље (законом одређена владавина монарха са саветом), као и (полибијевска) мешана владавина (владара, бољара и народа).¹⁷⁹ Дају се дефиниције државе, а као њен основни циљ одређује се спољна и унутрашња безбедност. У овом рукопису држава значи и *власѿ* (значање које има у црквенословенском језику).¹⁸⁰

У време када је Слободан Јовановић постао ванредни професор Државног права на Великој школи (1897), изучавање државног права у Београду имало је, дакле, дугу и богату традицију, почевши од прве Велике школе (1808), преко Лицеја (1838) до Велике школе (1863).

Према *Уредби Правној факултетѿа* из 1897. године задаци Правног факултета били су „а) догматична и историјска обрада позитивног права, б) стручно спремање правника за судску, политичку, привредно-финансијску и дипломатску државну службу, као и слободна занимања [...], в) унапређење правне науке уопште”.¹⁸¹ Према *Уредби* био је предвиђен предмет Опште и посебно државно право.¹⁸² До тада је важио *Закон о изменама и допунама у устројству Велике школе* из 1880. године у којем су Опште државно право и Јавно право Србије били наведени као засебни предмети.¹⁸³ Према *Уредби* (1897) Опште и посебно државно право сврстано је у политичко-економску групу предмета.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Аутори рукописа предност дају самодржављу као монархији са саветодавним телом.

¹⁸⁰ Александар В. Соловјев, „Појам државе у средњовековној Србији (Студија из упоредне историје права)”, *Годишњица Николе Чујића* књ. XLII. Издање Чупићеве задужбине, књ. 75, Београд 1933, стр. 64–92.

¹⁸¹ *Уредба Правној факултетѿа* („Ову уредбу правничког факултета одобрио је г. министар просвете и црквених послова актом од 3. [15] јануара 1897.”). Вид. Д. Баралић, *Зборник закона и уредаба* [1967], стр. 105.

¹⁸² Исто.

¹⁸³ Закон о изменама и допунама у устројству Велике школе од 24. септембра [6. октобра] 1863. год, из 1880, *Зборник закона и уредаба*, XXXI, 145; Д. Баралић, *Зборник закона и уредаба* [1967], стр. стр. 69

¹⁸⁴ Исто, стр. 106.

Након свршене прве године студенти су бирали једну од две групе предмета. Похађали су предавања из општих („заједничких“) предмета и стручних (специјални курсеви из стручних предмета), свака група за себе. Теме специјалних курсева одређивао је „професор стручног предмета, по одобрењу факултета, с обзиром на позитивно законодавство и државне и народне потребе“. Било је предвиђено да се („ако би то захтевала потпуност стручне спреме“) могу „на предлог факултета, увести као обавезна, засебна, повремена или стална предавања или помоћне дисциплине“.¹⁸⁵ Осим општих и стручних предавања (курсева), *Уредба* је предвидела и рад по семинарима: „Практична вежбања и спремање за самостални научни рад биће по семинарима. Они слушаоци који би показали особиту способност и вољу за који од стручних предмета, моћи ће се као државни благодјејанци спремати за то. За публикурање научних радова по семинарима основаће се нарочити органи. Унутарње устројство семинара и начин рада одредиће факултет, на предлог надлежних професора“.¹⁸⁶ Било је предвиђено да факултет одреди колико ће семестара трајати предавања, за сваки од предмета.

Уредба Правној факултету од 3. [15] јануара 1897. године важила је у време када је Слободан Јовановић изабран и именован за ванредног професора Велике школе (11. [23] јун 1897).¹⁸⁷ У указу је писало само Државно право,¹⁸⁸ док је пун назив предмета био Опште и посебно државно право. Јовановићево уводно (приступно) предавање било је из Општег државног права, посвећено појму суверености („О суверености“). Објављено је у наставцима у часопису *Бранич* („листу за правне и државне науке“), органу Удружења јавних правозаступника у Србији,¹⁸⁹ а потом и као засебна књижица у ауторовом издању, исте године (1897).

¹⁸⁵ Исто.

¹⁸⁶ Исто.

¹⁸⁷ СН (13. [25] јун 1897), стр. 1.

¹⁸⁸ Исто.

¹⁸⁹ Слободан Јовановић, „О суверености. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановића“, *Бранич* IV (1897), 1, бр. 7 (1. [13] децембар 1897), стр. 69–73; 2, бр. 8 (10. [22] децембар 1897), стр. 85–88; 3, бр. 9 (20. децембар 1897. године [1. јануар 1898]), стр. 107–110; *О суверености*. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановића [Издање аутора], Штампарија Светозара Николића, (Прештампано из *Бранича*), Београд, 1897; *О суверености*. *Уводно предавање из државног права*, Градина, Ниш 1996.

Слободан Јовановић је припремио Програм предавања за предмет Државно право.¹⁹⁰ У првом од три основна дела Програма предавања под насловом Опште државно право, предвиђено је било разматрање појма државе (шта је држава, народност, сувереност, задатак државе, сложена држава), радње државе (законодавна, државни уговори, управа), и власти (класификација власти, подела власти, организација законодавне власти, орагнизација извршне власти и појам личних слобода).¹⁹¹

Други део Програма предавања посвећен је посебном државном праву (Српско уставно право). У трећем делу Програма Јовановић је поднео извештај старешини (декану) Правног факултета о одржаним стручним предавањима посвећеним историји енглеске уставности (школске 1897/8) и српске уставности од Букурешког мира из 1812. године (школске 1897/8).

Слободан Јовановић је четрдесет и четири године био (ванредни, редовни и хонорарни) професор Правног факултета Велике школе (1897–1905) и потом Универзитета у Београду (1905–1941). Након одласка у пензију, наставио је да предаје на докторским студијама, као хонорарни професор (1940–1941). На основним студијама предавао је Државно право, како стоји у именовану, односно Државно право опште и посебно (Опште државно право и Уставно право Србије, СХС и Југославије), али је једно време, према потреби, предавао и Међународно јавно право (1900–1901). Докторске курсеве посветио је изучавању различитих тема (филозофији права и државе, социологији, енглеском парламентаризму, марксизму...).

Био је декан Правног факултета (1903–1905; 1909–1912), ректор Универзитета у Београду (1913–1914; 1920–1921), и председник Српске краљевске академије (1928–1931). У балканским ратовима и Првом светском рату обављао је дужност шефа Ратног пресбириа Обавештајног одсека Врховне команде (до 1917). Као водећи правни стручњак учествовао је у раду једног одбора на Мировној конференцији у Паризу¹⁹² и потом у припреми *Нацрта устава државе Срба, Хрвата и Словенаца* као председник стручног правничког са-

¹⁹⁰ АС, ВШ, II, 179а/1900, Слободан Јовановић Александру Борисављевићу, старешини (декану) Правног факултета Велике школе (доставља Програм предавања и извештај о раду), Београд, 18. фебруар [2.март] 1900.

¹⁹¹ Исто.

¹⁹² *Зайисници са седница Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу 1919–1920*, пр. Б. Кризман, Б. Храбак, Институт друштвених наука, Београд 1960.

ветодавног радног тела владе. Нацрт којим су били предвиђени дводомни систем и историјске покрајине (не и федерализам), није био прихваћен. Као председник Српског културног клуба (1937–1941)¹⁹³ ушао је у владу армијског генерала Душана Симовића. Учествовао је у раду четири владе, два пута као председник и два пута као потпредседник.¹⁹⁴ На предлог Слободана Јовановића, као председника владе (1942–1943), бригадни генерал Драгољуб Михаиловић унапређен је у дивизијског и армијског генерала и именован за министра војног и начелника Генералштаба. Јовановић је истовремено обављао дужност председника Министарског савета (владе) и заступника (заменика) министра војног. Крајем маја 1944. године Краљ Петар II понудио је Јовановићу да га именује за председника владе и заступника свих осталих министара, до чега, међутим, није дошло. На састанку са Слободаном Јовановићем нови енглески амбасадор пренео је Черчилову поруку да краљ треба да ода јавно признање партизанима. Убрзо је образована прва влада Ивана Шубашића (1. јун 1944).¹⁹⁵ После рата Јовановић је био председник Југословенског народног одбора у Лондону (1945–1958). Пресудом Војног већа Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије осуђен је на затвор с принудним радом у трајању од 20 година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и губитак држављанства (15. јул 1946).¹⁹⁶ Рехабилитован је 2007. године.

¹⁹³ Борис Милосављевић, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба”, *Токови историје* 1 (2012), стр. 27–51.

¹⁹⁴ Борис Милосављевић, „Јовановићев портрет Драже Михаиловића”, у Слободан Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића*, пр. Б. Милосављевић, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2012, стр. 7–32.

¹⁹⁵ С. Јовановић, „Питање генерала Михаиловића” [написано 1946. године, објављено 1976], у С. Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића*, стр. 43–45.

¹⁹⁶ Јовановић је дао јасну и прецизну анализу овог судског процеса. Вид. S. Jovanović [et al], „Ocena o suđenju” [pismo svetskim medijima, 15. jul 1946], *Poruka* 30–31 (1. avgust 1955), 18.

РАНИ СПИС О ДЕМОКРАТИЈИ

Пошто је Слободану Јовановићу одобрена стипендија за наставак судија на Женевском универзитету (1889), доставио је Министарству просвете и црквених послова извештај о свом школовању са списком предмета и предавача, као и радом „О демократији” у прилогу. Овај најранији познати Јовановићев рад вишеструко је значајан. Може послужити као сведочанство да је изворно Јовановићево теоријско интересовање везано за политику,¹ а незаобилазан је за разумевање развоја Јовановићеве мисли и утицаја који је имао Владимир Јовановић на свог сина. Владимир Јовановић је осмислио начин васпитавања своје деце, у коме је појам слободе имо посебно значајно место. Према сведочанствима Слободана Јовановића, може се закључити, да Владимир Јовановић није наметао своје ставове у спровођењу васпитног програма.

Приликом читања рада „О демократији” Слободана Јовановића, треба упоредо следити и аргументацију Владимира Јовановића изложену у одредници „Демократија” *Политичкој речника* (1872). Посебну пажњу, наравно, треба посветити логичком следу излагања и доказивања. Може се видети да Слободан Јовановић делом прати

¹ АС, МПс, ХХХ, 21/1890, „О демократији”, у: Слободан В. Јовановић (Извештај о школском раду) министру просвете и црквених послова С. Милосављевићу, Женева, 18. [30] септембар 1889, стр. 9–31. Рани рад „О демократији” (1889) Јовановић никада није објавио. Рад „О Жан-Жаку Русоу” из 1890, који је био достављен Министарству просвете, не налази се у Јовановићевим извештајима сачуваним у Архиву Србије. Извесно је послужио као основа за дужу студију С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД ХП, стр. 175–208.

аргументацију свог оца, али само донекле. Његово решење проблема демократије јасно је доказано и логично изведено. Препознатљива је разлика у односу на стил и начин аргументације Владимира Јовановића.

Критика непосредне демократије и представничка демократија

Слободан Јовановић полази од дефиниције демократије: „Демократија, или народна влада, означаје народ, који сам собом управља, или друштво, у коме општа воља влада поједином”.² Ова Блунчлијева дефиниција, како Јовановић указује, садржи, у ствари, две дефиниције, демократију као владавину народа и демократију као владавину опште воље.³ Ове дефиниције налазе се и у *Политичком речнику* Владимира Јовановића: „Демократија јесте грчка реч (δημοκρατία), сложена од две речи: δῆμος – народ и κράτος – влада, власт; она означава онај облик државе у коме сви грађани у скупу или цео народ (демос) извршује државну владу. То је влада народа над самим собом”.⁴ Након излагања историје античке демократије указује на значај хришћанске поруке да је вредност човека у човечности, „да је човек као човек слободан и одговоран, и да се људи као слободни и одговорни имају узајмано поштовати, љубити и потпомагати: то је права мисао хришћанства”.⁵ Хуманистички схваћена хришћанска порука, тек је, међутим, захваљујући филозофији (просвећености), постала (од XVII века) борба за слободу човека: „демократија као што се данас поима, не означава само облик владе него и састав и уређење и цео унутрашњи и спољашњи живот друштва”.⁶ Владимир Јовановић указује и на дефиницију демократије као владавине опште воље у друштву, „у коме сваки сам над собом, а сви заједно над свима у скупу владају и управљају, у коме се не зна за друго господарство, него за

² С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 795.

³ Исто. Уп. о демократији Johann Kaspar Bluntschli, *Lehre vom modernen Staat, Erster Theil, Allgemeine Staatslehre*, 6. Auflage, J. G. Cotta, Stuttgart 1886, 533 и даље.

⁴ В. Јовановић, „Демократија”, ПР [1873], стр. 717.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

господарство разума у човеку и за господарство опште свести и опште воље у друштву”⁷

Слободан Јовановић у раном раду „О демократији” изједначаје појам демократије са појмом народне суверености. Пошто је сувереност једна и недељива, подразумева се да у демократији суверени народ не може ни са ким да дели своју сувереност. Ако је демократија „народна сувереност”, онда, закључује Јовановић, монархија не може да буде демократија, јер „у монархији, владар не одговара пред народом. Он је више њега; он је независан. Шта више, он своје суверенско право и не оснива на народној вољи, на народном поверењу, на народном избору, него на преисторијској повластици својих предака, на вековној традицији, може бити и на божанском праву. Зашто не?”⁸ Теорија према којој би народ поделио сувереност са круном, противна је дефиницији суверености, јер сувереност не може да се дели. Пошто је у монархији монарх суверен, а у демократији је народ суверен, немогуће је сјединити демократију и монархију: „Два суверенства, народно и владарево, не могу се измирити. Једно искључује друго”⁹ Пошто је сувереност недељива, она може припадати само једном – или народу или монарху. У демократији припада народу, у монархији монарху, и никакве синтезе нису могуће. Ово је становиште које је истоветно гледишту Владимира Јовановића у *Политичком речнику*: „Нису ретки примери у данашње време, да у једном друштву које више или мање демократски дише, влада има облик монархичан. Неки писци назвали су такве владе демократском монархијом. Тај назив је противречан. Као што господарство једнога над свима искључује господарство свих; тако и назив ’демократска монархија’ управо значи против-монархијска монархија, а то је бесмислица”¹⁰

У одговору на примедбе професора Правног факултета Велике школе да се у раду „О демократији” залаже за републику, Слободан Јовановић истиче да је само хтео да докаже да се начело монархије не може измирити са дефиницијом демократије као народне суверености: „рећи за монархију како није демократија, није то исто, што и претпоставити монархији републику, која се никако не сме помешати са демократијом, јер је сасвим различита ствар”¹¹

⁷ Исто.

⁸ С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 808.

⁹ Исто, стр. 809.

¹⁰ Исто, стр. 716.

¹¹ „Одговор Слободана Јовановића”, СД XII, стр. 811.

У раду Јовановић не поставља питање значења основних термина, пре свега, да ли појам демократије у потпуности подразумева појам народне суверености. Термини су историјски условљени, јер у зависности од контекста и времена, мењају своје значење.¹² Појам *демократија* имао је различито значење у време када је Владимир Јовановић објавио *Политички речник* (1872/3), у време када је Слободан Јовановић написао рад „О демократији” (1890), између два рата, и после Другог светског рата.¹³ Према каснијем, ширем схватању појма демократије, свакако би и парламентарне монархије биле демократије.

Слободан Јовановић указује на то да демократија може бити непосредна или посредна. Она је непосредна када је сва власт у рукама народа „кад народ сам врши своје суверенско право”,¹⁴ односно непосредно учествује у државним пословима као законодавац, судија и влада. Владимир Јовановић у *Политичком речнику* (1873) одређује непосредну демократију као „чисту”, и „апсолутну”: „чиста, апсолутна или непосредна демократија јесте она, у којој цео народ долази на скупштину, те сам собом извршује законодавну власт, претреса и решава сва државна питања”.¹⁵ Слободан Јовановић закључује да је народ у непосредној демократији „суверен који сам себе служи”.¹⁶ Непосредна демократија је постојала у античком полису (иако Владимир Јовановић јасно указује да робови нису имали право гласа, као и да сви грађани нису били сасвим једнаки). У време када пишу Владимир Јовановић (1873) и Слободан Јовановић (1890), непосредна демократија је постојала, а и данас постоји у појединим швајцарским кантонима: „И данашње републике Швајцарске беху у своме почетку све чисте демократије. А кантони Ури [Uri], Унтервалд [Unterwalden], Апенцел [Appenzell] и Гларис [Glarus] и данас још немају представништво које

¹² О збрци коју могу да произведу различита значења истих термина вид. F. H. Hinsli (F. H. Hinsley), *Suverenost, preveo Ilija Vujačić, Filip Višnjić*, Beograd 2001, стр. 33–34.

¹³ С Јовановић, „Артур Балфур” [1930] СД II, стр. 674. Војислав Становчић указује да „треба имати у виду да је ово Јовановић написао крајем XIX века, да демократија није тада била реч дана, као што је то случај у наше време”. Војислав Становчић, „Апсолутна владарска власт, бирократија, демократија и уставна влада”, у СЈ, стр. 640

¹⁴ С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 797.

¹⁵ В. Јовановић, „Демократија”, ПР [1873], стр. 717.

¹⁶ С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 797.

би било овлашћено да ради у име народа¹⁷. И Слободан и Владимир Јовановић наводе примере швајцарских кантона у којима „народ, сабран цео на скупштину (Landsgemeinde) извршава сам собом највишу, суверенску и законодавну власт, а на скупштини сваки грађанин има право да предлаже оно, за шта мисли, да је праведно, и да би било од обште користи. Други кантони заменили су чисту демократију представничком¹⁸”.

У критици непосредне демократије (Владимир и потом Слободан) следе Милово гледиште да не могу сви у заједници, која премашује величину малог града, лично учествовати у државним пословима: „Да се цео народ скупља на скупштину, па да сам собом сва питања своја решава, то може да буде само у онако малим државицама, у онако простим друштвеним и политичким одношајима, као што беху у старих Грка¹⁹. То што је Владимир Јовановић користио речи „чиста” и „апсолутна демократија” не треба да нас завара. Указује да се код старих Грка није могло „много рачунати на увиђавност и правичност гомиле²⁰”. Указује на негативне аспекте „чисте и апсолутне, непосредне демократије²¹”: „Бар се у старој Грчкој показало, да гомила лако постаје оруђем у рукама демагога, који рачунају више на страсти гомиле, него на разум и свест. Како се често ту демократија изметала у деспотизам већине над мањином, и то већине коју богаташ[и], својим средствима, па било само за неко магновење придобијаху; каколи несталне и превртљиве беху одлуке које таква већина доносаше; и како се сваки час мењаху, и мало уважаваху званичници које она бираше! Па и у самој Швајцарској потврдило се, да се у извесним питањима јавног права излаже пренагљености кад народ листом, целокупан долази на скупштину, и решава та питања. Кад се у таквој гомили ради, немају се кад тачније упоредити разна мњења, и оценити разлози којима се одупире или побија једно или друго од тих мњења²¹. У вези са непосредном демократијом у старим швајцарским кантонима Слободан Јовановић закључује да „треба знати да су становници тих кантона све сами земљорадници и сточари, са наивним срцем и ситним интересима²²”.

¹⁷ В. Јовановић, „Демократија”, ПР [1873], стр. 718.

¹⁸ Исто, стр. 717–718.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

²¹ Исто, стр. 718.

²² С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 798.

У раду „О демократији” Слободан следи аргументацију Владимира Јовановића који је у одредници „Демократија” свог *Полиитичкој речника* убедљиво образложио да је после тако лошег искуства са „чистом и апсолутном непосредном” демократијом јасно да у државама са милионским становништвом „које имају тако многостручне и развите потребе и одношаје, па и задатке, као данашње државе [...] не може бити да цео народ свако јавно питање сам собом на време и са пуном разложности решава”.²³

Иако у раду „О демократији” не спомиње Русоа, критика непосредне демократије односи се на Русоа и његове следбенике. Русо је сматрао да представнички систем какав постоји у његовом завичају, Женевској републици, треба одбацити и уместо њега увести непосредну демократију по угледу на мале античке републике, где законе доносе грађани на скуповима целог народа. За Русоа народ је највиша власт у држави, он је суверен, и само је непосредна демократија усклађена са народном сувереношћу. И Владимир Јовановић у својој аргументацији у *Полиитичком речнику* упућује на Русоа: „Русо беше глава проповедницима и браниоцима чисте демократије; а његов *Contrat social* [в. ту реч под К] јесте еванђеље за њих”.²⁴ Русоови следбеници сматрају да народна воља може верно да се изрази само када је народ сам износи, јер шта народ стварно жели, не може се сазнати преко представништва: „Који у новије време дижу глас свој за чисту демократију, предлажу да се и у данашњим великим државама уведу, да цео народ сам собом себи законе даје, као што је било у старих Грка, у Римљана и у старих Германа [где ’политичка питања решаваше народна скупштина, у којој имађаху право гласа сви становници који беху способни да оружје носе’]”.²⁵ Владимир Јовановић критикује уставе који нису усвојили поделу на законодавну, извршну и судску власт (Француска скупштина 1792, дути парламент у Енглеској, Амерички конгрес у време револуције).²⁶

Слободан Јовановић критикује непосредну демократију јер је у њој народна воља тиранска пошто је сама себи законодавац: „У њој, народ, не налазећи ни на какве уставе, мисли да му је све допуштено. Његово се право простире, докле и његова сила, његова снага – управо, његова се снага изједначаје са његовим правом. Пошто све може,

²³ В. Јовановић, „Демократија”, ПР [1873], стр. 718.

²⁴ Исто, стр. 722.

²⁵ Исто, стр. 722.

²⁶ Исто, стр. 719.

он држи да све и сме. На тај се начин, наравно, и ствара најужаснија тиранија, што само може да постоји. Она шака политичких људи, којој испадне за руком, да повуче за собом народну масу, располаже са животом, имањем и части осталих грађана...²⁷ Јовановић указује да се „маса поводи за тренутним утисцима [...] и пада на колена пред онима који умеју вешто да експлоатишу њене мане и верује онима, који јој ласкају”.²⁸ Указује да се краљу и аристократији може пркосити, али народ се не може никако зауставити: „целом народу нико не може на пут стати, јер је цео народ”.²⁹

Непосредна демократија је противна слободи јер захтева уједначавање људи у један исти калуп, због чега „тешко оном ко сме да помиње слободу”. Иако се једнакост и слобода често помињу у пару, реч је о два различита принципа. Као и свака деспотска власт која се позива на вољу народа, непосредна демократија у слободи види тежњу за разликовањем, неспојиву са једнакошћу.³⁰ Непосредну демократију Јовановић изједначава са дететом које има апсолутну власт: „Ако дакле још има теоретичара, који препоручују непосредну демократију уопште, они би требали један пут да увиде, да би то исто толико значило, колико и подићи на престо каквог болесног и бледог шпанског инфанта, нешто налик на Дон-Карлоса, чији је отац био фанатак, мати нервозна и који сâм има 7 година”.³¹

Након разматрања непосредне демократије, чији историјски пример представља антички полис, а савремени пример стари швајцарски кантони, Слободан Јовановић анализира посредну демократију. Следи аргументацију Владимира Јовановића, односно Мила,³² када указује на то да је представничка влада нужна зато што је у савременим државама немогуће скупити народ на једно место где би

²⁷ С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 798. Уп. становиште А. Токвила, чије је списе Јовановић изучавао током студија у Женеви: Алексис де Токвил, *О демократији у Америци*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, С. Карловци – Нови Сад 2002, стр. 219.

²⁸ С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 799.

²⁹ Исто, стр. 799.

³⁰ Уп. однос слободе и једнакости код Токвила, *О демократији*, стр. 453–456.

³¹ С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 799. Слободан Јовановић мисли на Шилерову трагедију „Дон Карлос”, Friedrich Schiller, *Don Karlos, Infant von Spanien*, Georg Joachim Göschen, Leipzig 1787.

³² Џон Стјуарт Мил, *О њредсџавничкој влади*, с енглеског превео Владимир Јовановић, Државна штампарија, Београд 1876, стр. 42.

гласао и доносио законе, као и зато што је за разумевање савремених закона и управе потребно експертско знање појединих области: „И саме утописте дакле морају се одрећи и последње наде, да ће се моћи обновити оно сретно време, када су законе стварали људи са улице”.³³

Посредна (представничка) демократија може бити парламентарна и непарламентарна. У парламентарној демократији извршна и законодавна власт зависе једна од друге и нису у потпуности одвојене: „Те две власти не теку паралелно, нису независне, него међу њима постоји као нека хијерархија, која се окреће час у корист једне, а час у корист друге”.³⁴ Слободан Јовановић сматра да је подједнако неприхватљиво да министри могу бити истовремено и чланови скупштине, као и то да скупштина поставља и обара министре по својој вољи. Он указује на *circulus vitiosus* у односу законодавног и извршног тела у парламентаризму. Пошто народна скупштина већином бира владу, влада зависи од народне скупштине. Међутим, влада има право да распусти скупштину, што значи да је скупштина потчињена влади, односно да влада претходи по старешинству скупштини. Зато, према Јовановићу, распуштајући скупштину, влада урушава свој сопствени легитимитет, односно акт постанка. Из тога произлази да је парламентарна демократија сама у себи нелогична, јер ако је парламент хијерархијски изнад владе коју сам бира, не може влада распустити парламент, односно не може она бити старија од скупштине.³⁵

Начело поделе власти подразумева да су све три власти равноправне, јер произлазе из народне суверености.³⁶ Пошто су три власти једнаке, и све три поставља народ, ниједна од њих не може да смењује другу. Међутим, у парламентарној демократији једна власт поставља другу, тј. законодавна власт поставља извршну. Према томе, избор владе из парламентарне већине и распуштање скупштине од стране извршне власти, примери су узурпације власти.³⁷ „Страшна мана” парламентаризма је то што народна скупштина никоме не одговара за своју тиранију.³⁸

³³ С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 800.

³⁴ Исто, стр. 801.

³⁵ Потпуно супротно о овоме касније у *Држави*.

³⁶ С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 803.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто, стр. 804.

Јовановић у раду „О демократији” понавља аргумент француских републиканаца да парламентаризам није демократија, већ прикривени монархизам. Борећи се против монархије, демократија се посредовала монархијом, због чега су демократска начела измењена, односно „изиграна”: „Закључујући, дакле, ја налазим да парламентарна демократија и није права демократија. То је демократска маска недемократских установа. У теорији, она је противна демократским начелима, у пракци, она се постепено претвара у тиранију, у свемоћ или једног председника републике, или једнога министра, или целе скупштине”.³⁹ Слободан Јовановић у раду упућује на тадашње политичке околности у Француској (1889): „Данашња парламентарна република пролази у овоме часу кроз једну кризу и ако велики покрет, којим управља г. Наке [Alfred Naquet], буде крунисан успехом, можемо се надати, да ће се и француска демократија ослободити свог парламентарног облика”.⁴⁰ Наке је био екстремни левичар, некадашњи следбеник Бакуњина, који је постао важан пропагандиста буланжистичког покрета, саветник и пријатељ генерала Жоржа Буланжеа, вође покрета који је окупао веома различите политичке опције, обједињене незадовољством и жељом за уставном променом: „К њему су потекли сви незадовољни елементи. То су били, прво, националисти, којима је вођ био Дерулед [...] После националиста Буланжеу су прилазили они републиканци који се нису могли помирити с парламентарном републиком. Они су сада препоручивали онакву 'председничку републику' каква је постојала у Сједињеним државама. Председника не би бирао парламент, него народ, и министри би одговарали председнику, а не парламенту [...] њему су прискочили и монархисти”.⁴¹ Радикали су се поцепали. Део је приступио Буланжеу. Код Буланжеа били су окупљени антисемити и Јевреји (као што је био Наке кога је Јовановић поменуо), монархисти и републиканци, клерикалци и антиклерикалци, радикални левичари и радикални десничари. Део радикала пришао је опортунистима, који су се супротставили буланжистима. Говорећи о овом покрету 1940. године Слободан Јовановић упоредио га је са Хитлеровим покретом у Немачкој тридесетих година: „За разлику од хитлеризма буланжизам је угушен пре него је успео да загосподари државом,

³⁹ Исто, стр. 807.

⁴⁰ Исто, стр. 801.

⁴¹ Исто, стр. 171.

и осим тога није имао поред националистичког и онај социјални програм којим се одликовао хитлеризам, јер после рата од 1870/1. Француска није била тако осиротела као Немачка после Светског рата”.⁴²

Пошто је у раду „О демократији” одбацио и непосредну демократију, и посредну парламентарну демократију, Јовановић је анализирао посредну непарламентарну демократију, чије најважније начело је начело поделе власти: „I да све три власти без разлике поставља народ. II да једна власт не може да збаци другу. III да спорна питања између тих власти решава народ. IV да контролу над тим властима води народ”.⁴³

Јовановић је указао да непарламентарна представничка демократија нигде није остварена у потпуности: „Швајцарска демократија приближује јој се у главном. Американска демократија усвојила је неке њезине елементе, па их је комбиновала са инглеским парламентаризмом”.⁴⁴ Наглашава да у непарламентарној представничкој демократији треба доследно спровести поделу три гране власти. Пошто у непарламентарној посредној демократији владу бира народ, а не скупштина, она не зависи од скупштинске већине, већ непосредно одговара народу. Са друге стране, скупштину не може да распусти извршна власт, као што је то случај у парламентарној демократији, већ и парламент непосредно одговара народу.⁴⁵ У непарламентарним демократијама влада је јача него у парламентарном систему, јер се ослања непосредно на народ и не зависи од скупштине. С друге стране скупштина „се бира на извесно време и састаје без владинога позива” (Швајцарска, Америка).⁴⁶ Владимир Јовановић исто наводи примере Швајцарске и Америке и образлаже разлоге за референдум у кантону Цирих, где је долазило до раздора између изабране владе и народа.⁴⁷ Слободан Јовановић углавном прати похвалу уређења Женевског кантона која се може видети у *Успоменама* Владимира Јовановића: „Сувереност припада народу. Сви грађани имају

⁴² С. Јовановић, „Француска”, *Примери политичке социологије* [1940], СД X, стр. 172.

⁴³ С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 805.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто, стр. 806.

⁴⁷ В. Јовановић, „Демократија”, ПР [1873], стр. 721.

једнака права и једнаке дужности [...] Скуп грађана гласа о свакој измени и допуни устава. Он бира непосредно извршну власт. Законодавну власт врши Велики Савет (un Grand Conseil) којег чланове бира народ на две године. Извршна власт и општа администрација Кантона поверена је Државном савету. Савет тај састоји се из седам чланова, које бира скуп грађана (назван Conseil Général), на две године. Чланови Државног савета присуствују седницама Великог савета, и узимају удела у његовом већању. Они од њих који су изабрани уједно и за чланове Великог савета, имају право и да гласају у доношењу његових одлука. Државна администрација подељена је на одељке; на челу сваког одељка је који државни саветник као одговорни власник. Државни савет има законодавну иницијативу заједно са Великим саветом. Он обзнањује јавно законе, и води бригу о њиховом извршавању. Он бди да судије тачно врше своје дужности. Судска власт одвојена је од законодавне власти и од власти извршне. Судије поставља Велики савет⁴⁸.

Слободан Јовановић указује да се из дефиниције непарламентарне представничке демократије види да она представља, у ствари, мешавину представничке и непосредне демократије, пошто народ може (као у Швајцарској) да одбије уставне законе и да има и законску иницијативу у важнијим законским питањима. Сматра да ће непарламентарна демократија у будућности доминирати у свету и као предуслов њеног даљег успеха наводи аргумент рационалистичке филозофије о потреби развијања народне свести, односно њеног просвећивања. Да би народ стварно био суверен, мора да зна шта хоће и на који начин то жели да постигне, а тако високо развијена свест, тешко се достиже.

Ако је демократија исто што и народна сувереност, народ мора да учествује у власти што је више могуће. Кад је непосредна демократија већ немогућа, онда се не треба препустити парламентаризму, већ власт што више везати за народ. Све три власти мора да бира народ и оне народу треба да одговарају. Ако се прихвати начело народне суверености, онда треба прихватити да народ и влада. Дакле, у раду „О демократији” Јовановић критикује Русоово гледиште (непосредну демократију) и парламентаризам (посредну парламентарну демократију), дајући предност америчком и швајцарском систему (посредна непарламентарна демократија).

⁴⁸ В. Јовановић, *Успомене* [о. 1920 / 1988], стр. 184–185.

Касније Јовановић мења мишљење и усваја парламентарни представнички систем, који је критиковао и одбацио у раду „О демократији”, због стапања извршне и законодавне власти. Немогућност строгог одвајања три гране власти образлаже у својој књизи посвећеној држави приликом тумачења Монтескјеове (Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu) политичке теорије.

Полемика о расправи

Прва примедба седам професора београдског Правног факултета,⁴⁹ који су оцењивали текст „О демократији” Слободана Јовановића, била је да се приликом разматрања добрих и лоших страна демократије превиђају опште и посебне историјске околности. Иако се указује на више историјских примера, не узима се у обзир да у одређено време и у одређеним приликама, различитим народима одговара различито уређење. Ближем тумачењу гледишта професора може да допринесе мишљење једног од потписника, Милована Ђ. Миловановића (који је и сам релативно скоро дошао са студија из Париза) из скрипата за предмет Државно право (1890): „туторска власт у рукама једног аутократе или аристократије није увек узурпација. Ако маса народна није дошла до свести, ако, дакле, није дошла до свести да разуме потребе државног организма, ако се она истински преда једном човеку или остави да њеном судбином управља одабрана мањина – онда ће аутократска или аристократска влада бити потпуно оправдана и одговараће стварним потребама таквог народа [...] Она стара изрека да сваки народ има онакву владу какву заслужије сасвим је оправдана кад се разуме у правом смислу који се примењује на ово решење”.⁵⁰

⁴⁹ Као што је већ било речи, рад је Јовановић доставио уз извештај о студијама у Женеви, на шта је био обавезан као државни питомац. Оцену рада потписали су професори Правног факултета Велике школе Стојан Марковић, Гргур Миловановић, Ђорђе Ж. Ђорђевић, Андра Ђорђевић, др Д. Т. Мијушковић, Жив. М. Милосављевић и др Милован Ђ. Миловановић. Скоро сви су лично познавали Слободана и Владимира Јовановића: „Стиче се утисак да су наставници у ствари заштитили Јовановићев рад од могуће тежих приговора и последица”. Вид. Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић 1869–1958,” [1991], СД XII, стр. 729.

⁵⁰ М. Миловановић, „Државно право” [1890], стр. 127.

Према оцени професора, противречно је указивати на предности непосредније демократије као праве демократије, занемарујући при томе претходно образложену критику непосредне демократије атинског полиса. Јовановићеву интенцију да народу да што више непосредне власти, професори доводе у питање, пошто је раније у тексту нагласио да „маса не види увек све и далеко”. Дакле, непосредност демократије не значи истовремено и ваљаност власти. У „Мишљењу Правног факултета” спомиње се да је посредна или представничка демократија парламентарна или непарламентарна, али касније у критици као да се то не узима у обзир: „Па и опет кад при закључку даје превагу непосредној демократији над осталим облицима владавине, губи из вида како време и прилике светске и народне”.⁵¹ Стиче се утисак да професори не узимају у обзир представничку (посредну) непарламентарну демократију, која је у расправи представљена као најбољи модел демократије, већ је редукује на непосредну демократију. Ова критика се, међутим, надовезује на део текста у којем Слободан Јовановић потврђује да се из саме дефиниције непарламентарне представничке демократије види да је реч о „смеси представничке и непосредне демократије”. Јовановић указује да непарламентарна представничка демократија до сада није могла да ухвати дубок корен јер „претпоставља јако развијену народну свест”: „Уношење политичког знања у народну масу иде доста споро и скопчано је с озбиљним незгодама. Али, што није могло да се оствари у овоме веку, оствариће се у идућем”.⁵² Дакле, решење питања пребацује се у неодређену будућност када ће бити усвојена непарламентарна представничка демократија, захваљујући просвећивању народа. На неки начин, дакле, Јовановићев закључак се поклапа са ставом професора. Када народ буде сазрео, имаће веће право да учествује у одлучивању о својој политичкој судбини. Да ће до напретка у том погледу доћи у XX веку, била су велика очекивања која се, међутим, нису испунила.

⁵¹ „Мишљење Правног факултета”, СД XII, стр. 809–810.

⁵² С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 806.

Еволуција или рани обрт у мишљењу Слободана Јовановића

Потребно је поставити питање развитака Јовановићевог мишљења пре преласка на његову критику Русоовог учења о друштвеном уговору и народној суверености. Према једном сведочанству сам Слободан Јовановић био је заинтересован за развој личности и њихових мишљења: „ценио је што Толстој своје личности није 'скаменио'. Толстојеве личности живе и временом старе, и то се види у његовим романима”.⁵³ То наравно не значи да је мислио да све личности еволуирају у мисаоном погледу. О Светозару Марковићу писао је управо супротно: „По г. Скерлићу би изгледало да се Марковић 'развијао' поставши од занесеног следбеника Интернационале практичан борац за демократију. По мом мишљењу, Марковић је, у току времена, променио методе, и постао политичнији, али у његовим главним идејама ја не видим никакве еволуције. Уопште, ја не верујем да је Марковић био од оних људи који, под утицајем искуства, сазревају, добијају стварније погледе. То је био један фанатик и један сањало: његова се снага састојала у томе што се могао сав унети у своје идеје. [...] Занесењак каквог смо га видели у почетку, Марковић се могао мењати или врло мало или сувише. Праве еволуције код њега није могло бити”.⁵⁴ Када говори о Скерлићу, Јовановић поставља питање каква би била његова еволуција: „Како би се он даље развијао? Да ли би остао до краја са самосталним радикалима? Да ли би пришао републиканцима?... Није немогуће ни да би се у току времена приближио социјалистима [...] На ова питања тешко је одговорити”.⁵⁵

Након читања Јовановићевог раног рада „О демократији” тема еволуције његовог мишљења намеће се сама од себе. Несумњиво је био под очевим утицајем, и можда је, судећи по овом раду, васпитни систем Владимира Јовановића делом и остварио свој циљ. Двадесетогодишњи Слободан Јовановић могао је бити републикански критичар монархије и парламентаризма и заговорник посредне непарламентарне демократије. Његови ставови били су у духу мишљења младог Владимира Јовановића чији радикализам и принципијелност

⁵³ Miodrag Al. Purković, „Utrnula je jedna svetiljka”, *Poruka* 53 54, januar mart 1959, 19.

⁵⁴ С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 154.

⁵⁵ С. Јовановић, „Политичке идеје Јована Скерлића”, [*Глас канадских Срба* 17 (3. март 1952), стр. 4–5], СД XI, стр. 710.

су се добро памтили. Тако је после Другог светског рата, у емиграцији, Милан А. Фотић (1958) писао да „син Владимира Јовановића није имао куражи да то учини, јер би то значило [...] урадити нешто што је његов отац осудио. Он је хтео да остане и даље слободан...”⁵⁶ Фотићев некролог оставио је велики утисак. У скоро свим некролозима Слободану Јовановићу објављеним у *Поруци*, дају се одговори и оповргавају Фотићева тврђења. Овде не улазимо у садржај тада покренуте полемике, већ само желимо да укажемо да Владимир Јовановић, његов „пуритански карактер” и радикални ставови нису били заборављени.

Осим односа отац/учитељ – син/ученик, поставља се питање да ли је Слободан Јовановић, као већина гимназијалаца из његове генерације, барем неко време био под утицајем гледишта Светозара Марковића, некадашњег следбеника радикалног либерализма Владимира Јовановића, а потом његовог најоштријег критичара.

У претпоследњем писму (од 5. новембра 1958) које је Слободан Јовановић послао Милану Гавриловићу описао је један догађај везан за рад ђачке дружине *Нага* крајем школске 1884/5. године: „Ево Вам најзад оне забелешке о књијници дружине *Наге*, коју смо Балугџић и ја пречишћавали пре неких седамдесет година. Као што би рекао Гига Гершић: Испуних обећање доцкан, али га испуних ипак!”⁵⁷

Писмо са одобрењем Слободана Јовановића да се објави након његове смрти објавио је Милан Гавриловић у тексту под насловом „Крај преписке са професором С. Јовановићем” у *Тамо далеко, часопису Срба у слободном свету* 2/3 (Чикаго/Мелбурн, април–мај–јуни 1959).⁵⁸ У објављеном писму грешком је само изостављен датум. У Архиву Југославије сачувано је више прекуцаних преписа целог текста који је објављен у часопису, укључујући и Јовановићево писмо. У једном прекуцаном тексту руком је дописан датум који се налази на оригиналном Јовановићевом писму (5. новембар 1958).⁵⁹

Слободан Јовановић је у писму Милану Гавриловићу описао догађај из гимназијских дана. Као благајник дружине *Нага* учествовао

⁵⁶ Milan Fotić, *Iskra* (15. januar 1959); Živko Topalović, *Poruka* 53–54 (januar-mart 1959), 7.

⁵⁷ Милан Гавриловић, „Крај преписке са професором С. Јовановићем”, *Тамо далеко, часопис Срба у слободном свету* 2/3 (Чикаго/Мелбурн, април–мај–јуни 1959), стр. 147–150.

⁵⁸ Посебно захваљујем академику Данилу Басти који ми је скренуо пажњу на текстове објављене у часопису *Тамо далеко*.

⁵⁹ АЈ-859-10, ј.о. 1–4, Збирка Милана Гавриловића. Вероватно је грешком у часопис отишла копија без датума.

је у сређивању књижнице (библиотеке) дружине.⁶⁰ Слободан Јовановић пише: „Као зачарани у кругу Марковићевих идеја, ми смо све политичке писце изван тога круга одбацивали као што муслимани одбацују све што у Корану не пише. У позитивним наукама били смо не мање искључиви. Ту смо признавали само дарвинизам, и грабили се за преводе и списе браће Радовановића, који су у нас били главни тумачи Дарвина”.⁶¹ Слободан Јовановић пише и даље у првом лицу множине: „С лепом књижевношћу стајало је овако. У начелу, ми смо под утицајем Светозара Марковића држали да њу не може озбиљно узимати човек који се определио за реални правац.”⁶² Слободан Јовановић се у забелешци ниједном није оградио од социјалистичких политичких гледишта својих школских другова, нити је дао неко објашњење због чега је са њима учествовао у сређивању књижнице ђачке дружине *Нага*. Одбор је распродао старе књиге („по својим идејама већ застареле”).⁶³ Од зараде одбор је купио нове књиге, „брошуре које су припадале текућим политичким публикацијама, као нпр. 'Србија на истоку' Светозара Марковића, 'Интереси српства' Драгише Станојевића, 'Срез' Раше Милошевића”.⁶⁴ У завршетку писма Гавриловићу наглашава да догађај у раду дружине *Нага* од пре близу седамдесет година „може бити занимљив стога, што су доцније, у доба тоталитаризма, и нацисти и комунисти радили сличне ствари, премда у много већим размерама, и на много суровији начин”.⁶⁵

У одговору на Јовановићево писмо Милан Гавриловић је дао садржајан преглед стања духова крајем XIX века и описао своје утиске о Триши Кацлеровићу и Димитрију Туцовићу („Ја сам сведок колико је он био разочаран у социјализам”), које је лично познавао и са којима је много пута разговарао.⁶⁶

⁶⁰ *Нага*. Споменница 'Наге', дружине ђака гимназије краља Александра I, уредила Управа Дружине „Нада”, Штампарија „код Просвете” С. Хоровица, Београд 1901, стр. 245–26. Јовановићев раду у *Наги* не помиње се у споменицама гимназије и „Наде”. Да у споменицама, међутим, има погрешних података указује Павле Поповић, „Када смо учили гимназију...”, ССП [1939], стр. 308.

⁶¹ Уп. успомене Ж. Балугџића, „Пре шесет година”, ССП [1939], стр. 318.

⁶² М. Гавриловић, „Крај преписке” [1959], стр. 148.

⁶³ Исто, стр. 149.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто, стр. 152.

Гидоу Микол
 Cromwell Rd, E. 107
 5 Nov, 58
 Драги Тодоровице
 Гавриловићу
 Ево Ваш најзад оне забавнице
 о Критичкији друштини Маде, коју
 смо балугули и ја верујем да бави
 пре неких седамдесет година. Као
 што Ви речеа Тито Терцић, не
 ступи обичајем доуказ, али са
 научним циљем!
 С. Јовановићем и поздравом
 Ваш
 С. Јов

Слободан Јовановић
 Милану Гавриловићу,
 Лондон, 5. новембар 1958,
 АЈ, МГ, 859-10, ј.о. 1-4.

Крајем новембра 1884/5 године, у другој бесправној
 шкој гимназији била друштина Мада одлучила је
 да један одбор истројице прегледа и среди свему
 Критичкију. У тој Одбору били су Живојин Балугулић,
 Слободан Јовановић и Велислав Гавриловић. Балугулић
 је био Критичкијар, а Јовановић београдске друштине
Маде. Када се Одбор састао охридски, Балугулић је намеравао
 да главни задатак истројице Критичкију
 најпредраним ситностима, који одговарају ономе што је
 Свештозар Марковић одговарао као "реални истраживач".
 Међу њиме била ситна невоља ситна, а онда ситна оних
 рудних ситности који су на њима имао утицаја као на иро.
 Терцићевски и Јисаревић, и најзад ситна оних наших
 ивица који су ситни за његове следбенике као на иро.
 Петра Милошевић и Драгана Ситановић. Као
 и Захарани у Кругу Марковићевих идеја, ми смо
 све илустриране ситности изван тога Круга истројице, као
 што илустрирана истројице све истројице у Корачу истројице.
 У истројице наукама били смо на мањо
 истројице. Истројице истројице само Зарвинице, и
 истројице за истројице истројице Бранко Радваковић, који се
 у нас били главни истројице Зарвина.
 У истројице Критичкију ситна је овако у истројице, ми
 смо истројице у истројице Свештозара Марковића
 истројице да истројице истројице истројице

На крају писма Гавриловић је замолио Јовановића за овлашћење да објави запис о догађају у *Наги*: „Да завршим једном молбом: овластите ме да ја кад за добро нађем објавим Ваше писмо. Сваку резерву коју бисте имали, примам безусловно”.⁶⁷ У последњем писму упућеном Гавриловићу (од 25. новембра 1958) Слободан Јовановић је одговорио да нема ништа против објављивања, али је поставио један услов: „тек после моје смрти”. Био је мишљења да уз њега треба објавити и Гавриловићево писмо: „Уз њега би требало објавити и Ваше писмо, јер се те две ствари згодно допуњују. Мој нараштај стајао је поглавито под утицајем Св. Марковића. У Вашем нараштају већ се осећа утицај Маркса, чијег сте поборника Т. Кацлеровића врло живо приказали [...] Неколико година раније објавио је своја сећања на Мартовске демонстрације, и том приликом изгрдио и Вас и мене који смо раније о њима писали. И он и Туцовић били су моји ђаци, али од оних ђака које први пут на испиту видите. Кацлеровић је дошао на испит потпуно спреман. Туцовић није знао скоро ништа, иако сам га питао о општем праву гласа у вези са револуцијом од 1848.”⁶⁸

Јовановићево здравствено стање погоршало се годину дана раније, 1957. године: „имао је један мали удар [...] када је одједном изгубио памћење, пао у потпун мрак. И одједном се повратио”.⁶⁹ После тога, Слободан Јовановић и Милан Гавриловић виђали су се редовно у Лондону 1958. године, када је Гавриловић боравио у Енглеској. Тада је Јовановић испричао Гавриловићу догађај из ђачке дружине *Нага*. Гавриловић га је замолио да запише догађај: „Молио сам га да га забележи. Он је надживео већ био скоро све, како ми се чини, из своје генерације, и ако га он не забележи, неће бити кога да с толико тачности и веродостојности то учини”.⁷⁰ Јовановић је обећао Гавриловићу да ће причу записати и послати му, али се поново разболео: „Ја сам оболео, и лекар ме већ три недеље лечи. Ствар, каже, није озбиљна, али би могла то бити. Утрнула ми је лева рука, што може бити знак опасности од капље. Ово је поремећај крвне циркулације, што је у мојим годинама опомена да се махнем бриге и послова... (14. октобар 1958)”. После извесног времена, послао је Гавриловићу писмо са успоменом на ђачку дружину *Нага* (5. новембра 1958). Следеће писмо

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто, стр. 153. Писма Слободана Јовановића Милану Гавриловићу писана су руком и његовим рукописом.

⁶⁹ М. Гавриловић, „Крај преписке” [1959], стр. 153.

⁷⁰ Исто.

у којем Гавриловића овлашћује да може објавити запис након његове смрти послао је 25. новембра 1958. године. Слободан Јовановић је преминуо 12. децембра 1958. године на почетку деведесете године живота. Преписка са Гавриловићем вођена је у време када му је било погоршано здравствено стање. Упркос томе био је потпуно концентрисан и сасвим јасан. Могли бисмо, међутим, претпоставити да је могао оставити неко додатно објашњење у вези са својим најранијим политичким гледиштима. Њих не спомиње ни у тексту посвећеном Владимиру Јовановићу, где је забележио да је заједно са Павлом Маринковићем био против радикала, али је ту реч о времену након повратка са студија. У успоменама о ђачким данима објављеним у *Сјоменици Прве београдске гимназије* ниједан од Јовановићевих школских другова не спомиње да је у то време, барем привремено, био марковићевац или социјалиста (Живојин Балугџић, Јаша Продановић и др.). То не видимо ни из разговора Милоша Црњанског са Балугџићем који му је био претпостављени у Посланству у Берлину, објављених у *Ембахагама*. Црњански то не би пропустио да спомене.

Судећи по писмима Гавриловићу, и Слободан Јовановић био је под утицајем „реалног правца” и теорије Светозара Марковића, као и већина његових гимназијских другова. Јовановић у тексту о школском другу и пријатељу, Павлу Маринковићу, пише да је у време када су заједно били у гимназији (у завршном седмом разреду 1885/6) „сав млађи свет” био на страни радикалне опозиције. Радикали се тада још нису били одвојили од својих марковићевских корена. Павле Маринковић, чији је отац тада био министар у напредњачкој влади, био је у неприлици: „Он није био послушан син, али је ипак према свом оцу осећао ретку љубав и поштовање. Ако му је било тешко да учествује у нападима на напредњаке, није му било лако ни да се издваја из општег омладинског покрета, који је био сав за радикале”.⁷¹ Павле Маринковић је понављао разреде (због своје љубави према позоришту) па је био две-три године старији од Јовановића: „Иако је имао скоро пуних двадесет година, Павле је био још увек без одређених политичких погледа. Имао је потајне симпатије за напредњаке као за странку свог оца. У исто време подавао се оној демократској мистици која је владала омладином, и коју је он осетио кроз Зечевићеву *Историју* и кроз Игоове *Јаднике*”.⁷² Маринковић, међутим, није постао следбеник Светозара Марковића: „Уопште он

⁷¹ С. Јовановић, „Павле Маринковић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 270.

⁷² Исто.

је слабо читао нашу социјалистичку књижевност; колико ја знам, од све те књижевности њему су се свиђала само књижевна писма Пере Тодоровића у *Сиражи*.⁷³ Слободан Јовановић и Павле Маринковић редовно су се дописивали током студија. Нажалост, немамо та писма која би на најпоузданији начин осветлила еволуцију мишљења Слободана Јовановића. На основу Јовановићевог описа своје генерације, и описа свог рада у књижници дружине *Нада* могли бисмо закључити да се није издвајао из своје генерације (1884/5). Тада је, међутим, имао само петнаест година. У децембру те године напунио је шеснаест.

Као што је записао у тексту о Владимиру Јовановићу, његов отац и Светозар Марковић у време свог спора нису били толико удаљени у теоријском погледу колико се то на први поглед чинило.⁷⁴ С обзиром на изворни либерални радикализам Владимира Јовановића сасвим је могуће да се на такву подлогу у једном тренутку природно могао довести радикализам реалног правца Светозара Марковића.

У сачуваној архивској грађи, објављеној и необјављеној, нема других потврда Јовановићевих најранијих политичких гледишта. Балугџић не помиње Јовановићево име чак ни у свом опису пречишћавања књижнице *Наге*. Ипак, изгледа да су петнаестогодишњем Слободану Јовановићу могле бити блиске марковићевске идеје. Из овог угла требало би гледати и на његов први рани теоријски спис, „О демократији” (1889). Од 1884. до 1889. године очито је дошло до помака у Јовановићевим гледиштима. Она су ближа ставовима Владимира Јовановића, него Светозара Марковића.

Пошто се критика монархијског уређења парламентарне демократије може наћи једино у раду „О демократији”, овај спис има посебан значај за разумевање развоја мишљења Слободана Јовановића. Ако је заиста заступао гледиште изложено у овом раду, онда је врло брзо дошло до значајног обрта у његовом мишљењу. Суштина тог обрта била би у окретању од теорије народне суверености према теорији државне суверености и у прихватању парламентаризма.

Постоји мишљење у вези са аутором рада „О демократији” да је реч била о „учтивом преступнику”,⁷⁵ који је у једној интелектуалној игри показао крајње границе доследног заговарања одређених начела, која су у његово време била општеприхваћена. С правом се може претпоставити да је Јовановић већ унапред знао одговор на питање

⁷³ Исто, стр. 271.

⁷⁴ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962], стр. 97.

⁷⁵ Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 728.

које је поставио у раду. Непомирљивост монархове и народне суверености као да онемогућује било какво решење. Одговор који се не може наћи у аргументацији изведеној у спису, међутим, налази се у самом спомињању Блунчлијевог имена у првој реченици рада. Очекивано је да су професори који су оцењивали спис знали да је име швајцарског и немачког теоретичара нераздвојиво од појма државне суверености. Зато није немогуће да је рад „О демократији” један изазов, или загонетка, чији се одговор, међутим, може наслутити већ у првој реченици. Јовановић, наиме, следи Блунчлијев закључак да између суверености монарха и демократске суверености народа не може бити мира. Не наставља, међутим, Блунчлијеву мисао која завршава закључком да између суверености монарха и суверености државе нема спорова, односно да између њих влада хармонија као између целог тела и главе.⁷⁶ Један од професора који су били потписани у одговору, Милован Миловановић, критиковао је Блунчлијев став у својим предавањима записаним као скрипта „Државно право”. Поред недоумица које је имала, седмочлана комисија је прихватила Јовановићев извештај. Потребно је истаћи и потпуну политичку толерантност коју је комисија показала, када је као младалачку једностраност оценила употребу појединих „страсних израза”.⁷⁷ Комисија је у изразу „монархијска кула” погрешно прочитала реч „кула” као „куга”, што је Јовановић морао да образлаже у одговору.⁷⁸ Изгледа да су га чланови комисије доживљавали као веома радикалног, али свакако талентованог студента. У духу Змајевих речи „кад порастеш, кад размислиш, каш’ће ти се само”, поручили су му: „Но кад се питомац у току времена буде добро упознао са историјским развојем разних друштвених установа и облика владавинских и кад буде стекао и искуства и уверења, да замишљаји у многоме и од јаве зависе и да се установе друштвене и народа разних крећу и развијају упоредо са временом и укупним приликама света и дотичног народа, онда неће ни тих махна бити код питомца”.⁷⁹ У Јовановићевом одговору на Мишљење правног факултета има доста поигравања: „Ја сам неисказано благодаран Правноме факултету” и „Клањајући се пред судом тако стручне и компетентне

⁷⁶ Johann Kaspar Bluntschli, *Lehre vom modernen Staat, Erster Theil, Allgemeine Staatslehre*, 6. Auflage, J. G. Cotta, Stuttgart 1886, 571.

⁷⁷ „Мишљење правног факултета”, децембра [18]89, СД XII, стр. 810.

⁷⁸ Потребно је истаћи и потпуну политичку отвореност и толерантност коју је комисија показала.

⁷⁹ „Мишљење правног факултета”, децембра [18]89, СД XII, стр. 810.

критике”.⁸⁰ Ови изрази су на самој граници између прописане учтивости званичних писама тадашњег времена и дрскости. Треба имати у виду и његов истанчан смисао за духовито, као и свест о томе да је старијем нараштају хумор био доста стран. Има нечег не само подсмешљивог, већ и јогунастог у Јовановићевом одговору, што је веома различито од његове добро познате сталожности.

У ствари, ова преписка као да је била реминисценција преписке између његовог оца и Министарства просвете четири деценије раније. Владимир Јовановић је био државни питомац (стипендиста, благодјеланац) током студија на Лицеју у Београду, када је донесен нови „Училишни закон за слушатеље наука у Лицеуму Књажевства србског”, којим су прописана строжа правила понашања за студенте од дотадашњих (1851).⁸¹ Очигледно је да је мера владе представљала реакцију на прекршаје и проблеме у понашању студената. Новим школским законом студенти су се обавезивали да редовно долазе на наставу и у цркву (да poste и да се причешћују током постова), да се пристојно понашају на часу (стојећи одговарају, не говоре углас, не упадају у реч професорима), да долазе на време на часове и да имају потребне уџбенике. Тражила се „пристојна учтивост” према професорима. Предвиђен је начин одговарања на испитима (вађење цедуљица са питањима). Најстроже се забрањивало посећивање „непристојних места”, где се игра билијар или карта... Забрањено је доношење вина, пива, ракије и других „опијајућих пића” у „квартир” у којем су становали. Забрањени су и одласци на балове и у лов. Није било дозвољено задуживање, а тражило се и међусобно поштовање: „један другом недостатке телесне да не пребацују, имена не издевају [надимке], или буди којим поругателним начином пакости међусобне не творе”. Питомцима се није дозвољавало да пуше „чибуке, луле или цигаре”. Очекивало се од студената да у Лицеју избегавају „певање, викање, скакање”. Забрањено је и ношење штапова [који су служили и за одбрану, односно борбу], а посебно штилета [бодеж који се вадио из унутрашњости штапа], као и употреба и поседовање пиштоља и другог оружја. Дозвољавало се остајање ноћу до два ујутро, након чега је било предвиђено проверавање да ли се студент вратио у „квартир”.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Училишни закон за слушатеље наука у Лицеуму Књажевства србског, Београд, 31. августа [12. септембра] 1851, [АС, МПС, 1851, III, 416; Л, 341], *Лицеј* 1838–1863, док. бр. 254, стр. 365–369.

Предвиђено је било искључење из Лицеја свих који не прихвате школски закон.

Владимир Јовановић је био међу ученицима који нису прихватили нови Училишни закон. Други је по реду потписник писма лицејаца министру просвете у којем су образложили због чега не прихватају школски закон. Између осталог, образлагали су зашто не могу да оправдају забрану држања оружја у квартиру: „Ми не знамо шта би држање оружја у квартиру једном од нас сметало, да он у школу долази или да поштен буде [...] обичај нашег народа, који нам свети бити мора, налаже нам да од очева примљено оружје верно чувамо”.⁸² И у писму се, коментаришући прописе, студенти забављају: „Ми г. професоре више ценимо него да би веровати могли”. Посебно им је тешко пала забрана одласка у лов и у дуге „пољске шетње”. Сматрали су да су понижени.⁸³ Владимир Јовановић је био међу онима који нису хтели да се упишу у наредну годину студија, пошто је то подразумевало прихватање новог правилника. После извесног времена, постепено су одустајали од бојкота. И Владимир Јовановић је одустао од бојкота о чему је обавестио Министарство просвете и замолио да му се дозволи упис у наредну годину студија, да му не би пропали „како 12-годишњи труд [...] око наука проведени, тако и правитељствено благодeјаније”.⁸⁴ Министар просвете, односно „попечитељ правосудија и просвешт. полковник, кавалер”, Алекса Симић, оставио је белешку о молби Владимира Јовановића. Указао је да се из самог начина достављања молбе види Јовановићево „крајње јогунство и упорство”, јер није молбу доставио према процедури Ректорату, „што му је казано било”, већ Министарству, „тек да и са тим покаже да неће да поступи онако како му је заповеђено, и опет странпутице да своју цель постигне”. Осим тога, иако признаје да молбу лицејаца није уважио ни Совјет, ни Попечитељство, „он опет не може да превали преко језика и да призна да је погрешно, но оће да остане паметнији” од свих својих добротвора

⁸² Лицејци Министарству просвете – образлажу због чега не могу да прихвате школски закон и траже измену појединих чланова, Београд, 7. [19. септембра] 1851, [АС, МПс, 1851, III, 416], *Лицеј 1838–1863*, док. бр. 257, стр. 373.

⁸³ Исто. Занимљиво је да су од тридесет и једног потписника овог писма, чак тројца, осамнаест година касније били непосредни учесници у убиству кнеза Михаила.

⁸⁴ Владимир Јовановић Министарству просвете – одустаје од бојкота и моли да му се дозволи упис у наредну годину студија. У прилогу запис министра на Јовановићеву молбу, Београд, 12. [24. септембра] 1851, [АС, МПс, 1851, III, 416; Л, 341], *Лицеј 1838–1863*, док. бр. 260, стр. 378–379.

(владe која му даје стипендију) и да опет буде примљен у школу. Полковник и кавалер Алекса Симић закључује: „Премда овако упорство не би заслуживало никаквог помилованија Правителственог, ништа мање Попечитељства просвештенија, презирући [превиђајући] то великодушно, и сажалевајући отечески младост његову, прима га опет за слушатеља философије, и препоручује Ректорату да га прими кад му се с овим индорзатом пријави”. Владимир Јовановић је морао, дакле, донети своју молбу Ректорату, заједно са мишљењем министра просвете (о њему) да би се поново могао уписати. Два дана после одлуке министра Симића тражио је да му се повећа стипендија.

У одговору на питање Министарства кнез Александар Карађорђевић упутио је своје мишљење министру просвете да се лицејцима који се кају дозволи упис: „они, о којима се Попечитељство увери, да се за учињену погрешку кају и да заслужују, да им се иста по молби њиховој опрости, опет у школу док се примати могу, приме”.⁸⁵

У преписци младог Слободана Јовановића са Министарством просвете, односно Правним факултетом, могло би се препознати „јогунство и упорство” двадесетогодишњег Владимира Јовановића, као и настојање да „остане паметнији” од оних од којих зависи одобрење продужења стипендије. Изгледа да нису заборавили „учиовог преступника” па је можда и то утицало да не добије продужење стипендије за наставак школовања у Паризу, које је више пута тражио. Владимир и Слободан Јовановић били су одлични ученици и студенти. Иако можемо видети нешто опором и јогунастом у њиховом односу према ауторитетима, немамо све податке да бисмо могли сасвим исправно сагледати ситуације у којима су се налазили. Нису били

⁸⁵ Кнез Александар Министарству просвете – лицејцима који се кају за учињени преступ дозволити упис, Београд, 27. септембра [9. октобра] 1851, [АС, МПс, 1851, III, 416; Л, 341], *Лицеј 1838–1863*, док. бр. 261, стр. 379–380. На овом списку је 17 лицејаца. Владимиру Јовановићу се на основу молбе већ раније одобрио повратак у Лицеј. Треба имати у виду да је међу побуњеним лицејцима било више унука и синова угледних личности, које су у влади знали или их се сећали – два унука војводе поп Николе Смиљанића из Китог (браћа Радовановићи, атентатори на кнеза Михаила), унук првог члана Правитељствујушћег совјета за Пожаревачку нахију (Стојан Бошковић), унук кнеза шабачког магистрата, Остоје Служа (Владимир Јовановић), син барјактара Цветка Петковића (Никола Барјактаровић), као и потомци и чланови породица других угледних личности (државног саветника Бошка Тадића, велетрговца и банкара Косте Сарафа, Теофила Мијушковића, игумана манастира Каленић итд.).

одлични ђаци – каријеристи, спремни на све да би постигли успех, тип (полу)интелектуалца који је Слободан Јовановић критиковао.

Од посебног је значаја Јовановићев текст „О друштвеном уговору” (1894), јер као што ће се показати, представља само језгро његовог даљег мишљења. Истоимени рад који је написао у Женеви (1890) није сачуван. Ако је рад „О друштвеном уговору” из 1894. године био дорађена варијанта рада из 1890, онда је до обрта у Јовановићевом мишљењу дошло убрзо после рада „О демократији”. У раду „О друштвеном уговору” из 1894. године јасно и доследно критикује Русоово учење, непосредну демократију и народну сувереност. Ово су питања на која нема поузданих одговора. Слободан Јовановић је веома доследан у својим гледиштима од рада „О друштвеном уговору” из 1895. године надаље. У том раду већ су садржане најважније идеје које ће изложити у раду „О суверености”, па језгро његове теорије треба померити из књиге о држави (1905) у 1895. годину и рад „О друштвеном уговору”.

КРИТИКА ДРУШТВЕНОГ УГОВОРА ПРВИ ОКВИР ВЛАСТИТИХ ТЕОРИЈСКИХ СТАНОВИШТА

Критика теорије друштвеног уговора – а посебно најутицајније Русоове верзије друштвеног уговора – тема је коју је Слободан Јовановић разматрао у раним радовима и у књизи о држави (1906, 1914, 1922, 1936). Иако његова рана, необјављена расправа о Русоу (1890), коју је написао током студија у Женеви, до данас није пронађена,¹ с правом се може претпоставити да је послужила као основа за нешто касније објављен рад „О друштвеном уговору” (1895).² Овај први Јовановићев објављени рад са филозофском тематиком, надовезује се на критику непосредне демократије из Јовановићеве необјављене расправе „О демократији” (1889).³ Објављен је у часопису *Српски преглед* Љубомира Недића, професора филозофије (Логика, Психологија и Историја филозофије) на Великој школи, који се слагао са Јовановићевим гледиштима. Можемо претпоставити да су о критици Русоа и аргументацији коју је Јовановић изнео у тексту разговарали више

¹ Да је Јовановић још 1889/90. изучавао Русоова дела, вид. АС, МПс, XXIX, 21/1890, С. Јовановић министру Андри Николићу, Женева, 12. [24] маја 1890. Вид. и Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић” [1991], СД XII, стр. 731.

² С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 175–208. Јовановић је своју студију објавио у *Српском прегледу* у четири наставка. Вид. *Српски преглед* [„I Природно стање”] 1/1895, 7, стр. 211–216; [„II Друштвено стање”] 8, стр. 242–246; [„III Лична слобода”] 9, стр. 274–280; [„IV Народно суверенство”] 10, стр. 305–311.

³ С. Јовановић, „О демократији” [1889], СД XII, стр. 795–811.

пута због теоријског значаја теме и због тога што је рад објављен у наставцима. Као што смо већ споменули, Недић је *Српски њрепег* сматрао за свој часопис и није објављивао ништа што се косило са његовим схватањима или није било урађено на одговарајућем нивоу. У неким аспектима гледишта која се износе у Јовановићевој критици Русоовог *Друштвеног уговора* поклапају се са критиком теорије уговора Димитрија Матића у *Начелима умној државној њрава*.⁴ Треба, наравно, имати у виду и критику непосредне демократије Владимира Јовановића у одредници „Демократија” *Полињичкој речника* и у другим радовима, о чему је већ било речи у анализи рада „О демократији”.

Иако је наслов Јовановићевог списка „О друштвеном уговору” идентичан наслову Русоовог дела (*Du contrat social*), његова студија се не ограничава само на ову Русоову теоријску расправу.⁵ У раду се узимају у обзир и други Русоови текстови, општи контекст њиховог настанка, као и утицаји Русоове теорије. Анализирају се „у њиховом логичком низу” појмови природног стања, друштвеног стања, личне слободе и народне суверености.⁶

Слободан Јовановић је у књизи о држави (први пут у издању из 1914) истакао да је за Хобса (Thomas Hobbes) и Лока (John Locke) друштвени уговор само полазна тачка за стварање државе, док је код Русоа „цело државно биће прожето уговором”.⁷ Указује да су Локова и Русоова теорија друштвеног уговора имале велики политички значај: „ако је Лок отац индивидуалистичког либерализма, Русо је отац индивидуалистичке демократије, која је победила у Француској револуцији”.⁸ Јовановић истиче да је просветитељска филозофија, одбацујући историјске традиције као предрасуде, охрабрила реформаторски покрет. Овај покрет није хтео само да унапреди или промени један режим, који више није био савремен, већ да после рушења тог режима сагради друштво које би у потпуности одговарало захтевима разума и које би служило као образац целом човечанству.⁹ За

⁴ Д. Матић, „Критика теорије уговора (§ 33)”, *Начела* [1851], стр. 54–56.

⁵ Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social ou Principes du droit politique*, М. Michel Rey, Amsterdam 1762.

⁶ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 175.

⁷ С. Јовановић, *Држава [Основи њравне њтеорије о држави]*, ИКГК, Београд 1914, стр. 32; *Држава*, ИКГК, Београд 1936], СД VIII, стр. 50.

⁸ Исто, стр. 49. Уп. Бејкер [Keith Michael Baker], „Суверенитет”, КРФР [1996], стр. 928.

⁹ С. Јовановић, „Француска” [1940], СД X, стр. 114.

разлику од Хобса и Лока, који су своје теорије прилагођавали политици свога времена, политичари из времена Француске револуције прилагођавали су свој рад раније објављеној Русоовој теорији.¹⁰ Безусловна владавина воље већине, замишљена према Русоовом идеалу непосредне демократије античког полиса, задуго ће, у својим различитим видовима, наставити да се доживљава као једино исправно схватање демократије.

Слободан Јовановић касније у књизи о држави указује на развојне етапе кроз које је прошла демократија. Пошто је у прво време разумевана као ослобођење појединца од притиска власти, највише се водило рачуна о уставним гаранцијама личне слободе („права човека и грађанина”). У другом периоду разумевана је као владавина већине, због чега се највише пажње посвећивало изборном систему и потреби увођења општег права гласа. У трећем периоду демократија је почела да се схвата као „организована друштвена солидарност”.¹¹ У време када Јовановић објављује рад „О друштвеном уговору” (1895) нису се могли до краја сагледати крајњи донети идеја француског просветитељства.

У позном раду „О тоталитаризму” (1952) указао је да се од Француске револуције демократија развијала у веома различитим правцима – либералном и тоталитарном. Тоталитаризам садржи старе идеје („Макијавели је предосећао Ничеа”),¹² а тоталитарна демократија идеје XVIII века.¹³ Осим либералне и тоталитарне демократије, Јовановић упућује и на енглеску политичку филозофију, која се држи искуства, односно наслеђа. У раду „Америчка проучавања тоталитаризма” (1956) он је указао да је тоталитаризам можда само симптом нечега много дубљег и опаснијег. Наглашава да напредовање не мора бити неумитан и непрекидан процес. Тоталитаризам, који не зна за моралне обзире, не допушта слободу мишљења и покушава да механизује друштво помоћу савремене технике, што указује на почетак периода регресије.¹⁴

¹⁰ С. Јовановић, *Држава [Основи правне теорије о држави]*, ИКГК, Београд 1914, стр. 30–31; *Држава*, ИКГК, Београд 1936], СД VIII, стр. 49.

¹¹ Исто, стр. 327–328.

¹² С. Јовановић, „О тоталитаризму” [1952], СД XII, стр. 139.

¹³ Исто, стр. 169.

¹⁴ С. Јовановић, „Америчка проучавања тоталитаризма” [1956], у: С. Јовановић, *Поруке, приредили Јовица Тркуља, Живота Лазић, Библиотека Полишика и друштво*, Службени гласник, Београд 2006, стр. 200.

У уводној напомени студије „О друштвеном уговору” Јовановић је нагласио да је Русоова теорија имала пресудан утицај на опште политичко васпитавање јавности. Истакао је да се Русоове идеје у стручној литератури не прихватају безрезервно, али да се у јавности, „нарочито у новинама, у девет случајева на десет, сматрају као дефинитивне истине до којих је наука о друштву дошла, као да до таквих истина наука уопште може доћи”.¹⁵ Слободан Јовановић наглашава да су Русоове идеје постале саставни део размишљања свих који се теоријски или практично баве политиком: „У Европи, мање-више свугде, јавно их мњење толико већ без дискусије прима [...] да се оне одиста као једна врста друштвених предрасуда могу узети”.¹⁶ Димитрије Матић је у *Начелима умној државној љрава* (1851) упућивао на Далманов (Friedrich Christoph Dahlmann) увид да Русоово становиште „ласка индивидуалним људским склоностима”, због чега се људима толико допало.¹⁷ Сматра да теорија уговора има толико приврженика и код оних који нису револуционари, а посебно код правника, зато што влада (погрешно) мишљење да без теорије друштвеног уговора народ не може имати никаква права према државној власти.¹⁸ Русоова гледишта нису

¹⁵ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 175.

¹⁶ Исто. Уп. С. Јовановић, „*Госпођа Сан-Жен*, комад од четири чина од Сардуа и Мораа” [*Српски љрећед*, Београд, 1 (1895), 3, 94–96], СД XII, стр. 512–515.

¹⁷ Д. Матић, *Начела* [1851], стр. 54. Уп. Friedrich Christoph Dahlmann, *Die Politik, auf den Grund und das Maaß der gegebenen Zustände zurückgeführt*, Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, Göttingen 1835 (§ 234), 220.

¹⁸ Д. Матић, *Начела* [1851], стр. 57, фн. 99. Да је русоовско схватање идеалне државе (друштва) дубоко укоренења предрасуда, потврђује и то што је скоро сто година после Матића, и четрдесетак година од објављивања Јовановићеве критике, заступа Ђорђе Тасић. На основу Тасићевог схватања идеалне државе може се јасно видети зашто Јовановић оваква идеалистичка гледишта сматра „прилепчивим”: „Идеална држава ће бити држава у којој ће сви бити истовремено власници и поданици, у којој ће се (у овом смислу) поклопити држава и друштво. Она ће бити једна организација директно корисна као таква свима без разлике [...] Идеални моменат пак у развиту овакве државе био би моменат кад би она постала само центар споразума и кад не би била више потребна никаква принуда”. Вид. Ђорђе Тасић, „Проблем оправдања државе”, у: *Проблем ојравдања државе* [1920]; *Увод у љравне науке: енциклопедија љрава* [К. Бојковић; Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга, Београд 1931/33/35/38/41], пр. Д. Баста, пред. Р. Васић, Службени лист СРЈ, Београд 1995, (даље: Ђ. Тасић, *Увод*), стр. 46. У предговору своје расправе Тасић изражава „топлу захвалност свом драгом и уваженом професору Слободану Јовановићу на указаној помоћи при раду”. Вид. Ђ. Тасић, *Увод*, стр. 38. По томе што Тасић не показује да има увид у Јовановићеву критику Русоа, могло

само тренутне и променљиве предрасуде јавног мњења, већ саставни део погледа на свет тадашњег времена, који је посредовао и теоријско мишљење. Јовановић посебно истиче да се Русоове идеје несвесно уносе у политичко мишљење: „ни овде у Србији нико ко о политичким стварима хоће да размишља, није сигуран да у његово размишљање не улазе Русоове идеје као главни састојак”.¹⁹ У време када је владало позитивистичко уверење да су филозофска, научна и политичка становишта сама наука, Јовановић указује на предрасуде мишљења.

Увод у студију посвећену Русоовој теорији друштвеног уговора има вишеструки значај за разумевање Јовановићеве мисли. Не указује само на методолошко утемељење Јовановићевог добро познатог објективизма,²⁰ већ и на његово дубоко разумевање места које у процесу тумачења заузима тумач. Указивање на предрасуде сведочи о увиду који се, ван сваке сумње, налази на трагу превазилажења ограничености објективистичке херменеутике.²¹ Већ овај рани Јовановићев рад показује да је његов објективизам у тумачењу других теорија дубоко промишљен. Јасан увид у посредовање општих предрасуда епохе с предрасудама теоријског мишљења даје филозофску тежину овој краткој уводној напомени, која претходи Јовановићевом раном раду посвећеном просветитељским предрасудама епохе.

Слободан Јовановић детаљно и поступно анализира Русоове идеје, терминологију и аргументацију. Његово тумачење узима

би се закључити да Јовановић, познат по својој толеранцији, није сматрао за потребно да га упуту у њу, ако већ сам Тасић није узео у обзир аргументацију из књиге о држави (из 1914) за коју се подразумевало да ју је читао (пошто је била уџбеник на Правном факултету у време када је био студент).

¹⁹ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 175. У тексту стоји „Русовље”, што смо променили у „Русоове”.

²⁰ И марксистички аутори признају Слободану Јовановићу објективизам. Објективизам, међутим, има и негативно значење у њиховим схватањима. Вид. Борис Милосављевић, „Међуратна марксистичка критика студије Слободана Јовановића о Марксу и историји марксизма – морални идеали и грађански објективизам”, *Историја српске филозофије* III, *Прилози истраживању*, пр. И. Деретић, Евро-Ћунти, Београд 2014, стр. 393–423; Андрија Стојковић, *Филозофија историје код Срба до 1941*, Завет, Београд, 2002, стр. 204, 293, 303; Драган Јеремић, *О филозофији код Срба*, Плато, Београд, стр. 1997, стр. 104.

²¹ Да нико не може да буде сасвим објективан („безличан”) и да и најнепристраснији критичар има своје антипатије и симпатије, о којима „није у стању ни сам себи дати потпуно рачуна”, вид. С. Јовановић, „Богдан Поповић” [1948 / 1962, 1991], СД XI, стр. 740.

у обзир целину Русоовог дела, његове изворе и општи историјски контекст просветитељске епохе. Иако указује на логичке грешке и недоследности у тексту, узима у обзир и становишта следбеника просветитељства, према којем су слабости текстова и њихових аутора мање-више неважне, већ је битан само њихов велики утицај на ток светске историје и филозофије. Слободан Јовановић води рачуна о рецепцији Русоовог дела у свом времену, као и о историји тумачења и критике његовог опуса, почевши од савременика из просветитељског круга (Волтер) и из круга првих критичара просветитељства (Берк).

Природно стање. „Слободни” дивљак

Јовановић наглашава да је за разумевање Русоових политичких идеја неопходно, пре свега, протумачити појам природног стања.²² Указује да је природно стање основни појам, једина сасвим оригинална Русоова идеја и полазна основа целе његове теорије. Основна идеја, на којој Русо заснива цело своје учење, претпоставка је о људској природној неудружљивости. Према Русоовом миту о усамљеном дивљаку, природни човек нема ни склоност, нити нагон за удруживањем: „лутајући по шумама, не познајући ни вештине ни говор, без крова над главом [...], без потребе за ближњим [...], па чак не познајући можда никога појединачно, [...] осећао [је] само истинске потребе, гледао је само оно што му је корисно да види [...]”. Кад би случајно што открио, није могао то другом да саопшти, пошто није препознавао ни своју децу. Вештина је изумирала заједно са проналазачем.²³ Ова Русоова слика најбоља је пролегомена за дарвинистичког човеколиког мајмуна. Према Русоу природни човек је живео сам за себе, као што живе животиње, без нагона да се удружије с другим живим бићима: „Он је тек доцније постао то што

²² О историји мита о племенитом дивљаку вид. G. Symcox, *The Wild Man Within: An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism*, ed. E. Dudley, M. E. Novak, University of Pittsburgh Press, 1972; H. N. Fairchild, *The Noble Savage: a Study in Romantic Naturalism*, Russell & Russell, 1961; S. Cro, *The noble savage: allegory of freedom*, W. Laurier University, Ontario, 1990.

²³ Žan-Žak Ruso, „О poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima”, *Društveni ugovor. O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Rasprava o naukama i umetnosti*, [preveo s francuskog Radmilo Stojanović], „Filip Višnjić”, Beograd 1993, стр. 158.

Аристотел вели: политичка животиња. У почетку је био животиња без епитета.²⁴ Русоов појам животиње има симболички карактер. Иако је у његово време, као и више хиљада година раније, било добро познато да животиње живе у заједницама, он се не двоуми када тврди да су животиње неударљиве. Русо животињама даје значење „басне с дидактичком поруком”: „Русоове животиње су исто тако мало стварне као и Лафонтонове [Jean de La Fontaine]”.²⁵

Пошто Русоов природни човек није препознавао ни своју децу,²⁶ није реч о недруштвености, већ о недостатку нагона за друштвом, односно о природној неспособности да се буде у заједници.²⁷ Русоов природни човек се, међутим, ипак удружио с другим људима, чиме је прекршио закон своје праве природе и проузроковао почетак свог пропадања.²⁸ Јовановић наглашава да је за Русоа историја целе цивилизације, у ствари, историја кварења првобитно добре човекове природе.

Пошто је изложио основну поставку Русоовог учења, Јовановић је указао на њене слабости. Пре свега, Русоово учење о природном стању је претпоставка која је непроверљива и несазнатљива.²⁹ Димитрије Матић је сматрао да је претпоставка о природном стању сасвим измишљена „премда у доброј људској намери”.³⁰ Милован Миловановић је тумачи као трансформисану легенду о изгубљеном рају, која је била веома распрострањена међу филозофима и публицистима у XVIII веку: „Она је могла да се појави и популарише само зато

²⁴ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 176. Уп. Ž. Ruso, „О poreklu”, стр. 138, 140.

²⁵ Исто, стр. 182.

²⁶ Уп. Ž. Ruso, „О poreklu”, стр. 148.

²⁷ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 176. Уп. Волтерову и Дидроову критику недруштвености Русоовог природног човека. Према Волтеру човек је по природи друштвено биће. Вид. George Remington Havens, *Voltaire's Comments on Rousseau's Contrat social, Voltaire's Marginalia on the Pages of Rousseau: A Comparative Study of Ideas*, [1933] Lenox Hill, New York, 1971, 40. Русоа је посебно погодио Дидроов коментар да је само зао човек усамљен. Вид. Ж. Русо, „Исповести”, *Аутобиографски сјиси*, прев. Р. Стојановић, ИКЗС, С. Карловци; Нови Сад, 2000, стр. 399 и даље.

²⁸ Исто, стр. 176.

²⁹ Уп. С. Јовановић, *Држава* [1936], СД VIII, стр. 51.

³⁰ Д. Матић, *Начела* [1851], стр. 56.

што је савремено стање друштва било болесно и што се осећала жива потреба за радикалним реформама”.³¹

Не постоји никакав траг у општем сећању човечанства да је човек некада био изван друштва.³² Јовановић не спори да је пре друштвеног стања могло постојати и природно стање, али наглашава да је оно морало да садржи барем посредан разлог настанка садашњег друштвеног стања: „Ако одиста у природи првог човека није било ничег што би бар доцније узроковало постање друштва (јер то претпоставља Русо кад каже да је први човек био неударљив), онда је то друштво у коме се сада налазимо било немогуће”.³³ Јовановић је на трагу Волтерове критике Русоове неударљивости природног човека. Волтер, који је редовно читао Русоове радове, у писму Дамилавилу (Étienne Noël Damilaville) од 25. јуна 1762. године говори о тек објављеном Русоовом *Друштвеном уговору* као о *Недруштвеном уговору* (*Contrat social ou insocial*). Тврди да су странице уперене против хришћанства преузете од Бејла (Pierre Bayle, 1647–1706).³⁴

Слободан Јовановић указује да у природи, према Русоу, није било разлога за настанак друштва, јер човек није имао нагон за удруживањем. Пошто настанак друштва не може рационално да објасни, Русо уводи појмове свести и воље, чиме пориче своје претходно становиште о људској природној неударљивости: „И док је, по првом Русоовом мишљењу, човек био сав животиња, дотле је, по другом, био животиња само једном половином”.³⁵ Према накнадно уведеним појмовима, основни разлог настанка друштва налази у човековој вољи. Јовановић наглашава да нема основе да се из човекове слободне воље изведе разлог за настанак друштва.³⁶ Може се, у недостатку разлога, претпоставити да је друштво настало случајно, из безразложне воље првобитног човека. Јовановић указује да би таква појединачна случајност, као нека врста „каприца” првобитног човека,

³¹ М. Миловановић, „Државно право” [1890], стр. 33.

³² С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 176.

³³ Исто, стр. 177.

³⁴ G. R. Havens, *Voltaire's Comments on Rousseau's Contrat social*, 39, 40, 56. Уп. Ж. Русо, „О poreklu”, стр. 148.

³⁵ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 178. На противречност и нејасности у Русоовој аргументацији упућују и Волтерови коментари (*Quoi! Te contrediras tu toujours toi même!*). Вид. G. R. Havens, *Voltaire's Comments on Rousseau's Contrat social*, 45, 54.

³⁶ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 178.

могла да послужи за објашњење Русоове теорије настанка друштва. Међутим, поставља се питање како је један појединачни случај могао да се догоди истовремено код више људи. Ако се случај догодио већем броју људи, онда он губи особину случаја, јер је општији и постојанији од појединачног случаја. Јовановић указује да је, у ствари, веру у свемоћ воље, која је била карактеристична за његову епоху, Русо извео до краја. Док су његови савременици сматрали да је воља узрок друштвених појава, Русо је сматрао да је воља разлог и самог постанка друштва.³⁷ Јовановић у *Држави* указује на сличност теорије настанка државе из силе са теоријом настанка државе из воље, за коју се залажу заступници теорије друштвеног уговора.³⁸

Слободан Јовановић наглашава да је, и историјски и логички немогућ русоовски скок из природног у друштвено стање. Русоовске промене у човековом развоју исувише су велике да би једно природно створење (животиња) могло да их издржи: „уместо промена, он је видео преврате, уместо поступности – скокове, револуцију уместо еволуције“.³⁹ Уместо узрочно-последичне еволуције од недруштвеног у друштвено стање Русо подразумева револуцију људске природе.⁴⁰ Јовановић указује на библијске и манихејске узор Русоовог схватања људске природе. Према Русоу „светом се боре два начела: начело добра, оличено у природи, са начелом зла, оличеном у човеку“.⁴¹ Русо се надовезује на хришћанско и рационалистичко гледиште о човеку и природи, али и одступа од ових становишта. Иако је сагласан са мишљењем да је човек изузетак у природи, сматра да је то лоше и да он треба да се изједначи са осталим животињама на земљи. Сагласан

³⁷ Русоову вољу Хегел изједначује с мишљењем. Да је Русоова заслуга што је „вољу поставио као принцип државе“, вид. G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts, Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, [1821] Werke 7, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979, [§ 258], 401. Уп. Јовановићеву јасну интерпретацију овог места у: „Маркс и Хегел“, у: „Маркс“ [1935], стр. 250.

³⁸ С. Јовановић, „О друштвеном уговору“ [1895], СД XII, стр. 179; *Држава*, [1936], СД VIII, стр. 50.

³⁹ Исто, стр. 177.

⁴⁰ ИАБ, ЛФВЈ, К-2/ III, 13, *Покрећн економске мисли*, стр. 293. Слободан Јовановић следи гледиште Владимира Јовановића, према коме су Француска и Руска револуција само потврдиле да се „друштвени преображаји не изводе насилно и напречац, као неком чаробном силом, него само поступном дугвременом еволуцијом“

⁴¹ Исто, стр. 179.

је са рационалистичким гледиштем према којем је човек помоћу разума изашао из природног стања, али сматра да је разум човека навео на зло; зато човек не треба да се ослања првенствено на разум, већ на природни нагон.⁴²

Слободан Јовановић истиче да се Русоово схватање природе већма разликује од каснијег научног схватања природе (код Дарвина, Спенсера, Еспинаса [Alfred Espinas]).⁴³ Русо, наиме, под природом не подразумева скуп закона којима подлежу феномени, нити сматра да су природни закони општи и нужни.

Према Јовановићу постоје три основна значења природе у Русоовом учењу. Према првом, симболичком значењу – природа је највиши ступањ у развоју човечанства (рај). Русоов мотив за тезу о неударљивости човека у природном стању треба тражити у природној неједнакости људи. Русо не спори очигледну чињеницу да су људи физички и интелектуално неједнаки. Због тога мора да одговори на питање како природа може бити добра, а људи неједнаки. Према Русоу, међутим, људи у природном стању не знају за своју неједнакост.⁴⁴ Према другом значењу природа је нагон: „Кад Волтер каже да нам Русо отвара вољу да идемо на четири ноге, он само упола претерује. Русо је одиста добрим делом изједначио природу са анималношћу”.⁴⁵ Русо није доказивао само да је нагон људска природна тежња која се не сме угушити, већ је покушао да докаже да је нагон природна тежња којој треба потчинити све остале тежње. У вези с трећим значењем појма *йприрода* Јовановић указује да Русо, кад говори о природи, мисли и на лепе пејзаже: „Живети напољу, на чистом ваздуху, у непрестаном и непосредном додиру с великом природом, то је било како најјаче његово лично уживање, тако и највиши идеал коме је и друге људе учио”.⁴⁶ Иако Русоово схватање појма природе није било јединствено, његовим различитим разумевањима овог појма (есхатолошки симбол, нагон,

⁴² Исто, стр. 180.

⁴³ Alfred Espinas, *Des Sociétés animales, étude de psychologie comparée* G. Baillière, Paris, 1877.

⁴⁴ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 185; Ž. Ruso, „О poreklu”, 160.

⁴⁵ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 183.

⁴⁶ Исто, стр. 183.

лепи пејзажи) заједничко је изједначавање с појмом добра: „Русо, који је толики занос за природом изазвао, држао је да је она доброта”.⁴⁷

Друштвени уговор

Према Русоу човек је у природном стању био слободан: „Човек је рођен слободан [„природа га је таквим створила”, С.Ј.], а живи у оковима [„ступивши у друштво, он се оковао”, С.Ј.]”.⁴⁸ За Русоа је природно стање синоним за стање слободе, а друштвено за стање ропства. Према првој Русоовој претпоставци друштво је у својој суштини порицање слободе: „ма како се однос међу људима удесио, већ самим тим што је однос, он слободу потире; слобода је по својој природи ствар недруштвена”.⁴⁹ Русо није само противник друштва свог времена, већ друштва уопште.⁵⁰ Друштво смета слободи јер је његова суштина у спајању људи. Због тога је залудно реформисати друштво: „Једино што с њиме остаје да се учини, то је да се сасвим укине, да се збрише с лица земље. И та тежња к једном нихилизму, уосталом врло идиличном (јер кад би се друштво распало, за сваког би настао тих живот у осами шуме), очевидна је у првим списима Русоовим”.⁵¹

Јовановић указује да према каснијем, потпуно другачијем Русоовом гледишту друштво није супротстављено слободи. Према другом

⁴⁷ Исто, стр. 184. Разматрајући питање основе просветитељске идеологије, Јовановић у једној касније објављеној анализи пореди Русоово и хришћанско схватање људске природе: „Хришћанство је гледало у човеку грешно земаљско створење које се само сталним напорима самосавлађивања и самопоправљања може спасти. Да ли је то с психолошког гледишта мање тачно него Русоово мишљење да је човек од природе добар и да се може без опасности предати влади својих нагона?” Вид. С. Јовановић, „Француска”, СД X, стр. 114. Да је човек добар, вид. Žan-Žak Ruso, „Društveni ugovor”, *Društveni ugovor. O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Rasprava o naukama i umetnosti*, [preveo s francuskog Tihomir Marković], „Filip Višnjić”, Beograd 1993, стр. 106. Да је природа створила добре вечне законе, вид. Denis Diderot, *Entretien d'un père avec ses enfants, Œuvres complètes*, 5, revues par J. Assézat (et M. Tourneux), Paris, 1876, 297.

⁴⁸ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 184.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Уп. М. Миловановић, „Државно право” [1890], стр. 32–34.

⁵¹ Исто, стр. 185; G. R. Havens, *Voltaire's Comments on Rousseau's Contrat social*, 56.

схватању друштва – слобода је управо његов предуслов. Јовановић наглашава да је Русо почео као одметник од друштва, који је прорицао његову пропаст, да би завршио као његов законодавац. Према новом Русоовом схватању друштва слабост друштва не лежи у његовој суштини (спајању људи), већ у тренутној организацији. Потребно је уредити друштво тако да и поред природне неједнакости и организације сви остану слободни.⁵² Русо сматра да у слободном друштву не сме да буде хијерархије, нити јачи сме да заповеда слабијем. У слободном друштву све мора да буде регулисано договором, споразумом, слагањем, односно консензусом. У свим другим случајевима реч је о неприкривеном или прикривеном ратном стању, где, у ствари, и нема друштва. Према Русоу друштво постоји када се људи слажу око нечега заједничког: „С тога гледишта за друштво се може рећи да није ништа друго до један уговор. То је бар име које сагласност у праву носи. И пошто опет уговора само тако може бити, ако су стране које га закључују слободне, то излази сасвим јасно да друштво, ако није слободна заједница, није уопште никаква заједница. Далеко од тога да искључује слободу, друштво је има као услов – зацело најнеопходнији. Што је имало да се докаже, доказано је: друштво и слобода нису у непријатељству”.⁵³ Јовановић истиче да је Русоова теорија о друштву у својој основи једна од најморалнијих, јер према њој спољна, државна веза није довољна, већ је неопходна и унутрашња спона, која се добија добровољним подударањем људских воља.⁵⁴ Може се рећи да је управо због тога Русо за основу свог идеалног слободног друштва узео правни акт какав је уговор.

Јовановић указује на приговоре Русоовој теорији друштвеног уговора. Прва критика односи се на место друштвеног уговора у Русоовом систему. Друштвено стање је с једне стране неприродно, док, с друге стране, према теорији друштвеног уговора, и није толико неприродно. Јовановић указује да је на ову замерку Русо одговорио скицирањем трећег природно-друштвеног стања. У дијалектичком следу, после неприродног друштвеног стања, које пориче начела природног стања, дошло би наредно, треће стање, у коме би се природна начела примењивала. У новом друштвеном стању, заснованом на

⁵² С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 185.

⁵³ Исто, стр. 186.

⁵⁴ Да у „свакој организацији, чак и најширој и најслободнијој, има нечега што се противи и смета моралној слободи појединца”, вид. у С. Јовановић, „Енглески парламентаризам” [1902, 1933], СД II, стр. 649.

друштвеном уговору, природна начела се више не би примењивала само нагонски, већ и са свешћу: „док смо у природном стању тежили за слободом, а нисмо знали зашто нам баш за њом ваља тежити, дотле бисмо у трећем стању и то знали. Ми бисмо онда не само имали слободу него бисмо је још разумели и волели”.⁵⁵ Јовановић указује да би слобода у трећем стању, када прође кроз свест, од факта постала начело. Човек је у првом, природном стању имао слободу. Пошто је у другом, друштвеном стању изгубио слободу, научио је да цени њену праву вредност: „Прво [стање] представља заједницу између човека и природе, али несвесну; друго – раскид између њих; треће – опет заједницу, али овог пута свесну. Рај, грех, искупљење”.⁵⁶

Друга група приговора односи се на историјско схватање теорије друштвеног уговора. Јовановић наглашава да је Русоова теорија одговор на питање какво друштво треба да буде (идеално друштво). Критичари су је, међутим, протумачили као теорију о настанку друштва.⁵⁷ Милован Миловановић је указао да је „историјски смисао теорије друштвеног уговора било лако оборити” јер су „присталице историјско-социјалне школе приметиле врло умесно да се у историји не зна ни за какав пример да је друштво какво постало уговором закљученим између свију својих чланова”.⁵⁸

Ако се претпостави да је Русо хтео да опише настанак друштва, није тешко указати на логички круг у поступку доказивања настанка друштва на основу друштвеног уговора. Према теорији друштвеног уговора појединци су склопили уговор из кога настаје држава. Слободан Јовановић указује да је немогуће, међутим, склапати уговоре са правним дејством пре настанка државе која гарантује њихово извршење.⁵⁹ Пре настанка друштва људи нису могли ништа да решавају на скупу, па ни питање настанка друштва: „То друштво које би требало да њихов договор узрокује, он [договор] сам од своје стране претпоставља”.⁶⁰

⁵⁵ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 187.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ О раширености теорије прадревних уговора вид. Д. Матић, „Критика теорије уговора”, *Начела* [1851], стр. 55, фн. 93.

⁵⁸ М. Миловановић, „Државно право” [1890], стр. 33.

⁵⁹ Уп. С. Јовановић, *Основи њравне теорије о држави*, Д. Обрадовић, Београд, 1906, стр. 25; *Држава* [1936], СД VIII, стр. 48–54.

⁶⁰ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 188. Уп: „човек по свом појму као природно биће нигде не може бити без права, па у и нимало

Упућујући на Фујеово (Alfred Fouillée) тумачење Русоа, Јовановић указује да је претпоставка друге групе приговора погрешна.⁶¹ Фује наглашава да су, за разлику од француске критике уговорног почетка историјског друштва, Русоа много боље схватили у Немачкој – Кант и Фихте, који у друштвеном уговору нису видели историјски, већ рационални основ.⁶²

И Милован Миловановић упућује на Фујеа (*La science sociale contemporaine*, 1880): „За тог писца друштвени уговор није више историјски узрок постанку друштва, већ рационална основа на којој друштво почива. Ако друштво и није постало друштвеним уговором, што они признају, оно тежи са процесом цивилизације да дође у склад са принципима који су изложени у тој теорији [...] Једном речју, друштвени уговор је израз идеала друштвеног, који се у прогресивној цивилизацији друштвеној потпуно остварује”.⁶³ Миловановић указује да је оправдана Блунчлијева примедба теорији уговора „да сваки појединац самим својим рођењем – пре, дакле но што му је природа дала могућности да има своје воље – постаје чланом једне или друге друштвене заједнице”. С друге стране, свако има право да иступи из држављанства које је рођењем добио по својој слободној вољи: „Из овога изводе Фује и други социолози закључак да друштво почива на престанку свих својих чланова, на претпостављеном прећутном уговору између њих”.⁶⁴

Димитрије Матић (1851), хегеловац, сматрао је да теорија уговора није умна и општеважећа јер је произвољна. Опстанак државе се не схвата као „нешто природно нужно” и због тога оправдано, већ као нешто случајно. Зависи једино од воље сауговорача који могу да промене мишљење (Матић упућује на Хегелова разматрања у *Филозофији*

није нужно да најпре сачини неки уговор с другима да би као субјект права у правном стању могао да живи и има своја права”. Вид. Д. Матић, „Критика теорије уговора”, *Начела* [1851], стр. 56.

⁶¹ Исто. Уп. Augustin Guyau, *La philosophie et la sociologie d'Alfred Fouillée*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1913; Robert Good, *The Philosophy and Social Thought of Alfred Fouillée*, Department of History, McGill University, Montreal, 1993.

⁶² Alfred Fouillée, *Histoire de la philosophie*, Librairie Ch. Delagrave, Paris, 1875, стр. 376.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто, стр. 35.

права [§ 258]), због чега се државна власт схвата као привремена власт и траје само док је народ жели, пошто је народ поставио ту власт.⁶⁵

Слободан Јовановић, касније, повезујући Русоову идеју слободе са Кантовим и потом Хегеловим учењем, указује да за Канта држава није само збир појединачних воља, већ нека врста опште воље, која се приближава објективном разуму: „Хегел [...] је очистио право, државу, веру, уметност свега субјективног. Држава спаја појединца и друштво уједно: заштићујући личност и моралну слободу појединца, она постаје његова вера и његов идеал. Хегел који је учио да све подлеже историјским променама, унео је у мисао XIX века једно револуционарно начело, и то начело историјски материјализам доследно је развио”.⁶⁶

Слободан Јовановић наводи Русоове речи у којима се јасно разликује шта јесте, а шта треба да буде: „Ја говорим о људима таквим какви су, а о законима таквим какви би могли да буду”.⁶⁷ Русо је тражио рационалну (умну) основу друштва, а не узроке његовог историјског настанка. Јовановић указује и на владајући поглед на развој друштва Русоовог времена и наглашава да он не би своју најважнију теорију посветио питању које је тек касније, са развојем историјских наука, добило на значају који није имало у XVIII веку: „Придавати његовој теорији и неки историјски смисао, лако може бити још и анахронизам”.⁶⁸

Пошто је друштво уговор, Русо је закључио да се и закони поштују на основу слободног пристанка: „Они по њему ништа друго не изражавају него опет нашу вољу”.⁶⁹ Јовановић, међутим, истиче да је Русоов закључак погрешан. Појам уговора не искључује обавезивост извршења уговореног и у том смислу и уговор је закон. Чак и у случају најслободнијег уговора, извршење уговореног може бити принудно.

Питање које се намеће Русоовом теоријом друштвеног уговора гласи: како се закон (уговор) који представља нашу вољу може принудно (над нама) спроводити?⁷⁰ Јовановић указује да тежиште питања није у извршењу закона (принуди), већ у настанку закона (вољи):

⁶⁵ Д. Матић, „Критика теорије уговора”, *Начела* [1851], стр. 55–56.

⁶⁶ С. Јовановић, „Кант и Маркс” [1935], СД IX, стр. 267.

⁶⁷ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 188.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 189.

⁷⁰ Исто.

„Ствар није у томе да ли се ми питамо када се он примењује, него да ли се питамо када се он изриче”.⁷¹ Јовановић указује да данас свако може да бира држављанство, што значи – и законе по којима ће живети. Као што може да се изабере држава у којој ће се живети, могу се, посредно, бирати и закони по којима се живи. Тачније, не бирају се сами закони, али се бирају они који их доносе. Упућујући на Холцендорфове закључке, Јовановић указује да друштво све више постаје изборно друштво („од ’Zwangstaat’ оно постаје ’Wahlstaat’; ’Wahlstaat’, то је само друго име за уговорно друштво”).⁷²

Одговор на питање како закон који представља нашу вољу може да има принудно извршење налази се, дакле, у томе што смо га ми усвојили.⁷³ Воља друштва је воља државе изражена посредством законодавног тела. Извршење је радња државе која само спроводи вољу државе. Јовановић већ у раду „О друштвеном уговору” има основни обрис своје филозофије државе и права. Сам појединац, у ствари, бира законе којима потом мора да се покорава.⁷⁴ При томе, Јовановић не види уговорно друштво као идеално друштво у идеалним околностима, већ у реалним околностима. Пошто нема идеалних околности, никада неће бити идеалног друштва. Потребно је ширити круг слободе и избора, увек водећи рачуна о оквирима који гарантују основну безбедност и одрживост друштва.

Лична слобода и општа воља

Јовановић наглашава да је Русо својом теоријом друштвеног уговора хтео да покаже да је друштво права заједница тек онда када је слободна заједница. Да би друштво било слободна заједница, слабији не би смели да буду потчињени јачима. У идеалном друштву слобода једних не би смела да искључује слободу других. Препрека овом идеалном циљу јесте природна неједнакост. Русо наглашава да је неједнакост веома дубоко укорењена, јер су људи рођени неједнаки:

⁷¹ Исто, стр. 190.

⁷² Исто. Вид. Franz von Holtzendorff, *Die principien der politik*, C. G. Lüderitz, Berlin 1869, стр. 263.

⁷³ Уп. С. Јовановић, „Оправдање државе” (§ 7, 8, 9, 10), *Држава* [1936], СД VIII, стр. 40–69.

⁷⁴ Уп. С. Јовановић, „Макијавели” [1907, 1912, 1935], СД IX, стр. 145.

„Онај ко је најбоље певао или играо, ко је био најлепши, најјачи, највештији, најречитији, био је и највише цењен. То је био први корак према неједнакости [...]”⁷⁵ Да би се кориговала природна неједнакост, неопходно је, према Русоу, вештачким изједначавањем онемогућити потчињавање слабијих. У унутрашњим односима равнотежа је могућа једино ако се ниједном члану не допусти да се издигне – физички, морално или памећу.⁷⁶ Тако би се, поштовањем закона који онемогућује било какву неједнакост, остварила равнотежа, баланс сила у друштвеним односима.⁷⁷ По узору на античке грчке полисе, где су постојали планови одбране од великих људи, Русо је осмислио превенцију од тиранина. Јовановић наглашава да је Русо усавршио антички модел, јер су стари Грци користили само репресивне мере, док је он увео и превентивне: „Они су се старали да своје велике људе, тек пошто се јаве, учине безопасним; нама би ваљало старати се да тај сој сасвим затремо”⁷⁸ Да би се то постигло, потребно је забранити личну иницијативу. Све би требало радити заједно, тако да нема личних заслуга: „Слобода свих изискује [...] да се појединац изгуби, да нестане у тој маси коју друштво представља”⁷⁹ Појединац може и сам да ради, али само у складу с друштвеним захтевима.⁸⁰ Све што се ради мора да буде прописано законима, пошто је закон орган друштвене воље. Због тога је Русо, који је, како Јовановић наглашава, све више полагао на једнакост, дошао у искушење да све људске акције подведе под законе: „Одиста, пита се он [Русо] у једном тренутку зашто се људима не би прописало не само шта да раде него шта и да мисле. Зашто се нпр. не би узаконила једна вера, у коју би сви морали веровати, или бар један грађански морал, један републикански катихизис који би сви морали исповедати?”⁸¹ Пошто би сви исто веровали и мислили, сви би исто

⁷⁵ Ž. Ruso, „Društveni ugovor”, стр. 165.

⁷⁶ Када се покаже да је неко паметнији, његова реч више вреди, „а чим више вреди, не чека се дуго па да онима од чије речи више вреди, заповест поста-не”. Вид. С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 191.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Исто, стр. 192.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Исто. Да је Русо предвидео смртну казну за онога који не исповеда грађанску веру вид. Ž. Ruso, „Društveni ugovor”, стр. 126–127. Уп. С. Јовановић, „Робеспјер”, *Вође Француске револуције* [1920, 1932], СД I, стр. 204–206; Мона Озуф (Mona Ozouf), „Револуционарна религија”, КРФР [1996], стр. 624–633.

хтели и нико не би имао ни разлога, нити жеље да другом намеће своју вољу. Јовановић истиче да би цео Русоов систем могао да се раствори Јовановић истиче да би цео Русоов систем могао да се раствори у скуп превентивних мера, односно превентивни остракизам, са задатком да свакога ко би се са тиранским способностима и прохтевима појавио, „у клици затре”.

Јовановић наглашава да треба имати у виду да Русоова једнакост није „симпатична једнакост”, која се јавља када људи желе да уклоне разлике да би се што присније зближили. Управо супротно, она настаје из страха да други не буде бољи, односно из страха од тиранина, што у основи представља суревњивост на туђу величину, па тек онда бригу за властиту слободу: „У неку руку, на њу би се могло применити оно што је Прудон о демократији уопште тврдио, наиме, да је она завист” (*La démocratie, c'est l'envie*).⁸²

Јовановић сматра да би пример најслободније заједнице била заједница у којој њене чланове ништа не приморава да буду заједно, већ су заједно зато што у друштву других својих пријатеља осећају пријатност. Потпуно су супротни осећаји које Русо подиже на ниво грађанских врлина и тиме поставља за моралне основе друштвеног уређења које је осмислио. Јовановић закључује да мржња према тиранину, завист према ближњем и опште неповерење нису само лоше морално тло за изградњу слободне заједнице, већ да је њихова улога разорна за друштво.

Из страха од појаве тиранина Русо слободу изједначава с једноликошћу. Право свакога да буде он сам обрће се у дужност да се одрекне себе да би подражавао све остале. Русоова теорија, која је осмишљена да би се обезбедила слобода, постаје сопствена супротност. Јовановић наглашава да нивелисање у једнакости противречи слободи која је по дефиницији разноврсност: „Веће супротности не може, дакле, бити него што је та која постоји између слободе такве каква јесте и слободе такве каквом је Русо замишља”.⁸³ У прилог критички Русоовог схватања слободе и једнакости Јовановић само узгред

⁸² С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 193. Уп. Pierre-Joseph Proudhon, *La révolution sociale démontrée par le coup d'état du 2. décembre* *Œuvres complètes*, 7, Librairie internationale, Paris, 1868, 53.

⁸³ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 194. Уп. Кантово решење у: С. Јовановић, „Кантова филозофија”, „Немачка”, 206–208. О Јовановићевој критички неокантовства вид. Boris Milosavljević, „An Early Critique of Kelsen's Pure Theory of Law: Slobodan Jovanović on the Basic Norm and Primacy of International Law”, (Анали Правног факултета у Београду) *The*

спомиње старије схватање слободе као трансцендентног начела и указује на, у своје време владајуће, сцијентистичко гледиште о развоју слободе у друштву. За пример узима скоро анархистичко схватање слободе у филозофији највећег светског интелектуалног ауторитета последње деценије XIX века, Херберта Спенсера.⁸⁴ Скицирајући процес диференцијације од простијег ка сложенијем, Слободан Јовановић је указао да друштвена разноликост настаје управо као резултат виших ступњева развоја, у коме су делови друштва толико различити да се не могу подвести под иста једноставна правила: „Слобода је, дакле, једна неопходност која долази од све веће друштвене сложености, односно од све веће индивидуализације коју та сложеност узрокује”.⁸⁵ Може се претпоставити да Јовановић упућује на спенсеровски аргумент – зато што је убедљивији за већину читалаца, поготово социјалистички и материјалистички оријентисаних – него традиционални аргумент о слободи. Због тога, сводећи слободу на неопходност, ризикује њено свођење на детерминизам, који је супротан слободи. Као други аргумент за разумевање слободе, различите од појма једнакости, користи уметнички појам оригиналности. Из права на оригиналност изводи закључак да је слобода појам који је супротан појму једнакости, јер оригиналност је управо неједнакост: „слобода је право на оригиналност, и што се следствено за њу везује, као последица уопштене оригиналности, то није једнакост, него напротив – неједнакост”.⁸⁶

Слободан Јовановић, у ствари, следи гледиште Владимира Јовановића, који је наглашавао да су слобода и једнакост различити појмови. Пошто једнакост схвата као право сваког појединца на слободу и самоодређење, либерализам Владимира Јовановића је неспојив с Русоовим наметањем опште воље.⁸⁷ Владимир Јовановић указује да се Русо сврстава у осниваче социјализма, а социјализам критикује

Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review LXI, 3 (2013), стр. 151–167.

⁸⁴ Уп. Herbert Spencer, *Social Statics, or The Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of them Developed*, G. Woodfall and Son, London, 1851; „Anarchist Communism its Aims and Principles”, *The Right to Ignore the State*, Freedom Press, London, 1913, стр. 13–14. Плеханов критикује Спенсеров „конзервативни” анархизам. Мишљење да је Спенсер „највећи филозоф и научник новијег доба”, вид. у: Милош Миловановић, „Философија у Срба” [1904], у: *О српској филозофији*, (ур.) И. Марић, Плато, Београд 2003, стр. 78.

⁸⁵ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 194.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Ž. Ruso, „Društveni ugovor”, стр. 38.

управо зато што „слободу човека [жртвује] друштвеној власти”.⁸⁸ Владимир Јовановић је слободу схватао у миловској традицији, као посебност, право избора и различитост. Основни смисао слободе је слободна воља, односно слобода избора.⁸⁹ Његово мишљење следи и Слободан Јовановић када наглашава да је слобода „неспречено испољавање разноврсности која међу људима постоји”.⁹⁰ Слобода избора мора бити неприкосновена. Другачије слобода може да буде или детерминизам, који је по дефиницији неслобода, или случајност у свету детерминизма, што је опет детерминизам.

Слободан Јовановић закључује да из саме основе Русоове теорије произлази апсолутизам закона.⁹¹ У име неспутане, нагонске слободе, тј. анималне личне слободе, Русо је критиковао апсолутизам монархије у којем је живео, проповедајући апсолутизам закона, који је за истог појединца, жељног неспутане слободе, подједнако апсолутизам. Тиранија једног правила подједнако је тиранија, као и тиранија једног човека: „Досад нас је стезао један човек, одсад ће то чинити цело друштво. И до сада та је стега била једна лична ћуд, а одсад ће се звати општа воља”.⁹² Изгледа као да је Русо био више против тиранина него против саме тираније. Јовановић указује да би у Русоовом друштву слободе мишљења и личне иницијативе било колико и у манастиру, или у касарни. То што је воља општа, не мора истовремено значити и да је умна.⁹³ Треба имати у виду да општа воља није разум, већ воља, управо ћуд. Њој би на умности требало да да општа природа, али је питање да ли је општа природа општи нагон и да ли је он уман.⁹⁴ У

⁸⁸ Уп. Владимир Јовановић, „Социјализам или друштвено питање” [1873], ИСВЈ, стр. 305–307.

⁸⁹ ИАБ, ЛФВЈ, К-2/III, 14, 97, *Полијички речник*, Владимир Јовановић, „Слобода”.

⁹⁰ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 194, 208.

⁹¹ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 195. Уп. С. Bertram, *Routledge philosophy guidebook to Rousseau and The social contract*, London 2004, стр. 116.

⁹² С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 195.

⁹³ За време револуције Сен-Жист (А. de Saint-Just), познат као анђео смрти (Ange de la Mort) и арханђел терора (L'Archange de la Terreur), жали што Русо није боље нагласио да је народна воља разумна и праведна. Вид. Бернар Манен [Bernard Manin], „Русо”, КРФР [1996], стр. 889.

⁹⁴ Русо тврди да „општу вољу не може нико замислити”. Вид. Ž. Ruso, „Društveni ugovor”, стр. 95. Да просветитељски дух верује у људски ум као непроменљиво начело мишљења и закон природе, вид. Ернст Касирер [Ernst

русоовској демократији шири се обим онеме који тиранише, док се онеме који трпи тиранију обим сужава, због чега апсолутизам закона може бити и тежи од апсолутизма монарха: „За тиранина долази цело друштво, а за жртву те нове тираније сваки појединац понаособ, тако да се на сваког понаособ сваљује притисак свих осталих. Тај притисак свих на једног вероватно је најтежи”.⁹⁵

Општа воља као воља већине: сила апсолутне власти

Русоова првобитна замисао опште воље је опште сагласје свих страна у друштвеном уговору. Таква општа воља своди се на једнакост свих чланова друштва, који би исто мислили и исто радили. Сваки члан друштва одрекао се својих права у корист целе заједнице. Нема господара нити потчињених, јер су сви истовремено и надређени и подређени: „Друштвеним уговором ствара се нова личност, збирна и морална, која апсорбује посебне личности свих сауговорача; та се личност назива народом”.⁹⁶ Русо, међутим, узима у обзир могућност да не дође до сагласности воља и закључује да у том случају пресуђује воља већине.⁹⁷ Русо то не тумачи као прегласавање, већ као приклањање истини. У друштву треба да влада општа воља, а општа воља одговара општем интересу. Ако мишљење већине буде противно мишљењу појединца, то значи да је појединац погрешно схватио општи интерес: „Мањина се не покорава посебним интересима већине, него једном схватању општег интереса које је тачније него што је њено. И пошто ни мањина не жели ништа друго него да буде задовољен општи интерес,

Cassirer], *Филозофија просветиљелства*, прев. Данило Н. Баста, Гутенбергова галаксија, Београд 2003, стр. 20–21, стр. 66.

⁹⁵ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 195; „Мирабо”, *Вође Француске револуције*, СД I, 39; „Сјејес”, СД XII, стр. 323–328. Питање да ли народ може да тиранише сам себе поставило се већ током револуције. Вид. Б. Манен, „Русо”, стр. 888–889.

⁹⁶ С. Јовановић, *Држава* [1936], СД VIII, стр. 49.

⁹⁷ Вид. тумачење Михаила Ђурића, „Метафизика друштвеног уговора”, *Изазов нихилизма: шумачење и йолемике*, Београд [1986], МЂСС IX [2009], стр. 22–23.

она не ради противно својој вољи, кад прима одлуку већине”.⁹⁸ Јовановић је у више својих радова разматрао однос већине, мањине и целине. Указује да је већинско начело једна од најсавременијих метода уједињавања појединаца у друштвену целину: „У средњем веку сматрало се да се као мњење једног скупа може примити само оно што је усвојено једногласно. Надгласавање мањине већином сматрало се као присиљавање мањине (иако се одбацивање једне одлуке због непристанка мањине могло с исто толико разлога сматрати као присиљавање већине мањином)”.⁹⁹ Указује да се већинско начело тумачи двоструко, индивидуалистички, као право већине да наметне вољу мањини због своје бројности или због тога што се претпоставља да већина с више вероватноће него мањина може да погоди (претпостављену) вољу целине (општу вољу), која је различита од воље појединаца.¹⁰⁰

Слободан Јовановић указује на противречности у Русоовом извођењу опште воље. Основна идеја била је слобода свих и за све. У држави треба да влада општа воља у чији састав улазе посебне воље свих чланова друштва. Општој вољи потчињава се свако, не губећи при томе ништа од своје слободе. Међутим, на крају се долази до закључка да мањина треба да се покори вољи већине. Воља већине несумњиво је страна за вољу мањине и не може се утопити у њу: „[Русо] је почео владом опште воље, а завршио владом општег интереса, што је нешто сасвим друго”.¹⁰¹ Идеално би било организовати друштво тако да власт тражи од чланова друштва управо оно што они желе. Није идеално, међутим, уређење у којем појединац мора да увиди неисправност своје воље и потребу да се због тога покори вољи већине. Јовановић наглашава да свако може рећи да држава нема права да га усрећи против његове воље, „иначе, сваки деспот који се искрено стара о благостању народа могао би правдати свој деспотизам”.¹⁰² У Русоовој идеалној републици, у којој су сви једнаки, човек не би имао своју слободну вољу, већ би следио вољу својих суграђана, односно општу вољу: „Да би човек био слободан, мора се одрећи своје воље, па слушати општу. Међутим, ако човек тражи слободу, то је зато да би своју вољу могао имати”.¹⁰³ Димитрије Матић у

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Слободан Јовановић, „Формална социологија” [1937], СД Х, стр. 288.

¹⁰⁰ Исто, стр. 289.

¹⁰¹ Исто, стр. 50.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 195.

Начелима умној државној њрава (1851) указује да се општа воља своди на збир појединачних воља, односно на силу: „Тиме што се власт изводи из опште или народне воље, изводи се она опет само из надмоћи [силе], пошто је ова код народа (у маси)”.¹⁰⁴ Општа воља схваћена као збир појединачних воља није, како указује Матић исто што и Хегелова државна власт као „моћна умна воља”.¹⁰⁵

Слободан Јовановић сматра да је владавина пуке већине неприхватљива, јер гласови нису ни приближно једнаке вредности. Сматра да би сви исто мислили и гласали када би имали исте способности, па би и само гласање већ било излишно. Владавина већине је владавина најјаче групе у друштву, односно владавина силе. Јовановић сматра да је Русо грешио када је тврдио да је већина увек у праву и указује на то да је истина можда управо супротна. Бројност је само сведочанство пуке силе, и то нерационалне силе. Ни апсолутиста у највећој осиноности „не иде толико далеко да своју владавину заснива само на сили”.¹⁰⁶ Општа воља као воља већине је робовање, само не некој личности, већ једном безименом тиранину: „Сва нам је олакшица што, иако робујемо, не знамо коме робујемо”.¹⁰⁷ Јовановић указује на то да се Русоова теорија и пракса Француске револуције у потпуности поклапају: „Што се обично каже за Француску револуцију, важи у пуној мери и за Русоа. И он је пренео апсолутизам с једног човека на цело друштво; апсолутизам је опет зато остао апсолутизам”.¹⁰⁸

Русо је веровао да је човек створен добар, али да се удруживањем покварио. Првобитна доброта изопачила се у појединцима, али се задржала у човечанству као таквом: „Он је хтео слободу за цело друштво, а није је хтео за појединце. У општој вољи он је видео нешто налик на израз наше опште природе, и пошто је, с друге стране, у сваком појединцу видео склоности да се од те опште природе одметне, он је најодлучније захтевао да општа воља буде свемоћна”.¹⁰⁹ Тумач опште воље у конкретној ситуацији мора да буде неко реалан, што ће рећи – већина, или мањина (јакобинска) која боље од већине „зна” шта је општа воља. Јакобинци, који су представљали мањину, сматрали су да народна маса још није довољно просвећена да увиди своје праве интересе и да

¹⁰⁴ Д. Матић, „Критика теорије уговора”, *Начела* [1851], стр. 55–56.

¹⁰⁵ Д. Матић, *Начела* [1851], стр. 59, фн. 1.

¹⁰⁶ Исто, стр. 205.

¹⁰⁷ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 195.

¹⁰⁸ Исто; С. Јовановић, „О тоталитаризму” [1952], СД XII, стр. 153.

¹⁰⁹ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 196.

препозна своје искрене пријатеље, авангарду револуције.¹¹⁰ Јовановић наглашава да почетној Русоовој усамљеничкој замисли слободе никако не може да одговара слобода као општа природа из које појединац хоће да изађе и у којој се задржава тек уз помоћ вештачких средстава (закони, власт, полиција). Јовановић указује да Русоова теорија, у ствари, подсећа на Хобсову, иако их често супротстављају. Реч је о теорији апсолутизма.¹¹¹ За Русоа, као и за раније теоретичаре апсолутне монархије, сувереност је недељива и неотуђива, не може се делегирати, нити представљати. Сувереност апсолутне монархије преноси се с монарха на збирну, апстрактну особу народа.

Слободан Јовановић указује да је Русо, као и Макијавели пре њега, а Робеспјер и француски револуционари после, баштиник античке традиције и да је његово схватање слободе у старом грчком и римском значењу те речи.¹¹² У антици слобода није независност од управе, већ активно учешће у управи, односно збир политичких права.¹¹³ У антици друштво је било слободно, али не и појединац: „Укратко, под слободом се онда подразумевао збир политичких права, или, другим речима, слобода је онда била искључиво јавна”.¹¹⁴ Слобода појединца

¹¹⁰ С. Јовановић, „О тоталитаризму” [1952], СД XII, стр. 168. Сен-Жист каже да је устав „владавина победничке и мирољубиве слободе. Револуција је пак рат слободе против њених непријатеља”. Вид. М. Озуф, „Слобода”, КРФР [1996], стр. 908.

¹¹¹ Уп. Benjamin Constant, „De la souveraineté de peuple”, *Œuvres politiques*, С. Louandre (ed), Paris, 1874, стр. 6–7.

¹¹² С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 196; „Макијавели” [1907], СД IX, стр. 104–105; „Робеспјер”, *Вође Француске револуције* [1920, 1932], СД I, стр. 215. У време када је Јовановић објавио рад „О друштвеном уговору”, у Београду је објављена Де Куланжова (*Numa Denis Fustel de Coulanges*) књига под насловом *Држава сјајног века (La Cité antique, Durand, Paris 1864)* у којој је „разбијао заблуде какве су имали многи француски револуционари века, показујући да је у античкој Грчкој на врхунцу њене демократије тзв. слободан човек био роб државе”. Вид. Војислав Становчић, „Апсолутна владарска власт”, СЈ [1998], стр. 641. На Куланжову књигу упућује Ђорђе Тасић, *Увод* [1935], стр. 250.

¹¹³ Јовановић наглашава да је полис био нешто више него отаџбина, сједињујући у себи оно што су „данас за нас отаџбина, црква и животни позив”. Вид. С. Јовановић, „Платон”, СД IX, стр. 34. Уп. С. Јовановић, „Формална социологија” [1937], СД X, стр. 290.

¹¹⁴ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 197. Пред револуцију слика античке слободе, која своју природу остварује само кроз јавно деловање, конкурише слици слободе схваћене као независности. Вид. М. Озуф, „Слобода”, КРФР [1996], стр. 902.

у полису била је грађанска слобода, а не лична слобода: „закон је био [још и то] колико [појединац] поштења и памети сме имати, и нпр. да не сме бити сувише паметан као Сократ, нити сувише поштен као Аристид. За толика ограничења појединцу је била сва накнада што је био пуштен да гласа кад се о њима решавало”.¹¹⁵ Русо, у ствари, спада у представнике политичког класицизма, који је дуго владао на Западу, а највећи тријумф доживео у Француској револуцији.¹¹⁶

Слободан Јовановић наглашава да је хришћанство донело ново мишљење о слободи, према коме друштву не припада цео човек: „Дух је слободан, он одговара оном од кога је, а то је – Богу”.¹¹⁷ Пошто је дух важнији од тела, важније су и дужности које он налаже, од дужности земаљских закона. Дужност према држави долази тек на друго место, након дужности које налаже савест. Важније од дужности према држави је: „неговати оно морално биће које се у нама налази. Уместо да буде средство, човек постаје циљ”.¹¹⁸ Уместо схватања да је слобода искључиво јавна и грађанска, под утицајем хришћанства, слобода се све више схватала као приватна и лична ствар. Јовановић наглашава да се разлика између античког и хришћанског схватања слободе може видети у разлици између уставности француског народа, који се у погледу државне управе држи римског предања, и уставности енглеског народа, који је у том погледу био више под утицајем хришћанства. Француско схватање слободе било би опште право гласа, јер је први интерес решити ко ће да буде суверен, док је неписана енглеска уставност настала од уступака које су појединци или поједина приватна удружења изнудили од представника државног ауторитета. Према енглеском схватању слобода није опште право гласа, већ један круг рада где су руке одрешене, слобода је *habeas corpus*. Јовановић наглашава да је разлика између две уставности, континенталне и британске, та што

¹¹⁵ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 197. За супротно мишљење према коме је полис „заједница слободних људи” вид. Михаило Ђурић, *Хуманизам као политички идеал*. Оглед о грчкој култури [СКЗ, Београд 1968, стр. 51 и даље], МБСС II [2009], стр. 43.

¹¹⁶ С. Јовановић, „Макијавели” [1907, 1912, 1935], СД IX, стр. 136; „Робеспјер”, *Вође Француске револуције* [1920, 1932], СД I, стр. 215; „Макијавели” у: „О тоталитаризму” [1952], СД XII, стр. 143.

¹¹⁷ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 197.

¹¹⁸ Исто.

по француском схватању слобода значи да сви владају, а по енглеском – да се појединцем што мање влада.¹¹⁹

Анахронизам свих баштинака античке традиције од времена ренесансе, укључујући и Русоа, показује се у томе што, заносећи се примерима стоичког републиканског патриотизма,¹²⁰ они превиђају промену коју је у моралним појмовима извршило хришћанство и мисле да могу да прескоче више од хиљаду и по година историје.¹²¹ Констан указује да су француски револуционари били заведени Русоовом и Маблијевом (Gabriel Bonnot, Abbé de Mably) неостваривом идејом да модерни народи могу поново задобити колективну сувереност коју су имали становници грчких полиса и римске републике.¹²² Русо је „класичан дух” и његова слобода је сувереност народа, а не независност појединца.¹²³ Индивидуалне слободе зато жртвује општој слободи. Следећи Констанову критику, Јовановић наглашава да Русо није ограничио власт, нити је ослабио; он је задржао безграничну, али свима доступну власт.¹²⁴ Није извршена подела власти, нити је она постала ограничена, тј. одговорна, већ је остала јединствена. Ограничавање и одговорност власти јесте идеја британског парламентарног система, што Јовановић разматра у „Енглеском парламентаризму” и *Држави*. У реалности власт је неограниченост и због тога су сви континентални покушаји стварања колективне власти завршили у тиранији појединца (Робеспјера, Наполеона).¹²⁵ Власт може једино саму себе

¹¹⁹ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 198.

¹²⁰ Б. Манен, „Русо”, КРФР [1996], стр. 895–896.

¹²¹ С. Јовановић, „Макијавели”, у: „О тоталитаризму” [1952], СД XII, стр. 144.

¹²² Уп. В. Constant, „De la liberté des Anciens”, *Œuvres politiques*, 271–274.

¹²³ С. Јовановић следи Теново схватање „класичног духа” (*esprit classique*), који ради логичког јединства и складности упрошћује стварност и не истиче довољно њену сложеност и нелогичност. Уп. С. Јовановић, „О тоталитаризму” [1952], СД XII, стр. 170. Уп. Hippolyte Taine, *Les origines de la France contemporaine: L'ancien régime*, Hachette, Paris, [1875] 1887, стр. 240–265.

¹²⁴ Због тога је идеал сваког грађанина у Француској да буде нешто у државној управи: „Као што је Бенжамен Констан приметно, то и није слобода, него деспотизам, али вулгарисан”. Вид. С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 198. Уп. Б. Констан, *Начела јолијшке; О министарској одговорности*, Државна штампарија, Београд, 1883, 1–12 [В. Constant, „De la responsabilité de ministres”, *Œuvres politiques*, 95–110].

¹²⁵ С. Јовановић, „Берк”, СД IX стр. 195.

да ограничи, што Јовановић и разматра у свом наредном теоријском спису – *О суверености*.¹²⁶

Јовановић сматра да је Русо могао власт оставити неограниченом као што је била, али за владаре прописати строже квалификације, или, ако је због „погрешног поимања једнакости” хтео да укине квалификације, власт – до које свако може да дође – не оставити неограниченом. Наглашава да је Русо урадио управо оно што није требало – оставио је апсолутну власт доступну свакоме: „У томе погледу Русоове идеје имају такорећи плебејски карактер. Плебејац је бунтовник, али особите врсте. Он се не буни против власти, него против власника. То је један човек кога је судбина поставила доле, а који има амбицију да се што више подигне. Али баш зато што има ту амбицију, он и не помишља да виша места укине. Он не виче зато што има таквих места, него виче зато што је њему приступ до њих ускраћен. То је човек који хоће да се прогура. И одиста, по који пут нама мора бити већ и мучно што Русоове политичке идеје изгледају [као] филозофија таквог једног човека”.¹²⁷ У Јовановићевом термину *плебејац* треба тражити корен његовог касније формулисаног појма *йолуинийелекџуалац*, који је био близак термину Богдана Поповића *скоројевић* и кованици *др ѣур-ѣур* (за научне и политичке каријеристе) Павла Маринковића.¹²⁸ Студију о Русоу Слободана Јовановића треба читати упоредо са *Бомаршеом* (Pierre-Augustin Caron [de Beaumarchais]) Богдана Поповића.¹²⁹ Поповић даје даје историјски преглед XVIII века и развоја француског друштва. Иако је постојао и раније, скоројевић је према Поповићу појава XVIII века: „Од тада датира тип човека *qui veut arriver*, 'скоројевића', 'гур-гура', човека који је сиров, још 'неуштављен', као и околина у којој је 'процветао', са остацима навика из своје прве средине у којој се на земљи спавало и кроз ниска врата пролазило, не либи се пужења и сагибања пред јачим ни суровости према слабијем; који на лествици друштвеној удара ногом у главу оне који су на нижој прецази, а лиже ноге онима који су на вишој [...] но само жели да успе,

¹²⁶ С. Јовановић, *О суверености* [1897, 1966].

¹²⁷ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 199–200.

¹²⁸ С. Јовановић, „Богдан Поповић” [1948 / 1962, 1991], СД XI, стр. 728–729. О појму *йолуинийелекџуалац* вид. С. Јовановић, „О културном обрасцу”, у: С. Јовановић, „Један прилог” [1957 / 1964, 1991], СД XII, стр. 566–573; Boris Milosavljević, „Kulturni obrazac i pojam poluintelektualca”, *Kultura* 137 (2012), стр. 27–143.

¹²⁹ Пјер Карон (Бомарше) самоиницијативно је додао измишљен племићки предикат „де Бомарше”.

да 'доспе', да се 'догура', да буде не сличан, само 'раван' другима, како било, по коју цену било; да, не питајте којим начином, сви су добри, дође онамо где му није место".¹³⁰ Поповић наглашава да Француска револуција представља победу скоројевићке класе. Касније у новом поглављу *Бомаршеа* (1925) подвлачи да је на крају века дошао „највећи скоројевић осамнаестог века, који је свему учинио крај: Наполеон Бонапарта, генерал па цезар”.¹³¹

Критика Русоове идеализације „најдоњих” Од пастирске моде до револуције

Слободан Јовановић наглашава да је за разумевање Русоовог схватања опште воље као воље народа и народне суверености – поред значења термина *йприрода* – неопходно разумети и значење његовог појма *народ* (*peuple*). Русо под народом није подразумевао све људе једног народа, већ само људе који живе на селу и обављају пољопривредне послове, као и оне који су сиромашни. Њихов посебан квалитет је у томе што су ближи природи од осталих људи. Пољопривредници живе на чистом ваздуху, а сиромашни немају средстава која би их искварила задовољавањем вештачких потреба: „Јер баш зато што су најдоњи, цивилизацији треба најдуже док до њих продре, а после и кад продре, она се успут, пробијајући слојеве над њима, толико процеди да на њих тек испијеном снагом може дејствовати”.¹³² Јовановић наглашава да је полазиште свеукупног демократског покрета било уверење да цео свет треба окренути наопачке, јер се природна доброта сачувала једино код оних које цивилизација није дотакла, дакле – код најпростијих: „Или, другим речима, полазна му је тачка била та пастирска мода, по својој основи тако лажна, која је владала у XVIII веку”.¹³³ Јовановић указује на то да је управо због специфичног схватања природе као највишег добра и народа као групе која је најближа природи Русо сматрао да друштвена група под називом *народ* треба да има суверену власт. Све претходне теорије о суверенској власти имале су као последњи разлог претпоставку да

¹³⁰ Б. Поповић, „Бомарше”, [1889], СДБП II, стр. 82.

¹³¹ Б. Поповић, „Бомарше”, [1925], СДБП II, стр. 150.

¹³² С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 200.

¹³³ Исто.

је суверен онај који је бољи од осталих, и зато се, „не само у првим монархијама, за владоаца држало да доводи порекло с неба, него да се штавише и у последњем облику апсолутне монархије, у монархији XVII и XVIII века, то исто посредним путем држало, кад се за основу његове власти узимала милост Божија”.¹³⁴ На исти начин, пошто се у Русоово време, под разним изговорима, обожавала природа, „и он је суверена својих жеља – народ – гледао да како год с тим божанством у везу доведе”.¹³⁵ Природна доброта простог народа била је схватана као производ његовог блиског односа с природом. Дакле, у монархији је краљева сувереност утемељена у Божијој вољи, док би, према Русоовој претпоставци, суверен био онај део народа који је најближи природи, тј. најпримитивнији део друштва.¹³⁶ Док се просветитељским доскочицама и салонским апсурдима од аристократије праве негативци, од чобана се праве најбољи.

Русо је јединствен и по својој личној принципијелности. Више него други просветитељи хтео је да доследно и у личном животу спроведе нека од својих теоријски артикулисаних гледишта. Када своју децу, једно по једно, оставља у сиротишту, тврди да верује да ће имати бољи живот у немаштини, тј. у контакту с природом и у најпримитивнијем окружењу, него да им уз помоћ својих аристократских покровитељки обезбеди образовање и бољи живот у цивилизацији, која је, према његовом уверењу, извитоперила првобитну племениту људску природу.¹³⁷

Слободан Јовановић критикује Русоову дефиницију народа јер сужава појам народа. Он наглашава да народ нису само они који се „на подножју степеница налазе”, него цео народ, „народ то смо сви”, целина састављена од различитих „друштвених редова”.¹³⁸ У ствари, наглашава Јовановић, иза Русоовог схватања народа не налази се појам народа, већ појам класе. Пошто демократија следи Русоове

¹³⁴ Исто, стр. 200–201.

¹³⁵ Исто, стр. 201.

¹³⁶ Следећи Русоа Робеспјер верује да је морална надмоћ пролетаријата у политичком животу неспорна: „Сиротиња је та која прави револуције; богаташи бране укорене неpravде”. Вид. С. Јовановић, „Робеспјер”, *Вође Француске револуције* [1920, 1932], СД I, стр. 174.

¹³⁷ Ж. Русо, „Исповести”, срт. 312–313. Волтер је написао књижицу против Русоа на ову тему. Вид. Жан Старобински, *Жан Жак Русо: Прозирносћ и њре-џрека и седам ојледа о Русоу*, прев. И. Димић, ИКЗС, Сремски Карловци, Нови Сад, 1991, стр. 418.

¹³⁸ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 201.

предрасуде, обично се под народом подразумевају доњи друштвени редови, којима треба дати право да се подигну у горње слојеве: „Иза те речи 'демократија' крије се, дакле, исто тако само једна класа, као и иза те друге речи 'аристократија'”.¹³⁹ Због тога уместо измирења – у народу долази до сукоба, јер се цела демократизација своди на могућност личног успињања у горње слојеве радикалним путем: „И кад се уочи то да у пракци демократија врло често излази на једну обрнуту тиранију, тиранију сиромашних над богатима, онда је одиста врло карактеристично да је и Русо тој речи 'народ' дао тако узак смисао да се под њиме могу разумети само они доњи слојеви у друштву до којих цивилизација још није људски продрла”.¹⁴⁰ Јовановић указује да нема разлога за идеализацију једне класе. Свака класа и сваки стаљез имају засебне интересе и нема разлога да један посебан интерес у односу на целину буде симпатичан, а други антипатичан, јер „он нам код свих подједнако мора бити антипатичан”.¹⁴¹ Јовановићева развијена теорија друштвених група може се видети у *Држави*, као и у предавањима из социологије.¹⁴²

Слободан Јовановић наглашава да је Русоов *Друштвени уговор* био библија демократије, као што је *Манифест комунистичке партије* био библија социјализма.¹⁴³ Маркс је у борби класа пролетаријату приписивао месијански задатак.¹⁴⁴ Јовановић указује да је, осим марксизма, на приређиваче комунистичке револуције у Русији велики утицај имало јакобинство: „У теорији следбеници Маркса, комунисти, били су у пракси ученици Робеспјера и Бабефа”.¹⁴⁵ Након исцрпне анализе

¹³⁹ Исто.

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ С. Јовановић, „Маркс” [1935], СД IX, стр. 220; „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 201; *Држава* [1936], СД VIII, стр. 494.

¹⁴² С. Јовановић, „Формална социологија”, „Социологија религије”, *Примери њолијичке социологије* [1940], СД X, стр. 277–505.

¹⁴³ Уп. С. Јовановић, „Маркс” [1935], СД IX, стр. 218; С. Јовановић, „О тоталитаризму” [1952], СД XII, стр. 159.

¹⁴⁴ Исто, стр. 165.

¹⁴⁵ С. Јовановић, „Приче о историјским личностима” [1938], СД XII, стр. 347–357; „О тоталитаризму” [1952], СД XII, стр. 169. Уп. Ж. Русо, *Веројасна савојској викара*, Београд, 1975, 117. Вид. Т. Carlyle, С. R. L. Fletcher, *The French Revolution*, 3, *The guillotine*, Methuen, London 1902. Није јасно зашто Јован Скерлић говори о „старом Бабефу”, јер је Бабеф имао 36 година када је гиљотиниран. Упућује на познату замену теза према којој за злочине почињене у револуцији нису криви егзекутори већ жртве: „Господари,

бројних марксистичких и социјалистичких мислилаца, Јовановићеви закључци су се, у ствари, поклопили са становиштем доминантног марксистичког правца, према којем марксистички ревизионисти, без обзира на њихов огроман и дуготрајан утицај на универзитетски и културни живот западне Европе, не могу да изнесу такав јединствен феномен какав је револуција.¹⁴⁶

Слободан Јовановић наглашава Русоово признање да се општи интерес не може одмах сагледати. Разматра га цело друштво и не може да се сложи. При томе је владавина већине заправо владавина најјаче групе у друштву, која, без обзира на своју снагу, остаје само једна група. Кад једна група дође на власт, остали који су изван ње остају у друштву, али као грађани другог реда. Јовановић указује да је Де Местрова (Joseph-Marie, comte de Maistre) критика Русоовог учења у том погледу исправна, јер при општем гласању – уместо сабирања – долази до одузимања.¹⁴⁷ Дати власт једној групи значи смањити друштво за онолико група колико их, осим те повлашћене, у том друштву има. Критику народне суверености, која се у основној аргументацији подудара с Хегеловом критиком, Јовановић образлаже у *Држави*.¹⁴⁸

уместо да нас просвете, створили су нас варварима, јер су и сами то'. А Жорес, наводећи те речи Бабефове у својој историји француске револуције, додаје: 'О ви који владате, размислите о овим речима, и унесите у нарави, у законе, што више човечности да би је нашли у неизбежном дану револуцијѝ. А ви, пролетери, сећајте се да је свирепост остатак ропства, јер она сведочи да је варварство угњетачког поретка још у нама". Вид. Јован Скерлић, „Један социјалистички песник. Коста Абрашевић: *Песме* [1903], СДЈС IV, стр. 160. Да би се оправдали злочини револуције било је потребно потенцирати наводно варварство Старог режима. То је постао општи модел. Данашње империје имају у идеологији причу о угрожености и експлоатисаности свог народа у прошлости.

¹⁴⁶ С. Јовановић, „Бернштајн”, СД IX, стр. 264; „Роза Луксембург и Гросман” [1935], СД IX, стр. 281–282; „Лукач” [1935], СД IX, стр. 289 и даље; „Маркс” [1935], стр. 302, 323.

¹⁴⁷ Више вид. у: Жозеф де Местр, *Сјиси о револуцији*, прев. А. Цвијић, Градац, Београд 2001.

¹⁴⁸ Уп. G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts, Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, [1821] Werke 7, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979, [§ 279], 446–447. Да се принцип суверености налази у самој сржи Француске револуције, вид. К. Бејкер, „Суверенитет”, КРФР [1996], стр. 924. Критику појма народне суверености из другог угла вид. у Светозар Марковић [Од једног Србина из Кнежевине], „Српске обмане” [*Застава* (1. [13] – 8. [20] октобар 1869); *Неколико чланака*, Панчево 1871], ЦДСМ II, стр. 26–49.

Осим моралног питања о оправданости владавине на основу силе, Русоова теорија не решава питање врховне власти, тј. суверености: „Рећи: ’гласајте, па којих буде више, ти ће владати,’ или простије: ’побијте се (јер као што је већ речено, гласање је битка, или у најмању руку једно мерење снага), па који буду јачи, ти ће владати’ – то још не значи организовати суверенску власт, то значи само борбу око те власти организовати”.¹⁴⁹ Пошто се код Русоа сви отимају око највише власти („ко је јачи”), он није решио питање коме власт треба да припада, због чега није решио ни питање суверене власти: „И то стање друштвено у коме право на највишу власт нема нико, али где по сили, чим повуче за собом већи број, може до власти доћи свако, то стање у коме се све на крају крајева своди на однос снага, такво стање, једном речју, у многоне на једно хаотично стање опомиње”.¹⁵⁰ Русо је према Јовановићу, у ствари, дезорганизовао друштво.

Друштво мора да има центар око кога ће се сабирати. Јединствени ауторитет је постао немогућ, јер ма ко да дође на власт, сви други само зато што имају теоријско право на њу, сматрају да је од њих отета. Пошто је лишена сваке моралне основе, није од помоћи што је јака, тј. неограничена. Јовановић наглашава да је погрешно супротставити ауторитет и слободу. Слободи је супротна физичка превласт, али не и морална, коју представља ауторитет: „Најнеограниченија влада једног јединог човека не мора бити тиранска, ако у оних који му се покоравају има пристанка ма и посредног на то, било да му обожавају порекло, било да му право на толику власт признају као једну потребу добре управе, било, најпосле, да само у његову [срећну] звезду верују. Слобода не изискује да сви владамо, она се задовољава тиме да они који владају не оснивају своју владу на сили, него више на поверењу које се у њих има”.¹⁵¹ Овај део Јовановићевог текста пресудан је за разумевање његове теорије државе. Због тога га треба тумачити упоредо с текстом *Државе* и „Енглеским парламентаризмом” (1902). Упућује на то да смисао парламентаризма није у владавини свих, већ у одговорности власти. Смисао није у индивидуализму, већ у балансу друштвених група и одговорности власти: „Русо је превидео да по слободу није главно ко ће вршити власт, него докле ће се она вршити, колики ће јој

¹⁴⁹ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 205.

¹⁵⁰ Исто, стр. 206.

¹⁵¹ Исто.

обим бити, да ли ће она ма где при своме вршењу наилазити на међе какве, или неће”.¹⁵²

Слободан Јовановић увиђа дијалектички обрт Русоове теоријске намере и њеног практичног остварења. Русо је хтео да у друштву не владају ратни односи, већ је желео слагање, договарање и споразумевање, „односе мира на што потпунијој сагласности засноване, замишљајући све то у виду једног химеричног уговора”.¹⁵³ Међутим, када је почео да организује друштво, дошао је до потпуно супротних резултата. Пошто је оставио нерешено питање коме ће припасти врховна власт и образложио да сви смемо да полагамо једнака права на њу, он је код свих пробудио амбицију да је и освоје. Русо је у закључцима порекао своја начела друштвеног уговора.

Управо у својим недоследностима и противречностима Русоова теорија се слаже с праксом савремене демократије: „Демократија, како је ми данас знамо, није режим слободе, а није ни режим братства. Од тако чувене девизе Француске револуције [Liberté, égalité, fraternité] – она је задржала само средњу реч: она је само режим једнакости”.¹⁵⁴ Нема слободе, јер иако изгледа да свако сам собом управља, као појединац неминовно се налази у зависном положају. Братства има још мање, јер нигде људима није тако мало стало једнима до других, нигде нема већег неповерења и егоизма него у демократији.¹⁵⁵ У мери у којој је лична слобода опадала, јачао је лични интерес. Јовановић сматра да је Русо „једнакост исувише апсолутно узео, па онда поврх свега још све остало њој потчинио”.¹⁵⁶ Свођење људи на исти тип потпуно је супротно слободи.¹⁵⁷ Из претераног наглашавања једнакости свима је признао једнако право на врховну власт, чиме је неминовно дошло до подстицања жеље у сваком појединцу да друштвени ауторитет њему припадне.¹⁵⁸ Јовановић у позном спису „О тоталитаризму” указује да се тоталитарна демократија развила из политичких идеја XVIII века, које су у Француској револуцији посведочене као историјска снага.

¹⁵² С. Јовановић, „Енглески парламентаризам” [1902, 1933], стр. 647; „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 207.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ Исто, стр. 208.

¹⁵⁵ Исто, стр. 207.

¹⁵⁶ Исто, стр. 208.

¹⁵⁷ Исто.

¹⁵⁸ Исто.

Прво посредством Блунчлија (Bluntschli),¹⁵⁹ а потом захваљујући тексту посвећеном Берку, Јовановић усваја гледиште према коме се не могу правити друштвена уређења из главе, рационалистички („филозофски”, „метафизички”).¹⁶⁰ Држава постоји у времену и резултат је слагања искустава генерација једног народа.¹⁶¹

У раду „О друштвеном уговору” Јовановић указује на бројне нелогичности и противречности Русоове теорије: Русоова претпоставка о човековој природној неудружљивости је несазнатљива; није тачно да су животиње неудружљиве; безразложан је прелазак из стања недруштвености у друштвено стање; појам *човек* не може истовремено обухватити и појам неудружљивог бића и потпуно супротни појам друштвеног бића; једнакост не може бити исто што и лична слобода кад је слобода по дефиницији различитост, избор, односно неједнакост; општа воља је првобитно воља која није у супротности са слободном вољом појединца, да би потом постала општи интерес, тј. воља већине.

Узета сама по себи, ретко која од бројних теорија „века светлости” (*siècle de lumière*) може да издржи озбиљнију логичку и методолошку критику, па ни Русоово учење у том погледу не представља изузетак. Доследност мишљења и непротивречност изнесених гледишта нису ни биле пресудне врлине којима је стремилa мисао просветитељске епохе. Волуминозна сабрана дела у која су неуморни издавачи у XIX веку сакупили све што је нађено у оставштини француских *philosophes*,¹⁶² показала су сву лепоту француског језика, стила и укуса претходног века, као и таленат, довитљивост и свестраност аутора предреволюционарне Француске.¹⁶³ Иако недослед-

¹⁵⁹ Вид. Johann Kaspar Bluntschli, *Lehre von modernen Stat*, 1–3, J. G. Cotta, Stuttgart, 1875–1876.

¹⁶⁰ С. Јовановић, „Берк” [1935], СД IX, стр. 149–212; „Једна критика Француске револуције” [1933], СД XII, стр. 300–308; „Тен, историк револуције” [1929], СД XII, стр. 273–274.

¹⁶¹ Да је присталицама политике засноване на разуму најмрскија била Монтеस्कјеова идеја да је привилегија, просвећена традицијом, заправо средство за очување слободе, вид. М. Озуф, „Слобода”, КРФР [1996], стр. 901.

¹⁶² О термину *philosophe* вид. Питер Џимак [Peter Jimack], „Francusko prosvetiteljstvo 1: nauka, materijalizam i determinizam”, *Istorija filozofije V, Britanska filozofija i doba prosvetiteljstva*, priredio S. Braun, prev. P. Milidrag, Rautlidžova istorija filozofije u pet tomova, Plato, Beograd 2008, стр. 286.

¹⁶³ У време када пише *Сџари режим и револуцију*, Токвил, међутим, указује да се тим делима (Дидроа или Хелвечија) више не зна ни наслов: „Који би се

на и противречна, Русоова теорија је потврђена својим историјским остварењем у Француској револуцији. Ово се сматрало кључним аргументом. На филозофској тежини добија тек у немачким филозофским радионицама.¹⁶⁴

Колико је дух предреволуционарне епохе са својим салонима далеко не само Јовановићевом времену, већ и данашњем, може посведочити и пример неких од *philosophes*, који су под псеудонимима писали дела која су после сами побијали. Токвил указује да је безбожништво, односно антицрквеност постала општа мода. Црква је нападана са посебном „врстом беса”.¹⁶⁵ Указује да је реч о специфично француској омрази на цркву: „нема земље на свету у којој и најсмелија учења филозофа XVIII столећа, када је реч о политици, нису дословније примењена него у Америци, али једино учења управљена против вере никада се тамо нису могла јавити, чак и упркос неограниченој слободи штампе”.¹⁶⁶ Богдан Поповић описује просветитељски покрет у Француској у својој студији о Бомаршеу (писаној у Паризу 1888/9), о којој је сигурно разговарао са Слободаном Јовановићем у Паризу 1891. године.¹⁶⁷ Даје упечатљиву слику покрета као целине, без обзира на његове унутрашње разлике: „покрет је био силан, свеопшти. Светлуцања на прагу осамнаестог века (која данас једна група историчара сматра као гласнике новог дана, као зору срећнијег живота, а други као почетак несрећног једног пожара чији нас дим још и данас гуши) ширила су се невероватно брзо и плаховито. У први мах су слаби жишци тумарали по помрачини, светлећи, али не грејући. У другом тренутку, цео је хоризонт буктао у пламену. Зато што је сваки по могућству гледао да гурне свој угарак у општи пожар. Напоследку је цела градина била покривена жеравицом, варнице завитлаше као махните и поплашене, огњена се киша просула на све стране, а са сто-

Француз данас усудио написати књигу попут Дидроа или Хелвеџија? Ко би такву књигу читао?” Вид. А. Токвил, *Сјари режим и револуција*, стр. 158.

¹⁶⁴ Вид. о Кантовом тумачењу опште воље у: С. Јовановић, СД IX, стр. 267; СД X, стр. 206–207. Вид. и Wilhelm Schmidt-Biggemann, „Die Freiheit, der Wille, das Absolute, Fichte als Aus-denker Rousseaus”, *Rousseau in Deutschland: neue Beiträge zur Erforschung seiner Rezeption*, Н. Jaumann (Hrsg), de Gruyter, Berlin–New York, 1994, стр. 208–211.

¹⁶⁵ А. Токвил, „Како је код Француза XVIII века безбожност могла постати општа и преовлађујућа страст и какав је то имало утицај на природу револуције”, у: *Сјари режим*, стр. 155.

¹⁶⁶ Исто, стр. 157.

¹⁶⁷ Б. Поповић, „Поговор”, у: „Бомарше” [1925], СДБП II, стр. 151.

тине расејаних огњишта лизао је огроман пожар, под којим је сува пучина дрхтала као непрегледно огњено море.... Цео је тај свет горео од жеље, управо од жеља које су и Бомаршеа растрзале на четири стране света. У својим тежњама, у свом јурењу 'за гласом и богатством', Бомарше је наравно ишао вођен својим темпераментом, али је у исто време ишао и као члан гомиле".¹⁶⁸

Русо се прославио посвајањем првог места за есеј на конкурс Академије у Дижону (1750),¹⁶⁹ својом опером *Сеоска врачара* (*Le Devin du village*), сентименталним романима, теоријом васпитавања деце и *Исјовесџима* чији су наставци због своје шокантности с нестрпљењем ишчекивани и јавно читани. У Паризу и Лондону, међу другим филозофима и јавним личностима његовог времена (Дидро [Denis Diderot], Холбах [Paul-Henri Thiry, baron d'Holbach], Хјум, Волтер), осим маније гоњења, приписивана му је и манија величине („филозофски инструктор таштине").¹⁷⁰ Да је државни пројекат било које земље, а поготово тако велике и значајне државе као што је Француска, неко могао да скицира на основу теорије „умно поремећеног Сократа" (*insane Socrates*), Берку је био довољно поуздан показатељ да Француска револуција мора да се заврши трагично по француски народ.¹⁷¹ Питање је какав би уопште био утицај Русоове теорије да није имао једног верног и доследног следбеника који је теорију свог учитеља спроводио у дело. Робеспјер је дубоко саосећао са узвишеном усамљеношћу свог учитеља и презирао материјалистички

¹⁶⁸ Б. Поповић, „Бомарше" [1889], СДБП II, стр. 83.

¹⁶⁹ *Расправа која је добила прву награду Академије у Дижону 1750. године на питање које је исправила исти Академија: „Да ли је обнова наука и уметности допринела исправљању морала?"*, од једног грађанина Женеве, *Barbarus hic ego sum, quia non intelligor illis* [Овде сам ја варварин, јер ме не разумеју] (Ovid, *Trist. V. Eleg. X, 37*), Barillot & fils, Geneve, 1751.

¹⁷⁰ Ж. Старобински, „О Русоовој болести", *Жан Жак Русо: Прозирности и ипрепрека и седам оледа о Русоу*, стр. 410–424; Е. Burke, „Letter to a Member of the National Assembly", *The Writings and Speeches of Edmund Burke: The French Revolution, 1790–1794*, Oxford University Press 1999, 313.

¹⁷¹ *The Gentleman's magazine*, 67, 2 (1797), 707; Burke, „Letter to a Member of the National Assembly", 294–295; Leo Damrosch, *Jean-Jacques Rousseau: Restless Genius*, New York, Houghton Mifflin, 2005, 432. Уп. Берк, *Размишљања о револуцији у Француској*, предговор Војислав Становчић, прев. Љ. Николић, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 115. Вид. и Ијан Херис (Ian Harris), „Ruso i Berk", *Istorija filozofije V, Britanska filozofija i doba prosvetiteljstva*, priredio S. Braun, прев. Р. Милдраг, Rautlidžova istorija filozofije u pet tomova, Plato, Beograd 2008; С. Јовановић, „Француска" [1940], СД X, стр. 117–120.

оријентисане француске енциклопедисте који нису могли да схвате сву генијалност његовог филозофског узора.¹⁷²

Јовановићевој критици Русоове теорије могло би се замерити да логички и правнички анализира једну далековиду еманципаторску филозофију слободе.¹⁷³ Можда Русоово гледиште не треба тумачити као филозофски корен јакобинског и потом двадесетовековног тоталитаризма, већ као пророчку најаву државе маса, у којој се појединац губи у друштву.¹⁷⁴ Можда је реч о есхатолошким увидима, као усмерењу ка једном будућем друштву у коме би сви досегли срећу. По просветитељским идејама људски разум је у стању да дође до свести о најбољем могућем друштвеном уређењу, које би људима обезбедило слободу и једнакост и тим начином отворило у историји човечанства једну нову еру – еру мира и благостања.¹⁷⁵ Слободан Јовановић не спори снагу ових идеја, нити могућност за вишезначну филозофску интерпретацију Русоовог текста.¹⁷⁶ Даје предност, међутим, поступности у анализи, пре свега историјској, филолошкој и правној херменеутици и разумевању, у оквиру значења које су текст и писац имали у својој епохи. Не постоји ниједан ваљани разлог због кога се текстови из XVIII или XX века не би тумачили поступно, као Платонов и Аристотелови списи. Утицај текста не треба мешати с његовом унутрашњом логиком и смислом. Тек након анализе самог текста на ред долази питање његовог утицаја. Правна херменеутика је предуслов примене (апликације, тј. тумачења закона) и неизбежна је због саме природе текста, јер је интенција самог Русоовог текста правно-политичка (*О друштвеном ујовору или њринцијима њоли-*

¹⁷² Maximilien de Robespierre, „Dedicace aux manes de Jean-Jacques Rousseau”, *Œuvres complètes*, 1, *Robespierre à Arras*, par Eugène Déprez, E. Leroux, Paris 1910, 211.

¹⁷³ Јоахим Ритер [Joachim Ritter] убедљиво доказује да ни „искуство терора нити критички увид у неспособност револуције да дође до позитивних и стабилних политичких решења” нису могли поколебати Хегелову веру у Француску револуцију („неподељена супстанца апсолутне слободе диже се на престо света”). Вид. Joachim Ritter, *Hegel i Francuska revolucija*, превод А. Хабазин, Веселин Маслећа, Svjetlost, Сарајево 1989, стр. 17 и даље.

¹⁷⁴ Bertrand de Jouvenal, „Rousseau”, *Western Political Philosophers*, М. Cranston (ed), Capricorn Books, The Pennsylvania State University, 1967, 68.

¹⁷⁵ О осећају фрустрираности због ускраћивања обећане среће, који произлази из мешања права и жеља, вид. Russell Kirk, *The conservative mind: from Burke to Eliot*, Regnery Publ, Washington, 2001, 47.

¹⁷⁶ С. Јовановић, *Држава* [1936], СД VIII, стр. 54–55.

шичкој њрава), а претензије, у основи, научне: „Пошто сам поставио истинита начела политичког права”.¹⁷⁷ Увођење правних појмова као што су *ујовор* и *њраво*, које су увели сами творци природно-правних и уговорних теорија, неизбежно подразумева правно дефинисање основних термина, као и њихову правничку критику. То даје за право Јовановићевом наглашавању значаја права и логике: код Русоа је цело државно биће прожето уговором – и држава је састављена по обрасцу једног приватно-правног друштва”.¹⁷⁸

Слободан Јовановић, који је своју прву студију о Русоу написао управо у Женеви, Русоовом родном граду, осим дела француских просветитеља и њихових критичара, добро је познавао и француску историју, језик, културу и књижевност. Имао је непогрешив увид у време, начине и обичаје (*moeurs*), и нису му измицали историјски и културни оквири Русоовог рада и живота који су од значаја за разумевање његовог мишљења. Посебну пажњу посветио је Русоовом уметничком преношењу утисака, емоцији која представља можда и најјаче оружје женевог мислиоца.¹⁷⁹ Постепено, корак по корак, анализира и критикује Русоову теорију, указујући на њене противречности и недоследности. Не сматра спорним то да је оствареност Русоове теорије доказ њене успешности, али тврди да се погрешне идеје и неморалне радње „најбоље бране својим успехом”.¹⁸⁰ За разлику од похвалног мишљења о успеху у спровођењу једног филозофског гледишта у политичку праксу, Јовановић, међутим, показује да су се све противречности овог учења показале као непоправљиве слабости и следствено највеће трагедије епохе која је некритички веровала у њих.

¹⁷⁷ Вид. *Ž. Ruso, „Društveni ugovor”*, стр. 128.

¹⁷⁸ С. Јовановић, *Држава* [1936], СД VIII, стр. 50.

¹⁷⁹ Уп. Н. Taine, „L'esprit et la doctrine”, *Les origines de la France contemporaine: L'ancien régime*, стр. 221–328.

¹⁸⁰ С. Јовановић, „Додатак. Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*. Београд 1910” у: С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932], СД II, стр. 158.

АНАЛИЗА ВОЛТЕРОВЕ КРИТИКЕ ЛАЈБНИЦОВСКЕ ТЕОДИЦЕЈЕ

Русо и Волтер, који су живели у истом (XVIII) веку, али у његовим различитим периодима, мислима су, како указује Слободан Јовановић, обухватили своје време, Волтер време „динички интелектуално”, а Русо доба „сањалачки осећајно”.¹

Јовановић је анализирао Волтеров стил и композицију *Кандида* (candide – наивко), „философске приче у духу XVIII века” (1759).² Треба имати у виду да француски аутори посебну пажњу поклањају стилу: „Код већине француских књижевника, не само да се садржина не може одвојити од облика, него је често облик претежнији од ње. Често је важније, како је нешто речено, него шта је речено”.³ Волтеров стил је „гладак и хладан, са личностима које представљају апстрактне идеје као у алегорији, а симболизам сув и прецизан, који идеје савршено јасне облачи у правилно склопљену фабулу”.⁴ Јовановић упечатљиво

¹ С. Јовановић, „Љубомир Неђић” [1917 / 1920], СД XI, стр. 692.

² Doyeur Ralph [један од Волтерових псеудонима], *Candide ou l'Optimisme* (traduit de l'allemand), J. Cramer, Genève 1759.

³ С. Јовановић, „Молијеров *Мизантроп*” [1892], НР, стр. 106.

⁴ С. Јовановић, „*Кандид или ојтимизам*, роман од Волтера, превео с француског Војислав Јовановић [Марамбо], Београд 1903” [СКГ, 3 (1903), 9/7, стр. 535–540], СД XII, стр. 480–481. Исте године Бранислав Петронијевић је објавио своју *Историју новије филозофије* [Први део: *Од Ренесансе до Канџа*, Београд 1903], где је писао о Лајбницу и Волтеру, а две године касније (1905) у *Гласнику Српске православне цркве* објавио је текст „Лајбницова Теодицеја”. Текст је поново објављен у збирци *Чланци и студије. Нова серија*, Београд 1932, стр. 166–203. Вид. Б. Петронијевић, *Историја новије филозофије* [1903, 1921, 1944],

осликава контекст настанка овог, извесно најпознатијег, Волтеровог дела.⁵ Да би се разумео *Кандид*, треба имати у виду да је написан онако како се разговарало у француским салонима XVIII века: „док га читамо, нама не излази пред очи слика једног књижевника, који сам у својој соби, с напором, склапа један роман, психолошки, социолошки, историјски, експериментални, или какав други; већ нам излази пред очи слика једног господина који, у отменом друштву, сасвим неусиљено, ради забаве своје и својих слушалаца, казује једну анегдоту”.⁶ Ако се не разуме ово, не може се схватити ни зашто су Волтерове духовито испричане приче толико непоуздане и нетачне.⁷ Волтерова вештина лепог и духовитог причања била је неопходна у његово време, када се приповедач обраћао „малобројној и презасићеној аристократској публици, пред којом човек није смео бити не само досадан и педантан, него чак ни одвећ озбиљан”.⁸ *Кандид* представља једну одлично написану козерију у духу свог времена, која вреди сама по себи, независно од своје филозофске тенденције: „у Француској људи осамнаестог века били [су] најдуховитији у тој најдуховитијој земљи. [...]. Пир духовитости је у осамнаестом веку био раскошан ватромет какав се види на оним многим бакрорезима на којима су нам сачуване слике тадашњих честих ноћних свечаности [...] ти људи [су] духовити [...] у свима, и најтежим приликама [...]. Кад Французи хоће да кажу да сви људи заједно имају више духа но један човек, ма који он био, они кажу: 'Има некога који има више духа од г. Волтера, то је г. Цео–Свет. Па и тај човек је морао бежати од Пирона [Alexis Piron]”, за кога је Грим (Friedrich Melchior, Baron von Grimm) записао да је био „машина за сјајне досетке, за епиграме, за

ИДБП, VI, стр. 154–198, 259–261; „Лајбницова теодисеја” [1905], ИДБП, V, стр. 219–245. Петронијевић сматра да су три највећа филозофа Лајбниц, Хегел и Аристотел. Разматра и полемику Лајбниц – Бејл (Pierre Bayle). Иако о Волтеру пише више пута и његову критику Лајбницевог теодицеје узима озбиљно („филозофски роман управљен против оптимизма”), само је укратко преноси у: *Историја новије филозофије*, ИДБП, IV, стр. 260, 261.

⁵ Да је нарочито потребно сетити се века у којем је Волтер живео вид. Богдан Поповић, „О Волтеровом *Кандиду*” [Предговор за *Кандида* у преводу Милана С. Недића, Београд 1934], СДБП II, стр. 407–411.

⁶ С. Јовановић, „*Кандид или ојџимизам*” [1903], стр. 481.

⁷ Богдан Поповић упућује на главне црте XVIII века у седмом одељку свог *Бомаршеа* (1925). Вид. и Б. Поповић, „О Волтеровом *Кандиду*” [1934], СДБП II, стр. 407.

⁸ С. Јовановић, „*Кандид или ојџимизам*” [1903], СД XII, стр. 481.

муњевите духовите речи”⁹ Богдан Поповић преноси једну анегдоту као илустрацију тог времена. У позоришту након извођења Волтерове представе, срили су се аутор и Пирон: „Волтер, доста киселим тоном, почиње разговор: ’Шта мислите о мојој комедији?’ – Пирон: ’Ја мислим да би вам било милије да сам ја писац.’ – Волтер: ’Ви писац комада на коме нико није звиждао!’ Пирон: ’А ко може да звижди кад зева!’... Сутрадан се давала позната духовита комедија Пиронова *Мејроманија*. На несрећу Пиронову, у партеру, заваљене главе, спавао је један гледалац сном праведника. Волтер, злурадо се смешећи, показа га Пирону. ’А!’, рече Пирон; ’тај спава од синоћ!’”¹⁰ То је био дух времена у којем је написан *Кандид*.

Токвил запажа да је „Волтеров дух већ поодавна посвуда лебдео [у XVIII веку], али тешко да је и сам Волтер могао бити у моди било када и било где другде осим у XVIII веку у Француској”¹¹ Волтеров савременик Дидро је тврдио: „[Волтер ће] увек имати над собом десет-дванаест људи нашег народа, који ће га не пропињући се на прсте, надмашити читавом главом – јер је он увек само други по реду у свима књижевним родовима”¹²

Догодило се, међутим, да се у промењеним околностима XIX века, који је у поређењу са XVIII веком био смртно озбиљно доба, Волтерове приче схвате као истина и књижевне метафоре као историјски догађаји, на шта он, у ствари, није ни претендовао. Волтеровски дух, дух француских барокних салона XVIII века, можда никоме није био тако далек и стран као Шопенхауеру, који је *Кандида* узимао сасвим озбиљно: „бесмртни *Кандид* великога Волтера”¹³

Слободан Јовановић указује да супротно популарно схваћеном оптимизму Лајбнице (Gottfried Wilhelm Leibniz) теодицеје (најбољи од свих могућих светова),¹⁴ Волтер даје слику живота „износећи чи-

⁹ Б. Поповић, „Бомарше” [1925], СДБП II, стр. 137, 139.

¹⁰ Исто.

¹¹ А. Токвил, *Сјари режим*, стр. 155.

¹² Б. Поповић, „О Волтеровом *Кандиду*” [1934], СДБП II, стр. 408.

¹³ Богдан Поповић даје упоредни преглед цитата о Волтеру од Гетеа, преко Дидроа, потом Шопенхауера, Фагеа, Гистава Лансона (Gustave Lanson), Меколија (Thomas Babington Macaulay), гђе де Стал (Germaine de Staël) и др. Вид. Б. Поповић, „О Волтеровом *Кандиду*” [1936], СДБП II, стр. 407–410.

¹⁴ Gottfried Wilhelm Leibniz, *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*, I. Troyel, Amsterdam 1710. Треба имати у виду протестантско-католички покушај помирења и унутарпротестантски

таву поворку глупо несрећних и комично жалосних случајева – ужаси Шекспировог позоришта испрочани лаким тоном талијанске лакрдије, којима се Лајбниц, на најдрастичнији начин, утерује у лаж”.¹⁵

Јовановић наглашава да Волтерова критика Лајбницевог теодицеје, међутим, не доказује ништа против Лајбницових филозофских поставки, већ се управо Волтер „безмало, показује онако наиван [candide] као онај човек који је ударио шамар једном филозофу да би му доказао да спољашњи свет постоји ван наших [чулних] представа”.¹⁶ Лајбницевог поставке не заснивају се на свакодневном искуству, већ на рационалном извођењу поставки.¹⁷ Слободан Јовановић показује да Волтер својом критиком Лајбницевог рационалистичке филозофије није критиковао Лајбница, већ популарну рецепцију Лајбницевог *йрее-йаблицане хармоније* и тезе о „најбољем од свих могућих светова”. Без обзира на своје циљеве (просветитељске или друге), популаризација може сасвим да промени смисао одређене идеје.¹⁸

Јовановић указује да Волтер, поред све козерије, у *Кандиду* износи и своје гледиште о срећи („најдубља опажања пишчева стављена између две запете”), у метафори Епикурове баште, у коју и данас многи верују: „Треба радити своју башту. Што значи, срећа је само у раду – у раду који нам не оставља времена да мислимо о себи и о својој срећи. Срећа је у томе, не тражити срећу [...] Колико разочарања и колико горчине у овој простој, тако мирној реченици која на први поглед изгледа израз најобичније себичности и ништа више”.¹⁹ Слободан Јовановић указује да је та Волтерова горчина прави извор његове рационалистичке хладноће и безосећајности којом се изругује свему: „Позната је ствар да је то, и иначе, био човек који се више ругао глупостима овога света, но што су га његове неправде болеле”.²⁰ Волтер се посебно изругује цркви и вери, слободно се користећи историјским

(лутеранско-калвинистички), такође неуспешан покушај помирења. Вид. Б. Петронијевић, „Лајбницева теодицеја” [1905], ИДБП V, стр. 220–221.

¹⁵ С. Јовановић, „*Кандид или ојтимизам*” [1903], СД XII, 479.

¹⁶ Исто, стр. 480.

¹⁷ О теодицеји вид. С. Јовановић „Проблем теодицеје”, у: „Социологија религије” [*Социологија религије*. Предавања Слободана Јовановића, Литографија и штампарија Косте М. Бојковића, Београд 1938], СД X, стр. 408 и даље.

¹⁸ С. Јовановић пише о Дарвиновој теорији у XIX веку и Волтеровој у XVIII веку у: „О друштвеном уговору” [1895], СД XII, стр. 204.

¹⁹ С. Јовановић, „*Кандид или ојтимизам*” [1903], СД XII, стр. 480.

²⁰ Исто, стр. 482.

асоцијацијама, мада и у овом изругивању, до кога му је посебно стало, остаје лично недоследан. Одлази у цркву, иако не мора, и сл. Богдан Поповић указује и на Волтерове речи о народу које извесно нису у складу са ореолом љубитеља народа. Слободан Јовановић сматра да је Волтер имао „чисто интелектуално” посматрање живота и то у сцијентистичком смислу који је реч „интелектуалац” добила тек у XIX веку.

ТЕОРИЈА СУВЕРЕНОСТИ „ШТА ЈЕ СУВЕРЕНОСТ?”

Слободан Јовановић је постао професор Правног факултета 1897. године. Своје уводно предавање посветио је појму суверености. Предавање је објавио исте године под насловом *О суверености* у *Браничу* и као посебно издање.¹ Рад се надовезује на студију „О друштвеном уговору” из *Српској њреїледа*.² По обиму је краћи, пошто је у основи реч о беседи, иако не знамо да ли га је целог читао или само део, као што је био случај са приступном беседом посвећеном уставобранитељима у Српској краљевској академији.³ У фуснотама Слободан Јовановић упућује на више аутора: Јохана К. Блунчлија, Вилхелма Рошера (Georg Friedrich Wilhelm Roscher), Хермана фон Шулцеа (Hermann Johann Friedrich von Schulze-Gävernitz), Ернста Ханкеа (Ernst Hancke), Хермана Рема (Hermann Rehm), Анрија Мишела (Henry Michel), Емила Фагеа, свог професора из Минхена, Франца фон

¹ Слободан Јовановић, „О суверености. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановића”, *Бранич* IV (1897), 1, бр. 7, (1. [13] децембар 1897), стр. 69–73; 2, бр. 8, (10. [22] децембар 1897), стр. 85–88; 3, бр. 9, (20. децембар 1897. године [1. јануар 1898]), стр. 107–110; *О суверености*. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановића [Издање аутора], Штампарија Светозара Николића, (Прештампано из *Бранича*), Београд, 1897; *О суверености*. Уводно предавање из државног права, Градина, Ниш 1996.

² Уп. С. Јовановић, *О суверености* [1897, 1996], стр. 27.

³ У приступној беседи у Српској краљевској академији Слободан Јовановић прочитао је једно поглавље из своје студије о уставобранитељима. Вид. С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 264–522.

Холцендорфа, Роберта фон Мола (Robert von Mohl), Георга Јелинека (Georg Jellinek), Карла Хајнриха Гарајца (Karl Heinrich Franz [von] Gareis), Лудвига Гумпловица (Ludwig Gumplowicz), Фредерика Полока (Sir Frederick Pollock, 3rd Baronet), Вестела Вилобија (Westel Woodbury Willoughby), Томаса Грина (Thomas Hill Green), Хенрија Сиџвика, Алберта Дајсија (Albert Venn „A. V.” Dicey), Адемара Есмена (Adhémar Esmein), Ото фон Гиркеа (Otto Friedrich [von] Gierke), Жан Жака Русоа, Џона Берџиса (John W. Burgess), Монтескјеа, Лока, Вудро Вилсона (Thomas Woodrow Wilson), Беџета. У тексту упућује и на Хобса.⁴ На део овде наведених аутора Слободан Јовановић упућује и у студији *О дводомном сисџему* (1899). Скоро све их наводи у првом издању књиге о држави (1906), где је у предговору дао критичке коментаре о делима којима се служио.⁵ Основна питања која излаже у раду *О сувереносџи* поново је разматрао у књизи о држави, највише у глави

⁴ Ауторе и њихова дела смо ставили по реду појављивања у фуснотама рада *О сувереносџи*. Слободан Јовановић није наводио године издања. Најчешће је упућивао на параграфе, а ређе на странице књига: В. W. Roscher, *Politik*, Einleitung 1; Johann Caspar Bluntschli, *Allgemeine Staatslehre*. 7. 1; H. Schulze, *Lehrbuch des deutschen Staatsrechtes* 1, 2, § 16; Ernst Hancke, *Bodin, Eine Studie über den Begriff Der Souveränität*, 1894, Einleitung; Hermann Rehm, *Geschichte der Staatswissenschaft* 1896, 4 § 45, § 46, § 48; Henry Michel, *L'idée de l'État*; Émile Faguet, *Politiques et moralistes du XIXe siècle. Joseph de Maistre; de Bonald; Mme de Staël; Benjamin Constant; Royer-Collard; Guizot*; Joachim Wilhelm Franz Philipp von Holtzendorff, „Das deutsche Verfassungsrecht”, § 3 у његовој *Encyclopädie d. Rechtswissenschaft*. I. Thl. 1873. S. 3. 787; Robert von Mohl, *Encyclopädie der Staatswissenschaften*, § 18; Georg Jellinek, *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, 16–36; Karl Heinrich Franz [von] Gareis, *Allgemeines Staatsrecht* § 10 [in *Handbuch des öffentlichen Rechts*. 1883]; Ludwig Gumplowicz, *Philosophisches Staatsrecht*, § 5; Sir Frederick Pollock, 3rd Baronet, *History of the science of politics*, IV; Westel Woodbury Willoughby, *An examination of the nature of the state. A study in political philosophy*, III, VII, IX, XI; Henry Sidgwick, *The Elements of Politics*, XXXI; Albert Venn „A. V.” Dicey, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, I, 1; Adhémar Esmein, *Eléments de droit constitutionnel français et comparé*, I, I, 2; Otto Friedrich [von] Gierke, *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorie*, 76–122; Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social ou principes du droit politique*, I, I–VI; John W. Burgess, *Political Science and Comparative Constitutional Law*, I, I; Montesquieu, *De l'esprit des lois*, IX, 3, 4, 6; John Locke, *Two Treatises of Government*, II, § 150; Woodrow Wilson, *An old master, and other political essays*, IV; Walter Bagehot, *English Constitution*, No 1; Thomas Hobbes, *Leviathan or The Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil*.

⁵ С. Јовановић, *Основи љравне џеорије о држави*, [1906], стр. III–VII.

где се анализирају појмови „државна власт, сувереност, историја суверености, народна сувереност”.⁶

У уводном делу студије Слободан Јовановић даје основни преглед историјата појма суверености. У првом поглављу разматра дефиницију суверености почевши од Боденове (Jean Bodin) дефиниције („највиша власт у држави”). У другом поглављу разматра питање „правне основе суверене власти”.⁷ У трећем поглављу анализира реакцију против начела суверености даје свој закључак.

Ко је суверен?

Слободан Јовановић је нагласио да можда ниједно питање у наци о држави није толико спорно, као питање о суверености, односно о природи државне власти, њеним границама и њеној основи. Не искључује могућност да ће питање о суверености увек остати отворено и нерешиво. У беседи је дао кратак преглед историјата појма суверености и развоја идеје суверености до краја средњег века. Указао је и да се мењао угао посматрања суверености. У античкој филозофији питање је било коме треба да се повери суверена власт: „Деоба државе на монархијске, аристократске и демократске била је позната старима још пре Платона. Већ Пиндар, у једној својој оди, разликује владу једног тиранина, народне заједнице и мудрих људи. Затим Херодот, Тукидид”.⁸

Према Слободану Јовановићу могуће је разматрање суверене власти саме по себи јер се она не мења у разним облицима владавине и остаје иста у аутократској држави, као и у републици: „једина карактеристика суверене власти остаје то, да је невезана законима, другим речима да је неограничена, апсолутна”.⁹ Иако суверена власт искључује могућност сваке правне границе, Јовановић указује на то да су се од ренесансе проналазила различита ограничења. „Апсолутистичка школа” поставила је ограничење суверености у Божијем ауторитету, а природноправна школа у природним правима (у XVIII веку), којима је настојала да ограничи државну власт у њеној надлежности.

⁶ Исто, стр. 78–91.

⁷ С. Јовановић, *О суверености* [1897, 1996], стр. 25.

⁸ Исто, стр. 6, фн. 1.

⁹ Исто, стр. 14.

Према заступницима природноправне школе, природна права проистичу из саме човекове природе и човек се са њима рађа, па су она старија од друштва и државне власти, због чега државна власт има право да мења само позитивне законе, док су природна права за њу неприкосновена.

Монархистичко и демократско схватање за Јовановића су формално исто – морална начела која се разликују по томе што су изражена у теолошкој или у рационалистичкој формули. На питање ко је суверен, монархистички одговор је да је то монарх, а просветитељски, русоовски одговор, да је суверен један део народа, назван „народ”. Слободан Јовановић сматра да не треба тражити одговор на питање ко је суверен, већ шта је сувереност. Једино ваљано постављено питање је питање шта је сувереност и одговор на то питање мора да буде применљив правни одговор. Божија милост, са једне стране, и природна права, са друге стране, за Јовановића су изван разматрања правног и државног питања највише власти у држави.

Јовановић наглашава да се сувереној власти не могу наћи правне границе: „Све време од ренесансе до Француске револуције јесте једна дуга еволуција у државно-правним идејама, која је имала за резултат да ту истину обелодани. У томе погледу, Макијавели, Боден, Хобс, иако сваки на свој начин, раде на истом послу”.¹⁰ Хобс је утврдио да закон везује свакога осим законодавца који је властан да га промени. Та школа изједначаје власт са њеним вршиоцем (као и код Бодена) и завршава постављањем једног човека изнад целе државе, тако да је Луј XIV у логици њених идеја када каже: „Држава то сам ја” [L'Etat, c'est moi].¹¹ Јовановић указује, међутим, да је довољно одузети сувереној власти сваки лични карактер како би се видело да за њу и данас важи мишљење које је Хобс дефинисао.¹²

Правна основа суверене власти

У вези са теоријом природних права Јовановић указује да је у његово време, крајем деветнаестог века, правна наука дошла до

¹⁰ Исто, стр. 22.

¹¹ Исто, стр. 23. Иако представља добар пример, нема извора који би потврдио да је Луј XIV то рекао.

¹² Исто.

закључка да није могуће имати тачне идеје о правној основи државане власти, док се не напусти претпоставка да је пре организованог друштва постојало право. Он делом понавља своју критику Русоовог учења из рада *О друшћивеном ујовору*, а са друге стране следи Вилوبيјеву аргументацију.¹³ Наглашава да је претпоставка о природним правима погрешна, јер човек у природном стању нема слободу, већ само снагу, и трпи притисак исто као и у друштву. Због тога је нетачно да се стварањем државне власти у слободне људске односе уноси притисак и сила, већ се једна сила замењује другом силом. Уместо неизвесне, произвољне личне силе, поставља се одређена, општа сила која је изнад свих. Јовановић констатује да је немогуће замислити заједнички живот без антагонизама личних интереса. Он се разликује само по томе да ли ће их појединци решавати између себе или их решава држава која гарантује више непристрасности од заинтересованих страна. У природном стању право би имали само они који су јачи у том тренутку, док у државном стању постоје границе за деловање сваког појединца према осталим члановима друштва. Свако је независан од надмоћнијих од себе, али и сам се не меша у туђе послове, захваљујући држави као регулатору односа између људи: „Да од других не будемо спречавани у нашој радњи, држава нам може само тако издејствовати, ако нас у исто време обавезе, да се ни ми сами у туђе послове не мешамо. Ограничење које нам она дакле намеће није никако потирање наше слободе; то је напротив услов под којим нам се она једино може обезбедити. Тако ограничење и наше право слободе, то су у ствари лице и наличје једне исте ствари.”¹⁴ Због тога је, тврди Јовановић, сасвим излишно да се тражи оправдање државне власти. То би имало смисла да је појединац изван државе слободнији. Право присиле држава изводи из тога што је и слобода појединца њено дело. Исти је случај и са осталим личним правима. Појединац пре државе има интересе, али они тек у држави постају право, јер је тек у држави једна виша сила од појединачних интереса прибавила уважавање

¹³ Вилوبي указује на то да се у термину „природни закон”, закон може користити само у пренесеном значењу. Вид. W. Willoughby, *An Examination* [1896], 91–97. Јовановић упућује и на прву књигу прве свеске студије: J. W. Burgess, „Sovereignty and Liberty”, *Political Science and Comparative Constitutional Law*, Baker and Taylor Company, New York 1890. Ту се, међутим, Берцис бави дефинисањем појма нације и даје преглед географске распрострањености раса и нација, као и њихових карактеристика у погледу способности изградње државе.

¹⁴ С. Јовановић, *О суверености* [1897, 1996], стр. 35.

од других појединаца и тиме постала право: „Право и држава тако су нераздвојно повезани, да би било апсурдно тражити овој правну основу ван ње саме”.¹⁵ Јовановић закључује да појединац може црпи своја права из организације која је изнад њега, али државна власт не би била суверена кад би се морала позивати на ма шта више од себе, па макар то било само зато да би свој настанак оправдала: „Њена је величина у томе што јој оправдање не треба”.¹⁶

Слобода, власт, сила

Ма колико далеко се ишло са поделом власти, увек ће се доћи до једне власти која има задатак да регулише све односе, по чему је та власт изнад других – суверена власт. Сувереност није, према Јовановићу, скуп особина власти (давање закона, суђење, извршност), већ моћ да се изрази једна воља којом се сви чланови неког политичког друштва обавезују. Сувереност се не може делити јер се и сама воља не може делити и мора припадати једној власти. Највиша воља налази се у законодавној власти, а остале власти не могу бити координисане са њом, већ су јој субординиране.¹⁷ Према Јовановићевом тумачењу, Монтескје је мислио да је поделио државну власт, а поделио је, у ствари, органе државне власти. Показало се да они никако не могу бити равноправни и једнаки, јер увек једна власт надвладава друге. Власт која надвладава друге је законодавна власт, јер од ње увек зависе извршна и судска власт.

Слободан Јовановић као кључно питање види усаглашавање принципа слободе, који жели да ограничи власт, са принципом власти, силе која је неограничљива. Указује на то да је Лок, за разлику од Монтескјеа, увиђао надређени положај законодавне власти: „Законодавна власт мора бити највиша, а сви остали делови и чланови друштва потичу из ње и њој су подложни”.¹⁸ Скреће пажњу на то да

¹⁵ Исто, стр. 36. Вид. више о даљем развоју Јовановићевих гледишта у: Борис Милосављевић, „Јединство државе, власти и права у правно-политичкој теорији Слободана Јовановића”, ЗМСДН 136 (2011), стр. 369–380.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто, стр. 43.

¹⁸ John Locke, *Dve rasprave o vladi* II, predgovor Kosta Čavoški, prev. K. Čavoški, N. Savčić, Mladost, Beograd 1978, стр. 84.

се и у пракси показало да је немогуће једнако поделити власт како је Монтескје замислио, о чему сведочи и пример Сједињених Америчких Држава где је такав покушај једино и учињен озбиљније. Јовановић упућује на истраживања Вудро Вилсона о односу власти у САД, у којима се доказује да је законодавно тело, и поред строге поделе власти, својим сталним одборима потчинио остале власти.¹⁹ У Европи, указује Јовановић, парламентаризам је онемогућио, са малим изузетцима, сваку строгу поделу власти по изворној Монтескјеовој замисли. Посредством владе (кабинета), извршна и законодавна власт доведене су у сталне односе и уместо да свака за себе независно функционише, оне међусобно утичу једна на другу јер су упућене на сарадњу. Због тога се парламентарни систем са кабинетском владавином може дефинисати као фузија власти. Беџет је указао да у Енглеској парламент не апсорбује кабинет, већ долази до фузије, сједињења извршне и законодавне власти. Владу је створила скупштина, али влада може да распусти скупштину.²⁰

Милован Миловановић (1888) је разумео сву сложеност енглеског парламентарног система: „Како је компликована, како деликатна израда парламентарне машине и како морају да буду гипки и еластични разни њезини делови! Колико велика треба да буде пажња, присебност и мирноћа, колико свикнут поглед, хармоничан рад и велика морална дисциплина у радника свију редова што рукују разним њезиним крупним и ситним одељцима, па да се избегну опасна трвења и судари њезиних испрекрштаних точкава! Да се та машина конструише требали су вековима дуги напори и ванредно повољне околности”.²¹ Иако је знао за сложеност и деликатност односа законодавне и извршне власти у парламентарном систему, Миловановић закључује да су оне: „не само у фузији, већ у великој мери у правој конфузији”.²² Добра дошкочица „прилепчивија” је од озбиљног и компликованог објашњења парламентарног система. Не удубљујући се у сву сложеност проблема, генерације правника биле су склоније доживљају енглеског парламентарног система као конфузије.

Слободан Јовановић је мишљења да промене кроз које је у свим земљама прошла скупштина, сведоче о надмоћности законодавне

¹⁹ Thomas Woodrow Wilson, „Government under the Constitution”, *An Old Master and Other Political Essays*, Charles Scribner's Sons, New York 1893, 141–181.

²⁰ Walter Bagehot, *English Constitution*, Chapman and Hall, London 1867, 17.

²¹ М. Миловановић, „О парламентарној влади” [1888], стр. 193.

²² Исто, стр. 191.

власти. Законодавна власт преузима место саме владе, иако би теоријски имала само право надзора.

Према Јовановићу, држава је у хобсовском смислу апсолутна, али не и слепа сила. Указује на то да се често сматра да „између једне државне власти, која не зна за правне границе и која сама себи служи [...] и просте силе нема више никакве разлике; да је највиша власт у држави само сила која је у последњем резултату победила; да теорија о апсолутизму државне власти на крају крајева зна само за право јачега. Ну, то је далеко од тога да буде тачно”.²³ Држава је сила, али уређена, као што је и суверена власт сила, али регулисана, јер је њено дејство подведено под правила која су унапред позната. Државна власт налази морално оправдање за потчињавање појединца тиме што се истим правилима и сама потчињава: „Ма колико била неограничена по својој дефиницији, сила, коју државна власт представља, сама себе ограничава без престанка; сваки је закон један акт њена самоограничења”.²⁴ Следећи Јелинека, Јовановић у држави види самоограничавање неограничености.²⁵ Подразумева се да је парламент суверен, јер он, доносећи законе, самог себе ограничава. На тај начин у раду *О суверености* Слободан Јовановић решава питање помирења државе и слободе. Већ 1897. године могу се видети обриси целе теорије коју касније детаљно излаже у *Држави* (критика природног права и друштвеног уговора, теорија суверености и самоограничавање суверености). До самоограничавања долази поделом власти унутар законодавног тела успостављањем дводомног парламентарног система. О парламентарном систему, дводомном систему и Енглеској уставности Слободан Јовановић је објавио радове након повратка из Енглеске у којој је боравио током лета 1898. године. Парламентарни дводомни систем усвојио је и његов отац, Владимир Јовановић, који се раније залагао за једнодомну скупштину.

²³ С. Јовановић, *О суверености* [1897, 1996], стр. 50.

²⁴ Исто, стр. 51.

²⁵ Уп. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, [1900], O. Häring, Berlin 1914, 482.

„САМООГРАНИЧАВАЊЕ НЕОГРАНИЧЕНОСТИ”. ДВОДОМНИ СИСТЕМ

Према начелу поделе власти, три власти се одвајају да би узајамно могле да се ограничавају. Законодавна власт остаје неограничена, јер се код ње налази сувереност, и њу не могу да ограниче извршна и судска власт, јер су јој подређене: „Законодавна се власт не може ограничити друкчије него сама собом: треба је другим речима, поделити на два дела, која ће се ограничавати узајамно. Дводомни систем није ништа друго већ продужење поделе власти”¹ Постоји и мишљење да се увођењем дводомног система само компликује парламентарни систем. Овакво гледиште најчешће је везано за уверење да демократски систем треба да буде што једноставнији да би био ближи народу. Парламентарни систем је, међутим, „најкомпликованији од свију облика представничке владе, али је та компликација баш и била потребна да се осигурају политичке слободе”² У енглеском језику обично се не говори о парламентаризму, већ о парламентарном систему. Већ сама реч систем упућује на сложеност. Данас се енглески парламентаризам обично сматра неком енглеском посебношћу која је чудна, неприменљива и бесмислена, као нпр. вожња левом траком пута, одвојене чесме за хладну и топлу воду, Брегзит и краљица.³ Учесници

¹ С. Јовановић, *Држава* [1936], СД VIII, стр. 328.

² М. Миловановић, „Државно право” [1890], стр. 138.

³ На пример, данас влада опште уверење (и ђаци се тако уче) да је парламент у Енглеској исто што и скупштина, док се под парламеном обично подразумевају круна, оба дома и влада (која је нераздвојива од представничког тела).

у полемици о дводомном систему код нас, пре више од сто година (без обзира на разлике) подразумевали су да је енглески систем оригинал, а да су сви остали парламентаризми копије, мање или више успешне. За време старог режима Француска није имала формални устав, „па ипак су сви признавали да има устава, као што га данас признају у Енглеској и као што га је признавао још један Монтескје”⁴ Слободан Јовановић, што је било јасно упућеним савременицима, није био за дословно копирање британског система. Велика је разлика, међутим, између копирања споредних ствари и елиминисања једног од два дома, који представља основну одлику парламентаризма. Јовановић се залагао за дводомни систем као интегрални део парламентарног система. Извесно је сматрао да без једног од два дома нема правог парламентарног система, односно да се нужно производе аномалије у политичком животу које скупо коштају државу и народ. Миловановић је указао на Лабулејеву (Édouard René Lefèbvre de Laboulaye) изреку: „Може се тврдити да је подела законодавног тела неопходан закон, погодба за слободу, коју ниједан народ и ни један век нису некажњено погазили”⁵

Либерална и радикална школа мишљења

Слободан Јовановић указује на то да је „либерална школа”, која је окупила Монтескјеове следбенике, била за дводомни систем, док је „радикална школа”, чији су следбеници узор видели у Русоу, била против њега.⁶ Прва школа позивала се на главно Монтескјеово начело поделе власти, а друга на главно Русоово начело народне суверености.

Залагање за једнодомну скупштину постало је политичка парола. Миловановић је у раду „Један или два дома” нагласио да је „једнодомно народно представништво у Француској увек било револуционо обележје”⁷ Јовановић је критиковао Гершићеву и Миловановићеву критику дводомног система, а слагао се са Перићевим гледиштем о

⁴ Ђ. Тасић, *Увод* [1935], стр. 239. М. Миловановић, „Државно право” [1890], стр. 138, 141–143.

⁵ М. Миловановић, „Један или два дома” [1901], стр. 271.

⁶ Уп. Миловановић, „Државно право” [1890], стр. 142.

⁷ М. Миловановић, „Један или два дома” [1901], стр. 276.

потреби дводомног система.⁸ Следећи просветитељска и русоовска становишта, Гершић је величао ауторитет разума (очишћеног од свих предрасуда) и упућивао на Сјејесову аргументацију: „Закон је воља народа; један народ не може у исто доба и о истом предмету имати две разне воље; следствено, народна сувереност може бити организована само у једном дому, а не у два”. Аргумент да и у републикама постоји дводомни систем Гершић је одбацио, указавши да је реч о савезним државама (САД, Швајцарска) у којима постоје два нивоа власти, савезни и власт посебене државе.

Јовановић је указао да није тачно Гершићево тврђење да само у републикама које су савезне државе постоји дводомни систем. Управо у примерима на које упућује Гершић (САД, Швајцарска) може се видети да дводомни систем не постоји само на савезном нивоу, већ и унутар посебних држава. У посебним државама нема савезног нивоа, а постоји дводомни систем. Јовановић поставља питање зашто је Гершић у свом разматрању република изоставио Француску, која може да послужи као поучан пример унитарне републике са дводомним системом.

Државе које су служиле као модел правним теоретичарима пре више од сто година имају дводомни систем, иако је он пролазио и пролази и данас кроз различите реформе. Код нас је тада, као и сада, карактеристичан био манир олаког одбацивања и саме идеје дводомног система, иако је дводомни систем постојао у једно време у Краљевини Србији, као и у Краљевни Југославији.

За разлику од Јакова Ненадовића и Слободана Јовановића, Милован Миловановић је заступао мишљење да је успешан парламентарни систем могућ и са једнодомном скупштином: „Велики сукоби, које је забележила историја наших дана, између Круне и народног представништва десили се су се уосталом у земљама које имају дводомни систем, у Прусској и у Данској, и у оба случаја горњи је дом играо при тим сукобима потпуно пасивну улогу”.⁹ Јовановић је дао одговор на Миловановићеву критику дводомног система: „Миловановићева теза да представничка влада може успети и с једнодомним системом, има једну слабу тачку. Има држава, и Миловановић их је навео, које

⁸ Живојин Перић, „О српском сенату” [J. Péritch, *La nouvelle constitution du royaume de Serbie proclamée le 6/19 avril 1901. (Extrait du Bulletin mensuel de la Société de Législation comparée, 1903–1904, Paris)*], прев. са француског Л. Марковић, *Дело*, 4, 1, (1912), стр. 201 и даље; С. Јовановић, „Дводомни систем” [1932], СД II, стр. 264–267.

⁹ М. Миловановић, „Један или два дома” [1901], стр. 286–287.

су усвојиле горњи дом, и у којима представничка влада ипак зато није успела. Али много је теже навести државе које нису усвојиле горњи дом, и у којима је представничка влада ипак зато успела. Државе с једнодомним системом чине једну и квантитативно и квалитативно незнатну мањину; то су балканске државе и републике централне Америке, код којих се представничка влада зацело не може хвалити великим успесима”.¹⁰ Овај Јовановићев закључак може се данас мање-више поновити, иако више није политички коректно говорити о важнијим и мање важним државама. Све државе у којима су налазили узор тадашњи заступници парламентаризма, без обзира на гледиште о дводомном систему, имале су тада, пре сто година, као и данас, дводомни систем (Енглеска, Белгија, Француска).¹¹

С једне стране Милован Миловановић наглашава да „[само зато] што су се највећи ужаси револуционарни вршили за време једнодомних народних представништава, они све те ужасе бацају на рачун једнодомности!” С друге стране, када предност даје парламентарном систему, Миловановић се позива на искуство: „једина од представничких влада која се до данас једино показала кадра да осигура политичке слободе јесте парламентарна влада”.¹² Миловановић ово износи у скриптима за Државно право (1890), што је помак у односу на дистанцираност према парламентарном систему у приступном предавању (1888). Слободан Јовановић добро познаје Гершића и Миловановића. И његов отац, Владимир Јовановић, првобитно је заступао исте аргументе у корист једнодомне скупштине, да би потом закључио да је потребан дводомни систем у којем би горњи дом био састављен од

¹⁰ С. Јовановић, „Двodomни систем” [1932], СД II, стр. 264–267.

¹¹ Од сталних чланица Савета безбедности само Кина има једнодомну скупштину. Дакле дводомни систем имају САД, Велика Британија, Руска федерација и Француска. Европска унија има дводомни систем. У Европској унији дводомни систем имају Немачка, Француска, Италија, Шпанија, Холандија. Од земаља у нашем окружењу дводомни систем има Румунија. Од земаља бивше Југославије дводомни систем имају Словенија и Босна и Херцеговина (Република Српска има једнодомни систем). Као и пре сто година, једнодомне скупштине имају Црна Гора, Бугарска и Грчка. Од 50 држава унутар САД, само једна има једнодомни систем. Индија има дводомни систем. За разлику од Јовановићевог времена Данска монархија има једнодомно представничко тело (као и краљевине Норвешка и Шведска). Кнежевина Луксембург има једнодомни систем (као и пре сто година). Продразумева се да се дводомни системи разликују (може бити реч само о представништву савезних јединица), као и начини избора и надлежности домова.

¹² М. Миловановић, „Државно право” [1890], стр. 138.

интелигенције и независан од круне. Слободан Јовановић је знао да су Гершић и Миловановић, водећи правници Радикалне странке, бранили првобитни политички радикализам Радикалне странке. Нема ниједног аргумента у прилог једнодомном систему, осим што добро звучи као егалитаристичка демагошка парола. Када је дошло до споразума радикала и напредњака (1901), Миловановић на крају текста „Један или два дома”, закључује да питање о једном или два дома и није пресудно питање: „што се мене тиче, ја бих један дом претпоставио двама домовима, иако међутим не налазим да би била каква несрећа и кад би се дводомни систем са добром организацијом претежно изборног горњег дома усвојио [...]. И с онаквим присталицама дводомног система, као што је г. Слободан Јовановић, који поделу народног представништва у домове траже једно и искључиво зато што су убеђени да је то у интересу слободе и одржања представничке парламентарне владавине, споразум би био лак, па ма како дубоко било њихово уверење о теоријској, рационалној неопходности два дома”.¹³

Горњи дом

Према Јовановићевом мишљењу, главна добра страна дводомног система састоји се у томе, што се његовим посредством различити изборни системи могу комбиновати тако да једни код других исправљају мане. Горњи дом може бити састављен од наследних, од постављених или од изабраних чланова и ове три врсте чланова могу се комбиновати једна са другом на различите начине. Јовановићу је замерано да се, заговарајући дводомни систем, залагао за једну превазиђену средњовековну аристократску установу. Јовановић, међутим, није био заступник наследног горњег дома: „Горњи дом с наследним члановима јесте аристократска установа, која постоји још само као остатак старе сталешке државе. Данас преовлађује или постављени горњи дом, у монархијама, или изабрани, у републикама”.¹⁴ Крајем XIX века у време полета социјализма, атеизма и сцијентизма, није било ни могуће бранити замисао наследних перова (фр. pair, енгл. peer). Велике тешкоће да објасни разлог постојања наследних чланова горњег дома имао је још Берк у Енглеској у XVIII веку. Јаков Ненадовић, који је предавао

¹³ М. Миловановић, „Један или два дома” [1901], стр. 287.

¹⁴ С. Јовановић, „Дводомни систем” [1932], СД II, стр. 331.

Државно право на Великој школи пре Слободана Јовановића (1893), образлагао је смисао постојања наследних чланова горњег дома: „Најважнији моменти горњег дома на које треба нарочиту пажњу обратити јесу следећи: 1. на моћну, јаку наследну аристократију. Као што је у Енглеској. Наследна енглеска аристократија у њиховом горњем дому даје му нарочити историјски углед и стално држање у променљивом политичком животу. Наследна аристократија, крвна аристократија, аристократија једном речи, која има основу искључиво у породичној традицији [...], добра аристократија је она, која има историјску и породичну традицију и уједно која је материјално осигурана. Веома је опасно кад се аристократија поглавито оснива на богатству. Богатство по себи, ако није облагорођено заслугама за националне интересе, тако богатство није никакво аристократско својство”.¹⁵ Као елементе горњег дома Ненадовић наводи још аристократију која се оснива на извесном високом државном достојанству, затим науку „која има одличну политичку и душевну моћ”, која се шири са академија и универзитета, и има „као своје природно право” „место у сред аристократија једнога народа”, „у горњем дому”, као и људе који су стекли велике заслуге за државу и народ: „То је једна од највећих награда која се може тако заслужним људима дати”.¹⁶ Посебно истиче улогу судија међу великодостојницима неопходним у горњем дому: „При образовању горњег дома не треба заборавити највише судије земаљске, који имају толика правна знања и правне праксе”.¹⁷ Ненадовић, пореклом из једне великашке куће (сатрте у династичким борбама), очито се није либио да говори шта мисли, без обзира на преовлађујуће расположење у јавности, па и међу студентима, који су у скриптима ставили три знака усклика и прецртали следећу реченицу: „Најбољи делови народа, најодличнији људи у горњем су дому”.¹⁸ Његова аргументација има и проблем свих аргументација у којима критичари могу препознавати личне интересе онога који заступа одређено гледиште. Да су у Србији у Сенату, Горњем дому, или Савету били уведени наследни чланови, Ненадовићи би имали најмање два места, за две главне гране.¹⁹ Иако је као и Ненадовић користио израз „аристократски елементи”, Слободан

¹⁵ Ј. Ненадовић, Државно право [1893], стр. 150.

¹⁶ Исто, стр. 151.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто, стр. 149.

¹⁹ Милан Јовановић-Стојимировић, „Прота Матија”, *Силуете старе Београда*, избор и предговор Божидар Ковачевић, Просвета, Београд 2008, стр. 269.

Јовановић је јасно стављао до знања да под горњим домом не подразумева аристократску институцију. Наравно, увек треба водити рачуна о тачном значењу речи. Иако је о наследним члановима горњег дома говорио као о средњовековној традицији, Слободан Јовановић је у првобитној варијанти студије „О дводомном систему” (1899) дао правно објашњење умесности постојања наследних перова: „Примена наследног начела у области политике не ослања [се] ни на какву претпоставку о непосредном наслеђивању политичког генија. На шта се она ослања, то је на просто искуство, да у већини случајева човек има оно васпитање које у својој породици добије. Ако је сасвим неизвесно да ли ће он од свога оца примити његову интелигенцију и дар, [...] тиме још није искључена могућност да му његов отац домаћом дисциплином извесна начела у главу усади. Тјер је то сасвим јасно увиђао, кад је казао у једној својој беседи, баш поводом питања о наследном горњем дому, да дух, истина, не прелази са оца на сина, али да традиција прелази. Задатак, међутим, горњег дома није да буде један живи Пантеон, где ће вештом применом једног природног закона потомци великих државника, великих војсковођа и великих администратора продужавати врлине својих предака; његов задатак то је да извесна начела представља, да извесну традицију одржава, да идејама умерености, реда и стабилности обезбеди утицај на јавне послове. И пошто је несумњиво да ће таквим идејама пре бити предани они који се у извесним породицама однегују него други, то није сасвим нелогично завести да се приступ у једно тело које баш такве идеје има да брани задобија самим чином рођења у извесним породицама”.²⁰ Наследног пера не поставља краљ нити га бира партија. Он по аутоматизму, уз одређене основне услове, након очеве смрти постаје пер. Круна у Енглеској, међутим, може стварати нове наследне и ненаследне перове (као и данас): „С једне стране до пирства је и неплемићима допуштено уздићи се, док, с друге стране, сем најстаријег сина једнога пира, остали његови наследници тога се достојанства лишавају”.²¹ Слободан Јовановић, који је студију *О дводомном систему* објавио по повратку из Енглеске, где је британски политички систем могао и лично да посматра и осети, покушао је да објасни и енглеско друштво: „Никакве олакшице, нарочито никакве материјалне олакшице нису пировима дароване; њима је само једна јавна служба, врло почасна у

²⁰ С. Јовановић, *О дводомном систему* [1899], стр. 42–43.

²¹ Исто, стр. 8.

осталоме, изузетно од општих правила додељена²². Само најстарији син наслеђује пирство, док осталим наследницима „оскудева сваки знак по коме би се од осталих грађана разликовали: у законском погледу, ако не у социјалном, они се са буржоазијом мешају”²³.

Говорећи о својој епохи, Слободан Јовановић је нагласио да је „наследно начело дискредитовано исто толико колико и аристократија”. Указује да у савременом друштву преовлађују демократске идеје: „О прецима се више не води рачуна; гледа се само на личну вредност, и пошто се она у сваком посебном случају мора нарочито констатовати, то су ушли у обичај избори, где се она претреса, ако не с највише разумевања, а оно бар с највише јавности”²⁴.

Кад се узму у обзир околности и различити ставови који су били заступани и предавани студентима, јаснији су и напади једног Крсте Цицварића, анархисте и социјалисте, Ужичанина (брата Димитрија Туцовића): „Тобож кад не би било горњег дома, настало би оно што Јовановић зове ’опасност демократије’: бољи тј. аристократија, би се измешали са горим, тј. с народном масом, и бољи би се на тај начин изгубили, тј. аристократије би сасвим нестало и друштво би пропало, јер не би више напредовало. Отуда Јовановићев страх од доњег дома, који он у својој књизи ’Основи правне теорије о држави’ назива ’плебејском скупштином’ (стр. 193). Отуда он у истој књизи вели да нипошто не треба ’пустити више и ниже слојеве под истим условима на биралиште’ (стр. 193)”²⁵. Двodomни систем кратко је трајао (1901–1903). Поново је био успостављен у Краљевини Југославији (1931–1941).

²² Исто, стр. 7.

²³ Исто. Владимир Јовановић је у *Полијичком речнику* сасвим супротно писао о наследним перовима. У томе што само најстарији син наслеђује перство он је видео само неку посебну бездушност, одсуство љубави према свој деци. Слободан Јовановић се удубио у цео систем.

²⁴ С. Јовановић, *О дводомном сисџему* [1899], стр. 43.

²⁵ К. Цицварић, „Социологија Слободана Јовановића”, *Кријички есеји* [1912], стр. 45.

ОСНОВНА ТЕОРИЈСКА СТАНОВИШТА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Иако Јовановић не даје потпуне одговоре на питања која је отворио у раном раду „О друштвеном уговору”, сви одговори имплицитно су садржани у самом тексту. Као што је постепено, у логичком низу, анализирао и критиковао Русоову филозофску терминологију, тако сваком од питања покренутих у овом спису постепено посвећује пажњу у делима која следе. Самоограничавање неограничене друштвене (државне) воље образлаже се у наредном спису *О суверености* (1897). Логичко и историјско извођење овог самоограничавања из самог појма државе у основи је структуре *Државе*. Усклађивање ауторитета и слободе, баланс снага у друштву, могућност заснивања друштва на слободи и значај познавања историјског развоја парламентаризма, теме су наредних Јовановићевих списа. Критика непосредне демократије повезује спис „О друштвеном уговору” са претходним, необјављеним, контроверзним логичко-политичким трактатом „О демократији” (1889), у чијој се основној структури може препознати *reductio ad absurdum*.¹ У раду *О суверености*, као и у књизи о држави, Слободан Јовановић се враћа на критику Русоове теорије. Истиче и да се контрактуалистичке теорије нужно морају утемељити у теорији природних права. У раду „О друштвеном уговору” тематизовао је однос слободе и нужности, односно државе. Виде се и обриси Јовановићевих социолошких истраживања о друштвеним групама. На прво издање Јовановићеве књиге о држави (*Основи јравне теорије о држави*, 1906) с правом се указује као на „узорно језгро” опуса

¹ С. Јовановић, „О демократији” [1889] СД XII, стр. 795–811.

Слободана Јовановића.² Само средиште овог „узорног језгра” (1906) налази се, међутим, у студији „О друштвеном уговору”, објављеној десет година раније (1895), која с пуним правом – по аналогiji са познатом метафором – може понети назив „родног места и тајне” мишљења Слободана Јовановића, барем док не пронађемо његов студентски рад о Русоу који је доставио Министарству просвете, четири године пре објављивања студије у *Српском њрепегу*.

Иако је критички рефлектовао модерно мишљење, у чијој основи се налазе гледишта просветитељства, може се рећи да Јовановић дели одређене просветитељске предрасуде, пре свега идеју просвећивања. Као да верује да је саговорника могуће уверити у потребу преиспитивања општих предрасуда и неопходност логичког, критичког, постепеног и аргументованог промишљања и тумачења. Напор који улаже да своја гледишта „задржи у загради” при тумачењу туђег текста, упућује на уверење да саговорнику треба пружити могућност да сам приступи преиспитивању садржаја који му преноси. У овом становишту у духу слободног васпитавања, кроз које је и сам прошао и у чије се предности лично уверио,³ треба тражити и корен Јовановићевог добро познатог и општепризнатог објективизма у преношењу туђих учења. Са друге стране, ова несумњива врлина представља и најчешћу тешкоћу с којом се сусреће тумач списа Слободана Јовановића. Представља извор честих недоумица и неспоразума у разумевању порука изнесених у тексту. Управо је објективизам делом и „виновник” погрешних тумачења, која се могу уочити у слабости критике, али понекад и у слабостима одбране Јовановићевог дела. Тек се из целине његовог дела могу разумети и појединачни радови и из контекста утврдити значења и смисао. Јовановић не заузима ауторитарни став. Страна му је и свака филозофска и научна поза.

² С. Јовановић, *Основи њравне ѡтеорије о држави*, [Издање аутора], „Доситије Обрадовић”, Штампарија Аце М. Станојевића, Београд 1906. Вид. Стеван Врачар, „Узорно језгро опуса Слободана Јовановића”, *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, Реферати са научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1991 године, уредник проф. др Стеван Врачар, Правни факултет Универзитета у Београду 1991, (даље: ДСЈ), стр. 21–53; Данило Баста, „Слободан Јовановић као теоретичар државе и права”, СЈ [1998], стр. 337–365; Борис Милосављевић, „Учење о држави и Држава Слободана Јовановића” [2011], стр. 341–359. Поређење Јовановићеве теорије с неким од теорија државе вид. у: Александар Павковић, *Слободан Јовановић. Један несенѡименѡалан ѡриѡстѡу ѡлиѡиѡиѡи* (прев. Е. Часар), Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 86 и даље.

³ Исто.

Јовановићево гледиште најјасније је изложено у раду „О друштвеном уговору”, у књизи посвећеној држави (четири издања) и у позним списима.

У раду „О демократији” критиковао је непосредну и парламентарну демократију и образлагао зашто је посредна непарламентарна демократија, као систем доследног поштовања поделе власти, највише у складу са демократијом. У расправи „О друштвеном уговору” Јовановић критикује непосредну демократију и указује на то да је и посредна парламентарна демократија слична непосредној демократији, јер је скупштина, заправо, налик на агору непосредне демократије. Из рада „О друштвеном уговору” из 1895. године не може се још увек јасно видети да заступа парламентарни дводомни систем, пошто то није била тема рада. То се не може видети ни из приступног предавања, *О суверености*, из 1897. године, али би се могло рећи да је сасвим извесно да је прихватио парламентарни систем. Слободан Јовановић је припадао кругу окупљеном око политичког листа *Ред* (1894), који је заступао конзервативна схватања у духу Дизраелијевог парламентарног конзервативизма. Овај круг, састављен од млађих либерала и напредњака, први пут се окупио још средином 1892. године.

У раду *О суверености* Слободан Јовановић је указао на и немогућност строге поделе власти. Немогуће је поделити власт која је по дефиницији једна, већ само органе власти. Због тога није исправно подразумевати поделу власти, већ поделу органа власти, док власт остаје недељива. Јовановић наглашава да је Лок, за разлику од Монтескјеа, разумео да је власт једна, а њени органи дељиви. Сувереност је неограничена, недељива, и налази се код законодавне власти, као једине праве власти. Законодавна власт која је неограничена, права власт, међутим, може бити ограничена. Неограничена (тачније речено неограничљива) власт може бити ограничена само ако саму себе ограничава, што законодавна власт стално и чини, доношењем закона који је обавезују. Суверен није ни владар, нити народ, већ држава.⁴ При томе, сувереност државе налази се код законодавног тела.

Након радова „О друштвеном уговору” и „О суверености”, уобличени су сви основни елементи Јовановићеве теорије. Потребно је било да се повежу у јединствену целину теорије о држави.

Од посебног су значаја Јовановићеве списи о енглеској политичкој теорији и пракси. У раду „Енглески парламентаризам”

⁴ Борис Милосављевић, „Теорија државне суверености Слободана Јовановића”, *Српска политичка мисао* 3 (2011), стр. 305–320.

(1902, 1933) указао је на све најважније аспекте енглеског система које ће инкорпорирати у своје учење. Списи „Џон Морли” (1901, 1902),⁵ „Артур Балфур” (1903),⁶ који је касније темељно прерађен и „Тома Карлајл” (1904), непосредно су везани за „Енглески парламентаризам”. О Карлајлу, британском историчару, Јовановић је написао студију поводом објављивања његове књиге *Хероји* у преводу Божицара Кнежевића.⁷

Своју варијанту теорије суверености Слободан Јовановић у потпуности излаже у првом издању књиге о држави (1906). У наредном периоду Јовановићеве научне делатности, који је обележен учењем о држави нема посебних промена, већ је пре реч о продубљивању и развијању већ усвојених основних претпоставки.⁸ Реч је старој полибијевској теорији о мешовитој влади, монархијских, аристократских и демократских елемената у држави и друштву. Иако је теорија стара, ова синтеза изведена је на нов начин. Како Јовановић указује, „просте” ствари измичу увиду, јер „све велике ствари” изгледају сасвим просто.⁹ Повезивањем основних ставова из рада посвећеног критици Русоовог *Друшћивеној ујовора* са Хобсовим схватањем државе и Блунчлијевом теоријом државе, као и вестминстерским системом који се учврстио током XIX века у Енглеској, долазимо до Јовановићеве теорије о држави. Теорију државе изложио је у својој књизи о држави коју је објавио, допуњујући је, четири пута.

Теоријско становиште Слободана Јовановића има своја „лица и наличја”. У време када су се дисциплине одвајале једна од друге и строго држале до своје одвојености, није једноставно инсистирати на повезаности наука, као данас, када се хвали мултидисциплинарност. Као што смо већ указали, Љубомир Недић је филозофију сматрао уједињеним знањем које засебне научне дисциплине тесно повезује.¹⁰ Слободан Јовановић полази од општег појма суверености који није чисто правни појам, већ по својој ширини пре филозофски, јер

⁵ С. Јовановић, „Џон Морли”, *СКГ*, 1 (1901), стр. 266–273.

⁶ Различит од текста написаног касније поводом Балфурове (А. Balfour) смрти. Уп. „Артур Балфур”, *СКГ* VIII (1903), 36–45 са „Артур Балфур”, *Нова Европа* XXI (1930), стр. 225–234.

⁷ С. Јовановић, „Тома Карлајл”, *СКГ*, 4 (1904), стр. 903–914; 5 (1904), стр. 988–1000.

⁸ Уп. и А. Павковић, „Слободан Јовановић”, стр. 7.

⁹ С. Јовановић, „Платон” [1936], *СД* IX, стр. 83.

¹⁰ Љ. Недић, „Психологија” [о. 1888], *Филозофски сјиси*, стр. 284.

подразумева појам неограничености. Поступном анализом развоја појма суверености, показује како се дошло до правног, уговорног аспекта: „Уместо да буде дефинитивно расправљено, питање о правној основи државне власти само се још више компликовало у XVIII веку. Друкчије и није могло бити, кад се власт дефинисала као проста коерција, а појединац као извор права. Пре него се и почела тражити правна основа државној власти, ова је била лишена сваке правне одлике; а пре него се покушало објаснити њено право да ограничава личну слободу, појединац је оглашен за тако неприкосновеног, да се само својом властитом вољом може ограничити. Под таквим околностима проблем о правном односу између појединца и државе почео је много личити на онај о квадратури круга”.¹¹ Слободан Јовановић закључује да се правна основа државе не може сагледати док се не одбаци идеја природног права. Не улазећи даље у ово филозофско-правно питање, указали бисмо да се из саме ствари, из проблема који је филозофски постављен, поступним извођењем дошло до захтева за чисто правним одређењем појма суверености. Русо је увео правни појам уговора у решење једног филозофског питања. У ствари, приликом решавања основних теоријских поставки дисциплинарне разлике, конвенционално постављене, губе на значају. Питање је како објаснити феномен власти. Решење тог питања подједнако је филозофско и правно. Право и сила представљају нераздвојив феномен: „Право и држава тако су нераздвојно везани да би било апсурдно тражити овој правну основу ван ње саме”.¹² Право и сила су лице и наличје истог феномена.

Јовановићево решење разлике између пуке силе и државне силе која је право размотрили смо у поглављу посвећеном раду *О суверености*. Даље методолошко утврђивање теоријских становишта Слободана Јовановића и разматрање филозофских тема којима се бавио захтева прелаз на књигу о држави и касније радове, што представља нов задатак. Може се рећи да је основ његове теорије положен у овом феноменолошком заснивању права. Сада ћемо узети други правац и из основног становишта силазним путем објаснити како из њега произлазе посебне теорије као што су теорија посебне државе и историографија.

¹¹ С. Јовановић, *О суверености* [1897, 1996], стр. 32.

¹² Исто, стр. 36.

ПОСЕБНО ДРЖАВНО ПРАВО И УСТАВНА ИСТОРИЈА

Слободан Јовановић је предавао Опште и посебно државно право. Теме суверености, критике природног права, опште воље, народне суверености и ограничења државне неограничености, односно неограничености законодавства, везане су за круг питања која се разматрају у филозофији државе и права, општем учењу о држави, односно општем државном праву. Под посебним државним правом подразумевало се унутрашње уређење одређене државе, њена организација, односно „конституција”, позитивно право поједине државе. У Јовановићевом *Уставном праву*, увек је реч о уставним правима постојећих држава (Краљевине Србије, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца).

Слободан Јовановић у *Држави* није одвојио посебно поглавље посвећено трајању државе, али је дао све елементе теорије о држави у времену.¹ Показао је типске догађаје као што су настанак државе, окупација, револуција, федерализација... Ови типски догађаји одвијају се у времену, односно историји. Његове периодизације историје европских држава и историје Србије представљају основ историографских радова које је написао.

¹ Уп. М. Миловановић, „Постајање, развијање и нестајање државе”, *Државно право* [1890], стр. 68–85.

Уставно право и уставотворна власт

Слободан Јовановић је објавио у *Браничу* и као посебно издање рад из посебног државног права, односно уставног права Србије под насловом *Велика народна скупштина, студија о уставотворној власти* (1900).²

У уводним разматрањима Јовановић указује да се у материјалном смислу устав не разликује од закона „онако као што се закон разликује од једног управног или од једног судског акта”.³ Истиче да се истоветност устава и закона којима се формулишу правна правила потврђује и називима који се Уставу дају (уставни закони, органски закони, основни закони): „Шта више ти су закони у извесним земљама сасвим изједначени с обичним законима, на пр. у Енглеској, која се, међутим, сматра као отаџбина сувремене уставности”.⁴ Слободан Јовановић указује да се у устав уносе само најважнија правила којима се организује власт и гарантује лична слобода.⁵ Устав треба да гарантује независност појединца наспрам државе и независност појединих власти једне наспрам друге: „Он би имао да обележи појединцу једну сферу рада, у којој овај не би био подвргнут државном надзору, и имао би да обележи свакој власти њену надлежност”.⁶ Закључује да уставу припадају начелне одредбе и да се њима не сматрају све оне које се тичу организације власти, него само оне којима се регулишу односи једне власти према другим властима, или према појединцу.⁷ Предмет уставних закона, међутим, одређен је политичким развојем самог народа тако „да међу сувременим уставима нема ни два која би се својом садржином сасвим поклапала”.⁸ Наглашава да се приликом састављања устава не гледа на то шта би по теорији требало да уђе у његов састав, већ улази све што захтева посебну заштиту, односно гаранцију: „Што се пак жели нарочито гарантовати, то су оне одредбе које су највећа у опасности да буду повређене: међутим те одредбе

² С. Јовановић, *Велика народна скупштина*, студија о уставотворној власти, Штампарија Светозара Николића, Обилићев венац бр. 2, Београд 1900.

³ С. Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900], стр. 1.

⁴ Исто.

⁵ Исто, стр. 2.

⁶ Исто.

⁷ Исто, стр. 3.

⁸ Исто, стр. 5.

не морају бити начелне одредбе”.⁹ Слободан Јовановић закључује да се по предмету уставни закони мало могу разликовати од обичних закона, као и по суштини. Посебност уставних закона је, међутим, у једном „спољашњем знаку”. Они, наиме, не постају на исти начин, као обични закони: „Уставне законе или стварају нарочити органи, или ако их стварају исти органи који и обичне законе, онда их не стварају истом методом”.¹⁰ Доношење устава повезано је са посебним формалностима, које су замршене и спорије него када се усвајају обични закони: „Кад се устав једанпут донесе, њега је много теже променити него ма који други закон”.¹¹ Његова намена је да служи као основа осталим законима, због чега мора бити „трајашнији” од њих, „а да би био трајашнији, мора се његова промена отежати”.¹²

Слободан Јовановић потом анализира уставну историју Србије. Србији је *Хайшишерифом* 1830. године признато право на самосталну организацију. То је био основ да се донесе „наш први писани устав, познат под именом Сретењски устав из 1835. године”.¹³ Сретењски устав био је октроисан, даровао га је владар. Иако је био октроисан, није у рукама владара остала сва уставотворна власт: „По чл. 140 тога Устава, Кнез, Савет и Скупштина били су надлежни да мењају Устав [...] За издавање обичних закона, међутим, изискивала се сугласност између Кнеза и Савета”.¹⁴ Према Сретењском уставу, дакле, требало је да уставни закони буду непосреднији израз народне воље од обичних закона „и та се мисао, као што ћемо на другом месту показати, провлачи кроз све наше законе и уставе”.¹⁵ Сретењски устав није заживео, остао је само жеља и намера, као и народна прошенија која су раније слана Порти. Порта није имала разлога да се одрекне свог суверенског права и да га уступи једној аутономној области у оквиру своје државе. Ни Русија није могла да подржи доношење устава.¹⁶ Други устав био је *Хайшишериф* из 1838. послат из Цариграда. Познат је као „Тур-

⁹ Исто, стр. 4.

¹⁰ Исто, стр. 5.

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ С. Јовановић, *Уставно право*, Књижара Геце Кона, Кнез Михаилова улица 34, Београд 1907, стр. 1.

¹⁴ С. Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900], стр. 6.

¹⁵ Исто, стр. 6.

¹⁶ Исто.

ски устав”. Он је био веома важан, како Слободан Јовановић касније показује: „значио је потпун успех руских планова”.¹⁷ Уставом из 1838. године предвиђени су били Кнез (институција Кнеза)¹⁸ и Савет, али не и Скупштина. У споразуму са Портом и Русијом, кнез Милош је својим указом наложио да се задржи Народна скупштина, као установљена обичајног права.¹⁹

Устав из 1838, „Турски устав”, формално је замењен тек Уставом из 1869. године. После Светоандрејске скупштине 1858. године и династичке промене, Устав из 1838. сматрао се прећутно укинутим: „нови устав се не издаје, него се путем обичних закона реорганизује врховна власт, представљена у Кнезу, Савету и Скупштини”.²⁰ Доносе се и *Закон о Народној скупштини*, као и *Закон о наслеђивању ђресџола* (1859).

У студији о Великој народној скупштини (1901) Слободан Јовановић показује да Сретењска скупштина није била Велика народна скупштина. Велика народна скупштина установљена је, у ствари, тек Уставом из 1869. године, познатим и као „Намеснички устав”. Слободан Јовановић анализира низ неправилности у правном поступку доношења Намесничког устава. Њиме је предвиђено да се Велика скупштина сазива када је потребно изабрати кнеза, намеснике кнежевског достојанства, мењати устав, размотрити питање увећања или умањења државне територије и када кнез сматра да је потребно саслушати Велику народну скупштину. Предвиђено је да се сазива само заједничком одлуком круне и народног представништва.²¹ Велика народна скупштина установљена Уставом из 1869. пренесена је и у Устав из 1888. [1889] године. Према Намесничком уставу за сазивање Велике народне скупштине потребан је претходни споразум између кнеза и „обичне скупштине”. По новом Уставу из 1888. [1889] године и краљ и „обична” скупштина могли су независно решити да сазову Велику народну скупштину. Према Уставу из 1869. Велика народна скупштина већа је четири пута од обичне скупштине, а по Уставу из

¹⁷ С. Јовановић, „Милошев пад” [1929], СД XI, стр. 61.

¹⁸ Пошто је Кнез институција, као Скупштина, Влада итд., овде се пише са великим почетним словом, као и Савет и Скупштина. Према важећем правопису реч *кнез* се пише малим словом.

¹⁹ С. Јовановић, *Уставно ђраво*, [1907], стр. 1.

²⁰ Исто, стр. 2.

²¹ С. Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900], стр. 9.

1888. [1889] године два пута.²² Устав из 1888. [1889] године „издаје сам краљ са великом народном скупштином”.²³ Краљ је прокламацијом 1895. „обуставио” Устав из 1888. [1889] и вратио у важење Устав из 1869. године, заједно са пратећим законима и скупштинским пословником. Прокламацијом од 6. [19] априла 1901. године краљ је октроисао нови устав, а прокламацијом од 24. марта [6. априла] 1903. краљ је обуставио Устав из 1901. године и „пошто је неколико сати владао као неуставни владалац”, поново је прокламацијом од 25. марта [7. априла] 1903. године вратио у важење исти Устав из 1901. године”. После династичке смене 1903. године Влада Краљевине Србије са Народним представништвом, састављеним од Сената (Горњег дома) и Народне Скупштине поново враћа у важење Устав из 1888. [1889] са извесним изменама и допунама.²⁴

Начин на који Слободан Јовановић разматра институцију Велике народне скупштине разликује се у студији из 1900. године у односу на *Уставно право* из 1907. године. У *Уставном праву* (1907), чији је први део посвећен Великој народној скупштини, само описује и кратко коментарише Велику народну скупштину као уставотворну власт, изборе за Велику скупштину и Поступак Велике скупштине. Изостаје критички приступ јер је реч о удбенику, односно коментарима важећег Устава из 1888. [1889] године.

У раније написаном раду *Велика народна скупштина, студија о уставотворној власти* (1900) поступно је анализирао разне проблеме везане за Велику народну скупштину. Велику скупштину великом чини број посланика који је за сто већи био у Скупштини из 1888. [1889] у односу на Скупштину из 1869. године која је имала је пет стотина посланика: „Ако је Велика скупштина једно тело које има само да гласа, њена јој многобројност неће много сметати; али, ако је она једно тело које има да већа, и да решава, њена ће многобројност бити извор слабости”.²⁵ Указује да су у уставотворним скупштинама „дебате на њиховим састанцима без интереса и значаја”, пошто се „права [...] борба између разних мишљења ту и не води; она је већ раније свршена у одбору који је имао Предлог устава да испита”.²⁶

²² С. Јовановић, *Уставно право*, [1907], стр. 7.

²³ Исто, стр. 2.

²⁴ Исто, стр. 3–4.

²⁵ С. Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900], стр. 25.

²⁶ Исто, стр. 27.

Велика скупштина осим великог броја посланика, разликује се од обичне скупштине и по саставу посланика. Сви посланици су народни посланици: „она не зна за оне посланике које у обичним скупштинама Круна поставља”.²⁷ Проблем са искључењем постављених посланика је у томе што је скупштина која одлучује о највишем правном акту искључиво сељачка: „Сељак, истина, живље него ико други осећа практично дејство закона [...] али, какви да буду нови закони, он је крајње неук да каже”.²⁸

Слободан Јовановић анализира историју настанка Велике народне скупштине и политичке разлоге који су водили Намесништво да је успостави (1869). Указује да Велика скупштина нема уставотворну власти по неком историјском праву. У беседи приликом отварања Никољског одбора Намесништво је „с нарочитим поштовањем говорило о Великој скупштини, коју је поздравило као једну ’прастару’ установу, управо као једну пра-установу из које су све остале установе произашле”.²⁹ Слободан Јовановић поставља питање „да ли уопште може бити говора о неким прастарим установама у једној држави која је у том тренутку када се Никољски одбор састао била тек половину века претурила”.³⁰ У једном од познијих текстова Слободан Јовановић поставља питање „да ли су у тренутку обнове наше државе, у XIX веку, доиста постојале неке домаће политичке установе, које су се и без страних образаца могле даље развијати”.³¹ Даје негативан одговор, указујући да су Турци (Османско царство) разорили нашу средњовековну државу и да „у тренутку ослобођења од Турака није од њене организације било више ни трага. Затекле су се само организације нижег ступња – организације племенске, сеоске, породичне”, на подручју на којем је касније настала Кнежевина Србија.³²

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто, стр. 33.

³⁰ С. Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900], стр. 34.

³¹ Исто.

³² Исто. О континуитету вид. Зоран Мирковић, *Карађорђево законик – кривично, породично и државно право устаничке Србије*, Београд 2008.

Душанов законик. Поређење српских и енглеских средњовековних скупштина (сабора)

Стојан Новаковић је објавио *Душанов законик* 1898. године.³³ Примерак књиге послао је Слободану Јовановићу, свом некадашњем сараднику у Министарству иностраних дела. Захваљујући се на књизи, Слободан Јовановић у писму пореди српске и енглеске средњовековне саборе:

„Београд, 21. септембар 1898.

Поштовани господине,

Хитам да Вам благодарим на великој доброту коју сте имали доставивши ми, преко г. Васића, Ваше најновије дело о Душановом законнику.

Прелиставајући га синоћ, нашао сам на велики број података који ће ми добро доћи за моја предавања. Учинило ми се врло карактеристично да се код нас у 14. веку још једнако знало само за великашку скупштину, док се у Енглеској већ 1295. помиње један парламент, у ком су и неплемићи [нечитко] били представљени.³⁴ Привукла ми је затим пажњу и сама природа законодавне радње наших сабора: она се више састојала у обнављању и нострификовању правила која су се обичајем постепено развила, него у правом стварању закона. Али, у томе погледу наши сабори не би чинили изузетак, пошто се законодавна радња, у правом смислу творачка, каку ми данас знамо, тек од Француске револуције почиње јављати код скупштина.

Ја сам овај распуст провео сав у Лондону, одакле сам се тек пре неки дан вратио, и још нисам стигао да се разберем међу свакојаким новостима, којих је Београд, као обично, пун, и које се међусобно потиру. Држим да ће Вас интересовати да чујете да се између разних милитарских комбинација помиње и једна напредњачко-радикална, с Вама на челу.

Ваш покорни слуга,

Слободан Јовановић³⁵

³³ *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354.* Наново издао и објаснио Стојан Новаковић, 91. издање Задужбине Илије М. Коларца, Београд 1898.

³⁴ У оригиналу Јовановић не ставља тачку иза 14 и 1295.

³⁵ АС, СН, 1566, Слободан Јовановић Стојану Новаковићу о Душановом законнику, Београд, 21. септембар [3. октобар] 1898.

Слободан Јовановић је у *Браничу* исте године (1898) објавио приказ *Душановој законика* који је приредио Стојан Новаковић.³⁶ У приказу је указао да је друго Новаковићево издање *Душановој законика* потпуно различито од претходног (објављеног пре 28 година). Реч је пре свега о редоследу чланова законика. У првом издању Новаковић је покушао логички да распореди чланове законика. У новом издању остали су како стоје у изворном тексту (текстовима). Објављено је 20 познатих преписа са „свим потребним примедбама о њиховом међусобном односу и о времену њихова постања”.³⁷ Нагласио је да је најважнији други део књиге у којем је текст законика „преписан садашњим правописом и члан по члан објашњен”.³⁸ Посебно истиче Новаковићево разматрање Сабора у старој српској држави: „Ту је покушано да се изведе историјско развиће његово, утврди његов састав и обележе његове атрибуције, па је начињено и упоређење између њега и сличних установа на западу и у Византији”.³⁹

Наредне године Слободан Јовановић је објавио студију о дводомном систему у којој је анализирао развој парламентарног система у Енглеској. Указао је да су почетком XIII века барони оружјем устали против краља и да је он повељом (*Magna Charta, Great Charter*) свечано морао признати још једну власт поред своје, „један савет [састављен] од архиепископа, епископа, абата, грофова, барона и свих непосредних вазала круне”.⁴⁰ У приказу, као и у писму које је послао Новаковићу, упоредио је енглески средњовековни систем са српским: „Тај савет који је Велика повеља предвидела био је уосталом једна господска скупштина; он нас опомиње на сабор у нашој старој држави (који се такође састављао само од свештенства и од властеле) и да се на њему остало, данас би у Енглеској постојао Лордовски дом и ништа крај њега. Али ето где се већ у другој половини XIII века тај савет толико раширио да је примио у своју средину још и представнике нижег

³⁶ С. Јовановић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354.* Наново издао и објаснио Стојан Новаковић, 91. издање Задужбине Илије М. Коларца, Београд 1898, [*Бранич* 5 (1898), стр. 729–730], СД XI, стр. 589

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

³⁹ С. Јовановић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354.* [1898], СД XI, стр. 589.

⁴⁰ С. Јовановић, *О дводомном систему* [1899], стр. 4.

племства и варошког реда”.⁴¹ У приказу упућује на Новаковићев предговор издању Душановог законика.⁴²

На основу писма Стојану Новаковићу можемо видети да Слободан Јовановић закључује како је према Новаковићевој књизи српски средњовековни сабор обнављао и нострификовао законе. Види се такође да је био великашки сабор. Велики је значај тумачења преписа Душановог законика за разумевање континуитета у српској историји.⁴³

Прве скупштине обновљене српске државе биле су такође властничке, војводске скупштине. У раду о Великој народној скупштини (1900) Слободан Јовановић је указао на постојање велике и мале скупштине „у првим данима наше обновљене државе”.⁴⁴ Не упућује на црквено-народне саборе из „Прека”, који су такође биле великашке и сталешке скупштине. Пореди Велику народну скупштину из 1869. године и појам скупштине из ранијег доба. Традиционална скупштина није скупштина о којој говоре намесници у беседи. Велика народна скупштина је плод политичке потребе с једне стране и згодно употребљених политичких идеја које су од половине XIX века све више добијале на значају у интелигенцији Србије.⁴⁵ Након анализе уставотворног рада Велике скупштине, Јовановић је закључио да се „није показала те власти особито вредна”.⁴⁶

Велика народна скупштина

Слободан Јовановић је разматрао и питање да ли постоји пример Велике народне скупштине негде у свету. Оставља по страни

⁴¹ Исто, стр. 4.

⁴² Исто, стр. 4, фн 4.

⁴³ Борис Милосављевић, „Допринос Александра Соловјева истраживању и разумевању континуитета у српској историји”, *125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева*, уредници Зоран С. Мирковић и Нина Кршњанин, Правни факултет Универзитета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2016, стр. 77–100.

⁴⁴ С. Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900], стр. 34.

⁴⁵ Те идеје оличене су у становишту Владимира Јовановића и његових пријатеља. Вид. В. Јовановић, *Основи снаје* [1870], стр. 39.

⁴⁶ С. Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900], стр. 59.

државе чији уставни не предвиђају начин своје промене. Од држава које су предвиделе промену свог устава по страни треба оставити савезне државе јер представљају специфичан случај. Тамо где је предвиђена промена устава, постоје три начина ревизије – референдум („апел на бираче”, плебисцит), сазивање нарочите уставотворне скупштине, или се мењање устава поверава законодавном телу. Понекад се ови начини комбинују.⁴⁷

За скупштину овлашћену од бирачког тела да решава о уставним питањима уводе се посебни услови (већи кворум и већа већина), али она при томе остаје обична скупштина која може да усвоји уставне законе, а може да доноси и обичне законе: „Пошто је устав, на крају крајева, опет само један закон, то нема разлога да се његово мењање одузме законодавној власти, али, пошто је то у исто време закон од изузетне важности, то се законодавној власти не сме допустити да га онако лако мења, као остале законе”.⁴⁸ Предвиђено мењање устава на овај начин имале су Пруска, Баварска, Саксонија, Виртемберг, Баден, Шведска, Норвешка, Белгија, Луксембург, Холандија, Данска, Румунија, Португалија. Државе у којима није било предвиђено мењање устава су Енглеска, Мађарска, Италија и Шпанија. Једине државе у којима је постојала велика народна скупштина биле су балканске државе, Бугарска, Грчка и Србија: „Бугарска га је вероватно примила од нас и од Грчке [...] Али да би се видео у оној чистоћи у каквој се код нас и Бугара јавља, треба отићи преко мора. У Америци постоје две републике – не више, које такође знају за уставотворну скупштину. Те су републике Парагвај и Салвадор”.⁴⁹ Сличан је случај и са једнодомним скупштинама.

Слободан Јовановић даје и теоријске разлоге против Велике народне скупштине. Упућује на Монтеѕкјеово начело да ниједна власт не сме да бити неограничена: „Свемоћност скупштинска избегава се исто тако брижљиво, као и свемоћност владаочева. Држи се да се у парламентарној влади нашла златна средина између та два деспотизма”. Указује да Велика народна скупштина није ни у духу монархије: „монарху није лако одупрети се ни обичној скупштини; управо, тек када се ова подели на два дома, постизава се између ње и њега равнотежа”.⁵⁰ Према Јовановићу уставотворна скупштина добија

⁴⁷ Исто, стр. 60.

⁴⁸ Исто, стр. 61.

⁴⁹ Исто, стр. 62.

⁵⁰ Исто, стр. 63.

превелику неограничену власт. Ниједан орган у пракси нема тачно онолико власти колико му је законом додељено, већ нешто више или мање. То зависи од тога колико се његова легална власт поклапа са политичком моћи коју има („кредит код јавног мњења“): „Што се тиче уставотворне скупштине, она се сматра, где год постоји, као најнепосреднији израз народне воље. То значи да је њена политичка моћ подигнута до максимума. Она непогрешивост која се у наше време приписује народу, преноси се на уставотворну скупштину, за коју се претпоставља да кроз њу народ говори. Једно тело с толиким ауторитетом фатално се отима испод владе закона. Како оно може имати скрупула да погази уставна ограничења, кад осећа да ће му свет допустити оно што му Устав не допушта?“⁵¹ Пошто има задатак да мења устав, стиче се утисак да је уставотворна скупштина изнад устава. Све партије су томе допринеле: „Либерали су огласили Велику скупштину за суверену 1869. кад су јој дали уставотворну власт. Напредњаци и радикали учинили су то исто 1881. кад су у својим листовима доказивали да њу не може законодавна власт ограничити“.⁵² Јавности није било тешко да прихвати таква схватања: „Што је најважније, Велика је Скупштина почела и сама мислити да јој је све допуштено. Њој је говорено како је она ’власт суверена,’ ’прастара установа,’ ’највернији и најпотпунији израз народне воље,’ ’последња апелација на глас народа’...“⁵³

Јовановић указује да у стварности Велика народна скупштина није „имала живог учешћа“ у изради уставних закона и у расправи, пошто посланици нису имали потребну стручну спрему да буду законодавци: „Колико су се год на пољу чистог законодавства показали пасивни, толико су били активни на једном другом пољу, где се могло без стручног знања кретати, наиме на пољу политичких резолуција. Ту су они узимали више иницијативе, него што им је закон допуштао [...] Није било ни једне Велике скупштине код нас, која није изашла из круга своје надлежности свакојаким закључењима“.⁵⁴ Пошто се зна да је тешко спречити да Велика скупштина не напусти легалност, увек су биле предвиђене предохране, приликом сазивања (договор да се гласа са „*да* или *не*“, да скупштина „прими устав“ као целину и

⁵¹ Исто, стр. 65.

⁵² Исто.

⁵³ Исто, стр. 66.

⁵⁴ Исто.

сл.).⁵⁵ Јовановић закључује да је неспорно начело да све власти треба да дејствују у границама закона: „Свемоћне се скупштине, исто онако као и диктатуре, јављају само у револуционарним временима. Иначе правило је да се устав никада не мења из основа, него се само преправља: да његово обнављање бива постепено са што мање потреса: ако је икако могућно, обичним законским средствима. И због тога у Енглеској, не само да уставотворна скупштина не постоји, него се не зна ни за устав у нашем смислу; он је изједначен са осталим законима да би се могао неосетније мењати”.⁵⁶ У континенталним уставним монархијама није установљена нарочита власт за промену устава: „Код нас, међутим, кад ваља таку реформу извршити, потрза се једно тело, које се иначе никада не виђа; оно се састаје на особито свечан начин; сматра се невезано законима који постоје, мења устав увек цео, и свршава тиме да објави наступање нове ере”.⁵⁷

Реч о законском повлађивању хаосу и волунтаризму. Залаже се за укидање законодавних функција Велике народне скупштине. За укидање се залагао и Живојин Перић. Велика народна скупштина укинута је октроисаним уставом из 1901. године којим је био уведен дводомни систем. Устав из 1901. укинут је 1903. када је враћен Устав из 1888. [1889] године са Великом народном скупштином.

Основи уставне, односно политичке историје Србије XIX века, која представља средишњу историографску тему Слободана Јовановића, могу се наћи у радовима посвећеним питању дводомном система и Велике народне скупштине. У то време Слободан Јовановић је заједно са Михаилом Гавриловићем у *Српском књижевном гласнику* објавио и студију „Спољашња политика Србије у XIX веку” (1901).⁵⁸

⁵⁵ Исто, стр. 67.

⁵⁶ Исто, стр. 27.

⁵⁷ Исто, стр. 68.

⁵⁸ „Спољашња политика Србије у XIX веку”, *СКГ* 1/4 (1901), стр. 114, фн 1.

ПОЛИТИЧКЕ АНАЛИЗЕ

После повратка са студија из Женеви и Париза, Слободан Јовановић је своје прве текстове објавио 1892. године у *Србији* и *Виделу*.¹ С правом можемо претпоставити да је почео да пише за *Србију* пошто му је уредник Живојин Перић био школски друг, а у *Виделу* пошто му је Павле Маринковић био један од најбољих другова у школи и први комшија са којим се дружио и дописивао током студија.

Слободан Јовановић је учествовао у договорима о покретању *Реда* и *Српској књижевној гласника*, који су окупили различите политичке групе и имали сасвим различите судбине. *Ред* је 1894. године основала група Јовановићевих вршњака, истих или сличних политичких уверења, којима су подршку пружила два професора Велике школе, Љубомир Недић и Драгутин Драгиша Мијушковић. *Ред* је излазио три месеца, на свака два дана, током 1894. године. Након његовог гашења готово иста група сарадника наставља са радом у *Српском ирејледу* Љубомира Недића још шест месеци наредне године. *Српски ирејлед* се у погледу основних политичких и књижевних идеја непосредно надовезује на *Ред*. Разликовали су се формално по томе што је *Ред* назван политичким и књижевним листом, а *Српски ирејлед* књижевним часописом. Политичке и књижевне идеје њихових оснивача биле су у основи исте. Са друге стране, за разлику од групе окупљене око *Реда* и *Српској ирејледа*, оснивачи *Српској књижевној гласника* имали су у време његовог покретања (1901), а и касније, веома различита политичка, па и књижевна гледишта. *Ред* и *Српски*

¹ Лист *Србија*, који је уређивао Живојин Перић, подржавао је либерале, а *Видело* је било напредњачко гласило.

Њреїлег нису излазили ни годину дана. *Срїски књижевни їласник* имао је скоро четири деценије дугу, разноврсну и богату историју.

Слободан Јовановић је био дугогодишњи сарадник *Архива за їравне и друшїтвене науке* и *Полиїике*. Сарађивао је са многим листовима и часописима, али је највише објављивао у часописима у чијем је покретању и уређивању и сам учествовао.² Осниваче и сараднике *Рега*, *Срїскої їреїлега* и *Гласника* познавао је дуги низ година, још из гимназијских дана и са многима од њих је био у редовном вишедеценијском контакту. Већ је било речи о значају који је Београдска гимназија имала за интелектуални развој и духовну климу у Београду и Србији. Сви покретачи *Рега*, осим Светолика Јакшића, завршили су Београдску гимназију (Прва београдска гимназија): Павле Поповић и Драгомир Јанковић (1885), Слободан Јовановић и Павле Маринковић (1886), Бошко Чолак-Антић и Живојин Перић (1887), као и брат Светолика Јакшића, Гргур (историчар). Исту гимназију завршили су и сарадници *Рега*: Јован Данић (1869), Драгутин Драгиша Мијушковић и Момчило Иванић (1873), Љубомир Недић (1874), као и Стеван Сремац (1874). Око *Срїскої їреїлега* Недић је окупио скоро исту групу сарадника, другова Павла Маринковића, који су били окупљени и око *Рега*. Осим Љубомира Јовановића који је из Боке Которске, оснивачи *Гласника* такође су матурирали у Првој београдској гимназији: Љубомир Стојановић (1879), Богдан Поповић (1881), Светислав Симић и Војислав Вељковић (1884), Павле Поповић (1885), Слободан Јовановић и Јаша Продановић (1886). У истој гимназији, која се заједно са Великом школом налазила у Капетан-Мишином здању матурирао је и Јован Скерлић (1895), који је касније био и професор у њој (као и Иванић, Павле Поповић, Продановић). Слободану Јовановићу су неки од њих били рођаци (Бошко Чолак-Антић, будући маршал двора и посланик на страни), ближе или мало даље комшије (Павле Маринковић, браћа Поповићи, Јован Скерлић), а касније и колеге, професори на Великој школи и универзитету (Стојановић, Љ. Јовановић, Перић, Поповићи, Скерлић, Вељковић). Неки су били чланови Српске краљевске академије (Стојановић, Иванић, Љ. Јовановић, Перић, Поповићи, Скерлић, Сремац, Продановић). Осим Недића, Богдана и Павла Поповића, сви оснивачи *Рега*, *Срїскої їреїлега* и *Гласника* активно су учествовали у политици и били председници (Стојановић, Јовановић) или чланови влада (Маринковић, Љ. Јовановић, Вељковић, Продановић), најближи сарадници владара (Вељковић, Чолак-Антић,

² Вид. *Библиоїрафија* [2010], стр. 108–167; 351–354.

Јанковић), дипломате (Јовановић, Маринковић, Чолак-Антић, Јанковић, Јакшић, Симић, Вељковић, као и трећи брат Поповић, Димитрије) и посланици у Скупштини (Скерлић, Маринковић, Стојановић, Продановић, Вељковић).³

Слободан Јовановић је био и дугогодишњи сарадник *Бранича* и *Архива за љравне и друшћивене науке*, два стручна правна часописа. До Првог светског рата објављивао је текстове и у *Срћским новинама*, *Покрећу*, *Финансијском љрећледу*, *Србину*, *Шћамји*, *Вечерњим новостћима*, *Лейојису Мајћице срћске*, сарајевском *Прећледу*, загребачком *Србобрану*, карловачком *Бранковом колу*.⁴ Од 1921. године стални је сарадник *Полићичке*.

Рег, лисћ љолићички и књижевни
Против радикализма (екстрема)
Конзервативно као законито

Рег, лисћ љолићички и књижевни покренуо је Јовановићев школски друг и први комшија Павле Маринковић, сарадник *Видела*, син напредњачког министра унутрашњих дела Димитрија

³ ССП [1939], стр. 456–459; С. Петровић, „Јован Скерлић, учитељ енергије”, ССП [1939], стр. 382–383; В. Ракић, *Бојдан Појовић* [2004]; Д. Ст. Павловић, *Улица наших љредака, Госћодар Јевремова*, Београд 2009, стр. 44.

⁴ Између два рата Јовановић је повремено сарађивао са великим бројем часописа и листова: *Годишњаком Срћске краљевске академије*, *Просвећним љласником*, *Јућословенским исћоријским часојисом*, *Гласником јућословенској љрофесорској друшћива*, *Социолошким љрећледом*, *Друшћивеним живојћом*, *Новим живојћом*, *Трћовинским љласником*, *Временом*, *Правдом*, *Мишћу*, *Полицијом*, *Народним блајосћањем*, *Новостћима*, *Сћуденјским новинама*, *Нашом смојћром*, *Даницом*, загребачком *Новом Евројом*, *Обзором*, *Мјесечником*, *Ријечи*, *Слободним љрибуном* и *Хрвайском ревијом*, сарајевским *Народним алманахом*, суботичким *Књижевним севером*, врањанским *Врањским љласником*, новосадским *Војвођанином*. До Другог светског рата објавио је чланке у лондонском *The Slavonic (and East European) Review* и у париској *Revue d'histoire politique et constitutionnelle*. После оснивања Српског културног клуба (1937), објављује у његовом органу, *Срћском љласу*. У емиграцији највише његових текстова може се наћи у *Поруци*, коју је издавао Југословенски народни одбор, чији је био председник. Вид. *Библиографија* [2010], стр. 108–167.

Маринковића.⁵ До првих идеја о оснивању часописа дошло је у пролеће 1892. године, када је Слободан Јовановић још увек био писар у суду. Павле Маринковић је окупио групу млађих напредњака и либерала који су тек почели да објављују текстове у напредњачком *Vigdely* и *Београдском дневнику* блиском либералима. Његова намера била је да покрене лист и формира сопствену политичку групу коју би некако ставио под оквир Напредне странке. У овој првој групи која се фотографисала на Ђурђевдан 1892. били су Слободан Јовановић, Светолик Јакшић, Јефта Угричић, Живојин Протић (новинар), Павле Поповић и Воја Марковић.

Рег је основан скоро две године касније, 1. [13] фебруара 1894.⁶ Слободан Јовановић је тада као аташе Посланства Краљевине Србије био у Цариграду, али се активно укључио у рад листа. Новине у *Регу* биле су редовни књижевни и позоришни прегледи, „хронике” осмишљене по угледу на велике француске булеварске листове као што је *Фиџаро* (*Le Figaro*), где су се разматрале појаве друштвеног живота, као и постојање сталних дописника из европских центара. У *Регу* је увек на насловној страни био увод на општију политичку тему (парламентаризам, морал у политици, неискреност у политици, српска мисао, наша унутрашња политика, јавно мњење у Србији), као и рубрике Спољашња политика, Преглед српске књижевности, Преглед научног света, Позоришне новости, Срби ван Краљевине, Музички албум и хронике – дневна, судска, војна, берлинска, петроградска, париска, писма из Женеве. Уредништво *Редга* налазило се све до пред гашење листа на Топличином венцу у „Кујунџићевој кући”, власништву Кујунџића, таста тј. тазбине Стојана Новаковића, а потом на Теразијама 25.⁷

⁵ *Рег, листи њолийички и књижевни*, 1 (1. [13] фебруар 1894), стр. 1. Вид. и С. Јовановић, „Љубомир Неџић” [1917/1920], СД XI, стр. 676. Димитрије Маринковић био је министар правде и унутрашњих дела, државни саветник и председник Сената, а Павле Маринковић, министар просвете и вера, оснивач листа *Правда*, дипломата, посланик на страни. Вид. С. Јовановић, „Димитрије Маринковић” [1939], СД XI, стр. 544–449; „Павле Маринковић” [1948 / 1962, 1991], СД XI, стр. 267–296.

⁶ Исто, 280; Д. Баста, „Младићки радови Слободана Јовановића”, *Самойошћовање и њузавост: њексћови с њоводом*, Досије, Београд 2007, стр. 248–259.

⁷ *Рег*, 50 (1. [13] мај 1894), стр. 1; С. Јовановић, „Павле Маринковић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 281.

Политички лист *Peg* критиковао је преовлађујући политички радикализам свог времена, који су усвојили скоро сви који су се крајем XIX и почетком XX века враћали са студија из иностранства. У Паризу је у школској атмосфери владала идеологија Француске револуције.⁸ Насупрот радикализму који је као своју теоријску основу узимала Радикална странка, *Peg* је заступао конзервативну идеологију у Дизраелијевом (Benjamin Disraeli) духу.⁹ Појам конзервативног везиван је за енглеско политичко искуство и још увек у јавности није имао искључиво негативно значење које је касније преовладало. Са друге стране, ни појам демократија није имао искључиво позитивно значење које је касније добио.¹⁰ Јовановић је касније (1904) у тексту посвећеном Карлајлу објављеном у *Српском књижевном гласнику* указао на то како је Карлајлова мисао Дизраелију послужила за формулисање идеологије енглеске Конзервативне странке.¹¹ Живојин Перић најдуже се залагао за очување појма „конзервативно” у позитивном смислу. За њега је конзервативно значило законито.¹²

У *Pegu* је критиковано поједностављено схватање парламентарног система Радикалне странке која је власт скупштине схватала апсолутно: „Орган једне велике партије разуме парламентаризам тако да све бива онако како Скупштина хоће”.¹³

„Нико неће жалити, ако једног дана Србије нестане”

Слободан Јовановић, у то време чиновник Министарства иностраних дела, објавио је 1894. године у *Pegu* три уводна спољнополитичка

⁸ С. Јовановић, „Милован Миловановић”, СД XI, стр. 213; *Примери политичке социологије* [1940], СД X, стр. 174–200.

⁹ Исто. Вид. гледишта Павла Маринковића и Бошка Чолак-Антића у П. Маринковић, „Le Role Social de l'impot par V. I. Tscholak-Antitch”, *Српски преглед*, 1895, стр. 319–320.

¹⁰ Јовановић говори да су се Солзбери (Lord Robert Salisbury) и Балфур (Lord Arthur Balfour) борили против демократије. Вид. С. Јовановић, „Артур Балфур” [1930], СД II, стр. 674.

¹¹ С. Јовановић, „Тома Карлајл” [1904, 1933], СД II, стр. 655–672.

¹² С. Јовановић, „Живојин Перић”, *Порука* 16, 1953, стр. 15–16.

¹³ Р[ед], „Парламентаризам”, *Peg* 47 (26 април [8. мај] 1894), стр. 1.

коментара који су представљали одговор уредништва листа на чланке усмерене против Србије, објављене у енглеској штампи. Потписани су „колективном шифром” Р, тј. *Peg*.¹⁴ У чланку „Отаџбина у опасности!” анализирао је текстове објављене у лондонским листовима *Тајмс* (*The Times*) и *Стандард* (*The Standard*), где се констатовало да „нико неће жалити, ако једног дана Србије нестане”;¹⁵ у првом, да би у другом био назначен начин нестанка Србије, по угледу на нестанак Пољске (поделом њене територије између суседа – Аустроугарске, Румуније и Бугарске). Јовановић у чланку наглашава да је констатација о „леглу нереда”, производом из партијске борбе, недовољан разлог за укидање једне међународно признате државе. Поставља питање шта би по том принципу требало урадити са другим европским државама, са Француском која је „свако јутро изненађена новом једном експлозијом”, са Италијом у којој се „колико јуче утолио грађански рат” и са Британијом, где у Ирској постоји „право легло хајдучко”, због чега је британски министар унутрашњих послова рекао да је Енглеска постала „легло свију анархистичких преврата”.¹⁶ Јовановић истиче да су главна гласила британске штампе, *Тајмс*, орган јавног мњења, *Стандард*, гласник Конзервативне странке и *Дејли њус* (*The Daily News*), орган Либералне странке, пренели истоветна гледишта о Србији. Вођа либерала, Гледстон, који је раније био слављен код Срба због противљења аустроугарском уласку у Босну и Херцеговину и изрека „Руке себи!” и „Балкан балканским народима!”, 1894. године „зебе од катастрофе у Србији”.¹⁷ Јовановић наводи на који начин британска штампа види могућу катастрофу: „*Тајмс* [...] је додао, на шта би могла изићи катастрофа: Србије би могло нестати. Мало доцније, придодео је *Стандард* како би је могло нестати: њени би је добри суседи могли поделити. И најпосле ево нам долази *Дејли Њус* с вешћу каквим би се мерама, под каквим изговором, и за чији рачун, могла спремити та подела”.¹⁸ Јовановић указује на то да не треба мислити да је сама Енглеска спремила план о подели, већ да се

¹⁴ О Јовановићевом ауторству сведочи његово писмо упућено Михаилу Ристићу од 28. фебруара 1894. године [АСАНУ, 14243/4097]. Вид. С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи”, у: НР, стр. 240.

¹⁵ С. Јовановић, „Отаџбина у опасности!” [1894], НР, стр. 179.

¹⁶ Исто, стр. 180.

¹⁷ С. Јовановић, „Енглеска” [1894], НР, стр. 184.

¹⁸ Исто. Реакција српске јавности на текстове у енглеској штампи је била бурна. *Peg* је известио да је Љубомир Ненадовић у знак протеста упутио једну песму.

њеном штампом, којој се у свету највише верује, служе политичари свих земаља, као неком врстом међународне агенције за обзнане, јер „енглеска штампа спрема свет за догађаје што предстоје”,¹⁹ као извидница сваког озбиљнијег плана.

Чланци објављени у енглеској штампи, према Јовановићу, били су само „одјек Новој Слободној преси [*Neue Freie Presse*] и Пастер Лојду [*Pester Lloyd*]”, односно у њима се могло препознати „нама добро познато перо једне врло високе личности” Аустроугарске монархије.²⁰ Прави смисао чланака објављених у енглеској штампи био је да се светска јавност заинтересује за поделу Србије преко једне земље која није непосредно заинтересована: „У бечким и пештанским листовима, то би изгледао један дрзак прохтев суседне нам монархије: у једном енглеском листу, то изгледа одиста једна мера која се предлаже у интересу европског мира”.²¹

На ове Јовановићеве чланке, које је потписала редакција, реagoвала је и домаћа и инострана штампа. Бечка штампа (*Neue Freie Presse*) је пренела у изводу превод Јовановићевог чланка „Отаџбина у опасности” и навела да је *Peg* „полузванични лист”, што је уредништво *Pega* демантовало.²² Поводом написа у страниој штампи да је *Peg* дворски лист, службени гласник Краљевине Србије, *Српске новине*, био је овлашћен да изјави да ни *Peg*, нити било које друге политичке новине у Србији не могу бити дворски органи.²³ Радикалски *Огјек* пренео је цео текст „Наши непријатељи”²⁴ и започео полемику о спољној политици са *Pegom*. Критика је дошла и од водећег пештанског листа на немачком језику који је споменут у чланку (*Pester Lloyd*).²⁵

Очигледно је да Слободану Јовановићу као државном службенику ова три чланка (објављена под псеудонимом) нису нанела штету јер је само два месеца касније краљевим указом унапређен у секретара пете класе Министарства иностраних дела и одобрено му

¹⁹ Исто, стр. 185.

²⁰ С. Јовановић, „Наши непријатељи” [1894], НР, стр. 187.

²¹ Исто, стр. 188.

²² „Изјава”, *Peg* 10 (17. фебруар [1. март] 1894), стр. 1

²³ „Неслужбени део”, СН (1. [13] март 1894), стр. 214.

²⁴ *Peg* 12 (20. фебруар [4. март] 1894), стр. 1.

²⁵ „Спољашња политика”, *Peg*, 16 (27. фебруар [11. март] 1894), стр. 1.

је да прими и носи страно одликовање добијено по окончању службе у Цариграду, орден „Османлије” четвртог степена.²⁶

У *Регу* је Јовановић објавио и свој први текст о Гледстону (1894), који је послужио као језгро шире студије објављене скоро пола века касније (1938).²⁷ Тема се сама наметнула јер је у серији чланака о енглеској штампи, као почетак кампање против Србије, навео Гледстонову јавно изнесену забринутост за могућу катастрофу у Србији.²⁸ У *Регу* је коментарисао и питања везана за свој делокруг рада у Министарству иностраних дела. У чланку „Бугари и Турци” анализирао је актуелне догађаје и указао на улогу коју Аустроугарска може имати у заступању бугарских захтева код османске владе.²⁹

Српски њреїлед Љубомира Недића

У *Српском њреїледу* Слободан Јовановић је у четири наставка објавио један од својих најзначајнијих филозофских радова, студију „О друштвеном уговору” о чему је већ било речи у поглављу посвећеном анализи ове студије.³⁰ Треба нагласити да овај рад представља доследно изведену теоријску основу политичких гледишта ужег круга сарадника *Редга* и *Српскої њреїледа*. За разумевање гледишта групе окупљене око *Српскої њреїледа* и Љубомира Недића, студију о Русоу Слободана Јовановића треба читати упоредо са студијом о Бомаршеу Богдана Поповића. На основу рада о Русоу може се видети веза између основних филозофских становишта Слободана Јовановића и његових политичких анализа у освртима и чланцима.

²⁶ *Српске новине*, 19. [31] мај 1894, 527; 21. мај [2. јун] 1894, стр. 535.

²⁷ За разлику од претходних политичких текстова објављених у *Регу*, који су представљали заједнички став редакције, овај чланак Јовановић је потписао иницијалима. С. Јовановић, „Гледстон” [1894], НР, стр. 200; *Гледстїон*, Југоисток, (Штампано у штампарији „Слобода), Београд 1938.

²⁸ С. Јовановић, „Гледстон” [1894], НР, стр. 200.

²⁹ С. Јовановић, „Бугари и Турци” [1894], НР, стр. 201–204. Чланак је потписан „шифром” Ј коју су користили и Светолик Јакшић и Драгомир Јанковић. АСАНУ, ЗСЈ, 14243/40097. С. Јовановић Михаилу Ристићу, 28. фебруара [12. марта] 1894. Вид. С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи”, у: НР, стр. 240. У Краљевини Србији Османско царство се службено звало Турска.

³⁰ Вид. *Библиографија* [2010], стр. 110–111.

У *Српском ирепеледу* Јовановић је објавио и кратке белешке као што је приказ књиге Милована Миловановића под насловом „Наша спољна политика”, где истиче да је аутор, иако је изоставио анализу односа Србије са Турском и Грчком, добро извео поређење тадашње аустроугарске политике према Србији са њеном ранијом политиком према Италији, као и анализу односа Србије према Русији, Аустроугарској и Бугарској и анализу туркоманије која је после Српско-бугарског рата (1885) постала главна одлика и српске и бугарске спољне политике.³¹ Приказао је и књигу свог колеге, са којим је једно време заједно био на служби у Посланству у Цариграду, будућег зета (мужа своје сестре Правде), Михаила Ристића, конзула у Битољу и Скопљу, који је под псеудонимом објавио „Кроз гробље, путничке белешке П. Балканског”, где Јовановић наглашава да су посебно добра запажања о „народносној борби” у Македонији, што је спадало у оквир тадашњег Јовановићевог и Ристићевог заједничког рада у Министарству. У веома краткој белешци неколико пута помиње да су „путничке белешке” меланхоличне и тужне.

Политичка гледишта Слободна Јовановића могу се видети у студији „Спољашња политика Србије у XIX веку” (1901), у темељном приказу расправе „Равнотежа на Јадранском мору од Шарла Лоазоа” (зет конте Ива Војновића) из 1901. године, као и у приказу расправе Павла Орловића (псеудоним Светислава Симића), „Скопаљско владичанско питање 1897–1902” (1902).³²

³¹ Називе држава смо наводили како су их навели Миловановић и Јовановић – Турска (Османско царство), Грчка (Краљевина Грчка), Енглеска (Уједињено краљевство Велике Британије и Ирске), Русија (Руско царство), Бугарска (Краљевина Бугарска) итд.

³² С. Јовановић (један део писао је С. Јовановић, а други Михаило Гавриловић), „Спољашња политика Србије у XIX веку”, СКГ 1 (1901), стр. 114–124, 185–195, 278–286, 367–378, 460–473; „Равнотежа на Јадранском мору од Шарла Лоазоа” [СКГ 1 (1901), 3/1, стр. 61–67], СД XII, стр. 389–393; „Скопаљско владичанско питање, од Павла Орловића, 1897–1902” [СКГ 2 (1902), 6/2, стр. 787–792], СД XI, стр. 600–603.

КЊИЖЕВНА И ПОЗОРИШНА КРИТИКА

Први текстови које је Слободан Јовановић објавио 1892. и 1893. године у *Србији* и *Виделу* биле су књижевне и позоришне критике.¹ У појединим чланцима јасно се разликују књижевне од позоришних критика (као и критике реперотара Народног позоришта у Београду), у другим је реч о књижевним критикама чији је повод била премијера у Народном позоришту. Пошто пореди београдску сценографију и костимографију са париском, можемо закључити да је неке од представа имао прилике да гледа у Паризу током студија: „Ни Алсест, ни Филент немају перике, мада их у *Comédie Française* имају врло велике, оне што падају до рамена”²

Слободан Јовановић обично има повод за писање текста, премијеру, догађај, нову књигу. О поводима је увек водио рачуна, следећи основна новинарска правила.

Све до сада познате књижевне и позоришне критике у *Србији* и *Виделу* потписао је псеудонимима, које је користио и касније када је сарађивао са београдским *Редом*, *Српским њреїледом*, *Ускоком*, *Новом искром*, *Српским књижевним ѓласником*, цетињском *Лучом*, сарајевском *Босанском вилом* и мостарском *Зором* (где су му радови

¹ Нису пронађени/сачувани сви бројеви ових листова. Можда ће се пронаћи и неки Јовановићев чланак објављен пре 1892. године. У *Сабраним делима* из 1990/91. године налазе се објављени радови Слободана Јовановића од 1894. године.

² С. Јовановић [Yorick], „*Мизанѓрой* на нашој позорници” [*Видело*, 13 (30. септембар [12. октобар] 1892), стр. 3], НП, стр. 115.

објављени на ијекавици).³ Да ли ће текст оставити непотписан, као и начин на који ће се потписати, зависио је од листа или часописа, околности у којима се налазио када је потписивао текст, као и саме теме и врсте чланка (теоријски текст, књижевна и позоришна критика, приказ, оглед, белешка, некролог и др). Иницијалима је углавном потписивао политичке осврте, док је већину књижевних и позоришних критика потписао псеудонимима (Puck, Yoric, Bob). Изгледа да је самим избором псеудонима стављао до знања какав ће бити критичар.⁴

У Србији је објавио критику „сарајевске приповетке” Мите Живковића „Први и пошљедни пут” и драме *Галеото* (*El gran Galeoto*) од Хосе Ечегараја (José Echegaray у Eizaguirre), шпанског политичара, математичара и писца који је добио Нобелову награду за књижевност 1904. године.

Представе Народног позоришта у Београду

Слободан Јовановић је коментарисао програм Народног позоришта: „Управа нашег позоришта даје *Ђигу*, *Ојмицу Сибињанана*, *Мајчин блајослов*, ствари које су за недељну публику, или које нису ни за какву публику, па онда, тек уједанпут, као да је надахнута новом душом, да какву *Кнеињицу Малену*, у којој могу уживати само људи сити, и пресити књижевности, и којима сва књижевност изгледа грдан један шаблон, и који од књижевних производа захтевају само једно: да буду нови и необични; или каквог *Мизанџироја*, у коме ван Француске, могу опет уживати само професори књижевности”⁵

³ *Библиографија* [2010], стр. 108–123; С. Јовановић, НР, стр. 263–266. О ауторству Јовановићевих раних текстова вид. И. Тартаља, „Никада прештампани, рани радови Слободана Јовановића”, СЈ, стр. 742–743; С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи” НР, стр. 238–239, 240, 243; Душан Иванић, „Иззови сабраних списа (Нове критике и полемике Слободана Јовановића)”, НР, стр. 248–250.

⁴ Постоји дуга традиција потписивања псеудонимима у Европи. Псеудоними нису били реткост у Србији. Стојан Новаковић користио је псеудоним Костадин, Љубомир Неђић, Нетко, Михаило Ристић, П. Балкански, Јован Јовановић, Иностранци, Светислав Симић је користио псеудоним Павле Орловић. О Јовановићевим псеудонимима вид. Иво Тартаља, „Никада прештампани, рани радови Слободана Јовановића”, СЈ [1998] стр. 741–747; С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи”, НР [2005], стр. 235–245.

⁵ С. Јовановић, „Молијеров *Мизанџирој*” [1892], НР, стр. 104.

Указује да је у *Мизантропу*, као и у свим Молијеровим комедијама, најлепши француски језик у којем Французи уживају „као ми у народним песмама”: „Другим речима, оно што је најлепше у Молијеру не може се превести. У оригиналу, човек се још и може, кад зна добро француски, дивити лепотама његовог француског језика, али како да им се диви у преводу? [...] Не треба се варати: Молијер, преведен на наш језик, изгледа као наше народне песме преведене на немачки језик Молијер без свога матерњег језика није више књижевник”.⁶ Осим у *Србији*, о *Мизантропу* је писао и у *Вигелу*, где је пажњу посветио подели улога, сценографији, костимографији, глумцима: „Селимену је представљала гђица Нигринова. Гђица Нигринова је врло лепа. Тако бар кажу они који се у то разумеју. На несрећу она није салонска лепота, као Селимена. Њеној плебејској лепоти салон је мали оквир”.⁷ Изузетно је оштар у чланку „Госпођица Лазаревићева”: „Гђица Нигринова да је хтела, могла се овога пута уверити да смо јој ипак већи пријатељи ми, који је никада не хвалимо, но они који је хвале. Јер, ти који је хвале, хвале и гђицу Лазаревићеву и тврде ’да смо у њој добили достојну наследницу гђице Нигринове’. Само су пријатељи у стању да човеку тако смртоносан комплимент начине”.⁸

Слободан Јовановић је у *Регу* објавио и приказе драме *Прибислав и Божана* Драгутина Ј. Илића, књиге *Зановети* Милана Ћ. Милићевића, *Слома* Емила Золе, „Ибсенове жене”⁹ чланак „Споменик Војиславу”, као и веома занимљиву критику Шекспировог *Краља Лира*.¹⁰ У критици Шекспирове трагедије може се видети његова потпуна слобода од признатих ауторитета: „Да Краљ Лир није од Шекспира, ја бих ваљда имао куражи да напишем овакву критику”. Износи читав низ

⁶ Исто, стр. 105–106.

⁷ У тексту стоји: „који се у томе разумеју”.

⁸ С. Јовановић [Yogick], „Госпођица Лазаревићева” [*Вигело*, 13 (27. септембар [9. октобар] 1892, стр. 3], НП, стр. 111. Реч је о глумицама Аугусти Вели Нигриновој (1862–1908) и Катици Лазаревић Хајдушковић (1876–1935).

⁹ С. Јовановић [С. Ј.], „Ибсенове жене” [„Ибсенове жене”, *Рег* 1 (1. [13] фебруар 1894), стр. 1–2], СД XII, стр. 508–512.

¹⁰ С. Јовановић [Puck], „Драгутин Ј. Илић, *Прибислав и Божана* [*Рег* 20 (март 1894), стр. 1–2]”, СД XI, стр. 823–827; [Bob], „’Зановет’ Милана Ћ. Милићевића” [*Рег* 30 (24. март [5. април] 1894), стр. 2–3], НР, стр. 46–52; „Золлин *Слом*, у преводу г. М. Довијанића”, [1894], СД XII, стр. 505–508; „[Puck] „Споменик Војиславу” [*Рег* 17 (1894)], поводом прогласа за подизање споменика Војиславу Ј. Илићу], СД XI, стр. 757–759; „Шекспиров Лир” [1894], НР, стр. 157–162.

примедби: „Са главним карактером, карактером Лировим, ствар стоји овако: Лир карактера нема: то је луд човек. Кад драма почиње он има на себи све предзнаке лудила: што даље долази само обележава разне ступње лудила. Памет стиче он поново тек пред смрт: дакле, онда кад му више не треба. Ја не видим каквог интереса то лудило може имати за психологију: то улази пре у патологију”¹¹

И у *Српском њрепледу* (1895) Јовановић је писао о позоришту и глумишту: „Кад се глумац зове Ервинг, кад се он зове Коклен, или кад се – она – зове Сара Бернар, онда и они који глумачку вештину највише ниподаштавају не могу а да не увиде да је то ипак једна вештина која и сама за себе, без ичије потпоре, може да постоји и нешто да значи. Јер, одиста, *иша* такви глумци играју нама је поготово сасвим свеједно; нас увек више занима *како* играју. Али, кад једна управа таквих глумаца нема, кад су они који њој стоје на расположењу и онда кад су најбољи једва рутинисани; а и кад су рутинисани, та им рутина не долази од неке дубље студије њиховог заната, него једино од мало дуже практике, и све што значи то је извесну слободу на даскама”¹²

У *Српском њрепледу* објавио је и критике Гундулићеве „Дубравке”, трагедије „Максим Црнојевић” Лазе Костића, „Госпође Сан-Жан [Madame Sans-Gêne]” од Викторијена Сардуа (Victorien Sardou) и Емила Мориа (Émile Moreau). Писао је и о Копеовој (François Coppée) драми „За круну [Pour la couronne]” у којој се приказује Балкан крајем XV века, а личности су Étienne, évêque et roi des Balkans, prince Michel Brancimir, Konstantin Brancimir... Премијера је била у париском Одеону 19. јануара 1895. године. Исте године драму је превео Душан Л. Ђокић и она се приказивала у Народном позоришту у Београду.¹³

Позориште је имало сасвим другачије значење у то време. Иако постоји уверење да глумачка професија тада није била цењена, руски (грузијски) кнез Сумбатов (князь Александр Иванович Сумбатов-Южин) чију је драму *Окови* (*Цейи* 1888) Слободан Јовановић приказао у *Србији* 1892. године, и сам је глумио у позоришту.¹⁴ Слободанов друг

¹¹ Исто, стр. 157, 161.

¹² С. Јовановић, „Прослава Народног позоришта у 1894. години” [*Српски њреплед*, 1 (1895), стр. 27–30], у: СД XI, стр. 838–844.

¹³ С. Јовановић, СД XI, стр. 827–852; СД XII, стр. 512–514; „За круну, драма у пет чинова, у стиховима, од Франсоа Копеа” [*Српски њреплед*, (1895), стр. 187–190, СД XII, стр. 517–522. Вид. Александар Арнаутовић [А. А.], „Франсоа Копе у српским преводима”, СКГ 1 (1908), 20, 1, стр. 959–960.

¹⁴ *Окови*, драма у четири чина, од кнеза А. И. Сумбатова [*Србија*, 1 (3. новембар 1892), 68, стр. 3–4], НР, стр. 129–135.

Милован Глишић, кнез Александар Сумбатов (кнезь Александр Иванович Сумбатов-Южин), Бранислав Нушић, Стеван Сремац (седе), Драгомир Брзак и Јанко Веселиновић (стоје), 1901. (Музеј позоришне уметности Србије, МПУС, III/703)

Милорад Гавриловић, Милорад Петровић и Јанко Веселиновић (седи) (МПУС, II/2636)

Светозар Ђоровић, Симо Матавуљ, Алекса Шантић и Јанко Веселиновић (седе), други ред: Слободан Јовановић (лево) и Милорад Митровић (десно), Миле Павловић Крпа, Атанасије Шола, Радоје Домановић, Светолик Јакшић, Љубо Оборина, Ристо Одавић и Јован Скерлић (стоје)

Павле Маринковић био је као ђак опседнут позориштем у којем је статистирао у појединим представама: „Представе су га толико узбуђивале да није могао мислити ни о чем другом, а најмање о школским предметима. Изостајао је од часова, бежао од куће, решавао се да иде у глумце. Једног дана на школској табли објављено је да се кажњава за твором што је 'играо улогу статисте'”.¹⁵ Веома је био цењен Милорад Гавриловић, глумац и управник Народног позоришта о коме је писао Љубомир Недић.¹⁶ Постојала је ближа веза света науке са позориштем. Данас је тешко осетити то време када су многи имали ложе и редовно одлазили у позориште и оперу. Јовановића је касније интересовао и филм, о чему постоје сведочанства.

Ране књижевне и позоришне критике Слободана Јовановића оштре су и полемичне. Узор им не треба тражити у Недићевим текстовима, већ очито у париској књижевној и позоришној критици.

Позориште и политика. Критика реалног правца

Осим што је Слободан Јовановић објављивао искључиво у пролибералској и пронапредњачкој штампи анализом нпр. његове критике драме Арсеније Гуров (Арсений Гуров) од Михејева (Василий Михайлович Михеев) у преводу Милована Ђ. Глишића објављене у *Србији* 1893. године може се видети како открива њене слојеве и политички узор руског аутора. За лик Гурова каже да је „несрећа само што сам писац није видео кога је створио” јер је аутору „толико страха задавао дар беседнички и књижевнички његовог јунака, да му није смео у душу слободно погледати”.¹⁷ Од Гурова је „требало начинити једну суморну карикатуру”, док писац „умало што није од њега

¹⁵ С. Јовановић, „Павле Маринковић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 267. Школска табла коју спомиње Слободан Јовановић извесно је црна табла у дворичу Капетан Мишиног здања на коју је директор Београдске гимназије, Ђура Козарац, лично уписивао имена најгорих ђака. Постојала је и златна табла на коју су уписивана имена најбољих ђака.

¹⁶ Текст Љубомира Недића о Милораду Гавриловићу пронађен је у Недићевој заоставштини. Вид. И. Тартаља, „Љубомир Недић и Слободан Јовановић” [1975], стр. 275.

¹⁷ С. Јовановић [Руск], „Арсеније Гуров, драма у пет чинова ов В. М. Михејева. Предео г. М. Ђ. Глишић”, [Србија, 2 (1. [13] април 1893), стр. 3–4], НП, стр. 155.

начинио Хамлета, једног вишег човека кога свет не разуме”.¹⁸ Слободан Јовановић указује на политички лик који се, у ствари, крије иза Гурова: „њему је једнако био у глави Ласал, којега се последњи љубавни роман умногоме подудара са овом драмом. Он је волео и поштовао Ласала, па се стога, не мало снебивао и од јунака у коме га је хтео представити. Отуда његова драма и не изгледа права драма, него нечија апологија. Али између Ласала и Гурова има разлике. Има је, што је главно, између њихових љубави. Док је Јелена Павловна једно добро дете, необична жена коју је Ласал до лудила волео била је чудо од бездушности. У осталом, и сам Ласал... Оно, сумње нема, да му је дар био велики, али је ли му и срце било велико? Више је него вероватно, да је тај славни човек био један славни ретор. Тај сиротињски заступник који се носио као денди, а живео као Дон Жуан, биће да се на крају крајева није борио за правду, или сиротињи муку да олакша, него се борио за своју славу и за своју апотеозу. 'Ми ћемо на златним колима ући у Берлин препорођени!' - говорио је он својој Далили. Према томе и он је био по мало глумац, и он је био мало Гуров”.¹⁹ Овде је Слободан Јовановић на малом простору дао, портрет писца драме, Михејева, портрет његовог главног лика Гурова, и портрет Михејевог узора, Фердинанда Ласала (Ferdinand Lassalle), вође социјалиста који је погинуо у двобоју са једним влашким бољаром, којем су обећали жену којом је он хтео да се ожени (Helene von Dönniges). Та жена била је, иначе, кћерка професора Државне науке Денигеса (Wilhelm [von] Dönniges), касније дипломате, који је предавао у Берлину Димитрију Матићу. Тај портрет Ласала није само портрет једне личности, већ је, може се рећи, типски портрет једног броја социјалистичких и радничких вођа. Данас много више знамо о њиховим биографијама и карактерима.

Слободан Јовановић је у *Pegy* објавио више књижевних и позоришних критика. Сматрао је да је српска књижевност веома млада и да „немамо управо никаквог књижевничког искуства да бисмо могли на основу њега утврдити правила како се пишу књиге”.²⁰ Нагласио је да је српска књижевност још наивна јер се заснива само на надахнућу, што не значи да писци немају стила, већ да немају композицију, тј. постепеност у излагању. Разлика између композиције и надахнућа је у

¹⁸ С. Јовановић, „Арсеније Гуров”, [1893], НП, стр. 156.

¹⁹ Исто, стр. 156.

²⁰ С. Јовановић [С. Ј.], „Золин Слом, у преводу г. М. Довијанића” [*Pegy*, 1 (1894), 1-2], СД XII, стр. 505.

томе што се композиција учи, а надахнуће је таленат. Јовановић преводе сматра корисним јер се из њих може научити како треба писати. На примеру Золиног *Слома* (*La Débâcle*), међутим, указује на слабости композиције Золине књиге. У погледу превода Јовановић сматра да је сам наслов „незгодно” преведен јер „сло” у српском језику нема исто значење које има „дебакл” (*débâcle*) у француском језику, а Зола управо жели да укаже на унутрашње разлоге у владавини Наполеона III које су у поразу код Седана произвеле дебакл, односно банкротство „једног друштва које је изнутра труло”.²¹

Да би се разумела Јовановићева гледишта о књижевности и књижевној критици, потребно је узети у обзир и његову критику утицаја „реалног правца” Светозара Марковића коју је изнео у осврту на расправу *Криџика и књижевности* Радована Кошутећа, објављеном пре оснивања *Реда*, у напредњачком гласилу *Вигело* (1893). Док Кошутећ сматра да књижевна критика треба да буде инспирисана „здравом критичком мисли Светозара Марковића”,²² Јовановић указује на то да је за Марковића, позитивисту и социјалисту, књижевност „прост зачин власничкој беспослици”.²³ Указао је да је нејасно како је Кошутећ могао да изједначи различите погледе на књижевност Иполита Тена, Жан Мари Гијоа (*Jean-Marie Guyau*) и Емила Енкена (*Émile Hennequin*), а затим њихова гледишта са Марковићевим схватањима и да закључи да је језгро њихове мисли наговештено у списима Светозара Марковића, „дрског и површног новинара који је сматрао сву књижевност за једну ситницу, дангубу, или у најбољу руку играчку, и тврдо веровао у њено уништење”.²⁴ Пера Тодоровић, следећи естетику Чернишевског, целу уметност је сматрао недостојном мисленог човека.²⁵ Слободан Јовановић је нагласио да је тек Богдан Поповић поново повратио углед естетици, коју је безуспешно бранио његов претходник на „катедри Ђуре Даничића” за историју књижевности на

²¹ Исто, стр. 506–507.

²² С. Јовановић [Ўорick], „Радована Кошутећа *Криџика и књижевности*” [*Вигело* 22 (21. фебруар [5. март] 1893), стр. 3], НР, стр. 30.

²³ Исто.

²⁴ Исто, 31. Вид. тумачење ових Јовановићевих текстова у: Иво Тартаља, „Никада прештампани, рани радови Слободана Јовановића”, СЈ [1998], стр. 743.

²⁵ С. Јовановић, „Богдан Поповић у одбрани естетике” [*Правда* (14. [26] април 1929), стр. 4], СД XI, стр. 792.

Великој школи, Светомир Николајевић.²⁶ Дакле, Јовановић је још тада показао да је прича о марковићевској естетици бесмислена, пошто су Марковић и марковићевци били против сваке естетике.

Кошутећеву критику изазвало је мишљење Јована Максимовића (гимназијског професора у Шапцу) да Срби још немају своју књижевност: „Ово се г. Кошутећу учинило просто ужасно [...] Рећи за свој народ да нема књижевности држи он за исто тако тежак грех, као рећи ружну реч о своме родитељу. Нека врста моралног оцеубиства. Или тако нешто”²⁷ Јовановић сматра да је Кошутећева реакција прекомерна. Указује да само питање свакако заслужује пажњу и да би требало размотрити да ли је постојање појединих великих српских књижевника исто што и постојање српске књижевности: „Ти су велики књижевници некако усамљени. Сви су они срећни изузеци. Они су постали као случајно. Њихов пример показује пре да бисмо, да је среће, могли имати књижевности, него да је имамо”²⁸

Реформа језика

„Поред народа језик стварају и књижевници (научници)”

Јовановићева критика Милићевићеве књиге *Зановети* у ствари је критика следбеника Ђуре Даничића и филолошке школе. Посредно је указивала на то да је сазрело време за нови корак у реформи српског језика: „као и неки ранији списи г. Милићевића, тако и овај није чист од речи чија употреба у књижевности није допуштена. Још кад је г. Милићевић издао свога *Кнеза Милоша у њричама*, код њега се опазила нека безобзирност у изразу. Из почетка, ми смо мислили да тај порнографски зачин г. Милићевић даје својим списима и незнајући, али после смо сазнали да их даје намерно, и ако ћете веровати, из

²⁶ С. Јовановић, „Приступно предавање г. Богдана Поповића професора Велике школе” [1894], СД XI, стр. 821–823.

²⁷ С. Јовановић [Yoric], „Радована Кошутећа *Критика и књижевности*” [Видело 22 (21. фебруар [5. март] 1893), стр. 3], НР, стр. 29.

²⁸ Исто, стр. 30. О Кошутећевој брошури вид. П. Палавестра, *Историја српске књижевне критике*, 1, [2008], стр. 102–103. Вид. критику Богдана Поповића наредне Кошутећеве студије, „Радован Кошутећ: Узроци њрејорођају књижевне критике. Студија из француске књижевности”, Дело, 5, 1985, стр. 130–142.

патриотизма”.²⁹ Милићевић је, наиме, објаснио да се не стиди речи које су „без зазора” изговоране на двору књаза Милоша. Јовановић, међутим, истиче да је сам књаз Милош правио разлику како говори са својим „кавазима и кабадахијама”, а како на јавном скупу. Наглашава да није реч о Милићевићевом патриотизму, већ да се у позадини крију дубљи разлози: „Као што се неки у политици клањају опанку, тако му се и г. Милићевић клања у књижевности.”³⁰ Што је која реч простија и неуглађенија, већи је и понос са којим је он у књижевност уводи”.³¹ Под „клањањем опанку” у политици подразумева демагогију Радикалне странке,³² која је од социјалистичке и марксистичке теорије сачувала идеју руских социјалиста и духовног оца Радикалне странке, Светозара Марковића, да је осим марксистичког радништва и сељаштво револуционарна снага. Слободан Јовановић у наставку текста указује да је критикујући Милићевића имао на уму недостатке Вукове језичке реформе: „Вук [је] са својим ’сељачким речником’ уз једну услугу од које веће нема, учинио и једну малу штету. Наиме, он нам је натоварио ту предрасуду, да је народ једини који ствара језик”.³³ Јовановић наглашава да поред народа језик стварају и књижевници и да за иоле финије осећаје и теже мисли народ нема речи. Управо због те универзалне особине језика, коју „ми једини нисмо хтели да увидимо”, кад год треба да се изрази апстрактнији појам, у српском језику се користе стране речи. Љубомир Недић је сматрао да увек треба да се

²⁹ С. Јовановић [Воб], „’Зановет’ Милана Ђ. Милићевића” [Рег 30 (24. март [5. април] 1894), стр. 2–3], НР, стр. 46–52; „Золин Слом, у преводу г. М. Довијанића”, [1894], СД XII, стр. 505–508; „Шекспиров Лир” [Рег 8 (13. [25] фебруар 1894), стр. 1–2], НР, стр. 46.

³⁰ О Милићевићевој реакцији на ову критику, недоумици око тога ко стоји иза ње, коментарима Милутина Гарашанина да није реч о „напредњачићима” већ о „либералчићима” вид. С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи” НР, стр. 241.

³¹ С. Јовановић, „’Зановет’ Милана Ђ. Милићевића” [Рег 30 (24. март [5. април] 1894), стр. 2–3], НР, стр. 47.

³² М. Милићевић, при томе, није радикал, већ напредњак.

³³ С. Јовановић, „’Зановет’ Милана Ђ. Милићевића” [Рег 30 (24. март [5. април] 1894), стр. 2–3], НР, стр. 47. „Био је то онај правац на којему ће се наћи и Јован Скерлић и Павле Поповић, релативизијући, унеколико и доводећи у питање смисао Вукове реформе, посебно апологетски став према вуковском правцу у српској књижевности, утемељен у филолошкој традицији”. Вид. Душан Иванић, „Изазови сабраних списа”, НР, стр. 256.

„помогнемо речима нашег старог [српскословенског, црквенословенског] књижевног језика”.³⁴

Јовановић закључује да Милићевић који се „тако народским гради не познаје народ ни мало”. Милићевићеви појмови о селу су „скроз конвенционални”: „Као што је Тацит пишући о Германцима мислио на Римљане и давао Германцима баш оне врлине које се најживље супроћавају пороцима римским, тако исто и г. Милићевић, кад говори о селу, види у њему само антитезу вароши, и пошто је по његовом мишљењу варош Содома и Гомора, то је село идила. Али, колико извештачена! И тако човек осећа да је тако село могао описати и онај који се никада није макао из града, пошто је било довољно представити у селу све обрнуто ономе што се у вароши види. Г. Милићевић, на крају крајева, посматрач није никакав: то је једна дидактика, без икакве гипкости да уђе у разне облике живота”.³⁵ Касније Јовановић истиче да је Милићевић, „један скупљач из Вукове школе”, писао „врло чистим српским језиком” у коме није било ни германизама нити галицизама.³⁶

Већ смо указали да је у *Српском њрепледу* наставила да ради по истим политичким и књижевним принципима мање-више иста група сарадника која је била окупљена око *Рега* („део Павловог друштва” и Недићеви пријатељи). У *Српском њрепледу* највише је објављивао сам уредник, Љубомир Недић, који је уређивао три сталне рубрике. Од првог броја, на насловним странама *Српског њрепледа* скоро увек су били Недићеви текстови: „Српски књижевни језик”, „Српски стил”, „Правопис и интерпункција”, „Српске књиге”, „Српски писци”, „Српска књижевна публика”.³⁷ *Српски њреплед* је имао и другачији, мањи формат од *Рега*. О изгледу, квалитету папира и дизајну својих публикација посебно је водио рачуна.³⁸

³⁴ Љ. Недић, „Српски књижевни језик” [*Српски њреплед*, 1, 1895], ЦДЉН I, стр. 246.

³⁵ С. Јовановић, „’Зановет’ Милана Ђ. Милићевића” [*Рег* 30 (24. март [5. април] 1894), стр. 2–3], НР, стр. 48–49. Уп. Љубомир Недић, „М. Ђ. Милићевић (Слободану Јовановићу)” [*Новији српски њисци*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1901], ЦДЉН, II, стр. 75–124.

³⁶ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917 / 1920], СД XI, стр. 687.

³⁷ *Српски њреплед*, 1, 3, 4, 5, 6, 7 (1895).

³⁸ С. Јовановић, „Љубомир Недић” [1917 / 1920], СД XI, стр. 680.

Љубомир Недић, „наш први и највећи англоман”,³⁹ енглеску прозу је претпостављао немачкој књижевности, којој је замерао недостатак уметничке вештине, као и француској књижевности, којој је замерао недостатак надахнућа. Јовановић сматра да су Недићеве књижевне критике биле најбоље што је објавио у *Српском њреїледу*, између осталог и зато што није припадао ниједној котерији „и с тога имао одрешене руке као ниједан наш критичар ни пре ни после њега”.⁴⁰

Богдан Поповић је у *Српском њреїледу* у наставцима објавио „О васпитању укуса”,⁴¹ а Павле Поповић, који је још у *Реџу* у студији „Критика у српској књижевности” дао преглед дотадашње српске књижевне критике, радове „Свети Сава” и „О горском вијенцу”. Драгиша Мијушковић, професор Правног факултета, објавио је „Систем Душановог законика”, Павле Маринковић есеј „Прота Матеја Ненадовић” и расправу о Милану Пироћанцу, а Стеван Сремац „Ивкову славу”.⁴²

У *Српском њреїледу* Јовановић је објавио кратке приказе Матавуљевих превода приповедака (*Вилина књија*), путописа Спире Калика *Из Београда у Солун и у Скопље*, једну негативну критику збирке песама Стевана Бешевића,⁴³ као и приказ *Годишњице Николе Чујића* (књ. XIV), где критикује „Успомене” Милана Ђ. Милићевића, „Празноверице и злочине” Миленка Веснића и једну путничку црту Јанка Веселиновића.⁴⁴

Српски њреїлед је угашен исте године када је и почео да излази (1895). Љубомир Недић и Слободан Јовановић покушавали су поново да га покрену 1898. године: „Јављајући једним писмом од 14. X 1898. за Париз да је Недић обезбедио сарадњу Драгише Мијушковића, Стевана Сремца, Момчила Иванића, Богдана Поповића, Павла Поповића, Владислава Рибникара, Павла Маринковића и других, Слободан Јовановић је наговарао Гргура Јакшића да шаље прилоге за *Српски*

³⁹ Исто, стр. 691.

⁴⁰ Исто, стр. 683.

⁴¹ Б. Поповић, „О васпитању укуса” [*Српски њреїлед* 1.1; 1.2; 1.3 (1895)], СДБП IV, стр. 21–48.

⁴² О *Српском њреїледу* вид. П. Палавестра, *Историја српске књижевне критике*, 1, [2008], стр. 169.

⁴³ С. Јовановић, „Стево П. Бешевић: *Пјесме*, књига трећа. Спљет. Штампарија К. Russa, 1894,” [*Српски њреїлед*, 1 (1895), 153–157], СД XI, стр. 844–852.

⁴⁴ С. Јовановић, „Белешке”, у: НР, стр. 217–221.

йреїлег. 'Ја сам нашао да би нашем друштву нешто фалило, ако и Ви не бисте били међу нама. Сви су тај предлог с одушевљењем примили" – објашњава он и истовремено ангажује Јакшића као посредника да позове на сарадњу Момчила Нинчића."⁴⁵

Српски књижевни гласник

За разлику од *Реда* и *Српског йреїледа*, *Српски књижевни гласник* (1901) основало је више разнородних група које су се и политички и у погледу књижевности разликовале. Оснивачи су, са једне стране, група млађих чланова Радикалне странке, Светислав Симић, Љубомир Јовановић, Љубомир Стојановић и Јаша Продановић,⁴⁶ а са друге стране, не-радикали, браћа Богдан и Павле Поповић (отац либерал, ујак Андра Николић – радикал) и Слободан Јовановић из либералске породице, односно две књижевне групе – сарадници радикалног *Дела*, „Деловци” и следбеници критичара *Дела*, Љубомира Недића.⁴⁷ *Дело* је било основано 1894. године са циљем да „испуни празнину која је била настала престанком *Ошцабине*”.⁴⁸ Око *Дела* окупили су се Драгољуб Павловић, Живојин Балугџић, Илија Вукићевић, Јаша Продановић, Љубомир Јовановић, Љубомир Стојановић, Миленко Веснић, Милован Миловановић, Светислав Симић, Стојан Протић.⁴⁹ *Дело* се појавило скоро у исто време када и политички лист *Ред*: „Сарадници *Реда* и *Дела* били су већим делом школски другови, па чак

⁴⁵ И. Тартаља, „Љубомир Недић и Слободан Јовановић”, *ЗМСКЈ* 23/2 (1975), стр. 285.

⁴⁶ Јаша Продановић и Љубомир Стојановић ускоро постају вође самосталних радикала, а после рата републиканаца.

⁴⁷ С. Јовановић, „Политичко порекло С. К. Гласника” [СКГ 12 (1931), 32, стр. 129–131], СД XI, стр. 801. Вид. и Драгиша Витошевић, *Српски књижевни гласник 1901–1914*, ур. А. Петров, Матица српска, Институт за књижевност и уметност „Вук Караџић”, Нови Сад – Београд 1990; О Витошевићевој анализи *Српског књижевног гласника* вид. П. Палавестра, *Историја српске књижевне кришике*, 1, [2008], стр. 723–724.

⁴⁸ С. Јовановић, „Оснивање *Српског књижевног гласника*”, *Тамо далеко*, часопис Срба у слободном свету, 1 (Чикаго-Мелбурн, октобар, новембар, децембар 1958), стр. 2.

⁴⁹ С. Јовановић, „Оснивање *Српског књижевног гласника*” [1958], стр. 2.

и после школе продужавали су другарске односе”.⁵⁰ Напредњачко-либерални *Ред* дошао је у сукоб са радикалским *Огјеком*. Сукоб са *Делом* нису очекивали. Везе између сарадника *Ред*а и *Дела* прекинуо је Љубомир Недић који је у *Реду* објавио „необично оштру критику” *Дела*. Слободан Јовановић указује да је „један од првих циљева *Српској књижевној гласника* био да измири сараднике *Ред*а и *Дела*. До тога је дошло у контексту политичких околности, пре свега непопуларности режима краља Александра Обреновића. Светислав Симић, оснивач *Дела*, које је имало искључиво радикалски карактер и морало да престане са радом, није обновио овај часопис, већ је одлучио да оснује потпуно нов: „Ако је *Гласник* већ од првог броја изашао на глас као наш најбољи књижевни лист, то је бесумње заслуга његовог првог уредника, Богдана Поповића. Али, ако је тај часопис уопште покренут, то је заслуга његовог првог власника, Светислава Симића, који је његове осниваче саставио заједно”.⁵¹ Богдан Поповић је предложио да се часопис назове *Књижевни гласник*: „Тек доцније решено је да се тај назив допуни тако да гласи *Српски књижевни гласник*. То је било учињено опет по предлогу Богдана Поповића, кога је његов брат Павле уверавао да у називу листа мора безусловно бити реч српски да би лист био одмах добро примљен од Срба у Хабзбуршкој монархији”.⁵²

Слободан Јовановић истиче да је Богдан Поповић важио за главног представника француског утицаја у књижевности, нарочито од времена оснивања *Гласника*: „*Гласник* је допринео и стварању новог књижевног стила, који је својом углађеношћу, својом нијансираношћу, својом хладном интелектуалношћу јако опомињао на француску прозу. Неке ствари у *Гласнику* изгледале су по своме стилу просто преведене с францускога”.⁵³ Наглашава да *Гласник* код старије генерације није имао успеха. Његов отац, Владимир Јовановић, сматрао је да су чланци у *Гласнику* безбојни и хладни: „Она критичност на коју смо

⁵⁰ Исто, стр. 3.

⁵¹ С. Јовановић, „Светислав Симић” [1940], СД XI, стр. 585. Уп. Д. Витошевић, *Српски књижевни гласник 1901–1914*, [1990], стр. 25–28. Просторије уредништва и администрације *Гласника* налазиле су се прво у Цинцар-Јанковој улици бр. 1, „спроћу малог Калемегдана”, а потом у Скопљанској [Пашићевој, Нушићевој] улици бр. 9, близу Теразија.

⁵² С. Јовановић, „Оснивање *Српској књижевној гласника*” [1958], стр. 5.

⁵³ С. Јовановић, „Богдан Поповић” [1948/1962, 1991], СД XI, стр. 717, 749. Уп. са Недићевим гледиштем, „Српски стил”, *Српски њреплед*, 3, 1895, 68, према коме од утицаја немачког језика „већа опасност српском језику прети од подражавања француском”.

ми у *Гласнику* толико полагаали, изгледала је старим либералима оскудица уверења. У нашим годинама они су писали не само с уверењем, него и с патосом”⁵⁴

Окупљањем различитих политичких група око *Гласника* нису престала и њихова трвења: „ако тај лист није донео приказ Недићеве књиге *Најновији српски њисци*, то је било само стога што су се у њеној оцени Деловци и Недићевци потпуно разилазили”⁵⁵ Извесно је реч о Јовановићевом приказу ове књиге који је зато и објављен у *Новој искри* Ристе Одавића.⁵⁶ Касније, међутим, после Недићеве смрти, у *Гласнику* су објављивани Јовановићев текстове о Недићу и радови из Недићеве оставштине.

Према замисли оснивача, *Гласник* је требало да се бави књижевношћу, науком и уметношћу и да прати модерне токове, не само у Србији, већ и у осталим земљама у којима живи српски народ. Осим избора изворних књижевних текстова (романи, приповетке, драме и песме) и превода са страних језика, огледа, расправа и студија из књижевности, уметности, науке, друштвеног и политичког живота, сталне рубрике постале су и политички, позоришни, уметнички (ликовни и музички) и научни прегледи, као и оцене, прикази и белешке. Кроз више бројева у анкети је разматрано, у контексту српског или југословенског уједињења, питање прихватања западног (ијекавског) или јужног (екавског) наречја као заједничког књижевног језика.

Јовановићево интересовање за књижевност повезано је са његовим интересовањем за друштво и политику, тј. теорију друштва у чијој се основи налази његова теорија државе. Његови текстове из књижевне и позоришне критике увек су, некад ближе, а некад даље, везани за одређена питања из политичке или друштвене теорије. Разматрао је Ибзенове драме из „друштвеног живота”⁵⁷ истакао да

⁵⁴ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 111.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Вид. *Библиографија* [2010], стр. 116. О Ристи Одавићу вид. М. Ј. Стојимировић, „Орион”, у: *Силуете*, стр. 487–491.

⁵⁷ С. Јовановић, „Ибзенове жене” [Рег 1 (1. [13] фебруар 1894), стр. 1–2], СД XII, стр. 509. Јовановић посебно разматра Ибзеново индивидуалистичко религиозно разматрање брака као заједничког моралног усавршавања мужа и жене,

је Оскар Вајлд први извео пред јавност енглеско високо друштво,⁵⁸ указивао на Прустово бављење психолошким финесама, портретима „фине социјалне сатире”,⁵⁹ анализирао политичку позадину и поруке Свифтових (Jonathan Swift) *Гуливерових њушовања у Лилијуи*,⁶⁰ критиковао Волтеровог *Кандида*,⁶¹ писао о Стендалу (Henri Beyle – Stendhal). Гундулићеву *Дубравку* је окарактерисао као сатиру чији главни догађај је подмићивање народа. Истакао је религиозност дубровачких писаца потпунио страну српским писцима свога времена.⁶²

Иако му „књижевност није струка”,⁶³ нити је био „чисти књижевни критичар у ужем смислу речи”,⁶⁴ Слободан Јовановић, кога Скерлић сматра једним од „најбољих стилиста српских који је врло јако утицао на данашњи књижевни стил српски”,⁶⁵ написао је велики број „оштроумних књижевних оцена, међу осталим и неколико књижевних студија”.⁶⁶ Слободан Јовановић је проучавао књижевно дело преко књижевне критике. Његов приступ књижевној критици близак је приступу који је имао Љубомир Недић. Они нису писали књижевне теорије нити естетске теорије, већ су били књижевни критичари. Књижевна критика је и сама књижевност тако да је подложна мета-критици. Књижевна критика подразумева и одређени угао посматрања, дакле, одређену књижевну теорију. У том погледу донекле се можемо ослонити на оно што имамо од системске књижевне теорије Богдана Поповића. Можемо попунити одређене празнине и замислити обресе погледа које је имао Слободан Јовановић. Можемо

из кога су искључена деца. Вид. С. Јовановић, „Најновија драма Хенрика Ибзена” [*Српски њрејлед*, Београд, 1 (1895), 3, стр. 94–96], СД XII, стр. 515.

⁵⁸ Вид. С. Јовановић [z], „Оскар Вајлд”, СКГ 1 (1901), стр. 77–78.

⁵⁹ С. Јовановић [Случајни 1922], „Марсел Пруст, У тражњи изгубљена времена” [СКГ, 3 (1922), 5/3, стр. 213–215], СД XII, стр. 495.

⁶⁰ С. Јовановић, „*Гуливерово њушовање у Лилијуи*, од Џ. Свифта. С енглеског прев. Вићентије Ракић. Из *Дела*, 1903.” [СКГ 3 (1903), 10/3, стр. 226–231], СД XII, стр. 535–538.

⁶¹ С. Јовановић, „*Кандид или оићимизам*” [1903], СД XII, стр. 479–482.

⁶² С. Јовановић, „*Дубравка*, приказање у три чина од Џива Гундулића” [*Српски њрејлед*, Београд, 1 (1895), стр. 4, 127–130], СД XI, стр. 832.

⁶³ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* [1914], ИДЈС [1997], стр. 412.

⁶⁴ П. Палавистра, *Историја српске књижевне кријишке*, 1, [2008], стр. 172, 729.

⁶⁵ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* [1914], ИДЈС [1997], стр. 412. 460.

⁶⁶ Исто.

видети и одређена правила којих се држао приликом писања својих текстова. Пошто је оставио исцрпне анализе Љубомира Недића и Богдана Поповића, можемо сазнати и нијансе у којима се његово гледиште разликује од њихових.

ЈЕЗИК И СТИЛ

Засебну тему представљају језик и стил Слободана Јовановића. Овде само желимо да истакнемо поједине аспекте језика којим је писао, да укажемо на промене у значењу појединих термина, као и на књижевни контекст који је извршио утицај на особености његовог стила.

Слободан Јовановић је у својим књижевним и позоришним критикама био проучавалац књижевног дела. С друге стране и његове критике су књижевна дела. Богдан Поповић је писао Слободану Јовановићу да је „толики литерат” и „стварно” и „по мишљењу публике”.¹ Убеђујући га да преузме уређивање *Српској књижевној иласника*, употребио је метафору детелине са четири листа (Богдан Поповић, Павле Поповић, Јован Скерлић, Слободан Јовановић): „и сад је на вас ред, да попуните vierblättriges Kleeblatt”.²

Јован Скерлић је високо оценио Јовановићев стил: „Јасна духа, оштре памети, он пише кристално јасним, концизним и прецизним стилем, без трунке реторике, али оригинално и врло књижевно. Са Богданом Поповићем он је највише учинио да се књижевни стил у српској књижевности високо подигне, и да се млађим књижевним нараштајима даду обрасци истински књижевног стила”.³

¹ Богдан Поповић, Бана Јелачића [Љубе Стојановића, Професорска колонија] 23 Слободану Јовановићу, Београд, 2. новембар 1927, СС], стр. 341.

² Исто.

³ Јован Скерлић, „Слободан Јовановић” у: *Историја новије српске књижевности*, Београд, Издање књижарнице С. Б. Цвијановића, Београд 1914; СС], стр. 209–210.

Слободан Јовановић је у тексту посвећеном свом оцу, Владимиру Јовановићу, указао да се старија и млађа генерација нису разумевале. *Српски књижевни гласник* није им се допадао: „Наш часопис није код наших старијих имао много успеха. Милан Милићевић говорио је свом унуку, песнику Ракићу: ’У том твом друштву, почевши од тебе, нико више не зна српски. И какве су вам ово рогобатне реченице...’ Реченице у *Гласнику* чиниле су се Милићевићу рогобатне по свој прилици стога што се с новим нараштајем наша синтакса све више приближавала француској синтакси. У томе нараштају било је доста њих којима су Даничићеве реченице, на пример у његовом преводу Мајковљеве историје, изгледале исто тако рогобатне као Милићевићу *Гласникове* реченице. Стојан Новаковић говорио је Павлу Поповићу да су чланци у *Гласнику* кратки и површни – све изгледа писано на брзу руку. Он је био навикао на старе часописе у којима су чланци били читаве студије, настављане кроз неколико бројева [...]. Мој отац налазио је да су чланци у *Гласнику* безбојни и хладни. ’Рекао би човек да пишете без правог уверења, и да вам је све свеједно’. Она критичност на коју смо ми у *Гласнику* толико полагали, изгледала је старим либералима оскудица уверења. У нашим годинама они су писали не само с уверењем, него и с патосом”⁴

Начин изражавања Слободана Јовановића лишен је патоса. Није наметљив, нити наглашено емотиван. Према речима Исидоре Секулић Слободан Јовановић је књижевник мирне главе: „Мирна глава, то је можда највећи дар од Бога и врхунац велике културе”⁵ Исидора Секулић је била одушевљена Јовановићевим стилем: „Свако приказивање и саопштавање г. Јовановића лежи само у појмовима, у релацијама, у фактима, иза којих се још крију читави редови мислених процеса. [...] Затим, језик г. Јовановића је стегнут, пуритански [...] Фигуре избегава. Суперлативе не трпи”⁶ Закључује да је тајна Јовановићевог стила у томе што пише „београдским унутрашњим стилем који премаша енглески унутрашњи стил једног Емерсона” и што његов „виртуозни стил нема спољашњости, нема површине”⁷

⁴ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 111.

⁵ Исидора Секулић, „Књижевник”, [*Полијика* (4. децембар 1939)], ССЈ, стр. 227.

⁶ Исидора Секулић, „Стил Слободана Јовановића” [Одломак из студије о „београдском стилу”), *Нова Европа*, I (1920), 1, стр. 56–64; 3, стр. 137–142], ССЈ, стр. 211–219.

⁷ Исто, стр. 218–219.

У тексту „Српски стил” Љубомир Недић је нагласио да је на питање шта је стил немогуће, а и непотребно одговорити „у оно мало речи у које треба да је сложена свака добра дефиниција”.⁸ Сматрао је да је сасвим довољно рећи да је стил „начин на који се исказују мисли; начин на који им се даје облик и како се оне једна за другом нижу и једна с другом везују”.⁹ Исту дефиницију поновио је и Богдан Поповић: „Шта је стил? Најкраће казано, облик у коме (начин на који) се мисли казују”.¹⁰

Пошто се у стилу „најбоље огледа индивидуалност” и приликом оцене дела стил највише цени, сваки писац се „труди да створи себи свој стил, свој начин писања, различан од туђег”.¹¹ Због тога, међутим, многи покушавају „да на силу Бога стварају себи стил”.¹² Такви писци су, како Недић каже, досадни: „они су, како Шопенхауер вели, као људи који би ишли под образином [маском]”.¹³ Прави стил „могу имати само прави писци”: „Они га не удешавају; он се рађа с њима, и они га само дотерују”.¹⁴

Иако је стил неодвојив од талената, он има и општа правила која нико не сме да прекорачи: „То су, с једне стране, општи закони логике и логичког везивања мисли, и они важе за свако писање, а с друге, закони синтаксе, који важе, исто тако безусловно, за писање на различним језицима”.¹⁵

Недић је нагласио да се књижевност може развијати само на говорном језику, због чега су светске савремене књижевности писане на народном језику. С друге стране, због претераног пуризма Вукових настављача из књижевног језика избациване су све речи које се у (необразованом) народу нису користиле: „Народ је стварао речи само за оно за што су му оне требале; за оно што није познавао, он не само није стварао речи, него нема у својем речнику ни основа из којих би

⁸ Љубомир Недић, „Српски стил” [*Српски иреплег*, 3 (1895)], ЦДЉН I, стр. 249.

⁹ Исто, стр. 249.

¹⁰ Богдан Поповић, „Приступање стилистици”, [Архив Одбора за критичка издања српских писаца САНУ, 315], СДБП III, стр. 267.

¹¹ Љ. Недић, „Српски стил” [1895], ЦДЉН I, стр. 250.

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

се оне могле у духу језика извести. С тога смо ми за то да се помогнемо речима нашег старог књижевног језика и језика сродних нашем”.¹⁶

Треба имати у виду да се београдски стил развио у опреци према доминантној филолошкој школи. Нећемо претерати ако кажемо да су Слободана Јовановића, Љубомира Недића, Богдана Поповића и њихове пријатеље иритирали нелогичност, недоследност, пуризам, догматизам, непознавање страних језика и књижевности „граматичара”. Упечатљив пример критике „граматичара” можемо видети код Богдана Поповића. Он наглашава да се у језику не може поступати као у математици, већ и по осећају. „Накрај” се може писати заједно и одвојено – „на крај”: „Ако кажемо накрај срца, онда се осећа да се ту не замишља крај срца, него то накрај је један појам [...]. Граматичари не испитују своје осећање него поставе правило и – погреше”.¹⁷ Граматичари су у једном периоду волели да растављају речи, као што је реч *йошйун* (*йошй њун*): „Ишло се у крајност да се речи растављају, као данас – да се све саставља. [...] *По шйо љо љо* или *йошйо љо љо* или *йо-шйо љо-љо* или *йошйо љошйо*? *Ошјага* или *од шјага*? Како сад? Сваки онако како осећа. Треба да се има трпељивости”.¹⁸ Богдан Поповић даје примере на којима се може видети да је немогуће све подвести под математички јасно изведена правила: „*Јейској* [треба] писати без *ј* (као и *Евроја*, а не *Јевроја*). Што наш народ каже *јеванђеље*, *Јеврејка*, *Боже мој!* *Паириојисам*, *ајсолујисам*, *џинисам* не ваља. Место *с* треба *з*. Пре свега, грчки изговор није разлог. Грци, уосталом, нису говорили *џинисам* него *кинисмос*. Зар и ми тако сад да изговарамо? Не треба бити педант. [...] Језик није оно што су инжињери повукли концем. Будимо толерантни. Оставимо увек простора за колебање”.¹⁹ Нагласио је да понашање реформатора језика уноси у језик немир, забуну, анархију: „Благодарећи овако сваковрсном мењању језика, сваки напис застари за десет година”.²⁰ „Граматичари” се ни међу собом

¹⁶ Љубомир Недић, „Српски књижевни језик” [Српски њреплед, 1, 1895], ЦДЉН I, стр. 246.

¹⁷ Богдан Поповић, „Из теорије књижевности (По предавањима Господина Богдана Поповића, редовног професора Универзитета, Београд 1910)”, СДБП IV, стр. 210.

¹⁸ Исто, стр. 215–217. Уп. Љубомир Недић, „О правопису и интерпункцији” (Предлог Књижевно-уметничкој заједници поднесен 8. априла 1894), ЦДЉН I, стр. 237.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто, стр. 212.

не слажу: „Избацили су способан (сарабилis) као русизам и узели подобан (similis; aptus, idoneus, прикладан); кад су им казали да подобан друго значи, они су се вратили речи способан. Тако је било и код речи употребљавати. [Јован] Бошковић [који је „стекао велику заслугу што је непотребне туђе речи заменио српским”]²¹ вели да треба рећи *ујошребљавам*, а не *ујошребљујем*. Доцније Живко Поповић вели да треба рећи *ујошребљујем*, јер сви глаголи, вели, који имају – *иши* треба да имају – *ујем*. Затим за читаатељ – читаоц, читалац. За *ишамиаши* узело се *ичаишииши* [*ичаишииши* се користи у полемици Владимира Јовановића и Светозара Марковића из 1870], па се доцније напустило.”²² Познат је покушај мењања „обвезан” са „обезан”: „На пример, Живко Поповић, који је иначе био паметан човек, реч обвезан је мењао и писао обезан, и реч обвеза писао је обеза. Он је по својим начелима био потпуно логичан, јер се гласови б и в (бв) не трпе, и то је закон нашега језика. Као што је у обала (обвала), обући (обвућа). Али то је некада било и, ако се пре тешко изговарало (па је настало облак место обвлак – обвлачити се) данас се може изговорити б до в (према да ћемо ми данас ипак рећи облак, а не обвлак), и ми кажемо обвити, обвезан. Али он је хтео да се сингуларизира и зато је тако говорио.”²³

Богдан Поповић је, као и Љубомир Недић, био за употребу према искуству говора (памћењу), а не за слепо, наводно принципијелно, мењање језика.²⁴ У вези са филолошким национализмом „граматичара” Богдан Поповић указује да је „једна најлуђа ствар [...] гордост на множину облика код нас (која није богатство облика, како наши граматичари веле)”²⁵ Наглашава да је „енглески језик, који је најсавршенији језик, врло [...] сиромашан облицима.”²⁶ Множина облика је „страховит баласт, којег желе сви народи да се ослободе.”²⁷ Код нас „придев жут има по седам падежа једнине и множине мушког, женског и средњег рода неодређеног вида, и затим толико исто одређеног вида, па нарочити облик за компаратив, што све укупно износи 126 облика. Енглези, међутим, за све то имају свега – један! То веровање граматичара

²¹ Љ. Недић, „Српски књижевни језик” [1895], ЦДЉН I, стр. 245.

²² Богдан Поповић, „Из теорије књижевности (1910)”, СДБП IV, стр. 211–212.

²³ Исто, стр. 208.

²⁴ Љ. Недић, „Српски књижевни језик” [1895], ЦДЉН I, 241–242.

²⁵ Б. Поповић, „Из теорије књижевности” [1910], СДБП IV, стр. 206.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

да је наш језик један од најсавршенијих језика на свету, удружено са темељним незнањем историје нашег језика, створило је ту забрану, ту неприкосновеност нашега језика. [...] Та вера чини те они траже многе ствари које су за осуду, а, с друге стране, осуђују многе ствари које не треба нипошто осуђивати. Они забрањују употребу партиципа са деклинацијом. А нама је потребно да нам што пре у придевску службу уђу и партиципи. На пример, они хоће да је погрешно рећи *идуће* среде, *идуће* године, него среде *која долази*, године *која долази*. Међутим, ако се погледа на народни говор, види се да је партицип у значењу придева у употреби. На пример *врућ(и)* је партицип од *врећи* и употребљава се као адјектив (а прави адјектив је *врео*), и не означава да вода врши радњу, да *ври*, него означава једно описивање, добио је смисао адјектива, а облик је само партиципијални [...] *Пућујуће* позориште [...] Позориште које седи у Нишу путујуће је, али не путује. У ономе путујуће види се стална особина појма позориште. Партицип у свим језицима је књижевни, а не народни израз”.²⁸

Богдан Поповић на крају даје и оцену узрока и побуда „граматичара” и „филолога”: „Главни разлози оваквог мењања и дотеривања језика јесу: незнање (јер им је тумачење погрешно), брзоплетост (која је уопште један од највећих непријатеља логичком мишљењу; прима се без размишљања туђе мишљење или се даје своје), филонезам – љубав према новом (карактеристика младих људи), сујета, недисциплинованост (карактеристика младих народа), одулареност, ненавикнутост на стегу, на ред, на ауторитет. (То је одлика примитивних народа. Сматрају да је ништа убити дете, а не трпе стеге.) Али можда [је то] пре свега, непознавање научних начела језиковног развоја и једно нервозно, педантно, цепидлачко чапкунство, општа неумереност и нетолерантност, једна неумерена, непроверена и наивна потреба за логиком, која човека чини нелогичним”.²⁹ Наводи једну латинску пословицу: „Gramaticorum et stultorum infinitus est numerus” (‘Граматици и будале не могу се избројати’).³⁰

Слободан Јовановић није написао теорију књижевности на основу које бисмо могли да видимо правила која је поштовао. Извесно је у почетку следио књижевна гледишта Љубомира Недића и Богдана Поповића. Стога се можемо ослонити на Поповићева скрипта *Из теорије књижевности*. Иако нису ауторизована, она представљају

²⁸ Исто.

²⁹ Исто, стр. 211.

³⁰ Исто, стр. 203.

системско дело из области теорије књижевности на које се можемо ослонити и за ближе разумевање Јовановићевог стила. Поповић је разматрао елементе књижевног стила (избор речи, реченицу и њене облике), интелектуалне особине стила (ред речи, број речи, говорне фигуре...), емотивне особине стила (јачина, нежност, смешно, мелодија, ритам, доброзвучност), услове под којима уметничко дело бива лепо (литерарни ефекти). Примењујући начела на примере, дао је критичке анализе дела из српске и стране књижевности, и указао на однос логике и правилности у језику. У Поповићевим скриптурама анализирају се и друштвени и политички феномени (Поповићева теорија скоројевића), васпитавање укуса и животни стил (теорија џентлмена).³¹

Језик се стално мења, што значи да нам значења појединих речи које је користио Слободан Јовановић могу изгледати блиско, иако је смисао био сасвим другачији. Неке речи постепено, скоро неприметно, улазе у употребу, док друге излазе из употребе. Приликом припреме за објављивање *Сабраних дела* Слободана Јовановића (1990/1) уочен је вели број особености, недоследности па и граматичких и правописних нерегуларности. Пописане су на четрдесет страница (Аврелије, Алгир, Аристотело, Омир, Мехико, Русовље [Русоове]...).³² Транскрипција неких од ових речи мењала се током Јовановићевог живота, па су се мењале и у његовим текстовима. Транскрипција речи није била стандардизована, па их је користио као што се користе у текстовима на страним језицима које је приказивао или којима се користио. На пример „Авганска граница” („Afghan border”) или „Мехико”, како се изговара у оригиналу на шпанском („México”). У другим случајевима придржавао се стандарда који је већ био усвојен, као код имена Виктора Игоа – „Виктор Хуго”, како је Игоово име транскрибовано у *Лейојису Мајишце српске* још шездесетих година XIX века. Говорећи о транскрибовању страних имена Љубомир Недић указује да је фонетско транскрибовање скопчано „код многих страних имена, често пута, с великим тешкоћама и за писце школоване, који су упознати са више страних језика”.³³ Сматра да неукима „који и данас чине

³¹ Б. Поповић, „Психологија скоројевића” [*Јужна Србија* (Скопље), ур. Милан Чемерићић, Глиша Елезовић, 1922], СДБП VI, стр. 314–326; Борис Милосављевић, „Богдан Поповић. Културни образац, књижевно васпитање и друштвена критика (Теорија скоројевића), *Књижевна историја* 153 (2014), стр. 427–467”.

³² „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 884.

³³ Љ. Недић, „О правопису и интерпункцији” (1894), ЦДЉН I, стр. 228.

масу радника на српској књижевности”, треба препоручити писање оригиналном ортографијом [...] већ и тиме што им уштеђује досаду распитивања о томе како се чита једно или друго страно име”.³⁴ Када се страна имена не транскрибују долази, међутим, до већег проблема: „не зна се како она гласе”.³⁵ Зато: „када већ неко мора да разбија главу о томе како се она читају, онда је, рекао бих, правије да то чини писац, но читалац”.³⁶ Недић указује да има имена која се могу транскрибовати на различите начине: „То јесте једна незгода; али она се може отклонити, с једне стране, тиме што ће се у загради додавати име како се оно у оригиналу пише, а с друге, тиме што ће се временом, од различитих начина на које би се извесно име писало, утврдити, напослетку, један, као дефинитиван”.³⁷ Недић је против претеривања. Сматра да не треба тражити потпуну тачност. Наводи примере *Уилјем* и *Уашинијон* као покушај да се „неприродним, управо смешним дифтонзима *уи* изрази енглеско *и*”, или да се пише *Волџер Скаџ* уместо *Валџер Скоџ*: „Тиме се не постиже ништа, но се само ствара забуна, и добијају имена која накарадношћу својом вређају око. Зато ја у фонетисању не бих ишао тако далеко”.³⁸ И Богдан Поповић, иако перфекциониста, сматрао је да не треба претеривати са цепидлачењем: „Страни народи ништа се не устручавају да речи задрже у разним облицима у којима су се оне прво појавиле код њих.³⁹ Французи грчке речи изговарају обично према свом језику, као, на пример: Софокл (*Sophocle*); кад дође да кажу Андрокл, они кажу Андроклес. И они неће – никоме неће пасти ни на памет – да кажу Софоклес према Андроклес, или Андрокл према Софокл. [...] Сула [*Sulla*] изговарају Сила [*Σύλλας*]. Из тог разлога што су Грци писали *υ* (ипсилон) и они су, по преводу Плутарха, примили, и тако оставили. (Реч једног Немца професора: ‘Само буцаклијски народи су пуристи. А у буцаклијским народима само су буцаклије пуристи.’) Мењајући те речи, треба мењати још друге, а то води директно анархији. Код нас то изгледају врло важне ствари (на пример: схематизам или шематизам)”.⁴⁰

³⁴ Исто.

³⁵ Исто, стр. 229.

³⁶ Исто.

³⁷ Љ. Недић, „О правопису и интерпункцији” (1894), ЦДЉН I, стр. 230.

³⁸ Исто, стр. 230–231.

³⁹ Б. Поповић, „Из теорије књижевности [1910]”, СДБП IV, стр. 208.

⁴⁰ Исто.

Неке речи које је Слободан Јовановић користио, остале су исте као и данас, а неке су изгубиле значење које су имале, или се више не користе, јер нема занимања или правних поступака који су тада постојали (*џамбас* = трговац стоком на ситно, *адреса* = писмени одговор скупштине на владареву престону беседу). Према урађеним истраживањима у текстовима Слободана Јовановића нема много непознатих или архаичних лексема општег лексичког фонда, због чега се они и данас лако читају, већ само појединих примера (*виі* = омча, замка, *ѝарѝизанѝѝво* = странчарење, *извина* = извињење, *ѝублика* = јавност, *већма* и сл). Поједине речи некада су припадале српском језику, а потом су изгубљене, односно замењене другим лексемама истог семантичког садржаја (*кавана* = кафана, *радња* = акција, активност; *удѝѝи* = наудити, *безимена писма* = анонимна писма и сл).⁴¹ После Другог светског рата уместо речи *лиценцијайѝ* у употребу улази реч *лисанс*. *Лиценцијайѝ* је научни степен, али и личност која је стекла тај степен. У време Јовановићевих студија сви су знали шта је *лиценцијайѝски исѝѝѝ*. *Лисански исѝѝѝ* није ушао у употребу. *Лисанс* није синоним за *лиценцијайѝ*, јер подразумева само научни или академски степен.

Издвојио бих реч *ѝрилейчиво* коју Јовановић користи када објашњава да постоје прилепчиве политичке идеје. Иако *ѝрилейчиво* има значење *заразно*, *заразно* не садржи цело значење речи *ѝрилейчиво* која заслужује да се врати у наш језик. Од анахроних и слабо познатих речи већу опасност за разумевање текста представљају познате речи које имају дугачије значење, понекад само у нијансама. Када Слободан Јовановић каже да је његов отац био „један од наших најранијих англомана”,⁴² реч *анѝломан* није имала значење које данас обично има. Владимир Јовановић је био за викторијански парламентарни систем, а није био слепи емотивни обожавалац свега енглеског. Исто је и са речју *русифил*. Када каже да је политика Стојана Новаковића била русофилска, то нема емотивно значење на какво упућује њен грчки корен *φιλῆϊν* (волетити), већ указује да је његова политика била политика ослонца на Русију. У тексту писаном 1940. године, посвећеном Јовану М. Јовановићу, када објашњава његову снажну вољу, велику самодисциплину и преданост раду („како капа на послу без одмора”), користи реч *самовоља*: „Он је већ од природе имао доста способности

⁴¹ „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 884–886.

⁴² С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, стр. 113,

за самовољу”.⁴³ Треба напоменути да су приређивачи *Сабраних дела* Слободана Јовановића из 1990/1. године одлучили да поступају са мером и нису уносили непотребне промене у Јовановићев текст: „Задржавање аутентичности текстова, у највећој могућој мери, показало се поузданијим од примене правописних норми”.⁴⁴

Посебну тему представљају важни политички термини који су временом мењали значење. Слободан Јовановић у текстовима писаним у XIX веку појам *демократија* користи другачије него у текстовима писаним педесетих година XX века. У почетку говори о „демократској навали” користећи реч *демократија* у значењу које се најближе може одредити као „владавина маса”. Описује како се енглески државници супротстављају демократији, а реч је о парламентарним политичарима. Данас би се за парламентарни систем рекло да је демократски. С друге стране, реч *демократија* користи и када описује Совјетски Савез – „тоталитарна демократија”. Исто тако реч *конзервативно* није имала толико негативно значење крајем XIX века какво се касније везало за њу.

Слободан Јовановић је искључиво користио реч *сувереност*, никада *суверенитет*. Реч је, наравно, о синонимима. *Сувереност* се различито изговара на страним језицима (франц. *souveraineté*, енгл. *sovereignty*, нем. *Souveränität*). Реч *сувереност* и данас се користи у теорији. И у Уставу Србије говори се о суверености.

Слободан Јовановић је препоручивао да се пише кратким реченицама. Он, међутим, није увек писао кратке реченице. Богдан Поповић је, говорећи на својим предавањима о дужини реченице, нагласио: „Главна начело при склапању реченице је ово: треба што више рећи са што мање напора [...] То је економија (штедња) речи”.⁴⁵ Слободан Јовановић није отварао питање које су реченице дуге, када је својим саговорницима препоручивао да пишу кратким реченицама. Богдан Поповић указује да се под изразом „дуге реченице” не подразумевају реченице које имају више редова: „Дуге реченице су оне које су замршене, инвертоване, с разним додацима. (Такве су, на пример, немачке и латинске реченице.) Кратке реченице су, пак, оне

⁴³ С. Јовановић, „Јован М. Јовановић”, [1940], СД XI, стр. 582.

⁴⁴ „О овом издању” [1991], СД XII, стр. 883.

⁴⁵ Богдан Поповић, „Из теорије књижевности (1910)”, СДБП IV, стр. 217–218. Реч економија у српском језику има значење штедње, како је економију видео Владимир Јовановића, што је супротно мишљењу о неопходности потрошње.

које су лако прегледне (ово важи поглавито за нас)⁴⁶ Богдан Поповић указује на гломазност немачких реченица које узму простор од целе једне стране штампаног текста. Сматра да је уметнута реченица највећи непријатељ течној реченици. Огромне парентезе не доприносе разумевању реченице. И непотребне запете отежавају реченицу.

Са гледишта начела „штедње речи” и са гледишта начела економије пажње, „краће реченице боље су, јер су оправданије”.⁴⁷ У том смислу, рекли бисмо, Исидора Секулић тумачи реченице Слободана Јовановића: „Реченице су што краће; у ту кратку реченицу сме само што је мислени елемент и допуна појма; у трајању једне реченице сцена се не мења, и поред свега тога се онда још и синтактичка приroda наше реченице преображава у смислу сажимања и стезања”.⁴⁸

Поповић истиче и начело економије пажње: „оно што се може казати у пет речи, штета је казати у десет”.⁴⁹ Указује на три грешке против овог начела које треба избегавати: таутологију, плеоназам и описно казивање. Даје граматичке облике и начине којима се могу избећи плеоназам и таутологија, међу којима је и партиципална фраза уместо допунске: „На пример: учврстивши се у Сицилији, Римљани одлучише да објаве рат”. Реторски начин избегавања таутологија и плеоназама је, на пример, употреба контрахованих реченица: „Гете је имао два учитеља: Хердера [Johann Gottfried von Herder] и класицизам”.⁵⁰

Треба имати у виду и мане кратких реченица: „с гледишта лепе форме, кратке реченице су горе, јер врло често, ако не готово увек, оне су као задихане, као израз човека који је у врло јакој емоцији”.⁵¹ Богдан Поповић упућује на Колрицово (Samuel T. Coleridge) мишљење: „Истина је да те кратке и неповезане реченице могу одмах и лако да се разумеју и запамте, али је [...] истина и ово, да они који се ограниче на читање таквих реченица, сведу најзад тако своју памет на плиткоумност”.⁵² На

⁴⁶ Б. Поповић, „Из теорије књижевности [1910]”, СДБП IV, стр. 218.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исидора Секулић, „Стил Слободана Јовановића” (Одломак из студије о „београдском стилу”), *Нова Европа*, I (1920), 1, стр. 56–64; 3, стр. 137–142; ССЈ, стр. 211–219.

⁴⁹ Б. Поповић, „Из теорије књижевности [1910]”, СДБП IV, стр. 227.

⁵⁰ Исто, стр. 229.

⁵¹ Исто, стр. 218.

⁵² Исто, стр. 219.

крају Богдан Поповић закључује да је најбоље „дуже и краће реченице мешати”.⁵³

Након реченица следи разматрање конструкције параграфа (пасуса): „параграф је збирка, низ реченица с јединством циља”.⁵⁴ Пасус подлеже истим правилима којима и реченица. Пошто све реченице у параграфу служе само једном циљу, оне морају да буду добро склопљене и повезане: „Није довољно да онај који пише има у глави јасну везу, него треба да је учини јасном и читаоцима”.⁵⁵ Исидора Секулић је записала да је код Слободана Јовановића сваки одељак (параграф) „једна до врхунца израђена мисао, тако да је закључак понекад логична драстика, и убоде вас као нож”.⁵⁶

Иако Поповић у скриптурама говори о познатим појмовима, начин на који их излаже, примери које даје, његова критика погрешних тврђења и проблемски приступ, дају посебност овом запостављеном спису. Говорећи о стилским фигурама, посебно издваја метафору: „метафоре богате језик. Језик се не богати само тиме што добија нове речи, но и тиме што те речи добијају нова значења. (Енглески језик има 200 000 речи са 2 000 000 значења). Нарочито што се тиче мислених именица и психолошких појмова, ми се не бисмо могли снаћи да нема метафора. (На пример, схватање, поимање, ширина и дужина мисли и тако даље)”.⁵⁷

Тумачећи језик и стил Слободана Јовановића, Исидора Секулић указује да „према енглеском начину избегавања глагола *јесам*, и према енглеској конструкцији са *while*, г. Јовановић има почешће овакве реченице: ’Религија је чинила политичке дужности дубљим, јер их је везивала за један виши, надземаљски свет’”.⁵⁸ Јовановић је често користио историјски презент. Писање текстова из историје искључиво у перфекту не само да преоптерећује текст многим понављањима помоћног глагола (*је био*, *су освојили* итд.), већ охрабрује предра-

⁵³ Исто, стр. 218.

⁵⁴ Исто, стр. 229.

⁵⁵ Исто, стр. 230.

⁵⁶ Исидора Секулић, „Стил Слободана Јовановића” [Одломак из студије о „београдском стилу”], *Нова Европа*, I (1920), 1, стр. 56–64; 3, стр. 137–142], СС], стр. 211–219.

⁵⁷ Б. Поповић, „Из теорије књижевности [1910]”, СДБП IV, стр. 247.

⁵⁸ Исидора Секулић, „Стил Слободана Јовановића” [Одломак из студије о „београдском стилу”], *Нова Европа*, I (1920), 1, стр. 56–64; 3, стр. 137–142], СС], стр. 211–219.

суду историчара да је све о чему се пише у прошлости над којом је надмоћан, што представља замку, како за истраживачки поступак, тако и за излагање.

Пријатељи и сарадници Слободана Јовановића који су припадали кругу окупљеном око *Српској књижевној тласника*, читали су књижевност и научне радове на страним језицима. Покушавали су да добре стране страних израза пренесу у српски језик. Богдан Поповић је био мишљења да сви треба да приону на учење страних језика и да се понекад не треба превише задржавати на детаљима изговора: „Као код старих језика, тако и код живих језика европских које образован човек треба или жели да зна, изговор је понекад оправдано жртвовати: знати један страни језик тако, и у циљу, да на њему можете лепо читати његову научну и лепу књижевност, у многим случајевима је важније но умети га говорити”.⁵⁹ Сматрао је добрим Олендорфов (Heinrich Gottfried Ollendorff) систем учења језика – паралелно читање оригинала и превода: „Овај начин допушта ученику, без икакве штете, да најпрактичније, најлакше и најпотпуније научи оно што је на првом месту суштствено у учењу језика: знање речи и разумевање реченичког склопа страног језика”.⁶⁰ Олендорфову књигу, према којој је и он са својим оцем почео да учи француски језик,⁶¹ на српски је превео Владимир Јовановић.⁶²

У појединим објављеним радовима и писмима Богдана Поповића могу се наћи речи из страних језика: енглеског, француског, немачког, грчког, латинског, шпанског итд. Погрешну и непотребну употребу страних речи је критиковао. Писао је о „двоструко страним речима” које нису само речи из страног језика, већ је онеме који их употребљава страно и њихово значење: „Речи су *сйвари*. Ко неку реч погрешно употреби, он је казао другу *сйвар*”.⁶³ Поповић не користи стране речи уместо српских, већ употребљава оригиналне стране речи

⁵⁹ Б. Поповић, „Знање страног језика без доброг изговора” [*Полиџика*, 8. јул 1930], СДБП VI, стр. 90–91.

⁶⁰ Б. Поповић, „Јереси у настави страних језика” [*Полиџика*, 15. и 22. јул 1930], СДБП VI, стр. 94–95.

⁶¹ В. Ракић, *Бојдан Појовић* [2004], стр. 39.

⁶² Владимир Јовановић, *Нова метода Г. Х. Олендорфа за учење француској језика у школи и ван школе*, I и II, Издање и штампа Државне штампарије, Београд 1875/1877.

⁶³ Б. Поповић, „Двоструко стране речи” [*Полиџика*, 14. и 21. јануар 1930], СДБП VI, стр. 31.

када су сврсисходне (анализа песама на страном језику, стила страног писца и сл). Такав текст намењен је читаоцу који је већ васпитао свој укус и стекао широко опште образовање. Бавећи се положајем придева који казују моралне особине у односу на именице, Поповић је проучавао и таква питања као што је место придева у старом француском језику. Разматрао је и питање наглашавања речи у реченици у зависности од контекста. Упоредивао је примере из француског, енглеског, немачког, руског, латинског и српског језика и преводе са једног језика на други: „Тако сам код огласа на енглеском језику, који се често може видети у Швајцарској: 'Swiss Milk Chocolate' – често тражио да ухватим да ли 'Milk' има да се веже са 'Swiss' или за 'Chocolate', то јест да ли оглас објављује 'чоколаду од швајцарског млека' или 'млечну чоколаду прављену у Швајцарској'. Преводи на француском, на које сам доцније наишао, потврдили су моје прво мишљење да се тај оглас тиче чоколаде од швајцарског млека; али су ме доцнији преводи и друкчије редакције истога огласа опет побркали. Тако у овој реченици, која казује моје објашњење лепога, и коју сам једном овако написао: 'Све финије пријатно је лепо' – читалац без контекста, без пишевог објашњења, или без његових нагласака, не би могао распознати подмет од прирока [...] у мојој мисли 'лепо' [је] било подмет [...], а речи 'све финије пријатно' прирок”.⁶⁴

Богдан Поповић наглашава да треба избегавати стране речи „јер се оне одмах познају у тексту, јер имају нарочиту деклинацију, оне кваре ткиво текста у коме су”.⁶⁵ С друге стране, не треба бити „луриста” у погледу страних речи: „Има случајева када се страна реч уопште не може превести, нарочито у техничким изразима, и онда се мора употребити”.⁶⁶ Речи имају гласовну, фонетичку, националну физиономију: „Аутор ће познати реч свога народа, а туђе речи ће му бити одвратне, ружне, јер не личе на фонетичке слике сећања наших речи у нашим главама. На пример, речи *конвенционално*, *буржоа* и тако даље, не личе на наше речи, одмах се познаје да су стране. Али *џора*, *клима*, *листа* [као и *брија*, *сјособан*, *соба*, *искрен*, *сјирој*, *улов*, *дойасџи се*]⁶⁷ природно улазе у наш текст, и ми или сасвим не осећамо,

⁶⁴ Богдан Поповић, „О положају придева у групи с именицом” [Приступна академска беседа прочитана поводом проглашења за редовног члана Српске краљевске академије 31. марта 1921], СДБП III, стр. 291.

⁶⁵ Богдан Поповић, „Из теорије књижевности (1910)”, СДБП IV, стр. 214.

⁶⁶ Исто, стр. 216.

⁶⁷ Исто, стр. 208.

или 'осећамо' врло мало да су стране".⁶⁸ При томе страниј речи језик даје облик према облику у којем је језик непосредно примио ту страну реч: „Ми смо те грчке речи примили од Немаца, и изговарамо их онако како су их Немци изговарали [*криза, база, њоезија, клима, сисџем*]".⁶⁹ Поповић наглашава да треба имати такта: „Осећање такта и мере свуда је оно што је главно”.⁷⁰

Немачки језик је у почетку имао највећи утицај на српски, али, како је указао Љубомир Недић, немачка композиција не одговара духу српског језика: „Од два страна стила чији се утицај нарочито опажа у српском писању, утицај немачкога, иако је он некада био врло јак, данас је, срећом, већ знатно слабији, и почиње се губити. Он ће се, временом, и сасвим изгубити, јер му се јасна и одређена природа нашег народног духа и проста и концизна синтакса нашег језика противе”.⁷¹ Од немачког језика српском је сроднији француски, али је српском стилу претила опасност „од подражавања француском”.⁷² Слободан Јовановић сведочи да је Љубомир Недић хтео да пише као Беџет, лежерним ненаучним стилем који се лако чита, а износи се јасна и убедљива аргументација.

Научни радови могу се писати и неизбрушеним језиком. Хајне је Кантов стил назвао „Packpapier-stil”, дакле, стил за бележење на упакованим стварима, сув и тврд стил.⁷³ Богдан Поповић цитира Де Квинсијеву (Thomas Penon De Quinsey) претрано оштру оцену Кантовог текста: „Кант је био велики човек; али је био туп и глуп као препотопска животиња у погледу језика. Његове реченице изгледају као да су их дунђери мерили. Има их које захватају две стопе и шест паљаца [...]”.⁷⁴ У филозофији је важнија тачност и истинитост од лепоте стила. И Богдан Поповић наглашава да је тачност мисли најважнија: „Ако је у реченици коректно казана мисао, а има некоректности у

⁶⁸ Исто, стр. 213.

⁶⁹ Исто, стр. 206.

⁷⁰ Исто, стр. 214.

⁷¹ Љубомир Недић, „Српски стил” [*Српски иреплег*, 3, 1895], ЦДЉН I, стр. 252.

⁷² Исто.

⁷³ „Warum aber hat Kant seine Kritik der reinen Vernunft in einem so grauen, trocknen Packpapier-stil geschrieben?” *Heinrich Heine's Sämtliche Werke*: Bd. V, „Drittes Buch. Von Kant bis Hegel”, „Über Deutschland (1. Theil. Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland)”, Hoffman und Campe, Hamburg 1861, 190.

⁷⁴ Богдан Поповић, „Из теорије књижевности (1910)”, СДБП IV, стр. 221.

језику, она је боља од оне реченице која је коректна по језику, а нема тачне мисли⁷⁵ У филозофији се иде с оне стране граматике, у корен говора, бивствовања и мишљења (Martin Heidegger). Подразумева се саморефлексија језика. Филозофска терминологија и језик могу представљати велику тешкоћу за језик који нема појмове којима се изражава филозофска мисао у страном језику (хеленском, немачком...), какав је био прави и првобитни вуковски језик.

Слободан Јовановић и његови пријатељи много су полагали на композицију научног рада, терминологију, развој излагања. Можемо их замишљати како безброј пута пролазе кроз своје текстове дотерујући их изнова.

Говорећи о емоционалним особинама стила, Богдан Поповић указује на јачину, нежност, смешно (или хумористично) и на ритам, мелодију, „доброзвучност”. Поповић је разматрао гласове азбуке, указујући да су самогласници лакши и пријатнији за изговор него сугласници. Пријатнији су дуги самогласници од кратких: „Затим, специјално код нас, у српском језику пријатнији су акценти растући (вода) него падајући (воде)”. Поповић је имао музички дар и осећај за звучност језика.⁷⁶

Можемо закључити да је управо емоција, која је у садржају теме Јовановићеве књиге *Влада Александра Обреновића*, утицала да ово дело остави тако снажан утисак и добије толике похвале. Милош Црњански му је писао: „Ваша књига је дивна. Прочитао сам је за дан и ноћ. [...] Мој роман, уопште моје писање, идуће, биће под њеним утицајем. Србија, зид је, из кога нема излаза. [...] Кад би енглеска Академија издала ову Вашу књигу људи би је читали више но Аристофана, или Тукидида.”⁷⁷ Иако схвата важност емоција за доживљај уметничког дела, Слободан Јовановић не жели да се обраћа само емоцијама читалаца. Емоција је *џрилейчива*, али често није тачна.

Богдан Поповић је разматрао и појам смешног који се у естетици сматра посебно захтевним за тумачење. У време када су он и Јовановић студирали у Паризу, Бергсон је био најпопуларнији филозоф у Француској. Бергсон је касније покушао да одреди појам смешног у свом тексту „О смешном” (*Le Rire. Essai sur la signification du*

⁷⁵ Исто, стр. 215.

⁷⁶ Тај музички аспект, на другачији начин, посебно је важан на пример код Црњанског.

⁷⁷ Милош Црњански Слободану Јовановићу, Берлин, 26. март 1929, ССЈ, стр. 342.

comique, 1900). Поповић није био Бергсонов следбеник, нити је дао дефиницију смешног, већ је покушао да опише шта изазива утисак да је нешто смешно. Духовитост разликује од смешног: „Духовитост или досетка своди се у својој основи на игру речима”.⁷⁸ Досетка је „ухваћен однос између наших мисли”.⁷⁹ Потребно је, међутим, „да се нађе нешто неочекивано, да постоји извесно оштроумље, живост духа, супериорност умна”.⁸⁰

Позната је фина иронија и духовитост Слободана Јовановића. Осећај за смешно извесно није наследио од оца јер је Владимир Јовановић, „истински слободњак и пуритански карактер”, „говорник и предавач силан, пун најплеменијег патоса”,⁸¹ био смртно озбиљан. Од старије генерације политичара, према сведочењу Слободана Јовановића, није било много оних који су имали смисла за хумор. Изузетак је био, на пример, Милутин Гарашанин који је био „врло духовит човек, пун занимљивих, премда нешто парадоксалних опажања о нашим људима и приликама: волео је да се шали, и то са старим београдским мангуплуком; био међу ондашњим политичарима један од оних ретких који су имали хумора”.⁸²

У заоставштини Владимира Јовановића сачувано је једно писмо у којем се описује поправка њихове куће после Првог светског рата у којем је била оштећена. Те поправке су дуго трајале и морале су се понављати:

„Пишем ти да би задовољила твоју радозналост. Мајстор разбио 10 великих и један мали прозор, 3 куке сломио, прозор измењао тако да у спаваћој соби никако није прозор могао да се затвори. Ја нисам хтела да му платим док се прозор не узмогне затворити, он доведе једног човека који је лупао са две песнице и мајстор са своје две песнице да би успели да прозор затворе. Лупајући тако са четири песнице они разбију још један прозор. Да би тој лупи и ларми крај учинила, ја сам мајстору 950 динара [дала], а он мени признаницу”. У потпису: „Бабутина”.

⁷⁸ Богдан Поповић, „Из теорије књижевности (1910)”, СДБП IV, стр. 303.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ „Владимир Јовановић”, *Орао, велики илустрирани календар за јодину 1892, која је преслајна, има 366 дана*, ур. Стеван В. Поповић, Н. Сад, А. Пајевића, 1891, Биографија, стр. 119–122.

⁸² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II (1878–1889), [1927, 1934], СД V, стр. 218.

То је део из писма које је унуку, Андри Ристићу, писала његова бака, Јелена Лела Јовановић, Слободанова мајка, 1922. године.⁸³ Духовита је и преписка Слободана Јовановића са сестрићем Андром: „Деда се и даље опоравља. Бабутина је концентрисала сада сву пажњу на мене, јер нема другог објекта и можеш мислити како ми је под њеним Аргусовим очима”⁸⁴

Духовитији делови писама Владимира Јовановића потицали су од његове жене: „Ми вас жељно очекујемо. Кућу смо оправили фино. Да се сви можемо у њу сместити. [...] ’Бабутина’ моли ’Маку’ да јој донесе из Париза два кишобрана. Друго јој ништа не треба. Кишобрани треба да буду један мушки, други женски”⁸⁵

Скерлићева сестра, Јелена, забележила је да су Јелени Јовановић, „кад је умирала, убеђеној да они интелектуалци око ње не знају ни како се припрема кољиво за покој душе, последње речи биле: ’Пола киле жита, пола киле ораја”⁸⁶

Очигледно је да је Слободан Јовановић духовитост наследио од мајке и њене пречанске породице. Дуго су се препричавале анегдоте о прадеди Слободана Јовановића, новосадском свештенику Кости Маринковићу, које су и забележене и објављене. Углавном су у асоцијацијама карактеристичним за свештенички сталеж. У *Поменуку знаменијих људи у српској народа новијега доба* Милана Ђ. Милићевића, у поглављу посвећеном Константину Маринковићу, објављена је једна анегдота: „Неки младић, који је о себи много [високо] мислио, представи се једном попу Кости, с овим речима: ’Ја сам тај и тај, ’совершени богослов’! ’Богослов’ и још ’совершени’ рећи ће поп Коста: Слава Богу! До сад смо имали: Григорија Богослова, Василија Великог и Јована Златоуста, и – како рекосте да вам је име?”⁸⁷ Изгледа да је и син попа Косте, др Вук Маринковић, био духовит на свој, лекарски начин.⁸⁸

⁸³ ИАБ, ЛФВЈ, К 6, 7, Јелена Јовановић Андрији Ристићу, Београд 14. јул 1922.

⁸⁴ АСАНУ, ЗСЈ, 1489, 11, Слободан Јовановић Андри Ристићу (сестрићу), недеља, без датума.

⁸⁵ АСАНУ, ЗСЈ, 1489/14, Владимир Јовановић Андри Ристићу (унуку), Београд, 22 септембар 1919.

⁸⁶ Ј. Скерлић Ђоровић, „Слободан Јовановић”, *Животи међу људима* [2014], стр. 154.

⁸⁷ М. Ђ. Милићевић, „Коста Маринковић”, *Поменик* [1888], стр. 324.

⁸⁸ Ђорђе Ђурић, „Прилог I. Анегдоте о члановима породице Маринковић”, у: *Вук Маринковић, биографија и научни рад ушемељивача физике као модерне*

Има више примера могућих неспоразума између Јовановићевог текста и читаоца. Слободан Јовановић говорио је „београдским језиком” и писао београдским стилем. „Београдски говор” подразумевао је хумор и блажу или оштрију иронију која није морала бити јасна људима његовог времена из других средина, на пример из Загреба, или Мостара, са којима се познавао и сарађивао, или у Црној Гори.⁸⁹ Уредници мостарске *Зоре* прерађивали су Јовановићеве прилоге на ијекавицу да би били ближи читаоцима, али су његове речи губиле смисао који су имале у београдској екавици.

Колико је стил Слободана Јовановића био хваљен, био је и згодна мета за нападе. Говорило се да је само добар стилиста и да би боље било да се није ни одвајао од књижевне и позоришне критике. Књижевни таленат и стил који хвали Исидора Секулић у тумачењу Крсте Цицварића служе за поуку: „Сви су његови радови лаки, плитки, публицистички [...] Али је г. Јовановић тај недостатак свој, тако да кажемо, прикрио, засенио лепотом свога стила, који је уметнички савршен [...] Отуда се с пуно разлога може рећи да су радови г. Јовановића јачи уметничком него научном страном. Г. Јовановић се бавио и бави литерарном критиком и велика је штета што се није задржао на томе пољу: за литерарну критику нису потребне високе научничке способности, а г. Јовановић је својим написом из те области показао да би могао бити најбољи међу нашим литерарним критичарима.”⁹⁰ Велибор Глигорић је критиковао и стил Слободана Јовановића: „Стил Слободана Јовановића је врло писмен али није нарочито индивидуалан. Врло јасан, врло читљив, али нема своје духовне карактеристике. Фама о Слободану Јовановићу као о сјајном стилисти и сувише је преувеличана и без критеријума.”⁹¹

Било је замерки како Слободан Јовановић не упућује на изворе јер нема фуснота (напомена) испод основног текста. Фусноте су уопште засебно питање.⁹² Познато је да обиље фуснота и добар

науке у Србији, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 2007, стр. 109–110.

⁸⁹ Некада исте речи и слични изрази имају другачије значење, због чега може доћи до неспоразума, односно погрешног разумевања.

⁹⁰ К. Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем њед судом Слободана Јовановића* [1910], стр. 3.

⁹¹ Велибор Глигорић, „Слободан Јовановић”, у: *Лица и маске*, Штампарија „Привредни преглед”, Београд 1927, стр. 54.

⁹² Peter Rieß, Stefan Fisch, Peter Strohschneider, *Prolegomena zu einer Theorie der Fussnote*, LIT Verlag Münster, Hamburg 1995; Anthony Grafton *The Footnote: A*

стил тешко могу да се ускладе. То, међутим, не значи да је Слободан Јовановић имао да бира између поузданости и лепоте стила и да је следећи свој књижевни инстинкт предност дао стилу, као што чине књижевници. Његов стил није нарушавао поузданост. Његови ранији радови садрже фусноте, а ни касније није сасвим одустао од њих. Можемо, међутим, претпоставити да је на тему фуснота, о којој има објављених књига, водио разговоре са пријатељима, пре свега Љубомиром Неђићем и Богданом Поповићем. Оставио је сведочанство колико цени Сорелов начин писања историје за који је карактеристично ослањање на изворе, тако да они сами од себе проговоре и дају слику историјске личности као што је била личност Фридриха Великог у Сореловој књизи.

Слободан Јовановић је, након одустајања од шире употребе фуснота, наставио да их користи у радовима из историје. Изворе је наводио на почетку или на крају. И у историографским делима на почетку је увек навео архивску грађу, разговоре које је обавио, књиге које је користио.

У вези са његовом књигом о држави, у чијем првом издању користи фусноте, можемо закључити да изостављање фуснота у касније писаним делима може имати везе и са његовом жељом да у први план стави чисту аргументацију. Вероватно је увидео да се читаоци везују за имена на која упућује (у фуснотама и списку литературе), и на своје предрасуде о тим именима, због чега прескачу аргументацију.

Одговарајућим књижевним поступцима Слободан Јовановић је успевао да постигне циљ – осветљавање личности или догађаја, упечатљиво и пластично, само једном речју, или метафором, на начин који то не би могло да се постигне објашњењима на великом броју страница. При томе, није угрожавао поузданост текста, већ је само допринио додатном објашњењу. Он не намеће у тексту, нити излаже аподиктички, што му је било у почетку замерено за текст прве књиге о држави.⁹³ Држи се извора, допушта да извори говоре сами из себе, али даје аналогije са својим временом. Погађа циљ и демистификује митове о неким догађајима, што није пука игра речи, већ квинтесенција

Curious History, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1999.

⁹³ Слободан Јовановић, „Предговор ка другом издању” у: *Основи њравне теорије о држави*, друго прерађено и проширено издање, Штампарија „Доситије Обрадовић” Димитрија Гавриловића (пређе Аце М. Станојевића) Кнегиње Љубице улица 6, Издање Књижарнице Геце Кона, Кнез Михаилова улица 1, Београд 1914.

пажљивог претраживања грађе. Када после целе претраге не може да изнесе сигуран доказ, Јовановић сам указује да се не може утврдити шта се стварно догодило

У поратном језику има промена које никада не би биле прихваћене у кругу *Српској књижевној јласника*. Након друштвених револуција следе језичке револуције чији је политички циљ да се предреволюционарни дискурс остави у прошлости, као застарео, анахрон, превазиђен. Они који су диктирали стил и постављали правописна правила у социјалистичко време, сасвим су другачијег погледа на свет и другачијих знања и интересовања од личности из круга *Српској књижевној јласника*. Има нечега социјалистичког и постсоцијалистичког и у нашем данашњем језику.

Слободан Јовановић је тежио ранкеовској потрази за истином и објективношћу. Није се одвајао од грађе и опрезно је тумачио догађаје. Компонувањем приче, при томе, доприносио је разумевању, и није штетио објективности реченога. Многи су се преварили у вези са Слободаном Јовановићем. Поготово они који су помислили да је стил све и покушали да пишу као он. У ствари, потцењивали су га као научника, али им се допао ефекат који је постизао. Пишући историју као књижевно дело, потпуно су се одвојили од историографије, уносећи у свој научни рад обиље погрешних података, погрешних асоцијација, не држећи се извора. Када се сагледа шта је све Слободан Јовановић имао у виду док је писао, јасно је да једноставне и једностране критике промашују свој циљ и у скоро свим случајевима окрећу се против самих критичара.

SLOBODAN JOVANOVIĆ. THEORY

ABSTRACT

Slobodan Jovanović (1869–1958) was a renowned Serbian scholar and statesman, political philosopher, lawyer, historian, literary critic and writer, professor of public and constitutional law. He was president of the Royal Serbian Academy, rector of Belgrade University, dean of Belgrade University's Law School, and president of the Serbian Cultural Club, a leading Serbian political and cultural organization in the Kingdom of Yugoslavia on the eve of the Second World War. He served as prime minister and deputy prime minister of the Kingdom of Yugoslavia. He died in 1958 in London, where he had served as prime minister of the Yugoslav government-in-exile during the Second World War. In post-war Yugoslavia, in a political trial in absentia held in 1946, he was sentenced to twenty years' hard labour, confiscation of property and deprivation of civil rights. He was exonerated by a Serbian court as a victim of post-war communist "justice" in 2007.

Slobodan Jovanović was the son of Vladimir Jovanović, an influential political ideologist, economist and political philosopher. Vladimir Jovanović (1833–1922), born in the western Serbian town of Šabac, was a grandson of Ostoja Spuž (c. 1770–1808), a Serbian notable (*vojvoda*) who had moved there from modern-day Montenegro. Ostoja is took part in the First Serbian Uprising (1804–1813) against Ottoman rule, notably in the liberation of Šabac in 1804 and of Belgrade in 1806, and to have occupied important positions in local administration. The Jovanović family was related to several distinguished families of nineteenth-century Serbia, including those of Jovan Ristić (1831–1899), a historian, twice member of the body of

regents, prime minister, minister of foreign affairs, and leader of the Liberal Party, or the family of Dimitrije Matić, a Hegelian philosopher who served, among other posts, as minister of education and minister of justice.

Vladimir Jovanović was the leading ideologist of Serbia's Liberal Party and of the United Serbian Youth, a South-Slavic patriotic youth organization inspired by similar European organizations of the time such as, for example, Giuseppe Mazzini's Young Italy. He served as Serbia's minister of finance, president of her National Audit Office, deputy president of the State Council, senator, and Member of Parliament. He was president of the Serbian Learned Society, honorary member of the Royal Serbian Academy, university professor of political economy. He was a politician with many international connections, founder and editor of newspapers, and author of several books, essays and articles in Serbian, English and French.

Both Vladimir and Slobodan Jovanović considerably influenced the development of political ideas and institutions in the Serbia and Yugoslavia of their time: the father mainly as the ideologist of the Liberal Party and the United Serbian Youth, and the son, through his almost fifty-year-long career as university professor, through his prolific writing, as well as through his presidency of the Serbian Culture Club, and subsequently as a senior member of the Yugoslav government both in the country and in exile in London.

Slobodan Jovanović's theoretical views were influenced by his father. The lives and works of the father and son, spanning a period of nearly one hundred and fifty years, are inseparable from the history of Serbia of the period. While their political activity coincided with some of the most important events in the history of modern Serbia and Yugoslavia, some of their most relevant works were first published as late as the 1970s and 1980s.

Vladimir Jovanović had been raised in a family that held on to traditional values. Under Ottoman rule (from the late fifteen until the early nineteenth century), the medieval culture created in the times of Serbia's independence was mostly perpetuated in a frozen state, as it were. The Serbian Orthodox Church acted as the spiritual and political representative of the Serbian people, safeguarding not only the Byzantine-inspired theological, philosophical, literary and artistic legacy of medieval Serbia, but also the idea of the state.

As a student in Belgrade, Vladimir Jovanović espoused the political outlook of a relative of his, Dimitrije Matić, who belonged to liberal-minded intellectual circles. What impressed him most in that outlook was the belief that rule by force was unacceptable and that governments should promote and support popular education. Dimitrije Matić (1821–1884) was

a philosopher, legal scholar, professor of public law at the Belgrade Lyceum, and politician. He served as Serbia's minister of education and church affairs, acting foreign minister, speaker of parliament, member of the State Council, president of the Serbian Society of Letters, and member of the Serbian Learned Society. Matić had pursued his studies of philosophy and law in Serbia, Germany and France, and received his doctoral degree in philosophy in Leipzig. In his Berlin period Matić embraced Hegel's speculative philosophy and theory of the state (philosophy of law). Among his professors were Georg Andreas Gabler (Hegel's immediate successor), Otto Friedrich Gruppe and Wilhelm Vatke. In Halle he listened to another Hegelian, Johann Eduard Erdmann. He also had the opportunity to attend Friedrich Schelling's lectures on the philosophy of mythology. If the Right Hegelians developed Hegel's philosophy along the lines they considered to be in accordance with Christian theology, and the Left Hegelians laid the emphasis on the anti-Christian tendencies of Hegel's system and pushed it in the direction of materialism and socialism, Matić would be closer to the former. Actually, he was influenced most by his professor Karl Ludwig Michelet, with whom he established a lifelong friendship. Matić's doctoral thesis (*Dissertatio de via qua Fichtii, Schellingii, Hegelique philosophia e speculativa investigatione Kantiana exculpta sit*) addressed the question of how the philosophy of Fichte, Schelling and Hegel developed from Kantian speculative thought. Matić followed Hegelian philosophy in his: *Short Review of Historical Development of the Principles of Law, Moral and State* after Hegel's *Encyclopaedia of the Philosophical Sciences*, chap. Psychology; *Principles of Rational [Ver nunftrecht] State Law [Staatslehre]* after Heinrich Zöpfel's book on the philosophy of law (*Grundsätze des allgemeinen und des konstitutionell-monarchischen Staatsrechts*), and Hegel's *Philosophy of Law*; and the *History of Philosophy* after Albert Schweigler's *History of Philosophy*. Although he modified his views under the pressure of a changed, anti-Hegelian intellectual climate and influences on academic life, he essentially remained a Hegelian.

While Vladimir Jovanović came to share Matić's sense of patriotism, liberalism, and his enthusiasm for Switzerland's libertarianism and democratic institutions, Hegel's speculative philosophy that underlay Matić's ideas of the state and law had little appeal to him.

Vladimir Jovanović completed two-year philosophy studies (1850–1852) and three years of law studies (1852–1854) in Belgrade, as well as two years of economics, agriculture and natural sciences in Austria and Württemberg (1854–1856), where he undertook a Grand Tour of Germany (Westphalia, Hanover, Saxony, Schleswig-Holstein, Prussia), Holland,

Austria (Bohemia, Moravia and Hungary), and Belgium, and visited Paris at the time of the 1855 Universal Exposition. During his studies in Germany, he embraced the prevailing materialist view of the world and the firm belief in the infallibility of natural sciences. Influenced by liberal ideas, he came to criticize traditional values harshly. He dismissed religiosity as superstition, along the lines of the ideas propagated by the leading Enlightenment figure among the Serbs, Dositej Obradović.

Vladimir Jovanović had a positivist faith in the overall progress of human society. Unlike Dimirije Matić, who relied on the Hegelian synthesis for resolving the earlier dilemmas concerning the foundations of the state, he believed that the state originated from a social contract to provide for prosperity and freedom. In this he follows the Hobbesian view of the state of nature, or the state of war, as preceding the formation of the state. The goal of progress is to overcome the distinction between the state and society.

As a positivist, he appreciated Herbert Spencer's theory of evolution, organic interpretation of society, and analogy between the natural and social domains according to which the social sciences should be furnished with a scientific basis. As a liberal, Vladimir Jovanović was a follower of John Stuart Mill's, and he translated Mill's *Considerations on Representative Government* into Serbian only six years after the book was first published in 1861. Mill's *On Liberty*, first published in 1859, appeared in Serbian in 1868; it was translated by Prince Peter Karadjordjević (1844–1921), who lived in exile in France, Switzerland and Montenegro until his return to Serbia in 1903, where he was crowned king of Serbia in 1904.

Under Mazzini's influence Vladimir Jovanović made a synthesis of liberalism and nationalism, providing an entirely different, liberal, theoretical basis for his traditionalist patriotism. The politician whom he esteemed most highly was William Ewart Gladstone. He was left with the best possible impression after their meeting in London: "Gladstone – Jovanović said – spoke with the enthusiasm of a man committed to the freedom, justice and wellbeing of humankind: listening to him, one could not help being convinced of his greatness of mind and nobleness of heart." As can be seen in *Mazzini's Letters*, the meeting of "Mr. Iovanovitch, a Serbian gentleman and a friend of mine [...] instructed by the Liberal Serbian Party to visit Mr Gladstone" was arranged "in the line of introduction" by Mazzini's friend, cabinet minister Thomas Milner Gibson.

A distinctive feature of Vladimir Jovanović's biography is that the first half of his life was spent in an incessant political struggle: from his role at the St Andrew's Day Assembly (1858), the founding of the United Serbian

Youth (1866), the editorship of journals published at home and abroad and critical of Prince Michael Obrenović's rule, his unremitting effort to make Serbia's cause understandable in Britain, France, Switzerland and Italy, to his serving as a minister in the government under which Serbia fought the war of liberation against the Ottoman Empire (1876–1878), which led to her independence, internationally recognized at the Congress of Berlin in 1878. His polemic with Svetozar Marković was theoretically and politically significant. Serbia's leading socialist and the spiritual father of the Radical Party, Svetozar Marković (1846–1875) exerted a powerful influence on the Serbian intelligentsia in the nineteenth century. He championed an atheist materialist philosophy, but unlike Marxists, who saw industrial labour as the only potential revolutionary force, he subscribed to the Russian socialists' view that the peasantry might be such a force as well. It was from the circle of Marković's followers that the Radical Party led by Nikola Pašić emerged, relying mainly on the peasantry in accordance with Marković's programme.

Apart from his student days in Germany, Vladimir Jovanović frequently travelled and lived abroad (the longest in Geneva), where he made friends and acquaintances with many prominent politicians, scholars and revolutionaries of nineteenth-century Europe. He maintained contacts with Mazzini in particular. In various circumstances and on various occasions, he met a number of politicians, statesmen, parliament members, scientists, priests and publishers in Britain – William Ewart Gladstone, Lord John Russell, Thomas Milner Gibson, Somerset A. Beaumont, Richard Cobden, Edmund Potter, James Stansfeld, Lord Alfred Hervey, Bishop of London Archibald Campbell Tait (later Archbishop of Canterbury), William Denton, Alexander Macmillan; France – Edgar Quinet, Charles Floquet, Henry Martin, Marc Girardin (dit Saint-Marc Girardin), Jules Ferry, Jules Claude Gabriel Favre; Switzerland – Jules Romain Barni, James Fazy; Italy – Giuseppe Mazzini, Marco Minghetti; Hungarian revolutionaries Lajos Kossuth and Ferenc Deak; and Russian émigrés such as Mikhail Alexandrovich Bakunin (Михаил Александрович Бакунин) and Alexander Ivanovich Herzen (Александр Иванович Герцен).

While abroad, Vladimir Jovanović published several booklets in English and French. His pamphlet *The Serbian Nation and the Eastern Question* was published in Great Britain in 1863 (London: Bell & Daldy). The same year the English text saw two editions in Serbian (in Novi Sad and Belgrade, respectively), and in 1870 in French, *Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient* (Paris: Librairie internationale; Brussels, Leipzig, Livorno: A. Lacroix, Verboeckhoven et Cie).

Vladimir Jovanović spent the latter part of his ninety years of life quietly, with his family, most of the time in the same house in downtown Belgrade.

The unity of science, freedom and nation, viz. positivism, liberalism and nationalism, as well as his belief in two fundamental principles — freedom and justice, were the two lodestars and credo of Vladimir Jovanović's entire political work and view of life. His multivolume *Politički rečnik* [*Political Dictionary*], a “system of freedom principles”, which may be seen as inspiring and expressive of the strivings of the United Serbian Youth, was never fully finalized. Four volumes, from the letter 'A' to the letter 'D' [Ђ] were published (1870–73), but the entries from 'I' [И] to 'F' [Ф] remained in manuscript, which is now kept in the Historical Archives of Belgrade.

Vladimir Jovanović profoundly believed that “freedom, brotherly equality and mutuality, and science” were the milestones on the road to the progress of humankind and, thus, of the Serbian nation. Slobodan Jovanović suggests that his father's generation glued these concepts together by means of rationalist philosophy: “Those people lived in an age of transition. By then, scientific positivism had already begun to spread due to the great success of natural sciences, but the influence of rationalist philosophy could still be felt. The basic yardstick for truth resided in that philosophy more than in science itself. For instance, when the topic of debate was conflict between religion and science, science was recognized as winner for the same reasons as it had been in Voltaire's times, when everything had been subjected to criticism by our reason, cleared of all prejudice.” Liberal intellectuals derived the human right to freedom from the conception of man as a rational being, which then meant that there could be no freedom unless reason was enlightened, i.e. purged of prejudice. By extending thus-positated concept of individual freedom and the right to freedom to a whole nation, they also positated nationalism. In the mid-nineteenth century, nationalism was associated with the idea of the right of fragmented nations under alien rule to freedom, independence and unification. It was in Germany that Vladimir Jovanović first saw liberalism combined with the idea of a nation's unification into a single state at work, and then he embraced Mazzini's fusion of liberalism and nationalism. Both Vladimir and Slobodan Jovanović were highly critical of the “Bismarckian” type of imperialist nationalism of the late nineteenth and early twentieth century. Vladimir Jovanović put forth a caveat against imperialism in his *The Near-Eastern Problem and the Pan-German Peril* (London: Watts & Co, 1909), especially in the chapter “The 'Drang nach Osten', or the Pan-German Peril”.

Vladimir Jovanović believed the republican system of government to be closer to the ideal of freedom, and saw the monarchy as an alien system inherited from Byzantium. Judging by the 1859 political programme of the Serbian Liberals, he hailed the constitutional monarchy established by the St Andrew's Day Assembly (1858/9).

A liberal in the Millian tradition, Vladimir Jovanović made a distinction between the principle of liberty and that of equality. Hence his consistent advocacy of the rights of the political minority, which he believed could only be exercised if the legislature was divided into two houses: "Vladimir argued for an upper house, but an upper house composed of the intelligentsia and independent of the Crown." To understand the parliamentary system as conceived of by the Liberal Party, whose ideologist Vladimir Jovanović was, one should bear in mind that the Liberals were for liberty, but an "enlightened" one rather than unqualified. According to them, the people should be governed by the intelligentsia or, more precisely, the intelligentsia should govern the people with the people's consent: "The Liberals were more liberal than democratic: a genuine, full-fledged democracy where all, the intelligentsia included, should acknowledge the authority of the current majority no matter how unreasonable the latter might be, such a democracy was not the Liberals' political ideal." That is why Vladimir Jovanović advocated the bicameral system: it ensured not only that the votes were counted but also, as he used to say quoting Mill, that they were "weighed".

The parliamentary system was for the first time introduced in the Kingdom of Serbia by the 1888 [1889] Constitution. According to Slobodan Jovanović's periodization of Serbia's nineteenth-century political history, the period of constitutionalism (1869–89), when "we had a constitution but no parliamentary system", was followed by a parliamentary period. In 1888 [1889], king Milan Obrenović and the National Assembly enacted a new constitution which was aimed at securing the throne for his minor son and provided for a parliamentary system (1889–93). There followed the "period of reaction" (1893–1903) under king Alexander Obrenović, who in 1894 reinstated the 1869 Constitution. And then there ensued the "period of the restored parliamentary system" (1903–14) under king Peter I Karadjordjević and a Radical cabinet.

Slobodan Jovanović lived with his father for almost half a century. It may not be far-fetched to say that all formative influences on him were mediated, in one way or another, by his father. Some of it came as a result of the education programme that Vladimir Jovanović had designed for his children, and some was an inadvertent result of their long life together. His very name, Slobodan (meaning "free"), was a sort of the father's political

message to his son. The name was in fact coined by his father, and it must have sounded strange to contemporaries. Nonetheless, it soon became quite common, unlike the name his father chose for his daughter: Pravda (Justice). It seems that by choosing that particular name for his son he wished to associate him indissolubly with his own deepest belief in liberal ideas. A dedication of 1870, "To my son, Slobodan", sums up in just a couple of phrases all that Vladimir Jovanović wholeheartedly believed in — "the triad of science, freedom and nation", which was also the basic tenet of the Serbian Liberals' ideology.

Just like his father, Slobodan Jovanović began his education in Serbia, and then continued it abroad. The Jovanović family lived abroad several times, and for shorter and longer periods of time. The son of a political émigré, Slobodan was born in Novi Sad (then in the Habsburg Monarchy) in 1869, and died as a political émigré in London in 1958. He reportedly took his first steps in 1870 in Italy, in Pompeii.

His studies abroad were something of a Grand Tour. He studied law in the Kingdom of Bavaria, in Munich, and in Switzerland, in Zurich and Geneva. As a student in Geneva, he attended the lectures of professors Henri Brocher, Ferdinand Gentet, Alfred Martin, Louis Bridel, Alfred Gautier, Marc-Eugène Richard. Complete documentation of his studies in Geneva on a state scholarship is kept at the Archives of Serbia.

Having graduated in law from the University of Geneva, he carried on with his studies in Paris, at the prestigious École libre des sciences politiques, today popularly known as "Science Po". The faculty of this famous institution of higher education founded by Emile Boutmy in 1872 with the support of prominent French intellectuals such as Hippolyte Taine, Ernest Renan and François Guizot, included Albert Sorel and Paul Leroy-Beaulieu.

Slobodan Jovanović embraced some of his father's ideas, and criticized some others. Since he did not share his father's unconditional faith in positive sciences or in rationalist philosophy which perpetuated it, he could not accept the underlying idea of the unity of science, freedom and nation either. He acknowledged the obvious fact that scientific achievements had indeed been changing the world, but without sharing his father's faith in progress as a universal natural process. In his capital work on the philosophy and theory of law and the state, *Foundations of the Legal Theory of the State* (1906), Slobodan Jovanović makes this point quite clear: "It is erroneous to think of human progress as a natural process. No tendency towards progress is observable in nature. The idea of progress is a human contrivance." Slobodan Jovanović first published this study under the title *Foundations of a Legal Theory of the State* in 1906, and its revised versions

titled *On the State: Foundations of a Legal Theory* in 1914 and 1922. The final two-volume version that appeared under the simple title *The State* (like Plato's *Republic*) in 1936 was re-published as Volume 8 of his *Collected Works (Sabrana dela/SD)* in 1990.

Analyzing his father's fundamental views, Slobodan Jovanović emphasizes that Vladimir Jovanović and his contemporaries were convinced of their standpoint being scientifically proven, i.e. that their scientific, political and national beliefs were positive science itself. As a result, they tended to reject everything they deemed not to be science. Positivism and materialism, however, are not science, but philosophical movements. Consequently, the triad of science, freedom and nation was not grounded in science, but in philosophy. And without a scientific basis, there could be no empirical science, only philosophical thought. Slobodan Jovanović suggests that his father's generation was not aware of the philosophical rather than scientific basis of the "triad of science, freedom and nation", and adds: "At the time, the misconception was quite common in Western Europe, too."

Slobodan Jovanović was true to his father's legacy of freedom, and shared his belief in the parliamentary, and bicameral, system as a prerequisite for the protection of individual freedom and good governance. He also shared his father's inclination towards the British political institutions. On the other hand, his patriotism was not grounded in liberalism, i.e. rationalism, but stemmed from his own understanding of history and tradition. In all that, both had an extremely negative opinion of the "realistic" imperialist nationalism of the late nineteenth and early twentieth century.

The differences in theoretical position were, of course, to a greater or lesser extent due to the historical circumstances and to the different needs of political parties. However, what generally distinguished both Vladimir and Slobodan Jovanović from others was the fact that their political philosophies were less dependent on practical party needs, but rather on their respective theoretical rationales and political principles. This does not mean that their theoretical positions were rigid and inflexible, but rather that, in making a distinction between political efficiency and bare pragmatism, they both believed, each in his own way, that political virtue was inseparable from moral virtue. This may best be seen from Slobodan Jovanović's portrait of Arthur Balfour (*SD* 2, 681). In his opinion, Balfour had nothing in common with the typical contemporary politician, who "combines his lack of general culture with a fierce ambition and a quick grasp of the situation in hand. Balfour was a highly educated man who engaged in politics out of a sense of duty rather than ambition, and who thought not only about the situation in hand, but also about what was yet to come".

The most significant theoretical difference between the two was in that the central concept of Slobodan Jovanović's political thought was that of the state, to which his father, by contrast, paid little attention. Furthermore, the evolution of their thought differed in that the father had been raised with traditional values, which he came to criticize over time, while the son received an untraditional, liberal upbringing, and then gradually, criticizing and analyzing it, came up with his own views of the relationship between the traditional and the liberal.

Unlike the father's adherence to the popular sovereignty theory, the son adopted Johann Kaspar Bluntschli's theory of state sovereignty. Bluntschli published his *General Theory of the State* (*Allgemeines Staatslehre*, 1852) as the first part of his three-part book the *Theory of the Modern Staat* (*Lehre vom modernen Stat*, 1875), whose authorized English translation from the sixth German edition published as the *Theory of the State* (Oxford: Clarendon Press, 1895) became compulsory reading at Oxford and Cambridge.

With his theory of the state, Slobodan Jovanović made a sweeping synthesis of the theories of his predecessors. In doing so, he did not simply revisit the main ideas in the history of political philosophy and law, but came up with systematically developed and thoroughly thought-out propositions. In his long-standing concern with the concept and organization of the state, he studied ancient and modern political philosophical traditions, from Plato, through Hobbes, Bodin, Machiavelli, Locke, Montesquieu, Rousseau and Burke, to Kant, Hegel, Tocqueville, Mill and Marx. Of course, he was not content to interpret the basic theoretical tenets of the most prominent political philosophers. His careful analysis also covered their disciples and followers, the most prominent German legal and political philosophers and theoreticians of the state such as Johann Kaspar Bluntschli, Paul Laband, Georg Jellinek, Hans Kelsen and Carl Schmitt, the British and American political thinkers and statesmen, such as W. Bagehot, W. E. Gladstone, A. Balfour and W. Wilson, and French philosophers, jurists and historians such as H. Michel, H. Taine and L. Duguit. As a result, his theory of the state may be said to constitute a synthesis of classical and modern political theories of the state, of the German general theory of the state (*Allgemeine Staatslehre*), and British political experience. Just as the German *Staatslehre* was centred on German institutions, so the English studies on constitutional and parliamentary systems were almost exclusively devoted to the English political and legal tradition. There were few scholars who embarked on analyzing and synthesizing German, British, French, Swiss and American political and legal theories. Slobodan Jovanović points

to an exception, A. Dicey's comparative analysis of the British and continental constitutions in the *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* (1885), and to the relevant American authors he drew on: J. W. Burgess, *Political Science and Comparative Constitutional Law* (1890), and T. W. Wilson, *The State: Elements of Historical and Practical Politics. A Sketch of Institutional History and Administration* (1889); and he also refers to W. W. Willoughby, *An Examination of the Nature of the State: A Study in Political Philosophy* (1896).

Although Slobodan Jovanović's use of dialectics goes beyond the level of formal logic, he applies it very cautiously and does not make it the basis of his entire theory, believing that attempts at totality, such as Hegel's, are far too ambitious: "Using dialectics, Hegel created a new logic, more supple and dynamic than the ordinary formal logic was — but this logic of his, operating with moving rather than fixed concepts, was a logic nonetheless, and had its permanent laws (thesis, antithesis, synthesis). Hence Hegel believed it possible to predict the course of history by deductive means — or pure reasoning." His very cautious use of dialectics amounts to the view that the tension between a thesis and its negation may be resolved in a synthesis or, in other words, that it is preferable not to discard the principal points of the negated thesis completely, but rather to produce a new unity, which is amenable to further development. Accordingly, changes in government and society should involve carrying that which makes the cornerstone of the state over into the next stage of its existence. For example, a change from absolute monarchy to a different system of government should not entail the utter abolition of the monarchy, but rather what was good in it should be preserved and combined with what is positive and indispensable about the new ideas, such as the imposition of limits on absolute power. In other words, it is not the monarchy as such that should be abolished, only an absolute one. The new unity or synthesis generated in that way would be a constitutional monarchy. It would be able to ensure greater strength and stability to the government than the former absolute monarchy, because it would be able to build up cohesiveness in society by distributing its attention evenly among all of its strata.

Jovanović's studies on Plato and Burke offer examples of how to arrive at a synthesis between tradition and individualism or between the concepts of the state and freedom. In his study on Plato, Jovanović emphasizes that before the advent of democracy in ancient Athens, the individual lived, much like the individual in any other Greek polis, in accordance with the customs and traditions he had been brought up with. However, the rise of individualism and the resulting freedom to criticize social authority, as well

as the precedence of self-interest over that of the community, led to a break with ancient Greek culture and customs. Jovanović points out that, until Socrates, Sophist individualism was perilous to the Athenian state because, in its subjectivism, it proclaimed personal success and pleasure as the highest value, which, if taken further consistently, becomes devastating for the state. Jovanović demonstrates, however, that Socrates “objectivized individualism” and found a basis for reconciling it with the state. He suggests that Socrates used rationalism to reconcile individualism with state interest. He thinks of Plato as having been an individualist in Socratic terms, striving to reconcile the aristocratic notions of tradition and virtue, which were passed down within the family, with individualism, which proclaimed the freedom of thought and political choice.

It does not seem difficult to draw an analogy between Plato’s position and the situation Slobodan Jovanović found himself in. As we have already said, Vladimir Jovanović was raised with traditional values, but he came to embrace individualism and liberalism during his studies abroad. His bond with his nation and tradition was the bond of patriotism of the kind he embraced abroad together with liberalism. Just like Socrates had left it to Plato to resolve the tension between freedom and the state, Vladimir Jovanović left his liberalism, an integral part of his ambitious education programme for his children, to his son to reconcile it theoretically with the state and tradition. Slobodan Jovanović passed through his father’s liberal and positivist education programme, but he also had a strong sense of tradition and the state. His earliest treatise resonates with individualism. Later on, his *State (Država)* gives precedence to the state over individualism, but without letting freedom lose definition and dissolve in the larger state framework. As Plato, through Socrates, had made a synthesis between tradition and liberal individualism, so Slobodan Jovanović, through Vladimir Jovanović, made a synthesis between state and freedom.

Slobodan Jovanović wrote much on the English parliamentary system. He published a treatise on Edmund Burke’s political philosophy. There is a certain similarity between Jovanović and Burke, as they both moved – or so it seems, at least at first sight – from the initial liberal premise towards a conservative one. According to Jovanović, far from seeking to dismantle the state for the sake of freedom, Burke had simply wanted to hinge the two together where purposeful and necessary. Thus, he had advocated freedom for the sake of a stronger state, not because he had been a champion of freedom for all and at all costs. Jovanović uses Burke to demonstrate the meaning of political conservatism, which is to maintain the existing system but to remove its abuses. On the other hand, Jovanović suggests, radical

politicians, being inclined to radical changes, as soon as they notice abuse in an institution, they apply themselves to dismantling the whole institution. Criticizing the French Revolution, Burke pointed out that its ideologists and leaders discarded traditions and historical legacies as prejudice, and began to build a state from scratch, following the “metaphysical” ideas of the *philosophes*. S. Jovanović suggests that Hippolyte Taine, too, followed Edmund Burke’s line of argument.

Long-lasting politics exist beyond the lifetimes of individuals, and even beyond their comprehension, which is why it is erroneous to take “the individual with his ‘rights’ and his ‘freedoms’ as the supreme measure of social institutions. The individual must not forget that his ‘rights’ only exist if they can be brought into agreement with the rights of the other members of society, just as his ‘freedom’ exists only as long as there is a social organization that safeguards it from private abuses.” Burke held that individuals ought to understand that they were but a part of a higher entity, and that their rights and liberties were only possible if conjoined with their duties and obligations towards the higher entity (state). However, Jovanović raises the question as to why Burke was unwilling to allow that at least the introduction of a constitution, i.e. the limits of royal power, was an acceptable idea of the French Revolution; in other words, why did Burke reject what had already been there in Britain and what he himself consistently advocated? This is why Jovanović finds the French revolutionary leader Honoré Gabriel Riqueti, Count of Mirabeau closer to his own views, as his project envisaged a constitutional monarchy on the model of Britain. Jovanović emphasizes that Burke was right in claiming that individual rights and liberties provided too narrow a basis for social morality, because democracy, in its further development, had to extend the ideology of personal rights to include that of social duties, which became the basis for the theory of social solidarity. Jovanović shares Burke’s, and generally British, notion of politics, according to which politics, as a technique, is not a mere contrivance of the human mind, because what it needs are our moral rather than intellectual qualities. Jovanović points to utilitarianism as playing a very important role in the British notion of politics. He emphasizes, however, that Burke’s viewpoint, not altogether free of utilitarianism itself, is typically British. On the other hand, Bentham’s utilitarianism, according to Jovanović, is practical rationalism qualified by the principle of utility, and is not as typically British as Burke’s way of thinking. These strains of thought may be said to have enjoyed greater popularity in continental Europe than English mainstream political thought precisely because they had already been incorporated into the continental Enlightenment and rationalism. Benthamism was a

“completely concrete and practical” rationalism, but rationalism nonetheless. For Burke, politics is an empirical science which is not to be learnt *a priori*: “The science of constructing a commonwealth, or renovating it, or reforming it, is, like every other experimental science, not to be taught *a priori*. Nor is it a short experience that can instruct us in that practical science; because the real effects of moral causes are not always immediate; but that which in the first instance is prejudicial may be excellent in its remoter operation; and its excellence may arise even from the ill effects it produces in the beginning. The reverse also happens; and very plausible schemas, with very pleasing commencements, have often shameful and lamentable conclusions.” Politics needs the particular moral discipline that makes a man moderate in the use both of his power and of his freedom. According to S. Jovanović, “this equation of morality with practicality is not specific to Burke, but to all of Anglo-Saxon Protestantism. This Protestantism has brought together two contradictory things: the ability of self-control, to the point of asceticism, and the need for incessant activity, to the point of greed for material goods.”

A nation that allows not its government to decline into tyranny, or freedom into disorder, has no need to change its institutions all too often; it is able to progress even with its old institutions, however they may appear to the judgement of pure reason. Jovanović concludes that Burke is a truly British politician, inasmuch as the British understanding of politics entails resolving social issues on the basis of experience and customs rather than speculation and theory. He points out that W. Bagehot, in the nineteenth century, and A. Balfour, in the twentieth century, base their views on Burke. The words of the English poet Arthur Hugh Clough quoted by Bagehot appear to condense what may be described as characteristic of English political experience:

“Old things need not be therefore true,
O brother men, nor yet the new;
Ah, still awhile the old thought retain,
And yet consider it again.”

What is most acceptable to Jovanović is that government decision-making should be experience-based, because the state, longer-lasting than any one individual, relies for its law on its own traditions rather than on the changing will of its members.

Rather than a mere compiler or a skilful eclectic, Slobodan Jovanović was a synthetic thinker capable of arriving at his own conclusions through scrupulous considerations. The result of his entire work, therefore,

is a theory of the state which is distinctly his own despite its similarities to earlier theories: “He resembles some English authors who, embracing the Hegelian conception of the state, suggest that it is within the state that the individual achieves freedom and protection.” Although his state is not a utopian ideal, he does sketch an ideal state envisaged as sustainable and well-balanced. The idea is old, but he elaborates it in a new way. He envisages a mixed government, i.e. parliamentary monarchy, which would introduce universal suffrage and bicameralism in order to combine, on the model of the ancient Greek theories, elements of monarchy, aristocracy and democracy, as well as control mechanisms for maintaining the balance among the real historical forces — tyranny, oligarchy, plutocracy and tyranny of the majority. The state is seen as a complex and insufficiently harmonious group where there is an incessant struggle among different social strata, parties, etc. This is why the state — as a neutral force that takes care of its interests and whose very organization is a “guarantee of the neutral exercise of power” — has to maintain a balance between the centripetal and centrifugal forces.

The major difference in the notion of parliamentarianism between Vladimir and Slobodan Jovanović arises from the different philosophical foundations underlying their political convictions. Vladimir Jovanović’s notion of parliamentarianism, unlike that of his son, is based on the continental reception of the phenomenon, the one mediated by the ideas of Rousseau and the French Revolution. Although he favoured the Westminster system, his liberalism was based on French Enlightenment rationalism, and “he was most susceptible to the French left-wing ideas. According to these ideas, which the poetry of Victor Hugo’s exile disseminated throughout Europe, it only takes to rid peoples of their kings and to give them education, and everything will be just fine”.

Slobodan Jovanović preferred British political experience over continental, and analyzed the political system and experience in Britain in a number of studies, such as “English parliamentary system”, “English Constitution”, “English federalism”, “English parliamentary system after the war”, “English Socialism”, “Sidney J. M. Low, *English Parliamentarianism*”, “Political ideas in contemporary England”, “Pluralism”, “Contemporary political problems from the English perspective”, *Gladstone*, “John Morley”, “Arthur Balfour”, “Thomas Carlyle”, and others.

Slobodan Jovanović’s first published theoretical paper, “On Social Contract” (1895), is a critique of the widespread political prejudices grounded in Rousseau. He emphasizes that Rousseau’s ideas had the greatest influence on the political education of the public: “In nine cases out of

ten, the writing intended for a broader public, especially in newspapers, takes for definitive the truths that the social science has arrived at, as if it were possible for science to ever reach such truths. In Europe, more or less everywhere, the public takes them so much for granted [...] that they indeed can be deemed a sort of social prejudice.” He thoroughly analyses, interprets and criticizes the theory of natural rights, contractualism and the concept of popular sovereignty. In his opinion, continental political philosophies misinterpreted the original English institutions, notably in their understanding of the division of powers as the division of sovereignty, which led to the institution of the National Convention, which before long ended up as the absolutist tyranny of an individual (at first Robespierre, and then Napoleon). Slobodan Jovanović believes the English model to be a well-working one. As he deems the original to be better than its copies, he believes it necessary to understand the original rationale of the Westminster system. His view may thus be described as a call for a return to the original. This, of course, does not mean that one should blindly imitate the original down to the smallest detail, but rather that one should gain a profound understanding of the meaning of political experience as construed from Burke’s philosophy, which he demonstrates to be the mainstream of British political thought. This is why Jovanović advocates an “integral parliamentary system”, by which he means a bicameral parliamentary monarchy with the lower house members elected by universal suffrage. He is convinced that, and often seeks to demonstrate it in his writings, the absence of these basic principles of parliamentarianism inescapably leads to an anomalous parliamentary life and, at the end of the day, costs dearly.

Slobodan Jovanović’s formal education equipped him well with logic as the *organon*, or instrument, for rational thinking. Therefore, he was well aware that false premises can lead to a true conclusion. Even though he did not accept his father’s kind of positivism, or of liberalism, or, consequently, his conceptions of patriotism and parliamentarianism based on such liberalism, he was aware that there was little difference between his father’s views and his own when it came to their translation into practice. Although greatly attached to the French radical left-wing ideas, Vladimir Jovanović never allowed emotions to blur his profound conviction, based on Mill, that liberty was the right to political dissent the exercise of which must not be blocked out by the ideal of equality, and that it was necessary to ensure political rights for the educated and well-to-do minority, who would be unfailingly outvoted should universal suffrage be understood as a sheer majority rule. Criticizing Mill’s view that proportional representation makes the upper chamber redundant, Slobodan Jovanović points out

the position of Leslie Stephen that the centre of resistance must be outside the body resisted to, not within it. Slobodan Jovanović suggests that it is erroneous to treat the majority as the whole, because it is only majority and minority taken together that constitute a whole. This is why both Vladimir and Slobodan Jovanović favoured a bicameral parliament over unlimited majority rule. As for the question of monarchy, Vladimir was a republican in theory, but a monarchist in practice. Both Vladimir and Slobodan Jovanović advocated a parliamentary system for Serbia. In addition to general theoretical and historical reasons, Slobodan Jovanović is convinced that a parliamentary system best suits the mentality of the Serbs, finding that personal regimes “have never been popular with the Serbs”. The difference in their views almost disappears when compared to the notion of parliamentarianism entertained by the then predominant parliamentary party, the Radicals. The Radical Party was founded by the socialist disciples of Svetozar Marković, the main opponent of Vladimir Jovanović in the period of the United Serbian Youth, but its theoreticians eventually “came to read Western liberals more than the Russian socialists Chernyshevsky and Pisarev, namely Constant, Bagehot, Bluntschli, and the socialist Lassalle, who instructed his followers how to carry out their programme through universal suffrage instead of revolution”. Jovanović particularly emphasizes that Bagehot’s great impact in the Balkans could be given an entire study. The Radicals saw parliamentarianism simply as a vehicle for expressing the will of the majority, or Rousseau’s *volonté générale*. Slobodan Jovanović finds such a view particularly debatable, because it tended to nurture the widespread misconception that democracy necessarily meant direct democracy, even though such a form of government was nowhere to be found. He thought of Rousseau’s idea of the general will as leading to a totalitarian democracy given that the state subjected its citizens to the supposedly infallible, tyrannical, will of the majority. S. Jovanović finds Jacob Talmon’s analysis useful for developing “a better understanding of totalitarianism and the French Revolution”.

The Radical notion of parliamentarianism was markedly simplified and reduced to the right of the majority government to run its affairs undisturbed until the next election. Any interference of the Crown and any intervention by the Opposition were immediately understood as an aberration from the correct form of parliamentarianism. Unlike the Radical understanding of parliamentarianism, the British majority government was limited both by the Upper House and by public opinion. The Radical theoreticians, however, made it seem as if “the majority government in England is completely unlimited, and that therefore our struggle for the constitution

should end with replacing the monarch's omnipotence with the majority government's omnipotence". Slobodan Jovanović considered the bicameral system, as integrated into his political theory, universally applicable. In 1899, he joined the debate over the division of Serbia's legislative body with a polemic paper, "The bicameral system", the goal of which was to offer all general and particular, theoretical and practical, arguments for introducing an upper chamber. The upper house was introduced by the 1901 Constitution and abolished in 1903. He did take into account particular circumstances and customs specific to particular countries, but generally believed that the bicameral system should be an essential and integral part of constitutional government. In addition to offering theoretical arguments, he supported his proposition with the fact that unicameral parliaments were rare, unlike the bicameral system, which was only absent in Balkan and Latin American countries. The political parties in Serbia did occasionally change their attitude towards the bicameral system, depending on changing political circumstances, but, on the whole, the Liberals and Progressives supported it, and the Radicals opposed it. Even so, the Radicals made a concession and endorsed the introduction of a bicameral system in Serbia by the 1901 Constitution.

The Liberals and the Progressives shared the same basic political principles: "Neither the Progressives nor the Liberals advocated unlimited popular rule, but rather wanted that the intelligentsia should participate in government along with the people." The Progressives were "more libertarian than the Liberals themselves", but less democratic: "Their pro-Western position gave their libertarianism a somewhat anational flavour." Under the Radical administration, although not without intellectuals in the cabinet, the Radical parliamentary group with peasant spokesmen calling the tune was frequently more powerful than the government itself. What Slobodan Jovanović saw as the main weakness of Serbia's parliamentary system before the First World War was not in that the monarch practically renounced his constitutional powers. Commenting on the criticism which another legal scholar, Živojin Perić, levelled at the decision of king Peter I Karadjordjević to refrain from exercising his constitutional powers, Jovanović emphasizes that a distinction should be made between monarchs who do not discharge their duties because they lack a sense of duty (e.g. Queen Victoria in her widowhood) and those who, exercising their right to free judgement (discretion), decide not to wield their constitutional powers in given circumstances: "His inaction was no less of a political act than his action would have been. It is a political act, because it originates from political motives and may result in an incontestable political gain. In politics,

inaction is sometimes more useful than action.” The major weakness of Serbia’s parliamentary system was, for Jovanović, the almost unlimited power of the parliamentary majority and the government, i.e. the prime minister. It was this lack of balance, caused by the implementation of an oversimplified version of the parliamentary system, that accounted for some of the weaknesses of government and political life which could have been avoided or at least lessened.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

АС	—	Архив Србије
АС, МПс	—	Министарство просвете и црквених послова
АС, МПс-П	—	Просветно одељење
АС, МИД	—	Министарство иностраних дела
АС, МИД-ПО	—	Политичко одељење
АС, МИД-ПП	—	Политичко-просветно одељење
АС, МИД-А	—	Административно одељење
АС, МИД-ПсЦ	—	Посланство у Цариграду [несређена грађа]
АС, МГ	—	Фонд Милутина Гарашанина
АС, СН	—	Фонд Стојана Новаковића
АСАНУ	—	Архив Српске академије наука и уметности
АСАНУ, ЗСЈ	—	Заоставштина Слободана Јовановића
АСАНУ, ЗМР	—	Заоставштина Михаила Ристића
ИАБ	—	Историјски архив Београд
ИАБ, ЛФВЈ	—	Лични фонд Владимира Јовановића
ИАБ, ЛКП	—	Легат Косте Павловића
АЈ	—	Архив Југославије
АЈ, ЈЈП	—	Збирка Јована Јовановића Пиждона
АЈ, МГ	—	Збирка Милана Гавриловића
ВА	—	Војни архив
НБС	—	Народна библиотека Србије
НБС, Р	—	Рукописно одељење
МС	—	Матица српска
УБ	—	Универзитетска библиотека у Београду
УБОР	—	Одељење реткости

- SP — Archives des Sciences Po, Paris
 1 SP — École libre des sciences politiques, 1 SP 3; 1 SP 13a.
- ИМС — Историјски музеј Србије
- АКЦДПП — Архив Културног центра - Дом породице Павловић.¹
- ЗВТ — Заоставштина Властимира Трајковића и Милоја Милојевића²
- ЗТС — Заоставштина Тадије Сондермајера
- ГИ [2009/2010] — Грађа са изложбе: Слободан Јовановић (1869–1958), Изложба поводом 140-годишњице рођења, 4. децембар 2009 – 30. јануар 2010, Читаоница Библиотеке Правног факултета Универзитета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, аутор изложбе и каталога: Олга Красић-Марјановић [грађа је делимично објављена у каталогу].
- МУПС — Музеј позоришне уметности Србије
- Матичне књиге Саборне парохије у Новом Саду. Саборна црква у Новом Саду.
- Матичне књиге Цркве Свих светих у Руми. Црква Свих Светих у Руми.
- Матић, Димитрије, *Белешке са предавања и Дневник*, Универзитетска библиотека у Београду [нису у каталогу], Одељење реткости, бр. 591, 592 (Хајделберг), 593, 594 (Берлин), 595 (*Дневник*).
- Matthics, Demetrius, *Dissertatio de via qua Fichtii, Schellingii, Hegeliique philosophia e speculativa investigatione Kantiana exculpta sit* (1847), čistopis [Leipziger Universitätsarchiv] Универзитетска библиотека у Београду (копија).
- Миљковић, Љубомир, *Дневничке белешке из 1885/6. школске године*, из времена Српско-бугарског рата [Јовановићев професор зоологије и дијететике], једно време одговорни уредник часописа *Отаџбина* („полубрат” Владана Ђорђевића).³

ОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

Објављена документациона грађа о Слободану Јовановићу

Ж. Стојковић „Слободан Јовановић” [1991] — Стојковић, Живорад, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед”, у: Слободан Јовановић, *Сабрана дела* XII, приредили Радован

¹ Захваљујем г. Ђорђу Павловићу на фотографијама и документима из архива Културног центра - Дом породице Павловић

² Захваљујем проф. др Ристи Трајковићу на документима из Заоставштине Властимира Трајковића и Милоја Милојевића

³ На дневничким белешкама Љубомира Миљковића захваљујем његовој унуци госпођи Загорки Сондермајер, рођ. Миљковић.

Самарцић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1991, (даље: СД) стр. 719–880. [У поглављима под насловом „I. Календарски преглед”, „II Прилози” и „Албум Слободана Јовановића”].

ОГИ [2009/2010] Објављена грађа са изложбе — Красић-Марјановић, Олга, *Слободан Јовановић (1869–1958), њоводом 140-годишњице рођења, 4. децембар 2009 – 30. јануар 2010*, Читаоница Библиотеке Правног факултета Универзитета у Београду, [аутор изложбе и каталога, Олга Красић-Марјановић, стручни консултант, предговор и хронологија каталога Јовица Тркуља], Правни факултет Универзитета у Београду, Завод за уџбенике, Београд, 2009. [У каталогу је објављен део грађе приказане на изложби, укључујући и фотодокументацију].

Објављена заоставштина Слободана Јовановића (после 1941)⁴

Јовановић, Слободан, *Моји савременици*, приредио и предговор написао Радоје Л. Кнежевић, Авала, Виндзор 1962. [део текстова из заоставштине, писани 1948. године].⁵

Јовановић Слободан, *Зайиси о њроблемима и људима*, предговор Радоје Л. Кнежевић, Издање Удружења српских писаца и уметника у иностранству, Лондон 1976. [писано од 1946. до 1947. године].

Јовановић, Слободан, *Један њрилої за њроучавање срїскої националної карактера* (написано 1957. Објављено у Виндзору у Канади 1964 године).

Писма Слободану Јовановићу у: *Савременици о Слободану Јовановићу*, приредили Јовица Тркуља, Маринко Вучинић, Библиотека: Научно наслеђе

⁴ Слободан Јовановић је сам припремио своју поратну писану заоставштину и предао је на чување са договором да буде објављена у одређено време након његове смрти и смрти појединих личности (углавном из џентлменских обзира).

⁵ Као што је већ било речи у предговору, Слободан Јовановић је у емиграцији написао пет студија посвећених појединим личностима (Владимир Јовановић, Никола Пашић, Богдан Поповић, Павле Маринковић и Драгутин Димитријевић Апис) које је предао Радоју Л. Кнежевићу. Ови текстови, заједно са раније објављеним Јовановићевим радовима о Стојану Новаковићу, Љубомиру Недићу, Миловану Миловановићу, Урошу Петровићу и Јовану Скерлићу (укупно десет „књижевно-политичких портрета”) штампани су прво као посебна издања *Гласа канадских Срба* 1961. и 1962. године. Обједињени у књигу, „збирку” под насловом *Моји савременици* поново су објављени заједно са предговором Радоја Л. Кнежевића, уредника *Гласа канадских Срба* (1961–1974) 1962. године. Вид. Слободан Јовановић, *Моји савременици*, предговор Р. Л. Кнежевић, Авала [Avala, Printing and Publishing Company Ltd], Виндзор, Канада 1962. Пет текстова из заоставштине први пут је објављено у земљи у једанаестом тому *Сабраних дела* из 1991. године.

Правног факултета у Београду 11, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник”, Београд 2009, стр. 313–370.⁶

Гавриловић, Милан, „Крај преписке са професором С. Јовановићем”, *Тамо далеко, часопис Срба у слободном свету* 2/3 (Чикаго/Мелбурн, април–мај–јуни 1959), стр. 147–150, [Књижевни лист, Београд, 2 (1. децембар 2002. – 1. јануар 2003)].⁷

Остала документациона грађа

Грађа о Срему и његовим везама са Србијом 1804–1815, [избор и објашњења] Славко Гавриловић, Историјски архив Аутономне покрајине Војводине, Сремски Карловци 1965.

ЖБ — *Живети у Београду I–VI*, Документа Управе града Београда, Историјски архив Београда, Београд 2003–2006.

Мајстџрајт тирговишћиа Рума, приредили Ђорђе Бошковић, Јулијана Голчевски, одабрана грађа 1, пр. Историјски архив Срем, Сремска Митровица, Завичајни музеј Рума 2005.

Пројтокол и рејстџар шабачкој мајстџрајта од 1808. до 1812. године, приредио Радомир Ј. Поповић, Историјски институт, Извори за српску историју књ. 8, Историја XIX и XX века, књ. 4, Београд 2010.

Лицеј 1838–1863. Зборник докумената, приредио Радош Љушић, Архивска грађа о Универзитету у Београду. Књига I, Универзитет у Београду, Савремена администрација, Београд 1988.

Љушић, Радош, „Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године” [С. Јовановић, „Извештај министру иностраних дела” (1894)], *Историјски гласник* 12 (1987), стр. 193–215.

Карасјов, Виктор Г., „Живојин Жујовић и Владимир Јовановић”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 43 (1966), стр. 113–125.

Ковијанић, Гаврило, *Архивска грађа о Народној библиотеци Србије 1821–1944*, 1, Народна библиотека Србије, Београд 1990.

Крестић, Василије Ђ., *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, Матица српска, Нови Сад 2015.

Зайисници седница друштва српске словесности 1842–1863, приредили Василије Ђ. Крестић, Миле Станић, Издање архива, САНУ, Београд 2011.

Грађа о именовану њрвих чланова Српске краљевске академије [АСАНУ 7553, *Из хартија Милана Кујунџића*], приредио Миле Станић, Издања Архива, САНУ, Београд 2010.

⁶ Део преписке који је *Време* објавило 2001. године. Објављен је део писама која се налазе у АСАНУ, ЗСЈ.

⁷ Оригинал писма налази се данас у Архиву Југославије, где је пренесена архивска грађа Милана Гавриловића из Хуверовог института (2014).

- Карађорђе, Документи I–III, 1804–1809*, приредио Велибор Берко Савић, Дечје новине, Горњи Милановац 1988.
- Први српски усйоанак. Акџа и џисма на српском језику*. Књига прва 1804–1808, у редакцији Радослава Перовића, Народна књига, Београд 1977.
- Шемајџизам Кнежевине Србије 1839–1851*, приредио Љубодраг А. Поповић, Архив Србије, Београд 1999.
- Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I. одељење: Сјоменици на српском језику; II. одељење: Сјоменици на туђим језицима*, IV, Исписи из Бечких државних архива, документи на дело 'Црна Гора и Аустрија' од Владана Ђорђевића, СКА, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1913.

Објављена мемоарска грађа

- Васиљевић, Алимпије, *Моје усйомене*, приредио Радош Љушић, СКЗ, Београд 1990.
- Грујић, Јеврем, *Зайиси Јеврема Грујића*. Књига прва. (Пред Светоандрејску скупштину), Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књ. 7, СКА Београд 1922.
- Грујић, Јеврем, *Зайиси Јеврема Грујића*. Књига друга. (Светоандрејска скупштина), Зборник за ИЈКСН, Прво одељење, књ. 8, СКА, Београд 1923.
- Грујић, Јеврем, *Зайиси Јеврема Грујића*. Књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови), Зборник за ИЈКСН, Прво одељење, књ. 9, СКА, Београд 1923.
- Жујовић, Јован, *Дневник 1–2*, приредио Драгоје Тодоровић, Архив Србије, Београд 1986.
- Јовановић, Владимир, *Усйомене*, приредио и предговор написао Василије Крстић, БИГЗ, Београд 1988. [Написане око 1920, АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/144].
- Крстић, Никола, *Привајџни и јавни живои I* (31. децембар 1859 – 31. децембар 1862), приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, ЗУНС, Београд 2005.
- Крстић, Никола, *Привајџни и јавни живои II* (6. јануар 1863 – 8. април 1864), приредили А. Вулетић и М. Јагодић, ЗУНС, Београд 2005.
- Крстић, Никола, *Привајџни живои I* (9. април 1864. – 31. децембар 1866), приредила А. Вулетић, ЗУНС, Београд 2006.
- Крстић, Никола, *Привајџни живои II* (3. јануар 1867. – 6. децембар 1874), приредила А. Вулетић, ЗУНС, Београд 2007.
- Крстић, Никола, *Јавни живои I* (9. април 1864. – 18. децембар 1867), приредио М. Јагодић, ЗУНС, Београд 2005.
- Крстић, Никола, *Јавни живои II* (1. јануар 1868. – 31. децембар 1876), приредио М. Јагодић, ЗУНС, Београд 2006.

- Крстић, Никола, *Јавни животи* III (2. јануар 1877. – 21. децембар 1887), приредио М. Јагодић, ЗУНС, Београд 2007.
- Крстић, Никола, *Јавни животи* IV (14. јануар 1888. – 20. август 1896), приредио М. Јагодић, ЗУНС, Београд 2007.
- Маринковић, Димитрије, *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869*, средио Драгослав Страњковић, Посебна издања књ. 126. Друштвени и историјски списи, књ. 51. Издање Задужбине Јелисавете и Милана Јанковића, СКА, Београд 1939.
- Матић, Димитрије, *Ђачки дневник*, приредили за штампу Љубомир Дурковић-Јакшић, Босиљка Јанковић, Анђа Маслеша, УБСМ, Београд 1974. [Одељење реткости, Универзитетска библиотека, 595].
- Матић, Димитрије, „Нешто из мог живота”, у: В. Ђ., Крстић, „Аутобиографија Димитрија Матића”, *Споменик СХХII*, Одељење историјских наука САНУ (1981), стр. 193–214.
- Милићевић, Милан Ђ., *Дневник* I (1. јануар 1869. – 22. септембар 1872), приредио и предговор написао Петар В. Крстић, ЗУНС, Београд 2011.
- Милићевић, Милан Ђ., *Дневник* II (23. септембар 1872. – 6. април 1877), приредио и предговор написао Петар В. Крстић, Архив Србије, Београд 2015.
- Павловић, Коста Ст., *Слободан Јовановић у емиграцији, разговори и записи*, Службени лист СРЈ, Досије, Београд 1993.
- Павловић, Коста Ст., *Лондонски дневник : 1945–1946*, приређивачи Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Владимир Мијатовић, Историјски архив Београда, Београд 2017.
- Ракић, Војин, *Бојдан Пойовић. Из разговора и сећања давних*, приредио Иво Тартаља, Библиотека града Београда, Београд 2004. (Војин Ракић, *Бојдан Пойовић*).
- Скерлић Ђоровић, Јелена, *Животи међу људима*. Мемоарски записи, приредила Зорица Хаџић, Академска књига, Нови Сад, 2014. (Ј. Скерлић Ђоровић, *Животи међу људима*)
- Станић, Миле, „Михаило Г. Ристић, *Свешћеници са којима сам радио*”, *Вардарски зборник* 1 (1999), стр. 69–103.
- Станић, Миле, „Успомене на митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића”, *Вардарски зборник* 2 (2003), стр. 69–141.
- Ј. Скерлић Ђоровић, *Животи међу људима* [2014] – Јелена Скерлић Ђоровић, *Животи међу људима*, мемоарски записи, приредила Зорица Хаџић, Академска књига, Нови Сад 2014.
- М. Јовановић Стоимировић, *Поретци* [1998]. – Милан Јовановић Стоимировић, *Поретци према живим моделима*, приредили Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Матица српска, Нови Сад 1998.

УСТАВИ, ЗАКОНИ И ПОДЗАКОНСКА АКТА

Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941), приредио Душан Мрђеновић, Нова књига, Београд 1988.

Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, приредио Драгољуб Т. Баралић, Научна књига, Београд 1967.

Програми и сјајнији српских пољитичких странака до 1918. године, приредили Василије Ђ. Крестић, Радош Љушић, Књижевне новине, Београд 1991.

Шемајизам одликованих лица нашим и страним оргенима у Краљевини Србији, Издање Канцеларије краљевских ордена, (друга књига), Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1900.

Државни календар, Државна штампарија, Београд.

Трговачко-занатлијски шемајизам Краљевине Србије. Трговачко-занатлијски шемајизам Краљевине Србије, L'annuaire du commerce et de l'industrie Serbe, Handels und Gewerbe Adressbuch Serbiens, Београд.⁸

БИБЛИОГРАФИЈЕ

Пржић, Илија, „Библиографија радова Слободана Јовановића”, Књига друга, СДСЈ XVI, ИКГК, ШЗО, Београд 1935, стр. 439–463.

Ђурђулов, Милана, „Библиографски преглед радова Слободана Јовановића”, СД I, стр. 233–326.

Pavlović, Kosta St., „Bibliografija radova S. Jovanovića objavljenih u izgnanstvu”, *Poruka* 25 (16. decembar 1954), 9–10.

Dopune I. Bibliografiji radova S. Jovanovića objavljenih u izgnanstvu, II. Bibliografiji napisa i govora povodom smrti S. Jovanovića, *Poruka* 57 (decembar 1959), стр. 8.

Аранитовић, Добрило, *Библиографија Слободана Јовановића*, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2010. (*Библиографија* [2010]).

Јовановић, Владимир, „Преглед научних, књижевних и публицистичких радова”, подељених на научне радове (оригиналне), изводе и преводе, књижевне и публицистичке радове (оригиналне), економске написе и списе и написе на страним језицима (није потпуна библиографија) у: Јовановић, Владимир, *Успомене*, пр. В. Крестић, БИГЗ 1988, стр. 512–515.

⁸ „На српском, француском и немачком језику уједно. Дело садржи на 560 страна преко 30.000 најважнијих: трговаца, занатлија, индустријалаца и т. д., као и адвоката, лекара...”

ДЕЛА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Напомена: Радове Слободана Јовановића наводили смо према *Сабраним делима* из 1990/91. У угластим заградама упућивали смо на претходна издања. Нисмо сматрали да је потребно и у списку литературе понављати обимну библиографију Слободана Јовановића (сваки рад на који смо упутили у фуснотама). Овде се, осим Сабраних дела, наводе само књиге и радови Слободана Јовановића који нису објављени у Сабраним делима из 1990/91. Наводе се и радови који се у ранијим издањима разликују од радова објављених у Сабраним делима из 1990/91. У случају чешће навођених радова њихови наслови су скраћивани. У заградама се наводе скраћени наслови радова. Преглед историје радова Слободана Јовановића дат је у предговору.

СДСЈ — *Сабрана дела Слободана Јовановића I–XVII*, Издавачка књижарница Геце Кона, Штампарски завод „Орао”, Београд 1932–1940.

СД — Слободан Јовановић, *Сабрана дела I–XII*, приредили Радован Самарцић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991.

НР — Слободан Јовановић, *Непознати радови 1892–1902*, приредио С. Војиновић, поговори: С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи” и Душан Иванић, „Изазови сабраних списа”, Филип Вишњић, Београд 2005.

Слободан Јовановић, „О суверености. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановића”, *Бранич IV* (1897), 1, бр. 7, (1. [13] децембар 1897), стр. 69–73; 2, бр. 8, (10. [22] децембар 1897), стр. 85–88; 3, бр. 9, (20. децембар 1897. године [1. јануар 1898]), стр. 107–110.

Слободан Јовановић, *О суверености*. Уводно предавање из државног права Слободана Јовановића [Издање аутора], (прештампано из *Бранича*), Штампарија Светозара Николића, Београд, 1897.

С. Јовановић, *О суверености* [1897, 1996] — Слободан Јовановић, *О суверености*. Уводно предавање из државног права, Градина, Ниш 1996.

Слободан Јовановић, „О дводомном систему”, *Бранич 6* (1899), 3, стр. 97–107; 4, стр. 165–175; 5, стр. 193–208; 6, стр. 261–273; 7, стр. 309–324; 8, стр. 337–352, [I. Историја дводомног система у Енглеској и у Француској. II. Теорија о подели законодавне власти. III. Односи између два дома. IV. О организацији Горњег Дома. V. Питање о Горњем Дому код нас].

С. Јовановић, *О дводомном систему* [1899] — Слободан Јовановић, *О дводомном систему*, („оштампано из *Бранича*”), Штампарија Д. Димитријевића, Иван-бегова ул бр 1, Београд 1899.

С. Јовановић, *Велика народна скупштина* [1900] – Слободан Јовановић, *Велика народна скупштина*. Скупштина о уставојворној власти („оштампано из *Бранича*”), Штампарија Светозара Николића, Обилићев венац бр 2, [цена један динар], Београд 1900.

Слободан Јовановић, *Основи правне теорије о држави*, „Доситије Обрадовић”, штампарија Аце М. Станојевића, Чика-Љубина улица бр. 8, [цена пет динара], Београд 1906.

- Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Србије*, [Прва књига], Издавач: Књижара Геце Кона, Кнез Михаилова улица 34 [Штампарија „Доситије Обрадовић“], Београд 1907.
- Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе*. Друга свеска. [„О дводомном систему“, „Милан Пироћанац“, „Владан Ђорђевић о Српско-бугарском рату“], Књижар издавач Геца Кон, Штампарија „Штампе“, Београд 1910 (1909).⁹
- Слободан Јовановић, *О држави, основи једне правне теорије*, Друго прерађено и проширено издање, Издање књижарнице Геце Кона, Кнез Михаилова улица 1, [Штампарија „Доситије Обрадовић“ Димитрија Гавриловића, (пређе Аце М. Станојевића, Кнегиње Љубице 6, 1914)], Београд 1914.
- Слободан Јовановић, *О држави. Основи једне правне теорије*, Треће прегледано и допуњено издање, Издавачка књижарница Геце Кона, Кнез Михаилова улица 1, [Штампала Делнишка тискарна у Љубљани], Београд 1922.
- Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, ИКГК, Кнез Михаилова улица 1, [Штампарија Графичког завода „Макарије“ а. д. Београд – Земун], Београд 1924.
- Слободан Јовановић, „Све своје средњошколско образовање“, ССП [1939], стр. 310–312.

САБРАНА И ИЗАБРАНА ДЕЛА

- СД — Слободан Јовановић, *Сабрана дела I–XII*, приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991.
- НР — Слободан Јовановић, *Непознати радови 1892–1902*, приредио С. Војиновић, поговори: С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи“ и Душан Иванић, „Изазови сабраних списа“, Филип Вишњић, Београд 2005.
- ИСВЈ — Владимир Јовановић, *Изабрани списи*, (раније објављени текстови [Српске новине, Трговачке новине, Застава, ГСУД и др], два текста и заоставштине), приредио: Бошко Мијатовић, Службени гласник, Београд 2011.
- СДБП — Поповић, Богдан, *Сабрана дела Богдана Појовића I–VI*, [I, II, V приредио Предраг Палавестра; III, IV, VI, приредио Иво Тартаља], ЗУНС, Београд 2000–2001.

⁹ Студија „О дводомном систему“ допуњена је у другом издању с обзиром на уставне промене у Краљевини Србији у периоду од 1899. до 1909. Трећи пут је објављена у *Сабраним делима* из 1932/40. године, али само део: „Из једне расправе коју смо објавили о дводомном систему прво 1899, па онда 1910, доносимо овде само онај део који се тиче наше уставне историје“. Вид. С. Јовановић, „Двodomни систем“ у: *Политичке и правне расправе*. Књига друга, Издавачка књижарница Геце Кона, Кнез Михаилова улица 1, Београд 1932, стр. 2, фн. 1. И у другом тому *Сабраних дела* из 1990/91. објављен је само други део студије „О дводомном систему“.

- СДПП — Поповић, Павле, *Сабрана дела Павла Појовића* I–XII, ЗУНС, Београд 1999–2001.
- ЦДЉН — Љубомир Недић, *Целокуйна дела* I–II, Редакциони одбор: председник Владимир Ђоровић, чланови Јеремија Живановић, Павле Стевановић, Урош Џонић, Стеван Јелача. За штампу приредили Владимир Ђоровић и Боривоје Недић, Издавачко предузеће „Народна просвета”, Народна мисао А. Д., Добрачина 55, Београд 1929.
- ИДСН — Стојан Новаковић, *Изабрана дела Стојана Новаковића* I–VII, XI, XIV, XVI, XVII, ЗУНС, Београд 2000–2007.
- ЦДСМ — Марковић, Светозар, *Целокуйна дела Светозара Марковића*, I–XVII, Савет за издавање Целокупних дела Светозара Марковића, председник Душан Чкребић, Одбор Одељења друштвених наука САНУ за припрему Целокупних дела Светозара Марковића, председник Душан Недељковић, Радомир Лукић, Народна књига, Матица српска, Јединство, [ЗУНС], Београд 1987/1999.
- ИДЈС — Скерлић, Јован, *Изабрана дела Јована Скерлића* I–V, [I *Историја нове српске књижевности*, 6. издање, поговор: Јован Пејчић; II–IV Писци и књиге: *Прикази и чланци, Оледи, Сјудије*, изабрао и приредио Јован Пејчић; V *Српске шеме*, изабрали и приредили Јован Пејчић и Милован Витезовић], ЗУНС, Београд 1997–2000.
- СДЈС — Скерлић, Јован, *Сабрана дела Јована Скерлића*, приредио Мидхат Бегић, Просвета, Београд 1964.
- СДВК — Вук Караџић, *Сабрана дела Вука Караџића*, Просвета, Београд 1964–2014.
- ДМЦ — *Дела Милоша Црњанског*, Задужбина Милоша Црњанског.
- ИДБП — Бранислав Петронијевић, *Изабрана дела Бранислава Петронијевића*, I–XII, ЗУНС, Београд 1997–1998.
- МЂСС — Михаило Ђурић, *Сабрани списи* I–XII, приредио Јовица Тркуља, Јавно предузеће Службени гласник, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2009.

ЗБОРНИЦИ И СПОМЕНИЦЕ

- ДСЈ — *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, Реферати са научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1991 године, уредник проф. др Стеван Врачар, Правни факултет Универзитета у Београду 1991.
- СЈ — *Слободан Јовановић. Личност и дело*. Зборник радова са научног скупа одржаног од 17. до 20. фебруара 1997. Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука 10. јуна 1997, V скупу Одељења историјских наука 28. маја 1997. и V скупу Одељења језика и књижевности 22. априла

1997. Уредник Миодраг Јовичић. Научни скупови. Књига ХС. Одељење друштвених наука. Књига 21, САНУ, [50 радова], Београд 1998.¹⁰
- ССЈ — *Савременици о Слободану Јовановићу*, приредили Јовица Тркуља, Маринко Вучинић, Библиотека: Научно наслеђе Правног факултета у Београду 11, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник”, Београд 2009.
- Слободану Јовановићу у сјомен*, приредио Данило Н. Баста, Библиотека: Трагови, Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање, Београд 2009.
- ДПВЈ — *Друштвена и политичка мисао и делатност Владимира Јовановића*. Зборник радова са научног скупа одржаног 22. и 23. маја 2008 године. Прихваћено за објављивање на VIII скупу Одељења друштвених наука, одржаном 19 октобра 2010. године. Уредници Михаило Марковић и Александар Костић. Научни скупови. Књига СXXXI. Одељење друштвених наука. Књига 31, САНУ [17 радова], Београд 2011.
- ССП — *Сјоменица о сјоменици Прве мушке гимназије у Београду*, Штампарија Драг. Грегорић, Кнегиње Олге 21, Београд 1939.
- Сјоменица седмдесетогодишњице Војне академије 1850–1925.*, Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, Београд 1925.
- Нада. Сјоменица 'Наде', дружине ђака гимназије краља Александра I*, уредила Управа Дружине „Нада”, Штампарија „код Просвете” С. Хоровица, Београд 1901.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, РЕЧНИЦИ И ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕДИ

- НЕ — *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књига I–IV, ур. Станоје Станојевић, Библиографски завод, Загреб 1925–1928.
- ЕНС — *Енциклопедија Нове Саде*, 1–30, главни уредник Попов, Душан, Нови Сад 1993–2009.
- ИСН V, 1 — *Историја српског народа*. Пета књига. Први том. Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, уредник Пете књиге: Владимир Стојанчевић, Уређивачки одбор: Славко Гавриловић, Јованка Калић, Андреј Митровић, Радован Самарџић (председник), Владимир Стојанчевић, Сима Ђирковић, СКЗ, Београд 1981.

¹⁰ У Организационом одбору научног скупа били су представници три одељења САНУ (Одељење друштвених наука, Одељење историјских наука и Одељење за језик и књижевност) и Правни факултет у Београду: Миодраг Јовичић (председник), Андреј Митровић (заменик председника), Драгољуб Поповић (заменик председника), Радомир Лукић, Иван Максимовић, Чедомир Попов, Никша Стипчевић, Драгаш Денковић, Стеван Врачар, Дејан Поповић, Данило Баста, Јовица Тркуља, Оливера Вучић. Вид. Миодраг Јовичић, „Предговор”, СЈ [1998], стр. XII.

ИСН V, 2 — *Историја српског народа*. Пета књига. Други том. Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, уредник Пете књиге: Владимир Стојанчевић, Уређивачки одбор: Славко Гавриловић, Јованка Калић, Андреј Митровић, Радован Самарџић (председник), Владимир Стојанчевић, Сима Ђирковић, СКЗ, Београд 1981.

ИСН VI, 1 — *Историја српског народа*. Шеста књига. Први том. Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, уредник Шесте књиге: Андреј Митровић, Уређивачки одбор: Славко Гавриловић, Јованка Калић, Андреј Митровић, Радован Самарџић (председник), Владимир Стојанчевић, Сима Ђирковић, СКЗ, Београд 1983.

ИСН VI, 2 — *Историја српског народа*. Шеста књига. Други том. Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, уредник Шесте књиге: Андреј Митровић, Уређивачки одбор: Славко Гавриловић, Јованка Калић, Андреј Митровић, Радован Самарџић (председник), Владимир Стојанчевић, Сима Ђирковић, СКЗ, Београд 1983.

КРФР — Фире, Франсоа (François Furet), Озуф, Мона (Mona Ozouf), *Кријички речник Француске револуције*, превели с француског Ж. Живојиновић (I и III део), Ј. Стакић (II део), А. Мимица (IV део), ИКЗС, Сремски Карловци, Нови Сад 1996.

Српски биографски речник, 1–6, Матица српска, Нови Сад 2004–2014.

Das Staats-Lexikon [1834]. *Encyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*. In Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands herausgegeben von Carl von Rotteck und Carl Welcker. Neue durchaus verbesserte und vermehrte Auflage. Mit einer Einleitung zum Nachdruck von Hartwig Brandt und einem Verzeichnis der Mitarbeiter von Helga Albrecht, 12 Bde., Keip, Frankfurt am Main 1990.

Dictionnaire général de la politique, par M. Maurice Block, avec la collaboration d'hommes d'état, de publicistes et d'écrivains de tout les pays, O. Lorenz, Paris 1863.

СТАРИЈА ЛИТЕРАТУРА¹¹

Amtliches Verzeichnis des Personals der Lehrer, Beamten und Studierenden an der königlich bayerischen Ludwig-Maximilians-Universität zu München, Winter-Semester 1886/87, Kgl. und Universitäts-Buchdruckerei von Dr. C. Wolf & Sohn, München 1886.

¹¹ Звездицом су обележени радови на које је Слободан Јовановић упућивао у самом тексту, фуснотама или прегледима литературе студија „О друштвеном уговору“, „О суверености“, „О дводомној систему“, „Велика народна скупштина“, Основи правне теорије о држави („Књижевност“ на крају поглавља издања из 1914). Слободан Јовановић је чешће упућивао на параграфе, а ређе на странице књига. Редовно је пратио нову литературу и по правилу у новим радовима наводи новија, допуњена и прерађена издања.

- Аноним, [nepotpisano], „Philosophie in Serbien (Demetrius Matics)”, (Belgrad, 11. Septembar 1861), *Der Gedanke*, Philosophische Zeitschrift, Organ der Philosophischen Gesellschaft zu Berlin 1 (1861), 75.
- Аноним, „Студија о Светозару Марковићу”, *Српски књижевни гласник*, 3 (1903), стр. 556.
- Arnold, Matthew, *Culture and Anarchy. An Essay in Political and Social Criticism*, Smith, Elder and Co, London 1869.*
- Б., „Слободан Јовановић, Љубомир Негућ. Загреб 1921,” *Мисао* 6 (1921), стр. 479–480.
- Бабић, Владимир Ђ, „Слободан Јовановић. Љубомир Негућ. Прештампано из „Нове Европе”, Загреб, 1921,” *Демократија* 3 (1921), стр. 2.
- Барес, Морис [Maurice Barrès], *Изабрана дела*. Књ. прва, превео с француског Радоје Л. Кнежевић, Миодраг Ибровац, „Морис Барес. Живот и дело” [стр. IX–XXXVI], „Народна просвета”, Београд 1929.
- Bagehot, Walter, *English Constitution*, Chapman and Hall, London 1867.*
- Беџхот, Валтер, [Walter Bagehot], *Посиџанак и развиџаџак народа*, прев. др Драг. [Драгутин Драгиша] Т. Мијушковић, СКЗ, Београд 1903.
- Blackstone, William, *Commentaries on the Laws of England*, Clarendon Press, Oxford 1765–1769.*
- Bluntschli, Johann Caspar (Kaspar), *Lehre vom modernen Stat, Erster Theil, Allgemeine Statslehre*, J. G. Cotta, Stuttgart 1875.*¹²
- Bluntschli, Johann Caspar (Kaspar), *Lehre vom modernen Stat, Zweiter Theil, Allgemeines Statsrecht*, J. G. Cotta, Stuttgart 1876.*
- Bluntschli, Johann Caspar (Kaspar), *Lehre vom modernen Stat, Dritter Theil, Politik als Wissenschaft*, J. G. Cotta, Stuttgart 1876.
- Bluntschli, Johann Caspar (Kaspar), *Psychologische Studien über Staat und Kirche*, Zürich und Frauenfeld, 1844.
- Boutmy, Émile, *Études de Droit Constitutionnel: France, Angleterre, États-Unis*, E. Plon, Paris 1885.*

¹² Блунчли (J. C. Bluntschli) је објавио књигу о држави 1852. године под насловом *Ојшиџе државно љраво (Allgemeines Statsrecht geschichtlich begründet)*, J. G. Cotta, München 1852) да би се касније под истим насловом појавило више њених допуњених издања која су прерасла у двотомно дело. У насловима Блунчлијевих дела реч „држава” се пише са једним „а” (Stat), што је у каснијим издањима промењено. Приликом објављивања петог издања (1875) додат је и трећи том, а цело дело је објављено под насловом *Учење о модерној држави (Lehre vom modernen Stat)*. Први том, чији се садржај у основи поклапа са првим издањама *Ојшиџе државној љрава* добио је наслов *Ојшиџе учење о држави (Allgemeine Statslehre)*, док је други том добио ранији назив целог дела *Ојшиџе државно љраво (Allgemeines Statsrecht)*, а трећи том наслов *Полиџиџка као наука (Politik als Wissenschaft)*. Вид. J. Bluntschli, *Lehre vom modernen Stat*, 1–3, J. G. Cotta, Stuttgart 1875–1876.

- Boutmy, Émile, Vinet, Ernest, *Quelques idées sur la création d'une faculté libre d'enseignement supérieur : lettres et programme*, A. Lainé, Paris 1871.
- Borel, Eugène, *Étude sur la souveraineté et l'état fédératif*, Université de Genève, Genève 1886.*¹³
- Бошковић, Стојан, *Беседа, Свечани скупи Српскога ученог друштва (11. мај 1886) у сјомен Димирију Мајићу*, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1889.
- Bridel, Louis, *La femme et le droit: étude historique sur la condition des femmes*, F. Pichon, Genève 1884.
- Бекл Хенри Томас [Henry Thomas Buckle], *Историја цивилизације у Инглеској*, 1–5, прев. Божидар Кнежевић, Коларчева задужбина, Београд 1891, [History of Civilization in England, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857–61].
- Burgess, John, *Political Science and Comparative Constitutional Law*, Ginn & Company, Boston and London 1890.*
- Burke, Edmund, *The Writings and Speeches of Edmund Burke: The French Revolution, 1790–1794*, Oxford University Press 1999.
- Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France* [1790], A Critical Edition, ed. J. C. D. Clark, Stanford University Press Stanford 2001.*
- Berk, Edmund, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, prevela Ljiljana Nikolić, pogovor Vojislav Stanovčić, „Filip Višnjić”, Beograd 2001.
- Васиљевић, Алимпије, „Историја философије по Швеглеру, израдио Димитрије Магић. Први део. Прегледала и одобрила школска комисија. У Београду у државној штампарији. 1865,” *Вила*, лист [недељник] за забаву, књижевност и науку (изд. и ур. Стојан Новаковић), 32 (8. август 1865), стр. 405–408.
- Васиљевић, Алимпије, *Историја народног образовања код Срба*, 1, Увод, Државна штампарија, Београд 1867.
- Vasic, Roland, Slobodan Jovanović : un intellectuel serbe et yougoslave entre deux siècles, préface de Stevan K. Pavlowitch, L' Harmattan, Paris 2012.
- Wilson, Thomas Woodrow, *The State. Elements of Historical and Practical Politics. A Sketch of Institutional History and Administration*, D. C. Heath & Co, Boston 1889.*
- Wilson, Thomas Woodrow, *An Old Master and Other Political Essays*, Charles Scribner's Sons, New York 1893.*
- Willoughby, Westel Woodbury, *An Examination of the Nature of the State: A Study in Political Philosophy*, Maxmilan & Co, New York and London 1896.*
- Властар, Матија, *Синџајма*, са српскословенског језика превела Т. Суботин-Голубовић, ур. К. Чавошки, САНУ, Београд 2013.

¹³ С. Јовановић наводи исто издање у: *Основи* [1906], стр. VI.

- Gierke, Otto von, „Die Grundbegriffe des Staatsrechts und die neuesten Staatsrechtstheorien“ *Zeitschrift für die gesamten Staatswissenschaften*, 30 (1874), 153–198, 265–335.^{*14}
- Gierke, Otto Friedrich [von], *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorie. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Rechtssystematik*, Heft VII der Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, herausgegeben Otto von Gierke Verlag von Wilhelm Koebner, Breslau 1880.^{*15}
- Gerber, Carl Friedrich von, *Grundzuge des Deutschen Staatsrechts*, Bernhard Tauchnitz, Leipzig 1880.*
- Gumplowicz Ludwig, *Die sociologische Staatsidee*, Verlag von Leuschner & Lubensky, Graz 1892.¹⁶
- Gumplowicz, Ludwig, *Philosophisches Staatsrecht. Systematische Darstellung für Studierende und Gebildete*, Manz Wien 1877. [Друго издање под насловом: *Allgemeines Staatsrecht*, Innsbruck 1897].
- Guyau Jean-Marie, *L'irréligion de l'avenir: étude sociologique*, F. Alcan, Paris 1887.*
- Guyau, Augustin, *La philosophie et la sociologie d'Alfred Fouillée*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1913.
- Dahlmann, Friedrich Christoph, *Die Politik, auf den Grund und das Maaß der gegebenen Zustände zurückgeführt*, Dieterich, Göttingen 1835.
- Dicey, Albert, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, Macmillan and Co, London 1885.*
- Diderot, Denis, „Entretien d'un père avec ses enfants“, *Œuvres complètes*, 5, revues par J. Assézat (et M. Tourneux), Paris 1876
- Дрепер, Џон Уиљим [John William Draper], *Историја умној развића Јевроје*, 1 (прев. Мито [Димитрије - Мита] Ракић са лондонског издања [1864] прво у *Вили* 1868), Српско учено друштво, Београд 1871, [*History of the Intellectual Development of Europe*, (Harper and Brothers, New York 1862) Bell and Daldy, London 1864].
- Duguit, Léon, *Loi dans l'état moderne*, Paris 1910.*
- Duguit, Léon, *Souveraineté et Liberté*, Librairie Félix Alcan, Paris 1922.
- Ђелoшевић, Братислав, „Две књиге о Светозару Марковићу“, *Венац* 5 (1913–14), стр. 117–123.
- Ђорђевић, Јован, „Поратна држава Слободана Јовановића“ [ЛМС (март-април 1937)], ССЈ [2009], стр. 162–169.
- Ђурковић, Живота Н., „Г. Слободан Јовановић и Светозар Марковић“, *Живот* 3 (1906), I/1, стр. 17–23; 2, стр. 74–80; 3, стр. 153–159; 4, стр. 212–219.

¹⁴ С. Јовановић наводи у: *Основи* [1906], стр. V.

¹⁵ С. Јовановић наводи издање из 1902. године у: *Основи* [1906], стр. IV.

¹⁶ У оригиналу „*principien*” је са „с”.

- Esmein, Adhémar, *Eléments de droit constitutionnel français et comparé*, L. Larose, Paris 1896.*¹⁷
- Espinas, Alfred, *Des Sociétés animales, étude de psychologie comparée* G. Baillière, Paris, 1877.
- Јелинек, Георг, „Борба старог с новим правом” у: *Борба сѣарої с новим љравом*, прев. Н. Краљевић, Плато, Београд 1998, стр. 11–30.
- Јелинек, Георг, „Право мањина”, прев. Ђорђе М. Јосимовић, у Г. Јелинек, *Борба сѣарої с новим љравом*, Плато, Београд 1998, стр. 33–59.
- Jellinek, Georg, *Allgemeine Staatslehre*, O. Häring, Berlin 1914.*
- Jellinek, Georg, *Lehre von den Staatenverbindungen*, A. Hölder, Wien 1882.*
- Jellinek, Georg, *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, J. C. V. Mohr, Freiburg 1892.
- Јовановић, Владимир, „Протест против искључења интелигенције из скупштине”, *Српске новине* 3 (29 октобар 1859), стр. 13–14.
- Јовановић, Владимир, *Изабрани сјиси* (раније објављени текстови [Српске новине, Трјовачке новине, Засјјава, ГСУД и др], два текста и заоставштине), приредио: Бошко Мијатовић, Службени гласник, Београд 2011. (ИСВЈ)
- Јовановић, Владимир, *За слободу и народ, љокушаји Владимира Јовановића, члана Уједињене омладине српске*, Платонова штампарија, Нови Сад 1868.
- Јовановић, Владимир, „Приступно предавање науке о народној привреди у Великој школи у Београду (у септембру 1863)” [В. Јовановић, *За слободу и народ*, 1868], ИСВЈ, стр. 87–94, стр. 7.
- Jovanović, Vladimir [V. Yovanovitch], *The Serbian Nation and the Eastern Question*, Bell and Daldy, London 1863.
- Јовановић, Владимир, „О саставу и животу растиња”, *Гласник Друшћива српске словесности* 16 (1863), стр. 43–106.
- Јовановић, Владимир, „О климатологији”, *Гласник Друшћива српске словесности* 17 (1863), стр. 1–182.
- Јовановић, Владимир, „Србин и српкиња - такви какви су” [1867], *За слободу* [1868], стр.125.
- Јовановић, Владимир, „Шта је слобода”, у: В. Јовановић, *За слободу и народ* [1868], („Шта је слобода” [1868]), ИСВЈ, стр. 95–97.
- Јовановић, Владимир, *Основи снаје и величине српске* [прештампано из часописа (илустрованог листа) *Млада Србадија* 1–3 (1870)], Платонова штампарија, Нови Сад 1870, [ИСВЈ, стр. 163–229], [Посвета „Своме сину Слободану”].

¹⁷ С. Јовановић у студији *О дводомном сисћему* [1899], стр. 11, и у *Великој народној скупшћини* [1900], стр. 20, фн. 1, није навео годину. На ново издање Adhémar Esmein, *Eléments de droit constitutionnel français et comparé*, L. L. Larose, Paris 1903, упућује у: *Основи* [1906], стр. V. Коментарише да „Esmein не одваја још правно гледиште од политичкога”.

- Jovanović, Vladimir, [V. Yovanovics], *Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient*, Librairie internationale, A. Lacroix, Verboeckhoven et C-ie, Paris 1870.
- Јовановић, Владимир, *Полијички речник*, свеска А. Први део. На свет издала Уједињена омладина српска, Ахенски мир — Амортизација [стр. 1–84], Платонова штампарија, Нови Сад 1870.
- Јовановић, Владимир, *Полијички речник*, свеска А. Други део. На свет издала Уједињена омладина српска, Амфиктионија — Ацио [стр. 85–162], Нови Сад 1870.
- Јовановић, Владимир, *Полијички речник*, свеска Б [стр. 163–353]. На свет издала главна књијара српска Ј. Д. Лазаревића. Дело је награђено Српским ученим друштвом, Државна штампарија, Београд 1872.
- Јовановић, Владимир, *Полијички речник*, свеска В [стр. 355–589]. На свет издала главна књијара српска Ј. Д. Лазаревића. Дело је награђено Српским ученим друштвом, Државна штампарија, Београд 1872.
- Јовановић, Владимир, *Полијички речник*, свеска Г, Д, Ђ. [стр. 591–878], На свет издала главна књијара српска Ј. Д. Лазаревић. Дело је награђено Српским ученим друштвом, Државна штампарија, Београд 1873.¹⁸
- Јовановић, Владимир, „Социјализам или друштвено питање”, [*Гласник српској ученој друштва*], 39, 1873, стр. 32–34] ИСВЈ, стр. 285–362
- Јовановић, Владимир, „Друштвена и међународна борба за опстанак”, [*Гласник Српској ученој друштва*], 60 (1885), ИСВЈ, стр. 363–425.
- Јовановић, Владимир, „Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу”, [*Гласник Српској ученој друштва*], 71 (1890), ИСВЈ, стр. 427–466.
- Jovanović, Vladimir [V. Yovanovitch], *The Near-Eastern Problem and the Pan-German Peril*, Watts & Co, London 1909.
- Јовановић, Владимир, *Аутобиографске белешке Владимира Јовановића* [*Гласник Историјској друштва у Новом Саду*] 24 (1936), стр. 193–205, Библиографија радова Владимира Јовановића, стр. 204–205], штамп. Драг. Греговића, Београд 1936.
- Јовановић, Драгољуб, „Слободан Јовановић”, *Медаљони*, Службени гласник, Београд 2008, стр. 363–369.
- Јовановић, Драгољуб, „Слободан Јовановић и народ”, [*Српски књижевни гласник*] 59/3 (1930), стр. 192–195], ССЈ [2009], стр. 241–45.
- Јовановић, Драгољуб, „Слободан Јовановић учитељ стила” [*Људи, људи*] I, издање аутора, Београд 1973], ССЈ [2009], стр. 268–276.

¹⁸ Припремио је за штампу и три наредне свеске, Е, Ж и З. Нештампане одреднице *Полијичкој речника* налазе се и у ИАБ, ЛФВЈ.

- Јовановић, Драгољуб, „Слободан Јовановић, „наш Волтер”, *Повраћац у националну бајшину и домовину, Пола века од смрти Слободана Јовановића*, НИИ, 16. октобар 2008, стр. 21–24.
- Јовановић, Драгољуб, *Полијичке усјомене*, 1–11, [Војна штампарија], Култура, Архив Југославије, Београд 1997–1998.
- Јовановић, Драгољуб, *Полијичке усјомене*, 12, Регистар личних имена, предговор: Јовица Тркуља, ИП „Службени гласник”, КИЗ „Култура”, Правни факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе, ИП „Филип Вишњић”, Београд 2008.
- Јовановић, Јелена В., „Како се васпитају девојчице у Америци (По Токвилу — с француског), *Српски омладински календар за јунију 1871*, Штампарија др-а Ј. Субботића, Нови Сад, стр. 174–177.
- Јовановић, Јован М., „Новаковић у дипломатији”, у: Споменица Ст. Новаковића, СКЗ, Београд 1921, стр. 157–219.
- Јовановић, Јован М., „Далека сећања”, ССП [1939], стр. 320–322.
- Југовић, Миодраг [професор историје], „Прва београдска гимназија. Прошлост, културни и национални значај прве средње школе у Србији”, *Споменица о стојојошњици Прве мушке гимназије у Београду*, Штампарија Драг. Грегорић, Кнегиње Олге 21, Београд 1939, стр. 1–289.
- Locke, John, *Dve rasprave o vladi II*, predgovor Kosta Čavoški, prev. K. Čavoški, N. Savčić, Mladost, Beograd 1978.
- Locke, John, *Two Treatises of Government*, Awnsham Churchill [прво издање] 1686.*
- Касирер, Ернст [Ernst Cassirer], *Филозофија просветиљелства*, превео Данило Н. Баста, Гутенбергова галаксија, Београд 2003.
- Ковачевић, Божидар, „Зашто је популаран Слободан Јовановић”, *Правда* 25 (1939), 12.608.
- Ковачевић, Божидар, „Дело Слободана Јовановића. Његова уметничка, научна и педагошка вредност”, *Полијика* 33 (1936), стр. 19.
- Констан, Бенжамен, *Начела јолијике. О минисјарској одговорности*, од В. [Венијамина] Констана, превод и предговор: Ђорђе С. Симић, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1883.
- Constant, Benjamin, „De la responsabilité de ministres”, *Œuvres politiques*, avec introduction, notes et index par Charles Louandre, Charpentier et cie, Paris, 1874, 95–110.
- Constant, Benjamin, „De la souveraineté de peuple”, *Œuvres politiques*, avec introduction, notes et index par Charles Louandre, Charpentier et cie, Paris, 1874.¹⁹

¹⁹ Страна презимена су уписана према изговору, а не према почетном слову.

- Constant, Benjamin, „De la liberté des Anciens”, *Ceuvres politiques*, avec introduction, notes et index par Charles Louandre, Charpentier et cie, Paris, 1874, 271–274.
- Кујунџић, Милан, „О философији у Срба” [*Гласник Српској ученој друштва* 23 (1868), 155–239 (исте године објављено и као сепарат, 87 страница)] у: *О српској философији*, ур. И. Матић, Плато, Београд 2003, стр. 5–68.
- Кујунџић, Милан, „Поглед на психологију у нас Срба”, *Вила* 11/3 (12. март 1867), 177–179
- Кујунџић, Милан, *Крајњи уређен хармоније у светиу (Срце или наука о осећању)*, И (прегледала и одобрила школска комисија), Државна штампарија, Београд 1867.
- Кујунџић, Милан, *Крајњи уређен хармоније у светиу; II. Наука о свесћии* (написао Милан Кујунџић, прегледала и одобрила школска комисија), Државна штампарија, Београд, 1872.
- Лазаревић, Бранко, „Слободан Јовановић”, *Ново време*, (18. 2. 1910), 49, 2.
- Лазаревић, Бранко, „Лик Слободана Јовановића”, [*Летњици Мајници српске*, 114 (1940), 353/3–4, стр. 161–169], ССЈ [2009], стр. 245–252.
- Ло, Сидни [Sidney Low], *Енглески парламентаризам*, прев. Д. Иконић. Предговор Слободан Јовановић, Београд, 1929.
- Mazzini's Letters to an English Family*, vol. 3, ed. E. F. Richards, J. Lane Comp. Ltd, London and New York 1922.*
- Маринковић, Павле, „Le Role Social de l'impot par V. I. Tscholak-Antitch”, *Српски уређен*, 1895, стр. 319–320
- Марковић, Лазар, „Слободан Јовановић: Политичке и јавне расправе, II свеска. (О дводомном систему, Милан Пироћанац, Владан Ђорђевић о српско-бугарском рату); Београд, 1910. Издање књижаре Геце Кона, страна 350”, *Дело*, 15 (1910), стр. 145–153; ССЈ [2009], стр. 33–40.
- Марковић, Светозар, *Целокупна дела, I–XVII*, Савет за издавање Целокупних дела Светозара Марковића, председник Душан Чкребић, Одбор Одељења друштвених наука САНУ за припрему Целокупних дела Светозара Марковића, председник Душан Недељковић, Радомир Лукић, Народна књига, Матица српска, Јединство, [ЗУНС], Београд 1987/1999.
- Матић, Димитрије, „Беседа (слово)”, приступно предавање на Лицеју (6. септембра 1848), *Српске новине* (14. септембар 1848), стр. 539–540.
- Матић, Димитрије, „Кратки преглед историјског развитка начела права, морала и државе од најстаријих времена до наших дана”, *Гласник Друштва српске словесности*, 3 (1851), стр. 63–130.
- Матић, Димитрије, *Начела умној државној јави*, разложио Димитрије Матић, професор права (прегледала и одобрила школска комисија), Књигопечатња правитељства српског, Београд 1851.

- Матић, Димитрије, „Беседа”, *Хиљадугодишња светињковина Св. Ђирила и Методија*, Београд 1863, 24–25; „Беседа о Ђирилу и Методију”, *Гласник Друштва српске словесности*, 17 (1863), стр. 1–29.
- [D. Matics] „Theuerster Herr Professor! (Über Philosophie und Unterrichtswesen in Serbien)”, ([Matić – Michelet] Belgrad, 12. Februar 1863), *Der Gedanke*, Philosophische Zeitschrift, Organ der Philosophischen Gesellschaft zu Berlin (dalje: *GPZ*) 4, 1 (1863), 78–80.
- [D. Matics] „Die Serbische Litterarische Gesellschaft” (Serb. Wissenschaft u. Schulen), (25. October 1863), *GPZ* 4, 1 (1863), 279.
- Матић, Димитрије, *Историја философије њо Швейлеру* [Albert Schwegler]. Први део (прегледала и одобрила школска комисија), Државна штампарија, Београд 1865. (објављена на лето)
- Матић, Димитрије, *Историја философије њо Швейлеру*. Други део (прегледала и одобрила школска комисија), Државна штампарија, Београд 1865. (објављена у другој половини године)
- Матић, Димитрије, *Наука о васпитавању. Прејед историје васпитавања, њо професору Рик[e]у* [Gustav Adolph Riecke] и још неким њисцима израдио Др. Димитрије Матић. Први део (прегледала и одобрила школска комисија), Државна штампарија, Београд 1866.
- Матић, Димитрије, *Наука о васпитавању. Васпитавање мале деце њо професору Рику и још неким њисцима израдио Др. Димитрије Матић*. Други део (прегледала и одобрила школска комисија), Државна штампарија [примерак са посветом „Српском ученом друштву од Д. Матића”, Библиотека САНУ], Београд 1867.
- Матић, Димитрије, *Наука о васпитању* [тек у трећем делу Матић пише „васпитање”, док је за два прва дела писао „васпитавање”]. Трећи део, *разложио Димитрије Матић*, прештампано из *Српских новина*, Државна штампарија, Београд 1868.
- Матић, Димитрије, *Начела умној државној ѡрава, Крајњи ѡрејед историјској развијка начела ѡрава, морала и државе од најстаријих времена до наших дана*, пр. М. Шуковић, пред. Б. С. Марковић, приредио и на савремени језик превео Божо Ђорић, НИУ, Службени лист СРЈ, Београд 1995.
- Матић, Димитрије, „Кратки преглед”; „Начела умног државног права”, у: Баста, Данило (ур), *Преображаји идеје ѡрва* (хрестоматија), 2. измењено и допуњено издање, избор, пр. увод и белешке., ЦИИ и Правни факултет у Београду, Београд 2012.
- Matoš, Antun Gustav, „Iz majske košare”, *Savremenik* (Zagreb), 5 (1910), стр. 475–476.
- Meredith, George, *The Egoist*, ed. R. C. Stevenson. Broadview Press, 2010.*
- Mestr, Žozef de [Le comte Joseph de Maistre], *Spisi o revoluciji, sa studijom Emila Siorana*, prevela sa francuskog Anđelka Cvijić, Gradac, Beograd 2001.

- Мијатовић Чедомил, „Историја народној образовања код Срба. Државна штампарија. Београд 1867”, *Гласник Српској ученој друштва* 23 (1868), стр. 254–312.
- Мијатовић Чедомил, *Успомене балканској дипломатије*, превео и приредио Слободан Г. Марковић, РТБ, Београд 2008.
- Mill, John Stuart, *Autobiography*, Longmans, Gree, Reader and Dyer, London 1873.
- Mill, John Stuart, *Considerations on Representative Government*, Parker, Son, and Bourn, London 1861.
- Мил, Џон Стјуарт, *О представничкој влади*, с енглеског превео Владимир Јовановић. Државна штампарија, Београд 1876.
- М. К-а, „Слободан Јовановић: Д-р Љубомир Недић, Загреб, 1921,” *Ејоха* (Београд) 4 (1921), 617, стр. 4.
- Милићевић, Милан Ђ., *Поменик знаменитих људи у српској народа новијеј доба* (XXVII књига Чупићеве задужбине), Српска краљевска штампарија, Београд 1888,
- Милићевић, Милан Ђ., *Додатак Поменику од 1888.*, Српска краљевска штампарија, Београд 1901.
- Милићевић, Милан Ђ., *Кнез Милош у њричама*, предговор Драгослав Страњковић, Београд 1936.
- Миловановић, Милован Ђ., „Слободан Јовановић о енглеском парламентаризму” [Слободан Јовановић, „Енглески парламентаризам”, *Српски књижевни гласник*, Београд, 1902, *Дело*, Београд, 7/1902, XXIII/3, 480–488], ССЈ [2009], стр. 23–31.
- Миловановић, Милован Ђ., „Државно право. Белешке са предавања на Великој школи” (скрипта, 1890), у: М. Ђ. Миловановић, *Државно њраво и друге уставнојравне студије*. Избор, редакција и поговор Ратко Марковић, Службени гласник, Београд 1997, (ДП), 13–179.
- Миловановић, Милован Ђ., „О парламентарној влади” [*Ојтаџбина* 19 (1888), 74, стр. 161–193; *О њарламентарној влади*, Београд 1888], ДП [1997], стр. 183–211.
- Миловановић, Милован Ђ., „Један или два дома” [1901], стр. 270–287.
- Миловановић, Милован Ђ., „Уставност Србијина” [СКГ 17 (1907), стр. 739–752, 829–843] ДП [1997], стр. 291–292.
- Милошевић, Милош М., „Отворено писмо Слободану Јовановићу, професору универзитета у пензији, академику, председнику Српског културног клуба и уводничару *Српској њласа*” [1940], ССЈ [2009], стр. 345–370.
- Michelet, Karl Ludwig, *Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel*, Duncker und Humblot, Berlin, 1837–1838.
- Michelet, Karl Ludwig, *Die Epiphanie der ewigen Persönlichkeit des Geistes: Eine Philosophische Trilogie*, 1. *Über die Persönlichkeit des Absoluten*, Theodor Cramer, Nürnberg 1844.

- Michel, Henry, *L'idée de l'État. Essai critique sur l'histoire des théories sociales et politiques en France depuis la Révolution*, Hachette et Gie, Paris 1896.*
- Мишић, Живојин, *Моје усјомене*, припремио за штампу и допунио др Саво Скоко, Друго издање, БИГЗ, 1980.
- Monteskie [Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu, *De l'esprit des lois*, IX, 3, 4, 6]*, *О духу закона* I, превео и приложио опремио Алжоша Мимика, предговор Алжоша Мимика, Veljko Vujačić, Filip Višnjić, Beograd 1989.
- Mohl, Robert von, *Encyclopädie der Staatswissenschaften*, Laupp, Tübingen 1859.*
- Недић, Љубомир, *Целокујна дела*. Књига прва. Редакциони одбор: председник Владимир Ђоровић, чланови Јеремија Живановић, Павле Стевановић, Урош Џонић, Стеван Јелача. За штампу приредили Владимир Ђоровић и Боривоје Недић, Издавачко предузеће „Народна просвета”, Народна мисао А. Д., Добрачина 55, Београд 1929.
- Недић, Љубомир, *Целокујна дела*. Књига друга. За штампу приредили Владимир Ђоровић и Боривоје Недић, Издавачко предузеће „Народна просвета”, Београд 1932.
- Недић, Љубомир, *Филозофски сјиси*, приредио и поговор написао Илија Марић, Београд, Плато 2000.
- Недић, Љубомир, „Учење о квантификацији предиката у новијој енглеској логици [„Die Lehre von der Quantification des Prädicats in der neuerne englischen Logik”, *Philosophische Studien*, BD. III, Leipzig, 1886, стр. 157–194]”, прев. [Петар Иванишевић је превео део рада вид. *Просветни тласник*, 5 (1903), стр. 602–610], С. Спасић, у: Љ. Недић, *Филозофски сјиси*, стр. 6–39.
- Недић, Љубомир, „Логика”, скрипта [белешке водио Милан Матић, а предавања попуњавао стенографским белешкама др Драгић Солдатовић (судија), о. 1886–1889. године. Универзитетска библиотека у Београду, Одељење реткости], *Филозофски сјиси*, стр. 141–280.
- Недић, Љубомир, „Психологија”, скрипта [белешке водио Рафаило М. Финц, око 1888], делови објављени у: *Филозофски сјиси*, стр. 284.
- Недић, Љубомир, „О софизмима” (19. 22. фебруар 1889, *Ошацибина*; посебан отисак, Јавна предавања на Великој школи, 1. коло, 19], *Филозофски сјиси*, стр. 42–58.
- Недић, Љубомир, „О песимизму” [јавно предавање, дворана Велике школе, Капетан-Мишино здање, 20. март [1. април] 1894, *Босанска вила*, 17–20 (1894)], *Филозофски сјиси*, стр. 67.
- Ненадовић, Јаков, *Државно право* (предавања Др. Јакова Ненадовића), рукопис (скрипта), стенографише: Милутин Перишић, издаје: Лука Зебић (11. новембар 1893), 1. Универзитетска библиотека у Београду, П 2156. У скриптурама има више нејасних места, па можемо претпоставити да их Ненадовић није ауторизовао.
- Ненадовић, Прота Матеја, *Мемоари, Целокујна дела*, ур. Александар Младеновић, САНУ, Београд 1988.

- Новаковић, Стојан, *Изабрана дела Стојана Новаковића I–VII, XI, XIV, XVI, XVII*, ЗУНС, Београд 2000–2007.
- Нушић, Бранислав, *Београдска чаршија*, приредила Александра Вранеш, Ars Libri, Београд, 1996.
- Оцене ученичкој усїеха у београдској ђмназији 1882–1883*. [1884–1885; 1885–1886] *школске ђодине*, Краљевско–српска државна штампарија, Београд.
- Олендорф, Г. Х. [Heinrich Gottfried Ollendorff], Владимир Јовановић, *Нова методa Г. Х. Олендорфа за учење француској језика у школи и ван школе*, I и II, Издање и штампа Државне штампарије, Београд 1875/1877.
- Павловић, Ст[еван] К., „Слободан Јовановић: Енглески парламентаризам, Београд, Нова електрична штампарија Петра Јоцковића, Београд (Теразије), 1902, стр. 53”, *Срђ*, Дубровник, 1 (30. јун 1902), стр. 554–559. [датирано: „У Паризу, 3. јуна 1902”].
- Павловић, Коста Ст., „Од кнеза Милана до Де Гола”, [Kosta St. Pavlović, „Od kneza Milana do De Gola”, *Poruka*, 53/54 (januar–mart 1959), 23–25], ССЈ [2009], стр. 263–267.
- Петровић, Михаило (Алас), „Гимназијске успомене”, ССП [1939], стр. 293–301.
- Поповић, Богдан, *Сабрана дела Бојдана Појовића I–VI*, [I, II, V приредио Предраг Палавестра; III, IV, VI, приредио Иво Таргаља], ЗУНС, Београд 2000–2001.
- Поповић, Богдан, „Једна побуна у Првој београдској гимназији 1879–1880”, ССЈ [2009], стр. 302–305; СДБП VI, стр. 307–310.
- Поповић, Павле, *Сабрана дела Павла Појовића I–XII*, ЗУНС, Београд 1999–2001. (СДПП)
- Поповић, Драгољуб М., „Страни утицаји на нашу удбеничку књижевност уставног права (Матић и Миловановић)”, *Скице ђравничких ђорђређа*, ПФУБ/Службени гласник, Београд 2008.
- Прица, Душан М., „Светозар Марковић — Слободан Јовановић, друго допуњено издање. Београд, Издавачка књијарница Геце Кона”, *Учићель*, 8/41 (1928–29), стр. 426–429.
- Proudhon, Pierre-Joseph, *La révolution sociale démontrée par le coup d'état du 2. décembre* *Œuvres complètes*, 7, Librairie internationale, Paris 1868.
- Pollock, Frederick, *The History of the Science of Politics*, J. Fitzgerald, New York 1883.*
- Riecke, Gustav Adolf Cornaro, *Erziehungslehre*, Franckh, Stuttgart 1851 [1858].
- Ристић, Андрија Мих., *Правни ђоложај сђранаца*, предговор Данило Ј. Данић, Југословенско удружење за Међународно право, Привредник, Београд 1934.
- Ристић, Јован, „Леополд Ранке и ослобођење Србије”, *Глас СКА*, XXXI (1892), стр. 3–29.

- Ристић, Правда, „Проблем рада”, *Мисао* 21/1–2 (1926), стр. 72–77; „Морална криза парламента”, *Мисао* 33/3–4 (1927), стр. 129–140; „Разумна љубав”, *Мисао* 31/1–4 (1929), стр. 165–177; 31/5–8 (1929), стр. 444–457.
- Robespierre, Maximilien de, „Dedicace aux manes de Jean-Jacques Rousseau”, *Ceuvres complètes*, 1, *Robespierre à Arras*, par Eugène Déprez, E. Leroux, Paris 1910, 211–212.
- Rehm, Hermann, *Geschichte der Staatsrechtswissenschaft*, Marquardsen-Seydel, *Handbuch des öffentlichen Rechts*, Freiburg, J. C. B. Mohr, 1896.*
- Rönne, Ludwig von, *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches* 1–2, Brockhaus, Leipzig 1876–1877.*²⁰
- Рошер, Вилхелм [Wilhelm Roscher], *Систѣм народне љивреге*. Св. 1, *Основи народне љивреге*, [*System der Volkswirtschaft*, 1. Band: *Grundlagen der Nationalökonomie*, J.G. Cotta, Stuttgart 1854], превод са немачког Владимира Јовановића, Државна штампарија, Београд 1863.
- Рошер, Вилхелм [Wilhelm Roscher], *Систѣм народне љивреге*. Св. 2, *Народна економика љољске љивреге*, ручна и поучна књига за државне и пољске привреднике, превод са немачког Владимира Јовановића, Београд 1871.
- Roscher, Wilhelm, *Politik. Geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie und Demokratie*, J. G. Cotta, Stuttgart 1893.*
- Rousseau, Jean-Jacques, *Du contrat social ou Principes du droit politique*, M. Michel Rey, Amsterdam, 1762.*
- Ruso, Žan-Žak, „Друштвени уговор”, *Друштвени уговор. О пореклу и оснoвама неједнакости међу људима. Расправа о наукама и уметности*, [preveo s francuskog Tihomir Marković], „Filip Višnjić”, Beograd 1993, 26–128.
- Ruso, Žan-Žak, „О пореклу и оснoвама неједнакости међу људима”, *Друштвени уговор. О пореклу и оснoвама неједнакости међу људима. Расправа о наукама и уметности*, [preveo s francuskog Radmilo Stojanović], „Filip Višnjić”, Beograd 1993, 130–183.
- Ruso, Žan-Žak, *Veroispovest savojskog vikara*, preveo Dušan Tamindžić, BIGZ, Beograd 1975.
- Русо, Жан-Жак, *Истoвесѣи. Сањарије усамљеној шеѣача*, Аутобиографски списи, превели с француског Радмилo Стојановић, Боривој Глишић, Мира Вуковић, ИКЗС, С. Карловци, Нови Сад, 2000.
- Seydel, Max von, *Grundzüge einer allgemeinen Staatslehre*, A. Stuber, Würzburg 1873.*²¹
- Sidgwick, Henry, *The Elements of Politics*, Second edition, revised throughout, Macmillan and co. London 1897.*

²⁰ С. Јовановић наводи ово издање у: *Основи* [1906], IV.

²¹ Исто, фн 2.

- Sidgwick, Henry, „Bluntschli's Theory of the State by R. Lodge”, *The English Historical Review*, Vol. 1. No. 2 (Apr. 1886), 378–382.
- Schulze-Gävernitz, Hermann von, *Lehrbuch des Deutschen Staatsrechts I*, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1881–1886.²²
- Stephen, Leslie, „The value of Political Machinery”, *Fortnightly Review* (December 1875), 836–852.
- Сорел, Алберт, *Истйочно иййшање у XVIII веку. Деоба Пољске и Кајнарџиски ујовор*, Парна Радикална штампарија, Београд 1899.
- Станојевић, Драгиша, *Кајмакамци, два лисџа из срјске истйорије, један ирљав и мрачан, друи чистй и светйао*, из Новой беојрадској дневника, Штампарија задруге штампарских радника, Београд 1886.
- Скерлић, Јован, *Избрана дела Јована Скерлића I–V*, ЗУНС, Београд 1999–2006.
- С[керлић], Ј[ован], „Политичке и правне расправе”, [Срјски књижевни иласник, 8 (1908), стр. 475–476], ССЈ [2009], стр. 32.
- Скерлић, Јован, „Слободан Јовановић”, [у: *Истйорија новије срјске књижевностйи*, Београд, Издање књижарнице С. Б. Цвијановића, 1914], ССЈ [2009], стр. 209–210.
- [ЈС] Скерлић, Јован, „Нага. Дружина ћака виших разреда ирве беојрадске имназије. Сйоменица чејрдесетйо-йодишњици 1868–1908, Уредйо одбор, Београд 1909”, СКГ 22 (1909), стр. 310–313.
- Спужић, Владимир, *О осећајном ййону или лейойи сензација*, Земунска штампарија, Београд 1926.
- Секулић, Исидора, „О београдском стилу”, [„Стил Слободана Јовановића” (Одломак из студије о „београдском стилу”), *Нова Евройа*, Загреб, 1 (1920), стр. 56–64; стр. 137–142], стр. 211–219.
- Секулић, Исидора, „Књижевник”, [Полиџика (4. децембар 1939)], ССЈ [2009], стр. 225–227.
- Секулић, Исидора, „Срјски књижевни иласник напунио је четрдесет година”, *Полиџика* (1. 2. 1941).
- Стајић, Миодраг, „Млади Слободан Јовановић”, [Мiodrag Stajić, „Mladi Slobodan Jovanović” [1959], 21–23], ССЈ [2009], стр. 258–262.
- Стајић, Миодраг, *Идеје и људи*, предговор Слободан Јовановић, Удружење српских писаца и уметника у иностранству, Лондон 1972.
- [Стојимировић Јовановић, Милан]: *Сйоменица Сйојана Новаковића, Самоујрава*, (1921), стр. 2–3.
- Стојимировић Јовановић, Милан, *Силуеје сйарој Беојрага*. Треће допуњено издање, избор и предговор Божидар Ковачевић, Просвета, Београд 2008.
- С[трањаковић, Драгослав], „Личност Слободана Јовановића”, *Срјски илас* 1 (7. 12 1939), стр. 3–4.

²² Исто.

- Spencer, Herbert, *Social Statics or the Conditions Essential to Human Happiness*, D. Appelton and Company, New York 1883.*
- Taine, Hippolyte, „Fondation de l' Ecole libre des sciences politiques”, *Derniers essais de critique et d'histoire*, Hachette, Paris 1894.
- Taine, Hippolyte, *Les origins de la France contemporaine* I–V, Hachette, Paris 1875–1893.*
- Talmon, Jacob, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Secker and Warburg, London 1952.*
- Тасић, Ђорђе, „Слободан Јовановић и нормативна школа”, [Слободан Јовановић и нормативна школа. Слободан Јовановић, *Основи љравне теорије о држави*, Београд, 1922. – Архив за љравне и друштвене науке, Београд, XIII (1923)], ССЈ [2009], стр. 82–88.
- Тасић, Ђорђе, „Макијавели г. Слободана Јовановића у светлости његове теорије о држави”, [АПДН XXVI, XXXII/XLIX (25. јануар 1936)], ССЈ [2009], стр. 129–154.
- Тасић, Ђорђе, „Проблем оправдања државе”, у: *Проблем ојравдања државе* [1920]; *Увод у љравне науке: енциклопедија љрава* [К. Бојковић; Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга, Београд 1931/33/35/38/41], приредио Д. Баста, предговор Р. Васић, Службени лист СРЈ, Београд 1995.
- Токвил, Алексис де, *Сјари режим и револуција*, ИКЗС, С. Карловци, Нови Сад 1994. (А. Токвил, *Сјари режим*).
- Tocqueville, Alexis de, *L'Ancien régime et la revolution*, M. Lévy, Paris 1856.*
(А. Tocqueville, *L'Ancien régime*),
- Tocqueville, A., *The Old Regime and The French Revolution*, I–II, edited and with an Introduction and Critical Apparatus by Francois Furet and Françoise Melonio, transl. by Alan S. Kahan, University of Chicago Press. Chicago 1998.
- Thomas, Antoine Léonard, *Éloge de Marc Aurèle*, 1775.
- Faguet, Émile, *Politiques et moralistes du dix-neuvième siècle*. Joseph de Maistre; de Bonald; Mme de Staël; Benjamin Constant; Royer-Collard; Guizot, Lecène, Oudin et Cie, Paris 1991.*
- Fefler, Ignaz Aurelius [Ignác Aurél], *Marc-Aurel*, Breslau 1790–1792.
- Fouillée, Alfred, *Histoire de la philosophie*, Librairie Ch. Delagrave, Paris 1875.
- Hinsli, Frensis Henri, (Sir Francis Harry Hinsley), *Suverenost*, preveo Ilija Vujačić, Filip Višnjić, Beograd 2001.
- Hobs Tomas, *Levijatan ili Materija, oblik i vlast државе crkvene i грађанске*, u редакцији i s предговором Mihaila Ђurića, preveo Milivoje Marković, Kultura, Beograd 1961.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil*, A. Crooke, London 1651.*

- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Critical edition by Noel Malcolm. The English and Latin Texts, Clarendon Edition of the Works of Thomas Hobbes, Oxford University Press 2012.
- Hancke, Ernst, *Bodin, Eine Studie über den Begriff Der Souveränität*, Koebner, Breslau 1894.*
- Holtzendorff, Joachim Wilhelm Franz Philipp von, „Das deutsche Verfassungsrecht“, *Encyclopädie der Rechtswissenschaft in systematischer Bearbeitung*, Hrsg. Holtzendorff, Franz von, Verlag: Duncker & Humblot, Leipzig 1873.*²³
- Holtzendorff, [Joachim Wilhelm] Franz [Philipp] von, *Die principien der politik*, C. G. Lüderitz, Berlin 1869.²⁴
- Hegel, G. W. F., *Grundlinien der Philosophie des Rechts, Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, [1821] Werke 7, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979.
- G. W. F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* [1817], Werke 8, E. Moldenhauer und K. Markus Michel, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1979.
- Havens, George Remington, *Voltaire's Comments on Rousseau's Contrat social, Voltaire's Marginalia on the Pages of Rousseau: A Comparative Study of Ideas*, [1933] Lenox Hill, New York, 1971.
- Zöpfl, Heinrich, *Grundsätze des allgemeinen und des konstitutionell-monarchischen Staatsrechts* [Heidelberg 1841, 5. Auflage, Leipzig 1863], 3 Auflage, C. F. Winter, Heidelberg 1846.
- Цицварић, Крста, „Социологија Слободана Јовановића“, [„Социологија Слободана Јовановића. Слободан Јовановић, *Полиитичке и љравне расцраве*, друга свеска, Београд, 1910“. у: Крста Цицварић, *Криитички есеји*, Београд, Издање књижаре Свет. Д. Дебељевића, 1912, стр. 43–80.], ССЈ [2009], стр. 41–62.
- Цицварић, Крста, *Свејтозар Марковић и бирокрајски сисћем љред судом Слободана Јовановића*, издање књижаре и антикварнице Боривоја Димитријевића, Београд 1910.
- Цицварић, Крста, „Јован Скерлић о Светозару Марковићу“, *Криитички есеји*, С. Дебељевић, Београд 1912, стр. 249–273.
- Црњански, Милош, *Ембахаде. Дела Милоша Црњанској, XIII, Задужбина Милоша Црњанског*, Православни богословски факултет, Београд 2010.
- Schwegler, Albert, *Geschichte der Philosophie im Umriß* [1846/7], 5. verbesserte Aufl, Franckh, Stuttgart 1863.

²³ Јовановићев професор у Минхену.

²⁴ У оригиналу „*principien*“ је са „с“.

НОВИЈА ЛИТЕРАТУРА

- Адамовић, Драгослав, *Разговори са савременицима*. Радован Самарцић (предговор). ИРО „Привредна штампа”, Београд 1982.
- Баста, Данило Н, „Слободан Јовановић као историчар политичких идеја”, *Лейхойс Мајице српске* (октобар 1991), стр. 431–452.
- Баста, Данило Н, „Слободан Јовановић као теоретичар државе и права”, СЈ [1998], стр. 337–365.
- Баста, Данило Н, „Слободан Јовановић као аналитичар тоталитаризма”, први део у: *Књижевне новине 1027–1030* (1. фебруар и 1. март 2001), стр. 30–31; други део у: *Књижевни листи* 1 (1. јул 2002), стр. 18–19.
- Баста, Данило Н, *Пет ликова Слободана Јовановића*, [„Слободан Јовановић као историчар политичких идеја”; „Слободан Јовановић као теоретичар државе и права”; „Слободан Јовановић као аналитичар тоталитаризма”; „Слободан Јовановић као тумач српског националног карактера”; „Слободан Јовановић и Ханс Келзен”; „Слободан Јовановић и Карл Шмит”], Службени лист СЦГ, Београд 2003.
- Баста, Данило Н, „Младићски радови Слободана Јовановића”, *Самойошћовање и џузавост, џексћови с џоводом*, Правни факултет, Досије, Београд 2007, стр. 248–259.
- Баста, Данило Н, „Слободан Јовановић” у: *Срби 1903–1914, Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Клио, Београд 2015
- Баста, Данило Н, „Либерални патриота Владимир Јовановић”, *Самойошћовање и џузавост 2, Новији џексћови с џоводом*, Правни факултет, Службени гласник, Београд 2010, стр. 35–48.
- Батаковић, Душан Т, „Слободан Јовановић и Црна рука”, СЈ [1998], стр. 225–231
- Батаковић, Душан Т, „Владимир Јовановић – апостол либерализма у Србији” у *Либерална мисао у Србији – Прилози историји либерализма од краја XVIII века до средине XX века*, ЦУПУС, Београд 2001,
- Батаковић, Душан Т, „Видљив у непроветреној витрини”, *Поврајак у националну бајшћину и домовину, Пола века од смрти Слободана Јовановића*, НИН, 16. октобар 2008, стр. 3–6.
- Батаковић, Душан Т, „Слободан Јовановић: Наш савременик?”, *Дешифровање џрошлосћи*, Чигоја, Београд 2016, стр. 415–420.
- Батаковић, Душан Т, „Слободан Јовановић. О Апису, Црној руци и Солунском процесу”, *Дешифровање џрошлосћи*, Чигоја, Београд 2016, стр. 153–165.
- Батаковић, Душан Т, „Слободан Јовановић и историја менталитета”, *Дешифровање џрошлосћи*, Чигоја, Београд 2016, стр. 255–266.
- Bataković, Dušan T., „Vladimir Jovanović – ideolog liberalizma u Srbiji”, *Nova srpska politička misao* 2-3 (1998), 235–247.

- Бејкер [Keith Michael Baker], „Суверенитет”, у: Ф. Фире (François Furet), М. Озуф (Mona Ozouf), *Критички речник Француске револуције*, С. Карловци, Н. Сад, 1996 (даље: *Критички речник Француске револуције*), стр. 924–937.
- Бајен, Дејвид [David Bien], „Аристократија”, *Критички речник Француске револуције*, стр. 686–699.
- Bertram, Christopher, *Routledge philosophy guidebook to Rousseau and The social contract*, Taylor & Francis Group, London 2004.
- Богдановић, Димитрије, *Историја стваре српске књижевности*, СКЗ, Београд 1991.
- Витошевић, Драгиша, *Српски књижевни гласник 1901–1914*, ур. Александар Петров, Матица српска, ИКУМ, Нови Сад 1990.
- Врачар, Стеван К, „Методолошки елементи опуса Слободана Јовановића”, СЈ [1998], стр. 63–76.
- Врачар, Стеван К, „Узорно језгро опуса Слободана Јовановића”, ДСЈ [1991], стр. 21–53.
- Врачар, Стеван К, „Облици резонувања у списима Слободана Јовановића”, *Преиспитивања јравне методологије — Најовештаји државно-јравног интелектуализма*, Научна књига, Београд 1994, стр. 363–418.
- Вуковић, Сава, владика шумајски, *Српски јерарси од деветиој до двадесетог века*, Евро, Унирекс, Каленић, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996.
- Vujačić Ilija, *Federalistička alternativa*, Beograd, Institut za političke studije, Beograd 1993.
- Vujačić, Ilija, *Politička teorija*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2002.
- Grafton, Anthony, *The Footnote: A Curious History*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1999.
- Damrosch, Leo, *Jean-Jacques Rousseau: Restless Genius*, Houghton Mifflin, New York 2005.
- Dufour, Alfred, „Alfred Martin et l’histoire du droit genevois”, *La semaine judiciaire* 23 (1968), стр. 375–397.
- Ђорђевић, Димитрије, „Историчар у политици: Слободан Јовановић”, СЈ [1998], стр. 109–123.
- Ђорђевић, Димитрије, *Историја модерне Србије 1800–1918*, приредио Душан Т. Батаковић, [написано 1970], ЗУНС, Београд 2017
- Ђурић, Михаило, *Сабрани списи Михаила Ђурића*, I–XII, приредио Јовица Тркуља, Библиотека Изабрана дела, Службени гласник [и] Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2009.
- Екмећић, Милорад, „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића”, СЈ [1998], стр. 79–6.
- Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деведесетог века 1–4*, ИКГК, Београд 1923–1925.

- Жуњић, Слободан, „Повратак Димитрија Матића”, *Летопис Мајнице српске* 486/3 (септембар 2010), стр. 359–386.
- Жуњић, Слободан. „Доситеј Обрадовић и енглески морализам”. *Досијејев врт, Јодушњак Загужбине Досијеја Обрадовића* 1.1 (2013), 124–142.
- Жуњић, Слободан, *Историја српске филозофије*, ЗУНС, Београд 2014.
- Зуровац, Мирко, „Либерализам и патриотизам (Патриотски либерализам Владимира Јовановића)”, ДПВЈ [2011], стр. 57–91.
- Јовичић, Миодраг, *Слободан Јовановић*, илустрована монографија, Вајат, Београд 1997.
- Canavan, Francis, J., *The Political Reason of Edmund Burke*, Duke University Press, Durham 1960.
- Kahan, Alan S., *Alexis de Tocqueville*, Continuum, New York 2010.
- Kirk, Russell, *The conservative mind: from Burke to Eliot*, Regnery Publ, Washington 2001.
- Ковијанић, Гаврило, *Архивска трага о Народној библиотеци Србије 1821–1944*, 1, Народна библиотека Србије, Београд 1990.
- Koštunica, Vojislav, „Angloamerička pravna tradicija i ideja vladavine prava”, *Ugrožena sloboda, Političke i pravne rasprave*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd 2002.
- Koštunica, Vojislav, „Ruso i vladavina opšte volje”, *Ugrožena sloboda, Političke i pravne rasprave*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd 2002, стр. 93.
- Коштуница, Војислав, Чавошки, Коста, *Сѣраначки ѿлурализам или монизам. Обнова и заштирање ѿслерајне ѿозиције*, Треће издање, Библиотека *Политика и друштво*, Службени гласник, Досије студио, Београд 2011.
- Лукић, Радомир, „Дело Слободана Јовановића”, ДСЈ [1991], стр. 9–14.
- Манен, Бернар [Bernard Manin], „Русо”, *Критички речник Француске револуције*, стр. 884–898.
- Марић, Илија, *Филозофија на Великој школи*, Плато, Београд 2003.
- Марић, Илија (ур), *О српској филозофији*, Плато, Београд 2003.
- Марић Илија, „Философ Љубомир Недић”, у: Љубомир Недић, *Филозофски сѣиси*, пр. и пог. И. Марић, Београд, Плато 2000,
- Марић, Илија, „Филозофско припремање Михаила Шљивића” у: Михаило Шљивић, *Историја филозофије*, приредио Илија Марић, Плато, Београд 2001, стр. 6–44.
- Марковић, Божидар [С], *Димитрије Мајић – лик једног ѿравника*, Примљено на И скупу Одељења друштвених наука, од 6. Јануара 1976, на основу реферата академика Мехмеда Беговића и Радомира Лукића, ур. Р. Лукић, САНУ, Београд 1977.
- Марковић, Михаило, „Актуелност либерализма Владимира Јовановића”, ДПВЈ [2011], стр. 1–10.

- Maude, George, „Finland in Anglo-Russian Diplomatic Relations, 1899–1910”, *The Slavonic and East European Review*, 48/113 (Oct. 1970), стр. 557–581.
- Мекензи, Дејвид, „Слободан Јовановић о Апису, организацији ‚Уједињење или смрт‘ и Солунском процесу”, *СЈ* [1998], стр. 215–224.
- Мијатовић, Бошко, „Владимир Јовановић, непоколебљиви либерал”, у: *ИСВЈ*, стр. 7–24.
- Milanov, Kajica, *Titovština u Jugoslaviji*, Slobodan Jovanović (predgovor), Sloga, Pert (Australija) 1952.
- Milić, Borislav, *Slobodan Jovanović o socijalizmu i marksizmu. Kritički osvrt na jedan oblik buržoaskog konzervatizma*, Mladost, Beograd 1985.
- Милосављевић, Борис, „Учење о држави и ‚Држава‘ Слободана Јовановића”, *Историја српске филозофије I*, ур. И. Деретић, Евро–Ћунти, Београд 2011, стр. 341–359.
- Милосављевић, Борис, „Учешће Слободана Јовановића у покретању и раду *Редга, Српској ирепедга и Српској књижевной пласника*”, *Књижевна историја* 43/145 (2011), стр. 637–661.
- Милосављевић, Борис, „Теорија државне суверености Слободана Јовановића”, *Српска иполиичка мисао* 3 (2011), стр. 305–320.
- Milosavljević, Boris, „Kulturni obrazac i pojam poluintelektualca”, *Kultura* 137 (2012), 27–143.
- Милосављевић, Борис, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба”, *Токови историје* 1 (2012), стр. 27–51.
- Милосављевић, Борис, „Национални карактер, културни и политички образац”, *Национални инићерес* 3 (2013), стр. 191–217.
- Милосављевић, Борис, „Јовановићев портрет Драже Михаиловића”, у Слободан Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића*, пр. Б. Милосављевић, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2012, стр. 7–32.
- Милосављевић, Борис, „Слободан Јовановић – историографија и методологија”, *Токови историје* 2 (2014), стр. 157–184.
- Милосављевић, Борис, „Међуратна марксистичка критика студије Слободана Јовановића о Марксу и историји марксизма – морални идеали и грађански објективизам”, *Историја српске филозофије III, Прилози истраживању*, пр. И. Деретић, Евро–Ћунти, Београд 2014, стр. 393–423.
- Милосављевић, Борис, „Слободан Јовановић у Министарству иностраних дела (1892-1897) I”, *ЗМСИ* 92 (2015), стр. 39–59.
- Милосављевић, Борис, „Слободан Јовановић у Министарству иностраних дела (1892-1897). Шеф Просветног одељења (Пропаганде) II”, *ЗМСИ* 93 (2016), стр. 7–31.
- Милосављевић, Борис, „Бергсон, време, Пруст”, *У ипшрази за Марселом Прустиом*, ЈДП Београд, 1990, стр. 6–9

- Milosavljević, Boris, „Liberalizam, pozitivizam i patriotizam Vladimira Jovanovića”, *Kultura* 134 (2012), 246–262.
- Милосављевић, Борис, „Увод у 'Спор око тумачења српске историје' Кајице Миланова – Миланов, Недељковић, Ђилас”, у: Кајица Миланов, „Спор око тумачења српске историје”, *Историја српске филозофије II*, Еуго-Giunti, Београд 2012, стр. 314–331.
- Милосављевић, Борис, „Двобој у Србији. Историјски, друштвени, правни, политички и морални аспект”, *Годишњак за друштвену историју* 21/ 1 (2014), стр. 25.
- Милосављевић, Борис, „Допринос Александра Соловјева истраживању и разумевању континуитета у српској историји”, *125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева*, уредници Зоран С. Мирковић и Нина Кршљанин, Правни факултет Универзитета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2016.
- Милосављевић, Борис, „Богдан Поповић. Културни образац, књижевно васпитање и друштвена критика (Теорија скоројевића)”, *Књижевна историја* 153 (2014), стр. 427–467.
- Милосављевић, Борис, „Културни и политички образац. Памћење и заборав”, *Лейпциг Машице српске* 493/6 (јун 2014), стр. 783–808.
- Милосављевић, Борис, „Радомир Д. Лукић – теорија државе и филозофска схватања”, *Научно наслеђе Радомира Д. Лукића, Зборник радова са научној скупа одржаног 11–12 децембра 2014*, САНУ, Правни факултет Универзитета у Београду, ур. академик Данило Н. Баста, проф. др. Сима Аврамовић, Београд 2015, стр. 455–481.
- Милосављевић, Борис, „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански (I)”, „Да не постанем Пушкин”, *Књижевна историја* 158 (2016), стр. 147–169.
- Милосављевић, Борис, „Божидар Кнежевић”, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Клио, Београд 2015, стр. 442–445.
- Milosavljević, Boris, „An Early Critique of Kelsen’s Pure Theory of Law: Slobodan Jovanović on the Basic Norm and Primacy of International Law”, (Анали Правног факултета у Београду) *The Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* LXI, 3 (2013), 151–167.
- Milosavljević, Boris, „Major Philosophical Texts in Medieval Serbia”, *The Christian Heritage of Kosovo and Metohija, The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People*, Sebastian Press, Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, The Episcopal Council of the Serbian Orthodox Church in North and South America, Faculty of Orthodox Theology, University of Belgrade, Serbica Americana, Los Angeles, 2015,
- Митровић, Андреј, „Слика историјске стварности у делу Слободана Јовановића”, *СЈ* [1998], стр. 99–107.

- Милошевић, Миладин, „Са Хуверовог института у Архив Југославије преузета збирка докумената др Милана Гавриловића, дипломате и политичара”, *Архив*, часопис Архива Југославије, 1–2 (2013), стр. 242–244.
- Недељковић, Душан, *Реакционарна филозофија сџаре Југославије*, Београд 1949.
- Недељковић, Душан, *Наша филозофија у борби за социјализам*, Српско филозофско друштво, Београд 1952.
- Недељковић, Душан, *Ог Хераклиџа до Њејоша и Светјозара*, Просвета Београд 1971.
- Научни скуј* Светозар Марковић живот и дело (24–27. новембар 1975), ур. Душан Недељковић, САНУ, Београд, 1977.
- Никитовић, Александар, *Филозофија наслеђа*, Српско филозофско друштво, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2014.
- Озуф, Мона [Mona Ozouf], „Револуционарна религија”, *Кријички речник Француске револуције*, стр. 624–634.
- Озуф, Мона [Mona Ozouf], „Слобода”, *Кријички речник Француске револуције*, стр. 899–911.
- Палавестра, Предраг, *Исјорија срјске књижевне кријичке*, 1, Матица српска, Нови Сад 2008.
- Пандуровић, Сима, *Бојдан Појовић*, Издавачка књижара Браће Каваја, Никшић 1931. [Примерак са посветом „Библиотеци Општине града Београда. С. Пандуровић”].
- Павковић, Александар, „Чему либерализам? Разматрања Слободана Јовановића”, *СЈ* [1998], стр. 673–676.
- Павковић, Александар, „Слободан Јовановић – живот и дело”, у: Либерална мисао у Србији – Прилози историји либерализма од краја XVIII века до средине XX века, ЦУПУС, Београд 2001, стр. 347–373.
- Pavković, Aleksandar, „Slobodan Jovanović and the Question of Human Rights”, *Slavic Review* 51/1 (Spring, 1992), 131–136.
- Pavković, Aleksandar, *Slobodan Jovanović: an unsentimental approach to politics*, Columbia University Press, New York 1993.
- Pavković, Aleksandar, *Politička teorija Slobodana Jovanovića. Jedan nesentimentalan pristup politici*, prev. Ema Časar, Institut za političke studije, Beograd 1996.
- Павковић, Александар: *Слободан Јовановић. Један несентименталан ијрисјуй јолијички*. Друго, неизмењено издање, превела Ема Часар, Библиотека *Полијичка и друшјиво*, Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд 2008.
- Павловић, Војислав, „Идеолошки корени Титове спољне политике. Југославија као део совјетске интересне сфере”, *Два века модерне срјске дијломашије*, уредници: Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г.

- Марковић, Балканолошки институт САНУ (посебна издања 121), Институт за Европске студије, Београд 2013, стр. 223–264.
- Пејчић, Јован, „Скерлићева визија развитка нове српске књижевности”, у: Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* [1914], ИДЈС [1997], стр. 495–523.
- Поповић-Обрадовић, Олга, „Парламентарна хроника’ Слободана Јовановића”, СЈ [1998], стр. 569–580.
- Rautlidžova istorija filozofije*, Том 5, *Britanska filozofija i doba prosvetiteljstva*, priredio Stjuart Braun, preveo s engleskog Predrag Milidrag, Плато Београд 2008.
- Ritter, Joachim, *Hegel i Francuska revolucija*, prevod A. Habazin, Veselin Masleša, Svjetlost, Srajevo 1989.
- Rieß, Peter, Fisch, Stefan, Strohschneider, Peter, *Prolegomena zu einer Theorie der Fussnote*, LIT Verlag Münster, Hamburg 1995.
- Самарџић, Радован, „Дело и писац”, СД XII, стр. 637–718.
- Становчић, Војислав, „Апсолутна владарска власт, бирократија, демократија и уставна влада”, СЈ [1998], стр. 619–649.
- Stanovčić, Vojislav, *Politička teorija*. Том I. 2. popravljeno i dopunjeno izd., Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Стојковић, Живорад, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози. Календарски преглед”, СД XII, стр. 719–880.
- Stokes, Gale, *Legitimacy Through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, University of Washington Press, Seattle and London 1975.
- Symcox, Geoffrey, *The Wild Man Within: An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism*, ed. E. Dudley, M. E. Novak, University of Pittsburgh Press, 1972;
- Старобински, Жан [Jean Starobinski], *Жан Жак Русо: Прозирности и ирејрека и седам олега о Русоу*, прев. И. Димић, ИКЗС, Сремски Карловци, Нови Сад 1991
- Стојковић, Андрија, *Милан Кујунџић Абердар. Филозофска и друштвено-политичка схваћања*, Матица српска, Нови Сад 1977.
- Стојковић, Андрија, *Филозофија историје код Срба до 1941. године*, Завет, Београд, 2002.
- Таргаља, Иво, „Никада прештампани, рани радови Слободана Јовановића”, СЈ [1998], стр. 741–746.
- Терзић, Славенко, *Стара Србија, драма једне цивилизације (XIX–XX век). Рашка, Косово и Метохија, Скојско-шештовска област*, Н. Сад, Београд 2012.

- Томандл, Миховил, *Владимир Јовановић, ѝрилої кулѝурно-ѝолиїѝичкој иѝторији Србије* [АСАНУ 14313], Историјски архив у Панчеву, Панчево 2011.
- Трговчевић, Љубинка, „Слободан Јовановић током Првог светског рата”, СЈ [1998], стр. 199–212.
- Трговчевић, Љубинка, *Планирана елиѝа: о сѝуденїѝима из Србије на евројским универзїѝеїѝима у 19. веку*, Историјски институт, Службени гласник, Београд 2003.
- Тркуља, Јовица, „’Политичке студије’ Живојина Перића”, *Научно наслеђе Правної факулѝеїѝа у Београду 1841–1941*, Реферати са симпозијума одржаног 9. и 10. априла 1992, ур. С. Врачар, Ј. Тркуља, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1994, стр. 399–409.
- Fairchild, Hoxie Neale, *The Noble Savage: a Study in Romantic Naturalism*, Russell & Russell, 1961.
- Фире, Франсоа (François Furet), „Феудалност”, *Криїѝички речник Француске револуције*, стр. 938–947.
- Фире, Франсоа (François Furet), „Стари режим”, *Криїѝички речник Француске револуције*, стр. 912–923.
- Fleiner, Thomas, Basta Fleiner Lidija R., *Allgemeine Staatslehre, Über die konstitutionelle Demokratie in einer multikulturellen und globalisierten Welt*, Springer, Berlin–Heidelberg–N. York 2004.
- Stelio, Cro, *The noble savage: allegory of freedom*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario, Canada 1990.
- Ђирковић, Сима, „Слободан Јовановић – академик и председник Академије”, СЈ [1998], стр. 13–20.
- Чавошки, Коста, „Победа над заборавом”, *Анали Правної факулѝеїѝа*, 53 (2005), стр. 262–265.
- Чавошки, Коста, „Политички либерализам Владимира Јовановића”, ДПВЈ [2011], стр. 37–45.
- Чубриловић, Васа, *Иѝторија ѝолиїѝичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд 1982.
- Schmidt-Biggemann, Wilhelm, „Die Freiheit, der Wille, das Absolute, Fichte als Aus-denker Rousseaus”, *Rousseau in Deutschland: neue Beiträge zur Erforschung seiner Rezeption*, Н. Jaumann (Hrsg), de Gruyter, Berlin–New York, 1994.
- Шуберт, Габријела, „Представа Владимира Јовановића о Србенди”, ДПВЈ [2011], стр. 27–35.

ЛИТЕРАТУРА КОРИШЋЕНА ЗА ИСТОРИЈСКЕ ПРЕГЛЕДЕ²⁵

Радови Слободана Јовановића

- Слободан Јовановић, „Карађорђе и његове војводе”, СД XI, стр. 17–37.
- С. Јовановић, „Кнез Милош”, СД XI, стр. 39–60.
- С. Јовановић, „Милошев пад” [*Полиџика* (4–7 мај 1929), стр. 7], СД XI, стр. 61–63;
- С. Јовановић, „Милош и његови противници” [*Полиџика* (6–9. јануар 1936), 2], СД XI, стр. 64–66.
- С. Јовановић, „Кнез Милош и сељачко питање” [1938], СД XI, стр. 67–79.
- С. Јовановић, „Наше уставно питање у XIX веку” [1905], *Полиџичке и љравне расцраве*, СД II, стр. 11–41.
- С. Јовановић, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)” [1912, 1925, 1933], СД III, стр. 16–262.
- С. Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)” [1923, 1933], СД III, стр. 264–522.
- С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I (1868–1878)*, [1926, 1934], СД IV.
- С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II (1878–1889)*, [1927, 1934], СД V.
- С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I (1889–1897)*, [1931], СД VI.
- С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића II (1897–1903)*, [1931], СД VII.

ОСТАЛА ЛИТЕРАТУРА

- Avramović, Sima, „Nastanak i razvitak pravnoistorijskih predmeta na Pravnom fakultetu u Beogradu”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 63, 5/6, (2013), стр. 921–944.
- Алимпџић, Милева Р., *Живој и рад ѣнерала Ранка Алимпџића*, СКДШ, Београд 1892.
- Арсенијевић Баталака, Лазар, *Историја српској усџанка*, I, Издање Баталакиног фонда, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1898.
- Балугџић, Живојин, „Пре шесет година”, ССП [1939], стр. 316–319.
- Bataković, Dušan T., *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867) : Ilija Garašanin's Načertanije*, Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 2014.
- Bischof, Carl, *Die Geschichte der Marktgemeinde Ruma*, Donauschwäbische Beiträge, Pannonia-Verlag, 1958.

²⁵ Објављена архивска грађа наведена је напред.

- Bjelajac, Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918-1941, studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2004.
- Божовић, Григорије, „Михаило Ристић”, *Полиџика* (26. август 1925), стр. 1.
- Brown, Elizabeth A. R., „The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe”, *The American Historical Review* 79/4 (1974), стр. 1063–88.
- Војводић, Михаило, *Својан Новаковић у служби националних и државних интереса*, предговор Василије Ђ. Крестић, СКЗ, Београд 2012.
- Војводић, Михаило, *Својан Новаковић и Владимир Карић*, Архив Србије, Слио, Београд 2003.
- Вукићевић, Миленко, *Карађорђе*. Књига прва 1752–1804. С две историјске карте и сликом Београда од 1788, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1907.
- Вукићевић, Миленко, *Карађорђе*. Књига друга. Историја устанка од 1804–1807, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1912.
- Вукићевић, Миленко, „Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића”, *Својеница Доситеја Обрадовића*, Штампарија „Доситије Обрадовић”, СКЗ, Београд 1911, стр. 89–149.
- W. [Вукићевић, Милан], „Велибор Глигорић: Лица и маске, Београд, 1927”, *Зайиси* (Цетиње), 1 (1927), стр. 377–378.
- Вулић, Никола, „Пре педесет година”, ССП [1939], стр. 337–338.
- Вученов, Димитрије, „Један стари београдски књижевни часопис од пре сто година – Србадија”, *Својудије и траја за историју књижевности* 2 (1986), стр. 249–267.
- Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић*. Књига прва (1813–1820), Издање Задужбине И. М. Коларца, Београд 1908.
- Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић*. Књига друга (1821–1826), Издање Задужбине И. М. Коларца, Београд 1909.
- Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић*. Књига трећа (1827–1835), Издање Задужбине И. М. Коларца, Београд 1912.
- Гавриловић, Славко, *Рума, својовишће у Срему 1718–1848/49*, Матица српска, Нови Сад 1969.
- Гавриловић, Славко, *Митровица, својовишће у Срему XVIII и XIX века (1716–1848)*, САНУ, Београд 1984.
- Гавриловић, Андра, *Доситије у Србији 1807–1811*, прилози књижевној и народној историји српској, Издање Књижевне задужбине И. М. Коларца, Београд 1902.
- Глигорић, Велибор. [Криџике. Београд: „Југославија”, 1926]. *Криџике*, Београд 1945.
- Глигорић, Велибор, „Слободан Јовановић” у: Велибор Глигорић, *Они који одлазе*, Штампарија Војислава Јовановића, Београд 1932, стр. 21–24.

- Гођевац – Субботић, Анка, „Фрагменти по сећању на Слободана Јовановића”, *Зборник удружења српских њисаца у иностранству*, 1, Лондон 1973.
- Грубач, Момчило, *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Службени гласник, Београд 2003.
- Guseck, Bernd von (major Karl Gustav von Berneck), *Bilder-Atlas zum Conversations-Lexikon. Ikonographische Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, fünfhundert Tafeln in Stahlstich, Holzschnitt und Lithographie*, in acht Bänden, Brockhaus Leipzig 1871.
- Драгутиновић, Милутин К., „Предговор”, у: *Домаћа њисма Досићија Обрадовића*, СКЗ, Београд – Загреб, Српска штампарија у Загребу, Загреб 1899.
- Ђурић, Јанићије, „Копија историје сербске” [Србска повестница Карађорђевог времена, *Гласник Друштва српске словесности*, 4, 4 (1852), стр. 75–150], у: *Казивања очевидца и учесника о Првом српском устанку*, Етос, Београд 2004.
- Ђурић, Ђорђе, *Вук Маринковић, биографија и научни рад њимеливача физике као модерне науке у Србији*, Филозофски факултет, Нови Сад 2007.
- Ђурић-Замоло, Дивна, „Палата аустријског команданта Београда из XVIII века, називана ’Двор Принца Евгенија’ и ’Пиринчана’”, *Годишњак рада Београда* 17 (1970), стр. 69–80.
- Ђурић-Замоло, Дивна, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867. Архитектонско-урбанистичка студија*, Музеј града Београда, Београд 1977.
- Ђурић-Замоло, Дивна, Недић, Светлана В., „Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године”, *Годишњак рада Београда*, 40/41 (1994), стр. 65–106.
- Ивановић, Милош, „Добри људи” новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића”, *Историјски часопис* LXIV (2015), стр. 159–187.
- Ивић, Алекса, „Родбински и биографски подаци о Карађорђу и његовим војводама”, *ЛМС* 351 (јануар 1939), стр. 332–333.
- Ивић, Павле, „О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878. године”, у *ИСН* V-2, [1981], стр. 311–312.
- Игњатовић, Мојсеј, *Библиотека образовања деце у њријовијкама, баснама, њозоришним ијрама*, Bibliothek für die Cultur der Kinder, Будим 1834.
- Јакшић, Гргур, Вучковић, Војислав Ј., *Свољна њолијика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Историјски институт, Београд 1963.
- Јовановић, Владимир М., „Добровољац”, *Оџаџбина*, власник Владан Ђорђевић, одговорни уредник Љубомир Миљковић, 20/77 (1. септембар 1888), стр. 243.
- Јовановић, Јован М., *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Г. Кон, Београд 1938.
- Кандић, Љубица, „Допринос професора Слободана Јовановића раду Правног факултета (1897–1941)”, *СЈ* [1998], стр. 23–59.

- Кандић, Љубица, Даниловић, Јелена, *Историја Правној факултети 1808–1905*. Прва књига, ЗУНС, Београд 1997.
- Кандић, Љубица, *Историја Правној факултети у Београду 1905–1941*. Друга књига, I том, ЗУНС, Београд 2002.
- Кандић, Љубица, *Историја Правној факултети у Београду 1905–1941*. Друга књига, II том, ЗУНС, Београд 2002.
- Кандић, Љубица, *Историја Правној факултети у Београду 1941–1945*. Трећа књига, ЗУНС, Београд 2005.
- Караџић Вук, *Сабрана дела*, Просвета, Београд 1964–2014
- Катић, Бојана, „Друштвена структура становништва Шапца 1862. године”, *Историјски часопис* 33 (1986), стр. 203–221.
- Катић, Срђан, „Кнежевачко Потисје под турском влашћу”, *Историја Новог Кнежевца*, ур. Василије Ђ. Крстић, Нови Кнежевац 2003, стр. 135–209.
- Катић, Татјана, *Ойширни попис Призренској санџака из 1571. године*, Историјски институт, Београд 2010.
- Ковић, Милош, *Дизраели и источно питање*, Clio, Београд 2007.
- Kreševljaković, Hamdija, *Izabrana djela* I, priredili Avdo Sućeska, Enes Pelidija, Veselin Masleša, Sarajevo 1991.
- Крстић, Угљеша и Крстић, Васа, „Прилог биографијама Теодора, Михаила и Стефана Филиповића из Руме”, *ЛМС* 352 (1939), стр. 133.
- Крстић, Угљеша, „Где су биле куће у Руми у којима су живели Атанасије Стојковић и Теодор Филиповић, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, 2 (1954), стр. 193–195.
- Кумануди, Коста, „Учио сам у Првој београдској гимназији...”, *ССП* [1939], стр. 339–342.
- Љушић, Радош, *Кнежевина Србија 1830–1839*, ЗУНС, Београд 2004.
- Љушић, Радош, *Вожд Карађорђе. Биографија*, ЗУНС, Београд 2005.
- Љушић, Радош, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Белетра, Београд 2004.
- Маринковић, Константин, *Ојус 13, Дика Јела (Змај)*, за један глас уз пратњу гласовира, „господину Цветку Јаковљевићу”, Књижара Ернеста Аиштета, Београд 1899.
- Марковић, Желимир, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић” *Књижевне новине* 1027–1030 (1. фебруар – 1. март 2001), стр. 28–29.
- Марковић, Оливера, „Тумачење историје Византије у совјетском моделу уџбеника у Бугарској и Југославији 1945–1953”, *Годишњак за друштвену историју* 2 (2011), стр. 51–67.
- Марковић, Слободан Г., *Гроф Чедомил Мијајковић. Викторијанац међу Србима*, Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за публикације, Београд 2006.

- Миланов, Кајица, *Обрачун, начела и разлози*, Српска мисао, Уједињење, Мелбурн 1969.
- Милићевић, Јован, „Идеја о обнови српске државе”, ИСН V, 1, стр. 170–171
- Милојевић, Мирослав Д., *Мачва, Шабачка њосавина и њоџерина (ѡривредно-ѡеоѡрафска ѡроучавања)*, Географски институт „Јован Цвијић”, Београд 1962
- Мирчов, Светлана, „Настанак, развој и гашење Библиотеке Лицеја”, рукопис (предавање одржано у Амфитеатру Народне библиотеке Србије 27. фебруара 2014).
- Мирковић, Зоран, *Карађорђево законик – кривично, ѡородично и државно ѡраво усѡјаничке Србије*, Београд 2008.
- Мирковић, Зоран, „Правне студије крајем XVIII и почетком XIX века и Београдска велика школа 1808–1813. године”, *Анали Правној факултету у Београду*, 56/ 1 (2008), стр. 126–149
- Najser Sabljak, Jasminka, Lučevnjak, Silvija, Gesheva, Yordanka, Pajrić, Franjo, *Obitelj Pejačević, povijest – kultura – umjetnost*, Marco Pejačević, Zagreb 2014.
- Недић, Светлана В., „Капела породице Радовановић на Старом гробљу”, *Годишњак ѡрада Београда* 49/50 (2002/2003), стр. 195–200.
- Ненадовић, Константин, *Живот и дела великој Ђорђа Пејровића Кара-Ђорђа врховној војска, ослободиоца и владара Србије и животој њејови војвода и јунака I*, Вернај, Беч 1883.
- Нешковић, Виолета, „Тештер пореских глава у вароши Шабач”, *Годишњак Народной музеја у Шайцу* (2003), стр. 245–272.
- Николић, Видосава, „Турска добра и становништво у Београду у веме бомбардовања 1862. године”, *Годишњак ѡрада Београда*, 9, 10 (1962/3), стр. 269–289.
- Новаковић, Стојан, *Турско царство ѡред српски усѡјанак* [СКЗ, 1906], ИДСН IV.
- Новаковић, Стојан, „Васкрс државе српске” [*Васкрс државе српске. Политичко-историјска студија о Првом српском усѡјанку 1804–1813*, Треће издање, наново попуњено и поправљено, Издање Књијарнице С. Б. Цвијановића, Београд 1914], ИДСН V, стр. 385–544.
- Новаковић, Стојан, „Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Сјоменица Доситеја Обрадовића*, СКЗ, Штампарија „Доситеје Обрадовић”, Београд 1911, стр. 5–37.
- Новаковић, Стојан, „Уставно питање и закони Крађорђево времена” [Издање Задужбине Илије М. Коларца, 1907], *Васкрс државе српске*, ИДСН V, стр. 263–384.
- Павловић, Доброслав-Бојко Ст., *Улица наших ѡредака, Госјодар Јевремова*, Културни центар – Дом породице Павловић, ИП Сигнатуре, Београд 2009.

- Pavlović, Vojislav G., *De la Serbie vers la Yougoslavie. La France et la naissance de la Yougoslavie 1878–1918*, rédacteur en chef Dušan T. Bataković, Institut des études balkaniques Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade 2015.
- Перовић, Душан, „Прилози проучавању друштвено-економски односа у доба Првог српског устанка. Устаничке старешине и турска непокретна имања”, *Зборник Музеја Првој српској устаника* (1959), стр. 149–166.
- Петровић, Вељко, *Писма 1904–1967. Из Збирке њисама Рукописној одељења Мајице српске*, приредили Соња Боб, Стојан Трећаков, Владимир Шоваљски, Матица српска, Нови Сад 1997.
- Петровић Димитрије Мита, *Финансије и устаникове обновљене Србије до 1842*, I–III. С једним погледом на ранији историјски развој финансијског уређења у Србији. По оригиналним документима написао Мита Петровић, председник Пореске управе Министарства финансија, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1898, 1899, 1901.
- Полит Десанчић, Михаило, *Како сам свој век њоревео*, Београд 1925.
- Поповић, Јован С., *Невиносћ или Светислав и Милева*, Матица српска, (штампано) словима Краљевског свеучилишта у Пешти, Будим 1827.
- Попов, Чедомир, „Друштвена мисао”, „Либералне идеје Владимира Јовановића”, „Социјалистичка мисао” и „Светозар Марковић”, у: ИСН V-1, стр. 310–327
- Поповић, Павле, „Породица матере Бранка Радичевића” [*Прилози за књижевносћ, језик, историју и фолклор*, 3.1-2 (1923): 1–43], СДПП VI, стр. 120–155.
- Поповић, Павле, „Када смо учили гимназију...”, ССП [1939], стр. 309.
- Поповић, Павле, *Из дневника*, СДПП XI.
- Поповић, Богдан Љ., „Стефан Марковић (1804–1864)”, *Прилози за књижевносћ, језик, историју и фолклор* 1–4 (1979), стр. 94–101.
- Продановић, Јаша М., „У Првој београдској гимназији (из мојих успомена)”, ССП [1939], стр. 313–315.
- Радовановић, Војислав С., (на основу теренских бележница грађу пр. М. Радовановић), *Шабачка њосавина и њоцерина, Антиројеогеографска историјивања*, Београд 1994
- Ристић, Марко, „Издајник Дража Михаиловић и његови фашистички саучесници” *Полишика* 41 (13. децембар 1944), стр. 1.
- Скерлић, Јован, *Омладина и њена књижевносћ (1948–1871). Изучавања о националном и књижевном романњизму код Срба* (књига награђена из Задужбине др Љубомира Радивојевића), Државна штампарија Краљевине Србије, СКА, Београд 1906
- Славе и имена свечара*, ова књига важи само за Београд за 1895. годину, П. К. Танасковић, Београд 1895 [репр. Д. Антонић, Студио плус, Београд 1994],
- Соловјев, Александар В. (А. В. Соловѡв), „Душанов законик код Паштровића”, *Архив за њравне и друшћивене науке (АПДН)* 44 (1933), стр. 17–26.

- Соловјев, Александар В. (А. В. Соловјев), „Појам државе у средњовековној Србији (Студија из упоредне историје права)”, *Годишњица Николе Чупића* књ. XLII. Издање Чупићеве задужбине, књ. 75, Београд 1933, стр. 64–92.
- Соловјев Александар В. (А. В. Соловјев), „Права градског сталежа”, у: А. Соловјев *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Одељење друштвених наука, САНУ, Београд 1980, стр. 13–14, 288.
- Соловјев Александар В. (А. В. Соловјев), „Студије из историје нашег народног права у XVIII веку”, *Гласник Земаљској музеја у Сарајеву* 2 (1947), стр. 224–240.
- Спужић, Иван, *Значења и одређивања Ивана Спужића* [разговор водио] Милош Јевтић, Београдска књига, Београд 2005.
- Стајић, Васа, *Новосадске биографије*. Из архива Новосадског магистрата. Св. 1–6, Јовановић и Богданов, Нови Сад, 1936–1940.
- Стајић, Васа, *Привреда Новога Сада 1748–1880*. Из архива Новосадског магистрата, Град Нови Сад, 1941.
- Стајић, Васа, *Новосадске биографије*, 7 (допуне и исправке) и Светислав Марић, *Рејсџисар за књије В. Сјајића*, Магица српска, Нови Сад 1964.
- Станчић, Донка, *Нови Сад: Од куће до куће*, Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада, Нови Сад 2005.
- Станковић, Ђорђе и Димић Љубодраг. *Историографија под надзором, прилози историји историографије* 1, Службени лист СРЈ, Београд 1996.
- Стојанчевић, Владимир, „Владимир Јовановић: Европа и источно питање средином XIX века”, ДПВЈ [2011], стр. 11–26.
- Стојанчевић, Владимир, „Шабач и шабачка нахија од избијања Првог устанка до краја кнез-Милошеве владе”, *Шабач у прошлости*, 2, ур. С. Филиповић, Шабач 1980. стр. 6–160.
- Стојанчевић, Владимир, „Српско друштво пред устанак” ИСН V, 1, стр. 17–24.
- Типа, Петар А., „Гимназија Краља Александра I у XIX веку. Грађа за историју овог завода. Прикупио Петар А. Типа” у: *Извештај о гимназији Краља Александра за школску 1899–1900 годину*, Београд 1900.
- Типа, Петар А., „Из мог гимназијског школовања”, ССП [1939], стр. 306.
- Тричковић, Радмила, „Шабач и његова нахија 1740–1804”, *Шабач у прошлости*, 1, ур. С. Филиповић, Историјски архив у Шапцу, Шабач 1970, стр. 347–404.
- Freeze, Gregory L., „The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History”, *American Historical Review* 91 (1986), 11–36.
- Христић, Коста Н., *Закони Старог Београђанина* [1923 и 1925; 1937], Нолит, Београд 1989.

РЕГИСТРИ

РЕГИСТАР ПОЈМОВА

- администрација, 29, 57, 84, 102, 123, 252, 260, 261, 262, 265, 273, 355, 358, 387, 407, 524
- апстракција, апстраховање, 100, 245, 288, 302, 384, 387, 446, 461, 520,
- аристократија, 58, 77, 78, 112, 240, 265, 271, 302, 403, 408, 452, 462, 469, 479–482, 486,
- бирократија, 72, 180, 327, 334, 340, 341, 342, 346,
- благородство, вид., дворјанство, племство, аристократија
- буржоазија (грађанство), 76, 113, 129, 221, 326, 327, 335, 340, 346, 482, 542,
- виши (старији, горњи) друштвени редови, горњи слојеви, 81, 115, 302, 109, 112, 113, 115, 452
- главар, 56, 57, 63, 105
- горњи дом, 63, 78, 82, 101, 111, 112, 114, 162, 235, 321, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 493,
- грађани (1) становници града, вароши, земље, суграђани, житељи, држављани, 109, 111–112, 120–124, 132, 170, 233–234, 237, 239, 242, 260, 276, 286, 294, 313, 317–318, 324, 343, 386, 396, 398, 400–403, 407, 440, 444, 447–448, 453, 458, 482, 506
- грађани (2) (буржоазија, средњи друштвени ред), 69, 76, 79, 112, 113, 114, 115, 124, 129, 130, 133, 326
- дарвинизам (и социјалдарвинизам), 222, 349, 373, 374, 382, 412
- дворјанство, племство, благородство, 88, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 104, 105, 106, 110, 112, 114, 115, 134, 144, 282, 296,
- демократија, 62, 70, 77–78, 118, 162, 192, 202, 204, 221–222, 237, 239, 244, 265, 277, 292, 300, 302, 307, 316, 318, 319, 327, 328, 329, 330–331, 345–346, 384, 389, 393, 397, 398, 399–411, 416, 417, 421, 423, 424–425, 440, 443, 446, 450, 451–452, 455, 469, 470, 475, 482–483, 485, 505, 538,
- дијалектика, 302, 305, 311, 312, 318, 367, 375, 377, 434, 455,
- дијалектички материјализам (дијамат), 113, 72, 337,
- диктатура, 500
- диктатура пролетаријата, 75
- држава (појам), 18, 21, 36, 40, 56, 62, 97, 99–100, 104, 108, 115–116, 155, 181, 245, 286, 289, 290–292, 305–306, 308–312, 318, 329, 332, 342–343, 389, 402, 426, 431, 435, 437, 447, 456, 460, 471, 474, 476, 483, 485
- држава, опште учење о држави, теорија државе (нем. *allgemeine Staatslehre*), 42, 245, 287, 390, 486, 487, 525
- држава (теорија државе, наука о држави, филозофија државе), 21, 29, 236, 237, 244, 255, 257, 291, 389, 454
- држава, српска (идеја државе, царства, историјска држава), 55–61, 63, 65, 67, 70–72, 81, 97, 99, 100, 155, 160, 171, 181, 191, 194, 218, 247, 248, 253, 301, 328–329, 342, 349, 350, 506
- државе (земље), 14, 68, 87, 116, 233–234, 237, 241, 245, 260, 263, 276, 294, 307, 316, 325, 356, 365, 438, 458, 477–479, 498
- држављани, држављанство (и поданство) вид. грађани (1)

- Државно право (опште и посебно), предмет на Правном факултету у Београду, 30, 31, 235, 385–387, 388, 390–395, 480
- државно право, опште (allgemeines Staatsrecht) и посебно, 233, 234, 241, 260, 393
- државно право (посебно), 41, 155, 489, 490–497
- државни орган, 50, 57
- државник, 71, 81, 111, 190, 201, 210, 259, 275, 313–314, 316, 320, 363, 364, 367, 481, 538
- државна сувереност вид. сувереност (теорија државне суверености)
- државна служба, 101, 107, 112, 182, 194, 195, 229, 262, 281, 326
- државни сталез, 108
- државни чиновник, 90, 97, 234, 243, 259, 262, 280, 295, 507
- државна власт, 70, 84, 182, 292, 342, 388, 426, 437, 469, 470, 472, 474
- друштвени уговор, 310, 352, 393, 423 - 427, 433–438, 443, 455, 474,
- естетика, 347, 374, 375, 518, 519
- етика, 267, 335, 363, 374, 381, 382
- идеализам, идеалистичка филозофија, 305
- интелигенција, друштвени ред, 62, 66, 68, 69, 70, 110, 173, 180, 299, 302, 306, 320, 321, 326, 328, 351, 351, 479, 497
- Интернационала, међународно удружење радника (Прва интернационала 1864–1876), 237, 238, 307, 323, 324, 334, 360, 410
- искуство, 62, 76, 79, 85, 246, 259, 260, 276, 302, 341, 347, 355, 361, 363, 383, 384, 402, 410, 417, 425, 459, 464, 478, 481, 505, 517, 533
- класа (1), друштвени ред, слој, 75, 101, 107, 112, 115, 450, 451, 452
- класа (2), марксистичка класа (економско стање, владајућа класа, потлачена класа), 69, 87, 113, 155, 160, 184, 227, 325, 326, 335, 338
- конзервативно, конзервативизам, 61, 62, 63, 71, 141, 190, 193, 222, 224, 257, 310, 313, 314, 360, 370, 382, 383, 384, 390, 441, 485, 503, 505,
- конституција, конституционално (право), 100, 388, 389, 390, 489
- критика, оцена, критичко (проблемско) мишљење, критичари, некритички, 17–19, 21, 40, 43, 55, 66, 68, 71, 73, 75–79, 98, 108, 180, 187–189, 208, 224, 228, 230, 240, 244, 250, 267, 285–286, 289, 293, 295, 297, 300, 302–303, 306–315, 319, 321, 323–336, 341–346, 348, 350, 352–353, 360, 370–373, 376, 378, 380, 385, 398, 401–402, 409–413, 416–418, 421–465, 468, 471, 474, 476–477, 480, 482–487, 489, 493, 505, 511–520, 522–526, 529–534, 540–541, 547, 549
- легално, 66, 190, 330, 499, 503, 505
- леgitимитет, 404
- леgitимисти, 257, 258
- либерализам, 66, 68, 157, 204, 215, 303, 304, 309, 310, 312, 313–322, 324, 349, 353, 354, 360, 411, 424, 441
- нихилизам, 19, 367, 380, 381, 433
- органон, 208
- парламентарни систем (ст. фр. parlement, енгл. parliament), парламентаризам, вестминстерски систем, 43, 312, 364, 473, 475, 485, 486, 537, 538, 565, 566
- позитивизам, позитивне науке, 70, 73, 215, 257, 259, 272, 302, 305, 306, 326, 348, 352, 412
- позитивно право, 109, 258, 290, 381, 387, 387, 394, 470, 489
- прости, простак, простаци 195, 106, 319, 450, 451
- просто, једноставно, јасно, 454, 464, 481, 486, 543
- радикализам, 268, 320, 353, 354, 360, 365, 410, 410, 416, 479, 505
- разум (грч. φρόνησις, нем. Verstand), 60, 204, 289, 299, 302, 308, 353, 401, 424, 432, 437, 442, 456, 459, 477
- самодржавље, 67, 72
- слобода (јавна, колективна, друштвена, грађанска, „збир политичких права“), 444, 446, 447, 448 454, 455
- слобода (лична), 259, 317, 317, 398, 436, 442, 444, 447, 456, 448, 454, 456
- софизам, 373, 377, 379, 380

- средњи век, 56, 58, 59, 67, 84, 101, 105, 205, 238, 301, 364, 384, 389, 444, 469, 479, 497
- средњи (друштвени) ред, слој, (вид. грађани), грађански и сеоски поседници, мајстори, газде, 112, 113, 326, 481, 494, 495, 496
- средњи политички (државни) слој (администрација између шефа државе и народа), 265
- средњи слој, виши средњи слој, 302
- суверен(о), 208, 469, 470, 491
- сувереност, суверенитет (нем. *Souveränität*, фр. *souveraineté*, енгл. *sovereignty*), врховна власт, 18, 394, 395, 399, 446, 453, 454, 467, 469, 470, 472, 474, 475, 485, 486, 487, 489, 499, 538
- сувереност (теорија суверености монарха), 417, 446, 451
- сувереност (теорија народне суверености, колективна сувереност), 63, 65, 66, 70, 227, 239, 267, 304, 318, 321, 351, 389, 399–400, 402, 404, 406–407, 410, 416–417, 424, 448, 450, 453, 476–477, 560
- сувереност (теорија државне суверености), 244, 292, 416, 417, 560
- супсумпција (лат. *subsumptio*), 17
- теологија (богословље), 58, 59, 237, 242, 243, 285, 286, 296, 298, 300, 301, 302, 470
- ум (грч. *νοῦς*, нем. *Vernunft*), 17, 285, 289, 290, 292, 299, 306, 308, 309, 311, 318, 373, 436, 437, 442, 442, 445, 458, 545
- умно државно право, 179, 287, 290, 292, 308, 385, 386, 391
- устав, 65, 191, 245, 246, 310, 389, 402, 491, 498
- устав (промена устава), 498, 499
- уставност (енглеска), 263, 312, 364, 384, 387, 395, 447, 474, 500
- уставност (српска, од Букурешког мира 1812), 388
- уставност (француска), 447, 476
- Устав („Први српски устав“, нацрт) (1807), 99, 100
- Уставни нацрт (1820), 100, 106
- Устав (Сретењски, 1835), 63, 64, 105
- Устав (Турски, 1838), 72, 107, 108, 491–492
- Устав (Намеснички, 1869), 72, 194, 323, 492, 493
- Устав (Радикалски, 1888. [1889]), 15, 43, 72, 109, 379, 492, 493
- Устав (Априлски, 1901), 493, 500
- Устав (1903 / 1888. [1889]), 43, 72, 246, 500
- Устав (Видовдански, 1921), 42, 351
- Устав (Митровдански, 2006), 538
- уставни закон, 491
- уставна монархија, 351, 500
- уставно право, 17, 42, 43, 234, 237, 245, 260, 308, 366, 387, 388, 490
- Уставно право (Српско уставно право, Уставно право Србије), 395
- уставна историја, 44, 244, 260, 263, 489, 491
- уставотворна власт, 63, 65, 245, 490, 494, 497, 498
- уставотворна скупштина, 498, 499
- Уставобранитељи, 72, 98, 114, 276, 282, 283, 467
- феноменологија, 288, 487

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ И ПОРОДИЧНИХ ИМЕНА

- Авакумовић, Јован Ђ. (1841–1928), председник Министарског савета, Либерална странка, члан СКА, Баба-Дудић, 156, 158
- Акерман, Фридрих (Friedrich Ackermann, 1866–1931), немачки политичар, градоначелник Шчећина, студирао у Минхену, 234
- Александар I (Александр Павлович, 1777–1825), руски цар (Императоръ Всероссийскій), 59, 100
- Александар Карађорђевић (1806–1885), српски кнез (владајући кнез српски), 25, 66, 109, 157, 281, 420

- Александар I Обреновић (1876–1903), краљ Србије, 81, 91, 109, 110, 164, 174, 357, 524
- Алексић, Анастасија од Маина (1839–1933), кћерка господара Јована Обреновића, 140
- Алексић, Јован, витез од Маина (Alexich, Ritter von Maina), генерал, 140
- Алексић, Теодор Ј., витез од Маина (Alexich, Ritter von Maina, 1825–1891), генерал, зет господара Јована Обреновића, 140
- Алтузије, Јохан (Johannes Althusius, o. 1563–1638), немачки правник, калвиниста, 468
- Амбер, Едуар (Edouard Humbert 1823–1889), професор Француске књижевности (Женева), 243
- Анастасијевић, Миша, „Капетан Миша“ (1803–1885), мајор, велетрговац, власник мошија (властелинстава), 282
- Андоновић, Јеврем (1842–1910), министар, 214
- Андоновић, Милан Ј. (1849–1926), грађевински инжењер, професор универзитета (Београд), 222
- Арнаутовић, Александар (1888–1982), историчар књижевности, критичар, библиотекар, 514
- Арноне Огист (Auguste Arnauné, 1855–1927), доктор права, шеф Бироа у француској Генералној дирекцији царина, професор Слободне школе (Париз), 263
- Арсенијевић, Лазар Баталака (1793–1869), министар, саветник, историчар, 392
- Аћимовић, Мића (рођ. 1817), пуковник, шабачки окружни начелник, ожењен Катарином Спужић, кћерком Јована Остојића Спужића, азнадара кнеза Милоша, 146, 152, 164
- Баба-Дудићи, београдска породица, 80, 84, 156, 158, 194
- Бабеф, Франсоа Ноел, Грах (François-Noël [Gracchus] Babeuf, 1760–1797), француски револуционар, 321, 452, 453
- Бајићи, племићи из Сремске Митровице, 94, 98
- Бајић, Димитрије од, племић, закупац пустаре Марђелош и половине спахијских крчми у Руми, зет војводе пожаревачке нахије, Цинцар-Јанка Поповића, рођак Петрије Бајић од Варадије, кћерке кнеза Милоша, 123
- Бајић од Варадије, Петрија (1808–1871), кћерка кнеза Милоша, мајка барона Милоша Бајића од Варадије, 123
- Бајић, Сосана од, 123
- Бајст (Бојст), Фридрих Фердинанд, барон, касније гроф (Friedrich Ferdinand, Freiherr von Beust, 1809–1886), саксонски и аустријски државник, 325
- Бакуњин, Михаил (Михаил Александрович Бакунин, 1814–1876), анархиста, 82, 241, 314, 315, 334, 405, 555
- Балфур, Артур (Arthur Balfour, 1st Earl of Balfour, 1848–1930), енглески државник, премијер, министар, Солзберијев сестрић, 363, 366, 367, 486, 505
- Балта, Павле, новосадски парох, венчао Владимира и Јелену Јовановић, 139
- Балугић, Живојин (1868–1941), дипломата, посланик, социјалиста, 34, 175, 214, 219, 220, 223–224, 235, 239, 411–413, 415–416, 523
- Барес, Морис (Maurice Barrès, 1862–1923), француски писац и политичар, посланик, 268
- Барни, Жил (Jules Romain Barni, 1818–1878), професор филозофије (Париз, Женева), политичар, 241, 314
- Безобразови (Безобразовы), руска породица у Женеви, 239
- Бејл, Пјер (Pierre Bayle, 1647–1706), француски филозоф, професор филозофије и историје (Седан, Ротердам), 430, 462
- Бејнс, Томас (Thomas Spencer Baynes, 1823–1887), филозоф, професор Логике и Енглеске књижевности (Универзитет Св. Андрије, Шкотска), 376
- Белић, Александар (1876–1960), доктор филологије, професор, председник СКА (1937–1947) и САНУ (1947–1960), 130
- Бели-Марковић, Јован П. (1827–1906), генерал, намесник краљевског достојанства, сенатор (члан Горњег дома), министар, Баба-Дудић, 350

- Бели-Марковић, Љубомир П., студирао у иностранству, друг Светозара Марковића, 323
- Бентам, Џереми (Jeremy Bentham, 1748–1832), филозоф, 201, 376
- Бентам, Џорџ (George Bentham, 1800–1884), енглески логичар и ботаничар, братанац Џеремија Бентама (Jeremy Bentham, 1748–1832), 376
- Бергсон, Анри (Henri Bergson, 1859–1941), француски филозоф, професор (Париз), 270, 544–545
- Берк, Едмунд (Edmund Burke, 1729–1797), енглески политички филозоф и политичар, посланик, 363, 428, 456, 458, 479
- Бернар, Сара (Sarah Bernhardt, 1844–1923), француска глумица, 514
- Бернштајн, Едуард (Eduard Bernstein, 1850–1932), теоретичар, политичар Социјалдемократске партије Немачке, посланик, 339
- Берхтолд, Јозеф (Josef Berchtold 1833–1894), професор Правне историје, Државног и Црквеног права (Минхен), 234
- Беџет, Ваџот (Ваџет, раније Беџхот), Валтер (Walter Vagehot, 1826–1877), писац, аутор *Енглеске усјавањости*, утицао на политичка схватања на Балкану, 245, 383–384, 468, 543
- Бешевић, Стеван П., (1868–1942), адвокат, песник, родом из Сремске Митровице, 522
- Били, Робер Жил Данијел, гроф де (comte Robert Jules Daniel de Billy, 1869–1953), студирао на Слободној школи, протестант, Прустов пријатељ, дипломата, француски амбасадор у Јапану, 271
- Биркмајер, Карл (Karl [von] Birkmeyer, 1847–1920), професор Кривичног права, Кривичног процесног права и Филозофије права (Минхен), 234
- Бихнер, Лудвиг (Ludwig Büchner, 1824–1899), немачки филозоф, психолог и лекар, аутор дела *Снаја и материја* (1855), 298
- Блекстон, Вилијем (Sir William Blackstone, 1723–1780), енглески правник, судија, торијевац, професор Енглеског права на Оксфорду (Vinerian Professor of English Law), посланик, 165, 319, 365
- Блок, Морис (Maurice [Moritz] Block, 1816–1901), немачко-француски економиста и статистичар (јеврејског порекла), живео у Паризу, 316, 318
- Блунчли, Јохан (Johann Kaspar Bluntschli, 1808–1881), професор државног права (Цирих, Минхен, Хајделберг), 244–245, 292, 311, 398, 417, 436, 456, 467, 486, 583
- Боден, Жан (Jean Bodin, 1530–1596), професор права (Тулуз), политички филозоф (теорија суверености), 469–470
- Богдановић, Константин С. (1811–1854), адвокат у Руми и поседник, хонорациор, посланик у Хрватском сабору, чиновник у Србији, унук брата др Атанасија Стојковића, 123, 282
- Богдановић, Милан (1892–1964), историчар књижевности, књижевни критичар, члан САНУ, 77
- Богићевићи, београдска породица пореклом од војводе Анте Богићевића, 90, 91
- Богићевић, Антоније Анта (1758–1813), војвода Јадранске (Јадарске) кнежине, отац Томаније Обреновић, родоначелник Богићевића, 90
- Богићевић, Антоније М. (1836–1916), генерал, министар војни, председник Државног савета, зет Хаџи Томе, 150, 282
- Богићевић, Милан М. (1840–1929), министар иностраних дела, 282
- Богићевић, Милош А. (1811–1844), потпуковник, капетан Јадранског (Јадарског) среза, шабачки окружни начелник, управник града Београда, помоћник министра унутрашњих дела, ожењен Анђелијом Лукачевић, сестром пуковника Јована Лукачевића, начелника Главног генералштаба, 31, 90, 97, 282
- Богићевић, Милош М., доктор правних наука, професор Правног факултета, дипломата, 272
- Богићевић, Михаило М. (1843–1899), министар грађевина, председник Београдске општине, 282

- Богићевић, Томанија А. (1796–1881), вид. Обреновић Ј., Томанија
- Богосављевић, Адам (1843–1880), политичар, посланик, 344, 346
- Божих Никола Д., београдски протојереј, протопрезвитер Округа београдског, парохијски свештеник Јовановића, 203, 304
- Бојовић, Јефрем (1851–1933), владика шабачки и жички (брат војводе Петра Бојовића), 217, 304
- Бојовић, Петар (1858–1945), војвода, 217
- Болђано, Карл Теодор (Karl Theodor Bolgiano, 1816–1897), професор Правног факултета (Минхен), 234
- Бомарше, Пјер (Pierre-Augustin Caron [de] Beaumarchais, 1732–1799), француски писац, драматург, музичар, 270, 449, 457–458, 508
- Бомонт, Сомерсет (Somerset Archibald Beaumont, 1835–1921), енглески посланик, либерал, један од оснивача Англо-аустријске банке (Anglo-Österreichische Bank) 1864. године, 314
- Бошковић, Јован (1834–1892), филолог, професор Велике школе, 533
- Бошковић, Матеја Мата С. (1864–1950), дипломата, посланик у Лондону, 175, 199, 256, 273
- Бошковић, Стојан (1833–1908), професор историје на Великој школи, министар просвете и црквених послова (Либерална странка), дипломата, 156, 166, 167, 169, 175, 191, 199, 221, 231, 300, 305–308, 420
- Бранковић, Вук (о. 1345–1397), великаш, 229
- Бранковић, Константин (1814–1865), професор филозофије, ректор Лицеја и Велике школе, члан ДСС и СУД, 278, 284, 291, 375
- Бридел, Луј (Louis Bridel, 1852–1913), професор права (Женева, Токио), стручњак за породично право и за питања правног статуса жене, 242
- Бринц, Алојз фон (Alois Ritter von Brinz, 1820–1887), професор Правног факултета у Минхену, политичар, посланик, 233
- Брок, Едгар, гроф де (comte Edgar de Broc, 1867–1914), син маркиза Александра де Брока (Alexandre Edgard de Broc), студирао на Слободној школи, 271
- Броше, Анри (Henri Brocher, 1835–1907), професор на предметима Филозофија права, Римско право и Општа историја правних установа (Правни факултет у Женеви), 242–243, 558
- Бул, Џорџ (George Boole, 1815–1864), енглески филозоф, логичар и математичар, 375
- Буланже, Жорж (Georges Ernest Jean-Marie Boulanger, 1837–1891), француски генерал, министар, 266, 405
- Бутми, Емил (Émile Boutmy, 1835–1906), оснивач Слободне школе политичких наука (Париз), 245, 256–257, 259–260, 262–263, 265
- Вајлд, Оскар (Oscar Wilde, 1854–1900), писац, 80, 371, 526
- Василије Велики (Ἅγιος Βασίλειος ὁ Μέγας, о. 329–379), 546
- Васиљевић, Алимпије (1831–1911), професор Велике школе, министар просвете и црквених послова (Либерална странка), Баба-Дудић, 61, 156, 191, 199, 230, 291, 299–300, 302, 305, 309–310, 327–328, 373, 375
- Васиљевић, Љубомир А. (1874–1914), дипломата, конзул, 199
- Васић, Драгомир Драгиша (1885–1945), адвокат, књижевник, дописни члан СКА, 130
- Васић, Милоје (1869–1956), археолог, професор, члан САНУ, 220
- Велимировић, Николај (1881–1956), владика (епископ) охридски и жички, 24
- Велимировић Петар Пера (1848–1921), председник Министарског савета, министар, сенатор (Радикална странка), завршио Политехнику у Цириху, следбеник Светозара Марковића, 323
- Велимировић, Јеврем М. (1845–1913), генерал, посланик у Цариграду, 356

- Велимировићка, вероватно супруга ген. или министра Велимировића, 79
- Вељковић, Војислав С. (1865–1931), доктор права, краљев секретар, министар финансија и трговине, председник Београдске општине за време окупације, 156, 176, 220, 222, 269, 502–503
- Вељковић, Милан, рачуновођа 1. класе, шеф рачуноводства МИД-а, 251
- Вељковић, Стојан (1831–1925), др права, министар правде, професор Лицеја и Велике школе, председник Касације, члан ДСС и СУД, 156
- Вендел, Херман (Herman Wendel, 1884–1936), немачки новинар и политичар (Социјалдемократска партија), 81
- Веселиновић, Јанко (1862–1905), књижевник, 188, 515, 522
- Веснић, Миленко Р. (1863–1921), доктор права, професор Правног факултета, председник Министарског савета, 220, 235, 522–523
- Вест, Ребека (Rebecca West), 1. лик из Ибзенове драме *Розмерсхолм* (*Rosmersholm*); 2. псеудоним енглеске књижевнице Сисили Изабел Ферфилд (Dame Cicely Isabel Fairfield DBE), 235
- Вестфален, Фердинанд фон, (Ferdinand Otto Wilhelm Henning von Westphalen, 1799–1876), пруски министар унутрашњих дела, шурак Карла Маркса, 302
- Вехтер, Херман (Hermann Wächter, 1860–1916), приватни доцент (Цирих), 238
- Вивије де Стрел, Едмон ди (Vivier de Stree, Edmond du, 1869–1946), студирао на Слободној школи, стручњак за колонијална питања, 271
- Вијарен, Луј (Louis Wuarin, 1846–1927), доктор теологије и пастор, професор Социологије, Социјалне економије и Политичких система (Женева), 243
- Виктор (Чолаковић, 1797–1888), владика нишки Бугарског егзархата, а потом Београдске митрополије, 164
- Викторија (Alexandrina Victoria, 1819–1901), енглеска краљица (Queen of the United Kingdom of Great Britain and Ireland, 1837–1901), царица (императорка) Индије (Empress of India), 197, 312
- Вилоби, Вестел (Westel Woodbury Willoughby, 1867–1945), професор политичких наука на Универзитету Џон Хопкинс (Johns Hopkins University), 468, 471
- Вине, Ернест (Ernest Vinet, 1804–1878), оснивач Слободне школе (École libre des sciences politiques), библиотекар, антиквар, 257, 259
- Висоцки (Высоцкие), руска породица у Женеви, 239
- Витковић, Гаврило (1829–1902), инжењер, професор Београдске гимназије, братац Михаила Витковића (Vitkovics Mihály), књижевника, пештанског адвоката, ожењен Лујизом от Бајић, старијом сестром Јелене Илке Марковић, 114, 218
- Војновић, Велислав, 247
- Војновић Иво (1857–1929), конте (conte), књижевник, 509
- Војиновић, Лазар (1783–1812), родом из Сремске Митровице, завршио студије права у Пешти, професор Велике школе (Београд), 392
- Волтер, Франсоа Мари Аруе (François-Marie Arouet Voltaire, 1694–778), 69, 300, 353, 428–430, 432, 451, 458, 461–465, 526
- Волф, Јулијус (Julius Wolf), приватни доцент (Цирих), 238
- Воше, Пјер (Pierre Vaucher, 1833–1898), доктор теологије, професор Опште историје, Филозофски факултет (Женева), 243
- Вујић, Михаило В. (1853–1913), доктор филозофије, професор економије, председник владе, министар, радикал, посланик у Паризу, Бечу, Берлину и Риму, 222, 374
- Вукасовић, Филип, барон од (Joseph Philipp Freiherr von Vukassovich, 1755–1809), аустријски фелдмаршал-лајтант, 92, 94
- Вукићевић, Илија И. (1866–1899), књижевник, зет Бошка Чолак-Антића, 196, 523
- Вукићевић, Миленко (1867–1935), историчар, 57

- Вуковић, Сава, пл. од Берексова (1737–1810), родом из Мостара, добротвор Српске православне велике гимназије новосадске, 140
- Вукотић, Андрија, студент Слободне школе (Париз), 264
- Вукотић, Вукадин, војвода, 57
- Вунт, Вилхелм (Wilhelm Wundt, 1832–1920), лекар, психолог, професор (Лајпциг), 138, 373–374
- Вучић Перишић, Тома (1787–1859), господар, полковник, намесник кнежевског достојанства, председник Државног савета, попечитељ, предак Христића, 65, 106, 108, 240, 282
- Габлер, Георг (Georg Andreas Gabler, 1786–1853), професор филозофије, Хегелов наследник на катедри (Берлин), 283
- Гавриловић, Андра (1864–1929), гимназијски професор, историчар, 228
- Гавриловић, Михаило (1868–1924), доктор историјских наука, управник Државног архива, посланик на Цетињу, у Вагикану, Петрограду, Лондону, 24, 31, 43, 107, 363, 500, 548
- Гавриловић, Милан У. (1882–1976), доктор права, дипломата, посланик у СССР-у, вођа Земљорадничке странке, министар правде, 27, 49, 188, 223, 225–227, 411–415
- Гавриловић, Милорад (1861–1931), глумац, режисер, управник Народног позоришта, 515–516
- Гавриловић, Стојанка, удовица Михаила Гавриловића, 31
- Гамбета, Леон (Léon Gambetta, 1838–1882), француски политичар, адвокат, председник Министарског савета и министар иностраних дела, министар унутрашњих дела, левица (Union républicaine), 268
- Гарашанини, београдска породица, 156
- Гарашанин, Илија М. (1812–1874), државник, полковник, кнежевски представник (председник владе) и министар иностраних дела, министар унутрашњих дела, 69, 71, 111, 297
- Гарашанин, Милутин И. (1843–1898), пуковник, председник Министарског савета и скупштине, вођа Напредне странке, посланик у Бечу, 85, 109, 230, 268, 520, 545
- Гарибалди, Ђузепе (Giuseppe Garibaldi, 1807–1882), италијански политичар, националиста, генерал, 199, 314
- Гедо, Анри (Henri Gaidoz, 1842–1932), келтолог, професор (Слободна школа, Париз), 263
- Герман Јефрем (Јеврем) Ј., син Јована Германа, унук господара Јеврема, 282
- Герман, Јован А., потполковник, кавалер, бродовласник, ожењен кћерком господара Јеврема Обреновића, 282
- Гершић, Глигорије, директор свих народних школа у Славонији и Срему, укључујући и Војну границу, из места Грабовци у Војној граници (његова братаница је била друга жена Стевана Сенића, деде Димитрија Матића), 125
- Гершић, Глигорије Гига С. (1842–1918), професор Правног факултета (Београд), министар, радикал (син Стевана Гершића, директора школе, унук Глигорија Гершића), 128, 391, 411, 476–479
- Глишић Милован Ђ. (1847–1908), књижевник, драматург Народног позоришта, 208, 515–516
- Гизо, Франсоа (François Guizot, 1784–1874), француски државник, орлеаниста, председник Министарског савета, министар иностраних дела, министар унутрашњих дела, подржао оснивање Слободне школе, 257, 259, 263
- Гијо, Жан Мари (Jean-Marie Guyau, 1854–1888), француски песник и филозоф, очух му је био Алфред Фује (Alfred Fouillée), 518
- Гледстон, Вилијем (Вилијам, код С. Јовановића Виљем), (Gladstone, William Ewart, 1809–1898), енглески државник, четири пута премијер, вођа Либералне странке, 201, 314, 315, 363, 366, 506, 508
- Глигоријевић, Вуле (1797–1855), родом из Сјенице, полковник, члан Земаљског савета, велики сердар мачвански, 125

- Глигоријевић, Јелена В., сестра Владимира Јовановића, удата за Влајка Глигоријевића, 144
- Глигоријевић, Душан Вл., коњички капетан 1. класе, ађутант 1. коњичке бригаде (20. класа Војне академије), брат од тетке Слободана Јовановића, 144
- Григорије (Назијанзин) Богослов (Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, 330–390), цариградски архиепископ, један од црквених отаца, светитељ, 546
- Готје Алфред (Alfred Gautier, 1858–1920), професор Казненог права и Грађанског поступка (Женева), 243
- Грим, Фридрих, барон (Friedrich Melchior, Baron von Grimm, 1723–1807), француски књижевни критичар (немачког порекла, новинар, дипломата, 462
- Грин, Томас (Thomas Hill Green, 1836–1882), професор филозофије (White's Professor of Moral Philosophy, Oxford), хегеловац (британски идеализам), либерал, 468
- Грол, Милан С. (1876–1952), књижевник и политичар, министар, председник Демократске странке, управник и драматург Народног позоришта, 226–228
- Гроф од Париза (comte de Paris), кнез Филип од Орлеана (Louis Philippe Albert d'Orléans, 1838–1894), претендент на престо Француске из орлеанске гране Бурбона, 257
- Гроф од Шамбора (comte de Chambord), кнез Анри од Артуа, војвода од Бордоа (prince Henri d'Artois, duc de Bordeaux, 1820–1883), бурбонски легитимистички претендент на престо Француске, 257
- Грубер, Ервин (Erwin Grueber, 1846–1933), приватни доцент, Минхен („Master of Arts der Universität Oxford“), касније професор (Минхен, Оксфорд), 234
- Грујић, Јеврем П. (1826–1895), вођа либерала, министар, посланик у Цариграду, Лондону и Паризу, 66, 84, 90, 111, 149, 156–158, 172, 200
- Грујић, Мирка Ј. (1869–1940), дворска дама, председница Кола српских се-стара, 149
- Грујић, Сава Д. (1840–1913), генерал, либерал, потом радикал, пет пута председник Министарског савета, председник Државног савета, сенатор (члан Горњег дома), посланик у Атини, Цариграду и Петрограду, 149, 200, 254, 391
- Грујић, Славко Ј. (1871–1937), доктор права, дипломата, посланик у Вашингтону, Берну и Лондону, маршал двора, 149, 175, 269
- Грујовић, Божа (Теодор Ж. Филиповић, 1778–1807), родом из Руме, професор Правног факултета Универзитета у Харкову (Императорској Харьковској универзитет), први секретар Правитељствујушгег совјета, 123–124, 281
- Грујовић, Михаило, брат Боже Грујовића, вид. Филиповић, Михаило Ж.
- Грујовић, Теодор (Божидар) М., 281
- Гундулић, Џиво (Иван, 1589–1638), дубровачки песник, 514, 526
- Гур, Жан-Жак (Jean-Jacques Gourd, 1850–1909), професор Опште филозофије и Историје филозофије на Филозофском факултету у Женеви, 243
- Гуров, Арсеније (Арсений Гуров) лик из драме Василија Михејева (Василиј Михайлович Михеев), у преводу Милована Ђ. Глишића, 516–517
- Давид, Едуард (Eduard David, 1863–1930), министар унутрашњих дела Немачке, посланик, Социјалдемократска странка, 339
- Дајси, Алберт (Albert Venn Dicey, 1835–1922), професора Енглеског права на Оксфорду на Блекстоновој катедри (Vinerian Professor of English Law), 365, 468
- Далман, Фридрих (Friedrich Christoph Dahlmann, 1785–1860), немачки политичар и историчар, професор (Бон), 462
- Дамилавил, Етјен (Étienne Noël Damienville, 1723–1768), француски чиновник, Волтеров и Дидроов пријатељ, 430
- Даничић, Ђуро (Ђурађ Ј. Поповић, 1825–1882), филолог, професор Лицеја,

- библиотекар (управник) Народне библиотеке, 518–519, 530
- Данић, Јован, 502
- Данић, Риста, 334
- Дарвин, Чарлс (Charles Darwin, 1809–1882), биолог и геолог, 146, 151, 267, 306, 349, 412, 432, 464
- Деак, Ференц (Ferenc Deák de Kehida, 1803–1876), мађарски политичар, министар правде, 314
- Де Квинси, Томас (Thomas Penson De Quincey, 1785–1859), енглески писац, 543
- Де Морган, Огастус (Augustus De Morgan, 1806–1871), британски математичар и логичар, 376
- Денери, Адолф (Adolphe Denery [d'Ennery], 1811–1899), француски писац, аутор драма, 208
- Денигес, Хелена фон (Helene von Dönniges 1843–1911), кћерка Вилхелма Денигеса, због које је Ласал учествовао у двобоју у којем је погинуо, 517
- Денигес, Вилхелм фон (Wilhelm [von] Dönniges, 1814–1872), професор Науке о држави (Берлин), 517
- Дентон, Вилијам (William Denton, 1815–1888), англикански свештеник, путописац, 314
- Дерулед, Пол (Paul Déroulède, 1846–1914), песник, писац и политичар, оснивач Лиге патриота (Ligue des patriotes), 268, 405
- Дидро, Дени (Denis Diderot, 1713–1784), просветитељ, писац, 429, 456–458, 463
- Дизраели, Бенјамин (Benjamin Disraeli, 1st Earl of Beaconsfield, 1804–1881), премијер, вођа Конзервативне странке, 485, 505
- Дилтај, Вилхелм (Wilhelm Dilthey, 1833–1911), филозоф, историчар, социолог, професор филозофије (Базел, Берлин), 374
- Димитрије, патријарх (Димитрије Павловић, 1846–1930), епископ шабачки, нишки, митрополит београдски и први патријарх обновљене патријаршије, 91, 269, 304
- Димитријевић Апис, Драгутин Т. (1876–1917), пуковник, шеф Обавештајног одсека Врховне команде, вођа организације Уједињење или смрт („Црна рука“), 37, 156, 159, 573
- Димитријевић, Стеван (1866–1953), профтојереј, професор Историје српске цркве и први декан Богословског факултета Универзитета у Београду, 304
- Дирињ, Еуген (Ојген) (Eugen Karl Dühring, 1833–1921), социјалиста, критичар марксизма, једно време доцент у Берлину, 334
- Докић, Лазар Ђ. (1845–1893), лекар, васпитач краља Александра Обреновића, председник Министарског савета, професор Велике школе, председник Државног савета, 169, 197, 356
- Добрњац, Петар (1771–1831), војвода млавски, руски потпуковник, 98
- Дражић, Фирмилијан (1852–1903), архимандрит, учитељ Александра Обреновића, први српски скопски митрополит, 91
- Дробиш, Мориц (Moritz Wilhelm Drobisch, 1802–1896), немачки логичар, филозоф, математичар, професор математике и филозофије, ректор (Лајпциг), 375
- Дучић, Јован (1874–1943), песник, дипломата, посланик у Будимпешти, Риму, Мадриду, амбасадор у Букурешту, члан СКА, 24, 86, 227–228
- Дучић, Нићифор (1832–1900), архимандрит, историчар и добровољачки командант, члан СКА, 357
- Дунђерски, велепоседничка породица, 140
- Душан, Стефан Урош Душан (1308–1355), краљ (1331–1346) и цар (1346–1355), 56–57, 59, 495
- Ђаја, Јован (1846–1928), Дубровчанин, професор историје у Београдској гимназији, радикал, министар, члан Државног савета, посланик у Атини, домаћи учитељ, прецентор Богдана Поповића, стриц Ивана Ђаје, 210, 216, 218
- Ђаковић, Смиља, власник часописа *Мисао*, 150

- Ђокић, Душан Л. (1869–1939), правник, окружни начелник, адвокат, преводилац и позоришни критичар, 514
- Ђорђевић, Андрија Андра (1854–1914), професор Правног факултета, министар правде и министар просвете и црквених послова, 252, 408
- Ђорђевић, др Владан (Хипократ) Ђ. (1844–1930), хирург, санитарски пуковник, председник Министарског савета, министар, председник Београдске општине (градоначелник), посланик у Атини и Цариграду, 29, 197, 219
- Ђорђевић (Георгијевић), Исак Иса Н., београдски свештеник, 195
- Ђорђевић, Јован (1826–1900), министар просвете и црквених послова, управник Српског народног позоришта у Новом Саду, управник и драматург Народног позоришта, директор Београдске гимназије, професор Опште историје на Великој школи, аутор текста химне *Боже њравде*, ујак Стевана Сремца, 216
- Ђорђевић Јован (1908–1989), професор Правног факултета Универзитета у Београду, члан САНУ, 128–129
- Ђорђевић, Ђорђе Ж. (1844–1922), професор Правног факултета Велике школе (Трговачко и менично право са стетицишним поступком), 408
- Ђорђевић Михаило Кр. (1850–1901), министар, посланик у Букурешту и Паризу, државни саветник, 273
- Ђорђевић, Селимир Ц. (1866–1915), лекар, физикус Округа ваљевског, умро од пегавог тифуса, 269
- Ђукнић, Живорад, студирао на Слободној школи, 264, 269
- Ђурић Димитрије (1838–1893), генерал, претходно генералштабни пуковник, професор и управник Војне академије, министар војни, зет Димитрија Матића, 149
- Еванс, Артур (Sir Arthur John Evans, 1851–1941), археолог, 366
- Езоп (грч. Αἰσώπος), познат по баснама, 201
- Енкен, Емил (Émile Hennequin, 1859–1888), француски писац, књижевни критичар, 5018
- Енсон, Вилијем (Вилијам) (Sir William Reynell Anson, 3rd Baronet, 1843–1914), професор Енглеског права (Оксфорд), посланик Универзитета Оксфорд (Liberal Unionist Party), саветник суверена (Privy Council of the United Kingdom), 365
- Епикур (грч. Επίκουρος, 341–270), антички грчки филозоф, 306, 464
- Ерскин Меј, Томас (Thomas Erskine May, 1st Baron Farnborough, 1815–1886), правник, високи службеник Парламента (Under Clerk of the Parliaments), 366
- Ечегарај, Хосе (José Echegaray у Eizaguirre, 1832–1916), шпански политичар, министар, математичар и писац, добитник Нобелове награде за књижевност (1904), 512
- Ештал (Ајхтал), Ежен д' (Eugène d' Eichthal, 1844–1936), економиста, социолог и песник, директор Слободне школе, 257
- Жакемо, Луј (Louis Jaquemot, 1844 – после 1896), докторирао филозофију у Халеу, професор Политичке економије и Историје цивилизације, Филозофски факултет (Женева), 243
- Жанте, Фернан (Ferdinand Gentet, 1845–1919), професор Јавног права (Женева), адвокат, 242, 245
- Живановић, Живан (1852–1931), министар привреде, министар просвете и црквених послова, председник Народне скупштине, зет пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, 156, 158
- Живановић, Милан Ж. (1899–1975), научни саветник Историјског института, члан АСНОС, посланик (1945/6), син Живана Живановића, 24
- Живковић, Димитрије Мита, професор латинског језика у Београдској гимназији, 217–218
- Живковић, Јован, свештеник, парох у Шапцу, 105
- Живковић, Љубомир (1863–1940), адвокат, министар правде, политичар (Самостална радикална странка), 269,

- Живковић, Михаило (1856–1930), генерал, командант Одбране Београда, министар војни, 218
- Живковић, Софија, 88
- Живковић, Стефан (Стеван), 88
- Живојиновић, Велимир „Massuka“ (1886–1974), песник, приповедач, књижевни и позоришни критичар, драматург, редитељ, управник Народног позоришта, покренуо часопис *Мисао*, 150
- Жирарден, Марк (Marc Girardin, Saint-Marc Girardin, 1801–1873), књижевни критичар, политичар, орлеаниста, професор Историје и Поезије (Париз), 245, 314, 555
- Жорес, Жан (Jean Jaurès, 1859–1914), посланик, републиканац, социјалиста, председник Француске социјалистичке партије, 348, 455
- Жујовић, Живојин (1838–1870), богослов, студирао на Духовној академији у Петрограду, социјалиста, секретар у Министарству финансија, 276
- Зајдел, Макс фон (Max von Seydel, 1846–1901), професор Баварског уставног и управног права, песник и преводилац (Минхен), 234
- Захарић, Александар, новосадски протојереј (таст Јована Туромана, члана СКА), крстио Слободана Јовановића, 141
- Зихерер, Херман фон (Hermann von Sacherer, 1839–1901), професор Немачког права и Немачке државне и правне историје (Минхен), 234
- Зојферт, Ернст Аугуст (Ernst August Seuffert, 1829–1907), професор Римског грађанског права (Минхен), 234
- Золмс-Ределхајм, Карл-Франц, гроф цу (Karl Franz, Graf zu Solms-Rödelheim, 1864–1923), официр, члан пруског Горњег дома, студирао у Минхену, 234–235
- Зола, Емил (Émile Zola, 1840–1902), француски књижевник и новинар, 224, 243, 513, 518
- Ибзен, Хенрик (Henrik Ibsen, 1828–1906), норвешки писац, драматург, директор позоришта, песник, 235–236, 525
- Ибервег, Фридрих (Friedrich Ueberweg, 1826–1871), филозоф, историчар филозофије, професор (Кенигсберг), 375
- Иго, Виктор (Victor Hugo, 1802–1885), писац, песник, 318, 535, 565
- Илић, Војислав, Млађи (1877–1944), правник, песник, 228
- Илић, Драгутин Ј. (1858–1926), књижевник, драматург, 228, 513
- Илић, Јован (1824–1901), књижевник, министар правде (либерал), државни саветник, 66
- Ирби, Аделина Полина (Adeline Paulina Irby, 1831–1911), хришћанска добротворка, путописац, 314
- Јакшић, Владимир Ј. (1824–1899), професор Статистике на Лицеју, 117
- Јакшић, Гргур (1871–1955), професор, историчар, 522–523
- Јакшић, Ђура (1832–1878), песник, сликар, 139, 224
- Јакшић, Светолик М. (1868–1928), дипломата, новинар, 502–504, 508, 515
- Јакшић (Поповић) Панцирлија, Јаков (1774–1848), егзирцир-мајстор, казначеј, 117
- Јанковић, Велизар С. (1880–1966), министар, Радикална странка, 162
- Јанковић, Драгомир М. (1867–1942), краљев секретар, дипломата, посланик на страни, 114, 222, 360, 502–503, 508
- Јанковић, Милован Т. (1828–1899), политичар, 157, 199
- Јанковић, Младен П. (1842–1917), генерал (претходно генералштабни пуковник), државни саветник, 114
- Јероним, владика шабачки и нишки, (1825–1894), (прота Јаков Јовановић), професор и ректор Богословије, 91, 191, 238, 303
- Јован Златоусти (Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, о. 349–407), 546

- Јован Лествичник (Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, о. 579–649), 285
- Јовановић, Анђелија И., рођ. Остојић (Спужић), кћерка Остоје Спужа, мајка Владимира И. Јовановића, 92–93
- Јовановић, Богољуб К., студирао у Трговачкој академији у Грацу (умро млад), брат од стрица Слободана Јовановића, 144
- Јовановић, Божица И., мајка песника Владимира М. Јовановића, сестра Владимира Јовановића, 144, 148, 209
- Јовановић, Босиљка К., удата за Милана Гмизовића, сестра од стрица Слободана Јовановића, мајка Бранислава Гмизовића, 144
- Јовановић, Владимир И. (1833–1922), 14, 19, 24, 25, 26, 35, 37, 55, 61, 62, 66–68, 73, 79, 81–83, 86–88, 90–97, 108, 112–113, 118, 122, 124, 128, 131–133, 137–147, 149–157, 159, 163–167, 169, 170, 172, 174, 176, 178–194, 196–197, 199–200, 211, 215, 217, 229, 230–232, 237–242, 244, 246, 250–251, 257, 259, 271, 275–280, 284, 293–294, 296–301, 303–325, 327, 330–334, 343, 345, 349–353, 356, 360, 367, 397–403, 406, 408, 410–411, 415–16, 418–421, 424, 431, 441–442, 474, 478, 482, 497, 524, 530, 533, 537–538, 541, 545–546, 551–560, 562, 565–567
- Јовановић, Владимир М. [арковић] (1859–1899), песник, професор Шабачке гимназије, син Јована Марковића и Божице И. Јовановић, сестрић Владимира Јовановића, 25, 92–93, 148, 209
- Јовановић, Данојла И., сестра Владимира Јовановића, 144
- Јовановић, Драгиња И., удовица пешадијског капетана Стевана Митровића, сестра Владимира Јовановића, 144
- Јовановић, Ђорђе (1861–1953), вајар, 269
- Јовановић, Илија (рођен у Руми 1801), отац Владимира Јовановића, грађанин Руме и Шапца, 88, 90, 119, 122, 124–125, 128–131, 146, 280
- Јовановић, Јелисавета, мајка Илије Јовановића, рођ. Матић, 119, 125, 146
- Јовановић, Јелена И., вид. Глигоријевић, Јелена В., сестра Владимира Јовановића, 144
- Јовановић, Јелена Лела В. (1849–1927), рођ. Јелена М. Маринковић, супруга Владимира Јовановића, мајка Слободана Јовановића, 24, 132, 135, 139, 140–141, 150, 155–156, 169, 172, 178, 180, 184, 194, 203–204, 278, 546
- Јовановић, др Јован П., (1833–1904), Змај, лекар, књижевник, 134, 140, 220, 224, 412, 417
- Јовановић Јован М. (1869–1939), Пижон, правник, посланик у Лондону, политичар, 188
- Јовановић, Катарина И., сестра Владимира Јовановића, 144
- Јовановић, Константин Коста И. (1838–1923), трговац, брат Владимира Јовановића, 144
- Јовановић, Љубомир (1865–1928), родом из Котора, историчар и политичар, министар унутрашњих дела, министар просвете, члан Државног савета и професор, члан СКА, 163, 164, 231, 257, 502, 523
- Јовановић, Љубомир, артиљеријски мајор, 145
- Јовановић, Миливоје Н. (1869–1942), докторирао филозофију, професор, министар (Радикална странка), 219, 384
- Јовановић, Милорад К., велики жупан Нишке и потом Бачке области, помоћник бана Моравске бановине, инспектор Министарства унутрашњих дела, брат од стрица Слободана Јовановића, 144, 148
- Јовановић, Милош И., брат Владимира Јовановића, 144
- Јовановић, Никола П., 235
- Јовановић, Павле Ј., пл. од, градоначелник Новог Сада, отац Јована Јовановића Змаја, 134
- Јовановић, Пантелија Панта Р. (1827–1885), министар, син Баба-Дуде (пореком из Приштине), 194
- Јовановић, Павле Паја С. (1859–1957), сликар, 230, 235, 269
- Јовановић, Петар, отац Илије Јовановића, грађанин Руме, 119, 122

- Јовановић, Правда В., вид. Ристић, Правда М., сестра Слободана Јовановића
- Јовановић, Слободан (1869–1958), у целој књизи
- Јовшић, Григорије (1806–1862), адвокат, градоначелник Новог Сада (1850–1853), пашеног др Вука К. Маринковића, таст Ђорђа Натошевића, деда др Милана Шевића, професора филозофије, 138
- Јовшић, Јован Г., син Григорија и Христине Јовшић, 139
- Јовшић, Сава, (1816–1875), архимандрит (Стеван Јовшић), 138
- Јовшић, Христина Г., рођена Павловић, сестра Софије В. Маринковић, 138, 139
- Јосимовић, Емилијан (1823–1897), архитекта, професор, 160
- Ке де Сент-Емур, Робер, виконт де (Robert, vicomte de Caix de Saint-Aumour, 1869–1970), студирао на Слободној школи (Париз), дипломата, политичар, новинар, 271
- Калај, Бенјамин (Béni Kállay de Nagy-Kálló, 1839–1903), аустроугарски и мађарски државник, министар финансија и управник Босне и Херцеговине, историчар, 363
- Калик, Спиридон Спира (1858–1909), професор, 522
- Каљевић, Љубомир (1841–1907), политичар, министар (Либерална, потом Напредна странка), 191, 194, 199–200
- Кант, Имануел (Immanuel Kant, 1724–1804), филозоф, професор (Кенигсберг), 17, 236, 241, 184, 287, 289, 301, 306, 436, 437, 440, 457, 543
- Карабиберовић, Живојин Живко Ц. (1830–1893), банкар, председник скупштине, Баба-Дудић, 84
- Карађорђе, 60–61, 63, 90, 92–93, 96, 99–101, 104–108, 117, 123, 149, 392
- Карађорђевићи, династија, 90, 182
- Карађорђевић, Ђорђе (1887–1972), кнез, бивши престолонаследник, 164
- Карађорђевић, Клеопатра (1835–1855), кћерка кнеза Александра и Персиде рођ. Ненадовић, 28
- Карађорђевић, Персида (1813–1873), кнегиња, кћерка војводе Јеврема Ј. Ненадовића, мајка краља Петра I, 104, 283, 390–391
- Карановић, др Сима О. (1866–1928), санитетски бригадни генерал, родом из (Босанског) Новог, зет министра Јеврема Андоновића, 214, 220, 223
- Караџић, Вук Стефановић (1787–1864), 32, 50, 67–68, 71, 87–88, 95, 107, 112, 117–118, 217, 278, 300, 374, 520–521, 531, 544
- Карић, Владимир (1848–1893 / 1894), професор Београдске гимназије, статистичар, географ, конзул у Скопљу, 216, 357
- Карлајл, Тома (Thomas Carlyle, 1795–1881), историчар и политичар, 383, 486, 505
- Касапиновић, Светислав (1839–1922), адвокат, политичар, 200
- Кацлеровић, Трифун Триша (1879–1964), адвокат, новинар, посланик (Српска социјалдемократска партија), секретар Комунистичке партије Југославије, 225, 412, 414
- Каћански, Стеван Владислав (1828–1890), професор, песник, 162
- Кине, Едгар (Edgar Quinet, 1803–1875), француски политичар (републиканац), историчар (написао, између осталог и *Кријици Француске револуције*), 241, 314
- Кичинер, Херберт (Field Marshal Horatio Herbert Kitchener, 1st Earl Kitchener, 1850–1916), фелдмаршал, министар војни (Secretary of State for War), 370
- Кирјејев, Николај А. (Николай Алексеевич Киреев, 1841–1876), мајор, добровољац, 200
- Клајнфелер, Георг (Georg Kleinfeller, 1857–1932), приватни доцент, касније професор (Минхен), 234
- Клемансо, Жорж (Georges Clemenceau, 1841–1929), председник Министарског савета, министар, вођа Радикалне странке, 268
- Клаф, Артур Хју (Clough, Arthur Hugh, 1819–1861), енглески песник, 384
- Книћанини, београдска породица, 111

- Книћанин, Андрија Андра С. (1851–1882), професор гимназије, почасник коњички поручник, 218
- Книћанин, Антоније С. (1831–1875), коњички потпуковник, заступник команданта (гарнизонера) Београдске тврђаве, 218
- Книћанин Јелена А. (1836–1883), удовица потпуковника Антонија Книћанина, 218
- Книћанин, Петровић, Стеван (1807–1855), војвода (и аустријски барон), командант српских добровољаца 1848. године, начелник Смедеревског округа, 111
- Кобден, Ричард (Richard Cobden, 1804–1865), индустријалац, политичар (независни радикал, либерал), представник Манчестерске школе слободне трговине, 81, 314, 555
- Колриџ, Семјуел (Samuel Taylor Coleridge, 1772–1834), енглески песник, књижевни критичар и филозоф, 589
- Конт, Огист (Auguste Comte, 1798–1857), филозоф, позитивиста, ученик и секретар Сен Симона, пријатељ Цона Стјуарта Мила, 299, 305, 310
- Ковачевић, Љубомир (1848–1918), историчар, професор, члан СКА, министар (Напредна странка), 163–164, 231, 357, 359
- Ковачевић, Стојан, (1821–1911), хајдук, устаник, 199
- Констан, Бенжамен (Benjamin Constant de Rebecque, 1767–1830), родом из Лозане, протестант, политичар, либерал, књижевник, 448, 567
- Копе, Морис де (Louis-Jules-Maurice de Sorel, 1868–1930), протестант, студирао на Слободној школи, дипломата, француски амбасадор у Етиопији и Финској (1923–1929), преводилац са финског и шведског, 271
- Копе, Франсоа (François Coppée, 1842–1908), песник, драматург, један од оснивача Лиге француске отаџбине (Ligue de la patrie française), 514
- Кормон, Ежен (Eugène Cormon [Pierre-Etienne Piestre], 1810–1903), француски писац драма и комедија, 208
- Костић, Лаза (1841–1910), песник, преводилац, књижевник, естетичар, 200, 230, 514
- Кошут, Лajoш (Lajos Kossuth de Udvard et Kossuthfalva, 1802–1894), протестант, правник, мађарски политичар, националиста, министар, председник, 314
- Кошутић, Радован (1866–1949), родом из Руме, слависта, професор (Београд), 518–519
- Круг, Вилхелм (Wilhelm Traugott Krug, 1770–1842), професор филозофије, Кантов наследник на катедри (Кенигсберг, Лајпциг), 284–285, 291
- Крстић, Василије, јереј, парох цркве Светог Вазнесења у Руми и намесник, деда др Јована Субботића, песника, политичара, 119
- Крстић, Никола М. (1829–1902), историчар и правник, доктор права и филозофије, професор Лицеја (Београд), члан Апелационог суда, председник Касационог суда, државни саветник, 117, 138, 165
- Ксенофонт (Ξενοφών, о. 430–354), родом из Атине, писац, војсковођа, Сократов ученик, 201
- Кујунџићи, београдска породица пореклом из Ваљева, 504
- Кујунџић (Абердар), Милан (Јоаникије, Јанићије Ј., 1842–1893), професор Велике школе, министар просвете и црквених послова, посланик у Риму, члан СКА, 173, 195, 230–231, 305, 309–310, 360, 375
- Кучук-Алија, дахија, јаничарски старешина, 161
- Лабулеј, Едуард де (Édouard René Lefèbvre de Laboulaye, 1811–1883), француски правник, политичар, сенатор, 476
- Лазаревић, Бранко Ђ. (1883–1963), књижевник, дипломата, посланик у Тирани, Прагу, Варшави, Анкари, Бечу, Бриселу, 228, 348
- Лазаревић, поп Лука Т. (1774–1852), свештеник, војвода, шабачки командант, 90, 93, 96, 105, 145

- Лазаревић, др Лазар Лаза К. (1851–1891), санитарски пуковник, краљев лекар, књижевник, приповедач, дописни члан СКА, (зет Николе Христића), 91
- Лазаревић, Светислав, конзул у Цариграду, 145
- Лазаревић Хајдушковић, Катица (1876–1935), глумица („госпођица Лазаревић“), 513
- Лајбниц, Готфрид Вилхелм (Gottfried Wilhelm Leibniz, 1646–1716), филозоф, 461–464
- Лакић, Петар, трговац, 123
- Ласал, Фердинанд (Ferdinand Lassalle, 1825–1864), правник, социјалиста, оснивач Немачког радничког удружења, од којег је настала Социјалдемократска радничка партија (Sozialdemokratische Arbeiterpartei), погинуо у двобоју, 302, 334, 517
- Лафонтен, Жан (Jean de La Fontaine, 1621–1695), француски песник и писац, 429
- Лацковић, Владимир (1869–1926), дипломата, адвокат и банкар, рођак Гарашанина, 269, 359
- Лебон, Андре (André Lebon, 1859–1938), шеф кабинета председника Сената, касније министар трговине, индустрије, пошта и телеграфа и министар колонија, професор (Слободна школа), 262–263
- Левенфелд, Теодор (Theodor Loewenfeld, 1848–1921), приватни доцент у Минхену, 234
- Леви-Брил, Лисјен (Lucien Lévy-Bruhl, 1857–1939), филозоф, социолог, антрополог, професор Универзитета и Слободне школе (Париз), 263
- Леко, београдска породица цинцарског порекла из Влахоклицуре, 219
- Леко, Марко Т. (1853–1932), докторирао на Политехничкој школи у Цириху, хемичар, професор Велике школе и ректор, брат од ујака др Владана Ђорђевића, 216, 222, 235
- Лењин, Владимир Иљич (Владимир Ильич Ульянов Ленин, 1870–1924), 277, 343
- Лероа-Болије, Анатоле (Anatole Leroy-Beaulieu, 1842–1912), професор Савремене историје и директор Слободне школе (1906–1912), председник Националне лиге против атеизма, писао о историји Русије, 257
- Лероа-Болије, Пол (Pierre Paul Leroy-Beaulieu, 1843–1916), економиста, професор на предметима Финансије (Слободна школа) и Политичка економија (Collège de France), 257–267
- Леки, Вилијем (Виљем код С. Јовановића) (William Edward Hartpole Lecky, 1838–1903), историчар и политички теоретичар, либерал, потом унионистички посланик за Универзитет у Даблину и члан краљевског личног савета (privy councillor), 365
- Лескин, Август (August Leskien, 1840–1916), филолог, слависта, професор (Лајпциг), дописни члан СКА, 138
- Лијар, Луј (Louis Liard, 1846–1917), француски филозоф, 375
- Лион-Кан, Шарл Леон (Charles-Léon Lyon-Caen, 1843–1935), правник, професор (Слободна школа, Правни факултет), 262
- Лилијентал, Карл фон (Carl von Lilienthal, 1853–1927), професор (Цирих), 237
- Лоазо, Шарл (Charles Loiseau, 1861–1945), француски публициста, зет Ива и Луја Војновића, 509
- Лозанић, Сима (1847–1935), хемичар, професор, министар иностраних дела и народне привреде, председник СКА, 357
- Лок, Џон (John Locke, 1632–1704), енглески филозоф, 424–425, 468, 472, 485, 560
- Лотмар, Филип (Philipp Lotmar 1850–1922), приватни доцент (Минхен), професор (Берн), социјалдемократа, бавио се радним правом, 234
- Лудвиг IX (Ludwig IX, 1417–1479), херцег Баварске и Ландсхута (Herzog von Bayern-Landshut, 1450–1479), 233
- Луј XIV (Louis XIV, Louis le Grand, le Roi-Soleil, 1638–1715), краљ Француске и Наваре (roi de France et de Navarre, 1643–1715), 470

- Луј Филип (Louis-Philippe I, 1773–1850), краљ Француза (roi des Français, 1830–1848), 257, 295
- Лукачевић, Јован, пуковник, начелник Главног генералштаба, ожењен Машенком Ненадовић, сестром кнегиње Персиде Карађорђевић, ујак Божићевића и Магазиновића, 91
- Луксембург, Роза (Rosa Luxemburg, 1871–1919), марксистички теоретичар, социјалистички (комунистички) активиста, 239
- Луњевица, Никола Милићевић (1776–1842), председник Окружног суда рудничког, велетрговац, ручни девер и рођак кнегиње Љубице
- Луњевица, Никола П., атриљеријски поручник, 110
- Луњевица, Никодије П., коњички поручник, 110
- Луц, Адолф, барон фон (Adolf Joseph Oskar Freiherr von Lutz, 1868–1952), високи баварски чиновник, студирао у Минхену, 234
- Љотић, Владимир (1846–1912), конзул, емигрант, вероватно преводилац *Комунисичкој манифесту*, отац Димитрија Љотића, 391
- Љубомирски, Казимир кнез, (prince Kazimir Lubomirsky [пољ. Kazimierz Lubomirski], 1869–1930), син познатог словенофила, студирао на Слободној школи, пољски дипломата, први пољски посланик у Вашингтону (1919–1922), 271
- Магазиновићи, породица, 91, 295
- Магазиновић, Константин Коста М. (1819–1891), родом из Руме, правник, дипломата, члан Државног савета, сестрић пуковника Јована Лукачевића, 124
- Магазиновић, Мирослав, шабачки трговац, добио право да се насели у Руми и положи заклетву (1815), 124
- Магазиновић, Стеван (1804–1874), кнежевски представник (председник владе), земљопоседник, усвојеник Мирослава Магазиновића, сестрић пуковника Јована Лукачевића, 105, 124, 282, 295
- Мајли, Фридрих (Friedrich Meili, 1848–1914), професор (Цирих), 237
- Макијавели, Никола (Niccolò Machiavelli, 1469–1527), 363, 425, 446, 470
- Мак Ма[x]он, Патрис, гроф од, војвода од Мађенте (Patrice de Mac Mahon, comte de Mac Mahon, duc de Magenta, 1808–1893), 258
- Максимилијан I (Maximilian I Joseph, 1756–1825), први краљ Баварске (од 1806), кнез-електор (Kurfürst), 233
- Максимовић, Јован, гимназијски професор у Шапцу, 519
- Маринковић, Александар (Шандор) М., ујак Слободана Јовановића, 136
- Маринковић, Александра М., (1820–1894), рођ. Петровић, кћерка Теодора Петровића, члана новосадске Православне купечке компаније, мајка Јелене В. Јовановић, 136, 138, 139, 172
- Маринковић, Андрија, новосадски грађанин (civis et quaestor), 132
- Маринковић, Анастасија К., кћерка О. Константина Маринковића, удата за О. Василија Ракића, 134
- Маринковић, Војислав Д. (1876–1935), председник Министарског савета, министар, 27, 162
- Маринковић, др Вук К. (1807 / 1808–1859), доктор медицинских наука, ректор и професор београдског Лицеја, преводилац Вергилијеве *Енеиде*, 117, 134, 137–138, 150, 179, 255, 278, 546
- Маринковић, Георгије Ђура М., ујак Слободана Јовановића, 136
- Маринковић, Димитрије К., 134
- Маринковић, Димитрије П. (1835–1911), министар унутрашњих дела, председник Сената, 27, 162, 166, 359
- Маринковић, Јелена М., вид. Јовановић, Јелена, мајка Слободана Јовановића
- Маринковић, Јован (Иван) В., студент у Бечу, 134, 138
- Маринковић, Јован М., званичник „Монопола дувана“, ујак Слободана Јовановића, 136

- Маринковић, Константин (1784–1844), парох Храма Светог Георгија – Саборне цркве у Новом Саду, председник Конзисторије Бачке епархије, ексхортатор Српске православне велике гимназије новосадске, књижевник и преводилац, прадеда Слободана Јовановића, 132–135, 179, 203, 546
- Маринковић, Константин М., представник страних трговачких кућа, компоновао и учествовао у раду Музичког друштва Београда, ујак Слободана Јовановића, 136–137, 165
- Маринковић, Максим К. (1812–1849), новосадски трговац, отац Јелене В. Јовановић, 134–136, 138–139
- Маринковић, Михаило Д., 27
- Маринковић, Павле Д. (1866–1925), министар, дипломата, новинар, 24, 26–27, 37, 111, 162, 174, 188, 291, 220, 228, 256, 267–269, 358–360, 369, 371, 415–416, 449, 501–504, 516, 522, 573
- Маринковић, Софија В., супруга др Вука Маринковића, кћерка Јована Павловића, стрина Јелене В. Маринковић, 138
- Маринковић, Христина В., вид. Хаџи-Тома, Христина, 138, 150
- Маринковић, Христина К., кћерка О. Константина Маринковића, удата за Петра Павловића, вид. Павловић Христина, 134
- Мариновић, Јован (1821–1893), председник Министарског савета, председник Државног савета, 295, 297
- Мариновић, Милутин П. (1861–1944), генерал, зет генерала Антонија М. Богичевића, 214
- Марко Аурелије (Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Augustus, 121–180), римски цар, стоик, 282, 285
- Маркс, Карл (Karl Marx, 1818–1883), 18, 160, 224–227, 237, 241, 243, 277, 302, 307, 319, 324, 326–327, 334–337, 339–340, 363, 413, 452
- Марковић, Ђука И., мајор, син оборкнеза Илије Марковића, члана Прав. совј., 105
- Марковић, Илија, оборкнез Поцерске кнежине Шабачке нахије (до 1806), члан Прав. совјета и пред. Великог суда, 105
- Марковић, Јеврем Р. (1839–1878), пуковник, брат Светозара Марковића, ожењен Јеленом Илком рођ. от Бајић, 98
- Марковић, Јелена Илка, рођ. от Бајић, (1844–1883), родом из Шопрона (нем. Ödenburg), извршила атентат на краља Милана, 114, 218
- Марковић, Јован, отац песника Владимира М. Јовановића, сестрића Владимира И. Јовановића, 148, 209
- Марковић, Радоје, поручник, срески начелник, 98
- Марковић, Светозар Р. (1846–1875), социјалиста, 66, 69–70, 73, 95, 97–98, 108, 193, 203, 221–223, 226, 238, 267, 277, 300, 313, 319, 322, 323, 324, 325, 327, 329, 348, 350, 353, 360, 391, 410, 411–416, 518, 520, 533
- Марковић, Стефан (1804–1864), кнежевски представник (председник владе), министар, деда Богдана Поповића, 114, 164
- Марковић, Стојан (1833–1903), професор Лицеја и Велике школе (Филозофија права, Енциклопедија права, Наука о државној управи и др.), ректор, 250, 252, 391, 408
- Мартен, Алфред (Alfred Martin, 1847–1927), професор Грађанског права Француске, декан Правног факултета у Женеви, ректор, 242–243
- Мартен, Анри (Henry Martin, 1810–1883), француски историчар, посланик, члан Сената и члан Академије наука, први председник Лиге патриота (Ligue des Patriotes) 1882. године, 314, 555
- Матавуљ, Симо (1852–1908), књижевник, члан СКА, 208, 515, 522
- Матић, Димитрије И. (1821–1884), доктор филозофије, правник, професор Лицеја, министар, председник Скупштине, члан Државног савета, син Илије Матића и Спасеније С. Сенић, рођак (брат у другом колену) Владимира

- Јовановића, 25, 68, 90, 117, 124, 125, 146, 149, 153–154, 179, 191, 194, 196, 197, 201–202, 232, 238, 278–292, 294–309, 311–313, 323, 374, 385–387, 424, 426, 429, 436, 444–445, 517, 552–553
- Матић, Ђорђе И., брат Димитрија Матића, живео у (Сремској) Каменици, 125
- Матић Евица И., кћерка Илије Матића, сестра Димитрија Матића (после удаје живела у Подрињу, имала децу, млада умрла), 125
- Матић, Илија, син Кумрије Матић (родом из Ваљева, умрла у Руми 1849), праунук Мате (по коме се презивају Матић), отац Матије, Димитрија, Стевана, Ђорђа и Евице Матић (од жене Спасеније Сенић), брат од ујака Илије П. Јовановића, оца Владимира Јовановића (и други пут се оженио), 124–125, 146, 149, 154
- Матић, Матија (Матеја) И. (рођен 1816), члан Касационог суда, деда Милоја Милојевића, композитора и проф. др Боривоја Д. Милојевића, зоолога, 125, 146
- Матић, Спасенија И. (умрла 1830), мајка Димитрија Матића, јединица Стевана Сенића (вид.), аустријског граничарског фендрика, заставника (тада први официјерски чин), (у сродству са Глигоријем Гершићем, директором свих народних школа, дедом Глигорија Гершића, 125, 146, 280
- Матић, Стеван И., капетан српских добровољачких јединица (1848), 125
- Матић, др Стеван Д., санитарски пуковник, син др Димитрија Матића, 149
- Маурер, Конрад фон (Konrad von Maurer, 1823–1902), професор Нордијске правне историје на Правном факултету (Минхен), 233
- Мацини, Ђузепе (Giuseppe Mazzini, 1805–1872), италијански политичар, републиканац, националиста, оснивач Младе Италије, 67, 82, 199, 241, 314, 315, 324, 349, 351
- Медаковић, Богдан (1854–1930), адвокат, председник Хрватског сабора, 114
- Медаковић, Дејан (1922–2008), историчар уметности, професор, председник САНУ, 24, 114
- Мејн, Хенри (Sir Henry James Sumner Maine, 1822–1888), правник, историчар, професор (Оксфорд), 245
- Мекарти, Џастин (Justin McCarthy, 1830–1912), посланик (Ирска парламентарна странка), 365
- Мекензи, Џорџина Мјур (Georgina Muir Mackenzie, Lady Sebright, 1833–1874), путописац, 314
- Мекмилан, Александар (Alexander MacMillan, 1818–1896), издавач, 314, 555
- Мередиџ, Џорџ (George Meredith, 1828–1909), енглески писац, 179
- Мијушковић, Драгутин Драгиша Т. (1859–1903), доктор права, професор Правног факултета, Баба-Дудић, 172, 252, 371, 408, 420, 501–502, 522
- Мијушковић, Теофил П., игуман манастира Каленић, 420
- Милан Обреновић (1854–1901), кнез (1868/72–1882) и краљ (1882–1889), 35, 65, 71, 81, 90–91, 96, 109–110, 150, 175, 190, 197, 210, 218–219, 221, 226, 229, 231, 238, 246, 269, 282, 347
- Милетић, Ана, рођ. Милутиновић, супруга Светозара Милетића, кума Јовановића
- Милетић, Милица С. (1859–1944), кћерка Светозара Милетића, удата за Јакова Јашу Томића, кума Јовановића, 140
- Милетић, Светозар С. (Аврам, 1826–1901), доктор права, посланик (Српска народна слободоумна странка), 134, 140–141, 156, 175, 190, 200, 325, 350
- Милетић, Славко С. (1869–1934), др, лекар, преводилац, министар народног здравља, 175
- Миловановић, Гргур (1842–1924), професор Правног факултета (Кривично право и Кривични поступак), члан Државног савета, 252, 408
- Миловановић, Милован Ђ. (1863–1912), доктор права, професор Правног факултета, начелник МИД, министар, председник Министарског савета (Радикална странка), 30–31, 37, 62, 255, 267,

- 359–360, 362, 387, 388–390, 408, 417, 429, 435–436, 473, 476–479, 509, 523, 573
- Миловановић, Младен (1760–1823), војвода, командант Београда, председник Правитељствујушчег совјета, деда кнегиње Персиде Карађорђевић, рођ. Ненадовић, 106, 161
- Миловановић, Марија, удовица Милована Ђ. Миловановића, унука Јована Мариновића, праунука капетан Мише Анастасијевића, 31
- Милојевићи, београдска породица (породишна кућа у Симиној улици), 172
- Милојевић, Ангелина, кћерка Матије Матића, мајка Милоја Милојевића, 154, 162, 235
- Милојевић, Боривоје Д. (1890–1968), зоолог, професор, унук Матије И. Матића, 149, 162
- Милојевић, Димитрије М., ожењен Ангелином, кћерком Матије Матића, 128, 162, 172
- Милојевић, Милоје Д. (1884–1946), композитор, унук Матије И. Матића, професор Музичке академије, 126, 128, 149, 154, 162
- Милосављевић, Андра, студент, 235
- Милосављевић, Живко (1860–1900), професор Правног факултета Велике школе (Римско право), 252
- Милосављевић, Светозар (1845–1921), министар унутрашњих дела, привреде, просвете, члан Државног савета (Радикална странка), 216, 248
- Милосављевић, др Стеван, (1827–1879), лекар, 295
- Милош Обреновић (1780–1860), српски кнез, 60, 63–64, 66–67, 68, 72, 81, 84–86, 88, 90, 97, 100, 102–104, 106, 107–108, 110, 117, 123, 137, 139, 144, 157, 280, 492, 519, 520
- Милошевић, Аранђел Раша (1851–1939), политичар, министар привреде, директор Српског бродарског друштва, управник Државних монопола (Радикална странка), таст Бранка Лазаревића, 222, 412
- Мингети, Марко (Marco Minghetti, 1818–1886), италијански државник, економиста, председник Министарског савета, министар унутрашњих послова, министар финансија Краљевине Италије, 314, 555
- Михаило (1826–1898), митрополит београдски, Милоје Јовановић, 160, 189, 190, 303, 313
- Михаило Обреновић (1823–1868), српски кнез (1839–1842; 1860–1868), 108, 191, 238, 281
- Михаиловић, Аврам, парох Цркве Свих Светих у Руми, 125
- Михаиловић, Драгољуб Дража (1893–1946), армијски генерал, министар војни, начелник штаба Врховне команде, 77, 159, 396
- Мирабо, Оноре, Рикети, гроф од (Honoré Gabriel Riqueti, comte de Mirabeau, 1749–1791), политичар из времена Француске револуције, 296, 443
- Мишић, Живојин Р. (1855–1921), војвода, 62, 159
- Мишковић, Јован (1844–1908), генерал, начелник Генералштаба, министар војни, председник СКА (1900–1903), 156, 164
- Мишле, Карл Лудвиг (Karl Ludwig Michelet, односно Charles-Louis Michelet, 1801–1893) професор филозофије, предавао је Природно право, Енциклопедију филозофских наука, Филозофију историје и Историју филозофије од Канта надаље (Берлин), 232, 283–285, 291–292, 301, 306, 308–310
- Михејев, Василиј (Василиј Михайлович Михеев, 1859–1908), руски писац, драматург, песник, 516–517
- Молијер, Жан Батист Поклен (Molière, Jean-Baptiste Poquelin, 1622–1673), француски комедиограф, драматург, глумац, 513
- Монжермон, Ив, виконт де (Yves [Marie Alphonse Ange Drouët] vicomte de Montgermont, 1863–1908), студирао на Слободној школи, 271
- Морли, Џон (John Morley, 1st Viscount Morley of Blackburn, ОМ РС, 1838–1923), енглески политичар, писац, новинар, министар за Ирску (Chief Secretary for

- Ireland), министар за Индију (Secretary of State for India), Либерална странка, 363
- Моро, Емил (Émile Moreau, 1868–1950), шеф кабинета министра финансија, гувернер Француске банке, 514
- Наке, Алфред (Alfred Naquet 1834–1916), лекар, хемичар и политичар, заговорник одвајања цркве и државе, посланик и сенатор (Parti républicain, radical et radical-socialiste), Бакуџинов сарадник, пријатељ и саветник генерала Буланжеа, 405
- Наполеон I, Бонапарта (Napoléon Ier, 1769–1821), цар, император Француза (empereur des Français), 65, 125, 205, 258, 448, 450
- Наполеон III (Napoléon III), Луј Наполеон Бонапарта (Charles-Louis-Napoléon Bonaparte, 1808–1873), први председник Француске републике (président de la République française, 1848–1852), цар, император Француза (empereur des Français, 1852–1870), 296, 257, 259, 297, 518,
- Натошевић, Дафина Ђ., кћерка Григорија Јовшића, 138
- Натошевић, др Ђорђе (1821–1887), лекар, надзорник српских школа у Аустрији, председник Матице српске и посланик, пријатељ Владимира И. Јовановића, 138
- Неандер, Јохан (Johann August Wilhelm Neander, 1789–1850), евангелички теолог и професор Историје цркве (Берлин), 301
- Недић, Живко, касациони судија, отац Љубомира Недића, 371
- Недић, Љубомир Ж. (1858–1902), доктор филозофије, професор на предметима Логика, Психологија и Историја филозофије на Филозофском факултету Велике школе, 14, 30, 37, 219–231, 273, 364, 371–385, 423–424, 486, 501–502, 508, 512, 516, 520–525, 531–536, 543, 548, 573
- Ненадовићи, оборкнежевска и војводска породица кнегиње Персиде Карађорђевић, мајке краља Петра I Карађорђевића, 90–91, 109, 116, 283, 284, 480
- Ненадовић, Алекса С. (1749–1804), оборкнез Тамнавске (и Посавске) кнежине Ваљевске нахије, аустријски фрајкорски напоручник, 94, 123
- Ненадовић, Јаков С. (1765–1836), војвода, попечитељ унутрашњих дела, деда кнегиње Персиде Ненадовић, 90, 95, 104
- Ненадовић, Јаков М. (1865–1915), доктор права, професор Правног факултета, секретар (и брат од ујака) краља Петра I, посланик у Цариграду, 30, 235, 390, 477, 479, 480
- Ненадовић, Љубомир П[ротин] (1826–1895), Чика-Љуба, књижевник, министар, председник и редовни члан ДСС, члан СУД и СКА, 25, 278, 283–284, 294–296, 301
- Ненадовић, Матеја А. (1777–1854), протојереј, војвода, члан Савета, 90, 93, 283
- Непот, Корнелије (Cornelius Nepos, о. 110–25), римски писац, 217
- Нигринова, Вела, Аугуста (1862–1908), глумица Народног позоришта у Београду, 513
- Никола I Петровић Његош (1840–1921), кнез (1860–1910) и краљ (1910–1918) Црне Горе, 325
- Николај II (Николай II Александрович, 1868–1918), руски цар (Императоръ и Самодержецъ Всероссійскій, 1894–1917), 243
- Николајевић, Божидар, 228
- Николајевић, Душан, 228
- Николајевић, Константин Н. (1821–1877), капућехаја у Цариграду, министар, зет кнеза Александра Карађорђевића, 25, 281
- Николајевић, Светомир (1844–1922), професор Велике школе, министар, председник Министарског савета, члан СКА, 231, 247, 249, 250, 357, 519
- Николајевић, Петар, Молер (1775–1816), војвода сокоске (соколске) нахије, 107

- Николић, Андра (1853–1918), правник, историчар књижевности, министар иностраних дела, министар просвете, сенатор (члан Горњег дома), посланик у Паризу, члан СКА, 114, 216, 218, 222, 251, 252–255, 273, 360, 523
- Нинчић, Арон Г.(еоргија) (1845–1906), министар правде, сенатор (члан Горњег дома), рођен у (Старој) Кањижи, отац Момчила Нинчића, 359
- Нинчић, Момчило А. (1876–1949), др права, професор Правног факултета (Београд), министар финансија, министар иностраних дела и др., 523
- Ниче, Фридрих (Friedrich Wilhelm Nietzsche, 1844–1900), немачки филозоф, професор класичне филологије у Базелу, 381
- Нио, Гистав (colonel Gustave Léon Niox, 1840–1921), пуковник, будући генерал, војни историчар, професор на Високој ратној школи, професор Слободне школе, 263
- Новаковић, Стојан (Константин, 1842–1915), филолог, историчар, професор, председник СКА (1906–1915), председник Министарског савета, управник Народне библиотеке, председник Државног савета, посланик у Цариграду, Паризу и Петрограду, 24, 27, 37, 59, 72, 79, 91, 99, 188, 194–195, 215–216, 355–358, 364, 385, 495–497, 504, 512, 530, 537, 573
- Обрадовић, Доситеј (Димитрије Ђ., 1739–1811), јеромонах, просветитељ, учитељ, попечитељ просвете у Карађорђевој Србији, 59–61, 66, 68, 71, 73, 285–286, 300, 345, 348, 374
- Обреновић, Драга, краљица, Машин, рођ. Луњевица, 110
- Обреновић, Јеврем (1790–856), господар (хоноратив), обор-кнез Шабачке нахије, генерал-мајор, гувернер Београда, председник Савета, деда краља Милана, 90
- Обреновић, Јован (1787–1850), господар, гувернер Дистрикта рудничког и пожешког, 140
- Обреновић, Милан, војвода, 106
- Обреновић, Петрија, вид. Бајић од Варадије, Петрија
- Обреновић, Томанија Ј. (1796–1881), „светла госпођа“, жена господара Јеврема Обреновића, кћерка војводе Анте Богићевића, 90–91, 282
- Огњановић Абуказем, Илија (1845–1900), лекар, књижевник, 134
- Одавић, Риста (1870–1932), писац, преводилац, драматург Народног позоришта, посланик, управник Државне штампарије, 515, 525
- Оксенфорд, Џон (John Oxenford, 1812–1877), енглески писац, 208
- Опулос, Хаџи-Тома, вид. Хаџи-Тома
- Орели, Алојз фон (Aloys von Orelli, 1827–1892), професор (Цирих), 237
- Остоја Спуж, старшина Шабачког града 1804. године, кнез Шабачког магистрата, родоначелник Спужића, односно Остојића, 92–97
- Отон I (Оттон, Otto Friedrich Ludwig von Wittelsbach, 1815–1867), први грчки краљ, син баварског краља Лудвига (Ludwig I), 233
- Павловићи, београдска породица, рођаци Јовановића, 28, 163, 172, 177
- Павловић, Ана Анка (1846–1939), супруга Косте С. Павловића, кћерка М. Аћимовића, 152, 164, 166
- Павловић, Драгољуб Дража (1866–1920), историчар, политичар, професор, председник Народне скупштине (Радикална странка), 523
- Павловић, Доброслав Бојко Ст. (1916–2009), доктор архитектуре, професор Природно математичког факултета Универзитета у Београду, 146
- Павловић, Јован, протојереј, господар Јевремов придворски свештеник у Шапцу, отац митрополита Инокентија, 91, 105, 125
- Павловић, Коста С. (1842 –1904), нишки окружни начелник, ожењен кћерком шабачког окружног начелника, пуковника М. Аћимовића и Катарине Ј. Спужић, сестре од ујака Владимира И. Јовановића, 146

- Павловић, Коста Ст. (1905–1988), дипло-
мата, шеф кабинета генерала Душана
Симовића и Слободана Јовановића, 27,
28, 35, 38, 146, 152, 189, 197, 198, 199
- Павловић, Лепосава Бела Ст. (1906–
2004), академски сликар, професор
француског језика, лектор, 22, 146, 177,
179
- Павловић, Милорад Миле, Крпа (1865–
1957), гимн. професор, писац, прево-
дилац, 515
- Павловић, Петар, трговац, 134
- Павловић, Стеван К. (1877–1970), дипло-
мата, помоћник министра иностраних
дела, 24, 38, 146, 152
- Павловић, Стеван К. (Stevan K.
Pavlowitch, 1933), професор емери-
тус балканске историје (University of
Southampton), 146
- Павловић, Стеван, доктор права, адво-
кат, посланик у Угарском сабору, кум
Јовановића, 140–141
- Павловић, Христина П., рођена К. Ма-
ринковић, супруга Петра Павловића,
мајка Марије Дабижић, тетка Јелене В.
Јовановић, 134
- Палфи, Мориц, гроф (comte Maurice
Palfy [Graf Moritz Pálffy de Erdőd]),
студирао на Слободној школи, аустро-
угарски дипломата, отпрањник посло-
ва у Ватикану (1914), 271
- Пандуровић, Сима Ј. (1883–1960), песник,
преводиоца, гимназијски професор,
секретар Министарства просвете,
114–115, 150
- Панчић, Јосиф (1814–1888), лекар, бота-
ничар, професор Велике школе, пред-
седник СКА (1887–1888), 117, 269
- Пачу, Лазар (1855–1915), лекар, доктор
медицине, министар финансија, члан
Државног савета (Радикална странка),
162, 238, 334
- Пашкић, Никола П. (1845–1926), председ-
ник Министарског савета, вођа Радикал-
не странке, 32, 34, 37, 71–72, 164, 210,
254, 322–323, 573
- Паштрмци, породица, 156
- Паштрмац, Вуле С., професор Крагује-
вачке гимназије, син кнез Милошевог
„надворног советника“, Симе Мило-
сављевића Паштрмца Амице, 139
- Паштрмац, Марија В., кћерка Григорија
Јовшића, градоначелника Новог Сада,
139
- Пејачевићи, барони (1712), грофови од
Вировитице (1772), пореклом из места
Ћипровци (данашња српско-бугарска
граница)
- Пејачевић Ђура (Георгије), војни запо-
ведник у време Бечког рата (1688)
- Пејачевић, Марко, барон (1694–1762),
сремски велики жупан
- Перић, Живојин (1868–1953), професор
Правног факултета, дописни члан
СКА, 200, 269, 476, 500–502, 505
- Персијани, Александар Иванович (Алек-
сандр Иванович Персиани, 1842–1896),
руски дипломатски агент, конзул и по-
сланик у Србији, из влашке бојарске
породице, 171–172
- Песталоци, Јохан (Johann Heinrich
Pestalozzi, 1746–1827), швајцарски пе-
дагог, 201, 202
- Петар I Карађорђевић (1844–1921), краљ
Србије, 32, 149, 390
- Петар II Карађорђевић (1923–1970), краљ
Југославије (1934 / 1941–1945), 396
- Петар I Петровић Његош (1748–1830),
митрополит, 59
- Петар II Петровић Његош (1813–1851),
митрополит, 60, 67
- Петковић, Михаило (1833–1917), родом
из Старог Бечеја, министар грађевина,
проф. Велике школе (Београд), 359
- Петковић, Цветко, барјактар, 420
- Петровић, Анастасије Настас (1844–
1889), (не Настас Петровић, полити-
чар), професор Правног факултета,
391
- Петровић, Васил, кнез и капетан, деда
Алимпсија Васиљевића, 94
- Петровић, Михаило, Алас (1868–1943),
математичар, професор, члан СКА,
173, 221

- Петровић, Надежда Д. (1873–1915), сликарка, 143
- Петровић, Николај из Руме, 119
- Петровић Његош, Василије, јеромонах, 57
- Петровић Његош, Савић, сердар, 57
- Петровић, Радич (1738–1816), фрајкорски (добровољачки) капетан, (еноблиран са супругом, три сина и будућим потомством 1792), члан Београдског магистрата, 94
- Петровић, Растко Д. (1898–1949), писац, дипломата, 24, 80, 118, 143, 228
- Пецић, Јосиф М. (1829–1896), агроном, начелник Министарства просвете и црквених послова, кум Владимира Јовановића, 293
- Петронијевић, Бранислав, Брана (1875–1954), доктор филозофије, професор (Београд), члан СКА и САНУ, 173, 235, 351, 374, 384, 462
- Петронијевић, Милош М. (1859–1929), краљев секретар, дипломата, син Милана Петронијевића, посланика у Берлину и Петрограду, унук Аврама Петронијевића, кнежевског представника, 360
- Пиндар (Πίνδαρος, 522–443), старогрчки песник, 469
- Пирон, Алексис (Alexis Piron, 1689–1773), француски писац, песник, 462–463
- Пироћанац, Милан С. (1837–1897), адвокат, политичар, председник Министарског савета, министар правде, 162–163, 200
- Пирс, Чарлс (Charles Sanders Peirce, 1839–1914), амерички хемичар, филозоф (прагматизам), логичар, математичар, 376
- Планк, Вилхелм, фон (Johann Julius Wilhelm von Planck, 1817–1900), професор Правног факултета (Минхен), отац нобеловца, физичара, Макса Планка (Max Planck), 233
- Платон (Πλάτων, 427–347), 206, 269, 363, 394, 459, 469
- Поповићи, београдска породица пореклом из Вуковара и Земунa, браћа Поповићи, 181
- Поповић, Богдан Ј. (1863 / 1864–1944), професор књижевности, члан СКА, 14, 19, 24, 29, 37, 77, 79, 81, 114–116, 118, 137, 143, 164–165, 173, 175, 188, 205, 209, 216–217, 220, 222, 254, 258, 267–270, 347, 369, 449, 440, 457, 463, 465, 502, 508, 518, 522–527, 529, 531, 532–536, 538–545, 548, 573
- Поповић, Богдан Љ., 114
- Поповић, Димитрије Ј. (1866–1940), дипломата, посланик у Петрограду, 114, 503
- Поповић, Живко, професор Београдске гимназије (Српска и словенска граматика), 217, 533
- Поповић, Јован Стерија (1806–1856), књижевник, професор Лицеја, 281
- Поповић, Јован, адвокат, отац Богдана Поповића, 114
- Поповић, Љубомир Ј., 114, 360
- Поповић, Михаило, 392
- Поповић, Павле Ј. (1868–1939), професор, члан СКА, 114, 173, 176, 220, 222, 256, 502, 504, 520, 522, 523, 529, 530
- Поповић, Пеција, Петар (1826–1875), хајдук, вођа Пециније буне против турске власти у Босни, погинуо у Херцеговачком устанку, 199
- Поповић, Стеван Р. (1834–1902), правник и економиста, професор Велике школе, министар народне привреде, државни саветник и сенатор, 359
- Потер, Едмунд (Edmund Potter, 1802–1883), манчестерски индустријалац, посланик, 314
- Продановић, Јаков Јаша (1867–1948), министар, политичар и књижевни критичар, уредник СКГ, потпредседник владе ФНРЈ, члан СКА и САНУ, 213, 218–225, 351, 413, 415, 502–503, 523
- Прозоровски, Александар Александрович (князь Александр Александрович Прозоровский, 1733–1809), кнез, генерал-фелдмаршал, командант руске Молдавске армије, 59

- Протић, Драгутин К., доктор права, адвокат, гувернер Народне банке, син генерала Косте Протића, пријатељ Слободана Јовановића, 31, 80, 156, 222, 256, 269
- Протић, Живојин, новинар, 504
- Протић, Коста С., генерал, намесник краљевског достојанства, министар војни (некад се меша са министром грађевина, пуковником Костом Протићем), 156
- Протић, Стојан (1857–1923), политичар, председник Министарског савета, министар унутрашњих дела, министар финансија, 523
- Пруст, Марсел (Proust, Marcel, 1871–1922), писац, 80, 264, 270, 271, 526
- Пфенингер, Хајнрих (Heinrich Pfenninger, 1846–1896), приватни доцент, потом професор (Цирих), 238
- Радичевић, Бранко (1824–1853), Алексије, песник, 114, 223
- Радичевић, Стефан (Стеван), полковник и кавалер, попечитељ просвете и правде, први председник Друштва српске словесности, 130, 131
- Радовановић, Ана М. (1844–1916), вид. Срећковић, Ана П., 146, 164
- Радовановићи, браћа (1), рођаци Јовановића, Алекса, Милан, Михаило, преводиоци Дарвина и Хекела, синови Маринка Радовановића и Јелене Спужић, 146, 151, 197, 267, 412
- Радовановићи, браћа (2), атентатори, Павле, адвокат (школски друг Владимира Јовановића), Коста, Љубомир, Ђорђе и Светозар, инжењер (није учествовао у атентату), унуци китошког војводе проте Николе Смиљанића, 91, 189, 420
- Радовановић, Јелена Јелка М. (1821–1911), кћерка Јована Остојића Спужића, сестра од ујака Владимира Јовановића, 151
- Радовановић, Маринко (1813–1881), министар просвете, министар правде, ожењен Јеленом Јелком Ј. Спужић, 145, 164
- Радоњић, Михаило Миљко (1770–1836), професор Велике школе, министар (попечитељ) иностраних дела (1811–1812), 392
- Радоњић, Станиша, сердар, 57
- Радосављевић од Посавине, Теодор Теја, витез (Oberst Theodor Radosavljević, Ritter von Posavina), пуковник, аустријски конзул у Београду, 293
- Рајевски, Николај (Николай Николаевич Раевский, 1839–1876), пуковник, добровољац, погинуо у Српско-турском рату, 200
- Ракић, Ђорђе В. (1838–1893), администратор (либералног) листа *Браник*, члан Уједињене омладине српске, син свештеника Василија Ракића и Анастасије К. Маринковић, брат од тетке Јелене В. Јовановић, 134
- Ракић, Димитрије Мита Ј. (1846–1890), министар финансија, отац Милана Ракића, зет Милана Ђ. Милићевића, таст Милана Грола, 322, 323, 328
- Ракић, Милан Д. (1876–1938), песник, дипломата, конзул, посланик у Софији и Риму, члан СКА, 164, 530
- Ранке, Леополд (Franz Leopold von Ranke, 1795–1886), професор историје (Берлин), 58, 232
- Рашковић, Максим, старовлашки кнез и војвода, 149, 199
- Ренан, Ернест (Ernest Renan, 1823–1892), историчар, писац, професор (Collège de France), 257, 267
- Рено, Луј (Louis Renault, 1843–1918), професор Међународног права (Правни факултет, Слободна школа), добитник Нобелове награде за мир (1907), 262
- Ресегује, Жан де (Jean de Rességuier), студирао на Слободној школи, 271
- Рибарац, Стојан Д. (1855–1922), адвокат, народни посланик, министар (Либерална странка, Национална странка), таст Драгише Васића, 158
- Рил, Вилхелм фон (Wilhelm Heinrich von Riehl, 1823–1897), професор Културне историје и Статистике, директор

- Баварског националног музеја у Минхену, 234.
- Ритер цу Гренештајн, Ото, барон фон (Otto, Freiherr von Ritter zu Groenesteun, 1864–1940), баварски дипломата, посланик, студирао у Минхену, 234
- Ритер, Ежен (Eugène Ritter, 1836–1928) професор, предавао Тумачење старих француских текстова, Филозофски факултет (Женева), 243
- Ристић, Андрија Андра М. (1899–1968), доктор права, секретар Апелационог суда, сестрић Слободана Јовановића, 25, 51, 147, 155, 169, 177–180, 185, 546
- Ристић, Јован (1831–1899), државник, историчар, доктор филозофије, намесник краљевског достојанства, министар, вођа Либералне странке, зет Хаџи-Томе, председник СКА (1899), 71, 149, 156, 158, 180, 190–195, 200, 229, 230–232, 303, 363
- Ристић, Марко М. (1902–1984), надреалиста, амбасадор ФНРЈ у Паризу, 77, 78
- Ристић, Михаило Г. (1864–1925), конзул у Солуну и Скопљу, посланик у Букурешту и Риму, делегат владе у Међународној Дунавској комисији, зет Слободана Јовановића, 24–27, 29, 147, 150, 155, 173, 175–176, 178, 183, 222, 255, 263, 273, 356–359, 509, 512
- Ристић, Правда М. (1871–1964), сестра Слободана Јовановића, 22, 24, 140, 147, 150, 155, 169, 178,
- Ричи, Дејвид (David George Ritchie, 1853–1903) шкотски филозоф, професор на предметима Логика и Метафизика (University of St Andrews), председник Аристотеловог друштва, 365
- Ришар, Марк-Ежен (Marc-Eugène Richard, 1843–1925) професор Трговачког права (Женева), 243
- Робеспјер, Максимилијан (Maximilien de Robespierre, 1758–1794), 446, 448, 451, 452, 458
- Род, Едуар (Édouard Rod, 1857–1910), књижевник, књижевни критичар, професор упоредне књижевности у Женеви, 243
- Родофиникин, Константин Константинович (1760–1838), руски официр, потом дипломата, грчког порекла, државни саветник (ранг генерал-мајора) у време када је био представник Русије у Београду, први директор Азијског департмана, заменик министра иностраних дела, 161
- Ростворовски, Мих. Јан, гроф (Michał Jan Rostworowski, 1864–1940), студент Слободне школе, професор Правног факултета и оснивач Факултета политичких наука Јагелонског универзитета у Кракову, 265, 271
- Рот, Паул, фон (Paul von Roth, 1820–1892), професор Правног факултета (Минхен), универзитетски надбиблиотекар, 233
- Рошфор, Анри (Victor Henri de Rochefort-Lucau, 1831–1913), новинар, политичар, писац, 268
- Русо, Жан Жак (Jean-Jacques Rousseau, 1712–1778), 236, 238, 244–245, 251–252, 273, 318, 321, 372, 380, 402, 407, 410, 421, 423–461, 468, 470, 476–477, 483–484, 486–487, 508, 535, 537, 560, 565, 567
- Савић, Јован Јоца В. (1847–1915), родом из Новог Бечеја, глумач у Вајмару, редитељ Дворског позоришта у Минхену, драматург, 235
- Савић, Лазар, 268–269
- Савић, Милан, секретар Матице српске и уредник ЛМС, 140
- Савић Ребац, Аница (1892–1953), филозоф, класични филолог, преводаца, 140
- Сарду, Викторијен, (Victorien Sardou, 1831–1908), француски драматург, 514
- Сарторијус, Аугуст, барон фон Валтерсхаузен (August Sartorius Freiherr [Baron] von Waltershausen, 1852–1938), професор у Цириху, декан Факултета за науку о држави, 237
- Свифт, Џонатан (Jonathan Swift, 1667–1745), писац, аутор *Гуливерових путовања*, 526
- Сејду, Роже (Roger Seydoux Fornier de Clausonne, 1908–1985), директор

- Слободне школе за време Другог светског рата, потом француски амбасадор у Москви, 257
- Сенић, Стефан (Стеван), аустријски граничарски фендрик (Fähnrich), заставник (тада први официјерски чин) из Војне границе, „Милиције сремске“ (Платичево), рањен у „француском рату“ (против Наполеона), примао пензију и живео у Грабовцу (у сродству са Глигоријем Гершићем, директором свих народних школа, дедом професора Г. Гершића), 125, 148–149, 280
- Сен-Жист, Антоан де (Louis Antoine Léon de Saint-Just, 1767–1794), француски револуционар, познат као анђео смрти (Ange de la Mort) и арханђел терора (L'Archange de la Terreur), 442, 446
- Сент-Алари, Евремон (Eugémond de Saint-Alary, 1868–1941), студирао на Слободној школи, водећи узгајивач пунокрвних тркачких коња у Француској, 271
- Сесил, Хју, барон Квиксвуд (Hugh Gascoyne-Cecil, 1st Baron Quickswood, 1869–1956), најмлађи син лорда (маркиза) Солзберија, 27 година посланик Универзитета Оксфорд (Конзервативна странка), 370
- Симић, Алекса (1800–1872), кнежевски представник, син фрајкорског капетана Ђорђа Симића, брат Стојана Симића, председника Савета, 419, 420
- Симић, Ђорђе С. (1843–1921), председник Министарског савета, дипломата, посланик у Бечу, Риму и Цариграду, 357, 358
- Симић, Јелисавета П., супруга Павла Симића, иконописца и сликара, кћерка Григорија Јовшића, градоначелника Новог Сада, 139
- Симић, Матија, Црвени Матија, пуковник, члан Савета, Шабачки окружни начелник, 105
- Симић, Милан А. (1827–1880), секретар Министарства, управник Народног позоришта, 295
- Симић, Павле (1818–1876), сликар и иконописац, 139
- Симић, Светислав Ст. (1865–1911), професор, дипломата, конзул, дипломатски агент у Софији, 175, 219, 222, 357, 502–503, 509, 512, 523–524
- Сидвик, Хенри (Henry Sidgwick, 1838–1900), професор најстарије филозофске катедре на Кембриџу (Knightbridge Professor of Philosophy), члан Кембричких апостола и Метафизичког друштва, 365, 468
- Скерлић, Јован М. (1877–1914), докторирао француску књижевност, професор, књижевни критичар, дописни члан СКА, 35, 37, 67, 77, 118, 164, 183, 226, 227–228, 245, 307, 334, 336, 343, 344–348, 353, 410, 452, 573, 502–503, 515, 520, 526, 529, 546, 573
- Скерлић, М., Јелена (1887–1960), удата за Владимира Ђоровића, 35, 86, 114, 150, 155, 159, 173, 183, 546
- Скерлић, Милош, 130
- Скот, Валтер (Sir Walter Scott, 1st Baronet, 1771–1832), писац, 536
- Смит, Адам (Adam Smith, 1723–1790), економиста, 260
- Соколовић, Мехмед-паша (1506–1579), велики везир, 161
- Сократ (Σωκράτης, 470–399), 269, 282, 447, 458
- Солзбери, Роберт Гаскојн-Сесил, маркиз (Robert Gascoyne-Cecil, 3rd Marquess of Salisbury, 1830–1903), енглески државник, три пута премијер, министар иностраних послова, вођа Конзервативне странке, 370, 505
- Сондермајер, Тадија Р. (1892–1967), аеронаутички инжењер, ваздухопловно-технички потпуковник, пилот-ловац, 149, 153
- Сондермајер, Владислав Р. (1894–1956), ваздухопловни пуковник, ађутант кнеза Павла, војни изасланик у Риму, 149
- Сондермајер, Станислав Р. (1898–1914), ученик II београдске гимназије, погинуо као добровољац, 149

- Сорел, Албер (Albert Sorel, 1842–1906), историчар, дипломата, предавао на Слободној школи, 257, 262, 263, 271, 363, 548
- Софокле (Σοφοκλῆς, 495–406), 536
- Спалајковић, Мирослав (1869–1951), дипломата, посланик у Петрограду, министар, 269
- Спенсер, Херберт (Herbert Spencer, 1820–1903), филозоф, социолог, 201, 206, 245, 270, 310, 377, 432, 441
- Спиноза, Барух де (Baruch de Spinoza, 1632–1677), филозоф, 306
- Спужићи, београдска породица пореклом од Остоје Спужа, војног старешине и кнеза Шабачког магистрата, 96, 144, 232
- Спужић, Остојић, Јован, син Остоје Спужа, азнадар (управник финансија) кнеза Милоша, управник Шабачке царинарнице, ујак Владимира Јовановића, 96–97, 145–146
- Спужић, Владимир Ј., срески начелник, 145
- Спужић, др Владимир М. (1893–1982), лекар, професор Медицинског факултета у Београду, естетичар, члан САНУ, 94, 145, 148, 232
- Спужић, Војислав М., ваздухопловни пуковник, 145, 148
- Спужић, др Иван В. (1928–2003), лекар, професор Медицинског факултета у Београду, секретар Одељења медицинских наука САНУ, 145, 148
- Спужић, Јован В., артиљеријски поручник, 145
- Спужић, Константин Ј., посланик, 145
- Спужић, Марко В. (1862–1907), пешадијски мајор (14. кл. Војне академије и 3. кл. Више школе Војне академије), 145, 148
- Спужић, Љубомир М., резервни пешадијски поручник (умро у Чачку од последица рањавања 1914), 145
- Сремац, Стеван (1855–1906), књижевник, професор, 502, 515, 522
- Срећковић, Ана Анка П. (1844–1916), кћерка Маринка Радовановића, министра, супруга Панте Срећковића, 146, 164
- Срећковић, Пантелејмон (Пантелија) Панта С. (1834–1903), историчар, ректор Велике школе, академик СКА, пиротски окружни начелник, ожењен Анком, кћерком министра и судије Маринка Радовановића и Јелене Јелке Спужић, сестре од ујака Владимира Јовановића, 146, 250–251, 357
- Стајић, Васа (1878–1947), гимназијски професор, председник Матице српске, 132, 136, 139
- Стајић, Миодраг, књижевник, 35, 187, 189, 195–200, 204–206, 208–209, 232, 234–235, 238, 243, 245
- Стамболов, Стефан (1854–1895), бугарски државник, 362
- Станојевић, Алекса Аца (1852–1947), вођа Радикалне странке, председник Народне скупштине, 158
- Станојевић, Драгутин Драгиша Ј. (1844–1918), доктор права, професор Велике школе, емигрант, управник Народне библиотеке, син пуковника Јеремије Н. Станојевића, унук проте Матеје Ненадовића, 85, 109, 157, 223, 324, 334, 350, 390–391, 412–413
- Станојевић, Станоје (1874–1937), историчар, професор, члан СКА, 140, 228
- Стендал (Stendhal, Henri Beyle, 1783–1842), француски писац, 526
- Стенсфелд, Џејмс (James Stansfeld, 1820–1898), енглески политичар (радикал, либерал), посланик, 314
- Стивен, Џејмс (Sir James Fitzjames Stephen, 1st Baronet, 1829–1894), судија, главни правни саветник у парламенту (Under Clerk of the Parliaments), 336
- Стојановић, Вучко Д., министар народне привреде, 359
- Стојковић, Атанасије Ј. (1773–1832), доктор филозофије (докторирао у Гетингену), професор и ректор Универзитета у Харкову, 119, 123, 282
- Стојковић, Јован, грађанин Руме, отац Атанасија Стојковића, 123–124
- Стојковић, Мелентије, штабс-капетан, 123

- Стојковић, Миленко (1769–1831), војвода, 98
- Стојковић, Сретен, професор математике, 217–218
- Стратимировић, Ђорђе (1822–1908), генерал, 239
- Стратимировић, Стефан (Стеван), митрополит, 132
- Стремоухов, Петар Н. (Петр Николаевич Стремоухов, 1823–1885), директор Азијског департмана МИД Русије (његов син, генерал Николај П. Стремоухов, као емигрант живео у Краљевини Југославији), 192, 276
- Стрелен, Ернест (Ernest Stroehlin, 1844–1907), доктор теологије, професор Историје религија на Филозофском факултету (Женева), 243,
- Суботић (Субботић)–Гођевац, Анка И., записала успомене о Слободану Јовановићу, супруга др Ивана В. Суботића (Субботића), дипломате, 239
- Суботић (Субботић), др Војислав Ј. (1859–1923), лекар, један од оснивача и професор Медицинског факултета у Београду, 119
- Суботић (Субботић), Јован (1817–1886), адвокат, политичар, песник, унук свештеника Василија Крстића, парохијског свештеника породице Јовановић у Руми, 119, 208
- Сула, Луције Корнелије (Lucius Cornelius Sulla, 138–78), римски војсковођа, конзул, диктатор, 536
- Сумбатов–Јужин, Александар, кнез (князь Александр Иванович Сумбатов–Јужин, 1857–1927), писац, драматург и глумац, 514–515
- Тајсић, Ранко (1843–1903), посланик (Радикална странка), 346
- Тејт, Арчибалд (Archibald Campbell Tait, 1811–1882) англикански лондонски епископ, и потом кентербериски архиепископ, 314
- Тен, Иполит (Hippolyte Taine, 1828–1893), историчар, књижевни критичар, 257, 518, 558, 560, 563
- Тодоровић, Петроније Пера (1852–1907), следбеник Светозара Марковића, један од оснивача Радикалне странке, новинар, 22, 223, 318, 346, 412, 416, 518
- Тодоровић, Стеван (1832–1925), сликар, члан СКА, 151
- Толстој, Лав (граф Лев Николаевич Толстој, 1828–1910), писац, 410
- Томић, Јаков Јаша (1865–1922), политичар, новинар (Радикална странка), 141, 143, 175, 224, 412
- Томић, Милица Ј. (1859–1944), кћерка Светозара Милетића, супруга Јаше Томића, 140–141, 175
- Трајковић, Властимир Д. (1947–2017), композитор, професор Музичке академије, члан САНУ, 25, 126, 128, 154
- Трајхлер, Јохан (Johann Jakob Treichler, 1822–1906), професор (Цирих), политичар (социјалиста), 237
- Трандафил, Марија (1816–1883), рођ. Поповић, велика добротворка из Новог Сада, 140
- Трасимах (Θρασύμαχος), грчки софиста и лик из Платонове *Државе*, 269
- Тренделенбург, Фридрих (Friedrich Adolf Trendelenburg, 1802–1872), немачки филозоф и филолог, професор (Берлин), 376
- Тркић Тома, шабачки велетрговац, таст војводе пожаревачке нахије, Цинцар–Јанка Поповића, 95
- Тукидид (Θουκυδίδης, 454–396), историчар, 206, 469, 544
- Туцовић, Димитрије (1881–1914), вођа социјалистичког покрета (Српска социјалдемократска партија), 77, 228, 412, 414, 482
- Угричић, Захарије Ј., 391
- Угричић, Јефтимије, 86
- Угричић, Јефтимије Јефта (Јевта) (1864–1927), 504
- Урошевић, Василија, удала се за Остоју Служа, мајка Анђелије И. Јовановић, мајке Владимира Јовановића, 95
- Фавр, Жил (Jules Claude Gabriel Favre, 1809–1880), адвокат, политичар,

- републиканац, посланик, сенатор, деда католичког филозофа Жака Маритена (Jacques Maritain), 259, 314
- Фаже, Емил (Émile Faguet, 1847–1916), француски писац и књижевни критичар, 463
- Фази (James [Jean-Jacob] Fazy, 1794–1878), политичар, Радикално-демократска партија, председник Савета држава (кантона) Швајцарске, 240–241, 314
- Ферари, Марија, маркиза од војвоткиња од Галијера и кнегиња од Лућедија (Marchesa Maria Brignole Sale de Ferrari, duchesse de Galliera et princesse de Lucedio, 1811–1888), велика добротворка, поклонила зграду Слободној школи, 264, 268, 314
- Фери, Жил (Jules Ferry, 1832–1893), француски политичар, републиканац, председник Министарског савета, председник Сената, министар просвете, посланик, заступник секуларизације, 268
- Фик, Хајнрих (Heinrich Fick, 1822–1895), професор Факултета за науку о држави у Цириху, ректор, 237
- Филиповић, Ђука, оборкнез Лепеничке кнежине Крагујевачке нахије, прадеда Радоја и потпуковника Живана Кнежевића, 32
- Филиповићи (Брестачани), породица Боже Грујовића, постојали су у Руми и Филиповићи Прекосавци, 124
- Филиповић Теодор Ж. (1776–1807), alias Божа Грујовић, родом из Руме, доктор права, вид. Грујовић, Божа
- Филиповић, Михаило Ж. (1784–1842), alias Михаило Грујовић, секретар Правитељствујушћег совјета, председник Крагујевачког суда, брат Боже Грујовића, 124
- Филиповић, Стефан (Стеван) М. (1784), родом из Руме, секретар Правитељствујушћег совјета, зет кнеза Симе Марковића, попечитеља, кум О. Василија Крстића, 119, 124
- Филиповић Михаило Ј., трговац у Руми, 124
- Филиповић (Михаиловић) Прекосавац, Јоаким, свештеник у Руми, 124
- Флоке, Шарл (Charles Floquet, 1828–1896), политичар, председник Министарског савета и скупштине, министар, сенатор, 314
- Фихте, Јохан (Johann Gottlieb Fichte 1762–1814), немачки филозоф, професор, ректор (Берлин), 287, 291, 305, 436
- Фогт, Густав (Gustav Vogt, 1829–1901), професор Факултета за науку о држави (Цирих), предавао је Опште државно право (Allgemeines Staatsrecht), брат Карла Фогта (Karl Vogt), 237, 241
- Фогт, Карл (Carl Vogt, 1817–1895), професор на Научном факултету Универзитета у Женеви, 237, 241, 243
- Фотић, Константин (1891–1959), амбасадор у Вашингтону, 24
- Фотић, Константин Коста, 105
- Фотић, Милан А., 411
- Фочић, Мехмед-ага, дахија, јаничарски старешина, 95, 107, 161,
- Фочић, Мус-ага, брат Мехмед-аге Фочића, шабачки командант, 95
- Франасовић, Драгутин (1842–1914), генерал, министар, рођен у Цариграду, 359
- Франц (Фрања Јосиф) Јозеф (Franz Joseph I., 1830–1916), цар Аустрије, краљ Угарске (Мађарске) и Бохемије (Чешке), Далмације, Хрватске, Славоније, Галиције, Лодомерије и Илирије [...] велики војвода Војводства Србије (Großwojwode der Woiwodschaft Serbien) и др., 325
- Фреге, Готлоб (Friedrich Ludwig Gottlob Frege, 1848–1925), немачки математичар, логичар, филозоф, професор (Јена), 376
- Фридрих II, Фридрих Велики (Friedrich II, Friedrich der Große, 1712–1786), краљ Пруске, 260, 548
- Фриман, Едвард (Edward Augustus Freeman, 1823–1892), професор Модерне историје на Оксфорду (The Regius Professor of History), 336

- Функ-Брентано, Теофил (Théophile Funck-Brentano, 1830–1906), социолог, професор Слободне школе, 263
- Хајдегер, Мартин (Martin Heidegger, 1889–1976), филозоф, професор (Фрајбург), 544
- Хамилтон, Вилијем, баронет (Sir William Hamilton, 9th Baronet, 1788–1856), филозоф, логичар, 375–376
- Харбургер, Хајнрих (Heinrich Harburger, 1851–1916), приватни доцент, касније професор и судија (Минхен), 234
- Харви [Арви] Р. (R. Harvey) предавао енглески језик, Филозофски факултет (Женева), 243
- Хаџи, Константин, новосадски трговац, 136
- Хаџи, Георгије, новосадски трговац, 136
- Хаџи-Томини или Хаџи-Томићи, београдска породица, 138, 149–150, 158
- Хаџи-Тома Опулос (1798–1885), београдски велетрговац, таст Јована Ристића, Филипа Христића, Радивоја Милојковића и генерала Антонија Богићевића, свекар Катарине С. Хаџи-Тома рођ. Герман, и Христине Н. Хаџи-Тома рођ. Маринковић, 138, 149, 150
- Хаџи-Тома, Никола, син Хаџи-Томе Опулоса, београдског велетрговца, 138, 150, 191
- Хаџи-Тома, Христина Н., кћерка др Вука Маринковића, супруга Николе Хаџи-Томе, снаха Хаџи-Томе Опулоса, „правителственог таста“, 134, 138, 150, 191
- [Х]аџић, Вуле (1829–1875), из Пиве, ко-мандир, 199
- Хегел, Георг Вилхелм Фридрих (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770–1831), филозоф, професор (Хајделберг, Берлин), 283, 287–288, 290–292, 301, 306–312, 375, 392, 431, 436–437, 445, 453, 459, 462
- Хекел, Ернст (Ernst Heinrich Philip Haeckel, 1834–1919), зоолог, професор (Јена), 146, 251, 267, 374
- Хелман, Фридрих (Friedrich Hellmann, 1850–1916), професор (Минхен), 234
- Херви, Алфред (Lord Alfred Hervey, 1816–1875), политичар (син и отац маркиза од Бристола), 314
- Хердер, Јохан Готфрид фон (1744–1803, Johann Gottfried von Herder), песник, теолог, филозоф, протестантски свештеник, 539
- Хершел, Џон (Sir John Frederick William Herschel, 1st Baronet, 1792–1871), баронет, енглески математичар и хемичар, 375
- Херцен, Александар Иванович (Александар Иванович Герцен, 1812–1870), писац, социјалиста, 82, 314
- Херодот (Hρόδοτος, о. 484 – о. 425), „отац историје“, 469
- Хилдебранд, Рудолф (Heinrich Rudolf Hildebrand 1824–1894), филолог, германиста, професор (Лајпциг), 138
- Хјум, Дејвид (David Hume, 1711–1776), филозоф, историчар, економиста, дипломата, 367, 458
- Хобс, Томас (Thomas Hobbes, 1588–1679), енглески политички филозоф, 259, 424–425, 446, 468, 470, 486
- Холбах, Пол Анри Тири, барон (Paul-Henri Thiry [Paul Heinrich Dietrich], baron d’Holbach, 1723–1789), просветитељ, противник цркве, 458
- Хоцендорф, Франц фон (Joachim Wilhelm Franz Philipp von Holtzendorff, 1829–1889), професор (Минхен), 234, 345, 438, 468
- Хранисављевић Хранислава, Пантелејмон, свештеник у Руми, основао Православну школу у Руми, 128
- Христићи, београдска породица
- Христић, Бошко К. (1889–1941), син Косте Н. Христића, дипломата, посланик у Риму, 80
- Христић, Константин Коста Н. (1852–1927), син Николе Христића, министар, дипломата, посланик у Букурешту, Риму и Бечу, 161
- Христић, Никола (1818–1911), председник Министарског савета, министар унутрашњих послова, родом из Сремске Митровице, 91, 194, 350

- Христић, Филип (1819–1905), доктор права, кнежевски представник, министар, капућехаја, гувернер Народне банке, посланик у Бечу, Берлину и Лондону, зег Хаџи-Томе, 28, 149, 164, 191, 195, 295
- Хоуп (Хоп), Ентони (Sir Anthony Hope Hawkins, 1863–1933), енглески писац, драматург, 370
- Цвингли (Huldrych Zwingli, 1484–1531), бивш. католички свештеник, протестантски пастор, вођа реформације (Цирих), 237
- Цезар, Гај Јулије Цезар (Gaius Julius Caesar 100–44), државник, војсковођа, диктатор, конзул
- Цепфл, Хајнрих (Heinrich Zöpfel, 1807–1877), професор (Хајделберг), 290–291
- Ценић, Димитрије Мита (1851–1888), социјалиста, сарадник Светозара Марковића, братанац Ђорђа Д. Ценића (1825–1903), професора Правног факултета Велике школе, председника Министарског савета, председника Државног савета, министра правде, 221
- Цинцар-Јанко Поповић (1779–1833), војвода Пожаревачке нахије, родом из Охрида, родоначелник београдске породице Цинцар-Јанковић, 105, 123, 524
- Цинцар-Јанкова, Кумрија, Зоранда, кћерка Томе Тркића, 105
- Цинцар-Марко Костић (1777–1822), војвода Сокоске (Соколске) нахије, родоначелник београдске породице Цинцар-Марковић, 91
- Цинцар-Марковић, Димитрије К. (1849–1903), генерал, командант Активне војске, председник Министарског савета, професор Ратне вештине и Стратегије на Војној академији, 91
- Цицварић, Крста (1879–1944), новинар, публициста, анархиста, брат од тетке Димитрија Туцовића, 77–78, 108, 265, 307, 326, 333, 336–337, 343, 346, 352, 482, 547
- Црнобарац, Димитрије (1818–1872), доктор права, министар, 295
- Црњански, Милош (1893–1977), писац, 24, 33, 34, 44, 80, 272, 415, 544
- Цукић, Костантин Коста П. (1826–1879), доктор филозофије, министар финансија, 218, 279, 295
- Цукић, Михаило К., начелник Министарства иностраних дела, 218
- Цукић, Павле (о. 1780–1817), војвода Жупске кнежине Крушевачке нахије, 107
- Ђоровићи, мостарска породица, 87
- Ђоровић, Владимир (1885–1941), историчар, доктор филозофије, професор и ректор (Београд), члан СКА, 183
- Ђоровић, Јелена Скерлић вид. Скерлић Ђоровић, Јелена
- Чарапићи, оборкнезови и војводе Грочанске нахије
- Чаркаџија, Никола Тодоровић, шабачки велетрговац, један од најбогатијих људи у Београдском пашалуку (Смедеревском санџаку) пре 1804. године, 88
- Чернишевски, Николај (Николай Гаврилович Чернышевский, 1828–1889), руски социјалиста, материјалиста, 223, 335, 341
- Черчил, Винстон (Sir Winston Leonard Spencer-Churchill, 1874–1965), енглески државник, премијер, министар (Конзервативна странка), 369, 370
- Черчил, Рандолф (Lord Randolph Henry Spencer-Churchill, 1849–1895), министар финансија (Chancellor and Under-Treasurer of Her Majesty's Exchequer), отац Винстона Черчила, 370, 398
- Чокчић, Јован, новосадски трговац, 134
- Чолак-Антићи, београдска породица пореклом од војводе Чолак-Анте, 149, 199, 232
- Чолак-Анта Симеоновић (1777–1853), крушевачки војвода, родом из Призрена, родоначелник београдске породице Чолак-Антић, 149, 199
- Чолак-Антић, Бошко И. (1871–1949), доктор права, маршал двора, посланик у Софији, Стокхолму и Букурешту, рођак Слободана Јовановића, 149, 153, 196, 199, 220, 235, 238, 502–503, 505

- Чолак-Антић, Војин И. (1877–1945), коњички бригадни и потом дивизијски генерал, 149, 153, 175, 196, 200
- Чолак-Антић, Грујица (1906–1967), коњички мајор, 153
- Чолак-Антић, Илија В. (1905–1974), коњички мајор, 153
- Чолак-Антић, Илија К. (1836–1894), пуковник, зет Димитрија Матића, 149, 196, 238
- Чолак-Антић, Јелена, кћерка др Димитрија Матића, 153
- Чолак-Антић, Марија, супруга генерала Војина Чолак-Антића, кћерка генерала Саве Грујића, 149, 153
- Чолак-Антић, Петар В. (1907–1964), коњички потпуковник, 153
- Џенкс, Едвард (Edward Jenks, 1861–1939), ванредни професор (reader) Енглеског права на Оксфорду, 365
- Шафарик, Јанко (Janko Šafařík, 1814–1876), доктор медицине, професор Лицеја, председник СУД (1869–1875), 278
- Шафарик, Павле Јозеф (Pavel Jozef Šafařík 1795–1861), 137
- Шевић, Јован, 136
- Шевић, Јован, отац Милана Ј. Шевића, 138
- Шевић, Милан Ј. (Максимовић), (1866–1934), доктор филозофије, хон. проф. Универзитета у Београду, 138–139, 235, 373
- Шевић, Софија Ј., кћерка Григорија Јовшића, мајка Милана Ј. Шевића,
- Шевић, Стефан, 136
- Шекспир, Вилијем (Вилијам, Виљем код С. Јовановића), (William Shakespeare, 1564–1616), 464, 513
- Шелинг, Фридрих (Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, 1775–1854), филозоф, професор (Берлин), 232, 283, 287, 305
- Шлосер, Фридрих (Friedrich Christoph Schlosser, 1776–1861), професор историје (Хајделберг), 278
- Шнајдер, Алберт (Albert Schneider, 1836–1904), професор (Цирих), 237
- Штајн, Лудвиг (Ludwig Stein 1859–1930), приватни доцент за филозофију (Цирих), касније професор (Берн), социолог, новинар, 238
- Шопенхауер, Артур (Arthur Schopenhauer, 1788–1860), немачки филозоф, 380–381, 463, 531
- Шубашић, Иван (1892–1955), бан Хрватске бановине, председник Министарског савета, 396

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Ајзенах (нем. Eisenach), град у Херцегству (Херцеговини, Војводству [Грофовији] Тирингији (Herzogtum [Landgrafschaft] Thüringen), у Немачкој, 301
- Албанија, 228
- Алтенбург (нем. Ungarisch-Altenburg), данас Мошонмађаровар (Mosonmagyaróvár), настао спајањем два места у Мађарској, 293–294
- Америка (Сједињене Америчке Државе), 204, 234, 245, 405, 406, 473,
- Америка (Латинска Америка), 478
- Апатин, 135
- Апенцел (нем. Appenzell), стари швајцарски кантон, подељен у XVI веку на протестантски Кантон Апенцел Аусерроден (Appenzell Ausserrhoden) и католички Кантон Апенцел Инерроден (Appenzell Innerrhoden), један од преостала два швајцарска кантона у којима се и данас гласа на скуповима грађана (Landsgemeinde), 400
- Атина, 175, 228, 409
- Аустрија (вид. Хабзбуршка монархија). Под појмом *Аустрија* Јовановићеви савременици подразумевали су и

- Аустроугарску, 94, 111, 116, 117, 120, 122, 123, 125, 138, 160, 294
- Аустрија (Аустријско царство, Kaiserthum Oesterreich, 1806–1867), 87, 157, 263, 280, 293
- Аустроугарска (Österreichisch-Ungarische Monarchie, 1867–1918), реална унија Аустрије и Угарске (Аустро-Угарска), 131, 176, 229, 263, 324, 498,
- Баден, Велико Херцегство Баден (Großherzogtum Baden, 1806–1918), 120, 498
- Бамберг (нем. Bamberg), град у Баварској, 120
- Базел (нем. Basel), главни град швајцарског Кантона Базел (нем. Kanton Basel-Stadt), 294
- Балкан (Балканско полуострво), 176, 245, 263, 355, 356, 369, 395, 478, 498, 506, 514, 567, 568
- Банат, 102
- Бачка, 133, 203
- Бачка област, 144, 148
- Бачко Петрово Село, 134
- Београд (београдски), 17, 21–22, 25–26, 28, 30, 31, 35, 44, 51, 59–61, 66–67, 77, 79–81, 83–84, 90–91, 93, 95, 98, 102, 110–111, 114, 116–117, 119, 124–126, 129, 130–131, 133–134, 136–139, 143–146, 148, 150–151, 154–157, 159–161, 163–166, 169–170, 172–174, 176, 178, 180–181, 184–185, 190–195, 200, 203, 205, 208–210, 218, 227–228, 231–232, 235, 240, 246, 247, 250, 254, 256, 260, 269, 270, 272–273, 276–281, 284, 286, 288, 291, 293, 303–304, 314, 323, 325, 343, 355, 359, 364, 371, 373, 374, 392–393, 395, 408, 413, 418, 446, 495, 511–512, 532, 545–546, 547
- Београдски пашалук (Смедеревски санџак), 102, 103
- Берлин (Berlin), 34, 151, 238, 242, 283, 284, 285, 288, 291, 294, 295, 295, 306, 316, 350, 360, 373, 415, 504, 517, 544, 553, 555,
- Беч (Wien), 22, 57, 67, 68, 88, 91, 94, 114, 119, 122, 130, 135, 137, 141, 160, 205, 255, 507,
- Берн (нем. Bern), (de facto) главни град Швајцарске, седиште Кантона Берн
- Бјелопавлићи, 98,
- Бил, Бјен (нем. Biel, фр. Bienne), град и општина у Кантону Берн у Швајцарској, 294
- Босна, 128,
- Босна и Херцеговина, 58, 88, 92, 366, 478, 506,
- Брестач, село у Срему, 124
- Брисел (Bruxelles), 232, 295
- Бугарска, 121, 134, 149, 218, 263, 362, 478, 498, 506, 508, 509,
- Будим, 132, 179,
- Будимпешта, настала спајањем Будима (Buda), Старог Будима (Óbuda) и Пеште (Pest) 1873. године, 141, 507,
- Букурешт, 60, 149, 150, 153,
- Вајмар (Weimar), главни град (протестантског) Великог херцегства (Великог војводства) Саксен-Вајмар-Ајзенах (Großherzogtum Sachsen-Weimar-Eisenach, 1815–1903), данас у Тирингији (Freistaat Thüringen) у Немачкој, 294
- Ваљево, 90, 95, 124, 125, 269, 351,
- Варадија (мађ. Varadia), село у Банату, данас на граници Србије и Румуније, 123,
- Ватикан, 234, 266, 295,
- Велика Британија, вид. Енглеска
- Верније (фр. Vernier), град и општина у Кантону Женева, 294
- Вестфалија (нем. Provinz Westfalen), северозападна провинција Краљевине Пруске (Königreich Preußen) од 1815. године, 298
- Византија, 56, 58, 61, 103, 104, 299, 301, 327, 328, 351, 496
- Виртемберг, Краљевина Виртемберг (Königreich Württemberg, 1805–1918), 120, 293, 498, 553
- Вировитица, 122
- Влашка, 67, 102, 302, 517
- Војводина, Српско војводство, Војводство Србија и Тамишки Банат (нем. Woiwodschaft Serbien und Temeser Banat, 1849–1860), 58, 88, 279,
- Врање, 145, 503

- Врело, село у ваљевском крају (Општина Уб), 124
- Врњачка Бања, 22, 80, 131, 176, 178
- Вршац, 136, 323,
- Вуковар, 114, 116,
- Гетинген (нем. Göttingen), универзитетски град у (протестантском) Херцегству (војводству) Брауншвајг-Линебург (Kurfürstentum Braunschweig-Lüneburg), потом Краљевини Хановер (Königreich Hannover, 1814–1866), у персоналној унији са Енглеском (до 1837), 123
- Гларус (нем. Glarus), Гларис (алеман.) код Јовановића, један од преостала два швајцарска кантона у којима се и данас гласа на скуповима грађана (Landsgemeinde), 400
- Грајфсвалд (нем. Greifswald), ханзеатски и универзитетски град, до 1815. године у саставу Краљевине Шведске, а потом Краљевине Пруске у Провинцији Померанији (Provinz Pommern), 295
- Грбаль, 56
- Гота (Gotha), један од два резиденцијална града (Residenzstadt) у Херцегству (дуплом херцегству) Саксен-Кобург-Гота (Herzogtum Sachsen-Coburg und Gotha), од 1826. персоналној, а од 1852. године реалној унији, 294
- Грчка (грчки), Краљевина Грчка (1832–1924) Грчка Република (1935–1941), Краљевина Грчка (1944–1973) 149, 233, 263, 301, 306, 314, 328, 358, 401, 439, 446, 448, 478, 498, 509, 532, 536
- Грушић, село у Мачви, седиште Поцерске кнежине Шабачке нахије, 95
- Далмација, 213
- Дорћол (Кварт дорћолски), 61, 160, 161, 165, 177, 195,
- Дрина, 105,
- Дунав, 132, 135, 150, 160, 263, 355,
- Европа (европски), 18, 58, 61, 99, 100, 105, 107, 118, 125, 158, 192, 192, 227, 232, 241, 243, 255, 260, 261, 263, 266, 293, 294, 302, 305, 307, 315, 316, 318, 334, 351, 369, 374, 426, 453, 473, 478, 489, 504, 506, 507, 512, 532, 541,
- Енглеска, Велика Британија, Уједињено Краљевство Велике Британије и Ирске (1801–1922), Уједињено Краљевство Велике Британије и Северне Ирске (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland), Британско царство (код Јовановића), 27, 111–112, 156, 179, 191, 197, 245–246, 260–261, 263, 272, 303, 312–313, 315, 318–319, 326, 337, 342, 349, 364–371, 374, 383–384, 387, 389, 395, 402, 414, 425, 447–448, 473–476, 478–481, 485–486, 490, 495–496, 498, 500, 505–509, 522, 526, 530, 533, 536–538, 540, 544
- Ерфурт (нем. Erfurt) град у саставу Краљевине Пруске у XIX веку, данас главни град Тирингије (Freistaat Thüringen) у Немачкој, 294
- Женева (фр. Genève, нем. Genf), град и швајцарски кантон (République et canton de Genève), 29, 80, 91, 172, 194, 231, 232, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 272, 276, 294, 302, 313, 355, 380, 397, 402, 403, 406, 408, 421, 423, 460, 501, 504,
- Загреб, 136, 373, 503, 547,
- Земун, 114, 116, 125, 143, 149, 165, 180, 324,
- Золотурн (нем. Solothurn), главни град швајцарског Кантона Золотурн, 294
- Инголштат (Ingolstadt), баварски град на Дунаву, главни град (удеоног) Херцегства Баварска-Инголштат (Teilherzogtum Bayern-Ingolstadt, 1392–1447), универзитет основан 1472. године (премештен у Ландсхут, а потом у Минхен), 233
- Истанбул (вид. Цариград), 57
- Италија, 67, 68, 88, 125, 189, 193, 199, 263, 264, 294, 313, 314, 478, 498, 506, 509
- Јерусалим, 149,
- Јужна Србија вид. Македонија
- Карлсруе (нем. Karlsruhe) седиште Великог Херцегства Баден (Großherzogtum Baden, 1806–1918), 294
- Каменица (Сремска), 125, 140
- Канлица (тур. Kanlica), Цариград, 162
- Кијев, 60, 217, 300, 328,
- Кладово, 124

- Кепеник (нем. Köpenick), град, (од 1920) општина у Берлину, 294
- Косово, 67, 355
- Крагујевац, 32, 63, 64, 117, 124, 210, 235, 280, 281, 283,
- Крим, 296, 297,
- Келн (Köln), (католички) слободни град, потом (од 1815) у саставу (протестантске) Краљевине Пруске, 295,
- Кембриџ (University of Cambridge), Универзитет у Кембриџу, основан 1209. године, 244, 261, 364, 365, 294, 373, 374,
- Лајпциг (нем. Leipzig, лужичкосрпски Lipisk), у XIX веку у Краљевини Саксонији, 138, 285, 287,
- Ладенбург (нем. Ladenburg), град у Немачкој (Баден-Виртемберг), близу Манхајма, 294,
- Ландсхут (нем. Landshut), некадашњи главни град удеоног Херцегства Баварска-Ландсхут (нем. Teilherzogtum Bayern-Landshut, 1353–1503), једно време седиште универзитета, док није премештен у Минхен, 233
- Лика, у саставу Војне границе, 92, 94, 31,
- Лозана (фр. Lausanne), главни град швајцарског Кантона Во (Canton de Vaud), 294
- Лондон (London), 22, 28, 49–51, 53, 81, 95, 129, 143, 149, 179, 187, 189, 199, 206, 313–315, 317, 324, 364, 366, 367–368, 370, 374, 414, 458, 495, 506,
- Лорена (фр. Lorraine), Лотарингија (нем. Lothringen), 120
- Лувр (фр. Palais du Louvre), 295, 297
- Лугано (итал. Lugano), највећи град швајцарског Кантона Тичино (Repubblica e Cantone Ticino), на језеру Лугано (италијанско говорно подручје), 315
- Љубљана, 155
- Маине, село код Котора, 140
- Мајнц (нем. Mainz) главни град Рајне-Палатинат, некадашње седиште Изборне кнежевине (Архиепископије) Мајнц (Kurfürstentum Mainz, Kurmainz). Архиепископ-изборник Мајнца био је Primas Germaniae и primus inter pares изборника, 295
- Македонија, 58, 150, 355, 509
- Манхајм (нем. Mannheim), град у Баден-Виртембергу, некадашње седиште Палатината (Kurpfalz – Kurfürstentum Pfalz), на Рајни, 294
- Манчестер (енгл. Manchester), 314
- Мачва, 87, 90, 93, 116, 124, 125,
- Метохија, 355,
- Минхен (нем. München), главни град Баварске, 29, 139, 172, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 241, 245, 254, 255, 257, 272, 301, 467, 597
- Минстер (нем. Münster), град у Северној Рајни Вестфалији у Немачкој, Кнежевина – епископија (бискупија) (Hochstift Münster) и члан Ханзе, у XIX веку главни град Провинције Вестфалија (Provinz Westfalen) Краљевине Пруске, 294
- Митровица (Сремска), 88, 92, 123, 144
- Морава, 144, 148
- Моравска, 298
- Мостар, 87, 140, 369, 511, 547
- Напуљ, 189, 193
- Немачка, Немачка конфедерација (Deutscher Bund 1815–1848; 1850–1866), Немачко царство (Deutsches Kaiserreich, 1871–1918), 26, 67, 68, 81, 116, 121, 125, 176, 179, 233, 234, 237, 244, 255, 263, 268, 272, 279, 282, 286, 294, 295, 298, 306, 307, 325, 349, 373, 375, 384, 390, 405, 406, 417, 436, 478,
- „Немачка“, Срем, Банат, Преко (Саве и Дунава), Хабзбуршка монархија, 88, 93, 94, 120, 131,
- Ниш, 91, 122, 144, 146, 148, 152, 164, 170, 210, 219, 238, 303, 534,
- Нови Сад, 116, 132, 133–138, 140, 155, 165, 192–194, 203, 235, 546,
- Одеса (рус. Одесса), град на обали Црног Мора основан 1794. године, 88
- Оксфорд (University of Oxford), универзитет основан 1096. године, 244, 261, 364, 365, 366,
- Османско царство (осман. тур. Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye), Османска држава, Турско царство, Турска, 55–58, 63, 84,

- 87–89, 92, 94, 97, 99–100, 102–103, 116, 120, 122–123, 157, 160–161, 166, 200, 210, 218, 263, 297, 315, 355, 357–358, 361–362, 494, 508–509
- Париз, 29, 37, 114, 152, 172, 178, 180, 190, 193, 235, 238, 252, 254, 256–259, 261, 264–270, 279, 295–298, 316, 355, 364, 395, 408, 420, 457–458, 501, 505, 511, 522, 544, 546
- Паштровићи, 56, 57, 101
- Петроград, Петербург, Санкт-Петербург, главни град Руског царства, 57, 60, 104, 276, 302, 322, 358, 360, 504
- Петроварадин, 133, 135, 136, 137, 191,
- Пешта, 118, 130, 136, 137, 182, 189, 191, 255, 314,
- Пирот, 146, 219
- Подриње, 125, 371
- Пожаревац, 92, 93, 120, 123, 420,
- Пољска, 238, 263, 265, 296, 314, 506
- Помпеја (лат. Pompeii), 193
- Посавина, 293,
- Потсдам (нем. Potsdam), поред Берлина, седиште провинције Бранденбург (Provinz Brandenburg) Краљевине Пруске, резиденција пруских краљева и немачких царева, 294
- Поцерје, 95, 105
- Преко, „Немачка“, Срем, Банат
- Призрен, 57
- Пруска, Краљевина Пруска (Königreich Preußen), 68, 193, 235, 295, 298, 302, 306, 350, 477, 498
- Радовањски луг, место убиства Карађорђа, 149
- Рајнска област (нем. Rheinland), област око реке Рајне, провинција Рајнланд (Provinz Rheinland, Rheinprovinz) Краљевине Пруске, 298
- Рашка, 355
- Рума, привилеговано трговиште (општина са магистратом), варош, 88, 116–128, 129, 132, 280–281, 295
- Румунија, 67, 263, 478, 498, 506,
- Русија, Руско царство, Руска империја (стар. рус. ортогр. Россійская Имперія), 56–57, 59, 63, 65–66, 69–72, 87–88, 90, 92, 99–100, 102, 104, 107, 111, 118, 124, 158, 160–161, 171–172, 200, 223, 227, 238–240, 243, 263, 265–266, 276, 297, 299, 301–303, 326, 330, 335, 341, 358, 361–362, 369, 509, 514, 516, 520, 533, 537,
- Сава, река, 87, 88, 122, 123, 193,
- Саксонија, у XIX веку Краљевина Саксонија (Königreich Sachsen), 298, 498
- Сарбрикен (нем. Saarbrücken), главни град немачке државе Сарланд (Saarland), у XIX веку налазио се у провинцији Рајнланд (Provinz Rheinland, Rheinprovinz) Краљевине Пруске, 120
- Севастопол (Севастополь), 297,
- Сентандреја, 117,
- Сједињене Америчке Државе, вид. Америка
- Скопље, 114, 150, 173, 509,
- Славонија, 116, 119, 125,
- Смедеревски санџак (званичан назив), вид. Београдски пашалук
- Солун, 145, 150, 159,
- Сорбона (фр. Sorbonne), Богословски факултет (школа) у Паризу (Collège de Sorbonne); синоним за Универзитет у Паризу; зграда цркве Сорбоне (ван црквене функције) коју данас користе поједини универзитети, тј. факултети у Паризу, 258, 263, 264
- Сомбор, 209,
- Софија, 149, 153, 362,
- Спуж, У XVIII веку утврђење и град, 92, 94
- Србија, Кнежевина Србија, Краљевина Србија, 25, 43, 45, 55–56, 58, 60, 62–69, 71–72, 81–82, 84, 87–88, 90–93, 97, 98, 99, 100–118, 123–125, 128, 131, 143, 151, 156, 159, 160–161, 172, 178, 182, 189–192, 194–195, 205, 210, 215, 218, 221, 228, 234, 238, 242, 247, 253, 255, 263–264, 268, 270, 273, 276, 280, 282, 285, 291, 295, 297, 299, 302, 324–327, 330, 332–334, 336, 340, 343–345, 350, 358, 361–362, 367, 369, 372, 379, 389, 392, 427, 477, 480, 489, 490, 491, 493, 494, 497, 498, 500, 502, 504–509, 512, 525, 538, 544,
- Срем, 87, 88, 97, 116, 119, 120, 121, 124, 125, 128, 129, 131, 136,

- Сремска Каменица вид. Каменица
- Сремски Карловци вид. Карловци
- Сремска Митровица вид. Митровица
- Стара Србија, Рашка, Косово, Метохија и Скопско-тетовска област, 355
- Стразбур (фр. Strasbourg), Штрасбург (нем. Straßburg), у Алзасу у Француској, после 1871. године у саставу Немачке, 294
- Тиљери (фр. Jardin des Tuileries), парк у Паризу, 295, 297, 298
- Тилинген (нем. Tülingen), село у округу Лерах (Lörrach), данас у Баден-Виртембергу, 120
- Тиргартен (нем. Tiergarten), парк у Берлину, 301
- Трст, у XIX веку приморски град и лука у Аустроугарској, седиште осигуравајућег друштва Асикурациони Ђенерали (Assicurazioni Generali), 182
- Турска вид. Османско царство
- Угарска, Мађарска, 102, 116, 119, 122, 128, 133, 135, 137, 140, 141, 182, 189, 189, 194, 263, 293, 298, 350, 498,
- Угриновци, село код Земуна, 117
- Унтервалден (нем. Unterwalden), стари (католички) швајцарски кантон, један од три оснивача Швајцарске (1291), састављен од два (историјска) краја, тј. кантона, Обвалден (Obwalden) и Нидвалден (Nidwalden), 400
- Ури (нем. Uri), католички кантон са главним градом Алтдорфом (нем. Altdorf), један је од три кантона, оснивача Швајцарске (1291). Из Урија је потекла прича о Вилијему Телу (нем. Wilhelm Tell), 400
- Франкфурт на Мајни (нем. Frankfurt am Main), слободни (царски) град у којем су крунисани владари Светог Римског Царства (после Ахена), 31, 294
- Фрибур (фр. Fribourg), Фрајбург (нем. Freiburg), седиште (католичког) Кантона Фрибур, члана Зондербунда (Sonderbund, 1845–1847), савеза седам католичких кантона, 294
- Француска, у XIX веку Француско царство (Empire français), Прво царство (1804–1814) и Друго царство (1852–1870); Краљевина Француска (Royaume de France, 1814–1830, 1830–1848); Француска република (République française), Друга република (1848–1852) и Трећа република (1870–1940), 68, 71, 75, 125, 159, 170, 172, 191, 193, 241, 243, 245, 255, 257, 258–259, 261–262, 266, 268, 272, 294, 296–297, 313, 314, 352, 381, 405–406, 424, 431, 447–448, 456–458, 462–463, 476, 478, 555,
- Фулам (енгл. Fulham Palace), палата у Фуламу, у Лондону, некадашње седиште лондонског епископа (Англиканске цркве), 314
- Хабзбуршка монархија, незваничан назив за земље којима су владали владари из династије Хабзбург и Хабзбург-Лотарингија (Лорен), (Habsburg-Lothringen), 99, 111, 116, 119, 120, 121, 160, 524, 558, 512, 578
- Хајделберг (нем. Heidelberg), универзитетски град у XIX веку у Краљевини Виртемберг (Königreich Württemberg, 1806–1918), у Немачком царству, данас Баден-Виртембергу (Baden-Württemberg), 151, 291, 294, 295, 316, 390,
- Хале (нем. Halle [Saale]), град у Саксонији-Анхалт, у XIX веку у Провинцији Саксонији (Provinz Sachsen) Краљевине Пруске, 294
- Хановер (нем. Hannover), Херцегство Брауншвајг-Линебург (Kurfürstentum Braunschweig-Lüneburg), потом Краљевина Хановер (Königreich Hannover, 1814–1866), у персоналној унији са Енглеском (до 1837). Од 1866 године Провинција Хановер (Provinz Hannover) Краљевине Пруске, 298
- Холандија, 263, 298, 478, 498,
- Холштајн, Херцегство Холштајн (нем. Herzogtum Holstein, 1474–1866), а потом Провинција Шлезвиг-Холштајн (Provinz Schleswig-Holstein) Краљевине Пруске, 298,
- Харков (рус. Харьков), град у Руском царству (данас у Украјини), универзитетски центар, 123, 124,
- Херцеговина (Стара), 56, 63, 92, 124

- Херцеговина, 87
- Хиландар, 45,
- Хоенхајм (нем. Hohenheim), општина у Штутгарту (двор Хоенхајм), у XIX веку у Краљевини Виртемберг, 293, 298,
- Хрватска, 50, 101, 119, 123,
- Цариград, Константинопољ (грч. Κωνσταντινούπολις, лат. Constantinopolis осман. тур. Kostantiniyye), (вид. Истанбул), 25, 29, 35, 100, 102, 107, 145, 198, 356, 357, 359, 361, 491, 504, 508, 509,
- Цер, 130, 131,
- Цетиње, 56, 57, 511,
- Цирих (нем. Zürich), главни град швајцарског (протестантског) Кантона Цирих, 29, 172, 231, 232, 236, 237, 238, 241, 242, 254, 255, 257, 272, 322, 323, 330, 332, 406
- Црна Гора, Стара Црна Гора, Кнежевина Црна Гора, Краљевина Црна Гора, 56, 58, 62, 63, 88, 92, 116, 263, 264, 330, 478, 547
- Типровци, место на граници Србије и Бугарске, 121
- Чешка, 298,
- Шарлотенбург (нем. Charlottenburg), у XIX веку град код Берлина, берлинска општина, 294
- Швабинг (Schwabing), део Минхена, близу Универзитета, 233
- Швајцарска, 99, 120, 125, 189
- Шкотска, од 1707. у саставу Велике Британије (1707–1800) и потом Уједињеног Краљевства Велике Британије и Ирске (1801–1922), 365, 366,
- Шлезвиг, Херцегство (војводство) Шлезвиг (нем. Herzogtum Schleswig, 1058–1866), потом у саставу Провинције Шлезвиг-Холштајн (Provinz Schleswig-Holstein) Краљевине Пруске, 298
- Шлирен (нем. Schlieren), град у Кантону Цирих, 294
- Шпандау (нем. Spandau), део Берлина, 294
- Штутгарт (нем. Stuttgart), главни град Баден-Виртемберга, у XIX веку Краљевине Виртемберг, 293,
- Шумадија, 62, 106, 118, 367

Борис Милосављевић
СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ. ТЕОРИЈА

Издавач

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

Србија, Београд, Кнез Михаилова 35

<http://www.balkaninstitut.com>

E mail: balkinst@bi.sanu.ac.rs

CIP - Каталогизација у публикацији
-Народна библиотека Србије, Београд
34:929 Јовановић С.
340.12
141.7(497.11)»18»

МИЛОСАВЉЕВИЋ, Борис, 1967-
Слободан Јовановић : теорија / Борис Милосављевић ; одговорни
уредник Душан Т. Батаковић. - Београд : Балканолошки институт
САНУ, 2017 (Београд : Чигоја штампа). - 651 стр. ; 25 cm

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 571-612. - Abstract. - Регистри.

ISBN 978-86-7179-100-7

а) Јовановић, Слободан (1869-1958) б) Социјална мисао - Србија -
19в с) Филозофија права COBISS.SR-ID 238563084

